

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1952.

3—4. SZÁM

T A R T A L M Á B Ó L

SZTÁLIN

FAGYEJEV beszéde a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán

RÉVAI JÓZSEF: Móricz Zsigmondról, Ady Endréről

NAGY PÉTER: Móricz Zsigmond

BÓKA LÁSZLÓ: József Attila költői eszközei

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Petőfi és a magyar népköltészet
belép a világirodalomba

KÉPES GÉZA: Arany János fordításai Thomas Moore költeményeiből

LÁSZLÓ IMRE: Petőfi és Arany barátsága

HERMANN ISTVÁN: Madách: Az ember tragédiája

TÓTH DEZSŐ: Vörösmarty és a Nyugat

PURUCZKI BÉLA: Tolnai Lajos a mi szemünkben

FORGÁCS LÁSZLÓ: Haladó kritikánk kérdéseiről

TAMÁS ANNA: Petőfi Apostola

KISPÉTER ANDRÁS: Hozzászólás az Apostol-kérdéshez

ADATOK ÉS ADALÉKOK

MAGYAR ÍRÓK HAGYATÉKA

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET — 1952 3—4. SZ. 257—610. OLD. — BUDAPEST, 1953 ÁPRILIS HÓ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

(XI., NAGYBOLDOGASSZONY-ÚTJA 11–13)
(SZERKESZTŐSÉG: VIII. MŰZEUM-KÖRÜT 6–8)

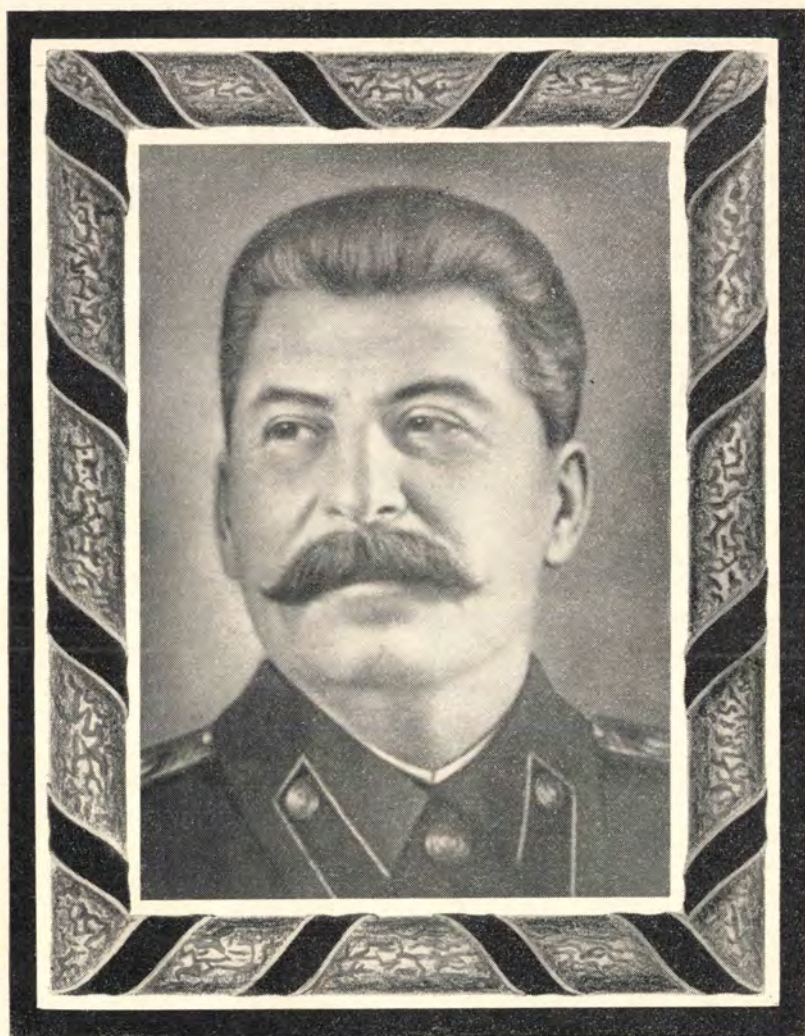
Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, KARDOS LÁSZLÓ,
KIRÁLY ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR, WALDAPFEL JÓZSEF

Felelős szerkesztő:

BÓKA LÁSZLÓ

E szám munkatársai: Fagyejev, Révai József, Nagy Péter a Magyar Írók Szövetsége nevelési osztályának vezetője, Bóka László egyetemi tanár, az irodalomtudományok doktora, Turóczi-Trostler József egyetemi tanár, akadémikus, Képes Géza író, a Rádió Irodalmi Osztályának h. vezetője, László Imre aspiráns, Hermann István tanár, Tóth Dezső egyetemi tanársegéd, Puruczki Béla egyetemi hallgató, demonstrátor, Forgács László egyetemi tanársegéd (Szeged), Tamás Anna aspiráns, Kispéter András aspiráns, Rejtő István az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ előadója, Dümert Dezső könyvtáros, Vörös Károly az Országos Levéltári Központ önálló tudományos kutatója, D. Szemző Piroska könyvtáros, Jenei Ferenc könyvtáros (Győr), Végh Ferenc tanár (Vác), Belia György könyvtáros, Cs. Gárdonyi Klára könyvtáros, Németh G. Béla pedagógiai főiskolai tanársegéd, Gulyás József ny. gimnáziumi igazgató (Sárospatak), Komlós Aladár az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ önálló tudományos kutatója, az irodalomtudományok kandidátusa, Barta János egyetemi tanár, az irodalomtudományok kandidátusa, (Debrecen), Diener Péter egyetemi tanársegéd, Keszi Imre író, a Színművészeti Főiskola tanára, Nagy Miklós egyetemi adjunktus, Durkó Mátyás egyetemi tanársegéd (Debrecen), Varga József a Magyar Tudományos Akadémia hivatalának főelőadója, Ribinszki Károly egyetemi hallgató, Rattner Éva egyetemi hallgató, Wéber Antal aspiráns.

A magyar irodalomtörténetírás minden dolgozója mélyen átérezte azt a veszteséget, mely Sztálin elvtárs halálával a dolgozó, a békéért és szabadságért küzdő emberiséget érte. Lenin leghűbb tanítványa, legjobb munkatársa, a Szovjetunió Kommunista Pártjának egyik megteremtője s legnagyobb szervezője, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hőse, a hatalmas Szovjetunió hatalmának megszilárdítója, felvirágoztatója, a fasiszmus legyőzője, a népek felszabadítója, a béke hadseregének vezére, Marx, Engels, Lenin világformáló tanításának lángeszű továbbfejlesztője távozott el közülünk, kiben mi magyarok azt a férfit csodáltuk, szerettük és követtük, aki visszaadta évszázados rabság után hazánk független szabadságát s megmutatta népünknek a boldog jövőendő biztos útját, első gyámoltalan lépteinket tanáccsal s tettel segítve. Gyászunk nem külön gyász, hanem egy a dolgozó százmilliók gyászával, egy a magyar munkások, parasztok, értelmiségiek gyászával.

A fölmérhetetlen veszteségen érzett fájdalomból alig ocsudva, máris megértettük, hogy feladataink is közősek egész dolgozó népünk feladataival. A Párt és Rákosi elvtárs iránymutatását még szorosabb gonddal követve kell a magunk munkaterületén azon munkálkodnunk, hogy a magyar nép még egységesebben tömörüljön a Párt, Kormányunk és Rákosi elvtárs köré. Sztálin elvtárs iránymutatását követve még következetesebben kell művelnünk azt a pártos, harcos, Marx, Engels, Lenin és Sztálin tanításai alapján álló irodalomtudományt, mely a mi munkaterületünkön a Párt világnézetét teszi egyetemes érvényűvé. Sztálin elvtárs útmutatását követve még következetesebben kell keresnünk irodalmunk multjában s támogatnunk-ápolnunk irodalmunk jelenében mindazt, amivel elmélyíthetjük a magyar dolgozó nép hazaszeretetét, amivel még acélosabb erejűvé tehetjük Néphadseregünket, független szabadságunk, biztonságos békénk őrét. Sztálin elvtárs halhatatlan tanításait betöltve irodalomtudományunk minden munkaterületén meg kell valósítanunk a sztálini tervszerűséget s tudományos kutatásaink homlokterébe azokat a munkákat kell helyezniünk, melyek dolgozó népünk Ötéves Tervének tudományos tervéhez tartoznak, melyek a legközvetlenebbül

szolgálják népünk kulturális színvonalának emelését. Marx, Engels, Lenin és Sztálin tanításainak s a szovjet tudományosság eredményeinek még behatóbb tanulmányozásával, még önállóbb alkalmazásával, a marxi—lenini—sztálini irodalomtudomány továbbfejlesztésével kell szolgálunk azt a célt, hogy hazánk dolgozó népe még szilárdabban őrizze hűségét a szovjet néphez, a nagy Szovjetunió vezette béketáborhoz, a népek barátságának és békés együttműködésének nagy ügyéhez, az igaz hazafiság és a proletárnemzetköziség eszményéhez.

A legnagyobb barát, a legbölcsebb tanító, a győzhetetlen vezér, a szeretett, feledhetetlen Sztálin lelkesítő példája, romolhatatlan emléke s továbbépülő művének tökélye vezeti minden léptünket tudományunk olyértelmű művelése útján, mely hazánkban a szocializmus építését s az egész világon a béke ügyét szolgálja.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége

FAGYEJEV BESZÉDE

A SZOVJETUNIO KOMMUNISTA PÁRTJÁNAK XIX. KONGRESSZUSÁN

Eltársak!

Az emberek nevelésének és a kommunizmus szellemében való átnevelésének nagy és nemes ügyében a szovjet szépirodalom a Pártnak segítőtársa lehet, kell hogy legyen és lesz is.

Milyen mértékben van ma felkészülve a szovjet szépirodalom az előtte álló új, nagy feladatok teljesítésére? A sikereink közismertek. Különösen a háborút követő években bontakoztak ki ezek és a szocialista gazdaságunk fellendülésével, a szovjet nép anyagi gyarapodásával és kultúr színvonalának jelentős emelkedésével jártak együtt. De még ezek között a kedvező feltételek között sem érhetne volna el a szovjet irodalom ismert sikereit, ha Pártunk ideológiai kérdéseket tisztázó történelmi dokumentumokban — melyek közül az első a Párt Központi Bizottságának a »Zvezda« és a »Leningrád« folyóiratokról szóló határozata volt — a fejlődés helyes útját a szovjet irodalom számára ki nem jelölte volna. E határozatot követőleg az összes pártszervezetek irányító befolyása a szovjet irodalomra és művészetre megerősödött.

A Párt Központi Bizottsága, Sztálin elvtárs méltán követelik tőlünk, a szovjet irodalom művelőitől, hogy eszmei és művészi értelemben többet tanuljunk, bőkezűen serkentenek sikerekre bennünket, türelmesen figyelmeztetnek hibáinkra, mindent megtesznek, hogy politikailag felvértezzenek és szervezet dolgában megsegítsenek minket.

A Párt irányító befolyásának nagy jelentősége az irodalom és művészet terén különösen abban nyilvánult meg, hogy segített nekünk megsemmisítő csapást mérni a talajtalan kozmopolitizmus jelenségeire és a mai burzsoá álkultúra előtt való hajbókolásra, ami a művész- és nemcsak a művész-értelmiségünk egy bizonyos részénél lábra kapott, kiirtani a burzsoá nacionalizmus minden néven nevezendő megnyilvánulását, az élet felszínén és annak hátsódarabjában való gondolatlan és eszmétlen téntfergést.

A Párt az irodalmat századunk leghaladóbb eszméivel — a kommunizmus nagy eszméivel ihlette meg s a figyelmet a szovjet emberre összpontosította, aki az új társadalmat építi. A Párt egy családba tömörítette a mi szépirodalmunk sok nemzetiségű csapatát, amelybe minden nemzetiség elhozza a maga nemzeti-ségi formáinak színrányalatát, művészetünk magas céljait a leghaladóbb, legmagasabb hagyományokkal kapcsolta össze, melyek a nemzeti irodalmakban, kivált az orosz nép irodalmában, az emberiség egész sokévszázados művészeti fejlődésében fellelhetők és megmutatta a határtalan tökéletesedés és megújulás pályáját a szocialista realizmus útján. A Párt eme lelkesítő útmutatásainak köszönheti az irodalom mindazt a jobbát, amit alkotott.

A mi irodalmunk ügyének világtörténelmi jelentőségét a népi demokráciák, a nagy népi Kína szépirodalmának kibontakozó sikerei erősítik meg. Ezeknek

az országoknak az irodalma számára a mi tapasztalataink tanulságul, gyakran példaképpül szolgálnak. Saját nemzeti irodalmuk legjobb, legmagasztosabb hagyományaira támaszkodva mind bátrabban győzik le a különféle fajtájú burzsoá befolyásokat, elvetik a formalisztikus gyermekjátékokat, amellyel a mai burzsoá művészet a maga vad, embergyűlölő lényegét leplezi. Ezek az irodalmak magabiztosan lépnek a realizmus útjára, a forradalmi demokratikus és szocialista irodalom útjára.

A mi irodalmunk tapasztalatai tanulságul és egyszersmind gyakran példaképpül szolgálnak a kapitalista országok haladó írói számára is — mind Nyugat-Európában, mind az amerikai kontinensen. Most éppen ezek a progresszív írók fejezik ki népük nemzeti érdekeit, leplezik le a háborús gyűjtogatókat, a munkásellenzőket és dicsőítik népük legjobb fiait. Ezt a nemes munkát Nyugat-Európában és Amerikában a mi barátaink végzik el, mitsem törődve az imperializmus irodalmi bérenceinek gonosz üvöltésével, mitsem törődve az értelmiség azon részének értetlenségével, ingadozásával, kételkedésével, amely még nem volt képes a megrögzött szemléletét és szokásait legyőzni. A reakciós burzsoá kormányok letiporják országuk haladó nemzeti irodalmát, meggátolni igyekeznek, hogy a haladó irodalom eljusson a néphez, ugyanakkor azonban szolgamódra szabad utat engednek az amerikai ponyvának.

Meg akarjuk mondani összes barátainknak és testvéreinknek Nyugaton és Amerikában, hogy a mi nagy szovjet népünk nagyra értékeli az ő eszmei és művészi teljesítményeiket. Mi hazánkban örömet és szeretettel fordítjuk le a népi demokráciák és a népi Kína íróit, a kapitalista országok haladózsellemű íróit és egyre többet, egyre gyakrabban fogjuk fordítani őket. Sztálin elvtárs kezdeményezésére ezeknek az íróknak legjobbjai Sztálin békedíjakat nyertek el és Sztálin-díjakat az irodalom és művészet terén elért kiváló teljesítményeikért. Büszkéek vagyunk, hogy az orosz nyelv lett az a tribün, amelyen a világ becsületes írói most nemzetközi nyilvánossághoz és munkáik méltó értékeléséhez juthatnak. (Taps).

A mi irodalmunk eme világtörténelmi jelentőségének fényében még szembeötlőbbek és megengedhetetlenebbek szépirodalmunk fogyatékosai, amelyekről pompás beszámolójában Malenkov elvtárs igazságosan szólt. Amint a moszkvai területi pártkonferencián már alkalmam volt elmondani, ezúttal alkalmazhatatlannak bizonyult a régi orosz közmondás, hogy : »Mesét mondasz egy-kettőre — a tett lassan megy előre.« A tett az országban sosem látott ütemben megy előre, a mese azonban az írók hibájából lemarad (nevetés), lemarad az egész nép szemelättára.

Különösen a művészet olyan területein, mint a film, a színház, az opera ötlük szembe ez a lemaradás. A jó szcenáriumok, darabok és librettók hiánya e művészeti ágak fejlődését jelentős mértékben hátráltatja. A drámai irodalom, a film és a színház számára írt művek, az irodalom legnehezebb műfajai közé tartoznak. Nem véletlen, hogy a szovjet irodalom némely általános gyengéje éppen ezen a területen nyilatkozott meg a legerősebben. Malenkov elvtársnak tökéletesen igaza van abban, hogy mikor a szovjet irodalom az új, a haladó harcát mutatja be a régi, a haldokló ellen, a győzelmes előnyomulásunk útjában álló ellentmondásokat, a nehézségeket, a fogyatékoságokat korántsem tárja fel mindig mélyértelműen, rettenthetetlenül és valószerűen. Pedig az ellentétek küzdelmének bemutatása nélkül, konfliktus nélkül nem lehet meg sem a dráma, sem a komédia.

A szovjet irodalom e gyengeségeinek elpalástolása és igazolása végett, de leginkább azért, hogy a szovjet irodalmat eltérítse ügyünk belső ellenségeinek,

a tolvajoknak, a karrieristáknak, a talpnyalóknak, a bürokratáknak, a csalóknak, az individualistáknak és mindenfajta nyerészkedőknek leleplezésétől, íróink és kritikusaink egy részénél az a hamis elmélet kapott lábra, hogy a mi országunk drámairodalmában, ahol minden úgyszólván a lehető legjobban megy, nem lehetnek konfliktusok és éppen ebben van az újdonság, ami a szovjet drámairodalmat a régítől megkülönbözteti.

Mi az Írók Szövetségében ennek az elméletnek káros voltát nem fogtuk fel kellő mértékben és azt idejekorán nem utasítottuk vissza. Közben pedig ez a hamis teória a kiadóvállalatok, a folyóiratok, a színházak, a Filmminisztérium a Művészeti Bizottság, az Írók Szövetsége számos dolgozója között is elharapódzott és ezáltal az irodalmunk kivált a drámairodalom mindenféle fajtájának fejlődésére kártékony hatást gyakorolt.

Sztálin elvtárs közbelépésére volt szükség, hogy ez az elmélet az újságok hasábjain és az Írók Szövetségében lelepleztessék. Azonban sajnos a Párt kritikájából, amely ezt a hamis elméletet illette, korántsem vontuk le teljes mértékben az összes következményeket. Hibásak vagyunk abban, hogy ennek a kérdésnek lényegét az írók előtt nem eléggé kimerítően tártuk fel. Leginkább evvel magyarázható, hogy ha valamelyes fordulat tapasztalható is volt, ha három vagy négy tucat hasznos darab és szcenárium keletkezett is, amelyek színélőadása vagy filmrevétele folyamatban van, a valóban kiváló művek ezidáig ritkaság számba mennek. Malenkov elvtárs beszámolójában irodalmunknak ez a fogyatékaossága újból éles megvilágítást nyert és ez segítségünkre lesz, hogy a szovjet dráma- és filmirodalmat több sikerrel vigyük előre.

Óriási a jelentősége az egész szovjet művészet számára, hogy Malenkov elvtárs beszámolójában kifejtette tételét, a mi valóságunkban előforduló tipikus jelenségekről és jellemekről, valamint ezeknek a tipikus tüneteknek gyenge ábrázolásáról irodalmunkban. Valóban a tipikus jellemek gyenge ábrázolása a szovjet irodalomnak alighanem a leggyengébb pontja. Kivált a drámairodalomban nyilatkozik ez meg kárhózatosan, mert az élet ellenmondásait a drámában és a komédiában mint a jellemek harcát kell kifejezésre juttatni. Az író, aki nem képes arra, hogy minden erejével a mi embereinket jelenítse meg, óvakodik tőle, hogy az ellenséges, vagy elmaradt embereket jelenítse meg minden erejével. Ezzel magyarázható kivált a szatírák gyengesége. Húsból és vérből való jellemeket ábrázolni az irodalomban, az élenjárókat csakúgy, mint az elmaradtakat — ez az óriási jelentőségű politikai feladat teszi ki egyszersmind a legnagyobb művészi feladatot is. Ezt a feladatot megoldani — becsületbeli dolga a szovjet íróknak.

A komoly hibák, amelyekről fentebb szó volt s amiket részben a hanyag munka, a szovjet írók egy részénél tapasztalható közöny a tanulás, a művészi tudás tökéletesítése iránt is megsokszoroz, magyarázatát az írók eszmei-művészi nevelésére fordított munka alacsony színvonalában leli, ami mindenekelőtt magának az Írók Szövetségének a mulasztása.

Az utóbbi években a Párt és a szovjet nyilvánosság segítségével az írók ifjabb és idősebb generációja tucatjával, százával fordult arccal az élet, a napjaink valósága felé. De azért nem mondhatjuk, hogy a szovjet írók és kritikusok sok nemzétiségű egész seregét sikerült már a mai élet tanulmányozása felé irányítani. Számos író az életet nem eléggé mélyen tanulmányozza, vagy pedig nem érti meg teljesen azt, amit lát. Kevesen vannak közöttünk olyanok, akik valóban mélyen, komolyan és rendszeresen foglalkoztak volna a marxista-leninista tanokkal avégből, hogy az életet hűen, a fejlődés törvényei teljes ismeretében tudják ábrázolni. Kevesen vannak az irodalomban, akik sokoldalú tudással rendelkez-

nek, pedig ezt joggal követeljük meg szovjet hazánk íróitól. Gyengén vannak elméleti és általános ismeretekkel felvértezve az Írók Szövetségének vezető káderei mind Moszkvában, mind a vidéken. A kádereknek tanulniuk kell, mondta Malenkov elvtárs, és ez nagy mértékben vonatkozik az Írók Szövetségének kádereire is. Éppen az ilyen fogyatékoságokkal magyarázható, hogy nem voltunk képesek az irodalomban, az irodalmi nyelv fejlesztésében Sztálin elvtárs lángelméjű munkáját: »A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései«-t mélyrehatóan alkalmazni.

Hiba volna elhallgatni, hogy a klikkszellem maradványai, a családi és baráti kapcsolatok az irodalom és művészet művelői között a művészi és irodalmi művek értékelésére mindeztáig nagy befolyást gyakorolnak. Ugyanakkor azonban a szovjet írók és művészek a maguk tömegében nagy eszmei és művészeti tapasztalatokat halmoztak fel. Az ő hangjukra, a művészeti jelenségekről kimondott ítéletükre nagyobb figyelemmel kell hallgatni. Az irodalmi és művészeti alkotásoknak, valamint az összes szervezeteink működésének alulról jövő, maguktól a művészet és irodalom művelőitől kiinduló kritikája igen fontos, igen lényeges oldalát képezi annak a kritikának, mellyel bennünket a Párt és a nemzet illet. Az alulról jövő kritikát előmozdítani az írók és művészek szervezeteiben — az alkotói szervezetek vezetőinek becsületbeli kötelessége.

Nagy tévedés volna arra számítani, hogy az Írók Szövetsége az írók eszmei és művészi nevelésének feladatával egymaga meg tud birkózni. Ez a feladat az összes pártszervezetektől megköveteli, az egész szovjet sajtótól, az összes szervektől, amelyek a művészet különböző ágait irányítják, először is, hogy az irodalommal és művészettel szemben nagyobb igényeket támasszanak és ebben az igényességükben következetesek maradjanak; és másodsor, hogy segítsék az írók szervezeteit az írók eszmei-művészeti nevelésére irányuló munkájukban.

Nincsen abban semmi csodálatos, hogy a Filminisztérium, részben a Művészeti Bizottság is és az Írók Szövetsége egymást bírálja. Egy kötéllal vannak valamennyien egy közös dologba befogva, ami nem valami híresen megy ezidáig. (Nevetés.) Holott mindezek a szervezetek hibásak abban, hogy az alkotás ügyét felülről irányítják, bürokratikusán és külön-külön dolgoznak. Nem látják át, hogy közös kötelességük a szcenárium- és darabírók művészeti nevelése, nem buzdítják az alulról jövő, az íróktól és művészektől maguktól kiinduló kezdeményezést, hogy a színházak és a filmstudiók az írókkal együttműködjenek. Pedig az élő művészet csak ezen a termékeny talajon fejlődhetik ki, és ha van, aki ezt a folyamatot irányítani tudja.

A vidéki pártvezetők között olyan is akad, aki az irodalomról és a művészetéről csak akkor emlékezik meg, ha a Sztálin-díjak odaítéléséről van szó, vagy a pártkonferenciákkal kapcsolatban, amikor, ha tetszik, ha nem, az egyik jelentőséget meg kell dicsérni, a másikat meg le kell dorongolni.

Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a tehetséges ember nevelése még az iskolában kezdődik. Szükséges, hogy az iskolában az irodalom tanításával kapcsolatban esztétikai ízlést és művészeti ismereteket neveljenek bele a fiatal-ságba. Ehhez azonban az kell, hogy az irodalom iskolai tanításának módszerén, különösen a pedagógiai főiskolákban, sokat javítsunk. Nálunk sok a kiváló tanító, aki az irodalmat szereti és elő is tudja adni. Nem szabad azonban, hogy az irodalmat, mint ahogy iskoláinkban és pedagógiai főiskoláinkon gyakran meg-esik, csupán mint a történelemhez, vagy valamely szociológiai tételhez szolgáló illusztrációt vegyék tekintetbe, minden utalás nélkül arra, hogy az irodalom gyönyörű. Van nálunk jócskán fiatal és tehetséges író, akinél művészet dolgá-ban olyan gyengeség ütközik ki, amiben még az iskola a hibás.

Ezek szerint tehát az írók eszmei és művészi nevelésének feladata a Párt és a nép közös ügye.

Elvtársak! Az írókat és az írók szervezeteit illető bírálat, amely mostanában a mi címünkre intézve egyre gyakrabban hangzik fel, népünk követelését tükrözi vissza az írókkal szemben. A nyílt, igazságos és lelkesítő kritikát, mint amilyen erről a szószerkről Malenkov elvtárs beszámolójában hangzott el, mi mint a Párt segítségének újabb kifejezését fogadjuk, melyet az irodalom fejlesztése érdekében nyújt, mint munkánk programját, és minden erőnket egyesítjük ahhoz, hogy a dolgok állásán javítsunk.

Mi, szovjet írók, büszkék és boldogak vagyunk, hogy minket olyan párt vezet, mint a Szovjetunió nagy Kommunista Pártja, Lenin és Sztálin pártja. Hálát mondunk Sztálin elvtársnak a segítségéért és tanításáért és biztosítjuk őt, hogy lelkünk minden erejével az új kommunista világ irodalmának megteremtésén fogunk munkálkodni, olyan irodalom megteremtésén, mely szövetség lesz a mi szabad népeink és a föld minden népe számára.

(Lityeraturnaia Gazeta 1952. X. 11.)

RÉVAI JÓZSEF

MÓRICZ ZSIGMONDRÓL*

Tisztelt közönség, kedves elvtársak!

Azért jöttünk ma össze, hogy Móricz Zsigmond halálának tizedik évfordulóján megemlékezzünk a magyar realista prózairodalom legnagyobb mesteréről, hogy kifejezzük a halhatatlan írónak, a magyar nemzeti irodalom egyik legnagyobb büszkeségének, népünk háláját és tiszteletét.

Tíz év telt el Móricz Zsigmond halála óta: a háborús összeomlástól a magyar dolgozó nép teljes győzelméig, a szocializmus alapjainak sikeres lerakásáig hazánkban. E tíz év alatt a magyar nép Móricz Zsigmondot, a magyar demokratikus kultúra nagy klasszikusát, a demokratikus átalakulás egyik legjelentősebb irodalmi előkészítőjét, megismerte és a szívébe zárta.

Az az író, akit a régi Magyarország üldözött és kitagadott, akit újra és újra próbált megkövezni, mert az úri osztályokról megmondta az igazat, Móricz Zsigmond új életre ébredt a munkásosztály, a dolgozó nép, az épülő szocializmus Magyarországaiban.

Ki volt Móricz Zsigmond?

Móricz Zsigmond Ady Endre harcostársa volt abban az irodalmi forradalomban, amely a XX. század első évtizedében bontakozott ki nálunk, mint a polgári-demokratikus forradalom beharangozója és előkészítője. Akkoriban sok szó esett a magyar irodalom kettészakadásáról: a konzervatív, úgynevezett »népi-nemzeti« és a modern polgári irodalom táborára. Ma már látjuk, hogy voltaképpen nem két, hanem három táborra szakadt akkor a magyar irodalom.

* (Megnyitóbeszéd Móricz Zsigmond halálának tizedik évfordulóján, 1952. szeptember 5-én rendezett emlékünnepeken.)

Az akkori modern polgári irodalomban is két irányzat volt: a polgári irodalom Ady és Móricz plebejus demokratikus irányzatával sosem alkotott igazi egységet. Ady és Móricz képviselte a reakciós, állhazafias irodalommal szemben és a kozmopolita nyugatos polgári irodalommal szemben a megújódó, valóban népi-nemzeti, valóban hazafias irodalmat. Ady és Móricz sohasem hódolt be a *Nyugat* terjesztette irodalmi öncélúságnak, ők tudták és hirdették, hogy az irodalomnak politikai hivatása van, ők az irodalmat társadalom átalakító, népnevelő erőnek tekintették. Elsősorban nem nyugatosak voltak, hanem magyarok, akik a magyar pokollal való harcra tették fel életüket, a magyar nép felszabadítását szolgálták irodalmi munkásságukkal.

De Ady Endre és Móricz Zsigmond életútja sokban és alapvetően különbözött is. Ady nem érte meg a proletárforradalmat, nem érte meg az ellenforradalom győzelmét, nem kellett átszenvednie a magyar történelem leggyalázatosabb korszakát, a Horthy-uralmat. Móricz Zsigmond átélte a proletárforradalom győzelmét és bukását is, írói alkotóereje pedig éppen a Horthy-uralom sötét és fojtogató negyedszázada alatt bontakozott ki teljes nagyságában. Ady Endre tudatosabb forradalmár volt, politikai hitvallása érettebb és kiforrottabb volt Móriczénál, de Móricz közelebb állt a nép igazi életéhez, a mindennapi valósághoz. Móricz Zsigmondot mély összeforrása a parasztsággal és ebből származó realizmusa őrizte meg attól, hogy a magyar társadalom fejlődésének és harcainak döntő kérdéseiben megalkudjék. Móricz 1919-ben egész lelkével odaállt a proletárforradalom mellé és bár a forradalom bukása után nem volt többé eleven kapcsolata a munkásosztállyal, sosem tagadta meg 19-es magatartását, nem szórt hamut a fejére, nem zárkózott elefántcsonttoronyba, mint annyi más magyar író, élén Babits Mihállyal. Voltak ugyan illúziói az uralkodóosztályok egyik-másik csoportjának vagy képviselőjének »népbarátságáról«, de a Horthy-rendszerhez sosem dörgölődött, sosem alázkodott meg, sosem kínálta fel magát, sőt egyre fokozódó erővel leplezte le e rendszer népellenes lényegét.

Móricz irodalmi munkásságának három tisztán megkülönböztethető szakasza volt. Az első: realizmusának *általános demokratikus* korszaka, amelyet a »Hét krajcár« nyit meg és a »Fáklya« zár le. A második: a forradalmak bukásától a harmincas évek elejéig tart, ez *kritikai realizmusa kibontakozásának* korszaka, a nagy leleplező regényeké, amelynek sorozata — a »Kivilágos kivirradtig«, a »Forró mezők«, az »Úri muri« — a »Rokonok« című regényével éri el a csúcspontot. Az író itt kimondja az úri társadalom fölött a halálos ítéletet. A harmadik: a *népforradalomhoz vezető út keresésének* korszaka: a »Betyár«-é, az »Árvácska«-é, a »Rózsa Sándor« regényeké. Móricz itt kimondja a nép és az uralkodóosztályok érdekeinek teljes kibékíthetetlenségét.

Móricz írói pályáján tisztánlátása, leleplező ereje egyre fokozódik, de mindhárom alkotói korszakában megmaradt a parasztság irodalmi szószólójának. Nagy erényei, de bizonyos gyengéi is ebből fakadnak. Társadalombírálatának paraszti kiindulópontja: forrása realizmusának, de forrása bizonyos illúzióinak is, annak, hogy a feudális rothadás mellett a kapitalista rothadást kevésbé

vette észre és bár nem kente el, hanem feltárta a parasztság belső bomlását és osztályrétegződését, a szegényparasztság mellett nem tudta meglátni és felismerni a munkásosztály döntő szerepét. Mégis, Móricz Zsigmond paraszti-demokratikus realizmusának nemcsak magyar, hanem nemzetközi jelentősége van. Móricz ahhoz a kevés nagy európai íróhoz tartozott, akik az európai polgári irodalom hanyatlása korában realisták tudtak maradni és a polgári demokratikus forradalom plebejus irányát képviselve, hatalmas erejű társadalomkritikát tudtak gyakorolni.

Móricz néhány művét lefordították ugyan németre, franciára, angolra, de jelentőségét a kapitalista nyugat nem tudta felismerni. A kapitalista nyugatnak Molnár Ferenc kellett, nem Móricz Zsigmond. A polgári Európának a paraszti-plebejus magyar íróhoz nem volt semmi köze, mint ahogy nem volt köze a keleteurópai népek többi nagy realista írójához, Osztrovszkijhoz, Scsedrinhez, Eminescuhoz, Jirásekhez.

Móricz Zsigmond fő ereje a realista társadalomkritika. De irodalmi munkásságán végigvonul a vágy a pozitív, építő hősök, a harmonikus, boldog élet után. Társadalomkritikai regényeinek legtöbbszörében tragikus és sötét a légkör: a »Fáklya«-ban, az »Úri muri«-ban, az »Árvácska«-ban tűzvész pusztítja el a rothadt világot, a »Sárarany«-ban, a »Szegény emberek«-ben, a »Forró mezők«-ben, a »Rokonok«-ban gyilkosok vagy öngyilkosok golyója oltja ki a megromlott életet és mégis, mindhárom írói korszakában ott vannak azok a művek, amelyekkel Móricz az élet szépségét és boldogságát próbálja hirdetni, utalok a »Harmatos rózsá«-ra, vagy a »Pillangó«-ra.

Móricz Zsigmond szerette az életet, szerette az embert, békességet, boldogságot szánt az emberiségnek. Legtöbbször ebből a vágyából származnak gyönyörű szerelmi idilljei, nempedig abból, hogy a valóság véres ellentétéről megfélemedezett. Ez a vágy az idill, a harmónia, szépség és a boldogság után sokszor akadályozta abban, hogy társadalomkritikája mindvégig következetes legyen. Másrészt ebben a vágyában éppúgy van előremutató vonás, mint népforradalmi útkeresésében. Móricz a legnagyobb magyar kritikai realista, de meg tudta őrizni, a magyar úri társadalom embertelen világában is, azt az egészséges romantikát, amelyet Jókaitól, Mikszáthtól, Gárdonyitól örökölt és ami a rothadó úri társadalom bírálata közben is kifejezte humanista optimizmusát. Ebben különbözik a magyar kritikai realizmusnak azoktól az alakjaitól, akiknek társadalombírálata a pesszimizmusból, a szkepticizmusból fakadt, vagy abba torkollott. Móricz kritikai realizmusával is, humanista optimizmusával is, a mi elődünk és útmutatónk, a szocialista realizmus előfutárja.

Ezen az ünnepélyen fogadjuk meg, hogy Móricz Zsigmond emlékét méltóan fogjuk ápolni. Ezzel kapcsolatban három fő kötelességünk van: 1. Ki kell minél előbb adnunk összegyűjtött műveit, hogy népünk és születő új irodalmunk még jobban megismerhesse, még többet tanulhasson tőle. 2. Meg kell írni Móricz Zsigmond életrajzát, amely művéhez és életéhez méltó, és amelyben értékelnünk kell irodalmi munkásságát, a magyar társadalom és a magyar irodalom fejlődésében elfoglalt helyét és szerepét a maga teljességében. 3. Meg kell mutatnunk

Móricz Zsigmondot egész nagyságában a szabad népeknek, hogy műve ne csak a magyar, hanem a nemzetközi demokratikus kultúrának is szerves részévé váljon.

Ami a Magyar Dolgozók Pártját és a Magyar Népköztársaság kormányát illeti, teljesíteni fogjuk kötelességünket Móricz Zsigmond emléke, élete, munkássága iránt.

Ezzel megnyitom az Irodalomtörténeti Társaság és az Írószövetség mai emlékünnepejét. Meleg szeretettel üdvözlöm külföldi íróvédegeinket, a német, a bolgár, a román, a csehszlovák írók küldötteit.

RÉVAI JÓZSEF

ADY ENDRÉRŐL*

Tisztelt közönség! Kedves elvtársak!

Azért jöttünk össze, hogy megünnepeljük a 20. század legnagyobb magyar költője, Ady Endre születésének 75. évfordulóját. A magyar költészet sokszázéves története gazdag nagy tehetségekben, akik ki tudták fejezni népünk érzelmeit, felvetették nemzeti életünk főkérdéseit, megénekelték népünk sorsát és tenni-valóit. De Ady Endre a magyar költők e nagyszerű sorában nem egyszerűen egy a sok közül. Petőfi mellett, Petőfivel együtt Ady Endre a magyar költészet valóságos titánja, forradalmár-klaszikusa, Prometeusa. Költészete több volt pusztán költészetnél. A magyar fejlődés egy sorsdöntő évtizedében, 1905-től 1918-ig: Ady Endre költészete forradalmi fegyver volt, amelynek döntő része volt népünk, értelmiségünk, ifjúságunk érzelmeinek és gondolkodásának alakításában, az akkor napirenden lévő demokratikus magyar népforradalom előkészítésében. Ady Endre költészete a rothadt úri világgal való leszámolásnak, a magyar Ugar, Hunnia úri trágyadombja, Szittyország összetörésének, elpusztításának költészete volt, a félféudális maradványok gyökeres forradalmi felszámolásának költészete.

Ady Endrénél senki jobban nem gyűlölte és ostromozta az urak, bankárok és püspökök régi Magyarországot. És senki nála jobban nem szerette a magyar népet, senki nem intette, nógatta, buzdította, lelkesítette, úgy mint ő, forradalmi cselekvésre. Ady lírája a legszélesebb skálájú líra volt, de sokszólamú énekének alapmotívuma egyetlen egy volt: bírálta, nevelte, ösztönözte az elnyomott magyar népet új magyar haza megteremtésére. Mint Petőfi Sándoré, Ady Endre költészete is — lírai érzelmeinek valamennyi formája és megnyilvánulása — át meg át van szöve politikával, a magyar nép, a magyar nemzet addigi életének gyökeres átalakítására való szenvedélyes törekvéssel.

Mint Petőfi Sándor, Ady Endre is magasfokú politikai tudatossággal ítélte meg Magyarország helyzetét és népének tennivalóit. A maga korában a magyar társadalom és a napirendre került átalakulás mozgató erői, feladatai és céljai dolgában tisztábban látott mindenki másnál. Ady Endre tudta, hogy Magyarországon polgári demokratikus átalakulás van napirenden, tudta, hogy ennek az átalakulásnak főkérdése a földkérdés megoldása és a magyar függetlenség kivívása, de tudta azt is, hogy ebben a polgári forradalomban a magyar polgárság a barrikád másik oldalára került és, hogy a parasztság forradalmi

* Megnyitóbeszéd Ady Endre születésének hetvenötödik évfordulóján. 1952 november 21-én rendezett emlékünnepeken.

erővé csak a magyar munkásság vezetésével lehet. Ady : polgári demokratikus forradalmár, aki a munkásság magyarországi és európai osztályharcaiból megértette és megtanulta, hogy a polgári demokratikus szabadságprogram végrehajtása dolgában igazán bízni csak a forradalmi munkásosztályban lehet. És ebből a felismerésből — korábban Magyarországon egymaga — levonta azt a következtetést, amit a marxizmust gazdagítva és továbbfejlesztve a nemzetközi munkásmozgalomban is csak az orosz marxisták — élükön Leninnel és Sztálinnal — vontak le és formuláztak meg tudományosan : azt t. i., hogy a polgári demokratikus forradalom nem állhat meg saját határainál, saját keretei közt, hanem — a munkásosztály vezetésével — szocialista forradalommal kell továbbfejlődni. 1903-ban mondta ki Ady Endre, a költő, a tudományos kommunista igazságot : »Nekünk elől kell kezdeni a dolgot az első rendnél, aztán a másodiknál, s a harmadiknál végre. A rangokkal, kiváltságokkal, ösdurvaságokkal, arisztokráciával és klérussal s a kiszípolozó tőkével egyszerre kell végezni.«

Igy jutott a jakobinus, polgári-demokratikus költő és gondolkozó — éppen népforradalmiságának következetessége, radikális demokratizmusa következtében — a forradalmi munkásosztály, a tudományos szocializmus közvetlen közelébe. Ha Magyarországon Ady korában lett volna forradalmi marxista párt, amely tudományosan és tettekkel támogatni tudta volna Ady zseniális politikai megsejtéseit és bátor forradalmi érzelmeit, akkor Ady kétségkívül tovább jutott volna még annál is, ahová eljutott.

Még így is : Ady Endre nagy kérdésekben, a magyar és a nemzetközi politikának, a magyar kultúrának főkérdéseiben — szinte mindig helyesen látott, alig-alig követett el hibát. 1911-ben írta Arany János Buda halála c. eposzáról szóló cikkében : »Egyébként pedig az sem igaz, hogy a testvérharc ölte meg a magyart, mert mindig és ma is azok a legfejlettebb és legboldogabb népek, ahol a testvérharc a legnagyobb volt.« Ady Endre íme, felismerte a dolgozó osztályoknak az elnyomó osztályok ellen folytatott küzdelmében a nemzeti, történelem, a haza felemelkedésének fő mozgató erejét! Felismerte, hogy nemcsak plusz, hanem minusz is van abban, hogy a magyar történelem bővelkedik az idegen elnyomók ellen vívott szabadságharcokban, de nem bővelkedik a belső elnyomók elleni népfelkelésekben.

Az 1914—18-as világháborúban Ady Endre egy pillanatra, egy jöttányi engedményt sem tett a sovinizmusnak, az imperialista uszításnak. Lenin háborúellenes cikkgyűjteményének azt a címet adta : »Az ár ellen«. Ady Endre »Halottak élén« c. versköteté *lírai* volt, úszás az ár ellen : az imperialista uszítás, a sovinizta téboly, a háborús gázságok ellen : az igazi emberség, az újjászülető világ, az imperialista háborúval való szembenállás valódi humanizmusa, a béke nevében.

Ady Endre, a demokratikus forradalmár, Nyugatra nézett, Páris felé fordult, a francia forradalom eleven hagyományait kutatva ott, hogy hasznosíthassa őket hazája számára, a magyar Ugar, a feudális maradványok elleni harcban. De a »nyugatos« Ady hamar meglátta a rothadás jeleit a nyugati demokráciában : nem hódolt be a »Nyugatnak«, Párisban is forradalmár-hazafi maradt, aki nemcsak azt ment tanulni Párisba, hogy mit kell csinálnia a magyar népnek, hanem elsősorban azt, hogy mit *nem* kell csinálnia. Ady Endre Nyugatra bírálóan és egyre inkább kiábrándulva nézett, összevetve a francia forradalom eszméit és lendületét a 3. francia köztársaság rothadásával és törpeségével ; várakozóan és reménykedve Ady Endre Keletre nézett, a szláv népek felé, Oroszország felé! Jellemző, hogy nagyszerű Petőfi tanulmányát — azokról a

szláv katonákról írva, akiknek lándzsája Petőfi halálát okozta — ezekkel a szavakkal fejezi be: »...kikhez az ő vére hasonló volt, s akik tudnak ölni, élni és meghalni nagyszerűen.«

Nem a szovjet hadsereg katonáinak hősiek harcolni és meghalni-tudását — saját szabadságukért és a világszabadságért — sejtí itt meg előre Ady Endre? Ha számbavesszük, hogy Ady tanulmányát 1910-ben írta, öt évre az első orosz forradalom után — akkor azt kell mondanunk, hogy Ady még Paskievics katonáit is azokkal az érzelmekkel nézte, amelyeket az orosz nép dicsőséges, bár elbukott 1905-ös forradalma kiváltott belőle. A nyugatos Ady megérezte, meglátta, hogy a társadalmi haladás súlypontja 1905-től Nyugatról Keletre tolódott el: a 20. században Oroszország vált az emberiség számára azzá, ami a 19. században Franciaország volt.

Csak most gyűjtjük össze lassanként — a főérdem ebben a fáradhatatlan Ady-apostolé, Földessy Gyuláé — Ady cikkei az 1905-ös orosz forradalomról. Csak most válik igazán ismeretessé, milyen hatást gyakorolt a forradalmár-költőre az 1905-ös orosz forradalom, amely az ő 1903-as álmát az első renddel való kezdésről és a harmadik renddel való végzésről, másszóval: a polgári-demokratikus forradalom átnövéséről a szocialista forradalomba — kezdte megvalósítani.

1905. október 31-én írja Ady: »az orosz forradalmat többé nem lehet leverní... Mintha az új század nemcsak naptári fogalom volna, hanem valóságos új epocha kezdetét jelentené.«

És a dicsőséges, bár leverte moszkvai felkelés alkalmából írja 1905. december 29-én:

»Borzalmasan megrázkódott nagy Oroszország. Fogvacogva néz Moszkva felé a világ... Ezt a forradalmat a nép csinálja... Az orosz nép képzelhetetlen ereje, képzelhetetlen szenzációkat adott már s ígér még a világnak. És célhoz fog érni. Véren, roncson, üszkőn át diadalmasan ér el a trónig az orosz demokrácia. Eléri az önző úri kastélyt, a sanyargató gyárat, az elbutító papi lakot s a szívtelen kaszárnnyát... A történelemnek büszkesége lesz e szörnyű földindulás... A néptől tudatos cselekedetet nem vártak a legrajongóbb apostolok sem... Íme a proletárság visszaadta a népet a népnek. Fölkelt a nép és formálja a világot... Hasonlíttassuk magunkat Oroszországhoz? Ízetlen és igaztalan feladat. De épülhetünk mégis az orosz példán. Elkorhadt, tehetetlen társadalmakat csak a nép menthet meg. A rettenetes, győzhetetlen, föltarthatatlan nép.«

Ady tehát épülni, tanulni akart az »orosz példán«. A moszkvai felkelésből, a munkásosztály vezette orosz népfelkelésből akart tanulságokat levonni Magyarországra számára! Annak az orosz forradalomnak a tapasztalatait akarta alkalmazni Magyarországra, amely 1905-ben elbukott ugyan, de 1917 novemberében győzött és valóban — mint Ady 1905-ben megsejtette — új korszakot nyitott az emberiség történetében.

Vajjon jós, jövőbelátó »vátesz« volt Ady e sejtéseiben? Nem, csak *forradalmár* volt, aki megszerezte a saját életviszonyai között a maga környezetében egy magyar költő számára akkor megszerezhető politikai műveltséget és tudatosságot. Nem volt jós, csak fejfel kimagaslott magyar kortársai közül.

Kell-e bizonygatni, hogy Ady Endre, a magyar polgári-demokratikus forradalom viharadara, az új Magyarország, a népi Magyarország, az első, a második és végül a harmadik renddel végző, a polgári-demokratikus forradalom feladatainak megoldásáról a szocialista feladatok megoldására áttérő szocializmust építő Magyarország szellemi előkészítői közé tartozik? Kell-e magyarázni, hogy Ady Endre csak azáltal lett *nemzeti* — Petőfivel együtt — *legnemzetibb*

költőnké, mert a magyar feudális maradványok gyökeres elpusztítását szenvedélyesen akarta és *mert* ezt akarta, kész volt *nem megállni* a feudális szemét kiséprésénél, kész volt továbbmenni a harcban a »sanyargató gyár«, a »kiszipolyozó töke« ellen! Ady Endre sejtette, látta azoknak a feladatoknak a *teljességét*, melyek a 20. században a magyar nép előtt álltak és azzal vált valóban nemzeti költővé, mert e feladatokat úgy fogta fel, mint a magyar történelem kiegyenlítettlen számláinak kiegyenlítését Dózsa Györgytől Táncsics Mihályig, Esze Tamástól Világosig, Majténytől 1867-ig.

A mi szocializmust építő népünk azért szereti és tiszteli Ady Endrét, azért va'llja testestől-lelkestől a magáénak, mert teljesítette Ady Endre hagyatékát: igazságot tesz a magyar történelem minden igazságtalanságáért, megfizet minden elszenvedett vereségért nemcsak 1514-ért, nemcsak 1849-ért, hanem 1919-ért is!

Nem vagyunk már Hunnia trágyadombja, Szittyaország. Népünk megmutatta, megmutatja és meg fogja mutatni, hogy nem »a hőkölés népe«, hogy nem »hull ki az idő rostáján«. Nincs már okunk búsulva, elkeseredve szeretni a hazát, nincs már okunk sírni azon, hogy »elveszünk, mert elvesztettük magunkat«. Nem *vesztettük* el, ellenkezőleg: a munkásinternacionálizmust hordozó szovjetfegyverek és önnön tetteink segítségével *megmentettük magunkat*. Ezért változott ma Ady költészetének akusztikája. Nem búsmagyarságra, hanem magunkban bizakodó magyarságra, alkotó és optimista nemzeti öntudatra van szükségünk. Köszvényországból a nemzetközi haladás rohambrigádjává lettünk.

De abban, hogy azzá lettünk: része van Ady Endre ostromozó, nevelő, elkeseredetten bíráló, forradalmi költészetének is. Ebben áll költészetének dicsősége és halhatatlansága.

Ezzel megnyitom a Magyar Írók Szövetsége és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Ady Endre tiszteletére rendezett emlékünnepejét.

Átadom a szót Ady Endre kortársának, barátjának, harcostársának, Bölöni Györgynek emlékbeszéde elmondására.

NAGY PÉTER

MÓRICZ ZSIGMOND*

Tíz éve halt meg, 1942 szeptemberében az az író, akinek igazi nagyságát éppen ez a tíz esztendő mutatta meg — tíz éve halt meg az, akinek műve olvasásakor újra meg újra arra kell gondolnunk: miért nincsen ma is velünk, miért nem vehet részt annak a világnak az építésében, amelyet tudva-tudatlanul maga is vágyott s műveivel előkészíteni segített. Tíz esztendő népek s hírnevek életében nem nagy idő; de amint az elmúlt tíz esztendő alatt a magyar nép a legnagyobb mélységekből felküzdötte magát a Szovjetunió, a nagy Sztálin segítségével mai napjaink napsugaras fennsíkjára, ahonnan már derűsen ragyognak felénk jövődönk ormai, úgy Móricz Zsigmond híre és neve is egy kis — és nevét nem is mindig a legjobbra használó — csoport köréből beköltözött az egész nép szívébe, életének s harcainak aktív részesévé, mindennapi társává lett. Ma már egy felszabadult s boldog nép egyik legbensőségesebb ünnepének, szellemi felszabadulása és felívelése, a magyar könyv ünnepének zászlója Móricz Zsigmond neve, amelynek hallatán mindnyájunk szíve melegebb lesz — ma már köztudomású, hogy nemcsak egy név kiváló íróink gazdag sorában, hanem ő az, aki a mult népellenes rendszerének utolsó félszázadát a legátfogóbb és legélesebb bírálatban részesítette művészetének utólérhetetlen magasságán: egyszerűen legnagyobb kritikai realistánk.

* Az Irodalomtörténeti Társaság 1952 szeptember 13-án Debrecenben tartott vándorgyűlésén elhangzott előadás.

Ma hetvenhárom éves lenne . . . 1879-ben született, abban az esztendőben, amelyben Jókai már túl volt megalkuvásán, de megírta a *Rab Ráby*t, egyik remekét; abban az esztendőben, amely Mikszáth életében a szegedi árvizet, a szegedi küzdelmes újságíró-sorsot, s *Az igazi humoristák* című kötetét jelentette. A kapitalizmussal kiegyezett feudálizmus legmegingathatatlanabbnak látszó uralma jelöli ezt a kort; Tisza Kálmán korszaka ez, minden közintézmény falán Ferencz József pofaszakállas, tábornoki egyenruhás képe lóg, mintegy figyelemztetésül, hogy aki Haynauval vérbefojtotta az ország függetlenségét, az akkor felhúzott egyenruhát azóta sem vetette le, s uralma jelégéje ma ugyanaz, mint harminc évvel korábban: minden szabadságtörekvés eltiprása, a feudálizmus és a klérus uralmának biztosítása.

Harminc esztendő telt el a szabadságharc vérbefojtása óta, s ez alatt az idő alatt a kapitalizmus megerősödött hazánkban is. Megindult, sőt már-már befejeződött a parasztság rétegződése, egymással szembenálló osztályokra bomlása, s a kapitalizmus nyomán megjelent elmaradhatatlan társa, a gazdasági válság, mely éppen Móricz születése idején a kis- és középbirtokosok százai alól rántja ki a földet, kergeti őket a proletariátus és a kétségbeesetten új világot kereső kivándorlók soraiba.

De mindez mintha nem vonatkoznék a Tiszahát porba-sárbavesző kis faluja, a szatmármegyei, ötszáz lelket is alig számláló Tiszacsécse maga kényén nőtt fenegyerekére, az ötholdas Móricz Bálintra. Benne mintha a kapitalizmus vállalkozásainak szelleme ütött volna tanyát, merésznél merészebb tettekbe fog, amelyek kezdetben mind sikerrel jártak. Legmerészebb s legdöntőbb tette a házassága volt: ő, a szellérség szélén meghúzódo kisparaszt rá merete vetni a szemét az özvegy papné kisasszony-lányára, Pallaghy Erzsébetre, akivel nemcsak »úri kisasszonyt«, de tizenhat holdat is kap. S kapja vele az indítékot, mely kilöki őt a falu keretei közül, s mely egész életén át hajtja vállalatból vállalatba, hogy eltarthassa magát s egyre szaporodó családját, hogy sógorai, majd fiai számára biztosíthassa a tanulást, a boldog, mert munkátlan úri sort.

A kapitalizmus törvényei azonban Móricz Bálintra is érvényesek — hebehurgyaság és elemi csapás, saját paraszti s az urak még nagyobb úri ravaszsága együttesen megteszik a magukét: az induló tollasodás után mint fosztott fa áll a család, s a legnagyobb nyomor elébe néz. Hatéves koráig a hirtelen paraszti gazdagodás élményeit éli át a gyermek Zsiga; ekkor azonban lezuhan a család, s ő nagyanyjával együtt Istvándiba kerül, uradalmi gépész »úr« sógorához, ahol a nagybirtok világát, a kizsákmányolt nép s a kizsákmányoló nagyúr. egymáshoz való viszonyát sejtí meg. Az istvándi nagybirtokos, Kende Zsiga képét egy életen keresztül hordozza magában, mert

»Kende Zsiga akkor megijesztett s ez az ijdtség egy hosszú életen át elég volt, hogy pillanatra se felejsem, hogy itt áhidalhatatlan távolság van. Hogy ők az urak, a nagyurak. S hogy ez nem jó.« (Életem regénye.)

Istvándi a gyermek Zsiga számára egy év egyedüllét és szenvedés, de itt nyeri első irodalmi élményeit is: nagyanyja s Laci bátyja esti felolvasásán keresztül megismeri fiatalsága nagy, döntő irodalmi élményét, Jókait. Egy esztendő után visszakerül a szülőkhöz, akik azonban közben falut s mesterséget változtattak. Móricz Bálint az ott élő kulákokorság biztatására már Prügyre költözött, s mint ács, meg magacsínálta pallér dolgozik a környékbeli falvakban.

Ha Csécse volt a jólét s a meleg családi kör, ha Istvándi volt a kínzó egyedüllét s a tiszt szegénység, melyek együtt gyújtották fel a gyermek fantáziáját, Prügy lesz a nyomor mélysége, a társadalmi kivetettség érzésének forrása, amelyet a gazdag és kegyetlen rokoni környezet még elviselhetetlenebbre fokoz. Úgy éltek, mint a többi parasztiparos-család:

»otthon nagy fekete gubás paraszta ülték paraszt apám faragószeke körül s feketéket köptek az egyetlen szobában, ahol éltünk az anyámmal, a szegény kis kényes és makacs paplannyal, s nagyanyámmal, a kemény és finom bárói ivadékkal s mind őt gyerek, hat gyerek . . . vad nyers és virtuosos tréják járták, nagy röhejek és nagy ivások és pálinka meg fogadások erőpróbák . . . s milyen izgalmak és rémületek, vad verekedések, s olykor csendőrszurony s kakastoll és nagy beszélgetések a háborúról, fekete báránybőrűsevek, gubák, káromkodások, cifrák és szilajok . . . Virtus, vér, pojon és zsákelelés, rúdvetés meg mázsáknak felnyomása, kijízett hordó borok és nagy disznótorok, szántások és vetések, halászságok és madártojással telt kosarak . . . A Kalevala minden szertelensége, vészek és viharok és lelkek vad versenyben üze, dühöngve zordonul: hőse az én őskoromban az apám . . .« (Nyugat, 1919. II. 994.)

De ebben a világban ott van a »szegény kis kényes és makacs paplánya«, az anya, aki egyre-másra a kiuzsorázás, a lenézés, a megvetés szörnyű kínjait szenvedti a gögös és kegyetlen nagyparasztok között, s aki a környező társadalomtól kapott sebeket átadja elsőszülött, már nyíló értelmű s érzelmi világú, legkedvesebb gyermekének, Zsigának. Itt és anyja szenvedésein keresztül éli át először és öntudatlanul a falu osztálytagozódását; itt ismeri meg apja által kitanított iparos és tanár nagybátyjai elbeszélésein keresztül a város és falu élete közötti különbséget, a kisiparosok és az értelmiség különböző rétegeinek a világát.

Az örömök és szenvedések ez első tizenegy éve határozza meg sokáig látásmódját, hovatartozását, társadalmi elhelyezkedését. Ekkor gyúlik fel lelkében annak a »számtalan kötetű, szörnyű nagy regénynek« az anyaga, amelynek megírására készült hosszú ideig, s amelyből hatalmas munkásságú élete során szinte szakadatlanul merített. Származása, neveltetése következtében mindvégig valahogy középponton érezte magát. Apja a parasztsághoz, a feudális békiyók ellen, a kapitalista fejlődésért egyéni utakon harcoló paraszti hősökhez kötötte erős szállal, de — különösen élete, munkássága első korszakában — a bárói ősökre büszke, művelt és szívós lecsúszott papleány legalább ilyen erős kötelékkel kötötte őt a »középosztály«-hoz, az uralkodó osztályt, ha berzenkedve is, de kiszolgáló, azt csodáló és annak érdekeit védő értelmiséghez. Nem anyja ellen, de anyja látásmódja, életfelfogása ellen kell Móricznak harcba szállnia, a harcot önmagában megvívnia ahhoz, hogy tehetsége valóban kibontakozhassék, hogy irodalmi működése valóban megindulhasson.

A Móricz-gyermekek közül elsőként indul el a »középosztály« felé, a végleges és visszavonhatatlan társadalmi emelkedés útján: a középiszkolába. Első állomása a debreceni kollégium, amelyben három évet tölt. A csenevész és félnék kislány borzadó rajongással ismerkedik a kollégium börtönszerű impozáns falai között a coetus, az órák és a könyvtár félelmes és elbűvölő világával, ekkor szerzi első benyomásait az igazi Debrecenről, a kofák, napszámosok, talyigások, zsellérek és diákok városáról, s megérzi városon a »maradandóság városát« is, a civisek bikkfaféjű konzervativizmusát, gögjét, zárkózott önteltségét. Itt születik meg benne először a vágy: íróvá kell lennie! — s ez a vágy jegyzi el örökre a várossal, melybe vissza-visszatér, szinte utolsó napjait.

De a nagy elhatározással majdnem egyidőben hagyja el Debrecen. Szülei közben városba költöztek, apja Sárospatakon próbálgatja lankadatlan buzgalommal a csalfa szerencsét, s legnagyobb fiát is átviszi az ottani gimnáziumba, hogy együtt legyen a család. Sárospatakon a legmegkövültebb tanári vaskalap és az osztály-önvédelem ellenességessége fogadja, amely pokollá teszi a kisdiaák életét. A pataki tanár urak Móricz Bálintnak osztályhelyzetéből s Debrecennek kalkulusai súlyából akartak leckét adni, amikor a debreceni kiftűnő tanuló Zsigát megbuktatják félévkor. Ez derékba szeghetné a fiú pályáját, ha közben ki nem nevelődött volna Pallagi Gyula, a nagybátyja, aki a kisújszállási gimnázium igazgatója lett. Ő veszi magához a gyermeket, s teszi lehetővé számára középiszkolai elvégzését s egy nagy alföldi parasztváros világának alapos megismerését. A természettudományok világa, irodalom és filozófia ekkor tárulnak föl a gyermekifjú rajongása és lelkesültsége előtt — tág s szilárd tudásának biztos elemeit ekkor habzsolja magába.

Itt Kisújszálláson, vad olvasások, durva diákcsernyék és a szerelem és érzékiség első viharai között ér el a század utolsó évéhez s ezzel együtt az érettségihez. Tarsolyában már verses drámák lapulnak, de írónak lenni nem mesterség a huszadik század hajnalán Magyarországon; Móricz Zsigmondnak pedig mesterség után kell néznie, mert apját legalább az ő eltartása gondja alól fel kell szabadítani. Debrecenbe megy újra.

»A múlt század utolsó évében, 1899-ben beiratkoztam Debrecenben a teológiára.« — írja erről később ő maga. »Kényszerű cselekedet volt, szegények voltak a szüleim s rokonaim, nem tudtak segíteni s így nem volt más mentés, csak a háromszázados úzus, debreceni teológus lenni.

Mikor felmentem a dékánhoz, aki fekete szakállas, kegyes és okos és jó ember volt, azt mondta:

— Édes barátom, maga nem soká marad nálunk. . . . Mert aki beiratkozni ilyen világos ruhában jön, azt nem a szíve hozza a teológiára. . . . (Nyugat, 1933. I. 207.)

Valóban nem a szíve vitte a teológiára, de talán benne is dolgozott valami olyan ködös messianizmus, mint ami majd másfél évtized múlva *A fátyla* hőseiben, Matolcsy Miklósban ölt testet.

A dékánnak különben igaza lett: csak félévig tart ki a teológián, de ez a fél-estendő is bőséges alkalmat nyújt neki arra, hogy megismerje a jövődő kálvinista papságot, üresfejú frázisöblögetésével, hitetlen vallásgyakorlatával, karrierista törléske-désével együtt. Ekkor jegyzi el magát a sajtóval is: a Debreceni Ellenőr ezévi utolsó-előtti számában lát napvilágot első kinyomtatott cikke, mely ugyan még csak fordítás, de megjelenése döntő fordulat életében. Ettől kezdve újságírói működése szinte haláláig szakadatlan, s állandó fórum: újság vagy folyóirat nélkül ezentúl úgyszólván nem is tud élni.

A következő félesztendőben átiratkozik a jogi karra, s a Debreceni Ellenőr segéd-szerkesztője lesz. Ebben az időben mélyül el igazán Debrecen-ismerete, ekkor ismeri meg a vidéki kezdő újságíró nem is nagyon csillogó nyomorát, társadalmi kivetettségét; ekkor ismeri meg igazán nemcsak a »kálomista vastag nyakata«, a civiseket, de a méltó-ságosok Debrecenét is, melyeket jövődő írásaiban annyiszor ostromoz majd, hol nevetve, hol felháborodva.

Az új századdal Pestre költözik. Jogász, majd bölcsészként hányódik az egyetemen, igen kevés érdeklődéssel és sikerrel. Kisebb-nagyobb állások és munkalehetőségek segít-ségével tartja el magát, de — amint maga mondja —

»Mikor Budapestre kerültem, 1900-ban, ebben a nagy városban véghetetlenül idegennek éreztem magam. Valósággal fizikai fájdalom volt, ahogy az utcákat róttam, s nem ismertem rá előbbi életemnek semmi ízére, illatára, reményére és tartalmára.« (Nyugat, 1933. I. 79.)

Társtalanul, tájékozatlanul élte le ezeket az éveket a fővárosban, s valószínűleg ennek tudható be, hogy éppen ezeknek az éveknek a politikai és társadalmi harcai, ennek a Budapestnek a színe oly kevésbé, úgyszólván egyáltalán nem kapott hangot annak az írónak a műveiben, aki peuig szenvedélyesen törekedett mindvégig saját kora legsajátosabb problémáinak megértésére és ábrázolására.

1903-ig az »utcák bolygója«: a kis, alkalmi pénzekben élő, útját nem találó, jövőjét nem ismerő diákok életét éli. Pesti életének első nagy fordulata 1903-ban következik be, még mindig Pallagi Gyula bátyja jóvoltából. A megalakuló Az Újság szerkesztőségébe kerül. Ő írja a lap agyonrövidített tudósításait az Akadémia, a Petőfi- és Kisfaludy Társaság üléseiről, és »segédnagyapó«-ként dolgozik a gyermekrovatban. Közben tanul-mányokat is ír Bajzáról, Gyulairól, Reviczkyről, Csokonairól — de ami ennél jelentősebb s főleg fejlődése számára sorsdöntő volt, a Kisfaludy-társaságbeli összeköttetéseit fel-használva bekapcsolódik a népdalgyűjtési munkába, s szülőföldjét, »Szatmár-megye síkját« választva gyűjtési területül, gyakran látogatja meg ezt a vidéket 1903 és 7 között.

»Az a négy—öt estendő míg e vidéket jártam, az lett az én egyetemem, legfelső élet-iskolám, írói propedeutikai tanfolyamom« — (Nyugat, 1933. I. 79.) mondja ő maga, harminc év múlva emlékezve vissza fiatalságára.

Útja nemcsak élmények szerzése volt, hanem emberi, politikai ébredés is. Itt eszmél rá arra, hogy az a szemlélet, amelyet anyja oltott belé, s amelyet egész addigi neveltetése csak megerősített, tulajdonképpen mennyire hamis és méltatlan hozzá. Kezdet-ben, amint egy úriúrhoz illik, a paplaktól s a jegyző otthonából »száll le« a nép közé mint egy gyarmat bennszülötteihez.

»Később már csak a szegények között maradtam, mert úgy őszintébbek és bizalmasabbak voltak velem szemben. Ott háltam a héresek és a szegény pusztai és faluszei családok dunái alatt s hallgattam a szivből jakadt kitöréseket és csöndes elmondását olyan dolgoknak, amiket csak ökolbeszorított kézzel lehetett hallgatni... Szegénység, éhség, nélkülözés mint valami ter-mészetes elem vette körül ezeket az életüket, s a lelki erőket szakadatlanul vad ellentétbe csapta. (Nyugat, 1933. I. 81.)

Ez az útja ismerteti meg a magyar falu valóságos helyzetével, a parasztság nyomor-ságával, az urak és a nép közötti távolsággal: ez az idő tudatosítja benne saját gyermek-kori emlékeit. S nemcsak ő szerez egész életre szóló élmény- és ihletforrást ezeken az uta-kon: az általa bejárt falukban negyedszázaddal később megforduló fiatal falukutatók is találkozhatnak az emlékével az idősebb parasztok elbeszéléseiben. A nép felismerte benne saját fiát, megérezte benne az ő céljaiért harcoló embert s örökre szívébe fogadta emlékét...

Közben magánéletében is döntő fordulat következik be. Még 1902 végén megismerkedik egy felvidéki kismemesi magántisztviselő-család leányával, Holics Eugéniával. Minkettőjükben nagy és tiszta szerelem gyullad s 1905 januárjában feleségül veszi azt, aki egyetlen és örök élettársa marad. Boldog házasságában mit sem tud arról, hogy egy új haladottabb irodalmi irány kezd áttörni a megkövült akadémizmus, a nivótlan epigonizmus csipkebozótján, hogy az irodalom síkján is igyekezzeik felébreszteni a szendergő országot; hogy Thury, Bródy, Ignatus és Kóbor készítik a talajt a rövidesen megszülető Nyugatnak, hogy Ady Endre megjárta már Párist s az «Új Versek» közel állnak a publikáláshoz.

»Körülöttem egy új generáció sarjadt, amelyről különös emberi begubózásban semmit sem tudtam. Sehova sem jártam, egy boldog kis madárfészekben éltem az élet berkének rejtékén, amely éltetett s életerőmet virulens tettvégyon táplálta.» (Nyugat, 1932. I. 722.)

Még mindig a konzervatív, feudális irodalmi irányok felé tapogatózik, azt hiszi, ezen a területen fogja tudni kibontani tehetségét.

Ekkori látás- és írásmódjának dokumentumai novellái, s a *Harmatos Rózsa*, mely e korszaka stílusának kétségtelenül minden jegyét magán viseli. A látásmód, a problémák rajza s az alakok jellemzése nem lép még túl a bájos, kissé édeskés hangon, sokban emlékeztet Mikszáth egyes korábbi műveire — de még korántsem bánik oly biztosan a kihelyezett ötletekkel, még komolyan veszi saját idilli hangját s nem szatírárt burkoló fátyolnak használja. Ez a regénye, s korábbi novellái a bizonyítékai annak, hogy ha nem sikerült volna megtalálnia a társadalmi s irodalmi haladás felé az utat, ha megmarad korábbi modoránál, minden stílári s lélektani finomsága s fejlődése ellenére sem lett volna képes megkülönböztetni az idővel. Ma már aligha emlékeznénk rá. Bizonyítja ez azt is, hogy milyen erős kötelekeket kellett széttepnie ahhoz, hogy megtalálja a hangját és útját, hogy fel kellett ismernie, vagy legalább is meg kellett éreznie, hogy Magyarország »terhes volt a demokratikus népforradalommal«, hogy ez az évtized »egy mély, objektív forradalmi helyzetnek, forradalmi válságnak volt az évtizede.« Meg kellett érteni, vagy legalább éreznie azt, hogy »nagy tömegmozgalmak rázkódtatták meg a feudális Magyarországot, az osztrák-magyar dualizmus épületét, érezni a levegőben, hogy a magyar nép nem tud és nem akar tovább úgy élni, mint eddig élt.« (Révai J.: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. 340—41.)

S hogy ez tudatosuljon benne, hogy azt irodalmilag ki is fejezhesse, ahhoz a saját ereje nem volt elegendő: nála nagyobb erőre, tisztábban látó szemre volt szüksége: Ady példájára.

Addig:

»tehetetlenül, de lelki sóvárgásokkal éreztem magam hozzákapcsolva valami ismeretlen új lehetőségek világához s csak a gyújtószikra hiányzott, hogy kirobbanjon belőlem a felraktározódott energia.« (Nyugat, 1923. I. 722.)

Ez a gyújtószikra érkezett meg számára Ady költészetében éppen abban a pillanatban, amikor az emberi kétségbeesés legmélyére zuhan: elveszti második kisfiát is. A szenvedés, s az előttejáró, fátylaként világító példa teszi lehetővé első igazi remekét, a *Hét krajcár*nak megszületését. Ez az elbeszélés s az utána felgyűrűző többi megnyitották számára az akkor indult Nyugat hasábjait, körét, és ami ennél sokkal több és értékesebb: egy életre elhatározó volt Móricz számára, megnyitották Ady Endre barátságát, kettejük sírig tartó bensőséges kapcsolatát is.

Ady Endre és Móricz Zsigmond barátsága — mint előttük Petőfié és Aranyé — nem elvtelen pajtásosság vagy cimboraság, nem is érdekvédelmi dacszövetség volt, ami akkor is, azóta is oly gyakran tenyésztett a magyar irodalom berkeiben; ez két azonos alapokon álló, azonos politikai és irodalmi célokért harcoló zseninek a találkozása és egymásratalálása volt. Móricz mindig tisztában volt azzal, hogy a vezető, a politikailag és irodalmilag is távolabb s tisztábban látó fő kettejük közül Ady Endre, s boldogan adta magát annak vezetésére alá, akit ő »államférfi és vatesz«-ként tisztelt. Ady vezetésével állt a polgári forradalom irodalmi zászlaja alá, amelyhez nagyban-egészében élete folyamán mindig híu maradt.

Maga a *Hét krajcár* könnyesen nevető története még elég áttételesen mutatja meg osztálytartalmát, társadalmi mondanivalóját, de már szinte teljes fegyverzetében jelentkezik a móriczi írásművészet két nagy sajátossága; az alkotás elejétől végéig tart

erőtéljes és egyenletes sodrása, mely kitérő és lanygulás nélkül viszi az olvasót az elsőtől az írás utolsó szaváig, s az alkotás minden elemének szigorú alárendeltsége a mű meséjében megnyilatkozó eszmei tartalomnak s a jellemek kibontakoztatásának.

Ahogy ezzel megtalálja a hangját, sajátos témakörét és előadásmódját, gyors egymásutánban, szinte ellenállhatatlanul ömlik belőle a mondanivaló, a falu világában szembenálló szegények és gazdagok, kulákok és zsellérek harcának megkapó és szenvedélyes képei. S ezekben a novelláiban már pedzi az igazi ellentétet: a nagybirtok és a parasztság ellentétét is, amelyről első hatalmas regényét írja: a *Sárarany*-t.

A regény még folytatásokban jelent meg a Nyugatban, amikor Mikszáth Kálmán 1910-ben meghalt, s ez a tény ma már szinte szimbólikusnak tűnik. Új korszakot nyit a *Sárarany* a magyar irodalomban s végleg lezárja azt a korszakot, amelyben Mikszáth látás-és írásmódja lehetett a magyar társadalom realista ábrázolásának megoldása. Feszültsége, túlfűtöttsége, irodalmi eszközei és tematikája teljesen elűtött, amit addig a magyar irodalom — elsősorban a magyar regény — produkált s amit a közönség megbírt; sikere bizonyította, hogy az olvasók megértették és helyeselték azokat a szenvedélyeket és indulatokat, amelyeknek ez a regény a kifejezése. Túri Dani története nem mindennapos, a legkevésbé sem általános: a gyönyörű zsellérfiú útja házasságon és újfajta gazdálkodáson, a falu asszonyainak szerelmén keresztül rendkívül egyéni és sűrítetten tipikus; a falu élére kerülő tehetséges ember szinte az egész falu felfelé törekvő tendenciáit magába sűríti, s ezeknek a törekvéseknek a védelmében vívja kétfelé harcát: egyfelől a nagybirtok ellen, a szabadabb lélegzetért, a nagyobb darab paraszti földért, másfelől a falu lehúzó, feudalizmusban megmerevedett erkölcsi és szokásai ellen, a szabadabb vállalkozásért, az eredményesebb és teljesebb életért. Nagy nő-bírása, nő-éhsége is csak a nagybirtok falai közé szorított falu szűkös, a nagy energiák kiélésére alkalmatlan világának ábrázolásához járul hozzá, ez is csak eszköz a számára, hogy hatalmas és az adott társadalmi rendben felhasználhatatlan energiát valamerre, ha csak tud, ki tud dobni, de levezesse. De még ezt a zsákutcát is szorosan össze tudja kapcsolni gazdagodásával, a munkaigényesebb termeléssel s a nagybirtok megszerzésének ügyével.

Túri Dani a falu szabadabb és nyitabb fejlődéséért vívott harcában mindig mint a falu képviselője lép fel; alakjában az író zseniálisan jeleníti meg azt, hogy a parasztság ugyan már osztályokra tagozódott, de éppen a feudális nagybirtok ellen a parasztság osztályai egyesíthetők és harcba vihetők. Ugyanakkor azonban Túri Dani egyedül is van: a falu az egész regényen keresztül nem jelenik meg aktív tényezőként, csak egy-két féltékeny kulákfigura lép fel, leginkább vele szemben. Magányos hős Túri Dani, aki nem támaszkodik a tömegre, sőt a tömeg ellenére akarja megvalósítani céljait, amelyek végeredményben a tömeg céljait, boldogulását szolgálják: narodnyik hős, akinek az útja csak az egyéni terror lehet, s aki ezen az úton szükségszerűen el kell hogy bukjen. Túri Dani egyénisége remekül ábrázolja, hogy a regény születése idején objektíve még volt a lehetősége a parasztság egyesítésének; ugyanakkor egyedülállása a faluban azt is megmutatja, hogy nincs meg az a szilárd vezetés és politikai gondolat, amelyre ez az egység támaszkodni tudna.

Ebben a regényében s ekkori írásaiban a naturalizmusnak, különösen az erotikum durva hangsúlyozásának elég nagy szerepet biztosít az író; de az érzések és kifejezések naturalizmusa a dekadens kordivaton túlmenően a regényben és elbeszéléseiben fellépő robbanásra kész indulatok megjelenítőjeként is szerepel.

Ez a regény, hibáival és erényeivel együtt művészi kifejezése korának: annak legfőbb társadalmi-politikai problémáját állítja koncepciója középpontjába, s még korlátai is inkább a kor, mint az író sajátjai.

Ezzel szinte párhuzamosan születik a *Isten háta mögött*, mely két nap sűrű eseményeibe zsúfolja a háború előtti magyar kisváros minden sivárságát, reménytelenségét; kiáltó vádbeszéd az ellen a rendszer ellen, amely az értelmiséget ilyen szörnyű, perspektíva nélküli életre kényszeríti. Ezek az alkotások már Móriczot az új irodalom élvonalába állítják, közvetlenül Ady mellé, nevét és műveit az új, városi, polgári irodalom zászlajává teszik. Tematikájában ő sem városi író. Kevés írása foglalkozik a nagyváros, Budapest életével, amelynek pedig már maga is évek óta részese, hiszen az újságíróipar bémunkása mint Ady, de témái és alakjai — akár Adyéi — még legtöbbször visszanyúlnak saját

gyermekkora és kora fiatalsága világába, az Alföld, a Tiszahát parasztjai, kisvárosi egzisztenciái közé. Emiatt szerzi meg azt a hírt, amelyet sohasem tud levetkőzni, hogy parasztíró.

Nem volt parasztíró a szónak abban az értelmében, hogy csak a parasztságot rajzolta volna, vagy éppen a parasztságban a folklorisztikus érdekességet kereste volna, hiszen mindíg az egész társadalom ábrázolására törekedett műveivel; de parasztíró volt abban az értelemben, hogy a világot, a társadalmat a parasztság szemével nézte, a magyar parasztság szenvedései, örömei és bánatai voltak az ő örömei és bánatai is. Hogy az egész társadalom ábrázolására készült, s minden művével ehhez igyekezett újabb téglával hozzájárulni, annak bizonyítékai már korai, első nagy alkotó periódusának további regényei is. A *Galamb papné*, amelyben egy fiatal vidéki pap-házaspáron keresztül igyekszik a református papság, a falusi értelmiség helyzetének lényegét megközelíteni, de csak egy fiatal házaspár civódásainak megkapó, derűsen reális rajzát adja; a *Kerek Ferkó*, amelyben a nagybirtok világán belül próbál magának hőst teremteni, de ez a hősköltése kevésbé sikerül, mint a paraszti mesevilág betétszerű felelevenítése és a női emancipáció érzelmi torzhajtásainak derűs karikatúrája. Kerek Ferkó az első azok közül az alakok közül, akikből még annyit fog megalkotni Móricz, s akik művészte egyik legveszedelmesebb tendenciáját hordozzák: ő a képviselője a széthulló, de az író számára bukásában is vonzó úriosztálynak, hordozója azoknak a tulajdonságoknak, amelyekről látja, hogy egy osztály pusztulását jelzik és okozzák, de ugyanakkor e tulajdonságok közül sokat szeret, sokat megbocsát s ezek elvesztét fájlalja is.

Közvetlenül a világháború kitörése előtt új témakör felé fordul: a műszaki értelmiség, az ipari munkásság világa felé, amelyet egy nagy felvidéki bánya- és kohótelepen keresztül próbált ábrázolni, a *Jószerencsétl*-ben. A regény a háború kitörése következtében torzó maradt, az írónak sohasem volt többé ereje és kedve befejezni; de így torzóként is jelentős, mert a szöggyárról s a durvahengerről szóló leírásai képviselik máig a gyári munka leghatalmasabb, legkölteibb prózai leírását irodalmunkban.

A háború kitörése egy pillanatra visszavetette Móriczot; egy pillanatra őt is elkapta a sovíniszta hullám, amelyből a legjobb ellenszerrel gyógyította ki magát: a frontokra utazott mint haditudósító, s onnan küldte haza a cenzura által sokszor megcsönkített riportjait, elbeszéléseit, ott gyűjtötte össze azt az urak elleni dühöt, amely már több írásában benne bújkál, s a *Szegény emberekben* teljes erővel tör napvilágra. Ez az alkotás eszméileg és művésziileg egyaránt Móricz legtisztább és legegységesebb munkája. Éles és fájdalmas tiltakozás az imperialista rablőháború szörnyűsége, embertelensége ellen, ellenállhatatlan erejű vádbeszéd azok ellen a hatalmasok ellen, akik az egyszerű emberekbe a gyilkolás helyességének és jóságának gondolatát ültetik el; ez az elbeszélés már nyíltan és világosan az imperialista háború osztályháborúvá változtatására izgat, Móricz művészetének teljes erejével. S utána megírja *A jáklyát*, mely Móricz életútja s a történelem nagy fordulópontján, a forradalmak küszöbén jelenik meg.

A *jáklyában* summázza szinte Móricz minden akkori nézetét, világlátását; összefoglaló, de nem utatnyitó alkotás, mert a továbbhaladás útját nem látja, s így érzékeltetni sem tudja. Ugyanakkor azonban az idealizmussal, frázisokkal és fellengős, tárgyiatlan messianizmussal telt Matolcsy Miklós, a fiatal falusi pap története az egész feudális, háború előtti Magyarország éles és mélyre vágó kritikája. De éles és mély kritikája a református egyháznak, sőt a vallásosságnak általában is. A materializmus felé közelítő pantheizmus alapjáról bírálja Matolcsy hitetlen tételes vallásosságát, s kimondja a valóságot a vallásról: ópiumnak nevezi, s a papról is, akit rendőrnek, a kialakult állapotok konzervátorának, az uralkodó osztályok kiszolgálójának lát már meg. Egész környezete: a kegyetlenül szipolyozó kulák-presbiterek, a maguk is kulákká változott szomszéd papok, az önnön testi és lelki okádékában fetrengő «történelmi osztály»-t képviselő Arday, mind megutáltatják Matolcsyval ezt a világot, amellyel megalkudni nemi akar, de érzi, hogy vele megküzdeni egyedül nincs ereje, s a családalapítás menthetetlenül a megalkuvásba kergetné. Hogy önmaga előtti tisztaságát megőrizze, menekül a munkán keresztül, szinte önként a halálba a falut elpusztító tűzvész alkalmából, mely szinte az egész magyar világ pusztulásának jelképévé nő. «Elvégeztetett, de semmi-

sem tisztázott»; a regény utolsó mondata nemcsak Matolcsy sorsát foglalja össze, de megadja a regény egész tanulságát is: az író látja és ábrázolja e műben azt, hogy a »fennálló társadalmi rend« csak katasztrófához vezethet, de hogy mi lehet ebből a kiút, arra utalni sem tud.

A regény stílusában is szinte összefoglalása egész korszakának: állandó rendkívüli feszültsége, szinte robbanó képei és hasonlatai már tovább nem is fokozhatók; egész, néha már az expresszionizmussal is kacérkodó nyelve a legvégső, valóban robbanás előtti feszültség hordozója, s amit az író gondolatilag nem tud kifejezni, azt stílusa érzelmileg fejezi ki: a forradalom vágyát és követelését. Mondanivalójával és stílusával egyaránt hozzájárult ennek a világnak éles és világos leleplezéséhez, ha közvetett módon is, hozzájárult a korhadó és korrupt rendszer összedöntéséhez, a forradalom szellemi előkészítéséhez.

Azt a kiutat, amelyet művészetével maga is előkészített, Móricz nem látta, de a háború vesztés vége, a tömegek merész kezdeményezése meghozta: a forradalmat. Móricz, mint Ady is, a legnagyobb lelkesedéssel, mint az általa is kifejezett vágyak és remények megvalósulását fogadta a forradalmat. A kulturális harc síkján működik, megalakítja a Nyugat íróival együtt a Vörösmarty Akadémiát, amelynek elnöke, majd Ady halálával elnöke lesz, s újra utazik az országban, hogy maga adjon számot magának a legszélesebb tömegek vágyairól és szándékairól. Számot ad arról, hogy a parasztság radikális föld-reformot követel, hogy a parasztság zöme csak a tanács-rendszert tudja elfogadni olyan politikai formaként, amelyben ő is megbízhatik, amelyben ő is hallatni tudja valóban a szavát. Ezért üdvözli a Buza-féle földreformot is, inkább szemet hunyva gyengéi és kompromisszumos korlátai felett, s a törvény tekervényes útjait magyarázva a paraszti tömegek számára *Kiskútájában*, mert úgy érzi, nincs magasabb írói hivatás, mint hozzájárulni a nép felvilágosításához, közvetlenül magyarázni meg neki, hogyan használhatja végre kezébe ragadott szabadságát.

S még nagyobb lelkesedéssel fogadja a proletárdiktatúrát, melyben valóban a legszélesebb dolgozó tömegek politikai akarátát ismeri fel. Itt is elsősorban a kultúra és a parasztság kérdései foglalkoztatják, s az első somogyi termelőszövetkezetekben felismeri a jövő messze előremutató csiréit, felismeri »a jövő gazdasági életének formáját«, s ez adja hatalmas lelkesedését. Látja a kis- és középbirtokos parasztság húzódozását, de ez nem riasztja, mert bízik a kommunizmus szilárd jövőjében.

»Egyelőre nincs szükség arra, hogy a kisgazdák szövetkezetbe tömörüljenek... El fog azonban jönni az idő, hamarosan, hogy a kisgazdák maguk fogják kérni, hogy a birtokukkal bocsátkozhassanak a szövetkezetbe. Majd látni fogják, hogy a szövetkezeti tagok, akik nekik mindig koldusok voltak, jobban élnek mint ők, szebb és egészségesebb lesz a lakásuk, lesz fürdőszobájuk és villanyvilágításuk, lesz ruhájuk, ellátásuk, kaszinójuk, újságjuk, könyvük, iskolájuk...«

S tapasztalatait általánosítva vonja le azt a következtetést, amely sajnos csak huszonöt év után válhatott valóra.

»Magyarország végre a boldog béke útján halad. Erről szent meggyőződéssel teszek tanúságot. Nyugodtan, szépen, rendesen alakul ki az új világ. Mennyivel szebb, boldogabb és nyugodtabb a réginél.

A kommunizmus, amelytől naív képzelődők azért féltek, mert a falanszter tömlőcét látták benne, meg fogja hozni az individuum valódi kivirágzásának nagyszerű korszakát. Magyarországon nemcsak, hogy nem hal éhen senki, hanem most kezdődik az igazi boldog és emberi élet.« (A Magyar Tanácsköztársaság, 1919. Szikra, 1950. 212. l.)

A Tanácsköztársaság fennállásának pár viharos hónapja nem tette lehetővé, hogy Móricz Szigmond nagyobbat alkotásokba fogjon, bár az új élet új jelenségeit igyekezett azonnal papírra vetni, bár tudunk arról, hogy az új élet világát szerette volna már regényeiben is megjelentetni; minderre azonban nem adott időt számára a történelem. Ezek a hónapok mégis korszakos jelentőségűek voltak a számára, mert ekkor találkozott először a politikai téren is hatalmas alkotásokra képes dolgozó néppel: ez a korszak bizonyította be számára, hogy a nép, a dolgozó nép valóban képes és alkalmas arra, hogy saját sorsának intézését a kezébe ragadja, s ez a korszak mutatta meg neki, hogy az uralkodó osztályok eljátszották történelmi szerepüket, le kell lépniük a történelem színpadáról, hogy átadják helyüket a történelem igazi urainak: a dolgozóknak.

De még ebben a korszakban sem jut el a munkásosztály, az ipari proletariátus igazi jelentőségének a felismeréséhez.

A proletárdiktatúra alatt, mint a szegényparasztság is, ő is lelkesen elfogadja a munkásosztály vezetését; de a forradalom bukása arról győzi meg, hogy a magyar munkásosztály eljátszotta történelmi szerepét, nem élenjáró és haladó osztály többé s az ország gazdasági és társadalmi továbbfejlődésének útját egy másik vezető irányításával kell kivívni a magyar parasztságnak.

Az ellenforradalom vérgőzös hajnala Leányfalun találja Móricz Zsigmondot. Reményei összeomoltán kedves falusi fészken próbálta meghúzni magát 1919 nyarán, remélve, hogy elmúlik feje fölül a vihar. A bosszúért lihegő ellenforradalom azonban megtalálta őt, s csendőrök között vitték Szentendrére, ahol egy hétig letartóztatásban tartották. Egyben a Kisfaludy Társaság, az irodalmi reakció fellegrája, mely rajongva üdvözölte az ellenforradalmat, Pekár Gyula javaslatára — aki nemcsak a Társaság, de a Friedrich-kormány tagja is volt — »számonkérő szék«-et küld ki (ők maguk nevezték így el magukat !), amely hosszas tárgyalások után Móriczot Alexander Bernáttal együtt kizárásra javasolja.

A javaslatot a társaság közgyűlése egyhangúlag elfogadta. Móricz nem mosakszik nem próbálja meg »tisztázni« magát a vádak alól: visszavonul teljesen Leányfaluba, s alkot. A történelem szorítása alatt benne is felbuggyan a líra, s verseket ír nagy számban, amelyeket csak évekkel később mer kiadni. Furcsa versek ezek, amelyekben a pátoszos modor már-már megmosolyogtatna, ha nem éreznők minden sora mögött is egy nagy lélek vergődését, vívódását, kifejezést és formát kereső küzdelmét önmagával és rászakadó korával. Ennek legteljesebb és legkevésbé leplezett kifejezése a *Misanthrop* c. verse.

Élén ragyogtam az embereknek
és minden szabad volt nekem.
Fáklya volt kezemben és mindenki
látni akart annak a fényinél.

.....
S ők túlórhantak rajtam
s már észre se vettek,
s én fáklyámat begöngyölgetve,
szomorúan vonultam ligetembe,
bánatosan nézván a rohanók után.

.....
S egyszerre csak visszaözlöött
az ár, messze mögöttem véres feketén
fekete véresen tajtékzott az ár;
és korbácsosok jöttek, fejetlenek.

.....
Jött bős csordája a huligánoknak
s nyelvét rám vetve tombolt fenemód,
jött a kárvallottak végtelen hada
s bosszúját tölté rajtam iszonyún,
jött a váltó idők patkány serege
és legázolt tetemem lépcsőül vette,
és a kárörvendők, károm vad örvendői.
De én a fáklyát meg nem tagadom,
ha köd van, ha vihar.
a fáklya szent.

Bezártam érte magamat
elő koporsóba.

.....
Egyedül vagyok kimondhatatlan,
egyedül kell lennem közelíthetetlen,
egyedül végtelen :
a fáklya misanthropia : én.
Egyedül, egyedül, egyedül,
míg csak el nem jön az idő,
a viharok után,
a tiszta szent Napkelte,
a Fény...

Akkor fáklým fölemelendem
a Napig
és beleolvadok mindenestől
a Fénybe !
S ott tűnök el, ott tűnök el
ragyogó boldogan
a halhatatlan örök fényben.
Az emberiség boldog fénykorában !

Nincs költőnk rajta kívül, aki a haza határai között ilyen tisztán és nyíltan írt volna ekkor a forradalomhoz való viszonyáról, s ilyen tiszta és nyílt vallomást tett volna amellett, hogy a forradalom ideáljait vállalja s biztosan hisz azok győzelmében. Szinte prófétikus, mennyire érzi : egyedül maradt az eszményeivel, s egyedüliségét nem veszítheti el mindaddig, amíg el nem következik »az emberiség boldog fénykora«...

Megfogadja ugyan, hogy »politikára vonatkozó ígét tollam többé le nem írok« — de ugyanakkor megírja ezt s ehhez hasonló tucatnyi versét, s ami ezeknél is több és jelentősebb — megírja a *Légy jó mindhalálig*-ot és a *Tündérkert*-et.

A maga módján mindkettő menekülés a jelenből a múlt világába. A *Légy jó mindhalálig* menekülés a gyermekkor világába, a háború előtti időkbe. Nyilván a felhőtlen idillt kereste saját gyermekkorában ; de ahogy belemerült, úgy elevenedett meg Nyilas Misi körül a múlt századi valóságos Debrecen, amely tele van harccal, a ritka öröm mellett sok fájdalommal és megaláztatással, egy valóságos kisfiú valóságos életével. Az teszi a magyar gyermekregények sorában példátlan nagyságúvá, hogy úgy tudott lényegében pszichológiai regényt írni, úgy tudta szinte lépésről-lépésre bemutatni a kis Nyilas Misi lelki viharait, hogy körülötte egy pillantra sem szűnik meg a társadalom élni, lélekzeni, sőt — s ez teszi jelentős realista alkotássá — Misi minden lelki viharának, szenvedésének és örömének társadalmi okai és kihatásai vannak. A regény esemény-sorát joggal redukálhatjuk arra a küzdelemre, amely a külvilág s Nyilas Misi között folyik akörül, hogy kihez lesz hű Misi : apjához, a szegény, nyomorgó ácsához-e, s rajta keresztül az őt öléből kibocsátó dolgozó néphez, vagy a kollégiumhoz, az uralkodó osztály nevelési rendjéhez, amely apja megtagadására akarja kényszeríteni ? S Misi helytállása a tanári terrorral szemben, jövőendő pályaképének a könyv utolsó lapjain felvázolt költői rajza mind egyet igazol : Nyilas Misi a szegényekhez, a dolgozó néphez marad-hűséges mindhalálig, mint ahogy megalkotója is hűséges marad minden tanári vegza-túra és politikai pellengérezések dacára azokhoz az ideálokhoz, amelyek ellen üldözői oly véresen harcoltak ...

A *Tündérkert* pedig menekülés a 17. századi Erdély, Báthori Gábor és Bethlen Gábor világába, amely egy kissé csapda is volt az író számára : tizenöt éven keresztül nem szabadul ettől, míg meg nem írja a trilógiát, amelyet együttesen *Erdély* címen ismerünk, s amelynek az egész művön végigvonuló gondolata a mély, őszinte, gyötrődő hazafiság, az a hazafiság, mely minden gondolatát a haza felemelése, a nemzet boldogulása, a társadalom szabad fejlődése felé irányította. Ez a gondolat vezette tekintetét a 17. századba, hogy Báthory és Bethlen Gábor vérrel, győtrelemmel de reménnyel és lehetőséggel teli világában keressen hőst és példát a saját kora számára, találja meg azokat a körülményeket a kis Erdélyben, amelyek széles megvalósítása már korán megnyitotta volna az ország polgárosodásának, a nép nemzetté válásának az útját.

S egyben hőst is keresett : hőst, aki a háború, a rombolás, a pusztítás után bölcs építő politikával tudja összefogni a nemzet minden teremő erejét, aki az úri politika felelőtlensége által elpusztított tündérkertből újra édenkertet képes varázsolni ; hőst aki a legnagyobb tettel : a prózai, munkás létköznapok hősiességével emeli fel nemzetét az élenjáró népek sorába. S ezt a hőst az akkori uralkodó osztály legjobbjában : Bethlen Gáborban találta meg, akit addig követ nyomon, amíg eléri a hatalmat, s azt megszilárdítva valóban a béke s boldogság szigetévé emeli kis országát.

Ebben a regényben gazdagon és hitelesen elevenedik meg egy egész kor, s annak gondolkodása, erkölce és élete minden sokszínűségével ; az eleven, a történelmi és emberi igazságokhoz hű alakok tucatjai nyüzsgőnek ebben a műben, de mind úgy, hogy az olvasó számára egy kis jelenetben is felejtethetlenné tudják tenni magukat.

Az író egy kor lelkét az általa kikovácsolt csodálatos nyelvvel is igyekezett felkelteni, a történelmi regény helyesen mértéktartó nyelvi archaizálásának remekét és példáját teremtve meg — de ez a regény egyben nagy tanítás és tanulság saját kora számára is, mert az író aktuális politikai mondanivalójának is hordozója.

Igaz, Bethlen Gáboron keresztül az osztálybékét hirdeti, de a nemzeti felemelkedés érdekében; igaz, hogy a polgárosodás, a kapitalista fejlődés mellett, a feudális kötöttségek ellen harcol minden sorával, de ezt a harcot ekkor s ebben a regényében is az uralkodó osztály legjobbjaiával való összefogásban akarja magvívni — ugyanakkor viszont tiltakozik is a művön keresztül a saját kora brutális és ostoba valósága ellen, tiltakozik Bethlen Gábor és korának példáján keresztül a faji gyűlölet és az irredenta uszítás ellen, tiltakozik a feudalizmus gazdasági és politikai formáinak a konzerválása ellen.

Későbbi kötetekben — elsősorban *A nap árnyékában* — ez a mondanivaló már erősen háttérbe szorul a magánélet problémái, a hősnek két nő közötti vívódásai elől, amellyel párhuzamosan elprivatizálódik, s érdekességét is elveszti a történelem — de vele együtt az egész mű is. Nyilván ezért nem írta meg befejező kötetét, amelyet pedig tervezett.

S nemcsak történelmi műveiben: a huszas években születő alkotásaiban szinte kivétel nélkül az a nagy illúzió jut szóhoz, amely már az *Erdélyt* is lelkesíti, s amelyet cikkekben is kifejezett: az uralkodó osztály legjobbjaiában való reménykedése, hogy azok segítségével fogja tudni megváltani az országot, velük együtt fogja a jobb, egészségesebb, jövőt jelentőbb, tehát a polgárosultabb, szabadabb, demokratikusabb Magyarországot felépíteni. E korszakának irodalmi alkotásai mind ezen illúzió s a valóság közötti viaskodás termékei; Móricz örök érdeme lesz, hogy bár ő maga szeretett volna hinni abban, hogy még vannak jövőt ígérő, nagyra hivatott egyéniségek az uralkodó osztályban, elsősorban a dzsentriben, akik meg fogják tudni valósítani az ország kivezetését akkori állapotából, de amikor művészetében ezek az illúziók szembe kerültek a valósággal, mindig a valóság győzedelmeskedett s maga alkotta vagy átvett elméletei kedvéért nem tett erőszakot hősei tipikus jellemén vagy sorsán; egy jöttányit sem engedett a művészi igazságból azért, hogy személyi izlésének megfelelőbb embert alkosson alakjaiból. Így jön létre a *Kivilágos kiviláradtig* dárídós éjszakájának a története, amelyben mély nosztalgiával nézi ennek a kedélyes, eszem-iszom magyar világnak az elmúlását, de nosztalgiája sem fátyolozza el élesen figyelő szemét, amely megátlája s világosan leplezi ennek a társaságnak elősdi, here, kiélt, már a társadalom számára semmiféle hasznot nem, csak terhet jelentő jellegét. S ennek a világnak a képe kerekedik ki az *Uri muriban*.

Szakhmáry Zoltán sorsa a nagyra hivatott, de hanyatló osztályhoz végzetesen odaláncolt ember bukásának tragédiája. Látja s keresi a jobbat, de a kezében minden jószándék az ellenkezőjére fordul: belterjes gazdálkodási tervei saját kitartása híján omolnak már csírájukban össze, meg azért, mert az úri középbirtok már nem bírta a versenyt a kapitalizálódó mammutbirtokokkal; magánéletének az újat, jobbat kereső próbálkozása pedig saját életének csődjévé s egy kis tehetséges summáslánynak a félvilágba igazításává fajul. Körülötte pedig ott van a magyar tenger, a magyar Alföld, amelyen semmi nem mozdul, s a változást vágyó hang csak gúnyt és értetlenséget talál: a többi uraknak minden jó a régi módon, s ha változás kell nekik legfeljebb az apáiktól örökölt parlagi s durva mulatások és tréfák helyett egy még parlagibb és még durvább tréfa kiagyaltán jár az eszük. Mélyen elítéli az író ezeket az embereket, de mélyen fájjalja is azt a bájos adoniázgatást, azt a «magyar kedélyt», amelynek elmúlását féli az ő pusztulásukkal, hiszen Szakhmáry Zoltán vége mintha nemcsak az ő és osztálya, de az egész világ végét jövendőlné, mintha a fellobbanó nádtetővel égberepülő pernye magával sodorná ezt az egész világot is, mely eszeveszetten járja alatta haláltáncát.

E két regénye a komponálatlan, ösztönös alkotás példaképének látszik: az események s adomák hullámain úgy ringatózunk az olvasó, hogy szinte észre sem veszi, mily egyenes medrű, gyors iramú áram viszi a katasztrófa felé. A szerkezetet összetartó férc sehol ki nem ütkezik, de a regény mély és gondos megkomponálása teszi csak lehetővé ezt a kényelmes és mégis rohanó menetet, amely kitérő nélkül vezet el a végkifejlethez, de közben a kor valóságából mennél nagyobb darabot markol fel, az így kialakuló tragi-

kusan fülledt atmoszférával is hozzájárulva nemcsak a történet kifejlesztéséhez, de a kor ábrázolásához is.

S a két regény között Móricz életének legnagyobb magánemberi válsága: első feleségének öngyilkossága, s rákövetkező második házassága. De még ez előtt, még első házassága nagy krízisében, szinte szökik Debrecenbe, ahol összegyűjti az anyagát, majd hat nap alatt megírja a *Pillangót*, egyik legtökéletesebb kis remekét.

Maga Móricz Hitves Zsuzsika és Darabos Jóska könnyes mosolyos szerelmi történetét idillnek nevezte. Furcsa idill, hisz már-már tragédiába fordul a történet, ha a szerelem nem győzne hirtelen minden gátjól társadalmi akadályon; de éppen azért idill, mert a szerelem mindent le tud győzni, s a fiatalok boldogságvágya le tudja győzni a boldogságuk ellen prédikáló parlagi életbölcseket, a falu íratlan, de annál erősebb törvényét. Idill, mert csak a szerelem napja ragyog felette, de a társadalom által rájuk vetett árnyékokat ez a nap el tudja oszlatni; idill, mert a boldogságra készülődő két ember felkészülésének, boldogságuk megvalósulásának története. S azzal, hogy az erkölcsi tisztaságnak és tiszta szenvedélynek hordozóivá zselléreket tesz, közvetve éles kritikát gyakorol a regényben csak epizódikusan fellépő uralkodó osztály, s annak kiéltsége, erkölcsi rothadtsága felett. Ez a regény már előremutat *A boldog ember világa* és szemléleti módja felé, azonban még a kettő között van a nagy iskola: a kapitalizmus hatalmas, 1929-el kezdődő s hazánkban is végigsöprő válsága. Ez a válság hozza meg a számára, a korábbi illúziókkal való leszámolás lehetőségét. Ekkor, a válságban ismeri meg a magyar uralkodó osztályok teljes rothadtságát, a nemzet, az ország ügyei intézésére alkalmatlan, végtelenül önző voltát, s a magyar uralkodó osztályokkal, a dzsentribe vetett illúzióival egy hatalmas alkotásban, a *Rokonok*ban számol le.

Zsarátnok város és Kopjáss főügyész lokális történetét úgy adja elő Móricz, hogy abban az egész ország mélységei nyílnak meg: a helyhez kötött mese mögött az egész ország állapotának, az egész uralkodó osztály uralmának éles kritikája húzódik.

Kopjáss István, a kis kultúrtaánácsnokból lett nagyhatalmú főügyész sorsa mindenfajta reformizmusnak éles kritikája; kegyetlen bírálata mindazoknak, akik össze akarják egyeztetni a hideget a meleggel, a személyi érvényesülést a közéleti tisztogatással, a korrupciót a hangoskodó puritánsággal; mindazoknak, akiknek kifelé vagy befelé az a jelszavuk, ami Kopjássnak, hogy »a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon!« A dzsentri kezében a város, az ország, s az ő karosszékeikről alig látni le a szörnyen küszködő kisbérlok állati nyomorúságára. Az ő számukra a parasztság vagy voks vagy adóalany, de semmiesetre sem olyasvalaki, akiért harcolni, dolgozni érdemes. S a dzsentri is a kezében van már a finánciókének: a városban Kardics bácsi, a Takaréknál mindenható igazgatója csinál esőt és jó időt, az ő vacsoráin dőlnek el a város ügyei s kezében tart mindenkit, aki számít. Felvehetné ezek ellen a harcot Kopjáss? Talán, ha a néptömegekre próbálna valóban támaszkodni; azonban ez a perspektíva fel sem merül előtte, mert a néptömegekből alig lát többet, mint Martiny dr.-t, az ellenzéki vezetőjét, aki maga is alig várja, hogy bekerüljön a húsfazék mellett ülő »rokonok« társaságába. Az osztályharc csak áttételes formában nyilatkozik meg ebben a regényben, mert nem a kizsákmányolók, hanem az úrhatnámok és urak, a rablók és rabolni akarók összecsapása folyik, s az magyarázza meg a vég kifejtetlenségét is. Kopjáss számára valóban nyitva az út vissza ebbe a világba, osztozkodni a hatalmasokkal a hatalomban, jóllakottakkal a konkon, mert hiszen vér a vérükből, s ha gondolkodásán van is valami szociális máz, ha még tudja is, hogy másképpen s másfelé is mehetne az ország szekere, ez már legfeljebb lelkiismerete kisebb-nagyobb, de már következmény nélküli háborgását okozza.

Ehből a regényből hiányzik már *A fátkya* robbanó feszültsége és túlhajtott képei: ez stílusában is betetőzése második korszakának, annak az útnak, amelyet a tárgyilagos, látszólag szenvtelen hangig megtett, mely éppen tényeket közlő tárgyilagosságán, szemre hideg tényükrözésén keresztül talán még jobban lázít, jobban felháborít, hiszen kommentár és írói közbeszólás nélkül mondja el, milyen az uralkodóosztály, kik s hogyan bánnak a nép pénzével, életével, jövőjével.

S a válság iskolájával párhuzamosan járja ki Móricz a Nyugat szerkesztésének szintén elég jelentős iskoláját: ekkor ismeri meg a l'art pour l'art törekvések Babitsát teljes valójában, ekkor látja meg, hogy a régi Nyugat, az ő kiröpítő és nagyra nevesztő

fészke, amely Ady mellett neki is otthont biztosított, menthetetlenül megszűnt, s a levegőtlen urbanizmusba, a vérszegény, világtól elforduló, rímcellálódó privatizálásba menekülő Babbitssal közös nyelve — s ami még fontosabb, közös elvei, — nem lehetnek. Állandó hullámszáz és vívódás a folyóirat minden egyes száma kettejük széthúzó elvei és szándékai között, míg Móricz bele nem fárad a harcba. Ő a Nyugatból olyan szellemi fórumot akart teremteni, amely az ország összes problémáit feltárja, amely a továbbfejlődés, a társadalmi és politikai kibontakozás aktív segítője, a nemzeti lelkiismeret ébresztője tud lenni. Ezért utazza be ebben az időben fáradhatatlanul az országot, mindenütt előadásokat tartva, ezért utazik a szomszéd államok magyarságához is; s Csehszlovákiából visszajöve, amikor ki meri mondani, hogy ott szabadabb levegőn egy érdemesebb fiatalság nő mint a hazai, megindul a hajsza ellene, hogy lehetetlenné tegyék, s az ellenforradalmi sajtó, konzervatív egyetemi tanárok, hisztériás fruskák és megvadult törvényhatóságok együttes támadásainak megvan az az eredménye, hogy egy pillanatra meghátrál, s a lap életbenmaradása kedvéért lemond a Nyugat szerkesztéséről is.

De már a Nyugatban a legnagyobb örömmel, lelkesedéssel üdvözölte Szabó Pált, mint a legnagyobb paraszti réteg, a szegényparasztság irodalmi szószólóját, s megnyitotta számára a folyóirat kapuit; már a Nyugatban lázasan kereste az új és népi tehetségeket, akik számára megkönnyíthetné a kezdést, akiken keresztül végre a legelnyomottabb s legszegesebb dolgozó réteg, a szegényparasztság s az agrárproletariátus megnyilatkozhatik.

Nem kellett messze mennie a keresésben. Ő maga volt az, aki a harmincas évekkel kezdődő korszakában a legteljesebben szólaltatta meg a legszegesebb és legszegényebb, legelnyomottabb magyar társadalmi osztályt, a szellérséget, az agrárproletariátust. Az országban egyre magasabbra növekvő fasiszta dudvával szemben Móricz Zsigmond ebben az időben lázasan keresi az igazi segítséget, azt a gyógyszert, amely az egész ország minden baját egy csapásra megoldaná, de ugyanakkor lelkes örömmel üdvözöl minden apró reformot, minden, a kormány által támogatott népfőiskolát, minden falusi téglafőiskolát, amely alkalmas lehet a parasztság életét egészségesebbé tenni, vagy valamit enyhíteni végtelen gazdasági és szellemi nyomorán.

A *boldog ember* szinte egykedvűen csörgedező élete, mely a Horthy-korszak nyomorát áltál mutatja be teljes valójában, hogy a világháború előtti nyomor-világot ahhoz képest szépnek és boldognak festi; egy munkás parasztember élete ez, akinek a munka szépsége adja talán legtöbb örömét s akinek érzelmeit is becsületes munkával megalapozott lelkiismeret határozza meg. Csak áttételesen lázít, de nem hatástalanul minden kizsákmányoló és a nép vérért szívó úr ellen, akik azért teszik nincstelenné Joó Györgyöt, mert mint ember a csörgedező élettől mert beszélni egy tekintetes úrral; csak egy alakon keresztül, de helyesen és hatásosan ítéli el az áruló magyar jobboldali szociáldemokrácia parasztpolitikáját, amely szervezés helyett lenézte, oktatás helyett megvetette, felszabadítás helyett eladta a magyar szegényparasztságot. De *A boldog ember* minden nyomorúsága és úrnak, csendőrnak, adóhivatalnak való kiszolgáltatottsága ellenére sem lázad, nem támad az urak ellen, csak igyekszik meghúzni magát mint a fű, mert tudja, hogy a fű minden vihart átvészél. S Móricz mintha hiába írná le Joó György megaláztatásait és nélkülözéseit; ha rezignáltan s kedvetlenül is, de mintha itt még hajlandó lenne példának s útnak elfogadni a Joó György útját, a magát meghúzó, saját kis csigaházába zárkózó emberi életet.

Ugyanakkor azonban már az újat kereső, a régít megtámadó paraszti életet is keresi, látja. A *Barbárok* tömörre kovácsolt, de minden szegletén finomra cizellált remeke nemcsak a paraszti exotizmus megszólaltatója, de vádbeszéd is az ellen a világ, az ellen a rendszer ellen, amely ezeket a nyája-juhászokat, az embertelenségnek és a kegyetlenségnek ilyen mélységeire neveli — kényszeríti. A *Komor Ló*, a magyar irodalom első s azóta el nem ért tökéletességű filmnovellája pedig már éppen ennek a legelmaradottabb rétegnek, a pásztoroknak, csikósoknak az életét használva fel, zengi el az új életet kereső fiatal himnuszát, azét a csikósét, akit már keservesen nem elégít ki apái nyergeskarikásos életének nyers szépsége, hanem ellenállhatatlanul vágyódnak a technikai haladás után; s ezt a himnusz tiszta csengésű pianóban kíséri a szegényparaszti szerelem boldogságának éneke.

Amikor a szegényparasztok, pásztorok, csikósok élete felé fordul, ugyanakkor már megpróbál a proletariátus felé is tapogató lépéseket tenni: ennek a tanúságai a Kiserdő nyomortanyáján végzett útjai, a Kiserdő mind gyakrabban megjelenése cikkeiben és regényeiben, s egyetlen kis, munkásokat szerepeltető remeke, a *Kiserdei angyalok*. Ha haláláig nem is láthatta meg a proletariátus hatalmas erejét, melyet szervezettsége ad neki, ha haláláig nem is jutott el a marxizmus fényéhez s a munkásosztály vezető szerepéről való meggyőződéshez, ebben az elbeszélésében magasan a nyomor megrázó képei fölé tudja tartani a proletárok egymáson segítő spontán szolidaritását, amely még a gazdasági válság szörnyű pusztítása, az emberi méltóság lábbal tiprása közben is bizalmat, erőt, optimista derűt áraszt.

S megjelenik a *Betyár*, saját kora legégetőbb problémájának, a magyar földkérdésnek még magyar irodalmi műben ilyen nyíltan nem tárgyalt feltárása. Nem törődik már a sallangokkal, a cifrázatokkal Móricz: figyelmét a döntő osztályellentétre, a parasztság és a feudális nagybirtok közötti ellentétre szegezi, s a parasztság forradalmi erőit egy hatalmas szegényparashti hősből, Avar Janiban testesíti meg. Avar Jani kiváló egyénisége, hatalmas szellemi képességei égő vád a kor ellen, amely ezeket a tehetségeket csak a törvényen kívül engedi kiélni; a regény két legnagyobb jelenete pedig, a betörés a kastélyba s a falu fellázadása már nemcsak a nép lázadó indulatainak jogosságát, de a követendő utat is próbálja megmutatni. A regény maga azonban — a magánélet problémái, Avar Jani és egy úri asszony, Dea valószínűtlen szerelme, s az avarjanik kiáltalan kiútja a kivándorlás felé — inkább elcsúszik, mint utat mutat; de a falulázadásának jelenete nemcsak Avar Jani, hanem Móricz Zsigmond további útját is bevilágítja. Ettől kezdve Móricz vezérlő eszméje a népforradalom lehetőségének, útjának keresése; művei a forradalmi nép felkelésének hívása s megjelenítése.

Meg szerette volna írni Dózsa-regényét. A kapitalista kiadói önkény, mely egész életén át rabláncokban tartotta, csírájában ölte meg a gondolatot. Megírja hát — második házassága felbomlása táján — a Csibe-novellákat, amelyekben újra a munkásosztály felé tapogat, de csak a lágymányosi bérkaszármáyák lumpenproletár tömeglakásainak pállott környezetrajzáig jut el. S megírja az *Életem regényét*, a nagy tanúságtételt és önvallomást, mely egy tiszta élet és nagy lélek hevével tesz hitet saját gyermeksége mellett, eneli piedesztálra szegényparashti küzdő apját, akit saját kezdeményező szelleme és a kor fuvallata kivitt a kapitalista vállalkozás gyorsabb sodrású, de zavarosabb vizeire, s édesanyját, aki a középosztály komolyan vett erkölcsi normáinak szigorúságával örködött gyermekei egyenes, gerinces emberré fejlődése fölött. Példátlan írói bravur: élete első tíz esztendejének története, amelybe bele tudja sűríteni mindazt az élményt és szenvedést, amely egész további életére elkötelezte az irodalommal, s összeforrasztotta a parasztsággal. Ugyanakkor a tiszakálmáni korszaknak éles, kiméletlen leleplezése, őszinte és leleplezetlen feltárása annak a kornak, amely az ország szekerét a szakadék felé egyre gyorsabban vezető politikusokat szülte és nevelte, amelyet ezek mint többé el nem érhető ideált, boldog aranykort igyekeztek beállítani az utódok előtt.

A fasizmus kísértéseivel s népbutító kísérleteivel elszántan, egyre keményebben szegül szembe: ott van a Márciusi Front alapítói között, s az elsők között tiltakozik a zsidótörvény ellen. Látja, hogy az ország a szakadékból rohan, s nem látja, hogy a szakadékon túl kel fel a vörös nap: csak az egyre nyomasztóbb sötétséget érzi, mely az országra szakad. Folyóiratával, a Kelet Népevel próbál harcolni a sötétség ellen, s rossz jelszót választva próbálja megvívni igaz harcát. A »Ne politizálj, hanem építkezz!« helytelen, félrevezető jelszó volt, — de ő nyilván nem úgy gondolta, hogy a fasiszta politika előtti meghajlást hirdesse: ennek egész lapja, egész élete, ekkori minden írása mond ellent.

A »Ne politizálj, építkezz!« éppen ellenkezőleg: a fasiszta politikának való hátatfordítás, s az apró reformokon keresztül való országépítés programja. Nem látott mást a magyar politikai porondon, mint fasisztát és még fasisztábbat — hiszen nem láthatta a mély illegalitásba küzdő Kommunista Pártot. Ez indokolja, ha nem is igazolja jelszavát, amelyet az antifasiszta erők koncentrálására alkalmasnak remélt, de amelynek helytelensége megbosszulta magát rajta még életében: eltántorította tőle azokat, akikkel egy táborban lett volna a helye, s nem tudta mellé állítani azokat, akikkel közös ügye ugys csak nagyon időlegesen lehetett volna.

Izoláltságban, kivetettségekben, küszködve és kétségbeesetten halt meg — de még halála előtt megírta két utolsó nagy remekét, az *Árvácskát* s *Rózsa Sándorát*.

Az *Árvácska* a teljes kétségbeesés és reménytelenség regénye, az emberi gonoszság s a szegény, tehetetlen kisgyermek kiszolgáltatottságának panaszos zsoltára; ez a világ, amelyet a végén tűzvész pusztít el, teljesen megérett a csúfos pusztulásra, már nemis lehet a sorsa más, mint a tűztenger, amelyből talán a nép megtisztultan fog feltámadni — de Móricz ebben a regényében nem látja a feltámadást, csak a társadalom velejéig rágó gonoszságát, amely ellen hiába hadakozik az öreg takács és a parányi, tehetetlen kislány. De ezzel a reménytelen és kegyetlen meztelenségű képpel nem elégedhetett meg: hihetetlen gyorsasággal megírja a *Rózsa Sándor* két kötetét, amelyekben újra a néphez, a nép legalsó és legelnyomottabb rétegébe vetett bizalmát, a népforradalomba vetett reményét testesíti meg. A regény értékei, szépségei szinte felmérhetetlenek: a második kötet elnagyoltsága ellenére is biztosan tanúsítja ez a mű, hogy Móricz írói ereje teljében hagyott itt bennünket, s hogy mennyi mindent kaphattunk volna még tőle, ha el nem ragadja a halál.

Rózsa Sándorban megalkotta a népi hőst, aki bátran száll szembe az urakkal, aki egész életét az urak elleni harcra teszi fel, mert megértette, hogy az emberi méltóság tiltja meg számára, hogy ezt a világot, a feudalizmus korhadó, rothadó világát harc nélkül elfogadja. S nem egyedül harcol, igyekszik szövetségesekre szert tenni s csapatot szervezni maga köré: nemcsak egyéni tragédiája, hogy ezek a kísérletei fiaskóval járnak, csapata nem tudja céljaiban követni, s családóttan kénytelen kétszer is szélnek eresztetni őket. Mint annyi hőse, Rózsa Sándor is menthetetlenül egyedül van, s harcát családóttan hagyja abba; talán az el nem készült harmadik kötet tudott volna más perspektívát nyitni, mint az első kettő, mely egyaránt a közéleti harcban való csalódás és a magánéletbe és legalitásba való visszatérés melankólikus hangján zárul.

Ebben a regényben valóban egy nép szíve lüktet és dobog, egy nép szenvedélyei viharzanak — nem csoda, hogy e szenvedélyek kissé eltorzítják a történelmet, s a nép melletti nyílt kiállítás vágya, a parasztság számára járható út kijelölésének az igénye megakadályozza, hogy a történelmet, s a történelem nagy alakjait szerepüknek s egyéniségüknek teljesen megfelelően fogja fel. Azonban így is nagy figyelemztetés és nagy példa a regény, mely az ország forradalmi átalakulásra érett periódusában egy erős lélek szenvedélyének s egy zseniális író művészetének együttes erejével hívja fel a figyelmet az agrárhelyzet tarthatatlanságára s arra, hogy ennek a megoldását s a belső demokratizálódást össze kell kapcsolni, mert egyik a másik nélkül egyaránt homokra épít. Lehetnek művészi vagy szerkezeti gyöngéi a regénynek, de mindezeket szinte elsodorja, semmivé teszi az az erő, amellyel ez a tanulság, ez az intelem a műből kisugárzik. S ez az erő is reménytelenségbe fúl, mert hiába keresi a paraszti forradalom lehetséges útját, azt nem látja: mert nem látja a forradalom lehetséges vezetőjét, mert úgy tapasztalta, hogy a Rózsa Sándorok harcát, ha magukra vannak utalva, mindig eladhatják a Pisze Matyik ...

*

Hosszú, s göröngyös, szenvedélyekkel s szenvedésekkel teli út volt az, amelyet a tiszacsécsi kis zsupfődeles házban napvilágot látott parasztfiú bejárt, míg hatvankét év múltán, a reáboruló fasizta éjszakában örökre behunyta megfáradott szemét — de ezen az úton egyetlen szenvedély uralkodott, amely minden tettét minden percét meghatározta: a népért, a hazáért való önfeláldozó cselekvés szenvedélye, az a vágy, amely az írói tökéletességnek egyik elengedhetetlen előfeltétele: hogy ne csak leírja a meg-látott valót, hanem annak hű és mély tükrözésével hozzájáruljon megváltoztatásához is. Szenvedéllyel rombolta a régit, s szenvedéllyel kereste az új építésének lehetőségét: amint minden, az úri világról, a kizsákmányolásról szóló írása egy-egy porölycsapás volt a félfudális renden, úgy szinte minden írásában felcsillan az új építőjének, a jövő emberének, az ország s a nép új, jobb utakra vezetőjének a keresése.

Hiába élte le életé legnagyobb részét a nagyvárosban, értelmiségi és polgári körökben forogva: szoros, elszakíthatatlan kapcsolatát a magyar parasztsággal sohasem vesztette el, egész életében a magyar parasztság szószóója tudott lenni, aki vele szeretett, vele gyűlölt osztályával s annak valóban »szeme, füle, hangja« volt. Azonosulása a néppel

nem valamilyen okkult befolyás következménye: azért tudott szoros egységben élni s alkotni a parasztsággal, mert ezt a kapcsolatot maga is gondosan ápolta, mert szinte szakadatlan országjárása, a dolgozó néppel való állandó és céltudatos érintkezése, problémái, bajai és örömei iránti szenvedélyes érdeklődése ezt az összeforrást nemcsak lehetővé tették, hanem állandóan erősítették. Ő akkor tudott a dolgozó nép közé menni, a néppel együtt szenvedni és örülni, amikor ez nemhogy divat, de inkább az elefántcsont-tornyukra büszke írók által lenézett »újságitró dolog« volt — s ezzel is példát adott mindnyájunknak, de különösképpen a mai íróknak.

Nagy példát adott a munka iránti szeretetével is: nemcsak az írói munka szeretete, az állandó írói munka igénye önmagával szemben s a más munkája iránti tisztelet volt meg benne hatalmas mértékben, de a fizikai munka értéke és becsülése is. Nincs írónk előtte, aki a fizikai, s elsősorban a paraszti munkát olyan alapossággal, gondossággal és szeretettel tanulmányozta s megírta volna, mint ő.

Szerencsétlen, viharoktól dúlt korszakban született s élt. Mikor indult, még jogos és indokolt volt az egész társadalom ábrázolásának igénye a parasztság felől nézve; mikor tehetsége kibontakozott, ezt a teljes ábrázolást már csak a munkásosztály szőpöntjéről adhatta volna meg. Ezért nem tudta megírni azt a »számtalan kötetű, szörnyű nagy regényt« — ahogy maga mondotta — amelynek megírására fiatalságában készült, s amely az egész magyar társadalmat, s annak minden problémáját felölelte volna. De ma visszanézve, nyugodtan mondhatjuk, hogy ezen a művön dolgozott egész életén át, s rendkívüli termékenysége, kiapadhatatlan invenciója mind azt a célt szolgálták, hogy a magyarság életét s problémáit megírva igyekezzen megváltoztatni.

Mivel nem ért el hozzá a munkásosztály világnézete, nem is tudta már felölelni és egységben látni saját világának minden problémáját s azok megoldásait; ezért nem tudta — különösen alkotó periódusa második felétől — egységben látni a társadalmat. De látása élességében, megítélése mélységében elment a legszélső határig, ameddig saját világnézete engedte, s művészete legnagyobb alkotásaiban úgy tudta összekapcsolni a reális ábrázolást s a romantikus látásmódot, hogy ezzel már-már ablakot nyitott a szocialista realizmus felé, mint ahogy a szocialista realizmus felé mutat a pozitív hős, a nép haladó osztálya legjobb fiainak legszebb tulajdonságait egyesítő s a dolgozó nép érdekében vívott harcban kifejtő ember megalkotása iránti állandó vágya, lankadatlan művészi törekvése.

Művészete legjellemzőbb tulajdonsága, mely az olvasónak azonnal szembeszökik, hallatlan drámai ereje, melynek párja nincs prózaírodalmunkban. S hogy ez a drámaiság nem válik soha modorossággá, hanem mindig a téma s a szenvedélyek méltó kifejezője, az egyenesen következik korszakával, saját korával való összeforrottságából: ez a drámaiság saját korában, a demokratikus népforradalom aktualitásával telített korban gyökerezik, annak legmegfelelőbb kifejezője, s onnan nyeri erejét és létjogosultságát.

Móricz Zsigmond saját kora írója — s mert mélyen és kendőzetlenül, megalkuvás nélkül volt saját kora írója, azért lett halhatatlanná. Saját kora írója, de saját korának elidegeníthetetlenül magyar írója: nemcsak nyelvében és tájaiban, de konfliktusaiban, jellemeiben is a miénk, aki művészete minden színt a néptől nyerte, s aki művészete minden színével népét gazdagította. Összeforrott népével, minden téttelel és egész életével a nép felemelkedését akarta szolgálni, mert minden gondolatának mélyén ott rejtett élete kiolthatatlan tüze: mély és igaz hazafisága. S ennek a hazafiságnak a körébe épp úgy beletartozott a dolgozók, a parasztság s munkásság szeretete, mint az urak gyűlölete; ez a hazafiság kötötte őt elválaszthatatlanul és elidegeníthetetlenül ehhez a földhöz, s ez emeli fel őt e földről a halhatatlanság fellegeiig.

»Móricz ahhoz a kevés nagy európai íróhoz tartozott, akik az európai polgári irodalom hanyatlása korában realisták tudtak maradni és a polgári demokratikus forradalom plebejus irányát képviselve, hatalmas erejű társadalomkritikát tudtak gyakorolni« — mondotta Révai elvtárs, s ezzel nemcsak hazai, de nemzetközi irodalomtörténeti jelentőségére mutatott rá. Hatalmas és kiolthatatlan büszkeség számunkra, hogy ilyen íróval tudtuk megajándékozni a népek haladó kultúráját, de ezt a büszkeséget bele kell vinnünk egész népünkbe, s elsősorban ifjúságunkba: valóban mindnyájunk kultúrájának, életének, harcainak aktív részesévé, segítőjévé és tanácsadójává kell tennünk

Móricz műveit, amelyek nemcsak esztétikai örömet, de a múlt gyűlöletét, a jelen s jövőnk szeretetét és építésének, védelmének harcos elszántságát tanítják nekünk. A kritikailag elsajátított Móricz Zsigmond halhatatlan segítő társunk — támaszkodjunk hát rá, s műveinek esztétikai gyönyörűségén edzzük erőnket a reánk váró harcokhoz, ismerjük és gyűlöljük meg múltunkat s tanuljuk meg még fokozottabban szeretni jövőnket. Ez nemcsak Móricz Zsigmond, hanem elsősorban saját magunk iránti kötelességünk.

BÓKA LÁSZLÓ

JÓZSEF ATTILA KÖLTŐI ESZKÖZEI*

»Költő vagyok — mit érdekelne engem a költészet maga?« — így kezdődik József Attila »Ars Poetica«-ja. Költői eszközeit vizsgálva nem lehet alacsonyabbról közelítenünk költészetéhez, mint amily magasról ő nézte azt. »A mindenséggel mérd magad!« — ezt szabta önmaga mértékül, költői eszközeinek vizsgálatánál sem használhatunk más mércét: azt kell megkeresnünk, hogyan válik *kecsesen okos csevegéssé*, vagy pörös-panaszos szóvá annak a költőnek szava, aki azt írta önmagáról: »hörpintek valódi világot«; aki költészetéről szólva az értelmet, a tudást emlegeti, s akinek stilisztikájában ezt olvassuk a rímről:

S hol táborokba gyűlt bitangok
verseim rendjét üldözik,
fölszundulnak testvéri tankok
szertedübbögni rímeit.

Költői eszközeit értelmezve, nem sokra megyünk formalista elemzésekkel, a stilisztika és a poétika örök törvényeivel, éppen ennél a költőnél, ki a saját költészetét időben s társadalomban olyan határozottan elhatárolta:

Rám tekint, pártfogón, e század:
rám gondol, szántván, a paraszt;

engem sejdít a munkás teste
két merev mozdulat között...

Az analógiákkal is csak a legnagyobb óvatossággal élhetünk, hiszen József Attila »Ars Poetica«-ja e téren is útbaigazít:

Más költők — mi gondom ezekkel?
Mocskolván magukat szegvig,
kohoít képekkel és szeszekkel
mimeljen mámort mindegyik.

Nem tárgyilagoskodhatunk, mikor e költő műhelyébe lépünk, a remekmű nem válik el alkotójától:

Csak az olvassa versemet,
ki ismer engem és szeret... (Csak az olvassa)

— írta, s minél mélyebben hatolunk költészetébe, annál többféleképp köti meg kezünket.

Mindenről pontosan megfogalmazott véleménye van. Mi a költő? Megfelel rá pontosan: »Hiszen mindegy a munkás, a költő« (A világ megteremtése). Milyen a költő? Erre is van válasza:

* Ez a tanulmány a Magyar Irodalomtörténeti Társaság József Attila ülésszakán vitaindító előadásként hangzott el.

A költő olyan, mint a kisgyerek,
vagy mint az első ember a lapályon :
két lábra állni próbál, hogy ne fájjon
apró mivolta ne fődje berek,
de lássa messziről, mi közeleg,
milyen isten rémlik a teljes tájon ... (A költő olyan ...)

A költészet ösztönös vajakossága ellen tiltakozik (»nem lógok a mesék tején«
— írja »Ars Poetica«-jában), az értelmet emlegeti, de élesen elhatárolja az értelmes
költői szót az értelmes tudományos szótól egy töredékében :

A líra : logika ;
de nem tudomány. (Csomagodat ne bontsd ki)

S attól is óv, hogy az értelmes szó, a kecsesen okos csevegés igényét holmi racio-
nalista költészetté szűkítsük. »Én túllépek a mai kocsmán« — írja »Ars Poetica«-jában —
»az értelmig és tovább!« Ez a »tovább« nem az értelemen túlit jelenti, hanem az értelem
konzekvenciáját, a tettet :

Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel
együtt majd felszállsz! ... (Szocialisták)

S ha van konkrét valóságon túli jelentése ennek a »tovább«-nak, az sem egyszerű
absztrakció, hanem a jövőre utal, mely ma ugyan még nem valóság, de holnap,
holnap bizonyosan valóság lesz :

A költő — ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke),
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint, a harmóniát. (A város peremén)

»Te kemény lélek, te lágy képzelet!« — így szólítja meg önmagát, az »öntudat
kopár öröme«-ről beszél és »egy megszerkesztett, szép, szilárd jövő«-ról a tündökletes
»Elégiá«-ban :

A valóság nehéz nyomait követve
önnönmagadra, eredetdre
tekints alá itt!

Azt hiszem, nem járok el helytelenül, ha megmaradok azok közt a korlátok közt,
melyeket maga József Attila állított föl s ezekre, szakadatlanul emlékezve, vizsgál,
juk meg költői eszközeit. Etéren legnehezebb a feladatunk, mert magának a legelemibb
eszköznek, az irodalmi nyelvnek kérdése is vita-kérdés még nálunk.

József Attila kora költészetének teljes fegyverzetében lépett a nyilvánosság elé.
Első kötete, a »Szépség koldusa«, elsősorban a kitűnő tanítvány műve, mestervizsgát
tesz mindabból, amit a Nyugat költőitől megtanulhat. Az »Ősapám« Ady hangját idézi

Fakó köntösben hősín ménlován,
Álmomban, éjjel, itt jár Ősapám,
Ruhája egyszerű, dísz nem visel,
De nagy szemében őserő tüzel.

Ez a vers épp úgy az »Ond vezér unokájá«-ra vall, mint ahogy Adyt idézi az egész
kötet symbolismusa, egész az írásmódig, a nagybetűvel írt Szépség, Élet-asszony, Holnap,
Vágy, Halál, Nap, Bánat stb. symbolumokig.

De mindőjüknek tudja a hangját. Juhász Gyuláét —

Tiszánk, ifjú folyónk, e nyári estén
Halkan susogja régi bánatunk.
A nap búcsúzik. Tört örömrre festvén
A messzit ; és az Éjfa rámborul. (Szeged alatt)

— épp úgy, mint Tóth Árpádét, lassúlejtésű verseinek mormolt szavaiig :

Lelkem részeg szavak örök-mogorva csőszé,
A pince ajtaját nyisd fel, komor legény!
Ma bús vagyok nagyon — és, jaj, felejteném
Kegyetlen bánatom, mely ifjúságom őszé. (Bús éneklívás)

Kosztolányi hangvételével kezdi »Távol zongora mellett« című versét: »A hangok ömlenek a zongorából, Mint illatos teából száll a gőz« és azt a bizzar rimjátékot, mely Kosztolányi és Babits sajátja, fölényes biztonsággal csengeti-bongatja :

És néha egyszerű, poros
És néha meg rózsás-piros
És néha szeinszínű, meg barna
De mindig egyformán szoros.

És néha pókhálós, avas
És néha súlyos, mint a vas
És néha meg aranszegélyű
S csillog, mint messzi kék havas. (Köntösök)

Az ilyen rímek : antik — brigantik (Gyöngysor) lelencét — szelencét (Szerelmes keserű hazafiság), örömelixir — várva vitt hír, megrabollak — vasárnapollak (Hymnus a borhoz) stb., váltakozva idézik Babits és Kosztolányi rímelését.

Füst Milántól csakúgy tanul, mint Kassáktól. Füst Milán ódáinak zoltáros hangja csendül fel a »Csöndes estéli zoltár«-ban :

O, Uram, nem bírom rimbe kovácsolni dicsőségedet
Egyszerű ajakkal mondom zoltáromat
De ha nem akarsz, ne hallgasd meg szavam ...
...Egyszerű rabszolgád vagyok,
akit odaajándékozhat az Pokolnak is.
Határtalan a birodalmad és hatalmas vagy, meg erős, meg örök.
O, Uram ajándékozz meg csekélyke magammal engem.
De ha nem akarsz, ne hallgasd meg szavam.

Kassák nélkül sohse látott volna napvilágot az »Erőének« :

Derekamban tizenhétéves izmok ringatóznak
És szemem meg nem csorbul a horizontnak az élén ...

Még a Baudelaire-fordítások hangja is visszacsendül ebben a kötetben a »Csók-kérés tavasszal« Baudelaire »Utrahívás«-ának fordítását visszhangozza.

A visszhang olyan tökéletes, a leckét olyan pontosan tudja, hogy valósággal kényszeríteni kell magunkat arra minduntalan, hogy el ne feledjük : ezeket a verseket egy 15—16 esztendőes gyerekifjú írta, a tanuló évek József Attilája, aki mohó kíváncsiságával falja az elébekerülő versesköteteket, folyóiratszámokat s fölébredt, tétova alkotóösztnével önerejét próbálja. A próba olyan fölényesen sikerül, hogy olykor Karinthy Frigyes irodalmi karikatúráira emlékeztetnek kísérletei. Nem véletlenül merül föl ez a párhuzam, nem tetszetős ötlet szülte ezt az összehasonlítást, József Attila az ifjú tanítvány áhltatával ugyanoda jut el, ahová Karinthyt kiábrándult, fölényes, kaján tekintete vitte : a stílus megismételhetetlen.

A stílus reprodukálhatatlan, mert kötve van egy mű megszületésének pillanatához, egy eszme újszerű megformáltságban való első jelentkezéséhez. Ez a pillanat persze megismétlődhet olyképpen, hogy a költő a meglett megoldást tökéletesíti mindaddig amíg abban az irányban a legtökéletesebb megoldásig el nem jut. A stílus tökélye egyben a stílus halála is. Ha a költő maga mechanikusan ismételi egy kifejezési formát, anélkül, hogy az egy eszmével egybeforrtan jelennék meg benne, akkor stílusa modorrá válik, ha valaki más reprodukál egy stílust, akkor az tudatosan, mint Karinthy-nál, öntudatlanul, mint a gyerekifjú József Attilánál, karikatúrává torzul.

József Attila első kísérleteinek sikere egyben berekesztette előtte az előttejárt költőnemzedék követésének útját: gyerekjátékként meg tudta valósítani annak minden — a maga idejében újszerű formai vívmányát. Az ifjú József Attila nyilván nem értette át ezt ilyen formulázható világosságban, de költői fejlődése arra vall, hogy egészséges ösztönrel elfordult első kísérleteitől, melyek csak a mondanivalók ismétlésére s formai epigonizmusra vezethették volna. Jó tanítvány volt: mindent megtanult mestereitől s aztán valami újba kezdett.

Az első kötet hangpróbájának nagy tehetségre valló csengése-bongása közt persze már volt olyan hangja, mely nem illett bele a kötet egészébe. A »Fiatal életek indulója«, a »Tél«, »A jámbor tehén«, ha tartalmában még bizonytalanul és formájában még eredetiség nélkül is, vagy az első fogalmazásában is remek »Éhség« magukban hordják már a jövődő csíráját. Egyelőre még csak elégedetlen és nyugtalan, egyelőre még csak azzal hat, hogy kitűnő megfigyelő és tömör ábrázoló, de elégedetlensége, nyugtalansága egy körvonalazatlan más után vágyik s ábrázolása a naturalizmus határán van, — a jobbik esetben a résztvevő együttérzés határán.

Az első próbálkozások hangja még sokáig visszacseng költészetében. De második és harmadik kötetében s a közbülső versekben már nem ez a jellemző rá, hanem fokozódó tudatosodása, ráeszmélése az emberi világ szerkezetére s ezzel szoros összefüggésben a tudatos formakeresés, harc az adequat kifejezésért. Pontosan szólva: politikai tudatosodásával párhuzamosan tökéletesednek költői eszközei.

Milyen utakon keresi a kifejezés új lehetőségeit?

Politikai tudatosodása egyrészt elkülöníti őt az Ady utáni Nyugat költészetétől, másrészt beleoltja a közösség és a közérthetőség, a hatás vágyát. *Különbözni és hasonlítani akar.* Mivel politikai fejlődése a Horthy-elnyomatás setétségében indul meg, jobban látja az égrekiáltó bajt, mint a megoldást, erősebb benne a változás vágya, mint a változás tudatos célja, ezért bizonyos anarchizmus fejlődik ki benne. De mivel ez a fejlődés, minden akadályok és megtorpanások és kitérők ellenére is végeredményben helyes irányba halad, ugyanakkor egy alkotó, építő ösztön harmóniája is kifejlik benne. *Rombolni és építeni akar.*

Ezeknek az ellentétes, de részben egymást dialektikusan kiegészítő tendenciáknak megfelelően alakul ki költészetében két stílusirány. Az egyik a formabontó szabadvers szabad asszociációinak útja, a másik a népköltészet nyomát követi. Nyilvánvaló, hogy az egyik út sem vezethet külön-külön, önmagában megoldáshoz — az egyik is, a másik is formalizmusba torkollik. Ám az a megdöbbentő s egyben a megoldásra mutató, hogy ez a kétfajta stílus, az expresszionista szabadversek és a szegényember-versek népisége nem egymást felváltva jelennek meg költészetében, hanem egyetlen alkotó korszakában, egyszerre, egyidőben. Ez így páratlan jelenség — nemcsak a mi irodalmunkban. Különösen az teszi páratlanná, hogy — közbül — nem adja fel sem a szabadversért, sem a népdalért, a magyar műköltészet hagyományos formáit, tovább írja kötött-formájú és vegyes ritmusú verseit. Minél behatóbban tanulmányozzuk József Attila költészetét, annál inkább nő bennünk a bizonyosság, hogy tudatosan kísérletezik s épp úgy nem akar szabadversíró lenni, mint ahogy nem akar új népiességet fundálni: a magyar költészet megújítására tör, innen is, onnan is ehhez keres eszközöket. Szabadversei ezért nem sorolnak be a kor expresszionista lírájának értelemről eloldott zagyvá-árjába, népi hangú verseit ezért nem fenyegeti a stilizálás formalista veszélye.

Mit keres a szabadversben? Mint már mondtam, eloldozódást első eszményétől, a Nyugat költészetétől. Ez sokfélélt jelent. Jeleníti elsősorban azt, hogy eloldozódást az öncélú szépségeszménytől. Második kötetének utószavában ezt írja: »Én nem azért jöttem, hogy bögjek, hogy buzdítsak, hanem, hogy tegyek. Egy mindannyiunknál szociálisabb ember szinte csak sejtett alakja lebeg a szívek fölött. Kell, hogy reáalakjam húsomat és beleágyazzam csontjaimat. Hogy ez nem »művészet«? Hát akkor füttyölök a »művészetre«, én többet akarok, én azt akarom, ami kell«. A kötetlen, szabad forma ebből a szempontból azt jelenti, hogy a versnek nem a forma a lényege, nem a formai szépség az elsődleges célja.

Másodsorban eloldozódást jelent a költőiség hagyományos kötöttségeitől a költői nyelv terén. Egy irodalmi stílus mindig bizonyos korlátozottságot jelent nyelvi téren is, kialakul a költői szavak, költői kifejezések konvenciója. Ez különösen a Nyugat

költészetében volt így, ahol részint a symbolismus, részint a Nyugat eléggé még ki nem fejtett stilromantikája, meglehetősen korlátozza a költő szóhasználatát: a mindennapi élet szavai csak meghökkentő bizzarériából kerültek költői nyelvükbe. A szabadvers prózaisága közelebb van a köznapi beszédhez s közvetlenebb módot nyújt a köznapi szavak használatára. Jellegetes példa erre »Bosszúság« című verse:

Azt hiszik, ha ők karikáznak,
Te legalább is frászkarikával fogsz karikázni
S elvégre már tudhatnád,
Ha csöstül is ömlenek panoptikumokba,
Az egészségügyi múzeum csak fontosabb.
S ha jó is a holdas éjszaka,
Azért inkább kell a napvilág.
Kutya dolog a népekkel törődni?
Magaddal törődni még kutyább
S végeredményben mégis egyre megy.
Regélni fogsz úgyis, az ítéletnapig,
Mert nincs jogod befogni a szádát,
Ameddig csak foszlik belőle a szó,
Épp, mint karácsonykor a parasztkalács.
Most azért csak dühöngd ki magad,
Mondd el párszor könnyülő, igaz szívvél:
Fene, aki megeszi!
Mert a csorba ekevasakat
Immár igazán kicserélhetnék.

Az olyan szavak, mint karikáznak, frászkarika, panoptikum, egészségügyi múzeum fontosabb, kutya dolog, végeredményben, regélni, (ez a pesti szargon regélni szava); az ilyen kifejezések: egyre megy, fene aki megeszi; az ilyen fordulatok: s elvégre már tudhatnád, — ezek mind a köznapi nyelvből kerülnek a versbe. Mi a célja a költőnek? Sokkal több a köznapi szó, kifejezés, fordulat ebben az egy versben, semhogy azt hihetnők, hogy egyszerűen meg akarja hökkenteni olvasóit. El akarja mosni a vers és a próza, a költői és a költőietlen határát? Sem ezt, sem azt. Nem a meghökkentés a célja s nem a költőietlenség. Szélesebb tömegekhez akar szólni, ezért keresi a szélesebb tömegek által használt kifejezéseket, például a városi nyelv szavait, olyan fogalmak megnevezéseit, melyek a nemesi-falusi hagyományú magyar költői szóhasználatból természetesen hiányoznak. S egyáltalán nem az a célja, hogy elmossa a próza és a vers között a különbséget. Ellenkezőleg: ki akarja bővíteni a költőiség fogalmát, meg akarja szaporítani a költői nyelv szókincsét. Azt írja az idézett versben, a köznapi nyelvből emelve ki e kifejezést: »Mert nincs jogod befogni a szádát«. Polgárjogot szerzett ennek a kifejezésnek a költői nyelvben s költészete magasan, mikor már régen nem ír szabadverseket, éppen »Ars Poetica«-jában olvashatjuk: »Én nem fogom be pörös számat«...

Harmadjára pedig: a szabadvers feloldja a versmondattan feszes kötöttségét, mely sokkal jobban megköti a költőt, mint ahogy a mondattan megköti a beszélőt. Valamiféle szabadosságra törekszik a költő, mikor el akar oldozódni a versmondattan kötöttségétől? Aligha. Sokkal többről van szó. József Attila »kecsesen okos« beszédéről szól, értelmet emleget, azt vallja, hogy a líra logika, ha nem is tudomány. A konvencionális verselés, a kötött forma kényszerében, olyan tömörítésre s az ezzel együtt járó kifejezésbeli egyszerűsítésre kényszeríti a költőt, hogy azzal csak megjeleníteni tud, de kifejezni, magyarázni, összetett, bonyolult gondolatsorokat kifejezni nem. Az élőbeszéd kötetlenebb, fesztelenebb, látszólag illogikus mondatösszeállítása (azért *látszólag*, mert az élőbeszédnél bizonyos logikai kötések nem szavak, hanem a beszélő és a hallgató egyidejű jelenlétéből folyó egyértelmű helyzet s a gesztusok, a mimika tesz feleslegessé, illetve pótol) sokkal több szabadságot enged a beszélőnek s nem köti úgy meg, mint a rendszerint kurta strófászerkezetre szabott syntagmák. József Attila szabadverseiben szétveri a feszes versmondatokat, felszabadítja a költői kifejezést a mondatlogika kényszere alól. Az értelmetlenségért? Azért, hogy illogikus lehessen? Ellenkezőleg! Azért, hogy bonyolultabb gondolatsorok számára nyisson lehetőséget. Ha elolvassuk »Csodálkozó bogarak« című versének akármelyik szakát, csak nagyláttal lelünk rá szavai értelmére:

Csodálkozó bogarak közt lép-
kedek bátran,
Ha felhő volnék, szárazságban
járnék csak erre,
Elkerülném a kirándulókat, ősz-
szeszedik ők a papírt, nehogy
jövőre eső legyen,
Viseltes ruhájuk alól forró testük
felesel a siető nyárral,
Hétnapra való játsszadognak és
egy bujtató lombról
Feledékeny madár figyel
Az örömeiket.

A lányok szagos lépte nyomán kibútt
ez az ártatlan kavics.
Ez a kavics nem József Attila és
a fű se, én se vagyok az,
Én barátja vagyok itt mindennek,
tenyeremben a jó dió háládatosan
roppan ketté,
A belékevert szalmaszálát hajamból
vigyázva kihúzza az ág —
Mező, mező, szaladtató, akár a kedvesem
termékeny karjaival,
Térítő lengésű szoknyájával a fiatal-
emberek élén jár ő,
Minden szagodat neki adtad, virá-
gozzunk most hát nélküle.
Tar rengeteg,
Ég felé fordított paizs!

Az egész vers két behemót, lazakötésű mondat s a végén egy kétsoros felkiáltás. Ha ez lenne az új stílus, akkor tiltakoznunk kéne ellene, ha ez a formabontás lenne az ilyen vers végső értelme, akkor József Attila szabadverseit is besorolhatnók az expresszionizmus öcskásboltba kívánczoló avultságai közé. De ez a formabontás — melynek minden lazasága mellett is kihámozható jelentése van persze — megintcsak a kötött formájú vers átfarmálását célozza. Az ilyen kötetlen gondolat sorok, az ilyen behemót mondat-szörnyetegek egy másfajta, tágasabb és főként eszmeibb, gondolattelegebb versmondat felé törnek az utat. Érdemes ebből a szempontból összevetni az idéztem verset (Csodálkozó bogarak) a későbbi »Szocialistákkal«, mely éppen akkoriban keletkezett, amikor József Attila már felhagyott a szabadversek írásával. A vers felépítése szinte-szinte azonos, különösen a derekától: egyetlen hatalmas versmondat, melyet két felkiáltás követ:

Viszi a ködöt az idő s az időt mi hoztuk
magunkkal,
hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
a kenyérrel, mely megpenészedett, amíg a
munkás megszeghetette,
a kásával, mely megdohosodott, amíg a
munkás megfőzhetette,
a tejjel, amely megsavanyodott, amíg a
munkás köcsögébe belecsobbant,
a csókkal, amelyből cafraság lett, amíg a
munkás fiatalába beledobban,
a házzal, amelyből omladék lett, amíg a
munkás beleköltözött,

a ruhával, amelyből rongy lett, amíg a
 munkás beleöltözött,
 a szabadsággal, mely elnyomás lett, amíg a
 munkás megszületett,
 a borszivarral, mely bagó lett, amíg a
 munkás felnövekedett,
 a tőkével, mely munka lesz,
 mire megnő az inas
 s kalapácsával odavág,
 világ!
 ahol a legfehérebben
 izzik a vas! . . .
 Vers, eredj, légy osztályharcos! a tömeggel
 együtt majd felszálpsz! . . .
 Te délre mégy, te nyugatra, én pedig
 északra, Elvtárs!

Ismétlem: a két vers felépítése szinte azonos. De hogy az utóbbit érthetőbbnek és elfogadhatóbbnak tartjuk, abban nemcsak annak van része, hogy kötöttebb formájával közelebb van a verskonvencióhoz, hanem az is szerepet játszik benne, hogy József Attila szabadversei áttörték ízlésünk korlátait. Babitsnak is vannak ilyen mondat-szörnyetegei, de milyen nehézkesek és kimódoltan hatóak József Attila átfogó versmondatai mellett, mert előzménytelenek, nem egy költői forradalom útján jöttek létre s úgy akarják szétfeszíteni a hagyományos versmondatot, hogy a konvencionális logikái fordulatok szabályait is be akarják tartani: nem az élőbeszéd felől, hanem a logikai formulák felől tágtíjják a vers hagyományos kereteit. Másrészt: József Attila is él a versmondattani hagyományos lehetőségekkel, például az »enjambement«-nal, mely a sor-egységet és a mondattani egységet felbontja. Ennek az útját kétségkívül a szabadvers laza, ritmikus soregységtől szabad tagolása törte. De a »Szocialisták«-ban azért fogadjuk el az enjambement-t, mert annak íti eszmei célja van: azért töri meg a mondattani egységet, hogy a »munkás« szót ismételten kiemelhesse.

A szabadvers tehát arra szolgált József Attila költészetében, hogy felszabadítsa őt elődei irodalmának kötöttsége alól, eltéphesse magát az öncélú formai szépség bűvölététől, kibővíthesse a költői nyelv szókincsét és felbontva a hagyományos versmondattan szabályait, lehetőséget teremtsen egy tágasabb gondolatmenetek kifejezésére alkalmasabb versmondattan kiépítésére. Költői gyakorlata nem a szabadverset igazolta, hanem azért fogadjuk el szabadverseit, mert azok nem öncélúan jelentkeztek költői gyakorlatában, hanem a kötöttformájú verselés megújítását szolgálták. Ennek bizonyítására elégséges az az irodalomtörténeti tény, hogy József Attila éppen akkor hagyott fel a szabadvers-írással, mikor kommunista lett, mikor pártos költő vált belőle: mikor zseniális sihederből nagy nemzeti költőnké vált.

A másik út a népköltészethez való visszatérést jelentette.

Ez még szorosabban függ össze József Attila ideológiai fejlődésével. A szocialista-realizmus megnyitó mestere, Gorkij, azt mondotta a Szovjet Írók I. Összszövetségi kongresszusán: »Újra felhívom rá a figyelmüket, elvtársaim, hogy a folklór, a dolgozó nép szóbeli művészete alkotta meg a legmélyebb és legélénkebb, művészileg legtökéletesebb hősi-típusokat . . . Nem ismerheti a dolgozó nép igazi történetét, aki nem ismeri a nép iratlan alkotásait. Ez a művészet szüntelenül és határozottan közreműködött az írott irodalom olyan megszabású alkotásainak létrejötténél, mint például a »Faust« . . . Nem felesleges egybevetnünk Gorkij nyilatkozatát azzal a megállapítással, melyet egy szovjet tudós, Sztálin nyelvtudományi nyilatkozatai után tett. Azt írja Tomasev-szkij »Nyelv és irodalom« című tanulmányában: »Bizonyos korszakokban a költői nyelv némely eleme eltért az általános irodalmi nyelvtől . . . az irodalmi nyelv és a népnyelv közötti határ a szépirodalmi alkotásokban gyakran a népnyelv felé tolódik el«.

A példák szaporázása azt hiszem felesleges. Elég, ha a legnagyobb példákra gondolunk s nem korlátozzuk figyelmünket a népnyelv és irodalmi nyelv határkérdéseire, hanem általában beszélünk a népköltészet és műköltészet határeltolódásairól a népköltészet felé. Dante, Shakespeare, Goethe, Puskin, Nyekraszov, Heine, Petőfi, bizonyos

értelemben Ady és József Attila. A világirodalom történetének forradalmi fordulóit idézik a felsorolt nevek és a költészet szükségszerű felújulásainak legragyogóbb korszakait. Hogy ez így van, azt József Attila két stílusiránynak nevezett formakereső kísérlete bizonyozza. József Attila egyidőben tért a szabadvers-írás és a népi ízű »szegényember-versek« írásának útjára. Vázlatosan már megemlítettük, mivel gazdagította költői eszközeit a szabadvers. Ám azt is el kellett mondanunk, hogy a szabadversek írásával politikai érdeklődése első csúcspontját elérve, felhagyott. A népköltészet forrásától viszont sohasem szakadt el, sőt e téren bizonyos elmélyülés jellemzi költészetét: először visszatér a magyar népköltészethez »Nem én kiáltok« című kötetének szegényember-verseiben. A verskezdetek (Lopók között szegényember; Világ van a szegényember vállán; Ha az Isten íródiák volna) az olyan vers, mint a »Szegényember balladája« —

— Szegényember, hogy adod a bölcsőt? —
 — Csöpp a gyerek, hogy adnám a bölcsőt?
 — Király vagyok, bírok nagy erővel,
 Ha nem adod, elveszem erővel.

Szegényember, hejh, csak egyet szólna —
 A király már katonákért szólna.
 De a bölcsőt a tóba hajítja,
 Csöpp gyereket utána hajítja.

Szegényember sír-ri a börtönben.
 Szegény ember nevet a börtönben.
 Nincs a gyerek már a rossz világban.
 Jobb sora lesz, hajh, vízi-világban!

— népi előadásmódjával, a népballadák drámaiságával, a parallelizmusokkal, alliterációkkal, az ismétlés jelentéskülönböztető árnyalataival tökéletesen átveszik a népi költészet kifejezési és szerkezeti formáit. Ennek az útnak második állomása az, ameddig a »Nincsen apám, se anyám« című kötetében eljut, melynek címadó versében (Tiszta szívvel), vagy olyan versében, mint a »Hosszú az Úristen« már a műköltészetben alkalmazza azt, amit a népköltésztől tanult, stilizálás nélkül. Ha a népköltészet felé való fordulása csak formakeresés lenne, akkor ezen a ponton abba is hagyhatná ezt az utat, hiszen elérte azt az eredményt, hogy új kifejezési lehetőséget lelt — épp úgy, ahogy a szabadverselést elhagyta. Ámde itt tovább-halad s éppen akkor, amikor kommunistává és pártos költővé válik, akkor keresi a magyar népköltészet még mélyebb és ősből gyökereit, ekkor jut el a nagy népi epikához, a Kalevalához, ekkor kezd érdeklődni a finnugor, különösen az ugorok népköltészet élő hagyománya iránt s bár nem lesz belőle úgynevezett népi költő, ebből a forrásból holtáig merít.

A szabadvers-írás végeredményben negatív gesztus volt: meg akart valamitől szabadulni ezen az úton. A népköltészet felé való fordulása több ennél. Nemcsak tanulmány, hanem alkotás is egyben. József Attilát csak másodsorban érdekli a népköltészet formai szempontból. Ő azt fedezi fel, hogy a népköltészetet csak akkor lehet stilizáló ízeskedés, epigon népieskedés nélkül felújítani, ha annak ugyanazt az értelmét tudja a költő adni, amit Petőfi adott: a nép jelenlétét, forradalmi jelentkezését irodalmunkban. Népi hangú verseiben azt tudja kifejezni, hogy népen az ő korában már nem a parasztságot értjük kizárólag, hanem a dolgozó osztályokat. A városi élet szókincse, a munkásmozgalom szókincse, a technikai fejlődés szókincse, melynek szabadverseiben tört utat természetesen hangzanak el immár népi hangú költeményeiben: »Vonaton jár az idő« — írja az »Egyszerű ez«-ben —

Expressen jár az idő
 S gépből csinált madarán,
 A gyalogos
 Bizony hogy elmarad ám.

Szolgabíránk az agyunk,
Nem parancsol más nekünk,
Egyszerű ez,
Mi már motorral megyünk.

A »Bíztató« nyolcasának népi ritmusában (amely, persze négyes jambus is lehet, mint a »Dudoló«), a közmondás-tömörségű mondatok ilyen értelmet hordoznak :

Kínában lóg a mandarin.
Gyilkol ma is a kokain.
Zizeg a szalma, menj aludj,
Gyilkolt ma is a kokain.

Az áruházak üvegén
a kasszáig lát a szegény.
Zizeg a szalma, menj, aludj.
A kasszáig lát a szegény.

Az »Áradat«-ban pedig sztrájkról esik szó s az utolsó versszakban már nemcsak paraszti nyomorúságról s nem Dózsa-felkelésről van szó, hanem proletárforradalomról :

Proletárok, hova, hova?
S ni, amott is kettő, három,
s ezer! Ezrek millioma!
Habokba kél a világ.
Vérrel habzik, vassal zuhog,
osztott földünket előnti
s az osztatlan pillanatot
dördül, ahogy felköszönti.

A »Dudoló« nótaszavában jelenik meg először megnevezve a Párt s az antifasiszta harc első magyar riadója, a »Farsangi lakodalom« egyszívvel, egylélekzettel szólongat munkást, bércselédet : »Hé munkás! Hé bércseléd! Meghívott a tőke!«

Költészete utolsó szakaszában elveszti értelmét a népi és nem népi megkülönböztetése — még nyelvi szempontból is. Ez azt jelenti, hogy minden szempontból, mert József Attila költészetének vizsgálatánál sokszorosan érezzük Tomasevskij tételének igazát : »az irodalom művészi alapja korántsem szűkíthető valami specifikus nyelvész-tétikára«. Sokkal többről, arról van szó, amit Vinogradov »A szovjet nyelvtudomány fejlődése« című tanulmányában így fejez ki : »Az irodalmi műalkotás nyelve ugyanakkor, amikor az egész nép által használt nyelv stilisztikájára támaszkodik, szervesen összefügg a szerző eszmei mondanivalójával, képvilágával és a mű kompozíciójával«. Még pontosabban fejt ki ezt ki »A szovjet irodalomtudomány néhány kérdéséről« szóló művében : »A szépirodalom a nép közös nyelve alapján, annak képszerű, esztétikai transzformációja útján épül fel...«

Mi ez az esztétikai transzformáció?

A valóság megjelenítésének és megérttetésének szemléletes és érzelmi jellegű megvalósítása.

József Attila költői eszközei közül képalkotásának szemléletességét, megjelenítő erejét gyakran méltatjuk, egy-egy tökéletes képét elemezve. Ez is fontos feladatunk, de ennek teljesítése közben főként vizionárius hatására ügyelünk s nem arra az átható hangulati hatására, érzelmi hatására képalkotásának, mely csak a verskompozíciók vizsgálatánál derül fényre.

Érdemes ebből a szempontból megvizsgálni a »Külvárosi éj« című versét, melyben a néma, setét, csak futó fényeket villantó, nyirkos külvárosi éj hangulatát úgy idézi fel, hogy egyben megmutatja : ebben a sivár csöndben egy lefojtott forradalom ereje feszül. Komplex érzelmi hatást kell elérnie... A vers egy képpel kezdődik :

A mellékudvarokból a fény
hálóját lassan emeli,
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már homállyal teli.

Csönd, — — —

A kép tárgyi-szemléleti tartalma a fény, a víz, a homály, a csönd. Ezekből tevődik össze az éj képzete s ezek váltakozva villódzó képekben következetesen atszövik a verset.

A fény :

egy kevés holdat gyujt hogy égjen
kötegbe száll
a holdsugár
a hold lágy fénye a fonál
Egy macska kotor a palánkon
s a babonás éjjeli őr
lidércet lát, gyors fényjelet, —
a bogárhátú dinamók
hűvösen fénylenek
kerülő útja minden lámpa
Romlott fényt hány a korcsma szája
benn fuldokolva ég a lámpa
Szegények éje! Légy szemem ...
... olvaszd ki bennem a vasat

A víz :

mászik a súroló kefe
olajos rongyokban az égen
nedvesség motoz a homályban
tócsát okádik ablaka
Akár a hült érc, merevek
a csattogó vizek.
Kóbor kutyaként jár a szél,
nagy, lógó nyelve vizet ér
és nyeli a vizet.
Szalmazsákok, mint tutajok,
úsznak némán az éjjel árján — —
a raktár megfeneklett bárka,
az öntőműhely vasladik
Minden nedves, minden nehéz.
A nyomor országairól
térképet rajzol a penész
Nedves, tapadós szeled mása
szennyés lepedők lobogása,
óh éj!
Csüngsz az egen, mint kötelen
foszló perkál

A homály :

készül bennük a tömörebb sötét
Nedvesség motoz a homályban

A csönd :

a csönd talapzata
úsznak némán az éjjel árnyán

Ezek a képek egymást váltogatva, olykor elválaszthatatlanul egybefonódva szövik át a verset. Ezek mellett fölviannak egyéb képek is s azok is így szövdnek tovább a versen. Az »olajos rongyok« képe nemcsak a nyirkos éj nedvességét idézik föl, hanem azt, hogy gyárvidéken vagyunk :

Mint az omladék, úgy állnak
a gyárak
S a szövőgyárak ablakán
kötegebe száll
a holdsugár
S odébb, mint boltos temető,
vasgyár, cementgyár, csavargyár
Visszhangzó családi kripták.
A komor föltámadás titkát
őrzik ezek az üzemek.

a raktár megfeneklett bárka,
az öntőműhely vasladik

A gyár képéből (s ezen a képen belül is kialakul egy képsor : omladék — boltos temető — kripták) kelnek életre a gépek, a bordás szövőszékek, a bogárhátú dinamók, a vasöntő, az ércformák, hogy aztán új értelemmel keljenek forradalni értelemre a vers végén :

Szegények éje! Légy szemem,
füstölőj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat,
álló üllőt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
— síkló pengét a győzelemre,
oh éj!

De egyetlen kép se villan föl itt hiába. Ha a babonás őr macskát lát a palánkon, akkor a macska szeme visszacsillan még egy hasonlatból :

Az úton rendőr, motyogó munkás.
Röpcédulákkal egy-egy elvtárs
iramlik át.
Kutyaként szimatol előre
és mint a macska fülél hátra

s a kutya felbukkant képe is visszatér mégegyszer :

Kóbor kutyaként jár a szél,
nagy lógó nyelve vizet ér

Aminthogy a röpcédulák képe is fölféhrlik mégegyszer :

S amott a kopár réteken
rongyok a rongyos fűveken
s papír. Hogy mászna! Mocorog
s indulni erőtlen ...

Hogy felmérhessük az egymásba kulcsolódó, egymásra s egymásból következő képek szövevényét, valósággal grafikus ábrázolásra lenne szükség s talán abból is kima-radna egy-egy kép-kötés. Esztendők óta olvasom e verset s csak mostanság merült fel bennem az a felismerés, hogy erre a képre —

a bogárhátú dinamók
hűvösen fénylenek —

némikép ráfelel lentebb az a hasonlat is : »Akár a hült érc, merevek a csattogó vizek«
Vagy hogy a krypta-üzemek a vers derekán a »föltámadás titkát« őrzik s a vers végetáján
»piros kisdetet álmodik a vasöntő az ércformákba«, hogy ez a két kép is egymásra utal,

mint a »forradalom« szó a »győzelemre«. Ha a képaikotó József Attilát csodálattal övez-
zük, mennyire kell csodálnunk a képek egybeszerkesztésének tudatos mesterét benne.
Ezek a képek épp úgy bonyolódnak s indáznak szerte, mint hatalmas versmondattai s
ahogy olykor azokat egy-egy kurta és tömör felkiáltás zárja le, úgy zárja e verset is egy
másnemű, kopár egyszerűségű, a köznapi beszéd prózai képes beszédén túl nem haladó
záradék :

Az éj komoly, az éj nehéz.
Alszom hát én is testvérek.
Ne üljön lelkünkre szenvedés.
Ne csípje testünket féreg.

(Azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy viszont ez a befejező négy sor — mely
a vers egészének mondanivalójához képest szemléletességében fakóbb — önmagában is
megállná a helyét s korántsem hatástalan, csakhogy másként, mással hat : tömörségével,
egyszerűségével s formai zártságával : dalszerűségével. Ez a verszáró négy sor, mért
ütemével (8—8—9—8 szótagos sorok) szabályos dalforma. S erre a szerkesztésmódra —
behemőt összetett mondatok után tömondat, vagy felkiáltás, összefont képsorok után
egy lírai egyszerűségű dalforma — nem a »Külvárosi éj« az egyetlen példa. Ennek a kísér-
lete a »József Attila« című vers befejezése, a leíró, fényközlő versrészek után a külön
sorba szakított, lírai befejezés : »no de hát ne búsljatosok, ezt közelezi az »Ülni, állni,
ölni, halni« infinitívusos szerkezetű mondat-zápóra után következő dalszerű sóhajtas

ó köttető, oldoztató,
most e verset megírató,
nevettető, zokogtató,
életem, te választató!

Igy végződik a »Táncba fognak«, a »Dalocska« s az úgynevezett nagy versek
közül a csodálatos »Óda«, amely őt hatalmas versrészben elemzi a szerelem érzését,
hogy aztán — Mellékdal — címen a világirodalom legszebb lírai szerelem-vallomásává
tömörítse a sok okos szót :

(Visz a vonat, megyek utánad,
talán ma még meg is találalak,
talán kihül e lángoló arc,
talán csendesen meg is szólalsz :

Csobog a langyos víz, fürödj meg!
Ime a kendő, törülközz meg!
Sül a hús, enyhítse étvágyad!
Ahol én fekszem, az az ágyad.)

Vajjon véletlen ez? Aligha. Azt hiszem, ez a magasabb fokú küzdelem a kifejezé-
sért : kifejtteni az eszmét, annyira kifejtteni, hogy a végén el lehessen dudolni, dallá
lehessen oldani, egysejti lírikummá egyszerűsíteni. (Azt azután már végképp csak meg-
említem, hogy a kifejtés, a logikum, mindig képszerűen, a lírikum, a megoldás, mindig
dalszerűen jelentkezik költészetében.)

Költői tökéletesedése útján két alapvető kifejezési eszközre lett. Az egyik a vers-
kompozíció, ha úgy tetszik, képszerűzeti egység, mely a sorjázó képeket egyetlen kom-
plex érzület megjelenítésére, illetve megmagyarázására tudja felhasználni. A másik a
dalszerűség, hogy a komplex érzéseket egyszerű lírai egységgé tudja tömöríteni. Az első
a formakereső harc eredménye, a másik a formakereső harc diadalának gyümölcse.

Mindkettőhöz egy előfeltételre volt szükség : egységes világképre, az eszmei mon-
danivaló tiszta, átgondolt egységére. Nincs versszerkezeti egység, nincs — még kevésbé
van — dalszerűen megfogalmazható lírai egység — egységes világnézet, ideológiai egy-
ség nélkül. Elég a példákra gondolni : Goethének vannak dalai, Heinének vannak dalai,
az ellenpóluson : Nietzschének vannak dalai, ha züláltak is. De Rilke-dal, Stefan George-
dal nemcsak nincs, de elképzelhetetlen. Csokonainak egyfelől, Kölcseynek másfelől van
dala, s persze hogy van Vörösmartynek, Petőfinek. De van-e dala Berzsenyinek, van-e

Aranyinak — népdal stilizáción kívül — képzelhető-e Vajda János-dal, s Ady-dal is csak olyan van, amelyhez olcsóbban Reinitz, igényesebben Bartók írhat zenét, de egy sincs, melyet munkába menő marós, vagy itatásra induló tszcs-tag danolhatna, vagy amelyhez egy Mozart-i muzsikusz szerezhetne zenét.

József Attila volt a XX. századi magyar költők között az első, aki úgy fordult a népköltészet felé, hogy nemcsak annak formai sajátosságait tudta költészete számára gyümölcsöztetni (parallelizmusokat, népi képeket, alliterációkat, strófaszerkezetet, ritmikát), hanem azt a népi érzelmi egységet is, a világnézetnek azt a derűs, érzelmdús egységét, amelyből dal fakad, mint tavaszi égből madárének.

Ha van az epikus műfajok típusalkotásának megfelelője a lírában, akkor az a dalalkotás. József Attila költői nagyságának legnagyobb bizonyossága szememben az, hogy eljutott a dalig. Eljutott? A dalhoz is út vezet s azt sem akárcsak tudja megjárni. Gyermekei önfeledtség kell hozzá, az a játékközt-dűnnölgő önfeledtség, amiből ilyen dal születhet:

Énekeljünk —
haja ha!
Bömbölődjünk —
böm-böm—böm!
Susogjunk, hogy
sususu —
üss egyet a
hátamba! (Dalocska)

Nemcsak egyszerűség kell hozzá, hanem a derűnek az a fajtája is, mely nem riad meg akár a groteszkumtól, a nevetető különösségtől sem, a maszkabálok álarcos fontoskodásától, a nagyoskodó-fontoskodó kifejezésektől sem, amin annál nagyobb lehet nevetni, minél okosabb szó. Az ilyen beszédűt:

annyira szerette
kedvesét eme,
hogy hajóra szállt s az
elsüllyedt vele. (Táncba fognak)

A lírai-érzelmi hevülés néha csak a dalszerűségig jut el s nem a dalig, a torló érzelmekig s nem azok egyszerű feloldásáig:

Áldalak búval, vigalommal,
féltelek szeretnivalómmal,
őrízlek kérő tenyerekkel:
búzaföldekkel, fellegekkel.

Topogásod muzsikás ronítás,
falam ellened örök omlás,
dűledék-árnyán ringatózom,
leheletedbe burkolózom.

Mindegy, szeretsz-e, nem szeretsze-e,
szívemhez szívvel keveredsz-e,
látlak, hallak és énekellek,
Istennek tégedet felellek... (Áldalak búval, vigalommal)

Ez sem dal még, csak van benne valami dalszerű, a képzetkapcsolás érzelmi jellege, a fölfokozott érzelmek torlása, de még túl sok a kép, túl sok a szemléletesség; nem eléggé egyszerű és zenei, nem eléggé naívan örömteli, hanem még bizonykodó.

Ennyiféle feltétele s útja van a dalnak, s József Attila mindet megjárta, mindaddig, amíg el nem jutott az olyan dalokig, mint az édes »Ringatóc«:

Holott náddal ringat,
holott csobogással,
kékelő derűvel,
tavi csókolással.

Lehet, hogy szerelme
felderül majd mással,
de az is ringassa
ilyen ringatással.

Gyönyörű dal ez. De még ez is csak út a tökéletes dal felé. Ez még csak zenei zengésben tökéletesen dalszerű, de szokatlan, bár helyes szóhasználat (holott), a gondolkodtató asszociációk okán (ké kellő derű, tavi csókolás) csak második strófájában tisztá dal. Az igazi, a tökéletes dal nem szorul különködésre, se képre, egyszerű szavakkal s egylélekzetű, sóhajnyi ritmussal csendül föl:

Tedd a kezed
homlokomra,
mintha kezéd
kezem volna.

Úgy őrizz, mint
ki gyilkolna,
mintha éltem
élted volna.

Úgy szeress, mint
Ha jó volna,
mintha szívem
szíved volna.

József Attilának vannak politikai tartalmú dalai is. Költészetének ideológiai-aranypróbája mégis az ilyen dal is, az ilyen tiszta líra is, mely édes derűt áraszt, ha úgy tetszik, önfeledt derűt, szerelmi boldogságot. Ő ezt tanulta a népköltészettől, vagy helyesebb talán így mondani: ebben azonosult népünkkel. A mi népdalkincsünk évszázadok keserűségét őrzi, népdalainkban lepárolódott egy szörnyű évszázad elnyomásának minden visszahatása. Ámde a népdalkutatók, a folkloristák bizonyozhatják, hogy egy időben — s ez az »egyidő« a legküzdelmesebb, legkeserűbb időket jelenti — ezekkel a panaszos dalokkal tréfás-mókás dalok, és édes szerelmi nóták fakadtak a magyar népköltés nótáján. A népköltészetnek ez a szerelmi derűje, érzelmi édessége legalább olyan biztosítéka a győzelemnek, mint a forradalmat forraló düh hevülete. A nép halhatatlan és legyőzhetetlen: szeret, szaporodik, elárad a földkereken, öröme termett és öröme képes: ez a záloga győzelmének. Ezt csak a legnagyobb költők tudják átérezni és éreztetni: egy Goethe, egy Puskin, egy Heine, egy Petőfi, — József Attila. Egy ilyen lírai, szerelmi lírai dal, nem út ki a költő művének egészéből, hanem éppenséggel igazolja a Tömeg-et, a Szocialisták-at, a Külvárosi éj-t, a Város peremén-t, a Dunánál-t, a Hazám-at. Éppenséggel ez ad jogot azok megírására, ez hitelesíti azt, hogy a költő joggal szól a nép nevében, mert egyet érez a nép szívével s nehéz történeti pillanatokban is derűsen tud dalolni.

Nem szoltunk mindeztől s immár nem is fogunk szólni József Attila verstanáról, jóllehet az is mélyebb elemzésre szorulna. De beértük azzal, hogy legfontosabb költői eszközeiről szoltunk — legalább vázlatosan. Nem szoltunk végső útjáról sem, melynek rögös kaptatóján szinte-szinte elhalt a dal s a költő ajkán nem édesen olvadt, hanem csörömpölt a szó. Nem, mert ez a végső stáció nem József Attilára jellemző, hanem a korra, az imperialista háborúk korára, mely nem derűs lírai áradásra készítette a költőt, hanem zilált tiltakozásra. Hogy nem József Attilára jellemző, hanem korára, azt az bizonyítja, hogy ha gyereke nézett, akkor azért felcsendült ajkán a meglelt dal, az »Altató« édes zenéje, ha szerelem szorította elnehezült szívét, akkor még olyan édes dalt tudott, mint a »Rejtelmek« (Bebujtattál engemet talpig nehéz hűségbe)

Én is írom énekem:
ha már szeretlek téged,
tedd könnyűvé énnekem
ezt a nehéz hűséget.

De ekkor már versnek, lírának, dalmak, formának elmúlt az értelme : a vér és vas szava következett el. Nagy dicsősége a költészetnek, hogy József Attila még ekkor is ezt írta :

Még jó hogy vannak jambusok és van mibe
beléfogóznom . . .

Ez után már csak a líra halála, vagy a szabadság következhetett.

De ez már nem irodalomtudomány, hanem történelem.

Budapest, 1952. XII. 8.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF

PETŐFI ÉS A MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET BELÉP A VILÁGIRODALOMBA

I

Valamennyi újabb költői világhír között, Byron, Puskin és Heine világhíre mellett, a Petőfié a legfiatalabb és a legtüneményesebb. Milyen problematikus volt sokáig (Olaszországon kívül) pl. Dante értékelése, mennyi félreértéssel, elfogultsággal kellett megküzdenie, mennyi ellenérzést és ellenállást kellett leküzdenie Shakespeare-nek, Goethe-nek, vagy akár Heiné-nek, mire elfoglalhatták helyüket a népek tudatában. S ami a legkülönösebb : Petőfi kezdődő világhíre még csak nem is alapul egy lezárt, áttekinthető életmű ismeretén, ahogyan ezt Shakespeare vagy Goethe esetében látni, hanem mindössze ez életmű töredékein, mégpedig jórészt rosszul közvetített és tolmácsolt töredékein. És mégis olyan természetesen, úgyszólván akadálytalanul töri át egy elszigetelt nyelv és irodalom korlátait s azt az ellenérzést és közömbösséget, amellyel Nyugat-Európa népei viseltettek a rendi Magyarország iránt. Mert régmúltak azok az idők, amikor a török veszedelmet elhárító s Európa népeinek biztonságáért küzdő Magyarországhban a »kereszténység védőbástyájá«-t látták. Viszont az is igaz, hogy alig van XIX. századi költő, aki olyan kedvező történeti és társadalomtörténeti, politikai-ideológiai feltételek között lépett volna Európa népeinek tudatába, mint Petőfi. Mindenekelőtt : élete, költészete mintegy Európa szemeláttára a nemzeti szabadságmozgalmak izgalmas légkörében alakul ki és 48—49-ben kulminál. Petőfi *Nemzeti Dal*-a a magyar forradalom nyitánya, a magyar szabadságharc egyik utolsó megrázó eseménye pedig Petőfi halála a segesvári csataterén. Politikai meggyőződését megint csak Európa szemeláttára csatateri halálával pecsételte meg. S ahogyan a szabadságharc igazolja Magyarországot politikailag és ideológiailag Európa haladó népei előtt, úgy igazolja Petőfi a magyar költészetet századok óta először Európa haladó olvasói és kritikusai előtt : a magyar szabadságharc és Petőfi költészete úgyszólván egyek történeti funkciójukban. Viszont arról sem szabad megfeledkezni, hogy Petőfit már 1845 óta, tehát még a szabadságharc előtt állandóan fordítják, hogy 1846-ban, tehát egy olyan időpontban, amikor odahaza is még csak kialakulóban van a híre, már egy kötetnyi verse jelenik meg német fordításban, s hogy ezt a szórványfordítások mellett 48—49-ben újabb gyűjteményes kötetek követik. Kellott lennie tehát néhány objektív tényezőnek, amelyek már a szabadságharc előtt, utána pedig a szabadságharcral összefüggővé segítettek elhárítani az akadályokat Petőfi érvényesülése előtt.

Tudjuk : a nemzeti irodalmak rendszerint csak azokat az idegen írókat és költőket fogadják be, akik elébe mennek napirenden lévő, időszerű ideológiai-politikai szükségleteiknek, akik segítségükre lehetnek művészi-esztétikai, formaproblémáik megoldásánál, vagy segítségükre vannak egy-egy régi bázis szétrombolásánál s egy új bázis megteremtésénél. A görög-római antikvitás, Shakespeare, Goethe, Byron, Puskin, Tolsztoj recepciójának története, vagy a mi korunkban a szovjet írók világviszhangja és hatása világosan mutatja, miben áll ez a támogató, segítő szerep.

Ezzel eljutottunk az ideológiai-irodalmi szükségletek s e szükségletek kielégítésének a problémájához.

Azóta, hogy Sztálin korszakos nyelvtudományi tanulmányai irodalomtörténeti diszciplínáink középpontjába állították az ideológiai felépítménynek s vele együtt az irodalom aktív szerepének a vizsgálatát, e szerep fontosságát a régi alap likvidálása s az új alap kialakítása körül, az ideológiai szükségletek s e szükségletek kielégítésének kérdése, vele együtt Petőfi világirodalmi jelentőségének kérdése is új értelmet és távlatot kap.

En most azok közül az ideológiai, eszmei, érzelmi, művészi szükségletek közül, amelyeknek kielégítését éppen Petőfitől várhatják a haladó nemzeti irodalmak, dolgozatom összefüggésében mindössze néhányat emelek ki.

Kezdjük a legfontosabbal: Petőfi a nép költője. Ma már — főleg Révai József tanulmányai óta — tudjuk, hogy Petőfi népköltőjellege nem merül ki abban, hogy népdalokat, vagy népdalszerű verseket ír, népies alakokat szerepeltet. Nem erről, jóval többről van szó. Mindenekelőtt: Petőfi nem száll le, nem tér vissza egyszerűen a néphez s minden költszet kiapadhatatlan forrásához, a népköltészethez, romantikus, érzelmes nosztalgiával, hiszen sohasem szakadt el a néptől és a népköltésztől, hiszen onnan jön s így mindig a forrásnál van, hiszen Petőfi az újabb világirodalom egyetlen plebejus lírai lángelméje. Innen van, hogy népdalokat ír, de nem népieskedve, igazi népdalokat utánozva vagy alkalmi szerepet játszva, hanem úgy, hogy a maga személyében is a nép nevében beszél, hogy úgyszólván minden magyar és európai előzmény nélkül meseboszút ír, hogy mindazt, ami az igazi mesében merő csoda, illúzió, a vigasztalan valóság és nyomorúság szebb, jobb ellenvilága és kiigazítása, Petőfi egy pillanatra sem szakítja el a valóságtól, hogy mindez része, egyik megnyilatkozása politikai programjának, osztályharcának, mégpedig a nyelvi-formai művészet legmagasabb, legtudatosabb fokán. Itt van egyik forrása Petőfi egyszerűségének, természetességének, amellyel nem-hogy szimplifikálná vagy vulgarizálná, hanem ellenkezőleg, elsőízben mutatja meg teljes konkrét mélységükben kora társadalmi és politikai kérdéseit. Az egykorú európai polgárság haladó rétege, amely olvassa és ismeri Petőfit — s itt elsősorban Németországra gondolok, mint ahol a legintenzívebb a Petőfi-kultusz — már megcsömlörlött az idealizmus filozófiájától és kispolgári költészetétől, fölsimerte a hanyatló romantika nép- és népköltészet-kultuszának sokszor reakciós célzait, most elsőízben látja megvalósítva Petőfiben, mégpedig reakciós vonások nélkül megvalósítva, az alkotó, természetes népköltő eszményét, úgy amint Percy és Herder óta állandóan várta az eljövetelet.

Az írókat és kritikusokat mindenekelőtt az döbbeníti meg, — s ezt a hiteles nyilatkozatok egész sora igazolja — hogy a kapitalizmus és technika, a természet átalakításának korában még egyáltalán lehetséges ilyen Petőfi-szerű emberi és költői jelenség. Nemkevésbé meglepően, de egyúttal megnyugtatóan is hat az egyetemes ideológiai, politikai zűrzavar és tanácstalanság, a polgári megalkuvások és pálfordulások közepette Petőfi ideológiai tisztasága s ezen a tisztaságon alapuló következetessége és biztonságérzete, amellyel mindig meg tudja találni az egyetlen szükséges utat s tárgyainak, helyzeteinek megfelelő egyetlen alkalmas formát. Ez a biztonságérzet emberi magatartásában, politikai, esztétikai hitvallásában egyaránt megnyilatkozik. Ebben a csatlakozatlan biztonságérzetben gyökerezik sokat emlegetett optimizmusa, amelynek azonban semmi köze a megalkuvó, önelégült, minden problémát elhárító nyárspolgári derűlátáshoz, hiszen ez az optimizmus éppen a problémákkal, csalódással, pesszimizmussal, ellenállással, nyomorúsággal való szakadatlan küzdelemben vált Petőfi világnézetének egyik alapelemévé. Forrása az a felismerés, hogy élni nemcsak öröm, hanem kötelesség, s hogy az ember addig meg nem halhat, amíg boldog nem volt. Ezzel az optimizmussal csak néhány egykorú orosz s néhány francia, német politikai költőnél találkozzunk, akik hisznek népük jövőjében, a szabadságban és a humanizmusban. A renaissance koráig (Hutten: *Juvat vivere*) vagy a modern világi líra feledhetetlen nyitányáig, a fiatal Goethe *Májusi Daláig* kell visszanyúlnunk, hogy a túladárod életörömmek olyan művészi megnyilatkozásaival találkozzunk, amilyen Petőfinek *Mily édes az élet, mily szép a világ* c. verse vagy a Júlia-korszak költészete. Valamennyi szocialista utópia között a saint-simonizmusnak van a legnagyobb, legtermékenyebb visszhangja az egykorú európai irodalomban. De hol van az a francia, német vagy angol költő, aki úgy ültette volna át a maga reális, forradalmi optimizmusának a nyelvére a saint-simonisták látomásait, ahogyan Petőfi teszi a »XIX. század költői«-ben! S mindezt csak akkor értjük meg igazán, ha tudjuk, hogy — az orosz költők kivéve — az egykorú európai költők inspirációs forrása a polgári osztály vágyai és törekvései, azé a polgárságé, amely most éli utolsó hősi korszakát, Petőfi inspirációs forrása viszont a nép, amely most vele együtt emelkedik és lép egyik lehetséges korszakába.

Petőfi egynek tudja magát a legelnyomottabb osztállyal, amelynek történeti emlékezetét nem táplálják hiteles írásos források, hanem a legjobb esetben néhány nemzedéknyi időtartamra terjedő élő hagyomány. Petőfinek nem kell szakítania a rendi társadalommal, mert semmi köze vele, őt nem kötelezik e társadalom hagyományai és ideológiája. Magyar és európai kortársai között aligha van költő, aki ilyen vallomással állna a világ elé:

Én jóformán azt sem tudom, hogy
Ki és mi volt a nagyapám.

Aki így gondolkodik, az gyökeresen leszámolt a múlttal s csak a jelenben és a jövőnek él. Petőfi magatartása azonban korántsem jelenti azt, hogy megtagadja a történelmet, csak éppen másképp viszonylik hozzá, mint pl. a romantika. Történeti, sőt világtörténeti és világforradalmi kategóriákban gondolkodik: csak azt tagadja meg a történelemben, ami gátolja a maga szabadságharcát, viszont elfogadja azt, ami támogatja ebben a harcban, ami segít

szétrombolni a régít, a feudális bázist. Petőfi »legitimitása«, jogfolytonossága a szabadság. Csatládfáját a világszabadság hősei alkotják. Ezért azonosíthatja magát fenntartás nélkül valamennyiükkel, Cassiusszal, Tell Vilmostal, Desmoulins Camille-lal, Dózsával, olyan mértékben, mint rajta kívül senki más. A régiszabású romantikában, amelynek szükségszerűen a történeti múlt a második hazája, szintén csak a hamis illuzionizmust és a reakciós törekvéseket tagadja meg. Mert már ő is tudja azt az igazságot, amelyet nagy lírikus kortársa, Heine fogalmazott meg a leghatározottabban: az éjtszaka nem bitorolhatja a nappal, a halál az élet jogát; aki meghalt, annak a sírban a helye.

Petőfi huszonegy éves, amikor megírja a *János Vitéz*-t, ekkor áll legközelebb a romantika délköréhez. Ahogyan, Révai József szerencsés megállapítása szerint, tájképeiben a maga s a magyar nép számára birtokába veszi Magyarországot, úgy veszi birtokába a *János Vitéz*-ben az egész tündéri világot, mese földrajzot, mesetörténelmet, Óperenciát. Teszi mindezt természetesen, frissen, mint akinek természetes joga van hozzá. Ha meggondoljuk, milyen apparátust, milyen pátozt, képzeletet mozgósítanak az utolsó »nagy« romantikusok, hogy a kapitalizmussal, a természeti törvénnyel szemben még egyszer megmentsék a »lelküket«, illúzióikat, az irreális csodát, sokszor fájdalmas ironiával leplezve kudarcaikat; ha meggondoljuk, hogy az európai romantika utolsó szabad erdei dalában, Heine *Atta Troll*-jában hogyan zsugorodik a romantika minden varázsa egyetlen holdfényes kísérteti látomássá, amely nem tart tovább egy pireneusi éjtszakánál; ha meggondoljuk, hogy a romantikus csoda és mese egyik főcélja, hogy elterelje a figyelmet a valóságtól, az osztálytársadalom ellentmondásaitól s így a politikai reakciót támogatja; ha meggondoljuk, mennyi kételey közepette, majdnem illúziók nélkül lépi át Csongor a magyar költészet legszebb tündérvölgyének határát, kirekesztve belőle a vaskosan reális Balga-világot; egyszóval: ha mindezt meggondoljuk, csak akkor látjuk igazán, hogy a régi romantika csodája egy menthetetlenül halálraírt világ utolsó szép megnyilatkozása volt, a *János Vitéz* csodáiban és mesés kalandjaiban viszont egy felemelkedő nép fiatal költőjének diadalmas partraszállása, a sötétség és maradiság erőivel vívott első diadalmas harca tükröződik. Sem a korai, sem a kései romantika nem ismeri a népi meseeposznak ezt a fajtáját. Egykorú rokona is mindössze egy van: Nyekraszov elbeszélő költeménye — *Ki a boldog Oroszországban?* — Csak itt találni még példát a csoda és valóság hasonló természetes együttélésére.

De a legnagyobb meglepetést Európa számára Petőfi szerelmi költészete jelenti. Mert a társadalmi viszonyokkal együtt a szerelem és a szerelmes ember társadalmi szerepe is megváltozott.

A kapitalista polgárság ideológiája és erkölcstana, a nőemancipációs mozgalmak egészen új értelmezését adják a két nem viszonyának. A régi típusú boldog vagy boldogtalan szerelem egyre inkább az érdekelt költő vagy egy szűk baráti kör magánügyévé lett. S csak akkor válik közügyé s kerül a nyilvánosság elé, ha valamilyen társadalmi botrányval vagy a költő politikai-társadalmi szerepével van összefüggésben.

1830 után, egy új forradalmi küszöbén, amikor a felemelkedő polgárság minden érdeklődését lefoglalja a politika, amikor a maga szolgálatába állítja a filozófiát, a tudományt, a művészetet, amikor minden második ember társadalmi utópiákat kerget, politikai röpiratokat és politikai verseket ír, úgy tetszik, mintha a költők s köztük az első szerelem legnépszerűbb modern lírikusa, Heine, egy időre törölték volna szókincsükből a szerelem szót. Ebben az időpontban lép a színre Petőfi, a szerelmes költő, azzal a természetességgel és közvetlenséggel, amely egész emberi és művészi magatartását jellemzi, mintha még soha senki sem írta volna le előtte a szerelem szót. Petőfi mer és tud újra szerelmes, érzelmesen szerelmes, s ami a kor hangulatát és tendenciáit tekintve a legforradalmibb a fellépésében, — boldog szerelmes s a boldog szerelem költője lenni, anélkül, hogy ezzel valami visszaesés állna be az életében és költészetében. Sőt ellenkezőleg, e boldogságának közös alapja van Petőfi ideológiai optimizmusával. A Júlia-korszak: harc Júliáért, a harc befejezése Petőfi diadala a feudális apán s osztályán, a korszak költészete pedig e harc szakaszainak, diadalmas befejezésének olyan művészi tükröződése, amilyenhez foghatót ezúttal is hiába keresnénk a kor világgöltészetében. Az is példátlan, hogy valaki ilyen mértékben visszaállítaná a szerelem társadalmi jelentőségét, hogy ilyen mértékben tenné egyenrangúvá a kor legűnnepelesebb fogalmával, a szabadsággal, mint ahogyan Petőfi teszi (*Szabadság, szerelem*...):

S hogy Petőfi szerelmi költészetével is milyen mély szükségletnek tesz eleget, megint csak e költészet visszhangjának körén és terjedelmén, aktív hatásán mérhető le. Talán most történik első ízben, hogy Petőfi költészete formáló erővel avatkozik bele idegen költők művészi tudatába. S milyen gazdag, sokoldalú ez a líra! A legegyszerűbb népdaltól a legpatetikusabb himnuszig minden forma képviselve van benne s újjászülve kerül ki belőle.

Vagy itt van Petőfi tájleíró költészete. Kétségtelenül ő ennek a sokat vitatott, problematikusan műfajnak egyik legeredetibb képviselője, mindenesetre utolsó klasszikusa, aki visszaállítja a műfaj veszélyeztetett, kompromittált hitelét s meghosszabbítja európai időtartamát. Eredetisége persze nem azt jelenti, mintha mindent előlről kezdene, mintha lemon-

dana a műfaj legszebb hagyományairól s bevált technikájáról, ez az eredetiség — Marx-szal szólva — »emberi érzéklésének« gazdagságában és felfogó képességének érzékenységében áll.

A régi tájleíró költészet lényegében két véglet között mozog: vagy az embertől független objektív természeti valóságot, a fenséges, de érzéketlen természetet ábrázolja s kirekeszti belőle az embert vagy pedig szimbolumot, allegóriát lát benne, a »transzcendens isten«, a lélek visszfényét, amivel degradálja a természetet. Minden típuson belül annyi a változat, ahány tájforma és ember, nem beszélve arról, hogy a tájleíró költészet történetében és fejlődésében az embernek a természethez való folyton változó viszonya tükröződik. E viszony alakulásába döntő módon avatkoznak bele a termelőviszonyok, az alap változásai, a természet átalakítása, iparosodás, idegen világok felfedezése. De legjobban zavarja a romantika, amely hol a dómónia, a borzalom, az örök nyugtalanság, hol az örök változatlanlás és marandóság jegyeivel ruhazza fel a természetet. Petőfi itt is európai szükségletet elégít ki. Az a Petőfi, aki — s itt újra Révai Józsefet idézem — a néppel egybeforrott nemzeti költő szemével nézi a természetet, a magyar tájat, az országot, újra helyreállítja a költő és a természet egészséges, zavartalan viszonyát. S ez a zavartalan viszony az alapja annak a megnyugtató, csodálatos plaszticitásnak, amely Petőfi tájképeit jellemzi. Művészeti tudata és képzelete itt is mindig az emberi szabadság, a jövő, a fejlődés és élet képzetkörében mozog. Ennek aztán az a következménye, hogy tájképei sem lehetnek »sztatikus« felvételek, a város ellenképei, »lelki-tájak«, »tépett lelkek«, meghasonlott kedélyek kivetítései a természetbe, mint legtöbb kortársánál, hogy sem az embert nem degradálják a természet, sem megfordítva, a természetet az ember javára: az alföldi világ művészi tükröződései Petőfi életének egy-egy adott időpontjában és helyzetében. Ami ebben a természetben megörökítésre méltó szépség, amit Petőfi benne a maga szabadság-kultusza és humanizmusa hasonlatának érez, a pusztá határtalanságát és nyugalmát, azt kivétel nélkül megörökítette tájképeiben. S ha Petőfi elhárítja magától a Kárpátok zordon, vadregényes táját, ez az elhárító mozdulat nemcsak a szabadság-vágát korlátozó tájnak szól, hanem egyúttal a romantika vadregényes formájának is, amelytől éppen akkor kezd elszakadni. (Az Alföld).

Utolsónak hagytuk Petőfi politikai költészetét, mert ezúttal e költészetnek nem abszolút jelentőségét, hanem európai hatását és érvényesülését nézzük, s mert Petőfi politikai költészetének éppen legjellegzetesebb, legforradalmibb darabjai Európa számára jó sokáig hozzáférhetetlenek maradnak. E költészet ismeretét, már amennyire nyomtatásban vagy kéziratban hozzáférhetővé vált, jóformán csak az emigránsok viszik szét a világon a forradalom bukása után, egy olyan időpontban, amikor az ellenforradalom és az új gazdasági prosperitás meg a forradalmakból való általános kiábrándulás már megnehezíti a recepcióját. De már az a kevés is, amit az egykorú, forradalmi lázban égő, ideológiai tanácstalanságával küszködő Európa megismerhetett Petőfi politikai költészetéből, (pl. *Egy gondolat bánt engemet, a Nemzeti Dal, A királyok ellen*) elég volt ahhoz, hogy lássa: Petőfi a kor legnagyobb s ideológiai-legtisztább, legkövetkezetesebb forradalmi költője, egy nemzet élő lelkiismerete, aki abban különbözik a legtöbb egykorú politikai költőtől, hogy verseiben sem nem vulgarizálja az eszmét, sem nem áldozza fel a nyers tendenciának vagy a rikító plakáttechnikának. Kár, hogy Engels nem olvasta Petőfi forradalmi verseit, mert bennük megtalálhatta volna mindazt, amit hiába keresett a kor forradalmi verseiben.

Csak ha tisztában vagyunk azzal, micsoda szükségleteket, micsoda igényeket elégít ki Petőfi Magyarországon kívül, alkothatunk magunknak történetileg helyes képet európai recepciójának feltételeiről és körülményeiről, első, úttörő fordítóinak történeti szerepéről.

E fordítók között különleges hely illeti meg Anton Vilney osztrák író és forradalmárt.

II

Vilney az osztrák irodalom egyik legrejtélyesebb alakja. Származása, élete csupa homály. Még a neve is kétes. Vilney néven adja ki első művét, *Toni c.* magyar tárgyú regényét (Mannheim, 1844.) s népdal- és Petőfi-fordításait (*Ungarische Volkslieder in einer Auswahl gesammelt. . . Erste Folge.* Leipzig, 1848.). Ezen kívül van még két regénye (*Adolay*, Mannheim, 1845., a *Toni*-folytatása és a *Zeitkrüppel*, Zürich, 1846.), amelyek a »Toni szerzőjéről« jellelmentesen meg. Vilney szűkszavú életrajzírói szerint e regények szereplői is magyarok. A kortársak s az egykorú kritikák szerint ez a Vilney azonos August Karl von Terzky bécsi újságíróval, aki állítólag Magyarországon született 1808 körül. Eredeti neve Tersztyánszky (Tersztyánszky). Ezt, nem tudni miért, 1848-ban az irodalmibb hangzású Terzkyre változtatták (Schiller-Wallenstein-reminiscencia?) s gazdag publicisztikai működést fejtett ki. A forradalom összeomlása után elmenekült Bécsből, majd újra visszatért, mire elfogták s előbb Vöslauban, utána pedig Bruck an der Mur-ban internálták. Ezzel, úgy látszik, elvesztett minden erkölcsi talajt a lába alól. Kétes vállalkozásokba bocsátkozik s kibékül a reak-

cióval. Különböző lapok munkatársa volt, folyóiratot, napilapot szerkesztett. Hatvankét éves korában halt meg Bécsben (1870), nagy nyomorban. Egyik leghitelesebb forrásunk, Wurzbach,¹ felveti ugyan a kérdést, vajjon ezen Terzky csakugyan azonos-e Vilney-jel, de végül is külön-külön foglalkozik mind a kettővel. Eszerint Vilney szintén Magyarországon született, orvosi diplomát szerzett és orvosi gyakorlatot folytatott Bécsben. Az *Allg. D. Biographie* viszont néhány év múlva újra azonosítja a két író, kiigazítja, illetőleg kiegészíti, de lényegében megismétli Wurzbach előadását. 1893-ban, évekkel azután, hogy lezárultak a Terzky-pór aktái, a Neustadt-ban megjelenő »Pfälzischer Kurier« közli J. V. Scheffel német költő két levelét. A levelekből kiderül, hogy Vilney és Tersztyánszky egyazon személy, hogy valóban magyar származású, hogy résztvett a német forradalomban s Bécsben Robert Blummal együtt halálra ítélték,¹ de pár órával a kivégzés előtt kegyelmet kapott. Ezzel azonban még mindig nem tudunk meg semmit Vilney életének első homályos korszakáról.

Pedig van egy hiteles forrásunk, amely ezt a homályt is eloszlatja. A forrás Vilney első regénye. Lényegében álcázott önéletrajz. Már a regény címe: *Toni. Ein Gemälde aus Ungarns Gegenwart*. Von Anton Vilney is elárulja, hogy a regényíró és hőse azonos. S hogy semmi kétségünk se maradjon az azonosság felől, a regény a következő leleplező mondattal zárul: »És hat évig tartó fogság s a kaukázusi félszigeten eltöltött négy évi önkéntes számkivetés után — itt áll Németország előtt Anton Vilney«. Azt is megtudjuk belőle, hogy Toni, azaz Vilney 1812-ben született Szepesremetén. Biztos kiindulópontnak ennyi is elég ott, ahol mind a mai napig a legnagyobb homályban tapogatódzunk. A regény színhelye a Szepesi-érchegység, a Hernád és Gölnic völgye, Szepesremete, Krompach, Lőcse, Kassa vidéke a maga német, szlovák, ruszin lakosságával. A regény hőse apátlan-anyátlan árva. Polgári származású, de osztályában semmi keresnivalója. Nyugtalan, élehetetlen pikáró-típus. Fősvény nagybátyja durva cseledmunkára fogja. Toni nem bírja ezt az életet s megszökik hazulról. Egy ideig erdőben él. (Erre az epizódra egyik első olvasmánya, a Robinson készíti elő.) Utána egy magyar nemeshez, Galleyhez kerül, aki bevezeti a matematikába, a természettudományokba s Pestre is elviszi magával. Tőle megtanul magyarul. De sem most, sem később nem találja helyét a világban. Legkinzóbb tapasztalata az a felismerés, hogy álom és ébrenlét, költészet és valóság a félfeudális társadalomban összemérhetetlen. A szerelem, a természet, a költészet, amelyekhez menekül, nem tudják kielégíteni. A Visztula mellé készül, hogy részt vegyen a lengyel szabadságharcban. De törvén nem tudja megvalósítani. Már-már öngyilkosságra gondol, — így éri az 1831-i kolerajárvány és parasztzendülés. Hirtelen elhatározással a parasztok élére áll, megszervezi s ostromra vezeti őket az urak, a papok, egy malom s egy grófi kastély ellen. A lázadás leverése után katonának áll; egy cigány elárulja, mire halálraítélik, de büntetését kegyelemből várfogságra enyhítik. Nyilvánvaló, hogy az elterjedt, modernizált Werther-típushoz tartozik, amelyben a polgárság utolsó hősi évtizedének várakozásai és csalódásai tükröződnek, s amelynek az első francia forradalom és 48 között annyi változatát ismeri az egykorú irodalom (»meghasonlott kedély«, »tépett lélek«, »századunk gyermeke« stb.). Vilney eredetisége abban áll, hogy paraszt-plebejusi környezetbe, tehát olyan feltételek közé helyezi a típust, ahol újra konkrét értelmet kap. Eredményeinket összegezve annyit mindenesetre megállapíthatunk: az adatok összevágtnak; ami eddig csak feltevés volt, bizonyosságot lett. Vilney eredeti neve valóban Tersztyánszky volt. A család ősi fészke, az abaújtorna-megyei Trstány község, magyarul Füzernádaska, olyan vidéken fekszik, amely lényegében a regény színhelyével azonos; Vilney itt ismeri ki magát a legjobban. A család egyik kiemelkedő tagja Tersztyánszky Dániel jogász, az Ürményi-féle Ratio Educationis munkatársa is ezen a vidéken, Krompachon született s innen került Bécsbe. (Megh. Budán, 1800.)

Nem esünk abba a távlattevédesbe, hogy Vilney szerény regényét kora nagy paraszt-ábrázolóinak, Balzacnak, a svájci Gotthelfnek vagy akár csak a porosz Immermann-nak koncepcióihoz mérjük: de Balzac nagybirtokos-párti, a plebejus és mélységesen reakciós Gotthelf, a liberális Immermann pedig istentől rendelt társadalmi formát, az »örök« idilli

¹ Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich*, 44, 20 és 51, 4. — *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXXVII. 580.

¹ Ez nyilvánvaló tévedés. Robert Blum, a frankfurti parlament radikális (baloldali) frakciójának megbízásából 1848 okt. 17-én érkezett a forradalmi Bécsbe, Moritz Hartmann, ismert politikai költő és Julius Fröbel társaságában. Windischgrätz november 9-én agyonlövötte. Hartmann idejében elmenekült. Fröbelt is halálra ítélték, de kegyelmet kapott. Scheffel informátora valószínűleg összetéveszti Blumot Bécs utolsó parancsnokával, Messenhauserral, akit ugyancsak kivégezték, s aki barátja volt Vilney-Terzkynek. De arról, hogy ez utóbbit is halálra ítélték volna, nincs tudomásunk. V. ö. O. Wittner, *M. Hartmann*, Ges. Werke I. (*M. Hartmanns Leben u. Werke*) Prag, 1906, 257: Intermezzo in Wien. — W. Bloß, *Die deutsche Revolution*, Stuttgart, 1898, 444.

népet látja a parasztságban. Ha rajtuk állna, mind a hárman időtlen-időkre konzerválnák úgy, amint van, — s mind a hárman kíváncsiak tartják az eddigi gazdasági-társadalmi rend fennmaradását. — Viszont Vilney zendülő, sőt ennél több: forradalmár. A parasztok élére áll, nem érzelmes humanizmusból, hanem mert ellensége minden elnyomásnak, igazságtalanságnak, mert gyűlöli a nemességet, a vármegyét, a papságot, mert együttérez, sőt teljesen azonosítja magát a szegény meggyötört, kizsákmányolt jobbaggal. Mert az a meggyőződése, hogy a világot nem lehet jótékonyssággal megváltani, hanem csak erőszak útján, a gazdasági és társadalmi rend átalakítása révén. Vilney-Toni forradalmár s történeti kategóriákban gondolkodik. Nem ismerünk egykorú vagy közelkorú német regényt vagy novellát, a nagy parasztháborúk óta kiáltványt vagy röpiratot, amelyet ilyen mértékben hatna át a végletes úrgyűlölet. Az a beszéde pl., amellyel harcra tüzei a parasztokat, telítve van jakobinus pátozással: »Mit akartok, mit akarunk? Ki akarjuk irtani a nemeseket, a tisztviselőket, a papokat s a gazdag városi lakosokat, mert (állítólag) megmérgezik kútjainkat. Hadd mondjam meg még egyszer, nem mérgezik meg a kutakat, s nem ember, hanem csak csakis az ég maga az oka a rendkívül pusztító járválynak. De a nemesek, a tisztviselők és a papok megérdemlik, hogy ellenállás esetén megöljük s meg is kell ölnünk őket, mert lelketekbe csöpögtették a bizalmatlanságot és a kűtmergezés gyanúját, mert jóleső érzés számukra, hogy megtartsanak tudatlanságotokban, hogy csak kutyáknak nézzenek benneteket, hogy kéjvágyukat kielégítve eldorbézolják véres verejtékkel szerzett vagyonotok háromnegyed-részt, mert istenkáromló gögjükben lábbal tiporják egyenlő emberi jogaitokat s elhittetik veletek, hogy ti, parasztok, csak arra teremtetétek, hogy dolgozzatok, hogy a földesúr képeben imádjátok és bálványozzátok a mindenhatót. Ki akarjuk harcolni emberi jogainkat, ha kell, akár legnagyobb javunk, az életünk árán is. Még akkor is, ha csak utódaink látnák hasznát.« — Egy ízben felveti a kérdést, honnan a nép szegénysége és nyomora, az embertelen elnyomás, a rabszolgáknak kijáró bánásmód, amellyel a jobbágyot gyöttrik. Magyarország legtöbb osztálya, sőt maga a parasztosztály is bizonyára azt felelné, hogy ez nem is lehet másképpen. A paraszt erre a sorsra született; isten és a világ erre a földi nyomorúságra kárhoztatta. Jog szerint el kell viselnie sorsát. Ehhez még hozzátesszik, ha majd eme'ked k az ország jóléte, ez kedvezően hat vissza a parasztságra. Az ilyen ellenvetésekkel szemben csak annyit válaszolhatunk, hogy ez tiszta középkor. A nemesség nyolcszázéves alkotmányával, ezzel a »lovassított« alkotmánnyal szemben kár az emberi jogokra hivatkozni. Mit is várhatnánk a fejlődéstől egy olyan országban, ahol egyetlen osztály sem sejtí, mi az igazi emberi nem hivatása, ahol a nemesség csak azért nem hajlandó lemondani a maga régi kiváltságairól, hogy annál magasabbról nézhessen le a két alsóbb néposztályra, ahol formája szerint ugyan megszüntették a jobbágyágot, de ahol valójában továbbél »a földbirtokosok tudatában«. Semmi olyat nem válaszolhatnak, amiről el lehetne mondani, hogy elősegíti a küszöbön álló világ-reformot. Pedig ez a reform el fog jönni. S ha ez a reform majd kénytelen lesz az Al-Dunától az Urálig véres betűkkel leírni az emberi jogokat, ezt unokáink nem annyira a kétféjű sasnak, mint inkább az aranybullának köszönhetik. Azt mondhatná valaki: mindez merő képzelődés! Igen, de ilyen képzelődések rejlenek azokban a lángokban, amelyek meg fogják nyírni a kétfejű sas szárnyát s elhamvasztják Szent István pergamentkeresztjét. »S ha fogalmat akartok alkotni magatoknak erről a látomásról, menjetek ki tavaszkor, éjjeltájban Rákos mezejére s húzassátok el a cigányokkal a Rákóczi-indulót...«

Vilney 1844-ben írja ezeket a sorokat. A sziléziai takács-zendülés évében, egy közeledő gazdasági válság és forradalom előestéjén, amikor már a német, sőt az osztráknémet irodalom-ban is sorra felvetődnek azok a társadalmi és politikai kérdések, amelyeket Európa-szerte nemsokára az utcán és a barrikádokon próbálnak megoldani.

Mint minden életrajzi regényben, Vilney *Toni*-jában is nehéz különválasztani a valóságot a költészettől, a típusal adódó irodalmi-ideológiai hatásoktól, amelyek segítik tapasztalatainak megformálásában. Vilney ismeri a szocialista utópiákat, köztük a saint-simonizmust, amelynek Ausztriában is vannak hívei, az *Ifjú Németország* programjait és regényeit, de radikálisabb náluk, túlmegy rajtuk, mert nem könyvekből, hanem tapasztalatból ismeri az életet. Ilyen meggyőző, konkrét részleteket nem lehet kitalálni. Minden jel, az érzéki közelség arra vall, hogy az író Toni gyermek- és ifjúkorában a maga gyermek- és ifjúkorát rajzolja s hogy olyan környezetbe, olyan társadalmi feltételek közé helyezi, amelyek a maga életét alakították. Bizonyos, hogy legalább mint szemtanú végigélte a kolera-zendülést és következményeit, hogy katoná volt, hogy megülte a börtönt, hogy járt a Kaukázusban. Van egy határozott adatunk arról, hogy megfordult G.A.J. Wirth környezetében is. Wirth jelentős szerepet játszott a német polgári demokrácia előtörténetében, amely csupa ellentmondás s telítve van romantikus-nacionalista, sőt feudális elemekkel is. Maga Wirth köztársaság-párti. Siebenpfeifferrel együtt ő szervezi meg 1832-ben a német demokraták első országos tüntetését, a hambachi ünnepséget, amelyen mintegy harmincezer résztvevő követeli a német egységet és szabadságot s ünnepel minden népet, amely szétválasztja a köztük a magyart is. S ez a Vilney első ideológiai-politikai iskolája.

Innen Bécsbe kerül. Itt W. Cäsar Messenhauser köréhez csatlakozik. — Messenhauser¹ volt katonatiszt, radikális író és újságíró, a bécsi nemzeti gárda s az ostromolt Bécs utolsó parancsnoka. Legnagyobb érdeme, hogy Bemre bízta a város védelmét. Windischgrätz 1848 novemberében kivégeztette. Vilney ideológiai és politikai magatartása az ő környezetében kapja meg azt a végső határozott formát, amely lehetővé teszi számára, hogy elvesse eddigi fenntartásait s teljesen balfelé tolódjék. Messenhauser révén kapcsolódik be Bécs újságírói és írói életébe. Első regényét is neki ajánlja.² A forradalom alatt napilapot ad ki, szélső radikális programmal, a »Wiener Volkszeitung«-ot, amelyből mindössze százharminc szám jelenik meg. (Az osztrák sajtó történetírói közül Zenker az egyetlen, aki említést tesz róla, de ő is főlháborodik plebejusi hangján³). Ennyiben rekonstruáltuk Vilney fejlődését 1848-ig, már amennyire a gyér adatok alapján lehetséges volt.

Vilney regénye tudtommal a kolera-zendülés egyik első szépirodalmi feldolgozása, s az a benyomásom, hogy megfordult Eötvös József kezén is. De ennél jóval fontosabb, hogy Vilney már felismeri a zendülés politikai jellegét s hozzákapcsolja Dózsa György- és a Hóriameg K'oska-féle jobbágyforradalom hagyományához, amikor az erdélyi és a magyar parasztokat kerékbetörték, megcsönkítették, nyakig a földbe ásták, hogy a nemesek a fejükkel tekézhessenek. De ugyanakkor a szegény babonás, állati sorban tengődő parasztok előtt fölragyogtatja egy új, szabad emberi élet képét, ahol mindenki a maga tulajdonának tekinteti, amit verejtékes munkával szerzett, ahol nincsenek királyok, hercegek, tisztviselők, dologtalan zsoldoskatonák, ahol a szabadság és egyenlőség napja süt a munkáskezekre és szántóföldekre, ahol a paraszt nem tengődik rozsenyérhéjon, nem jár rongyokban, nem iszík hitvány pálinkát, nem keveri száraz falombbal a kitűnő magyar dohányt, nem köszönti remegve, hajadonfővel a szolgabíró, ha csak nem akarja, hogy megbotozzák vagy lecsukják, ahol a földműves résztvesz az államigazgatásban s számonkérheti az adók fölhasználásának módját. — Itt azonban már elhagytuk a valóság talaját s mélyen bentjárunk az utópista látomások világában.

Az elmondottakkal adva vannak Vilney szemléletének, realizmusának, emberábrázolásának természetes feltételei. Ez a realizmus persze csak addig tart, amíg forrása, a közvetlen tapasztalat, ameddig a népsors és a népelet, a szepesi környezet és természet ismerete terjed. Vilney a maga szlovák, ruszin parasztjait nem szakítja el társadalmi környezetüktől, nem eszményíti indulataikat, ösztöneiket, hibáikat és bűneiket. Úgy mutatja be őket, amint mult század-eleji, primitív társadalmi alakulatukban és nyomorúságukban élnek. Vannak a regénynek részletei, jelenetei, amelyek »apró realizmus«-ukkal ma is meggyőző erővel hatnak: ilyen a szlovák csikósok éjjeli táborozása az erdőben, a falusi zsellér nyomortanyája, egy adó-végrehajtás, botozás, egy duhaj korszmai mulatság leírása, egy malom ostroma, katonák éjjeli rajtaütése egy lázadó falun, egy sorozás, kaszányaélet, — itt valóban nem az irodalom preformálja a valóságot, hanem fordítva: az irodalom nő ki a valóságból. Itt alig van valami abból a megtévesztő, hamis illúzionizmusból, hazug néprajzi romantikából, amely a legtöbb egykorú nem-magyar író magyar tárgyú regényeit, novelláit és balladáit jellemzi. Ami fél-szegség, túlzás, lélektani vagy történeti naivitás akad a regényben, az mind onnan ered, hogy a valóság, az emberek ábrázolásában nagyobb része van Vilney úrgyűlöletének, mint a néppel való együttérzésének. Irreális benne minden, ami regényt regényessé teszi: a szerelem, a főhős magán-sorsa, filozófiája, költői ábrándjai, minden, ami nem a népeletre és népsorsra vonatkozik. Ilyen naiv és irreális a »magasabb« arisztokrata-feudális világ rajza is. Ennek megfelelően sokszor az előadás nyelve is irreális és papirosos.

Vilney anyanyelve német. De egy pillanatig sem titkolja, hogy együttérző a magyar néppel. Érdekes a következő önvallomása: szívesen mélyedne el »irodalmi érintkezés« útján az új magyar nyelv szellemébe, de ehhez egyelőre sem eszköze, sem ideje. Innen van, hogy az új magyar költészetről csak ennyi a mondanivalója: »Ungarns Dichter werden erst«. Azt hiszi, ha a magyar költők jót és nagyot alkotnak, a külföld sem tagadhajta meg tőlük elismerését. Sem a nyelv, sem nemzeti sajátosság nem szabhat érvényesülésüknek határt. Ami jó és nagy, az nem lehet egy nemzet sajátja, kell, hogy minden nemzet közös kincsévé váljék.

Vilney verseket is írt. Regényében sűrűn idézi őket. E versek gyökere ugyanaz a felismerés, amely első regényének hőseit jellemzi, hogy t. i. az adott feudális társadalomban a valóság és költészet összemérhetetlen, a gondolkodó, önálló személyiség sorsa az örök magány.

¹ M. EhnI, W. C. Messenhauser, 1948.

² Az ajánlás szövege a következő: W. Cäsar Messen r gewidmet:
Du schlugst den Funken aus dem Stein,
Es sei die erste Flamme dein;
Ob Irrlicht? Ob sie Götterlicht?
Dies Mann, bei Gott, verbirg mir nicht.
Im Juni 1844.

³ E. V. Zenker, *Geschichte der Wiener Journalistik*, II. 1893, 89.

Teljesen magánjellegűek és érzelmesek. Modoruk a Schiller-epigonokra és a sváb romantikára emlékeztet. Csak néhány népdala hat ma is természetesen, s csak bőrtön-verseinek stancáiból hallani ki egy új forradalmi költészet szenvedélyes pátoszát.

Bécs, amelynek egyetlen haladó hagyománya, a felvilágosodott jozefinizmus, rég elvesztette haladó jellegét s csak szemérmes ellenzéke a legsötétebb reakciónak, amely a kongresszus óta permanens gazdasági válságban él s jóformán azt sem tudja, mi a szabad mozgás, 1844 után a történelem megmásíthatatlan dialektikájának kényszere alatt végre a forradalom útjára lép, sőt 1848 őszén az egész német nyelvterület egyetlen igazi plebejus-polgári forradalmának színhelye. Vilney végigéli ezt az egész folyamatot kezdetektől a nyílt harc kitöréséig. A zendülő, az ösztönös forradalmár itt és most válik tudatos forradalmárrá. E folyamattal lépést tart az író. Politikai szemlélete átfogóbb távlatot kap. Szélesebb területen érintkezik a néppel, amelynek fogalmába a jobbágyság, a parasztosztály mellett most már a városi proletár is beletartozik. Nyelve, hangja szabadabb, fesztelenebb, de egyúttal rikitőbb, mert a napi politika és publicisztika szükségleteit szolgálja. S ez az a nyelv és hang, amely annyira megbotránkozatta a polgári kritikusait. Első regényét már ennek az ideológiai fordulatnak az elején írta.

Szinte várható, hogy Vilney, aki már első regényében is közölt egy katonaellelens magyar verset német fordításban és érdeklődéssel kíséri, várja az új magyar költészet kibontakozását, felfedezi magának Petőfit. Igaz, felfedezését előkészítik Dux Adolf Petőfi-fordításai, amelyek kötetbe összegyűjtve éppen Bécsben jelentek meg 1846-ban. De Vilney bizonyára akkor sem kerülheti el Petőfit, ha nincsenek előtte Dux fordításai. Mert Petőfi megjelenése teljesen megfelel annak a képnek, amelyet ő meg kortársai alkottak maguknak a népi és forradalmi költőről.

A szovjet kritika mutatott rá első ízben arra, hogy a művészi színvonalon álló, hiteles fordítás egyik elengedhetetlen feltétele a lefordítandó költő s a fordító ideológiai rokonsága. A nyelvismeret hiányán kívül főleg e feltétel hiányával magyarázható a világirodalom számos, egyébként jószándékú Petőfi fordításának elégtelensége vagy, hogy egy másik példára hivatkozunk, az a tény, hogy pl. Goethe *Fausztjának* mindmáig nincs megfelelő magyar fordítása. Viszont éppen a közös ideológiai alapra, az átfogó célkitűzések közösségére vezethető vissza a Szovjetunió és a népi demokráciák páratlan Petőfi-kultusza, Petőfi új orosz, bolgár, lengyel, román fordításainak magas művészi színvonala. Vilney életével, regényének ideológiai-politikai vonatkozásaival sem filológiai öncélből foglalkoztunk, hanem hogy megmagyarázhassuk, miért emelkedik ki Petőfi első fordítói közül.

Dux Adolf úttörő történeti jelentősége, hogy Petőfit ő ismerteti meg első ízben a nagyobb német nyilvánossággal. Ötvennégy versét fordította le. Válogatásának természetes határt szab az a körülmény, hogy kizáróan Petőfinek első, 1846-ig terjedő korszakára szorítkozik. Petőfi képe ennek megfelelően a kezdő, kibontakozó költőé. E határon belül azonban még külön korlát Dux óvatossá kispolgári magatartása és politikai félszége. Csodálja Petőfi clemi fiatalágát, költészetének népi jellegét, de mindezt bizonyos távolságból, mintegy az esztétikailag érdekelt, de egyébként kívülálló ember szemével nézi. Óvatosságában kerül mindent, ami elüt a normától, közhasználatától: szokatlan jelzőt, fordulatot, képet, rimet. Dux fontolva haladó liberális kispolgár, aki egyetlen egyszer ragad magával a forradalom lendülete, 1848-ban, amikor lefordítja a *Talpra magyar-t* s forradalmi újságot szerkeszt, a »Morgenröte«-t. A másik oldalon áll Vilney, a született lázadó és permanens forradalmár, aki pontosan vég-szóra, 1848-ban adja ki Petőfi-fordításait. Az ő Petőfi-ismerete sem lépi át 1846 határát és jórészt ugyanazokat a verseket fordítja, mint Dux. De ha Duxnál az ideológiai rokonság hiánya csökkenti a fordítás belső hűségét és minőségét, Vilneynél viszont éppen ellenkezőleg e rokonság meglelte teremnt kedvező légkört Petőfi befogadása számára, ami láthatóan befolyásolja a fordítások minőségét. Így aztán Duxhoz s az egykorú Petőfi-fordítók legtöbbjéhez képest természetesebb, frissebb, közvetlenebb, Petőfi-szerűbb, amivel korántsem akarjuk elhomályosítani Dux kezdeményező szerepét. Eljárásuk, magatartásuk különbségét így lehetne megfogalmazni: Dux egyszerűen irodalmi feladatot lát a fordításban, Vilney ideológiailag, emberileg is érdekelve van benne. Ezt persze csak akkor látnók a maga teljes tisztaságában, ha Vilney kiadta volna első füzetének kilátásba helyezett folytatását, amelyben nyilván Petőfi későbbi, politikai verseinek is helyet juttatott volna.

Viszont nem véletlen, hogy a számára hozzáférhető többszáz vers közül éppen a »Nemes«-re esik a választása. Úrgyűlölete találkozik Petőfi nemesgyűlöletével. E találkozás tükröződése a fordítás:

Den Spitzbub zieh'n sie auf die Bank.

Den Spitzbub zieh'n sie auf die Bank,
Stockstreiche zu empfangen.
Er raubte, stahl, der Teufel weiss,
Was sonst er noch begann.

Doch er entgegenstehend ruft :
An mir sollt ihr's nicht wagen,
Von Adel bin ich : habt kein Recht,
Den Edelmann zu schlagen.

Hast Du gehört dies Wort, o Geist
Der tiefbeschimpften Ahnen?
Nicht auf die Bank, zum Galgen sollt
Man jetzt den Weg ihm bahnen.

Ma már — főleg Révai József tanulmányai óta — tudjuk, hogy Petőfi népdalai, betyárdalai, népies helyzetképei, románcai, pusztai képei látható politikai jelleg nélkül is osztoznak Petőfi kifejezetten politikai verseinek funkciójában. Petőfi maga sem hagyott semmi kétséget aziránt az értelmezés iránt : »Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, ez a század feladata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokallta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélessenek s élvezzenek«. (Petőfi levele Arany Jánoshoz, 1847.) Ha mármost emlékezetünkbe idézzük, mit mondott Vilney a millió kizsákmányolt jobbágyon élősködő földesurakról, meg fogjuk érteni, miért esett választása pontosan a *Nemes-re*.

Már Petőfi kortársai, haladó és reakciós kritikusi is tisztában voltak azzal, hogy népi magatartásában, népi költészetében többről van szó, mint divatos irodalmi áramlatról, romantikus típusok modernebb, személyibb változatairól. Valóban jóval többről van szó : politikai hitvallásról és állásfoglalásról. De első fordítói között nincsen, aki olyan mértékben azonosította volna magát Petőfi politikai hitvallásával, mint Vilney. Ebből a motivális körből nyolc olyan verset fordított, amelyeket Duxnál is megtalálni. (E versek: »Befordultam a konyhára« ehhez hozzá van csapva »A szerelem, a szerelem...« első versszaka, — »Hortobágyi korcsmárosné«, »Lopott ló«, »Gyors a madár«, »Pusztán születtem«, »Fürdik a holdvilág«, »Ki vagyok én? nem mondom meg«, »Megy a juhász«.) Csak egyet emelek ki közülük, a »Gyors a madár, gyors a szélvész«-t, — ez a vers egyetlen lélekzetelállító, ritmikus lendület, amely ha némileg módosítva is, csökkent erővel mégis érvényesül a fordításban. Semmi hamis, zavaró hang vagy mozzanat az egészben. A forma úgy bontakozik ki az adott helyzetből és tartalomból, hogy nem hamisítja meg, nem érezni rajta semmi kényszert. Még a diáknyelvi »stibetzt« szó sem rí ki belőle, még a befejezés szójátéka, a deres-Bank (Prügelbank) sem ront az összbenyomáson.

Schnell ist der Vogel, schnell der Sturm.

Schnell ist der Vogel, schnell der Sturm,
Schnell ist der Blitz fürwahr,
Doch schneller ist als alle die,
Des Unterlands Betyár.

In Ketschkemet hat auf der Weid'
Er heut' ein Ross stibetzt,
Bei Sankt Martin denselben Tag
Er über'n Fluss noch setzt.

Und morgen wenn in Weissenburg
Das Ross verkauft er hat,
Stiehlt er dafür ein and'res sich
Gleich in derselben Stadt.

Den Tag darauf in Betschkerek
Macht er noch einen Fang,
Besteiget einen magern Fuchs
Und — — reitet auf der Bank...

Ugyanez a vers a Dux fordításában mintha csak az eredetinek ritmusban, nyelvben, szóképletben elvont, érdektelen változata volna :

Schnell ist der Vogel, schnell der Sturm.

Schnell ist der Vogel, schnell der Sturm,
Schnell Blitzesbrand,
Noch schneller aber der Betyár
Vom Unterland'.

Heut' stiehlt ein Füllen der Betyár
In Ketskemet,
Führt's über bei Sankt Martin gleich
Auf einer Plätt' ;

Zu Weissenburg verkauft er
Das Füllen schnell,
Verkauft's und stiehlt ein and'res gleich
An selber Stell ;

Und übermorgen reitet er
Ein Rösslein schlank
Zu Becskerek, das Rösslein ist
Die Prügelbank . . .

Ha más értelemben, kisebb mértékben, de ugyancsak fölszabadító, hogy ne mondjuk forradalmasító funkciója van azoknak a Petőfi-verseknek is, amelyek fesztelen, diákosan tréfás hangjukkal destruálják a »magas« irodalmi pátosz, nagyképűség és ünnepélyesség világát. Ilyen a *Csokonai* : szinte látni és érezni, hogy Vilney a verset fordítva maga is fölszabadul. Ez különben formailag-terminológailag egyik legszerencsésebb, leghűbb fordítása) (A »Pál mester«-ben, amelyet szintén lefordított, éppen csak, hogy megközelíti ezt a hűséget)

Csokonai

Ein reformierter Pfaff' und Csokonai
Als Freunde liebten die einander treu.
Einst schlenderte aus Debresin hinaus
Und machte Halt vor seines Freundes Haus
Und : »durstig bin ich, Freund!« so schrie dabei
Der Dichter Michel Csokonai.

»Nun, hast du Durst, magst Du ihn stillen,
Noch gibt es Wein zu Deinem Willen,
Wenn nirgends wo, so doch im Keller mein,
Dort stehen Fässer, eins nicht und nicht zwei.«
So sprach der Pfaff' und führt zum Keller 'nein
Den Dichter Michel Csokonai.

»He da! Sa, sa!« tönt's aus des Pfaffen Mund,
Als aus dem Fass gerissen er den Spund.
»Lauf um den Hahn, vergass ich ihn doch jetzt,
Lauf, Freundchen, lauf und säume nicht hiebei!«
Fort rennt, wie's Ross, das man mit Sporen hetzt,
Der Dichter Michel Csokonai.

Auf's Spundloch drückt der Pfaff' die flache Hand,
Den Hahn erwartend er so lange stand.
Der Hahn kam nicht, und also brummt der Pfaffe,
Bei welchem Teufel auch nur sei,
Ich welcher Hölle auch nur schaffe
Der Dichter Michel Csokonai.

Nicht mocht' er harren länger auf den Spund,
Dort liess er's Fass (der Wein floss auf den Grund
Und aus dem Keller ins Gemach er geht,
Doch sah er bald, dass oben niemand sei.
Es kam am Abend erst und ziemlich spät
Der Dichter Michel Csokonai.

Nun so erscheint die Sache lichter,
Es suchte oben lang' den Hahn der Dichter,
In jedem Winkel forschte er um ihn,
Doch kam er drauf nicht, wo er sei,
Und so ging um den Hahn zum Nachbar hin
Der Dichter Michel Csokonai.

Etwelche Schmauserei bei Nachbar war,
 Dem Gast man reichte Wein und Speise dar.
 Und so beim Wein und guten Essen
 Und bei der Musik froher Melodei
 Hat Pfaff² und Hahn und alles ganz vergessen
 Der Dichter Michel Csokonai.¹

Petőfi — Vilney : egyfelől a kor legnagyobb lírikusa s egyik legtisztább humanistája, másfelől a műkedvelő költő, labilis újságíró, úgy amint vannak, természetesen összemérhetetlenek. De kortársak, s társadalmi tudatukban, forradalmi ideológiájukban annyi a közös vonás, hogy ez, ha rövid időre is, áthidalja a közöttük lévő távolságot. Ami félszégesség, tökéletlenség van a fordításokban, az a Petőfi és Vilney közötti különbségre, — ami ma is megkap bennük, az a költő és fordító ideológiai rokonságára vezethető vissza. Attól kezdve, hogy Vilney erkölcsileg megtévedt, hogy kiegyezik a reakcióval — amiben nagy része van bizonytalan anyagi helyzetének, nyomorúságának, csökkenő ellenállóerejének — ügylátszik, Petőfi is elveszíti számára egykori jelentőségét. Legalább is semmi nyoma annak, hogy 1849 után is foglalkozott volna vele...

III

Hogy a költészet az emberiség anyanyelve, hogy ezt a nyelvet a népköltészet őrizte meg a legtisztábban, s hogy éppen ezért a népköltészet az a forrás, amelyből a kiöregedett, elmeszesedett kultúrirodalmak, a »fent« költészete újjászülethetnek és felfrissülhetnek, ezt a felismerést az angol Percy, a német Hamann és Herder fogalmazta meg először hosszú időre szóló érvénnyel. S ebben az összefüggésben döntő történeti jelentősége van a szláv népköltészet felfedezésének is.

A népköltészethez való visszatérés követelménye, mint ideológiai program különben egykorú a rousseauizmusmal. Gyakorlati megvalósítása két egymással ellentétes irányban érvényesül, aszerint, hogy melyik osztálynak az érdekeit szolgálja. Egyfelől — s itt elsősorban Németországra gondolok — régen betemetett, gazdag erőforrásokat tár fel a felemelkedő polgárság költői és művészei (Lessing, Goethe, Sturm und Drang, Herder) előtt s így a haladás irányában hat, másfelől, akárcsak a rosszul értelmezett rousseauizmus, egy idejétmúlt patriarchális és idilli társadalmi alakulatot, a technikától nem érintett természetet, helyesebben a hozzájuk való visszatérést állítja szembe eszményként a kapitalizmussal, a technikával, a demokráciával, s így természetesen a reakció és a nacionalizmus malmára hajtja a vizet. Ezért nem lehet közömbös például a népdalgyűjtők, kiadók, értelmezők ideológiai, politikai magatartása, ami nemcsak a gyűjtés szempontjaiban, hanem a szövegek stilizálásában, áthangolásában, sőt meghamisításában is kifejezésre juthat.

Külön politikai nyomatékot kap a néphagyományok és népköltészet kultusza azoknál a népeknél, amelyek csak a XIX. század folyamán vívják ki állami önállóságukat és függetlenségüket s amelyeknek irodalma sohasem szakadt el a néptől, így mindig a forrásnál volt s nem kellett visszatérnie hozzá. A jobbágyfelszabadítás egyre égetőbb kérdése különben gondoskodik arról, hogy a népköltészet ügye többé le ne kerüljön a napirendről, ami csak emeli politikai jelentőségét.²

Ismerjük az ideológiai szerepét a népköltészet kultusza, a nemzeti öntudat felébresztése körül, de felesleges ebben az összefüggésben s magyar viszonylatban mindent Herder vagy a német romantika hatására visszavezetni, hiszen jórészt olyan problémák tudatosításáról, olyan szükségletek kielégítéséről van szó, amelyeket a történeti fejlődés mindenütt, nálunk is napirendre tűzött.

¹ Vilney a »Pál mester«-rel, »Csokonai«-val közös csoportba foglalva lefordította a »Megy a juhász a száron«, a »Furcsa történet«, az »Egy telem Debrecenben«. c. verseket, még pedig hasonló technikával.

² A demokratikus politika és a népköltészet iránti érdeklődés szerves összefüggését jól látja pl. Greguss Ágost: »Valamint az országok, hogy magokat fenntartsák s lekorhadt támasztékaik helyébe újakat teheszenek, a néphez fordultak, mely minden államnak valósággal egyedüli alapja és támasza, csak hogy nem volt igazság szerint elismerve és méltatva, sőt jogtalanul hátrátéve s üdvös és illő hathatásától megfosztva: úgy az irodalom, midőn vénülni, merevedni, elemeiben fogyatkozni kezdett, szintén a népi elembe nyúlt vissza, hogy belőle, mint kiapadhatatlan forrásból — új erőt, új életet merítsen. Sa népköltészet fölkarolása, méltatása, búvárlása, kincseinek tüzetes gyűjtögetése a demokratikus elvnek, a politikai életben terjedésével egykorú. Mind a kettő a múlt század végével indult meg s a mostaninak egyik legfontosabb lételeme.« (Külföldi népdalok, Pest, 1861. VII.).

Vilneyt demokratizmusa, a néppel való együttérzése vezette Petőfihez. Most viszont nyilván Petőfi vezeti a magyar népköltészetet.

Petőfi-verseken kívül népdalokat is fordított, számszerint összesen negyvenet (ebből egy Gaál József dala : a »Hortobágyi pusztán fúj a szél«). Népdalfordításait nem különíti el a Petőfi-szövegektől, sőt három Petőfi-dalt (»Befordultam a konyhára«, »Pusztán születtem«, »Fürdik a holdvilág«) név nélkül közöl. Nyilvánvaló, hogy Petőfiben ugyanannak a kollektív népi érzés- és gondolatvilágnak személyi tükröződését látja, amelyet a népdal igénytelenebbül, egyszerűbb eszközökkel fejez ki, s hogy Vilneynek a népköltészethez való érzelmi, értékelő viszonyát is ugyanazok az ideológiai tényezők határozzák meg, amelyek Petőfihez való viszonyában érvényesülnek.

Persze, Vilney népdalfordításainak is megvannak a maguk úttörő előzményei, csakhogy, mint Petőfi-fordításainak. Itt természetesen nem gondolok azokra a szörványfordításokra, elszigetelt mutatványokra, amelyek a monarchia folyóirataiban s egyes antológiákban láttak napvilágot. De nem gondolok Bowring angolnyelvű antológiájára : (*Poetry of the Magyars*, 1830.) sem, már csak felemás és jórészt álnépi anyaga miatt sem, de azért sem, mert az antológia ismerete és hatása jóformán csak az angolszász területre szorítkozik, s mert valóban rászolgált arra a dicséretre, »hogy főrangú körök figyelmét is felhívta a magyar (részben népi) költészetre : főleg ha tudjuk, hogy Bowring magyar verseit hg. Esterházy Pál londoni követnek ajánlotta, s hogy magyar előfizetői között Szemere Pálon, Szemere Györgyön és Döbrentein meg a Tudományos Akadémián kívül csak magyar mágnásokat találunk. Nem rája, hanem elsősorban Greguss Ágostra gondolok.

Greguss kb. ugyanabban az időben érkezik Bécsbe, hogy megkezdje orvosi tanulmányait, amelyikben Vilney, de persze más közelmúlttal, más hajlamokkal és szolidabb polgári feltételek mellett. 1845—46-ig a hallei egyetemen filozófiai előadásokat hallgat s a tanári pályára készül. Minden érdeklődését lekötik s kimerítik a Hegel örökségeért, a Strauss és Feuerbach s az »Ifjú Németország« körül folyó ideológiai harcok. Nem tudjuk, hogyan reagál a német társadalmi, politikai helyzetben beálló demokratikus fordulatra, de minden jel azt mutatja, hogy másként, mint pl. Vilney, s hogy ekkor még egy egész világ választja el attól a Gregusstól, aki néhány év múlva (1848-ban) Béranger-t, Herweghet, Robespierre-t, Rousseaut fordít, megírja *Edzdalet* s a *Magyar Marseillaise*-t. Mindenesetre jellemző a fiatal Greguss haladó magatartására, hogy magyar nép- (népies) költéssel foglalkozik s ehhez az ösztönzést nem kívülről, Percytől, Herdertől, a romantikától, Uhlandtól, hanem hazulról, az Akadémia kezdeményezésére megindult rendszeres gyűjtőmozgalomtól (*Ungarische Volkslieder*, Leipzig, 1846., Vorhermerkungen, 12), a népköltészet elvi kérdéseivel foglalkozó új magyar irodalomtól kapja. Tudjuk, ő is a gyűjtők között van. Arra azonban, hogy önálló antológiával lép a német nyilvánosság elé, minden bizonnyal döntő befolyással voltak Uhland (1844), Hoffmann von Fallersleben (1844) mértékadó német népdalgyűjteményei és Siegfried Kappcr szláv »melódiái« (*Slavische Melodien*, 1844),¹ amelyek éppen akkor jelentek meg, amikor Greguss külföldi tanulmányútjára indult, másfelől az a körülmény, hogy eddigi idegen nyelvű antológiáinkban (a Toldyében, a Mailáthéban, a Steinackerében) nem találni igazi »népi«, hanem csak »népies« magyar népdalt. Igaz, hogy Bowring magyar népdalokat is fordított, csak hogy anyagát jórészt a »Hasznos multságok«-ból (s tegyük hozzá : Rummy kézirat gyűjtéséből) merítette, márpedig, ami itt népdal címen megjelent, jegyzi meg Greguss, nagyobbára »obszkurus skriblerék« műve : így nem lehet csodálkozni azon, hogy Bowring rosszul válogatta össze szemelvényeit. A hiány pótlása ezért óréa, Greguss Ágostra vár. Ilyen előzmények után adja ki gyűjteményét. Szerény terjedelmét azzal menti, hogy hazájától távol híján volt úgyszólván minden forrásnak s nem győzte bevárni a Kisfaludy-Társaság népköltési gyűjteményének megjelenését.

Greguss népdalainak bevezetésében — ideológiai készületlenségének visszhangjaként — túlteng a romantikus spekuláció s az elvont tipologizálás, amely történeti összefüggéséből kiszakítva lát és értelmez mindent (három népjellem, három vérmérséklet ; az érzelmes, de erővel teljes, jövőjének élő német, a századok óta elnyomás alatt élő, multba néző meláhus szláv, a magára, őseire büszke, jelenében élő s jövődjéért harcoló magyar ; e három vérmérséklet és típus tükröződése népköltészetük tartalmában és formáiban stb.). Az elméleti bevezetésnél szilárdabb talajon áll s szerencsésebb, konkrétabb maga a szövegválogatás. A gyűjtemény ötvenegy jórészt reprezentatív népdalból áll, talmi, irodalmi utánzat alig akad közöttük. Az »ismert szerzők« csoportjában Csokonai egy dallal (Vigan élelem világom), az archaikus népiesek között Döbrentei egy, Vitkovics két, Kisfaludy Károly három dallal szerepel, a modernebb népieseket Czuczor két, Vörösmarty három »Illus panasz«, »Pusztá csárdá«, »Főti dal«, a legmodernebbeket Erdélyi három (»Tudok én olyat eleget«, »Elmennék én katonának«, »Magyar leány az én rózsám«) dallal képviseli. (Kisfaludynak egy harmadik dala,

¹ Greguss idézi népdalgyűjteményének bevezetésében.

Bernáth G. »Alföldi halászlegény«-e, Édes Gergely »Petri gulyása«- a névtelenek közé került.) Feltűnő és teljesen érthetetlen, hogy Greguss mellőzi Petőfit. Annál is inkább, mivel Greguss maga volt az, aki 1845-ben versben köszöntötte Petőfit (*Pesti Divatlap* 1845., II. nov. 6.) s csak 1847-ben fordult ellene.

Mindent összevéve Greguss antológiája — s ezt ő is tudja — első a maga nemében. De jelentősége nemcsak ebben van. Nyelvén, szókincsén, technikáján meglepszik, hogy tanulmányozta, nemcsak a német népdalt, Kapper »*Szláv melódiái*«-t, hanem Uhlandot is, aki megtette az utat a reakciós-romantikus népiességtől a demokratikus népiességig. Ez egyelőre a végső határ, ameddig Greguss maga is eljut. Ideológiai fenntartásai megakadályozzák abban, hogy ennél tovább mehessen. Az utolsó, esedékes radikális lépést teszi meg aztán Vilney, mégpedig radikálisabb alapvetésénél fogva. Ezen a ponton úgy viszonylik Gregusshoz, akit nem ismer, mint Petőfi-fordításaiban Duxhoz, akit viszont jól ismer. Aztán: Vilney az első népdalfordító, aki már Erdélyi kiadására támaszkodhatik. Az anyag csoportosításában részben Erdélyit követi, részben önálló csoportokat alkot: Liebeslieder (Szerelmi dalok); Steppenlieder (pusztai dalok); Räuberlieder (haramiadalok); Trinklieder (borkdalok); Klage-lieder; Schwänke und diverse Lieder (gúnydalok és rokon). Anyaga a magyar népköltészet legrégibb vagy legjávja állományához tartozik. Petőfi három dala s Gaál hortobágyi verse nem zavarja a népi egyöntetűséget. Így, amit Vilney Petőfi-fordításainak nyelvével, terminológiájáról, természetességéről, másfelől pedig fogatkozásairól, félszagségéről megállapítottunk, *szívrul-szóra* elmondható népdalfordításairól is. Ehhez még hozzátenném, hogy Vilney »*Népdalai*«-val lezárul népdalfordításaink archaikus korszaka s velük kezdődik új, modernebb korszakuk is, amely nem zárkózik el a társadalmi és politikai haladás szükségletei és követelményei elől olyan mértékben, mint pl. Gregussé. De ezzel még nem merítettük ki Vilney fordításainak történeti jelentőségét és haladó jellegét.

A magyar népköltészet kutatói tudják, anélkül persze, hogy kellő magyarázattal szolgálnának, hogy az epikus népköltészet műfajai közül milyen későn, túlságosan későn lép az irodalmi köztudatba a ballada. Én itt persze nem annyira a népballada irodalmi hatására, mint inkább ismeretére, ismertetésére és értékelésére gondolok, ami irodalmi hatásának csak egyik, mindenesetre igen fontos feltétele. Horváth János helyesen látja a késedelem egyik okát abban, hogy sem a Kisfaludy Sándor-féle rege, sem a Vörösmarty-féle nagy- és kisposz-forma nem volt alkalmas arra, »hogy műfaji formáját valamely népi elbeszélő formához igazítsa«¹. De ugyanilyen joggal hivatkozhatnánk a Bürger-, Schiller- vagy később az Uhland-féle balladatípusok még nagyobb népszerűségére, mert ezek, ha lehet, még jobban elvonták a figyelmet a népballadától, sőt egyesenes elhomályosították, elzárták a hozzá vezető utat. Ehhez még hozzátelhetnők, hogy sehol sem fenyeget olyan végletes mértékben az elhamarkodott következtetések és általánosítások veszélye, mint ott, ahol csak a felépitményt látjuk s nem veszünk tudomást a hozzátartozó konkrét alapról.

Beláthatatlan irodalom foglalkozik a Percy-féle skót-angol balladatípus európai sorával és hatásával. De valójában csak azóta, hogy a marxista történet szemlélet szilárd alapot vetett kutatásainknak, kezdünk ebben a problémakörben is tisztábban látni. Tudvalevő, hogy Percy gyűjteménye nem robbanásszerű hirtelenséggel jelentkezik az angol irodalomban, hanem csak kiemelkedő láncszeme egy hosszú, meg nem szakadó folyamatnak, hiszen a megjelenése (1765) előtti időből nem kevesebb, mint kilenc nyomtatott gyűjteményt ismerünk s irodalmi fogadtatása ideológiailag már régen elő van készítve (Addison.) Egyfelől felelőssé s kielégíti a kapitalizmus s minden erőszakos társadalmi s politikai átalakulás feudális ellenzékének, másfelől a már kapitalizálódott s a feudalizmussal kacérkodó vagy vele szövetségző polgári rétegeknek sóvárgását az angol történelem véres, hősi, lovagi korszakai iránt. De cselekvő politikai funkciója kezdettől fogva aránylag szerény keretek között mozog. Innen van talán, hogy az angol ballada-divat eredeti helyén, odahaza nem fajul balladalázzá. Hasonló okokból Franciaországban sem lehet szó balladalázzról, ahol pedig Moncrif már 1765-ben kiadott egy háromkötetes népköltési gyűjteményt s Berquin már 1776-ban felhívta a figyelmet Percyre, Bürgerre s átdolgozta a német irodalom »legirracionalisabb« balladáját, Bürger *Lenoré*-ját, vagy akár Európa többi irodalmában, ahol állandó kísérletek történnék a Percy-féle balladatípus átültetésére és áthonosítására. Az egyetlen kivétel Németország, amely úgyszólván egyedül áll a maga mértéktelen balladalázzával. S ez érthető is. A lassan kapitalizálódó, gazdasági-politikai egység híján fejlődő, párszáz kisebb-nagyobb abszolút zsarnoknak kiszolgáltatót Németország a parasztháborúk, a reformáció első hősi korszaka óta nem tudja, mi a nép- és szabadságmozgalom, helyesebben minden szabadságmozgalma ideológiai síkon és ideológiai keretek között mozog. Így történik aztán, hogy amikor a XVIII. század utolsó évtizedeiben a felemelkedő polgárság megkezdte első diadalmas »szabadságharcát«, ezt is elsősorban a költészetben, filozófiában, történetírásban, ideológiai eszközökkel vivja meg. (*Sturm und Drang*.) Ezért természetes, hogy ami pl. Angliában a reakció szol-

¹ Horváth János, *A magyar irodalmi népiesség*, 1928.

gálja, a nemzeti és népi hagyományokhoz való visszatérés, a régi birodalmi »egységhez és dicsőséghez« való appellálás, itt kifejezetten a haladás irányvonalába esik és politikai nyomtérket kap. A népdal, de mindenekelőtt a hősi, kísérteti, történeti ballada Ossziánnal, Shakespeare-rel együtt az osztályharc eszközkévé válik, kezdő fokon Lessing, magasabb fokon a plebejus Bürger, Maler-Müller, Voss stb., legmagasabb fokon pedig a fiatal Goethe kezében. Innen a német Shakespeare-fordítások nagy száma mellett a beláthatatlan számú Percy-fordítás (már 1767 óta), amivel szükségszerűen együttjár a népdal, de főleg a népballada termékeny kultusza. Ez az egész folyamat azonban csakhamar az ellenkező végletbe csap át, főleg a francia forradalmat követő évtizedekben, a »felszabadító« háborúk alatt, amikor a német romantika feudális jobbszárnya (Arnim, Fouqué, Eichendorff, Loeben gróf stb.), azaz lényegében a mozgalomtöbbsége, kisajátítja magának a népet, a népköltészet kultuszát, a történelmet, a maga reakciós céljainak szolgálatába állítja a balladát, megteremt a forma új, reakciós, nacionalista típusát s megfertőzi vele a jámbor sváb költőket, köztük még a szemérmesen demokrata Uhlandot is. Ennek fejében viszont változatlanul ébren tartja a népballada iránti általános érdeklődést. (A típus egyik változata az osztrák történeti ballada, amelynek az volt a metternichéktől sugallt feladata, hogy a monarchia nemzetiségeiben felkeltse a közös osztrák ideológiai hagyományainak tudatát. L. O. Marbach, *Die Ballade in Österreich*, Wien, 1924.) A romantika idején egyébként már csak nagyon kevesen ismerik fel a Percy-Bürger-féle balladatípus eredeti forradalmasító jellegét. E kevesek közé tartozik pl. az olasz Giovanni Berchet, aki a balladát is felhasználja az osztrák elnyomás és — a klasszicizmus elleni harcában (1816).¹

Külön, önálló úton halad az orosz irodalmi ballada fejlődése, amelynek legkiemelkedőbb képviselői Puskin és Lermontov.

Egészen más képet mutat a magyar helyzet. Itt elég azokra a társadalmi és politikai tényezőkre hivatkoznom, amelyek a francia forradalom, a nemzeti újjászületés évtizedeiben előkészítik, elősegítik a népdal fölfedezését, de ugyanakkor késleltetik a népballada fölfedezését... Révai József úttörő Kölcey-tanulmánya előszatott minden homályt és félreértést, amely ezt a korszakot megülte. Nálunk — haladó polgárság híján — a haladó nemesség vállalja azt a politikai funkciót, amely Angliában, Franciaországban s részben Németországban a haladó polgárságra hárul. Minthogy pedig ez a nemesség nem tud elszakadni a maga osztályától, tudatában is tovább élnek osztályideológiájának csökevényei. Ez a körülmény határozza meg a műtárhoz, a nemzeti, népi hagyományokhoz való viszonyát. Más igényeket támaszt az irodalommal szemben, más szükségletek kielégítését várja tőle, mint pl. a haladó polgárság. A magyar népköltészet formái közül a népdal sohasem süllyedt a kollektív emlékezés felszínére alá, s amint a XVII. és a XVIII. század lírája, az Amade-, Faludi-, Szentjóbí-Szabó, Anyos-Csokonai-sor mutatja, állandó termékeny kölcsönviszonyban állt a »fent« költészetével. Felfedezése, felemelése tehát nem ütközik ideológiai-történeti akadályokba. Mindenesetre jellemző, hogy első gyűjtői, adaptálói, utánzói, stilizálói (Kölcey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty) többségükben a haladó nemesség köréből kerülnek ki. Viszont a népköltészet epikus formái közül éppen a ballada, amelynek pedig XVI. századi virágkora után sem apadt el az ereje, sőt amely a XVII.—XVIII. század fordulóján a kuruc-kor költészetében olyan művészi fokon jelentkezik újra, amilyenre nincs példa az egykorú világgöltészetben, mintha egy időre teljesen elveszett volna az irodalmi epika számára. Ha felszínre kerül is, ha ismerik is, — s erre nézve nem egy bizonyítékunk van — akkor sem felelhet meg annak a hősi, ünnepélyes szemléletnek, amely a nemzeti múlt, a honfoglalás és honalapítás, Nagy Lajos, a Hunyadiak, Zrínyi nagy korszakai felé fordul, hogy ezzel kárpótolja magát az elfajult, korcs jelenért. E felemelt ünnepélyes igények kielégítését a haladó nemesség valóban nem várta, nem várhatta mástól, csak a hősi eposztól, a történeti drámától, az irodalmasított történeti vagy a Schiller-féle történeti-filozófiai balladától. Egyetlen rövid pillantás a reform

¹ A balladairodalomhoz: Ortutay Gyula, *Székely népballadák*, 9; 47. H. L. Cohen, *The Ballade*, 1915. — W. Kayser, *Geschichte der deutschen Ballade*, 1936. — W. J. Entwistle, *European Balladry*, Oxford, 1939. — Turóczi-Trostler József, *Realizmus és irodalomtörténet*, 1946, 6. — A Percy-féle balladatípus európai recepciójához: G. B. Maury, *Bürger et les origines anglaises de la Ballade en Allemagne*, 1889. — F. I. Child, *English and Scottish Popular Ballads*, 1882—1898. — Wagener, *Das Eindringen von Percys Reliques in Deutschland*, 1897. — H. Lohre, *Von Percy bis zum Wunderhorn*, 1902. — F. Baldensperger, *La Lénore de Bürger dans la littérature française*. Études d'histoire littéraire, 1907. — Eicher, *Die historische Volksballade der Engländer und Schotten*, 1926. — Price, *The Reception of English Lit. in Germany*, 1932. — Ballada és »Sturm und Drang«: E. R. Kircher, *Volkslied und Volkspoesie in der Sturm-und Drangzeit*, Zeitschr. für Wortforschung, 1903. — E. Blochmann, *Die Deutsche Volksdichtungsbewegung in Sturm und Drang und Romantik* (Deutsche Vierteljahrsschrift, 1923, 1.). Большая Советская Энциклопедия IV. 143.

kor irodalmára, s igazolva látjuk e megállapítások helyességét. Percy, Walter Scott nevének említése, egy-két balladaközlés a Hormayr-féle *Archiv*-ban (1828), vagy a *Hasznos Mulatságok*-ban (1834, u. o. 1822, 1825: egy-egy cikk a balladáról; v. ö., Buday E., *A népballada iránti érdeklődés története 1880-ig, 1930.*), vagy a »Szilágyi- és Hajmási« tartalmi kivonata Gegő Eleknek a »Moldvai magyar telvekről« (1838) szóló munkájában, vagy egyéb utalások nem változtathatnak az általános helyzetképen. Hiszen Arany, aki pedig tudta, hogy van egy-két balladaszerű költeményünk, mely a formát oly teljes kifejelettség fokán mutatja, hogy bízvást az éjszakai balladák mellé tehetnők őket, még 1861-ben is azon panaszkodik (*Összes munkái*, 1900. X. 148), hogy »népdalköltészetünk még állandóan termel: de népi balladáink forrása úgylátszik kiapadt«. Hogy a felépítmény megváltozzék, előbb az alapnak kell gyökerében megváltoznia. Minden lépés, mely távolodást jelent a feudális osztálytudat utolsó fenntartásaitól és csökevényeitől, egyúttal a mi problémakörünkön belül is közelebb visz az igaz magyar népi balladához vagy legalább a ve'e rokon Percy—Bürger-típushoz, amint ezt Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Garay (*Két holló*) példájából látni. Persze, egy új népi nemzedékre, az Erdélyi János, Kriza János és Arany János-nemzedékre vár az a feladat, hogy fölfedezze a magyar és a székei balladát, hogy Arany újjáteremtse belőlük, mégpedig a művészet legmagasabb fokán, a magyar balladát.

Mindezt el kellett mondanunk, hogy megértsük, milyen jelentősége van annak, hogy Vilney az »igazibb« Petőfivel együtt — mindenki mást megelőzve — elsőnek fedezi fel a világköltészet számára a magyar népballadát. (Kertbeny csak három év múlva követi)

Vilney két magyar népballadát fordított németre: a *Fehér Lászlót* és a *Megöltek egy legényt*. Választását ugyanolyan tudatos ideológiai megfontolás vezeti, mint a *Nemes* esetében, amelyről tudjuk, hogy Petőfinek első nyomtatásban megjelent radikális verse.

Fehér László lovat lopott. A hadnagy elfogatja és tömlőcbe vetteti. Testvérhúga, Anna megtudja, »sok aranyakat« vesz magához s elmegy a tömlőctartó hadnagyhoz, bocsassa szabadon a bátyját. A hadnagy hajlandó teljesíteni a kérését azzal a feltétellel, ha vele tölt egy éjszakát. Hiába figyelmezteti a bátyja, ne higgyen a hadnagynak, a lány mégis vállalja az áldozatot. Persze, hiába: a hadnagy kivégezteti Fehér Lászlót. — A ballada művészileg legizgalmasabb, legdrámaibb része Anna és a hadnagy éjjeli párbeszéde: Anna nem tud aludni, láncsörgést, puskalövést, kardzörgést hall; hiába nyugtatja a hadnagy, végül nem áltatja tovább: »a bátyádnak vége van már.« Mire Anna megátkozza.

Az összehasonlító folklór- és irodalomtörténeti kutatás száz év alatt elég tekintélyes, bár különböző értékű anyagot gyűjtött össze a tárgy népi-balladikus és irodalmi novellisztikus drámai feldolgozásaiából.¹ Pozitívista szempontjainak megfelelően minden érdekldése a népi változatok száma, lokalizálása, földrajzi elterjedése, motiválás rokonsága vagy kapcsolatai, cselekményük történeti hitelessége körül forgott. Odáig azonban már nem jutott, hogy földerítse a tárgy és forma, a művészi kvalitás és a társadalomtörténeti tényezők belső dialektikus összefüggését, hogy rámutasson arra, a gazdasági-társadalmi folyamatnak milyen erői határozzák meg a különböző változatok tartalmi-eszmei rokonságát. (Mentségére szolgál, hogy kezdettől fogva bevallottan vagy be nem vallottan a tárgy legkiemelkedőbb feldolgozását, Shakespeare »Szeget-szeggel« című komédiáját látta maga előtt s minden más feldolgozást csak adaléknak tekintett a komédia megértéséhez vagy dicsőségéhez). Ami a magyar kutatókat illeti, őket is elsősorban az »előkelő shakespeare-i« rokonság, az eredet, a motivumok és változatok kérdése izgatta s csak utolsó sorban s csak újabban érintették a ballada néhány társadalomtörténeti és eszmei vonatkozását. Annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a legrégebb balladikus, novellisztikus (Giraldó Cinhio 1565), drámai (George Whetstone, 1578, Claude Rouillet, 1556 stb.) feldolgozások alapjául szolgáló eset vagy esetek valóban megtörténtek, mégpedig, legalább a rendelkezésünkre álló többé-kevésbé hiteles adatok tanúsága szerint egy földrajzilag korlátolt (román: olasz, francia, spanyol, portugál) területen s egy aránylag korlátozott időben, a hűbériség felbomlása s a kapitalizmus kialakulása közötti századokban (IV. Fülöp, XI. Lajos francia király, Merész Károly burgundi herceg uralkodása alatt). Egy kései comói eset híre 1547-ben Bécsen át

¹ Az irodalomhoz: Dunlop-Liebrecht, *Geschichte der Prosadichtungen*, Berlin, 1851, 278. — R. Köhler, *Kleinere Schriften* ed. Bolte, 1900, III, 221. — Bolte, *Zeitschrift des Ver. für Volkskunde*, XII. 64. — K. Simrock, *Die Quellen des Shakespeare*, Bonn, 1872, I. 137. — A. D'Ancona, *La poesia popolare italiana*, Livorno, 1906, 140. — Abafi Lajos, *Figyelő*, I. 84. — Benedek Marcell, *Irodalomtörténet*, 1916, 204. — Zolnai Béla u. o. 1917, 405. — Gragger R., *Ungarische Balladen*, Berlin, 1926, 177. — Ortutay Gyula, *Székei népballadák*, 305. — Solymossy Sándor, *A magyarság szellemi néprajza*, III., 102 (Naiv népvételek). — Dános Erzsébet, *A magyar népballada*, Budapest, 1938., 98. — L. még: R. W. Chambers, *The Jakobeian Shakespeare and Measure for Measure*, Milford, 1938.

Magyarországba is eljutott¹; Bornemisza is feljegyezte (Postilla, IV, 1578.)². Az eset első feldolgozói nem véletlenül választják a ballada- és novellaformát, mert ez a két forma felel meg legjobban egy olyan kor szükségleteinek, izlésének és irodalmi gyakorlatának, amely — s itt Engelsnek egy más összefüggésben használt szavaival élünk — »felszabadította az emberek legszenyesebb ösztöneit és szenvedélyeit«, de ugyanakkor alkotó szellemüket is felébresztette és nagykorúsította.

Ami mármost a művészi-formai megoldást illeti, a feldolgozások során általában két típussal találkozunk. Az egyik szerint a gaztettet nem követi megtorlás. A másik viszont elégtételt szolgáltat a megsértett erkölcsi világrendnek: a csábító halállal bűnhődik vagy feleségül veszi az elcsábított lányt. Az első típust inkább a népi, plebejusi, a másodikat főként az irodalmi feldolgozások képviselik, ami semmiesetre sem lehet véletlen. Elég az egyes szerzők osztályhelyzetére és osztályérdekeire gondolni. A balladák szerzői pl. jórészt az anyagi javakat termelő, elnyomott néphez tartoznak, vagy a társadalmon kívül élnek. Ősi tapasztalatuk, hogy a dolgozó nép mindenestül ki van szolgáltatva az uralkodó osztályok önkényének, hogy rajta, a becsületén ejtett sérelmet soha sem követi jóvátétel. Természetes, hogy az első megoldást választják, mert az felel meg a reális helyzetnek: az áldozat hiábavalósága, a csábító hitványsága és bűnmentessége tiltakozás és vád a fennálló társadalmi rend erkölcstelensége és hitványsága ellen. Az irodalmi változatok szerzői viszont feudális vagy polgári környezetben élnek, érdekeik azt követelik tőlük, hogy igazolják a fennálló társadalom erkölcsét, hogy megszilárdítsák a nép hitét elnyomóik igazságszeretében, az örök igazságszolgáltatásban, ezért a békés és megnyugtató megoldást választják, amely jóvátétellel végződik. (Shakespeare az egyetlen, aki olyan fordulatot tud adni az egésznek, hogy az erőszak elveszti megbocsáthatatlan jellegét, s ezzel megtalálja a kivezető utat az emberi szenvedélyek és gyöngeségek ellentmondásaiból.) Mindez természetesen nem marad hatás nélkül az előadás pátoszára, a szökésre, formára sem. Az irodalmi feldolgozások közül, ha jól látom, csak Sardou drámája, a »Tosca«, és Puccini zenedrámája örökölt valamit a régi lázadó szellemből: az áldozatot vállaló lány megöli a hatalmával visszaélő kormányzót... S végül: az sem véletlen, hogy az áldozatot vállaló nő az egyik változat szerint a halálraítélt húga, a másik szerint a szeretője (menyasszonya), a harmadik szerint pedig felesége, mert e három változatban nyilvánvalóan különböző társadalmi helyzetek és erkölcsi felfogások tükröződnek.

Nincs abban semmi nacionalista kérdés, ha megállapítjuk, hogy a magyar »Fehér László« az egész népi balladasornak legjobb, a típus törvényszerűségét legteljesebben betöltő darabja. Ezen a ponton háttérbe kell szorulnia az eredet és közvetítés kérdésének, amely az eddigi kutatás vezető kérdése volt. Különben itt is mindenekelőtt a közvetítés útját (Olaszország — Ausztria?) és a közvetítő személyt (katona, diák?) kellene valószínűsíteni.

De még az idegen eredet, amelyet persze ugyancsak valószínűsíteni kellene, sem érintené balladánk formai-művészi eredetiségét s realizmusát, amely mindenestül magyar talajban gyökeredzik, nem is szólva a balladikus szerkezet egyik legszerveesebb részéről, az archaikus jelleű és hangú átokról, amely tudtommal legalább eddig-egyetlen külföldi változattól sem kerül elő.

Vilney egyedül áll kortársai között azzal, hogy a maga s forradalmi közönsége számára felfedezze a »Fehér László« lázadóitendenciáját. A betyár, aki nem hajlandó húga becsületének árán megmenteni életét, a hadnagy, Fehér Anna, a megtorlás nélkül maradó erőszak balladája, — milyen közel áll mindez Vilney első regényének légköréhez s milyen hatásos eszköznek ígérkezik a forradalmár kezében. Fordítása értelmileg és érzelmileg ott közelíti meg legjobban az eredetét, ahol a legizgalmasabb, a hadnagy és Anna éjjeli párbeszédében, különben a maga egészében hű s valóban balladaszerű; csak néhány Heinére emlékeztető rimmegoldása (pl. masslos — Fehér Lasslos) vagy az, hogy Fehér Anna nevét, egyszer Weiss Anna-nak, egyszer pedig Anna Weiss-nak fordítja — zavarja helyenként a balladai hangulat egyöntetűségét. Másutt viszont éppen Heine technikájának alkalmazása, hanglejtésének a követése teszi élénkebbé, időszerűvé az előadást. Mindenestre megérdemli, hogy száz év után újra napfényre hozzuk, mint az első kísérletet egy addig ismeretlen világ bemutatására.

Fehér Lasslo stahl ein Ross.

Fehér Lasslo stahl ein Ross
Dort unterm schwarzen Hügel,
Er stahl's mit all dem Satteltross,
Zu Halfter, Zaum und Zügel.

¹ Illésy János, Századok, 1893, 456.

² S ymossy, Ethnographia, 1925, 65.

Die ganze Stadt, das Dorf, das Land
Sind ihm nun nachgegangen,
Und selbst aus Güns¹ der Lieutenant²
Zog aus, ihn einzufangen.

»Herr Lieutenant, schönen guten Tag!
Gott lass uns den erjagen.«
Wie heiss't du, lieber Junge, sag'!
»Herr Lieut'nant, werd's schon sagen.«

Hast du noch Vater, Mutter? sprich.
Die Wahrheit sprich, mein Bester!
»Nicht Vater, Mutter habe ich,
Doch eine schöne Schwester.

»Weiss Anna heisst die Schwester mein,
Mein Ross hat weisse Füsse.«
Nicht frag' ich nach der Schwester dein,
Nach deinem Ross' nicht, wisse.

Doch sage deinen Namen mir,
Sonst lass' ich dich ergreifen.
Ergreift den Hundsfoth, diesen hier,
Den für den Galgen Reifen.

»Ich heisse Feher Lasslo, wisst,
Stets trau' ich mir's zu sagen,
Dass dies mein wahrer Name ist,
So sehr sie nach mir jagen!«

Führt in den Kerker ihn, er muss
Gehn in den tiefsten, feuchten;
Schlägt Eisen ihm an Hand und Fuss,
Dort soll er Alles beichten. —

Als Anna hörte, wo hinein
Ihr Bruder war geraten,
»Die Rosse, Kutscher, spann' mir ein,
Zu mir laß' viel Ducaten.«

»Herr Lieut'nant, Gott geb' guten Tag!
Dir gebe frohen Mut er.
Um was kamst du, Goldschöne, sag'?
»Herr Lieut'nant, um den Bruder.«

»Gebt Ihr heraus den Bruder mir,
Euch würde Gott nie strafen.«
Ich geb' ihn, wenn ich erst bei Dir
Hab' eine Nacht geschlafen.

Auf dies sprach Anna Weiss kein Wort,
Geht in den Gang geschwinde,
Vom Gang zum Kerkergitter fort,
Dass sie den Bruder finde.

»Gott grüss Dich, lieber Bruder mein!
Dir, Schwester, Gottes Segen!
»Jetzt werd' ich, Bruder, Dich befrei'n,
Werd' mich zum Lieut'nant legen.«

¹ Az eredetiben Gönc; Görz eltorzult alakja?

² Helyesen: Hauptmann.

Schlaf' nicht bei diesem Hundsott hier,
Bei dem zum Galgen Reifen;
Nimmt dir die Jungferschaft, wird mir
Den Kopf vom Rumpfe streifen.

Auf dies schwieg Feher Anna bloss;
Nur ging sie von der Stätte
Von Gang zu Gang bis in das Schloss,¹
Dort legt' sie sich zu Bette.

Schläfst, Feher Anna, liebes Kind,
Du schönste der Nanetten?²
»Ich weder Schlaf, noch Ruhe find'
Vor'm Klirren vieler Ketten.«

Schlaf' nur, mein süsser Schatz, 'ne Weil,
Bist mein Rubin, mein Leben,
Schön ist Dein Antlitz, jeder Teil;
Könnst' Alles um Dich geben.

Die Knechte gehen nur nach Holz,
Die machen solch Getöse.
Schläfst, Feher Anna, Du mein Stolz,
Du aufgeblühte Rose?

»Ich weder Schlaf noch Ruhe find',
Hör' nur die Schützen schiessen.«
Schlaf' Du nur, schlafe nur, mein Kind,
Musst mich ins Herz nur schliessen.

Schläfst Feher Anna, Schönste Du,
Als alles Gold mir werter?
»Find' weder Schlaf, noch find' ich Ruh
Vor'm Klirren vieler Schwerter.«

Nun schlafe sanft und träum' nicht schwer,
Dein lieber Bruder ist nicht mehr!
»Herr Lieutenant, Herr Lieutenant,
Verflucht sei'st Du, Herr Lieutenant!

Die Flut vor Dir aufstaue sich,
Der Schlamm nach Dir aufbaue sich,
Des Rosses Huf verrücke sich,
Sein Leib im Feld zerdrücke Dich.

Waschwasser werde Dir zu Blut,
Dein Handtuch lod're auf in Glut.
Dein Brot verwandle sich zu Stein,
Gott lass Dich nimmer selig sein!«

Und diese Verse, schlicht und masslos,
Machten zwei Freunde Feher Lasslos.
Der eine hängt ihm zur rechten Hand,
Zur Linken man ihm den anderen band.
Feher Lasslo nahm in der Mitte Platz,
Die schöne Marie war sein Herzensschatz.

¹ A palota helytelen fordítása ; a helyes : »Gemach« lett volna.

² Szonzszerű megoldás a magyar versbeli (diákos) »szép Diána« helyett..

A másik ballada, amelyet Vilney lefordított, a »Megöltek egy legényt«, kisebb igényű s kevésbé problematikus, mint a »Fehér László«. Nyelve, formája egyszerű és konkrét, mint a valóság, amelyből sarjadt. Nincs rajta semmi archaikus szín. A balladikus lényeg: szülei, szeretője költögetik a halott legényt, akit megöltek hatvan forintjáért s bedobták a Tiszába. — A balladának számos magyar változata él. Vilney talán Erdélyinek puritán, csonkának látszó szövegét fordította (*Magyar népdalok és mondák*, I. 377.), amelyben a halott a lány költögetésére sem szólal meg. Fordítása a német népballadák terminológiájához igazodik. A »Fehér László«-val együtt méltó módon képviseli a magyar balladát a világköltészetben:

Totschlug man einen Burschen
Um sechszig Gulden bloss.
Man warf ihn in die Theisse
Um sein gesattelt Ross.

Nicht nahm ihn auf die Theisse,
Warf ihn an's Ufer hin.
Ein Schiffer kam, der legte
Hinein ins Schifflein ihn.

Hinzu kam seine Mutter,
Weckt' ihn, er hörte nicht.
Die krausen schwarzen Locken
Verhüllten sein Gesicht.

Hinzu kam auch sein Vater,
Weckt' ihn; — er bleibt in Ruh,
Fast an die Füße gefroren
Sind ihm die Sporenschuh.

Hinzu kam auch sein Liebchen,
Weckt' ihn; — er hört' nicht drauf.
Steh' auf, Geliebter, falle
Mir um den Hals, steh' auf!

Fall' um den Hals mir, falle!
Dass ich Dich trag' nach Haus;
Du sollst bei mir drei Tage,
Vier Taglang ruhen aus!¹

*

Dolgozatom »Petőfi Világhíre« című monográfiám egyik fejezete. Mivel Petőfi 1848 táján mint népköltő él az európai népek tudatában, világhíre elválaszthatatlan a magyar népköltészet recepciójának kérdésétől. Vilney fordításai révén Petőfi és a magyar népköltészet úgyszólván egyszerre lép be a világirodalomba. — Ha sikerült az itt felmerült kérdéseket egy-két ponton új világításba helyezni, ez csak annak tulajdonítható, hogy kezdettől fogva szem előtt tartottam Sztálin korszakos nyelvtudományi munkáinak alap- és felépítmény viszonyára s a felépítmény aktív jellegére, tehát a költészetre, mint a felépítmény egyik formájára is jellemző megállapításait.

¹ Vilney ezenkívül egy balladikus tréfát is lefordított: az »Elment a kisasszony Trézi«-t *Es ging das Fräulein Rési Mack*; a magyar szöveggel Gulyás Pál azonosította: *Magyar szépirodalom idegen nyelven*, Budapest, 1917., 291. A *Fehér László* későbbi német fordításai: K. Kertbeny, *Ausgewählte ung. Volkslieder*, 1851, II. — L. Aigner, *Ungarische Volksdichtungen*, 1897, 176. — Gragger-Lüdeke, *Ung. Balladen*, 1926, 23.—

KÉPES GÉZA

ARANY JÁNOS FORDÍTÁSAI THOMAS MOORE KÖLTEMÉNYEIBŐL

Hiteles adatunk van arról, hogy milyen elveket követ már a gyermek Arany János nagy külföldi klaszikus költők olvasása és magyarra fordítása közben. Ez az adat magától Aranytól származik. A Bolond Istók II. énekében ezt a vallomást olvashatjuk:

»Classicusokhoz épen szíve vonta:
Kedvence volt Horác, Virgil, Homér;
De szót hüvelyből nem örömet bonta,
Virágot nem tiport el a gyomér;
Ő az egésznek bátran nézirontra,
Kileste, hol foly az a finom ér,
Melyen halad cselekvés, érzet, eszme —
Habár egy *szócska* néhol kárba veszne.

(29 vsz)

A férfi Arany, aki már a nemzet elismert nagy költője és műfordítója volt, a magyar Shakespeare fordítóknak majdnem szóról-szóra ugyanezt a tanácsot adja útravalóul. Arany a magyar Shakespeare-fordítások megkezdése előtt az Akadémiának írott jelentésében többek között ezt mondja: »A fordítók az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavai) gördülékenységet apró formai bibelésnek sehol fel ne áldozzák«. Ezt az elvet Arany egész fordítói gyakorlatában híven követte.

Nem feladatunk most, hogy Arany János egész fordítói munkásságát tüzetesen megvizsgáljuk és jellemezzük. Egy részletkérdést ragadunk ki a nagy egészből: Arany János Thomas Moore fordításait, azért, mert e fordítások vizsgálata éles fényt vet Aranyra nemcsak fordítói gyakorlatára, hanem költészetére is.

Thomas Moore egyik versét a »Forget not the Field« — »El ne feledd a mezőt« kezdetűt, három nagy klaszikus költőnk is lefordította: Vörösmarty, Petőfi és Arany. És bár nem egymással versenyezve fordítottak, hiszen az egyes fordításokat egész év, vagy évek választják el egymástól, mégis szinte műfordítói versenynek tekinthetjük három legnagyobb klasszikus költőnknek ezt a vers fordítását, amely ugyanúgy megmutatja az egyes költők ill. fordítók egyéniségét, mint például a Petőfi, Tompa és Kerényi közt lefolyt híres költői verseny eredménye, az »Erdei lak« c. költemény.

Érdekes talán megjegyezni, hogy a Vörösmarty-fordítás ugyanúgy mint a költő »Jóslat« c. verse 1847-ben Németországban jelent meg, az »Ellenőr« c. politikai zsebkönyvben, melyet a pesti ellenzéki kör megbízásából Bajza József szerkesztett. A fordításhoz Vörösmarty ezt a jegyzetet csatolta: »E vers Moore Tamás »Irish Melodies« című versei közt van. Nem nyírnak szerint való így fordítani, de miután az eredetinek versmértékét nem követhetm, kénytelen valék e tágabb versmértéket némi apróbb toldásokkal betölteni, azon ügyelve mindazáltal, hogy az eredeti eszméket méltóképpen kifejezzem.« Nos, lássuk milyen az angol versnek mértéke, amelyet Vörösmarty nem követhet. Csak egy szakaszt idézek az eredetiből, — ennyi is elegendő ahhoz, hogy világosan megállapíthassuk versmértékét:

»Forget not the field where they perish'd
The truest, the last of the brave,
All gone — and the bright hope we cherish'd
Gone with them, and quench'd in their gravel

Egy hosszabb és egy rövidebb daktilikus lebegésű sor nem csoda, hogy Vörösmartynek olyan versmértéket sugalmazott, amely az ő romantikusan lobogó súlyos és kissé melan-
kólikus egyéniségét leghívebben kifejezte: a disztichont. Mert Vörösmarty így fordította ezt a verset:

El ne feledd a mezőt, ahol ők elhulltanak, a hűk
És a legvégsők a haza jobbjából
Mind oda vesztenek, és oda van nagyfényű reményünk,
Mellyet táplálunk: sirba merüle velők.
Vajha ama szíveket a haláltól visszavehetnők
Teljes erőben úgy, mint dobogának előbb,
Még egyszer vérharcaikat megvíni, szabadság
A magas istennek színe, világa előtt.
Vajha a lánc egy pillanatig meg tudna szakadni,
Mellyet a zsarnokság vas keze fűze reánk.

Oh, sem az ég, sem a föld nem képes tenni, hogy azt a
 Zsarnok még egyszer visszacsatolja reánk.
 De megvan. S ámbár győzőnk neve büszke nyomokban
 A történetírás lapjain égve ragyog,
 Átok ül a szabadok sziveit gázolta dicsőség
 Hadjárása fölött, átok örökre s boszú.
 Sokkal drágább a sir, a börtön, melybe világot,
 Eltapodottan bár, önt el a honfi neve,
 Mint minden diadaljeleik, kik hirre jutottak
 Ősi szabadságunk gyászteli romja felett.

Vörösmartynak volt rá oka, hogy külföldön jelentesse meg ezt a verset — a vers annyira Vörösmarty hangján zeng, hogy szinte eredetinek számít. Nemcsak a mult dicsőségét zengi ez a kis magyar műremek, hanem, mint a »Zalán futása« is: előremutat, egy olyan harc lehetőségére, amely a nemzet jogait lábbal tipró zsarnok uralmát megrendíti és a független nemzet új honfoglalása következhetik utána.

A »Forget not the Field« c. Moore-verset Petőfi is lefordította 1848-ban, a forradalom előtti hónapokban, valószínűleg februárban. Ez időtájt Petőfi csak akkor vállalkozik műfordításra, ha úgy érzi, hogy az ő műfordítói munkája az adott történeti pillanatban szükséges és fontos. Ezért teszi félre ugyancsak 1848 februárjában a »Lehel vezér« c. elbeszélő költeményét, hogy lefordítsa a »Coriolanus«-t, hogy e Shakespearehez méltó fordításban megmutassa népének a hiú, gögös, a népet megvető arisztokrata igazi képét, aki hazáját bármikor kész elárulni, ha hűségát megsértik. A Moore-költemény fordításának ugyancsak politikai okai vannak, ugyanúgy mint Vörösmartynál, Petőfi tolmácsolásában ez az angol költemény a haza- és szabadságszeretet lángoló himnusza lett. Különösképpen Petőfi sem adta a költemény formában hű fordítását: az eredeti 9—8 — 9—8 szótagú daktilikus lebegésű strófái helyett végig 10 szótagú hangsúlyos magyar sorokat és a keresztrímek helyett csak félrímekeket találunk.

»Ne feledd a tért, hol ők elestek,
 Az utósó s a legjobb vitézek;
 Mind elmentek és kedves reményink'
 Velők mentek, egy sírban enyésznek« stb.

Petőfi a költemény eszméit tökéletesen adta vissza fordításában, annak ellenére, hogy — a formai szabadságon kívül — egy-két sornak szabadabb megoldását választotta. Meg kell jegyeznünk, hogy Petőfi lefordította 1847-ben Moore Tamásnak »Oh' ne bántsd a költőt« című versét is. Ez is, mint ismeretes, az ír szabadságharcot dicsőíti, amelyet a zsarnok vérbefojtott. Ez a fordítás sem marad hű az eredeti formájához. Az eredeti 12—11 — 12—11 szótagú daktilikus sorokból áll, Petőfinél pedig végig 12-es hangsúlyos sorokat találunk és keresztrímek helyett félrímekeket:

»Oh ne bántsd a költőt, ha magányba fut, hol
 Fekszik a gyönyör, a hírrel nem törődve;
 Nagyra született ő, s lelke szárnyalási
 Szentebbek volnának boldogabb időkbe'« stb.

De nézzük meg végre, hogy hangzik az eredeti:

»Oh! blame not the bard, if he fly to the bowers,
 Where Pleasure lies, carelessly smiling at Fame;
 He was born for much more, and in happier hours
 His soul might have burn'd with a holier flame'.
 The string, that now languishes loose o'er the lyre,
 Might have bent a proud bow to the warrior's dart;
 And the lip, which now breathes but the song of desire,
 Might have pour'd the full tide of a patriot's heart.«

Annak is aki most találkozik először e Petőfi fordítás eredetijével, fel kell tűnnie, hogy a vers zenéje, ritmusa, rimelése, a sorok elhelyezése és szótagszáma ugyanaz, mint Petőfi »September végén« c. költeményében. Mi történhetett itt? Petőfi fordítása nem adta vissza

az eredeti vers formáját és ritmusát, de a vers zenéjére eredeti vers született.* Erre egyébként találhatunk más példákat is a világirodalomban: Szamuil Marsak például: »A béke őrségén« c. nagy lírai versét a skót balladák ritmusában írta és ugyancsak ebben a formában született meg a »Walesi bárdok« is. Így találkozik a szovjet költő és Arany János, és bár nem hallottam még róla, egyáltalán nem lepne meg az a hír, hogy a Walesi bárdokat éppen Marsak fordította, vagy fordítja oroszra.

Petőfi utolsó Moore-fordítása 1848 őszén született meg. Lehet-e megindultság nélkül olvasni ezt a fordítást, amelyben Petőfi valósággal saját sírversét írta meg, olyan pontosan ráillik Petőfira, Petőfi költészetére az a jellemzés, amely ebben a nyolcsoros versben zeng. Annál inkább jellemzik Petőfit ezek a »magyarított« sorok, mivel az eredeti vers mondanivalóját Petőfi nemzeti versformába öntötte. (Mint majd később látjuk, Arany is így fordította a Moore-verseket és azt mondhatnók: Petőfi helyett is teljesen meggyőző magyarázatot adott erre a fordítói módszerre.)

Here sleeps the Bard

Here sleeps the Bard who knew so well
All the sweet windings of Apollo's shell;
Whether its music roll'd like torrents near,
Or died, like distant streamlets, on the ear.
Sleep, sleep, mute bard; alike unheeded now
The storm and zephyr sweep thy lifeless brow;—
That storm, whose rush is like thy martial lay;
That breeze which, like thy love-song, dies away!

Itt alszik a költő...

Itt alszik a költő, akinek kezében
Apollónak lantja zenge olyan szépen,
Kinek dala omlott, mint vad folyam árja,
Vagy elhalt távoli k's patak módjára.
Aludj', néma költő... most észrevétlenül
Jár vihar és szellő holt homlokod körül,
Vihar, mely harsog, mint harcdalod harsogott,
És szellő, mely elhal, mint szerelmi dalod.

Nem térhettem rá Arany Moore-fordításaira addig, míg a Petőfi-fordításokról nem beszéltem. Miért? Azért, mert Arany csak a szabadságharc leverése után kezdte fordítgatni Mooret és ezekben a fordításokban Arany a magyar szabadságharc és e harcban hősi halált halt költő-barátja emlékének áldoz. És ha már idáig értünk, vessünk egy pillantást Thomas Moorera, erre az ír költőre, vizsgáljuk meg, ha még oly röviden is, ki ez a költő, akinek szelleme három legnagyobb klasszikusunk lelkét megsuhintotta és pedig úgy, hogy ezek az ő verseit saját eszméik, saját érzelmeik hordozóinak tekintették és éppen ezért fordították magyarra? Moore a XIX. század legkiválóbb lírikusai közé tartozik, költeményeit őszinte érzés, lobogó szenvedélyesség, különösen a természet és a szabadság lángoló szerelme jellemzi. Ez alkalommal vizsgált két versét is népe szabadságának leverése után s a rabszolgaság kínjai között a múlt és az eljövendő szabadság ragyogó képei ihlették. Nagy formagonddal megírt, zenei fogantatású verseinek népszerűsége a maga korában elérte Byronét, akivel Moore menekülése közben Olaszországban találkozott és barátságot kötött. Talán kevesen tudják róla, de éppen Arannyal való kapcsolatának tárgyalásánál igen fontos megemlíteni, hogy Moore ugyanúgy szerzett dallamokat saját verseire, mint Arany János és ezen kívül is alkotott zeneműveket. Amikor Arany a szabadságharcot követő szörnyű években Moore költeményeihez fordult vigasztalásért, ebben talán Moore zenerajongása is közrejátszott.

Arany János Moore hatalmas kötetét már 1847-ben és 48-ban lapozgatja, olvasgatja, de csak 1850-től kezdve fordítgat belőle. Első Moore-fordítása: »A D'ismal mocsárok tava«, mely e sötét, nyomasztó idők hangulatát árasztja magából, a szabadságharc leveretése után elsőnek

* Ennek az állításnak az sem mond ellent, hogy a »September végén« a költői mézes-hetek idején született, a fordítás pedig akkor, amikor Petőfi Koltórol Pestre visszatért. Ugyanis a Moore-verset már régebben ismerte, — a hatalmas 1844-es kiadású Moore-kötet megvolt a költő könyvei között. Valószínű az a feltevés, hogy Petőfi Koltón, Teleki Sándor könyvtárában már elkezdett dolgozni ezen a fordításon.

megindult irodalmi folyóiratban, a Nagy Ignác szerkesztette »Hölgyfutár«-ban jelent meg, ifj. Árva Imre álnévvel. E vers megjelenése már azt mutatja, hogy Arany, bár még küszködik, vívódik, voltaképpen túllendült azon a holtponton, amelyen barátaival együtt kétségbe-vonta, hogy lesz még magyar irodalmi élet. A költemény egyébként híven tükrözi Arany fordítói elveit: egyszerű, természetes ez a vers, magyarban is és az eredeti szellemének megfelelően, annak ellenére, hogy sejtelmes, inkább zordon erő nyilatkozik meg benne, mintsem valami holdkóros, méla bánat. Egyébként a formát itt sem követi Arany: az eredeti öt sora helyett hat soros szakaszokat találunk nála és a-b-a-a-b helyett a-a-b-b-c-c rimelhelyezést. A daktilikus lejtést itt a jambus helyettesíti, 4 soron keresztül 5-ös, a két strofa-záró sorban pedig 4-es jámbus.

Nem sokkal »A Dismal mocsárok tava« után foghatott bele Arany az »Oh, ne bántsd a költőt« fordításába. Csak belefogott, töredék maradt és bár nem írta a töredék végére: »Nagyon fáj! Nem megy!« — mégis a fordítás olvasásakor érezzük, látjuk, hogy minden sora már a magyar szabadságharcra és az utána rákzuhant mérhetetlen gyászra vonatkozik. És figyeljük meg, hogy a második versszak végén, ami a töredék vége is — már a félrímeket is megváltoztatja a költő-fordító és páros rímekre tér át. Ez Aranytól példátlan. Ő, ha az eredetitől eltérő formát választ is, ehhez a magaválasztotta formához következetesen mindig ragaszkodik. Az »Oh, ne bántsd a költőt!« című vers fordításában tapasztalható ziláltság az Arany lelkét elöntő fájdalomnak tulajdonítható — itt, a fordítás vége felé a páros rímű tizenkettesekben, félreérthetetlenül Arany hangja szól hozzánk, Arany fájdalma lobog sötéten a fordított verssorokban. Csak a második szakaszt idézem:

»De jaj a hazának! — Oda büszkesége,
Megtörék a szellem, mely sohasem hajlott:
Romjain gyermekei titokban sóhajtnak,
Mert szeretni vétek, halál védni a hont.
Fia becsstelen, míg áruláshoz nem ért,
Megvetik, hacsak nem pirul őseiért:
Egy szövétnek fénye vezet méltóságra,
Melyet gyújt a hazát elemészto máglya.«

Kézenfekvő az a feltevés, hogy Arany csak azért választotta ezt a verset Moore művei közül, mivel Petőfi is lefordította. De a dolog korántsem ilyen egyszerű. Aranynak Petőfi példája nélkül is ugyanazokat a Moore-verseket kellett választania, amelyeket barátja lefordított, hiszen az egész Moore-oeuvreből éppen ezek idézték fel Arany lelkében a szabadságharcot és Petőfi emlékét.*

És még egy Moore-vers, amelyet már tökéletesen Petőfire vonatkoztatott: a »Minstrel boy« című vers. Ennek csak a második szakaszát fordította le Arany, ez így hangzik:

»A dalnok elhullt! — ám iga
Nem sujtja büszke szellemét;
Megnémult a kedves koboz,
Ő tépte hurját szerteszét;
Mondván: »Ne láss bút, lánc miatt,
Szerelem s vitézség lelke te!
Rabul ne zöngjen húrjaid
Szabadnak termett énekel«

Arany e versszakot szigorúan kezelt jámbusokban fordítja, — mindössze egy helyet szalad meg a jambus: »Szerelem s vitézség lelke te!«. Az eredetiben tiszta jambikus sorok váltakoznak anapestikus sorokkal. Arany itt is félrimet használ, — az eredeti keresztírimet:

»The Minstrel fell! — but the foeman's chain
Could not bring his proud soul under;
The harp he lov'd ne'er spoke again,
For he tore it's chords asunder;« stb.

* Arany valószínűleg nem ismerte Petőfi Moore-fordításait, mivel Petőfi újabb költeményeinek kiadását, amelyek között ezek a fordítások is szerepeltek, a cenzura ezidőtájt még nem engedélyezte. És csak hosszas húza-vona után 1858-ban jelent meg egy olyan gyűjtemény, amelyben ezek a fordítások is napvilágot láthattak. Semmi adatunk nincs arra vonatkozólag, hogy Petőfi elküldte volna ezeket Aranynak vagy egyébként beszélt volna Aranynak ezekről.

Két kérdést akarok még érinteni. Az egyik ez : Beszámolóm elején említettem, hogy a »Forget not the Field« — »Ne feledd a mezőt« kezdetű verset mind a három nagy klaszikus költőnk lefordította, tehát itt szinte műfordítói versennyel állunk szemközt. El kellene még dönteni : ki a nyertes hármójuk közül. Vörösmarty jegyzetként közölt önbírálatában már eleve lemondott arról, hogy versét igazi műfordításnak tekintsük. Mi a helyzet Petőfi és Arany fordításával? Sokáig élt az a hiedelem, hogy Petőfi szabadon kezelte az eredetit, a szabadság iránti rajongását fejezte ki benne és általa. Ezzel szemben — most szóról szóra idézek Voinovich Arany-életrajzából : »Aranyé hű mása az eredetinek.« Ez az állítás csak az eredeti vers nem ismerésén alapulhat. Arany, ugyanúgy, mint Petőfi, megváltoztatta az eredeti ritmusát és rímelhelyezését : a Petőfi hangsúlyos verselése helyett Arany ötödféles és négyes jambusokat használ és ugyanúgy félrímekeket mint Petőfi. Amint láttuk, az eredetinek más a formája

Forget not the field

Forget not the field where they perish'd,
The truest, the last of the brave,
All gone — and the bright hope we cherish'd
Gone with them, and quench'd in their grave!

Oh! could we from death but recover
Those hearts as they bounded before
In the face of high heav'n to fight over
That combat for freedom once more ; —

Could the chain for an instant be riven
Which Tyranny flung round us then,
No, 'tis not in Man, nor in Heaven,
To let Tyranny bind it again!

But 'tis past — and tho' blazon'd in story
The name of our Victor may be,
Accurst is the march of that glory
Which treads o'er the hearts of the free.

Far dearer the grave or the prison,
Illumed by one patriot name,
Than the trophies of all, who have risen
On Liberty's ruins to fame.

Petőfi fordítása :

»Ne feledd a tért, hol ők elestek,
Az utósó s a legjobb vitézek ;
Mind elmentek és kedves reményink
Velők mentek, egy sírban enyésznek.

Oh, ha visszanyernők a haláltól
A szíveket, mik előbb dobogtak,
Újra víni a szabadság harcát
Színe előtt a magas mennyboltnak!

Pillanatra ha lehullna láncunk,
Melyet ott ránk a zsarnok szoríta :
Nincsen ember, nincsen isten, aki
Minket újra megkötözni bírna!

Vége van . . . De bár a történetben
Ottan áll a győző-név ragyogva,
Átkozott az a dicsőség, amely
A szabadok szíveit tapodja.

Sokkal drágább a sír és a börtön,
Melyet honfi-névnek fénye tölt meg,
Mint a győzelmi oszlop, a mit
A szabadság romjain emeltek.«

»Eszünkbe jusson, hol veszett el
Hősink utója, legjava,
Mind mind! — s ápoltt fényes reményünk,
Sírfokba szállván, elhala,

Oh! nyernők vissza csak halálból
E szíveket úgy, mint előbb,
Megvinni még egyszer, szabadság!
Szent harcodat, isten előtt ;

Csak egy percig szakadna még el
Az akkor ránk vert rabbilincs :
Nem! — nincs erőszak földön, égben,
Hogy összeforrasztná megint.

De vége, vége. S bár az évlap
Kürtölje hódítónk nevét :
Átkos a diadalmenet, mely
Elhunyt szabad szívekre lép.

Sokkal becsesb a sír, vagy börtön,
Melyből egy honfinév ragyog,
Babéritoknál, ti, szabadság
Romján emelkedett nagyok.«

Ha tüzetesen megvizsgáljuk a két fordítást és összevetjük az eredetivel és egymással, úgy találjuk, hogy a két fordító fej-fej mellett halad, vagyis a koszorút csak megosztva tudjuk odaitélni nekik. Petőfi mint említettük, két helyen is kissé szabadon fordít : »Tho blazon'd in story The name of our Victor my be« — a »blazon« szót ragyog-nak fordítja, ugyanúgy mint Vörösmarty. Csak Aranyánál találjuk a szó helyes fordítását : »Kürtöl»

»De vége, vége. S bár az évlap
kürtölje hódítónk nevét — «

Viszont Aranyánál helytelen ez a megoldás :

»Átkos a diadalmenet, mely
Elhunyt szabad szívekre lép.«

Az eredetiben semmi nyoma ennek a szónak : »elhunyt«, — nem is érthető. A zsarnok nem elhunyt, hanem nagyon is élő szabad szívekre tipor. Petőfinél helyes megoldást találunk erre :

»Átkozott az a dicsőség, amely
a szabadok szíveit tapodja.«

A záróversszak viszont megint Aranynak sikerült jobban. Petőfinél a »győzelmi oszlop« nem felel meg a »trophies« (győzelmi jelek) szónak. Félre is viszi a versszak második részét : »Mint a győzelmi oszlop, amit A szabadság romjain emeltek«, ehelyett : mint győzelmi jelei (babérai, kitüntetései stb.) mindazoknak, akik a szabadság romjain emelkedtek hírnévre. Aranyánál az utolsó versszak fordítása pontosan megfelel az eredeti gondolatának.

A másik kérdés : Miért változtatta meg Arany János e költemények ritmusát és rímelhelyezését, holott más fordításaiban tökéletes tükörképét adta az eredeti versformának? Erre a kérdésre gyenge válasz az, amelyet mi próbálunk megadni, hogy tudniillik éppen ezeket a verseket Arany — ahogy Vörösmarty és Petőfi is, — egyéni eszmék és érzések hordozóiként kezelte. Ha figyelmesen olvassuk Arany műveit, pontos választ kapunk erre a kérdésre is.

Arany Bálint Gyulának Tasso-fordításáról írott bírálatában erősen kifogásolja, hogy a fordító az eredeti versformát, a stanzát rímes hexameterrel cserélte fel. Arany e cikkében többek között ezeket mondja : »... kiérezhetni Tasso fordításában a stanza elsőbbségét a rímes hexameter fölött. A hexameter-sorok hosszabbak lévén, a fordítás többé-kevésbé, de okvetlen elnyújtottá válik. A hexaméter nem képezvén versszakot, sebes folyamatossága nem képes visszaadni a versszakos stanzák szaggatott folyamatosságát, kivált a stanza két végső sorát,

mely mintegy ráfordulva zárja be a gondolatot. Egyébiránt mi nem vagyunk föltétlen hívei az alakhú fordításnak, mi irodalmunkban mintegy az örök igazság tekintélyéig emelkedett. Mi azt hisszük, hogy bizonyos körülmények közt a fordító eldobhatja az eredeti mértéket, ha a költő szellemét inkább kifejezheti oly idomban, mely nemzete nyelvén amazzal analog, s mint megszokott nemzeti idom jobban behízelgi magát.»

Arany 1857-ben még egyszer, — utoljára — visszatér Moorehoz : igen érdekes, hogy már nem a szabadságharcra vonatkozó költeményt választ fordításra, hanem egy martialis epigrammát. Arany itt valósággal remekelt, és ha lehet fordítást úgy értékelni, hogy »az eredetinek hű mása«, akkor ezt erről a fordításról bízást elmondhatjuk. A költemény ugyanolyan finoman szellemes a magyarban, mint az eredetiben. (A martialis »vedd meg Marcust«. Arany általánosítja és ezzel élesebbé és hitelesebbé is teszi.) És Arany itt az eredeti versformát tökéletesen visszaadja. (Daktilusok, ill. spondeusok, keresztrímek.)

A speculation

Of all speculations the market holds forth,
The best that I know for a lover of pelf,
Is to buy Marcus up, at the price he is worth,
And then sell him at that which he sets on himself.

Nyeréskedés

Kívánsz nagy nyereményt? ezt halld meg üzér!
Ha kergeted a hasznocska szagát:
Végy embert oly áron, amennyit megér;
És add el, amennyire tartja magát.

Összefoglalásul csak ennyit : a fordító legfőbb feladata, hogy visszaadja az eredeti mű eszmei mondanivalóját. Természetesen a formai hűségre is törekedni kell, az eredeti versformáját csak különösen indokolt esetben változtathatjuk meg. És még valamit befejezésül : Vörösmarty, Petőfi és Arany műfordításai arról győznek meg bennünket, hogy náluk milyen szépen összefonódik az eredeti alkotások és műfordítások sora és csakis azért, hogy minél teljesebben megvalósíthassák a költészetnek közvetlen politikai célokat szolgáló feladatát.

LÁSZLÓ IMRE

PETŐFI ÉS ARANY BARÁTSÁGA

(Egy hosszabb dolgozat része).

Kulturális örökségünk legnagyobb kincsei közé tartozik e két költő alkotása. Az ő műveik aktív részesei annak a harcnak, az 1848—49-es forradalomnak, amely elődje népi demokráciáknak. Petőfi költészete és ezzel összhangban levő politikai munkássága a mi számunkra a forradalom jelképévé vált. Arany János művészete már sokkal ellenmondásosabban tükrözi a magyar nép hősiességének képét, annál is inkább, mert műveinek többsége a forradalom bukása után és a kiegyezés légkörében jött létre. A volt uralkodóosztályok irodalomtörténetírása ezt a tényt akarta felhasználni arra, hogy Petőfivel szembeállítva csökkentse, elkedőzze Arany költészetének haladó és — éppen ezért — a dolgozók mindenkori harcát elősegítő jellegét.

Ez a hamisítási folyamat közvetlenül a költő halála után, az első valóban átfogó jellegű értékelési kísérlettel már kezdetét veszi. Gyulai Pál 1883-ban — egy évvel Arany halála után — emlékbeszédet mond a költő felett. Kijelöli Arany helyét az irodalom folyamatában, de ugyanakkor kínai falat húz Petőfi és Arany közé. Ez az értékelés még csak a költészet területén belül húzza meg a határvonalat és nem veti föl burkolatlan nyíltsággal ennek politikai tartalmát. De a politikai tartalom nagyon is könnyen kiolvasható ebből az esztétikai-értékelésből is. »Petőfi korának nemcsak költője akart lenni, hanem harcosa is egyszersmind, aki lanttal és karddal ostromolja a társadalmi és politikai intézményeket. Arany inkább a multba néz, mint a jelenbe« — mondja Gyulai a Toldi, a Walesi bárdok és a Szondykét apródja, vagy Ószikék költőjéről — ugyanígy a politikai értékeléshez vezet el Gyulai, amikor Petőfi költészetét az ifjúsághoz hasonlítja, és fölleli benne annak »hőbortjait is«, és vele szemben Arany-nál az »érett kor bölcsességét« értékelí »megnyugvását az erkölcsi rend vaskényszerűségében.«¹

¹ Gyulai Pál : Emlékbeszéd Arany Jánosról. 1883.

A XX. század polgári irodalomtörténete Gyulainál sokkal kevésbé szemérmes. Babits Mihály a mesterséges ellentétet már egészen a végsőig fokozza. Szerinte «Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, Arany zseni a nyárspolgár álarcában.» Ezt az értékelést áttolja a politikai harcok szintjére is. Petőfi és Arany »ellentétei« szerinte a »nyugodtabb haladás« a liberális elvek híveinek szétválását jelenti a »függetlenségiektől és szocialistáktól.«²

Kosztolányi Dezső saját l'art pour l'art-os költészetének igazolását keresi Aranyban és költői működéséből azt a hamis tanulságot vonja le, hogy Arany »távol állott minden politikától. Nem óvatosságból, nem számításból, hanem természet szerint.«³

Igy züllesztette le, így hamisította meg a burzsoá irodalomtörténet a két nagy költő arcképét és egymáshoz való viszonyát. Ezzel a merev szembeállításal, úgynevezett »örök-érvényű« általános esztétikai elvek alapján akarták kijátszani Aranyt Petőfi ellen és így két irányban is meghamisítani az irodalom fejlődésének történetét. Egyrészt csökkenteni Petőfi jelentőségét és hatását az utókorra, másrészt pedig eltávolítani Arany költészetéből mindazt, ami előremutató. Ez a hamisítási folyamat vezetett ahhoz a hamis, a valósággal gyökeresen szembenálló irodalomtörténeti felfogáshoz, amely múlt századi irodalmunk csomópontjait a forradalomtól, a nép életétől eltolta a kiegyezés, a köznemzeti osztály felé, amely központi alapul nem Petőfit, hanem Gyulait és Keményt emelte ki. Nem egyszer beleestek a mi irodalomtörténeteink is a burzsoázia csapdájába. A baloldali túlzások ugyanarra az eredményre vezettek, mint a polgári irodalomtörténeteszek írásai. Ugyanúgy egy merev és áthághatatlan válaszfalat emeltek Petőfi és Arany működése közé. Révai József így ír erről a helytelen irányról: »... Költészetünk *forradalmi demokratikus* vonalának »kidalgozása« kedvéért egyesek »kiselejtezik« belőle Arany Jánost vagy Vörösmarty Mihályt.«⁴

A most kibontakozó valóban tudományos irodalomtörténetírásnak a feladata az, hogy a két költő barátságát, egymáshoz való viszonyát az igazságnak megfelelően feltárja.

Petőfi Sándornak, az Aranyval való megismerkedés éve, 1847 — fordulópontot jelent esztétikai elveinek megfogalmazása terén. Ebben az esztendőben kibontakozott tudatában költészetének népi, következetesen forradalmi programja.

»Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék és ez a század feladata. Ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokalta már látni, mint martíroknak milliók, hogy egy pár ezren henyélessenek és élvezhessenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát.«⁵

Az 1847-es év költői termésének jelentős részét teszik ki azok a versek, amelyekben Petőfi esztétikai elveit leszőgezte. Kiemelte költészetének harcosságát, a néphez való hűségét. (A XIX. század költői, Rongyos vitézek, Arany Jánoshoz, A magyar politikusokhoz, A költészet, Az én pegazusom, Menny és föld.) Ez a nagyfokú tudatosság, költői hitvallásának teljes kibontakozása, szükségszerűen egybeesett a magyar társadalom ellentmondásainak kiéleződésével, a forradalom, a függetlenségi harc érlelődésével. A nép forradalmisága érezhető a kor egész irodalmában és a mozgalom növekedése adott lehetőséget Petőfinek, hogy a haladás élére állva, tudatos harci programmá fejlessze költészetét. Petőfi egyre világosabban érezte, hogy költészetének népi jellege nem elszigetelt, egyedi jelenség, hanem szükségszerű, követendő példa és egyedül helyes művészi álláspont.

A népi költészet kérdése mint probléma és mint követelés ott élt a kor irodalmi közvéleményében. Már 1841-ben, a Kisfaludy Társaság ilyen címen tett közzé egy pályázatot: »Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben?« s különösen a magyar költészetre mennyi s mily befolyást gyakorol a nemzeti és népi elem.« Már a pályázat címe is megmutatja a népi irodalom és költészet körül kialakult viták egyik központi kérdését. Ez a népi és nemzeti elem egymáshoz való viszonya. A pályázatra beérkezett művek egyike már azt is kimondta, hogy ez a kérdés elsősorban politikai természetű: »nemzeti és népi költészetünk egyedül nemzeti életünk sikeres *politikai* átalakulása s teljes kivirulása után hághat tetőpontjára.« A népies és nemzeti problémája végigvonult az egész magyar irodalmon a 40-es években (sőt a forradalom bukása után Gyulaiék újjáélesztik ezt a kérdést — elsősorban politikai okokból — szükségük a népi és nemzeti irodalom újra való megfogalmazását). 1842-ben Erdélyi a Népköltészetről címen tartotta székfoglaló előadását a Kisfaludy Társaságban. Az »Irodalmi Ór« 1846-ban ezt írta Tompa regéjével kapcsolatban: »Korántsem higgye valaki, mintha népköltészetünket azonosítanánk a nemzettel. Amaz szűkebb, emez szélesebb értelmű. A nemzeti egybeolvasztása minden osztály érdeke, minden esetre ajánlandóbb az osztályi különválásnál, azonban mi még igen is élesen vagyunk egymástól elzárva, következőleg,

² Babits Mihály: Petőfi és Arany. 1910.

³ Kosztolányi Dezső: Író és bátorság. 1932, Nyugat I.

⁴ Révai József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez.

⁵ »Petőfi levele Arany Jánoshoz. (Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. Budapest, 1888. 51. old.)

nemzetiről, mint már tökéletesen élő valamiről alig lehet szó.« Ugyanebben az évben a »Pesti Divatlapok« így írt : »Mikor derülend fel azon kor, midőn majd úr és paraszt csak egy költészettel nem népi és magasabb, hanem csak általán véve nemzeti költészettel bírand?«⁶

Ezek az idézetek világosan mutatják, hogy az irodalmi népiesség problémája elsősorban nem mint stílus, nem mint formai kérdés jelentkezett. A művészet lényegét, tartalmi elemeket meghatározó világnézeti és ábrázolási probléma volt. A vita mögött meghúzódott az a kérdés, hogy a dolgozó nép szemszögéből, vagy az uralkodó osztály nézőpontjáról kell-e megragadni az ábrázolás tárgyát. A népiesség programjának legkövetkezetesebb megvalósítója Petőfi. Tudatos forradalmiságára, néphez való hűségére jellemző, hogy nála a népi költészet, a plebejus érdekeket szolgáló művészet egyértelműen azonos volt a nemzeti költészettel. Még csak meg sem jelent nála a nemzeti és népi költészet szétválasztásának gondolata. Számára a népi költészet megvalósítása és ápolása harci programm a nemzet érdekében. Nála minden egyes téma népi témává vált, politikai költészete, tájleíró versei, népdalai csakúgy, mint a nemességet gúnyoló Pató Pál versek. Valóban következetes népi programot adott a XIX. század költőinek, amely ma is például szolgálhat. Verseit fegyvereknek, katonáknak szánta a haladásért folytatott harcban.

Csatázok verseimmel ... egy-egy
Harcos legény minden dalom.
Rongyos legények, de vitézek,
Mind bátran harcol, bátran vág,
S a katonának bátorsága
Teszi díszét, nem a ruhák.⁷

Az idézet mutatja, de szükségszerű is, hogy a népiességnek, ennek a tartalmi követelésnek megvannak a formai velejárói. Itt is nyilvánvaló, hogy a tartalom csak a maga meghatározott formájában tud teljes gazdagságában kibontakozni. A következetes népiességnek legalábbis két, a tartalmat kifejezésre juttató formai követelése van; az egyik a nemzeti jelleg, a másik a formai demokratizmus, az ábrázolás közérthetősége.

A formában megtestesülő nemzeti jelleg biztosítja, hogy érvényesüljön a dolgozók érdeke, a tartalom mély és igaz hazafisága. Petőfi költészetének hazafias, magyar jellegét nem valamilyen borongó »honfi-bú« vagy »magyar sors« érzés adta meg, hanem összeforrása a dolgozók érdekeivel, a haladás előfeltételét nyújtó nemzeti függetlenség ügyével. A következetes forradalmiság, a teljes szabadság igényése tette Petőfi költészetét igazán magyarrá, nemzetivé és ugyanakkor nemzetközivé is. Ezért nevezte Petőfi a maga költészetét, ez ő pegazusait »magyar csikónak«, amely a pusztában, a magyar falu határában született.⁸

Az irodalmi népiesség programját megvalósító író a népnek ír. Petőfi nyíltan és egyenesen megmondta :

Nem írástudóknak, nem az úri rendnek,
De beszélek szűrös gubás embereknek ;⁹

A nép felé fordult. Róluk és nekik írt. Ezért elengedhetetlen része programjának az ábrázolás demokratizmusa. Alig van költő, aki egyszerűségében oly zseniálisan fejezte ki a legbonyolultabb fogalmakat, mint Ő. Mindezt a lényeg pontos megragadásával, tiszta képszerű ábrázolás eszközével tárta föl. Csak példaképpen is érdemes szemügyre venni, hogyan ábrázolta a plebejus köztársaság lényegét :

Kit meg nem térít szép szelíd szemed,
Hol a szeretet oltárlángja csillog,
Majd megtéríti azt szilaj kezed,
Melyben halálos vésznek kardja villog.¹⁰

Nagyszerű egyszerűséggel tárta föl itt a lényegét, a demokrácia és diktatúra dialektikus egységét.

Petőfi lehetségesnek és szükségesnek tartotta a népi költészet »uralkodóvá tételét.«

⁶ Bővebben lásd : Horváth János : A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.

⁷ Petőfi : Rongyos vitézek.

⁸ Petőfi : Az én pegazusom.

⁹ Petőfi : Lehel töredék.

¹⁰ Petőfi : Respublika.

Ebben a hitében erősítette meg őt saját költészetének átütő erején túl, a Toldi megjelenése. Művészi elveinek megvalósulását látta ebben a műben. Úgy érezte, hogy megellege a magához illő társat.

Mit én nem egészen dicstelenül kezdék
Folytasd te, barátom, teljes dicsőséggel.¹¹

A Toldi megjelenésében Arannyal való barátságában Petőfi nem csupán két költő egyéni szimpátiáját, véletlen összetalálkozását látta. Önmaga megerősödését, költői céljainak elérését érezte. Támasztékot látott a »triumvirátusban« (Petőfi—Arany—Tómpa) forradalmi követeléseinek eléréséhez. Nem véletlen az, hogy Arannyal való levelezésében — ha humoros formában is — végérvényesen meg akart győződni, vajjon Toldit nem »Tholdy«-nak hívják-e?¹² És az is szükségszerű, hogy demokratikus esztétikájának egyik tömör összefoglalását éppen a Toldival kapcsolatban mondta el.

»... én az ember vagyok, ki az igazért a szépet is föláldozom. Ezt sokan vették már rossznéven tőlem, de ha még többen is veszik se bánom. Ami igaz, az természetes, ami természetes az jó és szerintem szép is. Ez az én esztétikám. Mikor Toldi alszik s szájából a nyál foly, ezért sokan le fognak téged köpni, de én megcsókolak.«¹³ Ez az idézet nemcsak Petőfi esztétikájára jellemző, hanem arra a hatásra is, amelyet a Toldi gyakorolt reá. A cikornyás, szalónokba zárkózó »fenn költészettel« szemben a dolgokat nevének nevező, a néphez szóló realista költészet diadalát ünnepli. Arany művészi sikereiből ezt a tanulságot vonta le: »A műzsák nem konzervatív kisasszonyok, ők haladnak a korrallal, s minthogy a század jel-szava: »eljen a nép!«, a műzsák is leszálltak az arisztokratikus Helikonról s a kunyhókban telepedtek meg. Boldog vagyok én, hogy szinte kunyhóban születtem.«¹⁴

Petőfinék ez a viharos lelkesedése, amelyben a kor legdemokratikusabb követelésének adott hangot, szükség szerűen elmi erővel hatott a szalontai magányban élő jegyzőre. Petőfi közvetítette Arannak a forradalmasodó Magyarország, sőt egész Európa gondolatvilágát, haladó eszméit. Ez fejlesztette ki benne a már meglevő demokratikus gondolatok és művészi elvek csiráit és vitte tovább a fejlődés útján. Petőfivel való ismeretsége nagy mértékben előre lendítette forradalmi irányba a költői hivatásáról vallott elveit. Ezt a fejlődést legvilágosabban a Petőfivel párhuzamos levelezésből lehet meglátni.

1847 tavaszán még így írt: »A népköltő feladata nem az, hogy elvegyődjön a durva nép közt s legyen egyszerűvé vele, hanem az, hogy tanulja a legfelsőbb költői szépségeket a népek élvezhető alakban adni elő.«¹⁵ Egy fél évre rá, 1847 októberében azonban már sokkal határozottabbak az elvei; és példaképe is van: »Legyünk rajta tehát — mondom én is — mozdítsunk meg minden követ az ily nemzeti költészet megalapítására. Petőfi már jóformán utat tört — nyomán haladni egyikünk se szégyelhet.«¹⁶ Ez a nyilatkozat már sokkal fejlettebb, közelebb állt a forradalmi gondolkodásmódhoz és magatartáshoz, mint az előző. Konkrét cél, követendő példa és mozgósítási szándék rejtett a rövid nyilatkozat mögött. Arany eszmévilágának ezt a gyors fejlődését közvetlenül Petőfi hatása okozta. Petőfi következetesen demokratikus, kora leghaladóbb törekvéseit megtestesítő költészet és elvei felszínre hozták, a tudatosság magasabb fokára emelték és kifejlesztették Aranyban a lelkeben rejlő őszönös sejtéseket és gondolatokat, népi öntudatát. Kitörő örömmel üdvözölte Petőfi első levelét. »Önök elveit a nép és költészet felől forró kebellem osztom hisz nekem *önzéből* is azt kell tennem! Nemzeti költészetet csak azon túl remélek, ha a népi költészet már virágzott.«¹⁷

Arany sajátjának érezte Petőfi elveit, még akkor is, ha utólag némi korrekciót hajtott végre rajtuk. Ez a korrekció, ez az eltérés a népi és nemzeti költészet kérdésében van meg. De ez távolról sem olyan méretű, hogy bármilyen kiküszöbölhetetlen ellentmondást kellene látnunk a két költő esztétikai elvei között. Petőfi számára — mint ezt láttuk — a népi és nemzeti költészetnek, mint egymástól eltérő fogalmaknak a problémája nem létezett. Arany azonban csak úgy, mint korát általában foglalkoztatta ez a kérdés. De a forradalom előtt, nem utolsósorban Petőfi hatására, erre egyértelmű választ adott: Szeretem a *nemzeti* költészetet, a népiesség köntösében *még most*, később majd pusztán.¹⁸ Ez a »még most« azt a történelmi korszakot jelentette Arany szemében, amikor még megvan a társadalmi gyökere egy úgynevezett »fenn költészetnek« is, amely a nemesség érdekeit szolgálja. Ezzel az *idegen*

¹¹ Petőfi: Arany Jánoshoz.

¹² P. levele A.-hoz. (I. m.: 770. I.)

¹³ P. levele A.-hoz. (I. m.: 63—4. I.)

¹⁴ P. levele Kerényihez. (I. m.: 67. I.)

¹⁵ A. levele Szilágyi Istvánhoz. (I. m.: 38. I.)

¹⁶ A. levele Szász Károlyhoz. (I. m.: 222. I.)

¹⁷ Levél P.-hez.

¹⁸ Levél Szilágyi Istvánhoz. (I. m.: 45. I.)

költészettel állította szembe a Petőfi-féle magyar nemzeti költészetet. Ezért tűzte ki mint célt az ifjú nemzedék elé. »Meghonosítani a magyar költészetet egész magyar honban.«¹⁹ Világosan látta, hogy csak a Petőfi-féle plebejus népiesség megvalósításán, tehát a »fenn költészet« lerombolásán keresztül érhető el az őáltala is olyannyira óhajtott általános és egységes magyar nemzeti művészet. Ezért osztotta »forró kebeléle« Petőfi nézeteit a népről és a népiességről. Petőfi elveiben és költészetében érezte meg azt a forradalmi erőt, amely őt is magával ragadja és amelynek hatására saját elveit is megvalósíthatónak látja. A nemzeti költészet elvének hangoztatása Aranynál a forradalom előtt — harcot jelentett, de nem a Petőfi-féle népiesség, hanem a feudális jellegű, csak a kiváltságosokat szórakoztató költészet ellen. Az ő esztétikai elvei is harcos szembenállást jelentettek, ha nem is olyan éles és határozott formában, mint Petőfinél. »... szóval *döntessék el* a közfal a népi és a ma úgynevezett fenn költészet között és legyen a költészet általános nemzeti.«²⁰ (A forradalom bukása után a társadalmi helyzet megváltozásának következményeképpen változott meg Arany nézete a népiességről és nemzeti költészeiről. A forradalmi mozgalom időleges lanygulása — s ebből kifolyólag Arany elszigetelődése a néptől — új jelszót, új irodalmi stratégiát követelt. Itt már nem lerombolásról, hanem a népi költészetnek a »felemeléséről«, a nemzetibe való beleolvastásáról van szó.)

Arany számára is végérvényesen lejárt az érthetetlen szépségek kora és Petőfi maradt a követendő példa. Ez okozza, hogy verseinek formájában a képekben, mondat és szöfűzésben, még a vessorok lejtésében is meg lehet érezni Petőfi hatását. Így például az »Alföld népéhez« a maga közvetlen hangnemében, a nép megszólításában, a pusztai képekben erősen emlékeztet Petőfi költeményeire. Ugyanígy a Télien c. vers mutatja a két költő közös munkáját a forma megteremtése terén is. Ebben a versben fellelhetjük azokat a formai nyomokat, amelyek később Petőfi Kiskunság c. versében teljesebben ki.

Távolban a csorda
Szanaszét fehérlik, mintha ott valaki
Széjjel a pázsitra szép mosott ruhákat
Terített volna ki
Túl a kékes erdő
A tájnak sötétebb keskeny karimája,
Jól kilátszik, mert még délibáb nem önte
Arvizet alája.

A két költő költészetben és esztétikában való közeli rokonsága, elsősorban politikai nézetük hasonlósága alapján válik érthetővé. Mindketten az uralkodó osztályon kívülről, a dolgozó nép szempontjából kritizálták és támadták a feudális társadalmi rendet. Petőfi egyik legkiemelkedőbb alakja, politikai vezére volt kora függetlenségi és demokratikus forradalmi harcának. Arany pedig — még jóval Petőfivel való ismeretsége előtt is — már a nép szemével nézte kora társadalmát. 1845-ben írta: »Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elvrokonom. Meglehet nekem különös fogalmain vannak a szabadelvűségről.«²¹

Arany nem talál elvrokonokat saját megyéjében az uralkodó társadalmi rétegek között. Az elnyomottaktól, a kizsákmányolástól nem részesülőkől várta a haza megmentését. »Az elveszett Alkotmányban« így kiáltott fel: »Tetteket a honnak,« de erre a felszólítására:

»... csak a *kicsinyek és együgyűek* jöttek én idegen képek kiket a megye népe még ki nem ismert hangjokról, mint a harist: sem pávai tollukról...«

A hangoskodó és dicsekvő nemzeti politikusok nemzetvesztő manipulációival szembeállította a kismemizettek törekvéseit. A nép mozgalmában látta az egyetlen lehetséges kiutat kora korrump társadalmából: »Hogy a kortesség rút szenvedélye nemcsak a félbarmok, hanem egészen tudósok között is dúl fájdalmas érezni, de elcsüggedni minek? *Nem mindig kentek lesznek a bírák,* — mondja a szalontai pór.«²²

A példák világosan mutatják, hogy Arany — már Petőfivel való ismeretsége előtt is látta korának társadalmi ellentmondásait és az ellentmondások feloldásának a lehetőségét. De ezek a helyes észrevételek még szűk körben mozogtak, elsősorban saját megyéjére vonatkoztak. A Toldi, melyben a kérdéseket országos méretben vetette föl, bizonyos értelemben jelképes, és helyes megoldásában kompromisszumos vonások vannak. Az élesedő társadalmi ellentmondásokon túl, a Petőfivel való levélváltás, amely a forradalmasodó Magyarország levegőjét vitte be Arany házába, tudta széttörni látóköré-

¹⁹ Levél Szász Károlyhoz. (I. m.: 223. l.)

²⁰ Levél Szász Károlyhoz. (I. em.: 222. l.)

²¹ Levél Szilágyi Istvánhoz. (I. m.: 5. l.)

²² Levél Szilágyi Istvánhoz. (I. m.: 22. l.)

nek szűk korlátait. Ez adott lehetőséget arra, hogy túllépjen megyéjének határain és most már az egész ország problémájával foglalkozzék. Petőfivel való ismeretsége sarkalta őt arra, hogy egyre aktívabban beavatkozzék, — mindenkor saját irodalmi eszközeivel — a politikai harcokba. Költészetének állandó motívuma maradt a kizsákmányolt parasztság helyzetének küzdelme. (A szegény jobbjába, Szőke Panni.) Ugyanakkor gúnnyal ostromozta a nemesi réteg kiváltságait. 1848 márciusa után így írt:

«Hát mi a szabadság? tán bizony csak annyi;
«Ne fizess ne szolgálj a hazának semmit?
Élj mint a here méh légy az ország terhe?»
Szép szabadság! illik a magyar emberhe'!»²³

Jellemző tanulsága Arany művészi, világnézeti fejlődésének, öntudatosodásának a Toldi estéje. Ezt a művet helytelen volna a Toldi egyenes folytatásaként felfognunk. Sok ponton különböznek egymástól. A főhős alakja nem ugyanazt a funkciót tölti be itt, mint a Toldiban. Alapvető vonásukban megegyeznek: képviselik az udvaron, a feudális hierarchián kívül álló erőt, amely megmenti a haza becsületét. De a Toldi estéje bizonyos fokig korrigálja a trilógia első részének a kompromisszum felé hajló befejezését. Ábrázolja, hogy az udvar, a hősi tett megvalósítása után sem fogadja be Toldit szókimondása, becsületessége — vagy alkalmazva Arany ábrázolásának rejtvenykulcsát — paraszti származása miatt. Ugyanakkor az öreg Toldi már nem az a népmesei hős, aki minden cselekedetével, teljes lényével hordozza a világnézeti igazságot. Arany és az olvasó is érzi, hogy az öreg Toldi — egyes vonatkozásokban — ténylegesen időszerűtlenné, feleslegessé vált. A Toldi estéjében a népmese igazságán túl egy másik igazság is érvényre jut. Arany fölfedezi és ábrázolja a történelem igazságát, embert és életet megformáló erejét. Arany itt a mesén túl hűségese korpépet is akart adni. Ez a történelmi hűségre való törekvés messze túlmutat a népmondák általános korpépfestésénél, vagy konkrétan Ilosvai történelmi hűségénél. Arany nagy ábrázoló erővel, hiteles nevek és adatok felsorolásával varázsolja eléink Nagy Lajos udvarát:

Mert szolgálá ottan sok úri csemete:
Losonczy-, Maróti-, Bánfiak nemzete,
Kanizsai, Szécsi, Kont, Balassa, Csopor,
És ama nagy híres, fényes Laczi-Apor,
Közneves rendből is egy jóforma csapat,
Kiket Lajos ottan csinosságra kapt,
Idegen udvartól is jöttek cserébe,
Hol magyar ifjúság van azok helyébe.

Nem egy azok közül látogatta Pécsét,
Hol a tudományok Lajos gyujta mécsét,
Nem is egy fordult meg Páris-, Bolonyában,
Maga erszényén, vagy a király zsoldjában.

Ez a részlet mutatja Arany plebejus megvetését a főúri udvarral szemben (a »sok úri csemete« megvető emlegetése, henye élete) és a történelmi hűségre való törekvését is. Arany a költemény ismert részében, a király szájába adva, nyíltan megmondta felfogását a történelemről:

Hajt az idő gyorsan — rendes útján eljár —
Ha felülünk felvesz, ha maradunk nem vár,
Változik a világ: *gyengül* ami erős,
És *erős* lesz ami gyenge volt azelőtt.

A történelmi fejlődésnek felismerése, költői kifejtése mutatja, hogy Arany érezte a forradalom szükségszerű közeledését, a történelmi változás vaslogikáját.

A Toldi estéje tehát két vonatkozásban is tanujele Arany világnézeti fejlődésének. Egyrészt bizonyos fokig korrigálja a Toldi kompromisszumos befejezését, másrészt kifejezésre juttatja Arany haladó történelemszemléletét.

Ugyanakkor új elemek is belekerültek Arany érdeklődési körébe, új költői témák izgatják fantáziáját. Már 1847 januárjában felmerült benne egy népies hősi eposz megírásának gondolata. Ezt a szándékát Petőfi lelkesítő szavai érelették határozattá. Petőfihez írott első levelében fölteszi azt a tapogatózó, bizonytalan kérdést, amelyet még egyszer Szilágyihoz is intézett.²⁴

²³ Arany J.: Losonczy István.

²⁴ Levelek Szilágyi Istvánhoz. (I. m.: 27 és 38.)

»Mit szólna Ön hozzá, ha valaki tisztán népies szellemben és nyelven írt (komoly) eposra venné fejét?»²⁵

Petőfi helyeslése és biztató szavai után alakult ki benne határozottabban az eposz témája:

»Csak és Rákóczi — sőt Dózsa is megfordult az én fejemben. . . Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet, fejedelmek korából venném tárgyamat. . . Festenék szabad hazát, közös hazát, *megtanítanám a népet miként szeresse a hont*, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerelte Etele birodalmát: az a vér részint a csataterén folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik.»²⁶

Ebben a levélben megadta az eposz megírásának a célját is. Egyrészt a hazaszeretet érzését akarta fokozni a népben, másrészt pedig: »Egy ily eposzt reméltem vérré tanulna a nép.»²⁷

A dolgozó nép tudatos szolgálata művészetében egyre inkább programmá, határozott politikai céljá vált. Az irodalom frontján is érezhető a forradalom előszele. A haladó frókat ért egyik támadás Aranyból is forradalmi nyilatkozatot pattantott ki:

»... majd Petőfi, meg Tompa, meg talán saját kicsinységem is fogunk írni . . . mit azon egynehány *politikai nulla*, azon még fejletlen *zéró*, melyhez nem több csak egy vonás; 1 mi például *kardvonás* is lehet, kívántatik, hogy politikai milliökká emeltessek ez a *számtalan nagy szám* mondom magáénak, szívéből szakadottnak vall.»²⁸

Ezen a helyen látszik meg leginkább, hogy Arany saját költői céljait összekapcsolta, azonosnak tartotta az elnyomott nép politikai céljaival. Ezek a politikai célok nem holmi ködös ábrándok, hanem »kardvonások», konkrét forradalmi célt jelentettek. Ez a nagyfokú tudatosodás Arany költészetében elképzelhetetlen lett volna a kor leghaladóbb eszméivel való érintkezés nélkül. Ezeket az eszméket Petőfi közvetítette költőtársának. Petőfi következetes támogatója Arany fejlődésének és nem egyszer kíméletlen kritikával illette, ha úgy érezte, hogy barátja a kettőjük kapcsolatát csupán személyes rokonszenvnek és nem ennél sokkal tágabb teljes emberi, eszmei és politikai kapcsolatnak tartotta.

»Te is mondtál utolsó leveledben egy titáni otrombaságot — tudniillik, hogy Jókaihoz a kedvemért csatlakoztál. Quo jure a kedvemért? az én kedvemért *édes öcsém ne tégy semmit, efféjét legalább ne*. S ha csupán az én kedvemért tette, úgy ezennel felmentelek minden kötelezettség alól. De itt több forog kérdésben, mint becses úri személynem kedve, ezt beszédeim után nem nagy mesteriség volna belátnod. Én a népköltészet képviselőit akartam egyesíteni. Miért az Életképekben? Mert ennek legtöbb olvasója van, mert ehhez szegődtek a legjobb fejek, mert annak szerkesztője egyik főtagja a Fiala Magyarországnak, mely nem akarja a haza kopott bocskorát örökké foltozni, hogy legyen folt hátán folt, hanem tetőtől talpig új ruhába akarja öltöztetni.»²⁹

Petőfi a személyes szívesség kérdése helyett a cselekedetek társadalmi hatását, politikai tartalmát állította előtérbe. Azon volt, hogy költőtársát tájékoztassa a legújabb politikai eseményekről és bevonja a társadalmi harcokba. Aranynál is kettőjük barátságának legszilárdabb alapja a világnézeti rokonság, a nép ügyének szolgálata volt. A szalontai tűzvész alkalmával írta:

»Hol találhatnék kebelt, amelyben érzéseim oly rokonérzést gerjeszthetnének, mint a tiédben, *mely felsírna a nép inségén?*»³⁰

Kettőjük költészetében Arany is felfedezte a rokonvonásokat, a realista ábrázolást, és a demokratikus kifejezési formát, a harcos kiállást a néptől idegen irodalommal szemben: »... az érthetetlen szépségek kora lejárt. Pedig ugye, Sándorom, lejárt, vagy ha még le nem járt volna, lejáratjuk?»³¹

Petőfi, Arany művészetében és egyéniségében erős támasztékot talált saját forradalmi programjának megvalósításához. Az elvhűségéről híres költő, aki még legelőbb barátjaival és tanítójával is szakított, de elveiből egy jöttányit sem engedett, egész életében jó barátságban volt Arannyal. Sőt 1849-ben, amikor végleg meghasonlott az opportunista vezetőkkel, Bem tábornoknál kívül szinte ő volt az egyetlen barátja, közvetlen támogatója. Társába vetett bizalmát mutatja, hogy mindent elkövetett, hogy a 48-ban induló lap, a Nép Barátja szerkesztését Aranyra bizzák.

²⁵ Levél P.-hez.

²⁶ Levél P.-hez. (I. m.: 61. l.)

²⁷ Levél P.-hez.

²⁸ Levél P.-hez. (I. m.: 73. l.)

²⁹ Levél A.-hoz. (I. m.: 94—5. l.)

³⁰ Levél P.-hez. (I. m.: 67. l.)

³¹ Levél P.-hez. (I. m.: 84. l.)

A kapcsolat politikai tartalmából fakadt a két költő barátságának mélysége. Cselekedeteinek célja és hatása, világnézetük rokonsága, eszméik és érzéseik azonossága, közös hatásuk a társadalomra teremtette meg a közöttük lévő kapcsolat szilárdságát, emberi és baráti jellegét. Levélváltásuknak, a barátságnak legvonzóbb sajátossága és tanulsága a ma számára az a természetesség, amellyel a legközvetlenebb személyes kérdések át meg átszövődnek a kor legmagasabb eszméivel, ahogy a legjelentősebb politikai problémák is személyes »magánügyé«³² válnak. Megkapóan, személyhez szóloán, humorral és ugyanakkor mozgósító erővel adott hírt Petőfi Aranyról a forradalmasodó Európáról: »Bujj el Jankó, mert háború lesz, már itt van a szomszédban Olaszországban... De szeretnélek lóháton látni avval a pörge kalapoddal.«³² A levélváltás másik sajátossága pedig az az állandó fejlesztés és támogatás, amelyet Petőfi adott Aranyra. Szinte lépésről-lépésre lehet kísérni Arany gondolatvilágának és művészi elveinek teljesedését, a Petőfi által közvetített forradalmi eszmék hatására Petőfi sokkal többet jelentett Arany számára személyes jóbarátnál. »Lelke jobbik felének«, a forradalom szimbólumának tartotta. A forradalom iránt érzett lelkesedéstől áthatva írta Petőfinak a márciusi napokról.

»Kedves Sándorom! Vedd szíves kézsorításomat polgári dicső küzdelmeidért. Nem következett ugyan még rám a levélírás, de meg nem állhatom, hogy *örömem és büszkeségem teljében* fel ne kiáltak: O et delictum et dulce decus meum!«³³

Arany művészetével kapcsolódott be a forradalom harcaiba. Számos verse és cikke tanuskodik erről. Az idegen hódítók ellen folytatott harca mutatja, hogy meglátta: a nép felemelkedésének és boldogulásának előfeltétele a nemzeti függetlenség kivívása és megtartása. 1848 novemberében írta:

»A forradalom legszentebb harcz a mi a világon lehet. Mikor egyik király a másik ellen visel háborút, az csak a királyok jussáért történik, de a forradalom népek jussát vívja ki a hatalmasság körme közül. — Ilyen forradalom által vívta ki Franciaország a maga tökéletes szabadságát, ilyen forradalmakban küzdenek a bécsiek az ausztriai nép szabadságáért, ilyen forradalom van mindenütt Európában.«³⁴

Ugyancsak forradalmiságának tanújele a János pap országa, ez a bátor és leleplező kritikája a földesurakkal szövetséges klerikális reakciónak. Politikai látóköre egyre tágult és 1949 tavaszán már nemzetközi méretekben látta a magyar nép helyzetét, a forradalom ügyét. A nemzetközi reakció megerősödésével kapcsolatban keserűen és ugyanakkor büszkén írta: »Megértük, hogy mi legyünk a legszabadelvűbb nép Európában.«³⁵

Arany a lapszerkesztést elsősorban a forradalom ügye miatt vállalta el. Nem érzett magában elég erőt ahhoz, hogy mint irányító politikus avatkozzék be az eseményekbe, de a forradalom ügyét akarta népszerűsíteni a parasztság előtt. A politikai szabadság kiterjesztése és védelmezése mellett a nép műveltségi színvonalának emelését tűzte ki célul maga elé. Vas Gerebennel való összetűzése, passzivitása a lap szerkesztésében elvi okokból eredt. Nem értett egyet a lap szerkesztési vonalával, nem érezte a népből fakadónak és így sajátjának sem. Megvetette azt a szerkesztési elvet, amely »leereszkedik«³⁶ a néphez.

»Általában nem kell a népet oly ostobának tartani, mint a »Nép barátja«³⁷ felteszi róla. A nép fontosabb dolgokat is megért csak nyelvén adják elő, anélkül, hogy egy szóért lapokra terjedő magyarázatokat kívánna. Egyszerűen néhány szóban megmondani neki valamit, ez a dolog veleje.«³⁸

Visszautasította a szerkesztők leereszkedő, »komázó«³⁹ hangját is:

»Tisztelni kell a népnek e komoly kedélyét, nehogy gúnynak vegye az örökös komázást s megbosszandó kadját.«³⁷

Ez a vita mutatja, hogy mennyire tisztelte Arany a nép józan ítélőképességét és mennyire bízott benne. A Nép barátja 1848 júniusában jelent meg. A lapon Arany mint szerkesztőtárs szerepelt. Majd minden számban megjelent valami a költő tollából. Verseket vagy egy-egy politikai cikket írt. De az év végén egyre ritkultak a közlemények és a következő évben már mint szerkesztő sem szerepelt a lapon. Arany felismerte, hogy a lap hangja csak takarja a bizalmatlanságot a nép alkotóerejével szemben. Ezért idegenkedett a Nép barátjától. De nem az ügýtől, csak az ügyet rosszul szolgáló eszköztől távolodott. 1849 elején Debrecenben újabb vállalkozással próbálkozott. A nép számára hozzáférhetővé akarta tenni a hazafias művészetet. Saját verseit kiadta ponyva alakban. Mikor a magyar kormány visszatért Pestre, Arany folytatni akarta ezt a munkát s levéllel fordult Szemere Bertalanhoz:

³² Levél A.-hoz. (I. m.: 129. l.)

³³ Levél P.-hez. (I. m.: 138. l.)

³⁴ A. cikke: Fellázadtunk-e mi magyarok?

³⁵ Levél P.-hez. (I. 198. l.)

³⁶ Levél P.-hez. (I. m.: 66. l.)

³⁷ Levél P.-hez. (I. m.: 67. l.)

»Nem mintha mások kecsgettető példáján nyereszkesedési vágyból indulnék³⁸ de mert megmaradásunk egyik főfeltételének s a népköltészet leghalászb feladatának tartom a népre s hadseregére a lehető legnagyobb mértékben hatni... «³⁸

Arany művészetén túl nem igen avatkozott be aktívan az ország politikai életébe. A követválasztáson való bukása időleges visszahúzódnásra készítette. »... többé magam ilyen dolgokba nem ártnám.« Írta Petőfinek, aki viszont egészen másképp, politikai aktivitásának fokozásával válaszolt a reakciónak.

A két költő forradalmi szereplésének különbsége nemcsak és nem elsősorban a jellem különbözőségéből fakadt. Más-környezetben és más helyzetben élték át Magyarország forradalmasodásának korszakát. Petőfi Pesten a forradalom középpontjában élte meg a 40-es évek második felének kiélesedő ellentmondásait. Egyéni tapasztalatai, sorsa, és költői érzékenysége még a többiekénél is fogékonyabbá tették a bel- és külföldi haladó eszmeáramlatok iránt. Lehetősége volt arra, hogy közvetlenül értesüljön a politikai eseményekről, hogy megismerkedjék kora haladó, a néppel szoros kapcsolatot tartó külföldi költőivel. Példaképpül választhatta Bérangert a francia nép ünnepelt »mozgalmi« költőjét. Ismerte a francia polgári forradalom többé-kevésbé hiteles menetét, a jakobinus vezérek hősiességét. Lelkesedve vette tudomásul a forradalmi mozgalom föllendülését Európaszerte. Nem elszigetelten, hanem a politikai élet központjában élt és ennek egyik irányítója is volt. Ez okozta, hogy költészetében ő szóaltatta meg legelőbb és legvilágosabban a forradalmi népiesség követelését.

Ezzel szemben Arany elszigetelten, a forradalmi mozgalom középpontjától távol élt és elsősorban csak Petőfi levelein, barátságán keresztül került be a politikai élet embert és művészetet nemesítő forgatagába. Nem értesült közvetlen gyorsasággal az egész magyar társadalom mindenkorai helyzetéről. A nemzetközi képet is csak hiányosan, néha torzításokkal tudta összeállítani a maga számára. A politika csak mint a megye kérdése vetődik fel nála. Még az Elvesztett Alkotmány is, amely legátfogóbb jellegű társadalomkritikai alkotása ebből az időből elsősorban saját meggyéjének képét tükrözte. Egyetlen egy pont van költői tudatosodásában, ahol nem volt hátránytan városba szakadt költőtársával szemben. Ez a pont a nép, a parasztság nyelvének és gondolatvilágának költői felhasználása. A Toldi éppen nyelvében, egyes képeiben, motívumaiban, általában kifejezésformájában áll a legközelebb a magyar nép világához.

A Petőfivel való ismeretség keltette fel benne az elszigeteltség érzését. Késérően írta a forradalom alatt: »Kedvem volna inkább Pesten, vagy Pest közelében, mint Szalontán az Isten és minden becületes ember háta megett lakni.«³⁹ Ebből az »Istenhátamegetti« életből magyarázható meg elsősorban Arany viszonylagos politikai passzivitása, Petőfi vezetői aktivitása mellett. De ebből nem lehet azt a következtetést levonni, mintha Arany viszolygott volna a forradalomtól, mintha nem szívvel lélekkel szolgálta volna a nép ügyét. Mindenképpen helytelen a forradalom alatti érzéseit és helyzetét az 50-es években kelt letört hangú és tétozó írásainak vallomása alapján megmagyarázni.⁴⁰

A forradalom alatt nem kényszerűségből, vagy »sodortatásból« vállalt részt a lap-szerkesztésben és nem azért ment a minisztériumba, hanem politikai meggyőződésből. Nem véletlen az, hogy élete legszebb emlékei közé sorolja katonáskodását. És nem véletlen a leírás élethűsége és közvetlensége sem, amelyben erről beszámolt Petőfinek:

»Kimondhatatlanul jól esik visszaemlékezni arra a péntek éjszakára, midőn esteli tíz órától, reggeli két óráig, tehát négy teljes órán keresztül, Arad város piacán mint kitűzött riatéren, részint állva, részint ülve, főleg pedig hasmálva obszerválgattuk a borongó holdvilágon felvillanó ágyúvillámokat, halgattuk az egymásba szakadt dörrenéseket és kushadtunk a mellettünk szétpattogó bombák forgácsai elől.«⁴¹

Aranynak Petőfi barátsága adott lehetőséget arra, hogy fokozott mértékben tudatosítsa és felszínre hozza lelkében és művészetében élő demokratikus tartalmat. Petőfi költészete egyesítette magában kora összes demokratikus és forradalmi törekvéseit Arany művészi sikerei és nagy eredményei erősítették Petőfit, mutatták, hogy jó úton halad. Ugyanakkor Petőfi ösztönzőleg hatott, fejlesztette társában azokat a művészi és emberi törekvéseket, amelyek csírájukban már az ismeretség előtt is megvoltak. De csak Petőfi költészetének lobogó lángja mellett lobbanhatott fel Arany költeményeinek tüze!

A mi korszakunkban virágoztak ki és fejlődtek tovább azok az eszmények, amelyeket Petőfi és Arany barátsága megtestesített. Éppen ezért a két költő barátsága tanulságul szolgál a ma számára is. Mutatja, hogy a hazaszeretet és a művészet igazi magaslatai elválaszthatatlanok a kor leghaladóbb eszméinek elsajátításától, a nép ügyének odaadó szolgálatától.

³⁸ Arany László közlése: Arany János hátrahagyott művei.

³⁹ Levél P.-hez. (I. m.: 169. l.)

⁴⁰ Arany önéletrajza 1855. (Gyulai Pálhoz írt levél.)

⁴¹ Levél P.-hez. (I. m.: 177. l.)

MADÁCH: AZ EMBER TRAGÉDIÁJA*

A magyar irodalom történetének igen sok olyan problémája van, amelyeket még marxista elemzésnek nem vetettek alá. Ezek közé tartozik Madách Imre műve, »Az ember tragédiája« is. Több szempontból is igen fontos feladat megvizsgálni Madách drámai költeményét. Mindenek előtt Madách műve a maga korában igen nagy hatást gyakorolt a magyar szellemi élet úgyszólván minden területén. Az irodalomtörténet számára tehát nem lehet közömbös Az Ember tragédiájának kérdése, hiszen az irodalomtörténetnek elsősorban azokat a műveket kell vizsgálnia, melyek akár pozitív akár negatív irányban a magyar ideológiai életre és így közvetve a magyar társadalmi életre jelentős hatást gyakoroltak. Nem lehet közömbös ez a munka azért sem, mert ez az alkotás egyike szegényes drámai irodalmunk legjelentősebb drámáinak. Végül fontos kérdés Az ember tragédiája kritikai feldolgozása azért is, mert egyike azoknak a magyar műalkotásoknak, melyek a külföld előtt hosszú ideig reprezentálták a magyar irodalmat, melyeknek világhatásuk volt. Ez az utóbbi megállapítás nemcsak azáltal igazolható, hogy Madách művét igen sok nyelvre fordították le, hanem, csak egyet emeljünk ki a sok példa közül, Gorkij Klim Szamginjának tanúsága szerint széles olvasóközönségre talált a Tragédia Oroszországban is, sőt, Gorkij fiatalkorában, mikor csak hallomás és a Zichy-féle illusztrációk alapján ismerte a művet, orosz nyelvre akarta fordítani.

Még mielőtt a mű érdemleges tárgyalásához fognánk, néhány szóval kell beszélni arról, hogy a polgári elemzések nyújthatnak-e valami támpontot, melynek segítségével Az ember tragédiáját megérthetjük. Ha valaki a polgári kritikát elolvassa erről a munkáról, a kor azt láthatja, hogy még a polgári álláspont egyes közös jeleket felmutató áramlatain belül is zürzavar uralkodik a Tragédia értékelésének kérdésében. Ezek közül a kritikák közül nemcsak időrendben, hanem értékben is első helyre kell állítanunk azokat a felfogásokat, melyek közvetlenül Madách életében vagy nem sokkal halála után reagáltak a Tragédiára. Arany János és Erdélyi János voltak Madách Imrének első és eddig legkiválóbb kritikusai. Az ő felfogásuk irányt mutat abból a szempontból, hogy a Tragédiát a szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti korszak magyar társadalmának termékeként kell felfogni. Nem véletlen, hogy Arany behatóan foglalkozott Madách művével, mert látta, hogy ennek a munkának éppen a magyar nemzeti problémák szempontjából van döntő jelentősége. Arany Madáchot úgy üdvözölte, mint olyan eredeti tehetséget, amilyen Petőfi óta nem termelt a magyar irodalomban. Tehát Arany számára Madách az új magyar valóság problémáinak felvetőjét jelentette. Erdélyi már negatívabban viszonyul Madách alkotásához. A kérdés magva azonban Aranynál és Erdélyinél közös. Erdélyi is abból a szempontból vizsgálja a Tragédiát, hogy mit jelent ez a magyar valóság szempontjából. A későbbi kritikák egyre jobban eltávolodnak ettől a termékeny szemponttól. Nagyrészt későbbi világnézetet igyekeznek becsempészni Az ember tragédiájába s ezek között elsősorban szerepelnek az imperializmus filozófiájának, az irracionálisizmusnak alap gondolatai. A magyar uralkodó osztálytól bizonyos mértékig elkülönülő, ezekhez képest még becsempésztetett liberalizmus legtöbbször pozitívista módon vizsgálja Madáchot. Ez az irányzat is távol áll az Arany felvetette felfogástól. Példák erre Riedl Frigyes és Alexander Bernát elemzései. Lényegében ezek is képtelenek arra, hogy a mű valóságos összefüggéseit ragadják meg. A későbbi liberális kritika még mélyebbre süllyed. Babits Mihály és igen sokan mások minden erejükkel arra törekcsenek, hogy Madáchban felfedezzék a spengleri pesszimizsikus világfelfogást vagy legalább is Schopenhauerrel azonosítsák. Még ezek között is elretentő példa Roheim Nyugatban megjelent cikke, mely a freudista álmofejtés pszichológia alapján igyekszik »megmagyarázni« Ádám fejlődését. Nem kisebb a zürzavar a Tragédia klerikális kritikusai között sem. Prohászka Ottokár pl. a Tragédiát a vallásos lélekre ártalmasnak mondja és a Prohászka Ottokárral politikailag azonos nézetet képviselő Ravasz László az ellenforradalmat kiszolgáló reakciós protestáns klérus feje Madáchot Prohászkaival szemben »védelmébe veszi«. Ezekben a kritikákban sem merül fel természetesen Arany János széleslátókörű, egészséges szempontja.

*Madách »Az ember tragédiája« c. művéről szóló dolgozatomat még 1951 októberében fejeztem be. Az Akadémiai Magyar-életrajzi Madách-vitája ennél később zajlott le és ezért nem választottam közvetlenül az itt elhangzott álláspontokra. Ennek ellenére nem tartottam zűrségesnek a tanulmányon változtatni, hiszen úgy érzem, éppen azokról a problémákról beszéltek, melyek a vitában is a középpontban állottak. Lehetséges lett volna lábjegyzetekben vagy utószóban élesebben szembeállítani egyes nézeteimet néhány, a vita folyamán felmerült nézettel. Erre azonban módomban nem volt, mert a vita anyagát behatóan tanulmányozni nem tudtam. Remélem, hogy a közben megjelent akadémiai osztályközlemények és az én dolgozatom elolvasása után az olvasó maga fogja eldönteni, hogy a felmerült álláspontok között melyik a leghelyesebb és hogy ezzel a dolgozattal néhány kérdésben előrevittem »Az ember tragédiája« marxista elemzésének ügyét.

Korántsem akarunk teljes felsorolást adni, csak éppen a fő irányvonalakat akarjuk megjelölni, melyek a Madách kritika terén szerepet játszottak. Ha más Madách elemzéseket veszünk szemügyre, akkor ezeket vagy az egyik vagy a másik kategóriába sorolhatjuk anélkül hogy tévednénk. Csak megemlítem azt, hogy Voinovich Madách elemzése pl. jellegzetesen pozitívista elemzés, Barta Jánosé pedig az imperializmus egyik legjellegzetesebb filozófiai irányzatát, az egzisztencializmust akarja belemagyarázni Madách művébe.

Van azonban még egy csoport ezeken a bírálatokon kívül. Az ebbe a csoportba tartozók érzik Arany problémafelvetésének jogosultságát. Mivel azonban akár esztétikai tévedéseikből következően, akár pedig politikai állásfoglalásukból következően nem értik és nem érthetik a Tragédiát, Arany szempontját nem fejlesztik tovább, hanem elsekélyesítik. Látják, hogy a Tragédia a 48-as magyar forradalommal és az utána kialakult helyzettel függ össze. De nem látják azt, hogy ez az összefüggés nem felületi, külsőleges, hanem éppen ez a kérdés lényege. Van olyan magyarázó, aki Keplerben hajlandó Görgeyt látni, egyszerűen azon az alapon, hogy Görgey mielőtt szabadságharcos lett, kémianár volt. (Lásd Keplerből is Danton lett). Szerb Antal irodalomtörténetében szintén hangsúlyozza azt, hogy Madáchot nem szabad Palágyi Lajos módjára egy »világdráma« szerzőjének felfogni. Szerinte a Tragédia csak a magyar valóság fölől közelíthető meg. Ezen a deklaratív kijelentésen kívül azonban Szerb Antal semmit sem tesz és így Madách művét az ő segítségével sem érthetjük meg.

Látjuk tehát, hogy a polgári kritika nem jutott eredményekre Madách művével kapcsolatban. Egyedül Adynak egy félmondata jelent üdítő oázist ebben a kritikai sivatágban, amikor leszögezi azt, hogy Madách saját korának még viszonylag becsületes köznemességét képviselte. Ez a nemesség Ady szerint még szegyelet nyíltan a haladás ellen fellépni és Ady jellemzőnek tartja, hogy amikor Erdélyi János Madáchot haladásellenességgel vádolta, Madách ezt a vádat élesen visszautasította.

2

Mint említettem, a Tragédia vizsgálatánál a legfőbb szempont, ha eredményre akarunk jutni, hogy megértjük ennek az alkotásnak a magyar társadalommal való összefüggését. Ha ezt meg akarjuk érteni, akkor az 1849 által teremtett társadalmi, politikai feltételekből, és problémákból kell kiindulnunk. Ennek a szempontnak helyességén nem változtat az sem, hogy Madách írói és politikai munkássága már 1848 előtt megkezdődött, valamint az sem, hogy magában az Ember tragédiájában sehol sem találhatunk egyetlen olyan utalást sem, mely közvetlenül utalna a magyar valóság valamely problémájára. Egy ilyen nehéz kérdésben, mint Az ember tragédiájának elemzése, nem szabad döntően arra támaszkodni, amit Madách egész életműve, politikai és irodalmi megnyilatkozásai utalásként nyújtanak számunkra. Hiszen előfordulhat az, hogy egy jószándékú, sőt, még bizonyos mértékig filozófiaiilag is képzett és haladó ember műalkotásban képtelen kifejezni világnézetét. Tehát megtörténhet, hogy egy műalkotásnak mondatai nem azt a célt szolgálják, sőt, néha az egész mű nem azt a célt szolgálja, mint amit az író el akart érni. Tehát nem olyan tényekből kell kiindulnunk, hogy Madách már egészen fiatal korában azt írta lapjára mottóként »Az ész az isten, mely minket vezet (Berzsenyi)«, vagy abból, hogy egész családja részt vett a szabadságharcban. Nem lehet számunkra Az ember tragédiája vizsgálatánál bizonyító erejű az, hogy ő a viszonylag haladó határozati párthoz tartozott és az sem, hogy a »Csak tréfa« és a »Civilizátor« c. darabjainak szereplői nyíltan képviselik haladó politikai állásfoglalását. Ez az említett álláspont nem csupán Madáchnak a Tragédiát megelőző működésére vonatkozik, hanem vonatkozik a Tragédiát követő »Mózes«-re is, mely mint állítólag Madách maga is mondta, a »húsosfazék« után vágyakozó »rablélkek« ellen irányul. Mindez nem lehetne az elemzés alapja, mert hiszen minden becsületes szándék ellenére megtörténhetett az, hogy az író az akkori konkrét helyzet rendkívül bonyolult társadalmi viszonyait nem látta világosan, nem volt képes eléggé dialektikusan felmérni éppen akkor az osztályok mozgási tendenciáit. Vagyis mindezek ellenére, lehetséges lenne, hogy Az ember tragédiája jóakarátú tévedés. És még, ha szubjektíven nem is az, a valóságban a rossz művészi megformálás miatt a darab hatása éppen az ellenkező, mint amit az író szeretne.

Ebből következik, hogy ezek az említett külsőleges bizonyítékok nem használhatók fel döntő mértékben. A kérdés tehát csak így fogalmazható: mik voltak a Bach-korszak által felvetett döntő problémák és hogyan felelt ezekre a kérdésekre Madách ebben a művében? Itt már azonban előzetesen szeretném megjegyezni azt, hogy ha ezt a kérdést komolyan vetjük fel, akkor nem várhatunk olyan választ: Madách minden tekintetben a haladás élharcosa és olyat sem: Madách minden tekintetben a reakció kiszolgálója akkor, mikor a Tragédiát írta. A hatvanas magyar társadalmi helyzet és Madách osztály- és személyes helyzetének bonyolultsága nem adott lehetőséget arra, hogy Madáchnak kora társadalmi kérdéseire adott válasza minden tekintetben pozitív vagy negatív irányban hasson.

Az 1849-ben a császári reakció által vérbefojtott magyar forradalom után egyidőre megpecsételődött hazánk gyarmati függő viszonya Ausztriától. Megerősödött a belső reakció helyzete. Új tömegmozgalomra kilitás nem volt. A köznemesség, mely a 48-as forradalom előkészítésében vezetőszerepet játszott, ezt a vezetőszerepet többé betölteni nem volt képes, a polgári osztály lényegében véve mint önálló osztály nem alakult ki. Ez a helyzet determinálta a Bach-korszak magyar társadalmát. Ugyanekkor ez alatt az idő alatt a polgári forradalom bukása ellenére megmutatkozott, Marx szavával élve, hogy az ellenforradalmi talaj egy bizonyos értelemben forradalmi. Magyarország ugyanis a kapitalista fejlődés útjára lépett és az addigi magyar fejlődéshez viszonyítva hétférfoldes léptekkel haladt ezen a téren előre. Ez a fejlődés azonban nem egészséges fejlődés volt, nem egészséges új osztály felnövekedésével, hanem a magukat túlélt régi osztályok stabilizálódásával, nem a nemzeti függetlenséggel, hanem a gyarmati függéssel fonódott össze. Ennek következménye megmutatkozott ideológiai téren is. Aki ezt a fejlődést igenelte legtöbb esetben egyben szembefordult a nemzeti függetlenséggel, szembefordult az egészséges kapitalista fejlődéssel is. Aki viszont ennek a fejlődésnek létjogosultságát tagadta, egyben konzervatív, reakciós álláspontra helyezkedett, magával a kapitalista fejlődéssel kapcsolatban is. Ezeknek az álláspontoknak áttörése csak kivételesen sikerült, de ilyenkor is rendkívül mély ellentmondásokkal, mint pl. Kossuthnál és Tánácsnál. Itt megjegyzem, hogy a darab álláspontját tekintve Madách a Civilizátorban az utóbbi nézetet képviseli, ugyanakkor a darab funkciója, mint a Bach-korszakkal való szembefordulás és ennek a kornak éles szatirája, lényegében haladó.

Ha ezt a fejlődést konkrétan akarjuk megérteni és alkalmazni akarjuk Az ember tragédiája elemzésében ennek ismeretét, akkor elengedhetetlen, hogy ezt a kérdést a magyar köznemisértégek szempontjából vessük fel. A köznemességnek, mint bármely más rétegnek és osztálynak, az objektív társadalmi lét ilyen ellentmondásos helyzetét következtében, a leglényegesebb támpontja arra vonatkozólag, hogy kik tartoznak a haladás és kik a reakció táborába, a 48-as forradalomhoz való viszony volt. A forradalomhoz való viszony feloldja bizonyos mértékig mindkét előbb említett koncepció ellentmondásait. Ha ugyanis valaki ebben az időben a Bach-korszak kritikája mellett a 48-as forradalomhoz pozitíven viszonyult, az megmutatta, hogy állásfoglalása nem a polgári fejlődés, mint olyan ellen irányul, hanem pusztán a Bach-korszakban létrejött egészségtelen fejlődésnek tagadása. A másik esetben azonban a 48-hoz pozitív viszonyulás nem jöhetett vagy csak igen problematikusan jöhetett létre.

Objektíve felvetődik, ekkor 48-al kapcsolatban is, de a helyzet külsőleges hasonlósága miatt is egy másik kérdés. Ez a reformkorhoz való viszony problémája. Nem kell magyarázni, hogy ezt a viszonyt is lényegében a 48-ra vonatkozó kérdésre adott válasz határozza meg. Viszont meg kell magyarázni azt, hogy mi ez a külsőleges hasonlóság, azért, hogy azután ezt konkrétizálhassuk az ötvenes évek legfontosabb gondolati irányaira vonatkozóan is. Ez a hasonlóság annyiban van meg, amennyiben a nemzeti függetlenség kérdése kérdés maradt, sőt, mondhatnánk, az elnyomás még súlyosabban nehezedett a magyar valóságra. Ugyancsak közös vonás az is, hogy a fejlődés a magyar demokrácia megteremtése felé mutat egy olyan korszakban, mikor még polgári osztály nem született meg. Hasonlít még annyiban is a két korszak, hogy a reformkorban éppen úgy, mint a Bach-korszakban, a császári önkény nehezedett a magyar társadalmi, politikai és ideológiai életre. Mindezek a tényezők együttesen okozták azt, hogy a haladás — és itt nyilván a polgári haladásról van szó — tendenciái nem a nyílt politikai porondon, vagy legalább nem elsősorban a nyílt politikai porondon jelennek meg, hanem inkább az ideológia területén. Természetesen, mint Révai elvtárs megállapította, ez a haladás táborának nem az erejét, hanem a gyengeségét jelzi.

A Bach-korszak és a reformkor között azonban jelentős különbségek vannak. Az egyik különbség az, hogy a Bach-korszak egy nagy fellendülés bukása után, egy forradalom bukása után jött létre. Ebben a bukásban annak ellenére, hogy a forradalom nemzeti szabadságharc is volt, nagy része volt nemcsak a főnemesség aljas, reakciós, áruló magatartásának, hanem a forradalom vezetőrétege, a köznemesség ingadozásának is. Mindennek megvoltak a messze-menő ideológiai következményei.

A magyar fejlődés, mint Lenin rámutatott, igen sok vonásában hasonlít az orosz fejlődéshez. Oroszországban, ahol a század harmadik évtizedében a polgári osztály még szintén nem lépett a politikai porondra, ugyancsak a kisnemesi értelmiség vette át a haladás erőinek vezetését. A dekabrista-mozgalom magához kapcsolta ezeket az elemeket és további fejlődés során egy ideig még ez a nemzeti értelmiség játszotta a vezetőszerepet. Oroszországban azonban ez a nemzeti értelmiséget egyre inkább felváltotta a plebejus értelmiség. Nálunk is meg volt ez a tendencia a 48-at közvetlenül megelőző években, amikor Petőfi, Tánács, Arany, Erdélyi, Vasvári stb. személyében ez a plebejus értelmiség lett a magyar forradalmi mozgalom kovásza. A 48-as forradalomban azonban ennek az értelmiségnek egy része elpusztult és a forradalom

bukása lehetetlenné tette ennek a fejlődésnek folytatását. Így 49 után ismét a nemesi értelmiség kezdte átvenni az irányító szerepet. Itt most már csak egy bizonyos korlátozott irányító szerepről beszélhetünk, mert ez az értelmiség a plebejus forradalmi értelmiséghez képest csak visszalépést jelenthetett. Ez világosan látszik abból a különbségből, amit az előbb láttunk a reformkor és a Bach-korszak között. Így az 50-es évek magyar értelmisége már nem a haladás vezető ereje volt, hanem csak egy szűk, látszólag irányító réteg, mely a néptömegektől elszakadva igyekezett a magyar nemzet sorskérdéseit megoldani.

Míg Oroszországban a liberalizmus és forradalmi demokrácia kettéválása alkalmával a plebejus forradalmi demokrácia értelmisége maradt a hangadó Herzentől Bjelinszkij és Dobroljubovon át Csernisevszkijig, addig nálunk, amíg a néptömegek mozgásban vannak 48 előtt, egy ideig szintén a forradalmi demokráciáé a döntő erő. A forradalom bukása azonban ezt a fejlődést derékba törte és a liberalizmus, a nemesi értelmiség képviselte liberalizmus az egyetlen erő, mely a nyílt reakción kívül a porondon marad. A forradalmi demokrácia küzdélme Oroszországban támadó jellegű küzdelem volt a cári reakció és a hozzá alkalmazkodó liberalizmus ellen. Nálunk a liberalizmus »küzdelme« védekező jellegű a nyílt reakció ellen.

Mindkét országban felvetődött a nép széles tömegei számára és az értelmiség számára is a döntő kérdés. Mit lehet tenni olyan helyzetben, mikor feudális elnyomás nehezedik a népre és még polgári osztály nem alakult ki? Mit kell tenni, amikor nincsen közvetlen forradalmi perspektíva? Mit tegyünk tehát, amikor a valóság még nem hozta létre a tömegek mindent elsöprő erejű mozgását? Oroszországban ezt a kérdést Csernisevszkij teszi fel, nálunk ugyanabban az időben Madách Imre. A különbség azonban óriási. A plebejus forradalmi demokrácia Csernisevszkij a Mit tegyünk-et nem kérdésnek, hanem válasznak szánta. Már magában a kérdésben elhatárolja magát a liberalizmustól, mikor számára a tett válik lényegessé. A liberalizmus jellegzetessége, hogy sok kérdést felvet, csak éppen a cselekvés kérdését nem, mint ezt Csernisevszkij Turgenyev Aszjájának példáján megmutatja. Ott a főhős szerelmes Aszjába, Aszja is szerelmes a fiúba. Minden érzelmi és gondolati feltétele meg van az elhátározó jellegű cselekvésnek. Ennek ellenére a fiatal ember nem meri megkérni Aszja kezét, meghátrál a cselekvés elől. Ezek felé a fiatal emberek felé kiáltja Csernisevszkij: nem pusztán elvileg kell elismerni valaminek a jogosultságát, hanem cselekedni is kell elveinknek megfelelően. Madách a »Mit tegyünk«-et nemesi liberális oldalról veti fel. Ebből következik az, hogy a válasz nem lehet pozitív. Ő maga is, habár érzi a »mit tegyünk« problémáját, mint a Turgenyev rajzolta nemesi fiatal ember megáll, mikor éppen az igazi, konkrét cselekvését kellene megmutatnia. Ezt a későbbiekben részletesen fogjuk bebizonyítani.

Az akkori magyar ideológiai helyzetben tehát éppen a mit tegyünkre kellett választ adni. A mit tegyünk szempontjából nálunk, mint ezt már láttuk, az alapvető kérdés a »mit tettünk«. Ezen a ponton rajzolódna ki élesen a frontok. Az egyik oldal álláspontját legpregnansabban Kemény Zsigmond fogalmazta meg. Szerinte, amit tettünk, végzetes volt. A forradalom a magyar nemzet nagy tévedése, idegen a magyar jellemről. Kemény ezt az álláspontot következetesen keresztülviszi. Szembeszáll a magyar történelem haladó hagyományaival, szembeszáll mindazzal, ami a forradalom előkészítéséhez tartozik, tehát a reformkorral is. Ennek érdekében pl. meghamisítja Széchenyi alakját és is szembeszáll Széchenyi alakjának kezdeti, egyértelműen haladó korszakával. A másik oldalon áll Arany Petőfi idézésével, mellyel, ha nem is következetesen, de bizonyos mértékig igyekszik fenntartani a 48-as forradalom eszméinek egy részét. Ezen az oldalon áll Madách »Az ember tragédiájával« és a Mózzessel, ennek az álláspontnak radikálisabb megfogalmazását látjuk Erdélyi Jánosnál. Táncsics és Kossuth pedig, akik nem a nemesi liberalizmus álláspontján álltak, ebben az időben elszakadnak a magyar ideológiai élet központjától.

A frontoknak ezt az éles kirajzolódását figyelhetjük meg az élet minden területén. A forradalom bukása többek között pesszimizmus hangulat eluralkodását hozta létre és ezzel szoros összefüggésben létrehozott egy önbizalomvesztést a köznemesség körében. Ez az egyik oldalon mély elkeseredésben jut kifejezésre (Pl. Arany: »Letészem a lantot«), a másik oldalon megteremtődik ennek az önbizalomvesztésnek, ennek a pesszimizmusnak misztifikálása és igenlése, mint pl. Kemény Zsigmond regényeiben az »örök tragikus magyar típusok« megrajzolásánál. (Pl. Werbőczy, az idealista magyar típus, Fráter György, a realista magyar típus).

A reformkor és a Bach-korszak között egyfelől, a magyar és orosz fejlődés között, másfelől, azonban megfigyelhetünk még egy igen jelentős különbséget, ami az előbb említett ideológiai harc formáira nagy mértékben hatással van. A reformkor ugyanis nálunk, különösen a vége felé, létre hozta a forradalom közvetlen perspektíváját. A szabadságharc bukása után ez a forradalmi perspektíva nem volt meg ilyen formában. A közvetlen forradalmi perspektíva természetesen Oroszországban sem volt meg Csernisevszkij idején. Oroszországban azonban ez a perspektíva nem lehetett olyan távoli, mint nálunk a veszített forradalom után. Oroszországban a nemzeti függetlenség talaján a kérdések sokkal közvetlenebbül vetődtek fel. Nálunk a 48-as forradalom előkészítésében a közvetlen forradalmi perspektíva létrehozta a lírának, vagyis

annak a műfajnak felvirágzását, mely leginkább alkalmas arra, hogy közvetlenül reagáljon a döntő társadalmi kérdésekre. A forradalom bukása után nálunk a lírai visszatükrözés elé maga a valóság is korlátokat állított az előbbi helyzethez viszonyítva és ezt súlyosbította a császári zsarnokság cenzurája. Így tehát ebben az időben az addig vezető líra többé nem képes szinte korlátlanul betölteni ezt a vezetőszerpet. Lírában egyedül Arany, aki viszont még 48 előtt kezdte pályafutását, tudta tartani a magas színvonalat. (Vajda jelentősebb lírai művei már a 60-as évek után születtek). Oroszországban viszont a vezető regényműfaj mellé fel tud sorakozni a szintén egyszemélyű társadalmi összefüggéseket feldolgozó dráma és a valóság egyes jelenségeire közvetlen érzelmi telítettséggel reagáló líra is igen magas színvonalon (Pl. Osztrovszkij, ill. Nyekraszov). Nálunk viszont a líra jelentősége, 48 előtti jelentőségéhez képest megfogytokzik és az ideológiai harcnak egyik döntő küzdőtere a kritika, esztétika és amennyire magyar viszonyok között ki tud fejlődni, a regény lesz. 48 előtt nem emelkedett olyan vezető személyiséggé kritikus, mint az 50-es években Gyulai, nem álltak úgy az érdeklődés homlokterében regények, mint pl. Jókai és Kemény regényei. A kritikának ez a megnövekedett szerepe még erősebben aláhúzza azt a megállapítást, hogy arról folyt a szó: mit tettünk. A kritikának így vagy amúgy központi problémája volt a 48 előtti magyar irodalom és a szabadságharcos magyar irodalom értékelése. Gyulainak, Erdélyinek és minden jelentős kritikusnak, mindenkinek előtt Petőfihez való viszonyát kell tisztáznia. Az orosz fejlődéssel való hasonlóságot és különbséget, sőt, ellentétet, ezen a területen is láthatjuk. Oroszországban is nagy jelentőségűvé válik a kritika és esztétika. Oroszországban azonban a kritika fegyverét a forradalmi demokrácia tartja kezében és ez azt eredményezi, hogy a nagy orosz irodalomnak reális társadalmi, politikai magvát és alapját fedik fel Csernisevszkijék. Így a kritika természeténél fogva végül a nagy orosz irodalmi fejlődésnek. Nálunk a kritika a reakció, vagy jobb esetben a liberális nemesség kezében fegyver és így a nagy magyar irodalom reális társadalmi-politikai magvának elkendőzését hozza létre.

Azokban a korokban, amikor a polgári demokratikus átalakulás egy népnek, egy nemzetnek létkérdésévé vált, létrejött egy új szükséglet. Ez a szükséglet a régi valóság világnézeti felmérése és az új valóság elvi, világnézeti alapjainak megteremtése volt. A polgári forradalmak előtt így volt ez Németországban, Angliában, Franciaországban. A demokratikus átalakulás problémája létrehozta a tendenciát Oroszországban és nálunk is. Azt, hogy a magyar fejlődés központi problémája nemcsak 48 előtt, hanem 48 után is a demokratikus átalakulás volt, többek között az a tény jelzi, hogy nálunk is folytatódott a filozófiai gondolkodás, a magyar polgári filozófiai gondolkodás megteremtésére irányuló kísérlet. A termelőerők polgári fejlődése megkövetelte a természettudományos fogalmak általánosítását és az új társadalmi problémák felvetődése megkövetelte ezeknek a kérdéseknek is az általánosítását. Ezt a körülményt Erdélyi világosan felismerte, látta, hogy most a bukott forradalom után az ideológiai harc elsősorban nem a líra, hanem a kritika és filozófia területén folyik. Ezért kezdett a forradalom bukása után egészen tudatosan filozófiával foglalkozni. Éppen úgy, mint a reformkorban, előtérbe kerülnek a filozófiai költemények. Ebből a szempontból elég csak Aranynak és Vörösmartynak ebben az időben írt költeményeire gondolni. A nyílt reakció oldalán is érzik ezt a szükségletet és Kemény nemcsak politikai röpirataival, hanem esztétikai dolgozataival is támadólag lép fel. Ez a fejlődés megvolt Oroszországban is, azonban ismét más jelleggel. Az orosz forradalmi demokrata filozófia hasonló kérdésekre igyekszik választ adni, mint a Bach-korszak magyar filozófusai és kritikusai. Itt azonban a haladó filozófia nem a védekező, hanem a támadó pozíciót foglalja el. Így Oroszországban létrejön a hegelianizmus túlhaladása, nálunk Erdélyinél is visszalépés történik a 48 előtti fokkal szemben.

4.

A fentiekből láthatjuk, hogy Madách műve mennyire bonyolult politikai és ideológiai körülmények között fogalmazódott meg. E helyzet következtében szükségszerű volt, hogy a társadalmi lét és a magyar ideológiai fejlődés által felvetett problémákat ne közvetlenül, hanem bizonyos közvetettséggel vizsgálja meg mindenki, aki ezekhez nyúl. Madách maga ezekben az években igen élénken foglalkozik filozófiai, esztétikai problémákkal. Ő a történelemben, helyesebben, a történelemfilozófiában keresi a választ kora döntő kérdéseire. Jogosult lehet-e egy forradalom, amely bukással végződik, ellentétben van-e a történelmi fejlődéssel az 1848-as forradalom egyedül azért, mert elbukott? Erre a kérdésre, mint láttuk, Kemény határozott választ adott. A 48-as forradalom szerinte idegen a magyar történelmi fejlődéstől. Ezért bukása nem tragikus, hanem a tragikus inkább az, hogy ez a forradalom egyáltalán kitörhetett. Madách válasza ebből a szempontból éppen ellentétes Kemény válaszával. Madách szerint a tragikus mag éppen nem a forradalom kitörésében, hanem bukásában van. Madách felelete igen komoly munka eredménye volt. A felvetett kérdésre a hegeli történelemfilozófiában igyekezett megtalálni a helyes választ. Ő ebből a történelemfilozófiából kiragad egyes motívu-

mokat. De nem véletlenszerűen emeli ki azokat. Ennek a történelemfilozófiának éppen azokat a mozzanatait használja fel, melyek az előbbi kérdés megválaszolása szempontjából segítséget jelentettek. (Pl. az emberi cselekedetek objektív hatása sokszor egészen más, mint az a cél, amit az ember maga elé kitűzött.) Így tehát helytelen az a nézet, mely Madách művét filozófiai műnek tekinti. Madách műve nem filozófiai mű, hanem műalkotás, amely a magyar valóság talaján keletkezett s mely a valóságos problémákra filozófiailag megalapozott megoldásokat kíván adni. Madách maga nem jutott el átfogó filozófiai világnézet kialakításához. Drámája nem a hegeli filozófia megérzőkítése. Mint haladó ember nem is támaszkodhatott volna a hegeli filozófiára, hiszen ez a világnézet az 50-es években már teljes mértékben túlhaladott álláspont volt. Az a polgári társadalom, melynek a hegeli filozófia idealizálását adja, melyet Hegel a történelmi fejlődés kulminációs pontjaként ábrázolt, recsegett-ropogott. Már a 30-as francia forradalom megmutatta ezt és magával hozta a hegeli filozófia felbomlását, de minden-nél szembetűnőbben mutatták ezt a 48-as forradalmak, különösen a francia februári forradalom. 48 után egyrészt a vulgáris materialisták, másrészt az irracionalista idealisták helyezik szembe a maguk filozófiáját a proletariátus világnézetével. Madách, aki nem ismerte és nem ismerhette a marxizmust, merít ezekből a materialistákból. Elég itt megemlíteni Büchner »Kraft und Stoff«-ját és Feuerbach: »Wesen des Christentums«-ját, (ez utóbbi még 48 előtt keletkezett) melynek egyes mondatait Madách Lucifer szájába adja. Mindez azt mutatja, hogy Madách érezte a hegeli filozófia problematikus voltát, érezte, hogy a nagy kérdésre választ adni a hegeli filozófia szellemében nem lehet. Ugyanezt érezték Csernisevskijék is. Csakhogy az orosz forradalmi demokrácia a forradalmi demokratikus állásponttól kritizálni tudta Hegelt. Így átvehetett Hegeltől egyes dialektikus elemeket és adhatott azoknak materialista ismeretelméleti megalapozást. A liberális nemesi Madách ezt nem tehette meg. Ő megállt a problémánál, érezte azokat, azonban a liberális álláspont nem engedte meg számára a filozófiai továbbfejlődést. Csernisevskij dicséri Hegel problémafelvetését, de kárhoztatja megoldásait. Ez egy része volt Csernisevskij liberalizmus elleni harcának, Madáchnál is pusztán a problémafelvetéseket találjuk meg, melyek sokszor szintén nagyvonalúak, a válaszok azonban sekélyesek. Ő, mint művész kereste és kutatta azt a világnézetet, melynek alapján állva határozott, tudományosan pontosabb és művészileg magasrendű ábrázolását adhatja az egyes korszakoknak. Mint liberális világnézetű ember, nem találhatta ezt meg.

5.

A valóság által felvetett kérdésre Madách a következő módon kísérli meg a választ megadni. Bemutatja az emberiség történelmét, annak fő csomópontjain keresztül. Megmutatja azt, hogy, amint maga mondja, az ember önjerejéből egyre magasabbra fejlődik és csak egy kis gyengeség van benne, mely minden alkalommal bukását okozza. A kérdést tehát az előbb említett okok miatt átfogalmazza a következőképpen: jogosult-e újat kezdeni, jogosult-e valami újért küzdeni, ha azt látjuk, hogy az emberiség régi küzdelme a küzdelem célkitűzéseire viszonyítva végeredményben elbukott? A kérdés értelme a magyar valóságra vonatkoztatva a következő: helyes volt-e forradalmat csinálni 48-ban, mely 49-ben elbukott, előbbre vitték-e a forradalom kirobantói a magyar társadalmat, vagypedig a forradalom kirobbanása a leg-súlyosabb szerencsétlenségbe taszította a nemzetet? Ezt a történelmi értékelést szerinte azért kell feladatunknak tekintenünk, mert ettől függ az, hogy vajjon érdemesnek tartjuk-e továbbra is 48 szellemében küzdeni.

A kérdés azonban ebben az időben nagy mértékben bonyolódott. A 48-as forradalom legjobbjai még bizonyos illúziókkal mentek a forradalomba. Legtöbbjüknek illúziói voltak a polgári társadalom lényege felől. 48 után, amikor európai méretekben megmutatkozott a burzsoázia immár mélyen reakciós jellege, ezek az illúziók szertefoszlottak. Most már nemcsak az volt a kérdés, hogy aki fenntartja a 48-as eszméket, esetleg elbukik a küzdelemben, kérdéssé vált még az is, hogy mi történne akkor, ha győznének a forradalom eszméi. Hiszen ezeket az eszméket maga a valóság semmisítene meg. Ennek oka az, hogy a polgári társadalom nem felel meg a 48-as vezetők illúzióinak. Ennél a pontnál kapcsolódott Madách Hegelhez, mint említettük, mikor kiemelte azt az elemet a hegeli filozófiából, amely szerint az emberi cselekvés eredménye sokszor egészen elüt az emberek szándékától. Ez a probléma a liberális gondolkodáson belül megoldhatatlan marad. Ennél a kérdésnél reked meg, mint látni fogjuk, Az ember tragédiája. Természetesen, ezt a kérdést nem egyedül Madách dolgozta fel az 50-es években, hiszen ez a kérdés szinte a levegőben volt. Arany János, aki később Madách művét felkarolta, már 1850 októberében világosan látta ezt a problémát. Később úgy érezte, hogy Madách ugyanahhoz a döntő kérdéshez nyúl hozzá, mint amihez ő nyúlt 50-ben. A »Gondolatok a békekongresszus felől« c. versében a következőket írja:

Midőn a gazdag megkövül
És a szegény elfásul
Egy szóval: a polgárosodás
Fordul reánk csapásul

S az ellentéteket így kísérli meg elsimítani:

Hagyjátok a meddő vitát
Bölcs isten az, ki rendel,
Az ember tiszte hogy legyen
Békében, harcban ember.

Azt hiszem, ebből világosan látszik, hogy Arany is az említett problémával vívódik. A megoldás, illetve a megnevelődés is Madách megoldásához hasonló. Madách azonban igyekszik ennél a megoldásnál helyenként többet adni. Mikor ábrázolja a legfőbb történelmi korokat és ábrázolja ezekben az ember bukását is, a végsőkéig elkeseredett embert az úrbe viszi el. Ádám nem tud már a földön élni és igyekszik elszakadni a földi létől. Ebben az úrjelenetben azonban mégis világossá válik, hogy az ember igazi léte éppen a valóságban, a társadalomban bontakozik ki. A társadalmi tevékenység az, ami kibontakoztatja emberi tulajdonságait és lényegében emberré teszi. Ádám ekkor a következőket mondja:

Oly iszonyatos az, megsemmisülni...
Oh, Lucifer, vezess földemre vissza
Hol oly sokat csatáztam hasztalan
Csatázzam újra és boldog leszek.
A célt tudom, még százszor el nem érem
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának
A cél halál, az élet küzdelem
Az élet célja a küzdés maga.

Ezekben a sorokban sűrítve megtalálhatjuk Az ember tragédiájának legdöntőbb erejét, de ugyanakkor legdöntőbb gyengeségét is. Ereje az, hogy a tragédia történelmileg bizonyítja: az ember küzdelmével vette birtokba a földet és enélkül a küzdelem nélkül a föld sohasem lehetett volna az emberé. Ez vonatkozik a társadalomra is. Az ember annyiban érezheti magáénak a társadalmat, amennyiben maga is részt vesz annak küzdelmeiben. Így Madách megfogalmazza azt, hogy aki a küzdelmekben nem vesz részt, az nem jogosult arra, hogy bírálatot mondjon a társadalom felett és arra sem, hogy a társadalmat magáénak érezze. Világos, hogy egy olyan társadalomban, mely az emberek millióit rekeszti ki a társadalmi küzdelmeiből, a társadalom nem is lehet az emberé. Így érthető meg pl. Kepler forradalmi felháborodása a nemesi társadalommal szemben. Világos az is, hogy Madách itt kritikát gyakorol azokkal az elemekkel szemben, akik önmagukat rekesztik ki a társadalom küzdelmeiből. Ez az önkirekesztés, az elefántcsonttoronyba vonulás itt az úrbe repülés formájában ábrázolódik. Az ilyen ember nem küzd a társadalom magasabbra fejlődéséért, maga az úrben mozog, megmerevedett, lényegében elembertelenedett. Ez volt Madách kora liberális nemességének egyik típusa. Ezek felé irányuló kritika Az ember tragédiájának ez a szempontja. A liberális nemesség másik része hajlandó volt részt venni a politikai életben. A politikai klubok tele voltak ennek a rétegnek képviselőivel. Ezt Madách teljes mértékben helyesli. Ugyanez az állásfoglalás megtörténik az orosz liberális nemesség egy részénél is. A nemes urak ott nyüzsgöttek a zemsztvokban, a pétervári politikai szalonokban, politizáltak a pétervári szállodák asztalai mellett. Ez a politikai aktivitás azonban csak látszólagos aktivitás volt, mind a magyar, mind az orosz liberalizmus részéről. Szívesen vettek részt a politikai életben, de ez a részvétel csak tessék-lássék részvétel volt, mert ennek a tevékenységnek célját nem látták és nem akarták világosan látni. Ezért megy el az orosz ember találkára, habár ennek a találkának, mint kitűnik, semmiféle célja nincs. Hiába tűzi ki a célt, mivel a cselekvéshez nincsen ereje, mivel a célt csak elvontan tűzi ki, de képtelen önmagát elhatárolni, a találka céltalanul válik. A magyar ember is céltalanul lézeng azon a találkán, mely létrejött közte és a politika között. Sok esetben még érzi a célt, tudja, hogy fel kell újítani 48 hagyományait, de már nem bízik a sikerben. Ő sem tudja elhatárolni magát és végső fokon megszökik a találkáról. Ugyanígy jár Madách Ádámja is. Tudja, hogy a helye a földön van, de mikor visszatér oda, Ádám is megszökik a találkáról, megijed a nehézségektől, megijed az eléje táruuló képtől, Lucifer kezébe kerül. Ádám tudati világa szerint olyan társadalomba szeretne bekapcsolódni, amely minden embert bekapcsol a társadalmi küzdelembe. Ebből a szempontból Madách koncepciója teljes mértékben igazolja Gorkijt. Gorkij szerint ugyanis a múlt nagy művészei azért tudtak nagyot

alkotni, mert lelkük mélyén mindannyian a szocialista társadalom felé vágyódtak. Ádám azonban nem a szocialista társadalomba, hanem az osztálytársadalomba kerül vissza. A sült galamb nem repül a szájába. Régebbi tapasztalatai, a történelem tapasztalatai arra vezetik, hogy megfutamodjon a további találkozások elől. Mindezzel Madách tehát egyfelől hangsúlyozza, hogy az embernek a társadalmi küzdőterén van a helye, másfelől dezillúziónlja ezt a küzdelmet. Egészen a szocialista forradalomig minden társadalmi forradalomhoz szükségsek az illúziók. Csak a szocialista forradalomban nincs szükség ezekre, mert itt a tömegeket már nem az illúziók hajtják a cselekvésre, hanem a marxista-leninista elmélet. Pl. a jakobinusokat illúziók pátosza hajtotta, hogy végigvigyék a francia forradalmat. Következetes polgári forradalom nem is képzelhető el illúziók nélkül azért, mert ezt a forradalmat végigvinni csak a tömegek tudják. A tömegek pedig nem hajlandók küzdeni csupán a kizsákmányolás egy újabb formájáért. Madách ezeket az illúziókat, melyek a forradalomnak még 48 előtt nálunk is nagy mértékben hajtóerői voltak, lerombolja. Az illúzió helyébe pusztán a társadalmi tevékenységet, a társadalmi aktivitást, a küzdelmet állítja, mint célt. A liberalizmus belső válsága tükröződik ebben. A liberalizmus azért válik nevetségessé, mert frázisai semmiféle reális tartalmat nem takarnak. A liberális azért képtelen a cselekvésre, mert maga is nagyon jól érzi ezt. Ilyen felfogással a magyar liberális nemesség csak fékező szerepet játszhatott a reakció felé. Ugyanakkor Oroszországban a liberális nemesség néha mégis kényszerült elmenni a találkára, mert nyomást gyakorolt rá a polgári haladás forradalmi demokrata szárnya. Ha tehát Madách éppen ezt a céltalanságot állítja középpontba, akkor jellegzetesen liberális álláspontot foglal el. Mert soha nem volt a történelemben semmiféle küzdelem, aminek ne lett volna célja. Ha az ember cél nélkül küzd, lényegében emberi mivoltának ugyanolyan lealacsonyodása jön létre, mintha egyáltalán nem küzdene. Ez a küzdelem liberális küzdelem, harc a szélmalmokkal. Minden emberi tevékenység alapvető mozzanata a célkitűzés. A célt nem látó perspektívtalan társadalmi tevékenység semmiféle módon nem válhat céllá. Véletlen a hasonlóság Madách és Bernstein között, de érdemes rajta elgondolkodni. Bernstein azt mondta a XIX. sz. végén »a mozgalom minden, a végcél semmi«. Csakhogy Madách nem is nevezte magát szocialistának.

Ugyanakkor azonban az említett idézet élesen elhatárolja Madáchot minden olyan dekadens ideológiától, amellyel kritikusai azonosítani szerették volna. Madách nem volt sem schopenhauerianus, sem a spengleri kultúrkörök hirdetője, hiszen ezeknek a filozófiáknak lényegük az, hogy helyeslik a társadalomtól való visszahúzóódást, a passzivitást, amit Madách élesen bírál. Madách nem volt forradalmár, nem volt következetes harcosa a haladásnak, de még így is hatalmas szakadék választotta el az imperializmus mélységesen rosszhiszemű lakáitól.

6

Ha Madách műve valóban ilyen lényeges kérdésre akart választ adni, akkor igen fontos megvizsgálnunk ennek a válasznak formáját. A történeti színekben Madách mintegy summáját akarja adni az emberiség történetének. Tudatosítani akarja az olvasóban önmaga történetét és azt szeretné, ha ebből a történelemből az olvasó maga következtetne a valóság által feltett kérdés megoldására. Ha egy író a történelemnek lényeges mozgási tendenciáit akarja megragadni, akkor nem kell szorosan ragaszkodnia a történelmi tényekhez. Madách nem is teszi ezt. Elég csak Milthiades esetét említenünk, mely egyáltalán nem úgy játszódtott le, mint ahogy Madách leírta. Ugyancsak nem szükséges ehhez tudományos pontossággal megragadni az egyes korok belső természetét. Madáchnak tehát igaza van Erdélyivel szemben, mikor Erdélyi azzal vádolja őt, hogy az egyiptomi jelenetet elgiccsesíti, hiszen nem létezett olyan fáraó, aki hatalmáról önként, »liberális szellemben« lemondott volna. Erdélyinek csak akkor volna igaza, ha jeleneteket az egész mű összefüggéséből kiragadva vennénk szemügyre. Madách azonban korántsem akart egy-egy történelmi drámát írni, hanem összefüggő egészet szeretett volna alkotni. Ebben a részlet igen helyesen alá van rendelve az egész mű mondani-
valójának. Madách itt nem egy fáraót és nem egy Tankrédot és nem is Dantont akarta ábrázolni. A különböző jelmezek csak az emberiség történelmileg elért fejlődési fokának és tendenciájának jelmezei. Nem véletlen, hogy azon a ponton, ahol az akkori társadalmi állapotok felszámolása megindult, Ádám egyes alakjaiban lélektanilag már megkezdődik az a folyamat is, hogy az alak visszavedlik Ádammá. (L. a fáraó esetét.) Tankréd és a többiek, talán csak Keplert és Dantont kivéve, egészen a londoni színiig, mindig ezen a fokon állnak akkor, amikor az általuk képviselt társadalom ellen fordulnak. Ez Madách igen mély, reális látásmódjára utal. Miért? Azért, mert ezáltal sikerül megmutatnia, hogy a fennálló társadalom csúcspontjain álló emberek is minden esetben, pusztán a társadalmi meghatározottságuk révén állnak ott. Csak emiatt fáraók, Sergiolusok stb. Emberi mivoltuk lényegében már tiltakozás a fennálló rend ellen, még akkor is, ha ennek a rendnek minden áldását ők élvezik. A kérdés reális

magva tehát a következő: az osztálytársadalom az embert elemberteleníti és csak a régi társadalmat megváltoztatni akaró mozgalmak azok, amelyek visszaadhatják az embert önmagának. Madáchnál valóban mindig megmutatkozik az egyes jelenetek végén az osztálytársadalom egyes jelenségeinek az összemberiség céljai, vágyai és reményei felől való kritikája. Ez nem jelenti azt, hogy a kritika mindig az egyes történeti korok lényegének megragadásával történik. Ennek ellenére, a fennálló társadalom egyes jelenségeinek kritikája révén válik fáraóból újra Ádám, a despotából a jajt meghallani képes ember. Hogy ez a kérdés mennyire így áll még az egyiptomi jelenetnél is, arra jellemző az, hogy abban a pillanatban, amint a despotában egy emberi érzelem keletkezik, t. i. szerelmes lesz, megindul a fentebb jelzett folyamat. A szerelem érzése emberi öntudatra ébreszti Adámot és szembekerül azzal, ami ő maga volt, szembekerül a fáraóval. A fáraó embertelenségét jelzi az a mondhatatlan űr, melyet szívében érez és abban a pillanatban, amint ez az érzés megszűnik, az űr helyébe emberi érzés kerül, már többé nem fáraó. Tehát szó sincsen arról, hogy fáraó liberális emberré vedlett és így mond le jogairól, hanem fáraóban Ádám megszünteti fáraót. Tehát láthatjuk, hogy Erdélyinek ebben a kérdésben ilyen szempontból nem volt igaza. Erdélyi ugyanis azt hitte, hogy Madách itt a valóságos fáraó történetét igyekezett megírni. Valójában itt a történelem pusztán jelmez, melyben Madách lejátsszatja kora problémáit.

Egy másik szempontból azonban Erdélyinek igaza van. Erdélyi jól érzi azt, hogy a történelmi változások egyáltalában nem felülről, hanem alulról, a néptömegek forradalmai révén következnek be. Madáchnál erről szó sincs. Az ő jóindulatú liberális koncepciója az, hogy a társadalmi fejlődés úgy jön létre, hogy a fennálló társadalom vezető tagjaiban felébred az emberi érzés, belátják a fennálló helyzet embertelenségét és most már maguk igyekeznek segíteni a bajokon. Így vezetik át a társadalmat egy újabb korszakba. Ilyen elgondolás mellett nem lehet felfedezni a történelem reális hajtóerőit, nem lehet megmutatni a néptömegek szerepét. A néptömegek Madáchnál mindenütt a minden irányban hajlítható, amorf, meggyőződés nélküli emberek nagy csoportját jelentik. Ezek az emberek legfeljebb csak az által válnak rokonszenvesse egy helyen (az egyiptomi jelenetben), hogy Madách fizikai szenvedéseiket ábrázolja. Így nem a néptömegek forgatják a történelem kerekét, hanem az uralkodó osztályokban bizonyos ponton fellépő absztrakt humanizmus. Madách, mint látjuk, a valóságnak egy részletösszefüggését ilyen módon mélyen meg tudta ragadni a liberális állásponttól is. De éppen liberális álláspontja következtében csak a részletösszefüggést tudja megragadni és a döntőt nem. Dobroljubov, a liberalizmusnak ezt a vonását Turgenyev Napfelkelte előtt c. regényében világosan kimutatja. Berszenev is világosan meglát sok részletkérdést, de a kérdés gyökeréig csak a forradalmár Inszarov tud hatolni. Madách is elhalad a döntő kérdés mellett. Tehát a baj nem ott van, hogy a fáraó túlságosan haladó, liberális gondolkodású ember, mert ez csak kifejeződése annak a nagyobb bajnak, hogy az író nem túlságosan haladó, liberális gondolkodású ember.

7

Láttuk, hogy Madách mélyen meglátta az osztálytársadalom problematikus voltát. Láttuk azt is, hogy legtöbbször nem a kor történelmének megfelelő döntő problémákat ragadja meg. Ezt egy példával már illusztráltuk. Lehetne azonban ezeket a példákat szaporítani. Így az antik proletariátus kérdése, melynek élődsi jellegét Madách megkapóan rajzolja, csak egyike volt azoknak a tényezőknek, melyek a rabszolgatársadalmat bukásra ítélték. Ugyanígy, a római uralkodóosztály teljes elszakadása a termeléstől és a társadalmi problémáktól csak egyik és nem is legfontosabb tényezője volt a római rabszolgatartó társadalom felbomlásának. Azokat a kérdéseket azonban, melyeket Madách kiragad, igen mélyen világítja meg. Ha az utóbbi példánál maradunk, látjuk azt, hogy a római uralkodóosztály egyenesen gúnyolódott a régi Rómán, mely a társadalmi problémáknak még komoly jelentőséget tulajdonított. Madách kritikája szempontjából a döntő az, hogy az osztálytársadalom minden korban kivetkőzteti az embert emberi mivoltából. Éppen azért marad fáraó kritikája aktuális Madách idejében is, mert nem pusztán az egyiptomi korhoz kötött magatartásról van benne szó, hanem a kizsákmányoló és kizsákmányolt viszonyáról általában. Ezt a kritikát Madách úgy gyakorolja, hogy nála egymást váltják az általa kollektivistikusnak és individualistikusnak képzelt társadalmi tendenciák történelmi megvalósulásai. Ezzel Madách azonban ismét elvisz a főproblémától. A valóságban nem az individualizmus és kollektívizmus, a zsarnokság és demokrácia egymást felváltásáról van szó, hanem ezeknek a tendenciáknak állandó küzdelméről. Ebben a társadalomban pedig a szocializmusig a zsarnokság arat győzelmet. Így aztán Madách, mivel helytelen elvi alapon áll, állandóan a demokrácia kritikáját nyújtja, amikor ezzel a kérdéssel foglalkozik. A hiba ott sarkallik, hogy a liberális gondolkodás a demokratikus frázisokat is hajlandó igazi demokratikus törekvésként felfogni. Így lesz bírálata lesújtó a görög demokrácia felett. Ebben a bírálatban igaza van, azonban ennek a megállapításnak

másik oldala az, hogy Madách ebből a szempontból kiindulva a demokratikus frázisok tartalmatlanságán »okulva« magát a demokráciát is frázisnak tartja.

Mindennek a mélyén ismét Madách liberális álláspontja rejlik. A liberálisra általában nemcsak az jellemző, hogy reformokkal, megalkuvással igyekszik egyengetni a polgári fejlődés útját. Jellemző rá még az is, hogy fél a néptömegektől. Eppen azért reformista, mert fél tőlük. Madách valóban úgy látja, hogy a nép képtelen jogaival élni és azokat m'nduntalan kiadja kezéből. Így pl. Milthiadesznél a felbérelt demagógok, a falanszter jelenetben pedig a tudós kezébe kerül a nép akarata. Természetesen, ez is válasz a magyar 48-as forradalom által felvetett egyik kérdésre: a néptömegek aktivitásának kérdésére. Madách itt azt a helytelen álláspontot foglalja el, hogy a néptömegek sohasem irányítók, hanem mindig irányítottak. Ebből következik, hogy 48-ban nem a néptömegek, hanem a néptömegek vezetőinek szerepe volt a döntő. Ez kifejezi Madách kétségbeesését is afelett, hogy pl. 48-ban a nemzetiségi tömegeket a reakció saját érdekeik ellen tudta hangolni és szembe tudta fordítani a szabadságharcra. A néptömegek éretlenségének kérdésére már 48-ban Petőfi megadta a választ az »Apostol«-ban. A válasz az volt, hogy még jobban közeledett a néptömegek felé, még erősebben összefonódott velük azután, hogy félrevezették őket és továbbra is törhetetlenül bízott a népben. Madách éppen ellenkezőleg. Kiábrándult a tömegek alkotóerejéből. Lényegében ez az oka annak, hogy egyén és közösség problémáját megoldani nem tudta.

8

A fentiekből kitűnt, hogy ugyanakkor, amikor Madách az osztálytársadalom igen mély kritikáját nyújtja és időben tagolja az osztálytársadalomnak azokat a jellegzetességeit, melyek saját korában szintén éltek és térben jelentek meg, képtelen megérteni a néptömegek szerepét. Ennek következménye az, hogy a történelmi fejlődés a maga valóságában nem foghatta fel. Nem is tud elképzelni olyan társadalmat, melyben a demokrácia nem frázis és így a történelmi színeknél megfeleldezik az ősközösségről. Az ősközösség helyébe Ádám és Éva paradicsomi jelenetét állítja. A paradicsom viszont nem a néptömegek demokráciáján alapul, hanem a bibliai »robinzonádán«. Madách nemcsak a Tragédiában, hanem más helyen is bebizonyítja, hogy képtelen kibontakozni az osztálytársadalom kategóriáiból. Pl. egy helyen, ahol az ősmagyarokról ír, bizonyosnak tartja, hogy Magyarország területén már a honfoglalás előtt lehettek magyarok. Enélkül szerinte elképzelhetetlen lenne, hogy honnan kerültek elő a jobbágyok, hiszen az ősmagyarok mind nemesek voltak. Madáchnak ez a teljesen nevetséges hipotézise abból fakad, hogy képtelen elképzelni az őskommunizmust, illetve a nemzeti társadalmat sem. A társadalom számára, egyenlő az osztálytársadalommal. Ennek oka, mint bebizonyítottuk az, hogy nem bízuk a tömegekben, hogy nem lát bennük olyan erőt, melyre társadalmat lehetne építeni.

Ez igen erősen meglátszik a Tragédián és összefügg a már előbb felvetett alapproblémával. Az osztálytársadalmak kérdését látja Madách, mivel azonban pusztán az osztálytársadalmak kategóriáiban gondolkodik, számára a feladat, a problémák megoldása, csak feladat marad. Ebben a hibában Madách osztozik a polgári realizmus minden nagy klasszikusával, akik vagy egyáltalán nem látnak kiutat, vagy pedig utopisztikusan, illuzionisztikusan felvázolt képet mutatnak. A polgári realizmus alapvető belső ellentmondása az, hogy míg az írók lelkük mélyén a szocializmus felé vágyódnak, ez a vágyódás nem ölthet határozott, tudatos formát. Ezért a társadalom felett mondott bírálatuk után elmarad a kiút megmutatása. Ennek az ellentmondásnak egyedüli feloldása a szocialista realizmusban történik meg, mikor az író a fennálló társadalom bírálatát (ha osztálytársadalmat ábrázol) összeköti a jövő, a szocializmus perspektívájának felmutatásával. Ez a perspektíva természetesen már nem illuzionisztikus, minthogy az író a marxizmus-leninizmus talaján áll. Madách egész filozófiai keresgélése lényegében egy olyan filozófia fellelérése irányul, mely ezt a perspektívát megmutatja. Madách maga is érezte, hogy a polgári realistáknak ez az általános problémája az ő művével kapcsolatban sokkal súlyosabb. Egy regényíró, aki a polgári társadalmat ábrázolja és egy konkrét történelmi korszakról beszél, még nyitva hagyhatja a jövő kérdését. Ha nem ad választ, azzal még nem veszélyezteti művének, mint realista műnek mondanivalóját. Az azonban, aki történelmi korokon keresztül veti fel azokat a kérdéseket, melyek historiai távlatban, de ugyanakkor saját korában is világtörténelmi kérdések, egész művének tendenciáját semmisítheti meg, ha nem válaszol erre a problémára. Madách nem fél a probléma felvetésétől, nem válik a kapitalizmus vulgáris apologetájává. A kapitalista fejlődést, igen helyesen és könyörtelenül kritizálja a londoni színben. Ez az ábrázolás lényegében a Tragédia kritikai tendenciájának csúcspontja. Sikerül sokoldalúan feltárnia, ábrázolnia a kapitalizmus lényeges jellemvonásait a maguk elrettentő mivoltában. Szerephez jut itt a munkásosztály mély elnyomatása, rámutat, hogy ebben a társadalomban a szerelmi viszonylatok pénzviszonylattá válnak, a művészet elművésztelenedik, a tudomány áltudománnyá válik. Ezután azonban Madách megreked az ellentmondá-

sokban, képtelen még csak érinteni is a jövő perspektíváját. Forradalmi demokrata álláspontról, habár illuzionisztikusan, de mégis sok reális tartalommal, Csernisevskij megteszi ezt. Forradalmi demokrata álláspontról lehetséges kritizálnia a kapitalizmust és ugyanakkor az utópista szocializmus talaján állni. A néptömegek ereje, harcuknak hitelessége az, ami biztosítéka az új társadalomba való áttejelődésnek. Ha azonban Madách az utópista szocializmust kritikátlanul átvénné, vagy akár csak kritikával is helyeselné, akkor művének alapvető mondanivalóját semmisítené meg. Mint Erdélyinél is látható volt, a liberalizmus számára az utópista szocializmus elfogadása nem a társadalmi tevékenység helyeslését, hanem az attól való elszakadást jelenti. Az utópista szocializmus a liberalizmus számára tipikus «szalon» szocializmus. Megnyugtatóként hathat és annyit jelent, hogy a közvetlen gyakorlati cselekvés értelmetlen, mert a szocializmus megteremtése a távoli jövő feladata. Az utópista szocializmus egyesítése a társadalmi tevékenység követelésével tehát csak forradalmi demokratikus álláspontból lehetséges.

Madách már a kapitalizmusban megvillantja a jövő csiráit. A jövő megteremtését két oldalról várja, egyrészt a munkásosztály oldaláról, másrészt pedig a tudomány oldaláról. A tudományt a kapitalizmus Madách szerint is szánalmas állapotba taszította és ennek jelentőségét csak az új, a munkások által teremtetett társadalom fogja elismerni. Az új társadalom alapja azonban Madáchnál nem a munkásosztály, de nem is a néptömegek általánosan. Ha a szocializmust úgy ábrázolná, hogy a munkások maguk érdekében felszabadítják a tudományt az alól a rabság alól, amelyben a kapitalizmus tartotta, akkor valóban elérkezne a szocializmus álláspontjára. Ebben az esetben megfogalmazná a szocializmus egyik döntő tendenciáját, azt a tendenciát, hogy ez a társadalmi rend a tudományt és a tudományon keresztül a szocializmus, az emberiség szolgálatába állítja. Madáchnál mindez idealista módon fordítva, a feje tetejére állítva tükröződik. Nála a tudomány, melynek feudális bilincseit a polgárság szétzúzta, a kapitalista társadalomban rabbá válik. (E megállapítás mindkét mozzanatát ábrázolja Madách. Nyilván a francia forradalom szabadítja meg Keplert a csillagjósáslástól, a megállapítás másik részét már illusztráltuk.). A kapitalista társadalmi rabságtól megszabadult tudomány Madách szerint nem áll a felszabadító szolgálatában. A valóságban a munkásosztály a tudományt éppen azáltal szabadítja fel, hogy felszabadítja önmagát. Madáchnál a felszabadított ember a felszabadított tudomány rabszolgájává válik. Itt ismét az történik, hogy Madách a történelem tanulságait, melyek szerint a termelőerők fejlődése úrrá lesz a termelési viszonyokon, mechanikusan alkalmazza a jövőre vonatkozólag is. Nem lát túl az osztálytársadalmon, nem látja, hogy az uralkodó osztállyá emelkedett tömegekben minden eddigi uralkodó osztálynál minőségileg több lehetőség rejlik. Ezért fordítja meg a valóságos viszonylatot és ábrázolja embertelennek az új társadalmat is. Ilyen társadalom azonban nem volt soha. A tudomány a múltban mindig osztályoknak a szolgálatában állt, melyek korlátozták annak lehetőségeit. Az új társadalomban a tudomány lehetőségei végtelenek. Így tehát Madách az osztály nélküli társadalmat is lényegileg az osztálytársadalom módjára fogja fel. Itt sem képes elképzelni, hogy a tömegeknek van teremtőerejük.

Az, hogy Madách a jövőt illetően ilyen perspektívát nyújt, a maga korában mégis tartalmazott valamilyen reális meglátást. Ezáltal sikerült bizonyítania azt, hogy az öncélú tudomány a maga lényegét tekintve már nem tudomány, a tudománytalanság pedig, mint már a csillagjósáslásnál is bebizonyította, a régi fenntartásának egyik eszközévé lesz. Az ilyen áltudomány Madách korához viszonyítva valóban a jövőben jelenik meg, mégpedig az imperialista társadalomban. Itt a tudomány nem az emberért van, hanem az ember ellensége és így ez a tudomány már eleve nem tudományos jellegű. Madách meglátta a kapitalizmus tudományának ezt a tendenciáját, meglátta, de mint liberális nem értette meg, hogy ez a jövő, ez az új, lényegében csak időben jövő, időben új, de még a régihez tartozik. Ilyen módon jön létre ennek az állapotnak, mely az imperializmus korszakában meg is valósult, újként való felfogása és szocializmussal való helytelen azonosítása. Ha mi ma ezt az ábrázolást, az emberellenes tudomány ábrázolását olvassuk, a valóságban soha nem gondolunk arra, hogy a szocializmus valószínűleg meg ilyen falansztert, gondolunk viszont arra, hogy az emberi munka embertelenessége mennyire jellemző az imperializmusra. Az imperializmusban faragtatnak a művészekkel székelyeket, itt áll minden a »tudományos termelés«, a Taylor és egyéb rendszerek, az embert embertelenül hajszoló rendszerek szolgálatában. Itt alacsonyodik le az ember teljesen gépkatrészé a magasabb profit érdekében. Az emberek fajtenyésztését is ez a kor akarta megvalósítani. A családi életet is az imperializmus kora züllesztette szét teljes mértékben. Aki a felszabadulás előtt látta az ember tragédiáját, annak igen könnyen eszébe juthattak Hitler embertenyésztői, kényszermunkatáborai, ahol az emberiség legnagyobb szellemi szalmán térdeltek.

A jövőt feltáró jelenetekben csúcsosodik ki az ember tragédiájának már említett hibás kompozicionális alapmotívuma. Miután az individualisztikus fáraót a »demokratikus« Milhiades, az önző Sergiolust a vallás »kollektív« hatóerejében bízó Tankred, a kényszerből egyedül maradt tudós Keplert a népevezér Danton váltja fel, az utolsó két jelenet végsőképp

kiélezi az individualizmus és kollektívizmus ellentétének kompozicionális alapelvét. A falanszter a közösségért végzett munka végső csődje, az eszkimójelenet az individualista törekvések végső csődje. Mi okozza ezt a csődöt? Az, hogy az ember a társadalmi ellentétek miatt nem képes megbirkózni főfeladatával, a természet legyőzésével, nem képes «lenni mindenek felett». Madách műve ebben a tekintetben intés az emberiség számára, figyelmeztetés arra, hogy az osztálytársadalom képtelen megvalósítani az emberiség nagy feladatát, a természet legyőzését.

Madách mindezeket a kérdéseket igen becsületesen, lelkiismeretesen vizsgálja. A perspektíva kérdéséből, jobban mondva: a perspektívátlanlás kérdéséből nem következik az, hogy az osztálytársadalmat mentetgetni próbálná. Sőt. A szereplők egymáshoz való viszonyával is elmélyíti kritikáját. Pl. egészen a londoni színiig főszereplőjét, Ádámot, beöltözteti az illető szín ruhájába. A londoni színtől kezdve azonban már nem szerepelnek világtörténelmi alakok. Ettől kezdve Ádám külső szemlélőként lép fel, nem tartozik hozzá ahhoz a társadalomhoz, melyet a történelmi szín ábrázol. Ennek igen mélyreható okai vannak. Az egyik az, hogy Ádám egyre inkább csalogódik a régi ideálokban. Emiatt bizonyos fenntartással megy az újabb társadalmak felé. A másik az, hogy mint említettük, azzal a szereppel, amit Ádám az osztálytársadalomban játszik, állandóan szembe kerül az emberi morális magatartás követelése. A kapitalizmusban azonban képtelen feloldódni a társadalom életében úgy, hogy közben megtartsa állandóan fenntartott emberi morálját. Más szóval: a kapitalista társadalomban már nem lehet meg az az illúziója, hogy itt valami az emberiség érdekében történik. Ádám itt nagy ember nem lehet. A londoni piacon, a tőzsdén nem mozognak nagy emberek. Világtörténelmi szemlélyé, mint a kapitalista társadalom tagja, csak mint munkás emelkedhetne. Eddig azonban Madách nem juthatott el. Madách a londoni színi világtörténelmi személyek tragédiáját játszotta le. Világtörténelmi jelentőségű egyének tragédiája azonban csak világtörténelmileg jogosult tévedésből fakadhat. A kapitalizmus uralomra jutásától kezdve azonban ilyen világtörténelmileg jogosult tévedés nincs és így Ádám nem öltheti magára egy Lowell köntösét. Ugyanígy természetesen a továbbiakban is megszűnik a világtörténelmi tévedés jogosultsága. Ebből a szempontból igaza van Madáchnak, mikor Ádámot nem azonosítja a falanszter tudósával. Ádám nem is azonosulhat azzal, hiszen Ádám belső dialektikájából annyi szenvedés után a néptömegekkel való azonosulásnak kellene következnie. Madách erre az ábrázolásra képtelen volt. A liberális nemesség nem tudott azonosulni a tömegekkel és így Madách művészileg visszatükrözte e réteg tehetetlenségét. Ebben a művészi tükrözésben most már Madách szándéka, említett alaptendenciája a visszajára fordult. Piedesztálra emeli azt az emberi magatartást, mely külső, szkeptikus szemlélője a világtörténelem új sorsfordulatainak. Madáchot realizmus akadályozta meg abban, hogy az embert az osztálytársadalomban úgy mutassa meg, mint aki boldog problémátlanul él. Liberalizmus akadályozta meg abban, hogy az embert konkrét tevékenysége felől, alkotótevékenysége felől ragadja meg olyan időben, mikor világtörténelmi méretekben elvitathatatlanul a népe a kezdeményező szerep.

Madách korában ez a felfogás félreérthetetlen választ adott a kor központi kérdéseire. Érdemes-e még egyszer küzdeni a magyar demokráciáért? Madách válasza az: érdemes. Minden eddigi küzdelem magasabb fokra emelte az emberiséget. Küzdeni érdemes, mert küzdeni ilyen magas célokért szép. Ugyanakkor azonban ennek a küzdelemnek célját Madách dezilluzionálja. Mint említettük, a demokráciát Madách frázisnak tartja, amint hogy frázis is akkor, ha nem a nép uralmát jelenti. Éppen ezért a társadalmi küzdelmekben egyfelől részt kell vennünk (már mint részt kell vennie a liberális nemességnek), másfelől, ennek csak egy fenntartásokkal teli részvételnek szabad lennie. Kritizálnunk kell, szemben kell állnunk a fennállóval, de szembeszállni már nem érdemes. Az egyetlen helyes teendő a magyar köznemesség által követett passzív rezisztencia, mely mégis csak rezisztencia, de aktív nem lehet. Természetesen, ez a passzív rezisztencia egyben határozott negatív politikai állásfoglalás volt a Bach-korszakkal szemben. Egyúttal azonban jelezte azt, hogy a liberális köznemesség új pozitív célok kitűzésére, és természetesen elérésére is képtelen. A nemességnek ezt a még viszonylag becsületes, de politikailag teljesen impotens világnézetét tükrözi vissza Az ember tragédiája.

Mindezekből világossá válik, hogy Ádámnak semmi köze az «örök emberi» eszményhez abban az értelemben, amint ezt a szellemtörténészek igyekeznek feltüntetni. A szellemtörténet számára Az ember tragédiája egyáltalában nem konkrét kérdésekre választ adó mű, hanem az «örök ember» típusának megrajzolása. Mint láttuk, ez az álláspont teljes mértékben hamis. Ha úgy volna, mint a szellemtörténészek állítják, akkor Az ember tragédiája teljesen elhibázott, művészietlen alkotás lenne. Madách művészete abban áll, hogy amikor szereplőit történelmi korok koron keresztül vezeti, akkor beállítja őket helyzetük dialektikus mozgásába. Ezáltal a szereplők nemcsak történelmileg más helyzetbe kerülnek, hanem egyben maguk is fejlődnek, szellemi arcuk új vonásokkal gazdagodik. Ádám döntő kérdése az emberré válás, a természet legyőzésének kérdése. Ez Ádám alakjában az egyetlen «örök emberi». Ez azonban a valóságban is az egyetlen örök emberinek nevezhető tulajdonság. Meghódítani a természetet

és úgy átalakítani a társadalmat, hogy a természetén egyre teljesebben uralkodhassunk: mióta az ember ember, ez mindig fő célkitűzése volt. Ennek a vágnak minden esetben megvannak a konkrét történelmi korlátjai: azok a formák, melyekben az embernek ez a törekvése megjelenik, mindig a konkrét történelmi helyzetből erednek. De bármilyen formájú haladó tendencia, mozgalom mélyén ez a szándék rejlik. Madáchnál már az első történelmi színben, miután az ember önjerejére támaszkodva igyekszik legyőzni a természetet, megmutatkozik az, hogy akkor és olyan körülmények között ennek a törekvésnek valóra váltása csak ábránd. A piramist az idő vasfoga kikezdi, fáraó nagyságából az egyszerű szellő semmit sem hagy meg. Valóban. A természet legyőzése nem egy korszaknak az eredménye, hanem az emberiség végtelen történelmének folyamán létrejövő, még hozzá a kommunizmusban létrejövő eredmény. Így Ádámnak ez a törekvése hajótörést szenved. Azonban, és éppen ez adja meg a mű bizonyos egységét, a törekvések együttesében, a különféle mozzanatok egyesítésében visszatükröződik az emberiség történelmében lejátszódott egész út, mely a föld valódi birtokbavételére irányult. Ez a fölfelé emelkedés, amire Madách Erdélyihez írott válaszlevelében utal, megmutatkozik a Tragédiában egészen a falanszter jelenetig. Itt azonban éppen nem a kísérletek végső eredményét mutatja meg Madách, hanem végső csődjét. Így Madách műve lényegében pesszimista. Ádámnak a főhősnek szándékai kudarcot szenvednek. Ennek következtében Madáchnak az osztálytársadalom felé irányuló kritikája is elveszti igazi életét. Minden nagy író, még ha konkrétan nem is látta a jövőt, lényegében optimista író volt. (Persze nem az optimizmus kincstári értelmében.) Nem is lehet másként. Az osztálytársadalom irodalmának tartalmát az adja meg, hogy megmutatja, milyenné teszi az embert az osztálytársadalom még akkor is, ha ő maga egyáltalán nem akar olyan lenni. Az embernek ez a küzdelme önmagáért az osztálytársadalomban a munkásmozgalom megjelenéséig legtöbb esetben bukással végződött. A nagy író azonban mindig úgy ábrázolja ezt, hogy a bukás csak relatív, időleges. A fennálló társadalommal szembe fognak szállni az emberek még egyszer és még többször. Ezek az emberek végeredményben győzelmet fognak aratni. Így válik élessé az osztálytársadalom kritikája. Madáchnál azonban a kritikai realizmusnak ez a tartalma lényegében elvész. Az ő kritikája az osztálytársadalom felett erőtlenné válik s ennek okát, gyökerét Madách liberalizmusában és ebből következően nem-humanista voltában találhatjuk meg. Nem állíthatjuk azt, hogy Madách világnézetében nincsenek humanista elemek, hiszen az egész fejlődést éppen annak köszönhetjük Madách szerint, hogy az ember önjerejére támaszkodva próbál a maga számára új helyzetet teremteni. A humanizmusnak azonban nemcsak az a jellemző vonása, hogy nem bízik emberen kívül álló hatalmokban, istenekben, szellemekben, csodákban stb., hanem az is, hogy határtalanul bízik az emberben. A humanista meg van győződve arról, hogy az ember képes önmagát felszabadítani minden külső segítség nélkül. Madách meg van győződve arról, hogy igen helyes volna, ha az ember erre képes lenne. Valójában azonban képtelen erre az önfelszabadításra. Ha ezt lefordítjuk az akkori magyar valóság nyelvére, ez annyit jelent: nagyon szép a 48-as eszme, nagyon szép gondolat, hogy mi magunk kivívhatjuk szabadságunkat, de ez nem tőlünk függ. Szaltikov-Scsedrinnél, az orosz forradalmi demokratánál egészen hasonló gondolat merül fel. Csakhogy nála nem a pozitív emberi figura az, aki vágyakozik arra, hogy valami az ő kívánsága szerint történjék, hanem a negatív. Az ő bürokratája látja, hogy Amerikában demokrácia van (a XIX. sz. közepén) és azt mondja: be kellene zárni Amerikát, de ez sajnos nem tőlem függ. Madách Ádámja látja, hogy 1860-ban Magyarországon nincs demokrácia és azt mondja: meg kellene nyitni a demokráciát, csak hogy úgy látszik, ez nem tőlem függ. Madách pesszimiztikus, antihumanisztikus mondani-valóját aláhúzza, megerősíti az, hogy a végén csak isten szava ad perspektívát számára. Önjerejéből halálra volna ítélve és ha védő misztikum nem állna felette, akkor semmi reménye nem volna az emberiség jövőjét illetően.

Madách alapfelfogásának rendeli alá művének minden alakját. Így Éva alakját is. Éva esetében sincs semmiféle „örök emberiről” vagy „örök nőiről” szó. Éva funkciója lényegében az, hogy még a társadalom legelebementlenebb situációiban is emberi érzéseket keltsen. Ilyen módon felébreszti Ádámban a maga helyzete és az emberiség összertörekvései közti ellentmondás tudatát. Ezt a funkciót tölti be az egyiptomi, bizánci és a falanszter jelenetben és ha történelmileg elhibáztottan is, a párisi színben. Madách azt az állásfoglalását, hogy az új társadalmi rend az uralkodó osztály tagjainak belátása révén születik meg, magából Ádámól nem tudja megindokolni. Látja azt, mint realista író, hogy ezzel pszichológiailag helytelenül ábrázolná a folyamatot. Ezért van szüksége állandóan Évára. Ezt az állítást még jobban bizonyítja az, hogy van eset, ahol Évának funkciója megváltozik. Ez akkor történik, mikor Ádám maga már eleve szemben áll a fennálló renddel és ehelyett valami újat keres. Az ilyen jelenetekben — itt elsősorban a Kepler jelenetekre gondolok — Évának a szerepe más, mint a többi jelenetekben. Itt őbenne játszódik le a döntő harc, melyet Madách nála úgy jellemez, hogy a nő alapjában véve nemes, „bűne a koré, mely szülte őt”. Itt is megtörténik tehát, hogy Madách igen reális problémát vet fel. Most nem Ádám alakjában, hanem Éva alakjában látjuk, hogy az ember lelke legmélyén nem érzi jól magát az osztálytársadalom egyik formájá-

ban sem. Itt tehát nem Ádám futja meg ezt az utat, hanem helyette Évánál mutatja ki Madách ezt az alapvető szempontot. Teszi ezt abból a célból, hogy az alapkérdés illusztrálása mellett új problémát is vessen fel. Az, hogy nem egy, hanem két Kepler jelenet van, ebből is következik. A második Kepler jelenettel Madách mindennek előtt arra hívja fel a figyelmet, hogy a forradalmat érdemes újra kezdeni, még ha az nem is váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Azonban szükség van erre a második jelenetre azért is, hogy megmutassa, az első jelenetben ledérnek mutakozó Éva visszatér férjéhez. Ezzel Madách hangsúlyozza, hogy a férfi és nő között abban a tekintetben, hogy a becsületes erzelmeik szembefordítják az osztálytársadalomban elfoglalt helyével, különbség nincsen.

A római jelenetben Éva nem tölti be az eddig említett funkciók egyikét sem. Itt Madách őt is azon a színvonalon mozgatja, mint Ádámot. Itt ugyanis a régi uralkodó osztályon kívülálló személyben alkot meg egy újat, továbbfejlődést képviselő típust. Ez az ember az apostol. Az apostol ébreszti Ádámot és Évát egyaránt emberi feladatok tudatára és itt Évának az előbb említett funkcióira nincsen szükség. Azonban Madách itt is megtalálja a módját annak, hogy Éva szerepével többet fejezzon ki, mint amit e nélkül a szerep nélkül kifejezne. Itt is Éva az első, aki megérzi, hogy az új morál felé kell fordulni. Madách igen reálisan megmutatja Éva ilyen irányú fogékonyságának okait. Éva azért közeledik hamar ehhez a tisztultabb morálhoz, mert Rómában emberszámba se vették, nyereségként szerepelt.

Éva szerepe szempontjából is döntő változás a londoni szín. Itt ez a szerep szükség-szerűen differenciálódik. Ennek oka az, hogy Ádám nem tartozik a londoni piac tagjai közé, hanem csak látogatója a kapitalizmusnak. Itt nincs szükség arra, hogy Éva magát a fennálló renddel azonosító Ádám ébresztőjeként szerepeljen. Madách Éva szerepén keresztül mintegy aláhúzását nyújtja meg annak, hogy Ádám a színben nem találhatja meg eszményeit. Éva itt a kapitalizmussal azonosult ember. A polgárlány valóságos magatartását láthatjuk nála. A differenciálódás másik oldala az, hogy Éva még egyszer szerepel, a haláltánc alkalmával. Ezzel Madách elvontan jelzi, hogy a kapitalizmus sem tudja végső fokon elrabolni az embertől összes emberi érzéseit. Madách itt a valóságban gondolatainak megérzékítésére nem talált lehetőséget. (Ez csak akkor vált volna lehetségessé, ha egy munkáslány alakjában ábrázolja Évát. Eddig nem juthatott el éppen liberális álláspontja miatt. A plebejus tömeg lányainak ábrázolását éppen ezért a párisi jelenet egyik Évájában meg is hamisítja). Ezért választotta az utójáték fantasztikus ábrázolási módját. Így tehát Éva alakja kifejezi, hogy az emberiség fejlődése során létrehozott értékek csak látszólag semmisülnek meg, valójában ezeket megsemmisíteni nem lehet. Így pl. a szerelem érzése sem vesztethet ki az emberiségből, annak ellenére, hogy a kapitalizmusban (és a falanszternek ábrázolt imperializmusban) ennek az érzésnek talaja alá van aknázva.

Madách számára a nőkérdés nem csupán szerencsétlen élete miatt volt probléma. A reformkornak, a szabadságharcnak s természetesen, az 50-es éveknek is problémája volt a liberális nemesség asszonyainak társadalmi szerepe. Vörösmarty az «Uri hölgyhöz» írott versében a következőket írta: «A kisdedeknek néma szája kér, hogy adj nekik hazát». Csak-hogy a forradalom előtt meg volt a konkrét tennivaló: követni a nemesi férjeket, akik így vagy amúgy, a legtöbb esetben a haladás táborába sodródtak. A forradalom után azonban a feladat az volt, hogy ismét csak az új nemzedék szempontjából rábresszék a férjeket a társadalmi gondokra. Ez az új nemzedék Madáchnál megmenti Ádámot az öngyilkosságtól. Emiatt az új nemzedék miatt fordul vissza az élet felé, a küzdelem felé, ennek érdekében hiszik. Éva szerepe tehát a mű legvégén is a jövőt alkotásra serkenti Ádámot az új nemzedék érdekében. Madách programja saját korának asszonyai felé ugyanaz volt. Serkenteni a férfiakat, még az akkori kilátástalan helyzetben is az új nemzedék érdekében.

A Tragédia harmadik alaptípusa csak akkor érthető meg, ha kiindulópontunk, Madáchnak a magyar valósággal szembeni liberális magatartása szempontjából vizsgáljuk meg. Lucifer, mint embertípus, a darab kompozíciója szerint Ádám szolgálatában áll. Az összefüggést az egyes Lucifer alakok között nem a típus tartalmának, hanem funkciójának azonossága teremti meg. Lucifer a küzdelemnek, a diszharmonianak az embere és már eleve az ember emberré válásában játszik szerepet. Valóban helyesen látja Madách, hogy az ember emberré válásának döntő mozzanata a meglévő helyzet tagadása. Ezt a tagadó mozzanatot Madách Ádamtól külön szerepelteti. A valóságban ez Ádám énjének egy mozzanata, méghozzá alapvető mozzanata. Lucifer minden esetben az Ádámokban már megfogalmazódott érzés kimondója. Amit Ádám még nem mer önmagának bevallani, azt Lucifer nyíltan kimondja. Lucifer minden esetben illúziómentesen szemléli a fennálló köröket. Így azért, mert pusztán neki van és lehet történelmi távlata, az egyes körökben ő a legélesebb bíráló. Itt Madách érzí azt, hogy a korban benne élő ember maga legtöbbször képtelen az eseményeket a teljes történelmi távlatból megítélni. Ugyanakkor érzí, hogy ennek a megítélési módnak a csirája lényegében minden egészséges emberi ítéletben benne van. A történelemben valóban azt láthatjuk, hogy az emberek kritikai elgondolásai tevékenységük kezdetén pusztán csíraformában vannak meg. Ezek a kritikai mozzanatok azáltal válnak széleslátókörű kritikává, hogy gyakorlati

cselekvésre indítják az embert. A gyakorlati cselekvés visszahatása ezekre a kritikai mozzanatokra okozza a kritika elmélyítését. Madách érzi ezt a szükségletet, de mivel művének középpontjában nem a rajta kívül álló zsarnokság ellen fellázadó embert teszi, hanem elhelyett azt az embert, aki ugyan rajta kívül álló, de ön maga által képviselt zsarnokság ellen lép fel, az ábrázolásnak valóságos módszerét nem választhatta. Ezért jött létre Lucifer alakja. Ezzel Madách különválasztja egymástól a racionális kételkedést és az ember morális felháborodását. Lucifer cinizmusa azonban nem egysíkú. Ez a cinizmus nem pusztán a fennálló felé kritikus, hanem az új felé is. Így Lucifer alakjában a cinizmus elvontan jelenik meg, holott a kételkedésnek mindig meg volt a határozott osztályjellege. Lehet a régiben, lehet az újban kételkedni. A székszis irányulhat a fennálló ellen s akkor az új szövetségese és irányulhat az új ellen és akkor az uralkodó osztályok hanyatlási tendenciáinak kifejezője. Ez utóbbi szokott olyan formában megjelenni, mintha a régiben és újban egyaránt kételkedést fejezne ki, azonban itt a hangsúly mindig az új iránti székszisen van. Jellemző, hogy Madáchnál az újat teremtő székszis összefolyik az utóbb jellemzett kételkedéssel. Ez ismét Madách egész világnézetének következménye. A régit Madách már nem fogadja el és irreális álláspontnak tartja az új felé való problémátlan törekvést is. Így a kritikai szellemet megfosztja a szenvedélyességtől, a szenvedélyességet megfosztja a kritikai szellemtől. Holott az építő kritikai szellem egyben a feltörekvő új szenvedélyességének alapja is. Azt, hogy Madách számára éppen ennek a cinizmusnak ábrázolása volt lényeges, még más tények is bizonyítják. Pl. Lucifer olyan jelenetekben, ahol Ádám egy bizonyos tudatossági fokra emelkedik, ahol a cinizmusnak történelmileg mondanivalója nincsen, pl. a Kepler jelenetben, statisztává alacsonyodik le. Ez bizonyítéka annak, hogy ott, ahol Madách valóban sikeresen rajzolta meg Ádámot, mint felfelé törekvő pozitív figurát, ott Luciferre nincs szüksége. Ilyen helyeken kiviláglik, hogy az osztálytársadalommal szembeni kritikai fellépés elválaszthatatlan a szenvedélyességtől, az új szenvedélyes megálmodásától.

Láthatjuk, hogy Madách művének három főtípusa szintén Madách társadalmi mondánivalójának szolgálatában áll. Ádám alakja válasz Madách főkérdésére, Éva alakjában Madách megváltozott körülmények között igyekszik folytatni Vörösmarty és a nemesi reformizmus 48 előtt megkezdett munkáját. Éva feladata, hogy megtanítsa a 49 utáni Ádámot a jajt meghallani. Lucifer feladata felébreszteni a kételkedést, a küzdelem utáni vágyat, ugyanakkor feladata ezt a küzdelmet dezilluzionálni, céljától megfosztani.

9

A mű főalakjainak mozgása megmutatja azt, hogy Madách világosan látta, milyenek a drámai kifejezés eszközei. Látta, hogy a dráma alapja a konfliktus. Ennek fejlődését, az errefelé irányuló mozgást kell kifejeznie és minden egyéb ennek van alávetve. Látta azt is, hogy művének meg van a tragikus magva. Marx a «Neue Rheinische Zeitung»-ba írt egy cikkében a tragikum egyik alapelemeként a tudatlanságot jelöli meg. Madách erre az elemre építi tragédiájának konfliktusát. Ezt állítja középpontba és minden alakot és eseményt efelé a konfliktus felé mozgat. Ez a konfliktus Ádám sorsára koncentrálódik. Ezért Ádám mozgása határozza meg minden más szereplőnek mozgását is. Mikor az ő történeti meze ellentétbe kerül előbb betöltött funkciójával, Éva és Lucifer funkciója is megváltozik a dráman belül. Éva és Lucifer egyedül az Ádámban létrejövő ellentmondás kibebanását segítik elő minden egyes színben és ezzel eljátszották szerepüket. Madách művészi érdeme az, hogy ezt az alapkonfliktust az egymásra következő színekben tovább tudja fejleszteni. Vannak a tragédiának olyan jelenetei, melyek csak előkészítései Ádám konfliktusa továbbfejlődésének. Itt az Ádáméval párhuzamos konfliktus is megjelenik. Ezzel kihangsúlyozódik, hogy itt nem egyedi, hanem általános jelenségről van szó. A tragikus felépítésnek ezt a módszerét Madách különösen a Kepler jelenetben használja fel, ahol Ádámmal párhuzamosan Éva konfliktusa is lejártsódik. Madáchnak ez az eljárása nem egyedül a drámairodalomban. Elég itt csak Lear és Gloucester sorsának párhuzamosságára utalni. Az utolsó jelenetben, ahol Ádám konfliktusának ellentmondása legmélyebbé válik, de ugyanakkor mintegy misztikusan megoldódik, az Ádámmal szembeállított szereplőnek, Lucifernek konfliktusa válik megoldhatatlanná. A drámanak, mint drámanak, éppen itt van az alapvető hibája. A konfliktus megoldása nem a valóságban történik és ugyanakkor Lucifer konfliktusa a valóságban megoldódik és csak az irreálisban válik megoldhatatlanná. Lényegében ezzel Madách azt jelzi, hogy a társadalmi életbe való visszatérése Ádám tapasztalatai után nem jelent számára megnyugtató megoldást. Ugyanakkor Ádám visszatérése a társadalmi életbe Lucifer céljainak, cinizmusának vereségét is jelenti. Kora társadalmának nyelvére lefordítva ez annyit tesz, mint: akármilyen problematikus is, visszatér a magyar köznemesi osztály a társadalmi aktivitáshoz, ez a luciferi császári reakció vereségét fogja jelenteni. Így tehát az alakok mozgása révén megoldja Madách a drámai problémát, ha csak részben is. A cselekmény állandóan fejlődik, a mozgás totálissá

válík. Ádám és Éva minden következő színbe magukkal viszik az előbbi színnek tapasztalatait és ezeknek a tapasztalatoknak alapján törekednek a megoldás felé. Azonban, mint már rámutattunk, ezek az alaptípusok egyenetlenek. Madách a különböző történelmi fejlődési fokokon mutatja be őket. Így általános vonásuk a legáltalánosabbra korlátozódik, különös vonásaik pedig minden esetben újak és meglepők. Így tehát egységes típusokról Madáchnál szó sem lehet. Ilyen széttagolt jelenetekben a különös vonások fejlődésének és újjáfejlődésének, vagyis legtöbb esetben saját ellentétükbe való átcsapásának útját nem fektetheti szélesebb társadalmi alapokra. Ezeknek csak jelzésére szorítkozhatnak. Így a kompozíció, mely a mozgás ütemét tudatosan, állandóan szem előtt tartotta, időnként szétdarabolódik és egysége elvész. Ennek oka az, hogy a kompozicionális alap, a dráma alaptípusai nem egységesek. Ennek alapja viszont a határozott világnézet hiánya. Különösen nyomatékosává válik ez a különben is sikerületlen utolsó két színben (az új jelenetet közjátéknak tekintem). Ezek egymástól időben még Madách elképzelése szerint is hatalmas távolságban vannak. Madách művénel arra törekedett, hogy megmutassa az ember egész fejlődésének mozgását a kiábrándulás felé. Helyesebben: az osztálytársadalomból való kiábrándulás felé, hiszen az egész emberi társadalmat az osztálytársadalommal azonosította. Ez a kiábrándulás éppen úgy, mint a felfelé emelkedés, egyre teljesebbé válik. Ennek oka a következő: az ember igényeit, kívánságait Madách igen helyesen egyre sokoldalúbbnak ábrázolja. Ádám gondolatvilága emiatt egyre inkább terelődik és ennél fogva egyre kritikusabbá lesz a fennálló rendszerrel szemben. Madách jól látta, hogy a szükségletek növekedése létrehoz egy új helyzetet. Egyre jobban élesedik az ellentét a fennálló társadalom és az objektíve kibontakozott, az emberi életre, emberi körülményekre számottartó igények között. Ez valóban komoly drámai mag és ezt a folyamatot Madách egészen a kapitalizmusig történelmileg helyesen látta. Valóban az a helyzet, hogy a kapitalizmus az a társadalom, melyben az osztálytársadalomnak addigi döntő ellentmondásai legélesebben és legkíméletlenebb formában jelennek meg. Ugyancsak a kapitalizmus az a társadalom, amelynek fejlődése közben minden addigi társadalomhoz képest a legmagasabbra fokozódnak fel az emberi igények. Itt tehát valóban van egy történelmileg megalapozott összefüggés. Olyan ellentmondás ez, mely végigvonul az emberiség történelmében, mely csúcspontját a kapitalista társadalomban éri el. Ez valóban az egyik oka annak, hogy a kapitalizmusban az osztályharc minden eddigénél általánosabbá válik. Ennek az ellentmondásnak kifejeződése és állandó fokozódása adja meg Madách művének belső dinamikáját. Az ellentmondás azonban a valóságban Madách számára feloldhatatlan, az utolsó két színben elvontan megmerevedik és megszűnteti ezt a dinamikát. Ez az ellentmondás a magyar valóságban is feloldhatatlan volt Madách korában. Megteremtődtek már az igények a magyar polgári demokráciára, a 48-as forradalom ezeknek az igényeknek legnagyobb skáláját hozta felszínre. Ez az igény, ha nem is a legnagyobb szélességben, de meg volt a nemesség liberális rétegénél is. Ez az igény azonban kielégíthetetlen volt. Ennek tükröződése Az ember tragédiája. Így azután a perspektívátlan Madách a londoni szintől kezdve képtelen a konfliktust tovább bonyolítani. Perspektíva híján kénytelen az egyik pólus megmerevítésére szorítkozni. Így aztán a Tragédia addigi drámaisága, belső dinamizmusa elvész. Itt láthatjuk, hogy a helytelen politikai álláspont mennyire kihat a művészi megformálásra is. A továbbiakban ugyanis a társadalomban objektíve benne élő ember szükségleteinek változatossága megszűnik, az ember fejlett igényei áldozatává válnak a falanszternek. Ennek a következménye, hogy az eszkimó jelenetben az ember érzelmi világa egyre inkább elszegényedik, az ember egyre közelebb süllyed az állathoz, a természet mechanizmusa győzelmet arat. Így tehát a Madách által a valóságból kiemelt ellentmondás tragikusan antagonisztikussá válik. Így ez nem tükrözi vissza a valóságos folyamatot, melyben a történelem folyamán az emberi célkitűzéseknek és az objektív társadalmi helyzetnek bizonyos egysége érlelődik meg a forradalmi harcok révén.

10.

Az irodalom bármely konkrét történelmi kérdésre pusztán konkrét választ adhat. Minden művészi alkotás lényege abban rejlik, hogy a művész az egyes és különös jelenségben felismeri az általánost, a közöst. Csak így adhat választ a maga korának kérdéseire. Madách példaképében, a Faustban, ez valóban bekövetkezik. Igaz ugyan, hogy Faust is különböző korokban szerepel, pl. van egy részlet, mikor Faust a klasszikus görög világba jut el, mégis Goethe az egész cselekményt a konkrét emberből, a feudalizmus bilincseit letörni akaró renaissance tudósából indítja ki. Ezért lett a Faust a világ egyik legnagyobb művészi értékévé. Madáchnál azonban a helyzet fordítva áll. Nála Ádám általános vonása a kiindulópont. Így különböző körülmények közé mindig az elvont ember kerül. Mint megmutattuk, Madách sok esetben maga szétverte ezt a művészileg káros felfogását. Mint művész igyekezett mindig egy-egy történelmi kor emberéből kiindulni és az összemberi törekvést szembeállítani a konkrét történelmi helyzettel. Ez Madách művének immanens dialektikája. Így sikerül

egyes igen értékes jeleneteket alkotnia. Mint Marx rámutatott, az egyes történelmi helyzetekben az uralkodó osztályok mindig jól érzik magukat, akármilyen embertelen is a helyzetük, a kizsákmányoltak viszont felháborodnak embertelen helyzetükön. Madách ennek csak egyik oldalát mutatja meg. Az uralkodó osztály tagjai valóban jól érzik magukat osztályhelyzetükben nála és csak egy-egy megrázó helyzet az, mely emberi voltuk tudatára ébreszti őket. Időnként rámutat az elnyomottak felháborodására is. Azonban ahelyett, hogy a következő történelmi színre való átmenetet ebből a felháborodásból vezetné le, az egyes színek közötti kapcsolatot már nem a konkrét ember, hanem az absztrakt ember teremti meg. Ez az ember már nem tartozik sem az uralkodó osztályhoz, sem az elnyomottakhoz, hanem meg volt az idők végtelenségétől fogva. Igaz ugyan, hogy bizonyos konkrétság látszatával belecsoport az illető történelmi korba, de hamarosan kivetkőzik a kor öltözetéből. Az egyes korok közötti átmenet elvontsága nem véletlen Madáchnál. Ezeket az átmeneteket a valóságban mindig konkrét emberek teremtik meg. Ezek az emberek éppen a néptömegek tagjai. Madách éppen ezeknél az átmeneteknél képtelen megbirkózni a művészi feladattal. A londoni színtől kezdve pedig már nemcsak az átmeneteket ábrázolja elvontan, hanem Ádám is elvonttá válik. Ennek az a következménye, hogy Madách műve elveszti szerves egységét. Ezt az egységet Goethe meg tudja teremteni annak ellenére, hogy főst ő is különböző korokon át vezeti. Itt a főhős élő eleven mivolta és így állandóan egységes típusa biztosítja a kompozicionális egységet is. Madách műve viszont jeleneteket tagolódik és hogy mégsem hullik teljesen darabokra, annak kizárólag a közös probléma, valamint az embernek önmagával való elvont azonossága az oka. Ha Goethe művéből kiemelnénk a klasszikus Valpurgis éjt, akkor szinte lehetetlen lenne a továbbiakat megértenünk. Ha viszont a Tragédiából kihagynánk a római színt, az úrjelenetet, sőt akár a két Kepler-jelenetet is, az, aki először olvassa semmi különösebb hiányosságot nem érezne. Tehát nem lehetséges még keretjáttékkal sem áthidalni azt, hogy a dráma nem konkrét, hanem elvont típusokra épít.

Ha egy konkrét korszak tragikus helyzetéről van szó, akkor annak ábrázolása egyszerűen annyit jelent, hogy az illető korszak nem alkalmas az emberi problémák megoldására. Ilyen történik pl. Shakespeare-nél. De ugyanez a helyzet Faustnál is, aki a gyűlölt feudalizmusból csak a problémáit szintén megoldatlanul hagyó kapitalizmusba juthat át. Szemben ezzel, mivel ez a dráma nem egy konkrét történelmi korszakot ábrázol, hanem az emberiség össz-történetét, azért az emberiség problémáit elvileg mondja megoldhatatlannak. Igaz, hogy a Faust problémája is közvetlenül megoldhatatlan, de minthogy Goethe bízik az emberiség teremtő erejében, valóságos alapra helyezi azt az optimista kicsengését, mellyel a Faust zárul.

„Igen! eszem egészen erre tért meg,
Ez a végbőlcseség csupán
Az érdemel csak szabadságot, éltet
Ki érte küzd nap-nap után.
Csupa derék nép vész közt élje itt
Gyermekei, férfi és agg éveit.
Ha látnám, mint nyüzsg szüntelen
Ilyen szabad nép e szabad helyen
Rászólanék a pillanatra:
Oly szép vagy, oh, maradj velem!
Ez életem nyom nélkül nem maradna
Nem nyelne el a végtelen.»

(Kozma Andor fordítása)

Goethe tehát a „szabad nép nyüzsgésében,” megtalálta a Faust problémájának megoldását. Madáchnál az »optimista« befejezésnek nincsen semmiféle konkrét alapja. Ennek a konkrét alapnak, a népben való bizalomnak hiánya teszi töredékké az Ember tragédiáját példaképéhez, a Fausthoz képest.

Látjuk tehát, hogy Az ember tragédiája, mint realizisztikus kísérlet, mint a magyar társadalom »Mit tegyünk«-je Madách liberális világnézetén feneklett meg. Részleteiben nagy realizisztikus értékeket tartalmaz, mint a Kepler-jelenet, a londoni szín stb. A mű egészében mégsem képes Madách realizisztikus tendenciáit szolgálni. Észrevette ezt már Arany és Erdélyi is. Mindketten az »ördög komédiájának« nevezték Az ember tragédiáját annak ellenére, hogy ez ellen Madách igen élesen tiltakozott. Aranyék indoklása az volt, hogy Madách itt a valóságnak csupán egyik oldalát mutatja meg. Ennek oka szerintük az, hogy az ördög mutatja be az álmoképeket és emiatt a kompozicionális megoldás miatt Madách képtelen volt a valóságból pusztán a negatív elemeket kiragadni. Ebben a kérdésben azonban meg kell

hallgatnunk a másik felet is. Madách kijelentette, hogy inkább egy rossz ember tragédiáját akart volna írni, mint egy jó ördög komédiáját. Madáchnak ebből a nyilatkozatából kitűnik írói becsületessége. Az ördög komédiája cím eltussolta volna azt, ami Madáchban realista, értékes. Tudniillik, hogy a történeti színek (a londoni színház bezárólag) részleteikben tekintve őket, nem a valóságos társadalmi viszonylat pusztán egyik, negatív oldalát, hanem a valóság lényegét tükrözik vissza. Ezt Madách igen helyesen rendkívül fontosnak tartotta. Nyilván engednie kellett volna a realizmusra irányuló igényéből, ha elfogadja ezt a címet. Ez a cím megfosztotta volna a Tragédia belső, tragikus konfliktusát igazi életől. Ebben az esetben a Tragédiát csak mint rémtörténetet lehetett volna értékelni és nem mint realiztikus alkotást. Erdélyinél azonban a cím, mint értékelési szempont, igen szorosan függött össze Erdélyi másik döntő kritikai szempontjával, a szocializmus ábrázolásának kritikájával. Erdélyi hibáztatja Madáchot azért, hogy gúny tárgyává tette az emberiség legfőbb reménységét, a szocializmust. Madách erre azzal válaszolt, hogy akkor ő minden emberi eszmét gúny tárgyává tett és itt a szocializmussal együtt sorolja fel az osztálytársadalom egyes koraira jellemző ideológiai formákat, mint pl. vallás, szabadverseny eszméje stb. Ez világosan mutatja azt, hogy Madách, mint azt előbb is kifejtettük, a szocializmusban nem látta meg a minőségileg újat. Erdélyi viszont, még ha utópisztikusan és homályosan is, fenntartotta a szocializmus eszméjének megvalósulását, mint perspektívát. Ebben az értelemben Erdélyi helyesen bírálta Madáchot. Az ördög komédiája cím a falanszter jelenetre alkalmazva annyit jelentett, hogy a szocializmus csak az ördög ábrázolásában olyan, mint amilyennek Madách festette le.

Az Aranyék által ajánlott címmel tehát Madách művészi értékei megsemmisültek volna. A szocializmus perspektívájával szemben elkövetett bűne viszont nem nyomott volna annyit a latba, mint amennyit a valóságban jelentett. Az ördög komédiája címmel Erdélyi mintegy semlegesíteni akarta volna Az ember tragédiáját, de kiöntötte volna a fürdővízzel együtt a gyermeket is. Madách nem értett és nem érthetett egyet Erdélyivel levelében. Nem mintha saját művének apologetájá lett volna, hanem azért, mert világosan látta, hogy műve legalább is felveti azokat a reális kérdéseket, amelyek a magyar társadalmi fejlődés során a Bach-korszak vége felé felmerültek. A szocializmus elutasításának okai a konkrét magyar társadalmi helyzet kilátástalanságában rejlettek. Éppen ezért mentegetődzött Madách az Erdélyihez írott levelében és ezért beszél minden nagy eszmének a problémákat meg nem oldó voltáról. Erre mutat rá, mint említettük, Ady is, mikor kiemeli, hogy Madách ezt a mentegetődzést, mint még nem reakciós nemes, szükségesnek tartotta.

Az a perspektíva, hogy konkrét cél nélkül, de mégis visszatérjünk a küzdelemhez, jól mutatta a magyar társadalom mély, belső ellentmondását általában és a liberális nemesség belső ellentmondását különösen. Mutatta azt, hogy a küzdelem, a 48-as eszmék ébrentartása szükséges. A forradalomban való egyéni csatlódás, amelyen a Madách ábrázolta Dantoné, nem válhat társadalmilag indokoltá. (Kepler nem is fogadja el.) De ugyanakkor ezen a megállapításon kívül, Madáchnak konkrét perspektívája nincs. A polgári demokratikus átalakulás szükségszerű lett volna a magyar társadalom számára. De már a magyar polgárság ebben az időben meglévő csírájában is megmutatkozott, hogy ez a polgárság, mint Ady mondta, gerinctelen urizáló hajlamú polgárság lesz. Így a polgári demokratikus átalakulás számára osztálybázis nem volt. Így vált történelmileg szükségszerűvé, hogy ha valaki a realitás és nem az utópia talaján mozog, a közeli kibontakozás utópiája helyett, ami nyilván csak a 67-es kiegyezés igenlése felé mutatott volna, a közeli jövőt is tragikus konfliktusokkal telítenek lássa liberális álláspontról. A liberális nemességnek ez a történelmileg szükségszerű, de ugyanakkor objektíve káros felfogása volt az oka annak, hogy Madách lehetetlenné látta 49 objektíve kényszerítő talaján a polgári fejlődést rózsásan bemutatni. Madách tehát még a társadalmi küzdelmek közvetlen kilátástalanságának esetében is a fórum mellett szállt síkra. Abban az esetben is, ha a küzdelem tragédiához vezet. Kijelöli a helyet a 60-as évek embere számára a politikai küzdőtéren. Őva inti a harcos embert attól az illúziótól, hogy végleges eredményt sikerül elérnie. Olyan eredményt, mely a harcot, a küzdelmet feleslegessé teszi. Lenin egyszer gúnyolódva beszél Axelrodrol, aki egy alkalommal kijelentette, hogy a szocializmusban nem lesz érdemes élni, mert ott már mindent elértünk és ezért az élet unalmassá fog válni. Madách megvetéssel Lucifernek és cinikusnak nevezi ezeket az embereket, akik az ő korában mindent megoldó kilátások híján félrevonulnak koruk problémái elől. Ostobának tartja azokat, akik azt hiszik, hogy a küzdelem valamiképp is megállhat. Amit erről a küzdelemről mond, az lényegében vonatkozik minden társadalom emberére. Hatalmas jelentősége volt ennek saját korában, mikor az volt az eldöntendő kérdés: közvetlen cél nélkül, közvetlen eredmények nélkül érdemes-e küzdeni, mikor az volt a kérdés: mit tegyünk? Madách maga sem látott kiutat, de azt látta, hogy a legnagyobb bűn semmit sem tenni. Vissza nem riadni a nehézségektől, vissza nem riadni a sikertelenségtől, — ez volt az álláspontja. Ez a legbecsületesebb álláspont volt, mely a hatvanas évek liberális köznemességén belül létre jöhetett. A politikai küzdelem alkalmas az ember sokoldalúságának,

értékeinek kibontakozására. Madách műve minden tartalmi és formai gyengéje ellenére történelmi tanulságot jelent számunkra, mikor tudatosítja bennünk a politikai küzdelem emberformáló jelentőségét. Az 1860-as évek kiáltalanságában ez a küzdelem a becsületes álláspontot jelentette. A mai olvasó is megérti ennek a becsületes álláspontnak korlátait és belső problematikáját, rokonszenvvel szemléli egy magyar hazafi és költő belső vívódásait abban a tudatban, hogy ő már választ tud adni a nagy kérdésre: mit tegyünk?

TÓTH DEZSŐ

VÖRÖSMARTY ÉS A NYUGAT

Vörösmarty születésének 150. évfordulóján egy sor tanulmány, elsősorban Horváth Mártoné és Waldapfel Józsefé, megrajzolta az igazi Vörösmarty arcát, feltárta a reformkor legnagyobb költőjének, a nemzeti öntudat ébresztőjének igaz, nemes hazafiságot sugárzó életművét. De ezek a portrék természetesen nem voltak polémikusak, pontosabban csak a maguk egészével mondtak ellent a korábbi hamisításoknak. — Petőfit, éppen, mert műve annyira egyértelmű, nehéz volt hamisítani, ez csupán kézzelfogható tényferdítéssel, költészetének szembeötlő leszűkítésével volt lehetséges s a hamisítások mindenkor legmegbízhatóbb cáfolója maga a mű volt. Vörösmarty azonban ellentmondásos költő, mint ahogyan ellentmondásos volt osztályának, a középnemességnek reformkori szerepe. Műveinek egyes motívumai ezért tényleges hivatkozási alapot szolgáltatottak a burzsoá irodalomszemlélet számára, amely élve a lehetőségekkel, Vörösmartyt a maga dekadenciájának ősvé és klasszikusává avatta. Helyes tehát, ha szemügyre vesszük az elmúlt száz év Vörösmarty-irodalmát s ezen belül különös gonddal vizsgáljuk meg ezt a dekadens burzsoá szemléletet, amely ma még él s elevenen hat, amelynek Vörösmarty-képe oly szemérmetlenül hamisította meg a költő igazi arcát. Nézzük meg ezért röviden, milyen volt a XIX. századi Vörösmarty-irodalom, miben és hogyan ütközött ezzel a polgári, »nyugatos« szemlélet s melyek voltak ennek legkirívóbb, legjellemzőbb torzításai. E feladat során röviden kitérünk Vörösmarty legproblematisabb, 1825—31-ig tartó pályaszakaszának részletesebb elemzésére is.

*

Vörösmarty a maga korában nem volt vagy legalább is különös módon volt népszerű. A »költőfejedelemnek« kijáró tisztelet megillette, de műveit nem olvasták. Az akadémiai nagyjutalom 1834-es felosztását követő vitában Bajza, Dessewffyvel szemben, aki Kisfaludy népszerűségére hivatkozott, nem talált más érvet a kevésbé népszerű Vörösmarty érdekében, mint hogy »... egy tudományos intézetet nem befolyásolhat a többség.«¹ 1842-ben Kossuth veti szemére a nemesi közönségnek, hogy legnagyobb költője munkáit is alig veszi és olvassa, s hogy később sem szűnt meg ez a részvétel: »arról Greguss Ágost így ír 1853-ban: »Egyetlen költőnk sem annyira a nemzeté, mint Vörösmarty — hanem kérdés a nemzet is olyan mértékben-e Vörösmartyé? Az idegen azt hinné, hogy Magyarországon alkalmasint nem is győzik nyomtatni a költő munkáit, pedig Kiliánnál törlessz emelkedik a hat év óta még el nem kelt második kiadásból.«² S ez a jelenség nem véletlen, nem esetleges s oka nem kereshető kizárólag az irodalom iránti érdeklődés általános visszaesésében. A nemesi közvélemény idegensége és távolsága saját költőjének, Vörösmartynak költészetétől az egész XIX. századi Vörösmarty-irodalom kicsiségében és silányságában is tovább tükröződik — az egy Gyulai életrajzot kivéve.

A szerepében egyre inkább reakcióssá váló középnemesség legkonzervatívabb rétegének álláspontja tükröződik abban, hogy Vörösmartyt Petőfi fölé helyezik. »A jövő nemzedékek, ha tudni akarják, milyen volt a magyar 1825—1850-ig, csak az ő munkáit olvassák s tökéletes képek leend e korszakról.«³ — írja Greguss — s később Petőfit nemcsak elhallgatja, de kifejezetten alá is rendeli Toldy irodalomtörténete. Toldy, akinek nézeteit különben egy generációkülönbség is érthetővé teszi, jellemzően az *epikus* Vörösmartyval összehasonlítva így ír Petőfiről: »Nem volt érzéke a történelmenhez, nem általában a nemzeti nagyság iránt a múltban s a nemzet hősei iránt, mert azok szerencsétlenségekre urak voltak, nem parasztok, vagy szegénylegények.«⁴ Toldy s e szemlélet mögött álló egész réteg elfelejtette, hogy Vörösmarty is megtagadta s milliók rabslolgaságának nevezte ezt az úri múltat.

Vörösmartynak ez a Petőfi fölé való nyílt helyezése, nem volt általánosnak mondható. A középnemesség, amely közéleti szerepének reális alapjait elvesztette, a kiegyezés istelen munkáját csak a tömegek szemében népszerű negyvennyolcra való hivatkozással, nemesség akkori szerepének jogán hajthatta csak végre. Ez fejeződik ki abban az

irodalomszemléletben, amely Gyulai vezetésével Petőfiben jelöli meg a magyar irodalom csúcspontját, de ugyanakkor megtagadja, kompromittálja forradalmiságát. Az a végsősoron negyvennyolc-ellenes álláspont azonban, ami előbb Vörösmartynak Petőfi fölé helyezésében nyilvánult meg, itt, ezen a szemléleten belül is érvényesül, mindenekelőtt Vörösmarty *epikájának* aránytalan túlhangsúlyozásán keresztül. Az egész XIX. századi Vörösmarty-irodalomra jellemző ennek a lényegében feudális világnézetben fogant epikának kijátszása a sokkal inkább lírájában demokrata Vörösmartyval szemben. Még Kemény emlékbeszéde⁶ is, amely nagyjából helyes történelmi és irodalomtörténeti alapvetésével egyedül említhető meg Gyulai életrajza mellett, az is az epikának messze több teret szentel, mint a lírának, amelyet amazzal szemben ötletszerűen és szaggatottan is tárgyal. Gyulainak az a kijelentése, amely szerint Vörösmarty munkáinak első gyűjteménye »majd mindent magába foglal, ami költészetének lényege s határában korszakos« — tulajdonképpen ennek a még Vörösmarty negyvennyolccasságát is zsugorítani kívánó epika-kultusznak a szentesítése.

Negyvennyolcnak ugyanezzel az elárulásával kapcsolatos a Széchenyi—Vörösmarty párhuzam megteremtése. A szabadságharc bukása után lapok és emlékbeszédek Vörösmartyt elsősorban, mint a rendületlen helytállást hirdető Szózat íróját idézik. De azok a hangok, amelyek már ezekben a korai időkben a Szózat nemzethalál vízióját citálják, mint amelyben Vörösmarty »a nemzetnek mintegy kétségbeesett látnoka lép fel« — tulajdonképpen meg-alapozói a Széchenyi—Vörösmarty-párhuzamnak. Meghamisítják Vörösmartyt, akit úgy állítanak be, mint aki retteg a szabadságharctól. Holott a Szózat nevezetes versszaka egészen más, sokkal kedvezőtlenebb viszonyok között született, mint Széchenyi rémlátásai. Míg egy évtizeddel később, Kossuth fellépése, a tömegekre appelláló politikai élet zajlása Vörösmartytól *megszűntetik* a korábban nem egyszer felmerült aggodalmakat, addig Széchenyt éppen ezek a jelenségek rettentik meg. A konkrét történeti helyzet figyelmen kívül hagyásával teremti meg — ebben a vonatkozásban — később Kemény azt a Széchenyi—Vörösmarty-párhuzamot, amely a centenáriumi emlékbeszédekben keresztül egészen Székfüig és Főjág hirdette a mindenkor uralkodóosztályok páni félelmét a haladástól.

Egy másik jellemző vonása ennek a függetlenséget egyre inkább eljátszó nemesi szemléletnek a hallatlan Főti dal-kultusz, pontosabban a Főti dal királyt éltető sorainak kultusza. A vers egyébként, amely nincs híján a nemesi bűnök gúnyolásának, amely a belső árulók elleni küzdelemre, sőt a szabadságharcra is felhív, kitűnő vers, de kultusza éppen azon az alapon történt, amelyet Erdélyi már 1845-ben hibáztatott. A Főti dal »hibája — írja — hogy a felfogott népi, vagy általános költői modor bizonyos hazai azaz nemes emberi alkotmányos hangulatba megy át s ekkép honfitársainknak nagyrésze elesik a daltól, mert reá semmi fogékonysága«. — S ugyancsak a Vörösmarty-mű más, haladó, politikai vonásainak rovására növekszik *aránytalanul* nagyra a Kisgyermek halálára, a Szép Ilonka jelentsége s a kisszerűséget, megalkuvást hirdető korszelem gyakran idézi a Merengőhöz szóló sorokat.

A kiegyezést követő, ha lehet még gyéresebb Vörösmarty-irodalom ugrásszerűen növekedett meg a centenáriumi évben. Az országos ünnepségek szokatlanul nagyméretűek voltak. A székesfehérvári országos ünnepségeken résztvett Széll Kálmán miniszterelnök és Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter; Pesten, a Nemzeti Színház díszelőadásán ott van Apponyi Albert és Goluchowski külügyminiszter. A Petőfi és Kisfaludy társaságok ünnepi üléseket tartottak, amelyeken a hivatalos irodalom nagyjai szólaltak fel. Beöthynek füzete jelent meg Vörösmartyról; Kozma Andor, Vargha Gyula, Ábrányi Emil, Koroda Pál s még egy sor költő írnak Vörösmartyhoz és Vörösmartyról verseket. A napilapok közül legtöbb Vörösmarty-számot hoz; képét, kéziratának, első kiadásainak facsimiléit hozzák, ismertetik levelezését, visszaemlékezéseket közölnek. Műveit újra kiadják; Fehérváron megfestik életnagyságú portréját, megindítják pesti szobrára a gyűjtést. Még öfelsége is — ahogy az egyik lap büszkén tudósít — érdeklődött az ünnepségekről. Egyszóval méltán idézhette Ady⁸ Reviczky sorát az ünnepségekről szólván: »Szépen fognak elmenni« — valóban illet Vörösmartyra.

A Vörösmarty irodalomnak e hihetetlen felduzzadása, az országos ünnepségeknek e szokatlan méretei mögött azonban nem valami hirtelenül érkezett tisztelet és megértés, hanem a századforduló úri Magyarországnak félelme és mesterkedése állt. Az imperializmus korszakának elején a magyar uralkodóosztályokat félelmesen szorongatta a proletariátus, a parasztság és a jogokat követelő nemzetiségiek. Az osztályharc kiéleződött, veszélyeztetve volt az osztályuralom látszólagos biztonsága, ahogyan ők mondták, a »nemzeti egység«. S mind azokon az ünnepségeken, leleplezéseken, Te Deumokon, ülesek, tósztokon, amelyeket apátok, grófok és miniszterek tartottak, egyetlen szó hangzott és visszhangzott szüntelenül: a »nemzet« — a »nemzet költője«. A nemzeti egység köntöse alatt az osztálybéke maszlagának hirdetése, ez volt az ünnepségek főtartalma s az ijesztő, minden elképzelést felülmúló frázisosság a főmódszere. A vezérszólamot maga Wlassics, a kormány nevében mondott felköszöntőjében adta meg — hadd álljon itt összefoglalva a többi összes elmefuttatás lényegét. Vörösmarty költészete eszerint az osztálybéke oázisa, »hová... érdekharcaink küzdelméből menekülve, a magyar nemzet összeforrasztó, mindenkit kibékítő ideáljaiban egyesülünk.«⁹

Annak, hogy Vörösmarty a »nemzet költője«, volt egy korábbi, feudális színezetű tartalma, amelynek a még kezdő Toldy Aesthetikai leveleiben adott hangot. Mikor a Zalán futásának »magasabb popularitását« méltatja, azt írja róla, hogy az »mindenkor elég nemes és sehol tárgya alatt el nem marad, mert a nemzetnek, nem a népnek iratotté.¹⁰ Vörösmarty nem ebben — éppen ellenkező értelemben volt a nemzet költője. A reformkorban is, mint annyi évszázadon át, Magyarország egész továbbfejlődésének alapfeltétele a nemzeti függetlenség kivívása volt. Ezt valóban nem lehetett másképp megvalósítani, mint a nemzeti egység jegyében s ezért az az érdekegyesítő, egységreteremtő ideológia, melyben a »hon« minden magyar hazája volt, haladó lehetett a történelemnek ezen a konkrét szakaszán. És — ha a nemesi korlátok szabta reakciós oldala meg volt is — az által lehetett haladó, hogy voltak ténylegesen demokratikus vonásai is: s a szabadság és jog ebben az időben kapott egy mélyebb, demokratikusabb értelmet s a nemzet fogalmába ekkortól tartozik bele a »munkás pór, szegény«. Ez a felülről sugalmazott nemzetegység-gondolat azonban csak 1849-ig lehetett érvényes — később bármiféle hangoztatása is csak az osztályharc lepezését szolgálhatta és szolgálta egészen a fasizmusig.

Ez a nemzet-egység Vörösmarty költészetében érdekes módon formailag is tükröződik. Azoknak a nagy céloknak, ideáloknak, magasztos feladatoknak és fogalmaknak — mint haza, honszeretet, munka, jog, igazság, erény, áldozat — Vörösmartynál sokkal absztraktabb megfogalmazását, költői kifejezést kapjuk, mint Petőfinél. Éppen azért van ez, mert Petőfi a nép nevében — Vörösmarty a nemzet — a nép és a nemesség nevében beszél, s így a kifejezés absztraktságának kell szükségképpen áthidalnia a fogalmak különböző osztálytartalmait. Stílusának ez az elvontsága nem egyszer költészete »fenségének« arisztokratikus értelmezésére szolgáltatott alapot. Holott ennek a fenségnek más az alapja.

Vörösmarty költészetének egyik legegényibben jellemző vonása az a magas feszültség, melynek áramában ragyogóvá és világítóvá izzottak azok a politikai törekvések, amelyek kevésbé tisztult formában parázslottak a nemesi közvélemény megyei tűzhelyein. Az ő páratlan nagygényűsége és következetessége, a haza üdvének, az emberi haladásnak becsületes és áldozatos szemelőttartása: költészetének fensége — a nemesi közvélemény számára nem volt követhető a reformkorban sem, negyvenkilenc után még kevésbé. Innen is az a tiszteletteljes érdeklődés Vörösmarty életműve iránt, a rávonatkozó irodalom silányága később. Sem az ingadozó reformkori sem később a kiegyezés felé lopakodó középnemesség nem érhetett fel Vörösmartyig, aki bizonyos osztály és történelmi korlátozottság mellett a legtöbbet adta. Meghallói és igazi tisztelői a legnagyobbak, Petőfi és Kossuth voltak.

Vörösmarty eszméinek, célkitűzéseinek tartalma ugyan konkrét volt, de költői megfogalmazásuk szükségképpen lett általános és absztrakt. Ez tette szavait különösen alkalmassá a mindenkori idézésre. Hiszen ezek így olyan örök, nemes fogalmakat jelöltek, melyeket a gyakorlatban lehetett ugyan lábbal tiporni, de használatukról lemondani semmiképpen sem. Vörösmarty költészetének elvontsága, de ugyanakkor magasztossága kapóra jött a századforduló politikai és irodalomtörténész törpéinek, akiknek fráziskészletével — mert hiszen a frázis mindig absztrakt — Vörösmarty költészete formailag, szavakban összevágott. Hazugság és kihasználható eszköz így találtak egymásra s teremtették meg a frázisok és bombasztok idézhetetlenül nagy tömegét, amelyekből bárki ízelítőt kaphat, ha belepillant a Vörösmarty-emlékkönyv ünnepi szónoklataiba.

A Főti dal kultusza a kiegyezés előtthöz viszonyítva óriási módon megnőtt és túlhaladta a Szózatét. A Főti dal lett a »hazafikötelesség evangéliuma¹¹«, »a magyar lojalitás örök érvényű törvénycikke«, amelyben Vörösmarty »a hazaszeretet és a királyhoz való törhetetlen hűség érzéseit nemzeti közérzuleit forrasztotta össze.¹² Ezt a verset méltatja Beöthy és az öreg Jókai, a díszelőadásokon a Szép Ilonka mellett ez szerepel a műsorokon, s a közleményekben nincs gyakrabban elforduló kép, mint Szémlér Mihály rajza, amely Fáy András szüretén a Főti dalt szavaló Vörösmartyt ábrázolja.

Teljes egyoldalúsággal és meghamisítva élnek vissza Vörösmarty reformizmusával, aki »mint a közélet embere érzi és tudja, hogy ennek a világnak a berendezése nagyon szövevényes valami, s hogy azon lényegesen változtatni csak óvatosan és mérséklettel lehet.¹³ — Új virágzásnak indul a Vörösmarty—Széchenyi-párhuzam és az epika kultusz, amely Beöthy tollán¹⁴ odáig fajult, hogy Vörösmarty lírájáról néhány szerelmes verset kivéve — egyszerűen nem beszél.

A legvadabb sovinizmus barbársága és szemérmertlensége nem ismert határt, s olyan kifejezésekre vetemedik, hogy »Vörösmarty tudta, hogy egyedül állunk... Nem is törődött más népek babérjaival dicsőségével, kultúrájával sokat.¹⁵ Ugyanez a hang jelentette ki, hogy Vörösmarty »Tárgyai és nyelveinek zenéje annyira magyar, hogy nem fordíthat belőle idegen, de ne is merészkedjék, az ő dalai csak magyarnak zengedeztek, az ő műsúja nem a világ-költészet berkeiben lakott — hadúr leánya volt.¹⁶ De ez utóbbi kirohanások már valami és valakik ellen szóltak, azok ellen, akik nevében Ignatus jelentette ki: »Vörösmarty Mihály most száz éve született s az ő nemzete most kezd belevegyülni, amivel az ő költészete össze-

csendül: a nyugati műveltség nagy közösségébe. A nagy költő példája mutatja, mint lehet ez végbe: nem sérelmével, de javára a nemzeti egyéniségének.»

A silány és hazug ünneplés ugyanis nem volt zavartalan és nem kizárólag a feudális színezetű hivatalos véleménynek egyeduralkodó jellegű. A nagy dobverés zajában, ha halkabban is, de megszólalt és ellent, vagy legalábbis mást mondott az új városi, irodalmi ellenzék s már ekkor kialakultak annak a Vörösmarty-képnek a körvonalai, amelynek konkrét vonásait csak nyolc-tíz év után adták meg és torzították egyre jobban el a Nyugat írói. A Magyar Genius, melyet Ignótus a Nyugat elődjének nevezett, az új idők hatalmas kezdetét látja Vörösmartyban, akinek költészete arra bizonyít, hogy »a tunyák és félenek mégse voltak az erősebbek, jobban hallatszott a szavuk a bátraknak, akik izgató szóval, tollal és lanttal hirdették a jövőt.«¹⁷ S a »művészeti, irodalmi és társadalmi képes hetilap« — tovább egyetlen szóval sem emlékezik meg az ünnepekről. — A Pesti Hírlap vezércikke¹⁸ már kimondja, amit később oly sokan, hogy »Vörösmarty Mihály inkább csak irodalomtörténeti, mintsem élő nagyság« s hogy »A Szózatban kívül csak néhány lírai költemény az, mely állandóan az új korszak lelkeiben és tudatában él.« Ugyanitt pedig, felvetve Vörösmarty elhanyagolását, válaszként — minden korlátjával együtt — tipikus feleletet ad. Először fogalmazza meg a Vörösmarty-kérdésen keresztül is az egész polgári irodalomra jellemző felemás, lényegében reakciós álláspontot, a »nép-nemzeti« ellen való harc ürügyén Vörösmartyt Petőfi fölé helyezését. A cikk átveszi a reformkor Vörösmartyja és a forradalom Petőfije közt Gyulaitól megteremtett folytonosságot, amely szerint Vörösmarty »nyelv-művészetének hatása alatt« születtek meg irodalmunkban a »nemzeti formák«, de megtoldja: »azóta a magyar irodalom és az egész nemzeti kultúra ebből kezdett táplálkozni és Vörösmarty úgy tűnt fel, mintha túl lenne haladva«.

Ha már most áttérünk a következő évtizedek során kialakuló teljesebb polgári Vörösmarty-kép vizsgálatára, — arra alapvetően jellemző, hogy ha Vörösmarty költészetének bizonyos elhanyagolt, elhagyatott területeire fel hívta is a figyelmet — az igazi Vörösmartyt ugyanúgy, vagy még kevésbé értette meg és érte fel. Igaz, teljesebb tette a Vörösmarty-képet, de ez csupán kiegészítés és nem összefoglalás volt. A polgári Vörösmarty-irodalom a maga másirányú egyoldalúságával — a nemesi epika költőjével szemben — egy dekadens Vörösmartyt állított. Sőt, a meginduló Vörösmarty-kultusznak és őskeresésnek ürügyét végősoron Vörösmarty költészetének ugyanaz az ellentmondásossága, történelmi és osztálykorlátozottsága szolgáltatta, mint amelyre a korábbi Vörösmarty-hamisítás épült. A továbbiakban nevezzük így: nyugatos Vörösmarty-szemlélet a legdöntőbb kérdésben, Vörösmarty-irodalomtörténeti elhelyezésének kérdésében még nyíltabban reakciós, mint volt Gyulai és lényegileg Toldy álláspontját folytatja. Vörösmartyt Petőfi fölé helyezése alapjában leplezi le az imperializmus magyar burzsoáziájának viszonyát még a polgári demokratikus forradalomhoz is. Nem változtat ezen a tényen az, hogy a nép-nemzeti irodalomszemlélettel való harc során történt ez az értékelés — a feudális irodalomszemlélet elleni támadás célja Petőfi forradalmiságának kompromittálásával, háttérbe szorításával esett egybe. Az elképesztően anakronisztikus visszavetítés, mesterek és epigonok azonosításának ostobasága a szétválasztás és megkülönböztetés helyett legjobb árulói, hogy hová is akart útni pl. Kosztolányi, aki Vörösmarty pesti szobrának felállításakor így ír: »Kellett ez az eleven szobor és már, hála Isten, nem csak riogató ébresztőnek, politikai koránkelőnek és árbockosárknének, de *szemben a forradalom népies költőivel*, irodalmi irányjelzőnek egy magasabb és elegánsabb költői kultúra felé. Mert az egyedül üdvözítő népiesség tankönyvbölcsessége Vörösmartyt szerencsére nem kapta meg el. Vadvirágos, délibábokban fürdő, merev álmok helyett okosan hallgatott saját álmaira.«¹⁹ E Vörösmarty korabeli tankönyv-bölcsességének nyilvánvalóan nem lehettek más hírdetői, mint a »forradalom népies költői«: Petőfi és Arany.

De ez a szembeállítás és alárendelés Ignótusnál pl. kiterjed Arany mellett Csokonaira is, akik mindketten, mint »a faji egyéniség őseréj megtestesítői« alá vannak rendelve az »egyetemesebb dunántúli« Vörösmarty-nak. Ez a plebejus tartalom elítélése mellett egyszersmind a népiesnek, mint irodalmi formának lebecsülését, a nemzeti jelleg elvetését vagy legalábbis alacsonyabbrendűségét hirdeti és a nyugatos kozmopolitizmus vetülete. — Vörösmartyt Petőfi ellenébe, illetőleg fölébe helyezését a leghatározottabban Szász Zoltán teszi meg hírhedt cikkében,²⁰ amely azonban annyiban jelentős, hogy a maga pimasz pökhendiségében sok mindent, amire a polgári esztétizmus csak burkoltan mert célozni, nyíltan kimond. »Vörösmarty tényleg egy csúcspont, utána azonban hanyatlás, sőt valóságos zuhanás következik, amely hanyatlásnak neve Petőfi.« S azok az érvek, amelyek tulajdonképpen a dekadens burzsoá irodalom arisztokratizmusát, a tömegektől való riadt elzárkózását voltak hivatva igazolni, vészesen hasonlítanak a fiatal Toldy még feudális nézeteire. »Vörösmarty, aki a fejedelmi hőst, az urat, a bajnokot, a díszféfit dicsőítette, azáltal sokkal költőibb ösztönről tett tanuságot, mint Petőfi, aki a népet akarta úrrá tenni a költészetben.«

A Nyugat Vörösmartyja elsősorban a dekadens burzsoázia képére és hasonlatosságára formált Vörösmarty. »A mai emberhez az öreg, beteg Vörösmarty áll közelebb, mert az ő lelkében ismerünk rá jobban a mi ellentététől szaggatott, diszharmonikák közt vergődő, benuulásában időnként görcsösen fellobbanó lelkünkre.« — írja Schöpplin. Kosztolányi akkor szerette meg Vörösmartyt, mikor először olvasta, »mily előkelő elbűsultsággal futott meg az élettől«. Babits nihilistává teszi és felfedezi benne a »klasszikust, aki idegesebb és izgatottabb minden dekadensnél« — s később Szerb Antal ezen az alapon jelöli ki helyét a magyar irodalomban: »Az igazi Vörösmarty a legpesszimistább, leginkább haláltartalmú, legsötétebb hangú költő a magyar költészetben.«

Melyek voltak ennek a zavartalanul dekadens Vörösmarty-kép kialakításának jellemzői? Mindenekelőtt az, hogy mellőzve minden konkrét történelmi elemzést, Vörösmarty munkásságában megteremtettek egy összefüggő pesszimista vonalat. Schöpplin tanulmánya éppen azért emelendő ki, mert még csak két Vörösmartyt, a negyvenkilenc előtti és utáni különbözteti meg s ha felfedezője is egy másik Vörösmartynak, s sorai közt ott kísért a dekadens őskeresés, mégis ezt a másik Vörösmartyt, a negyvenkilenc utáni, reális történelmi keretbe illeszti és abban magyarázza. De nem így a többiek, akik Vörösmarty költészetének különböző tartalmú pesszimista megnyilatkozásait összekötik, egyazon pesszimista-dekadens világszemlélet megnyilvánulásaiként fogják fel. Így kerül az a pesszimista-lírizmus, amely Vörösmarty korai hazafias epikájának egy felső hangja, a romantikus, szimbolikus, irracionalista epika, a Csongor és Tünde útkereső bizonytalansága egy kalap alá a Szózat nemzethalál víziójával, az Emberek vagy a negyvenkilenc utáni líra sötétlenlítésével. Már Ignótus megcsinálta ezt a bukfenetet, mondván, hogy az epika nélkül a Vén cigány sem születhetett volna meg — epikán elsősorban a Zalán futásánál többre becsült Tündérvölgyre, Délszigetre és Két szomszédvárra célozva. Babits 1911-es tanulmányának egész felépítése is ezt a folytonosságot teremti meg. Babits szerint a képeknek már a Zalán futásában is meglévő lázadása »lehányja a nemzeti igát és valóban a végtelenbe lendül, időközön túl keres tündérvölgyeket és délszigeteket«. Az átmenetet a Csongor és Tündében találja meg: »Az a pesszimista világnézet, mely mindjobban közeledett a nihilizmus felé, itt jelenik meg először a maga teljességében« — írja a vándorokkal kapcsolatban s innen Babits számára egyenes az út a nihilizmuson (Emberek, Országháza) keresztül az Előszóhoz és Vén cigányhoz, amelyeknek tárgyalása teljesen mellőz minden történelmi konkrétumot. Szerb Antal élezi ki és summázza ezt a koncepciót: »Az igazi Vörösmarty a fiatal Vörösmarty volt, és a fiatal Vörösmarty már magában hordozta a harmadik Vörösmarty tragikus és borzalmas vonásait«. Ennek az álláspontnak a cáfolása rákényszerít bennünket a fiatal Vörösmarty 1825 és 1831 közt írt műveinek részletesebb elemzésére.

*

A fiatal Vörösmarty pályájának ez a szakasza kétségtelenül ellentmondásos. Arra a kérdésre, miben áll ez az ellentmondás, összefoglalóan azt a választ adhatnánk: Vörösmarty-nak tisztázatlan, ellentmondásos problematikusa a közösséghez, a társadalomhoz — pontosabban a saját osztályához, a nemesi társadalomhoz való viszonya.²¹

Ha Vörösmarty verseit, levelezését vizsgáljuk, a huszas évek elejéig, középeig, azt találjuk, hogy e fiatalkori versek telve a meghasonlítás, elvágyakozás, kétség, létbizonytalanság hangjaival. Ennek a hangulatnak alapja — maguk a versek, levelek mondják ki — Vörösmarty személyes életviszonyaiban gyökereznek. Talán nem kapott elég hangsúlyt eddig, de világos, hogy Vörösmarty igen mélyen átélte a maga deklaszált helyzetét, amit aztán méginkább elmélyített reménytelen szerelme. Igaz, ez a korai, elkeseredett, de a tiltakozás elemét is magában rejtő hang háttérbe szorult akkor, mikor Vörösmarty osztályával, a középnemességgel azonosulni tud. Ez az azonosulás először a huszas évek elejének nemesi függetlenségi mozgalmában, egyáltalán a kezdeti reformkor politikai törekvéseinek síkján valósul meg. A Zalán, a Cserhalom, az Eger eszméi mondanivalójuk lenyegét illetően kifejezői ennek az összeforrottságnak, a nemzeti öntudatot ébresztik a honfoglalás és azoknak a függetlenségi harcoknak idézésével, amelyekben a magyarság nemzetté alakulása megindult. — De ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy e művek távolról sem homogének a fenti értelemben. Anélkül, hogy ez alkotások eszmiségének alapvető értelmezését a legkevésbé is kétségbevonná, összpontosítsuk figyelmünket azokra a motívumokra, amelyek azt mutatják, hogy ez az azonosulás, Vörösmarty-nak a nemesi társadalommal, nemesi köztudattal való harmoniája távolról sem volt egyértelmű és zavartalan.

Az, hogy a középnemesség egyre inkább a reformkori függetlenségi mozgalmak élére állt — elválaszthatatlan volt a maga osztályuralmának, gazdasági erejének bomlásától, rothadásától. A magyar birtokososztályt éppen végső gazdasági veszélyeztetettsége állította szembe az abszolutisztikus törekvésekkel. Ez a szembenállás párhuzamos volt a feudalizmus ellentmondásainak kiéleződésével, a feudalizmusnak azzal a válságával, mely a francia háború

befejezése után az idegen uralom alatt és miatt egyre mélyült. Vörösmarty maga is alá volt rendelve az ezzel együttjáró nemesi válság-érzésnek, maga is átélte és a Zalán futásában tükrözte a népre még nem talált mozgalom gyengeségét.

A honfoglalás témája egyrészt és elsősorban nemzeti, de ugyanakkor nemesi téma is, hiszen a honfoglalás földfoglalás is volt, a honfoglalók a nemesi juss ősei is egyszersmind. A nemesi szemléletnek ebben az összefüggésében nyilván kór- és kortünetként kerülnek be a honfoglalási eposzba egy parasztlázadás konkrét képei. A »dühöngő pórnép«, »doronggal, görbe kaszákkal« és »kövekkel« hadakozik — s Tüzima panaszában konkrét osztályaggodalom szólal meg:

Hajdan azért győztünk Álmosnak idétte Kiónál
És Munkácsot csak azért, csak azért nyerhettük el Ungot,
Hogy buta pórok előtt, nem hősi seregeknek előtte
Bujuk az erdőket és napfényt nézni se merjünk?

Jellemző emellett, hogy a honfoglalási eposz szerzője a harcot nem egyszer »ölésnek« érzi, hogy elsősorban nem a viadatok győztesének örömében, hanem az »utoljára fényre tekintők« szomorúságában osztozik, hogy az eposz legmegdöbbentőbb, legrealisabb részlete a halottak éjjeli temetése. »Gyászos az útközetek folyamatja«, »kedvetlő vérképeinek látása kietlen« valja be maga Vörösmarty s Ete, a »hadzavaró hős« is csöndes sírról álmodik egy »futó kis völgyi pataknál«. Jellemző, hogy a legutolsó, győztes csata után is csak a »gyilkos földet« veszi észre, s hogy az egész eposz nem a győztesek bemutatásával, hanem a »búbamerült« Zalán idézésével zárul. — Mindebben az tükröződik, hogy Vörösmartynak is, mikor az eposz egészével felrázza és nemzeti feladataira ébreszti a »tehetetlen kort« — hatalmas küzdelmet kell vívnia önmagában is osztálya tehetetlenségével szemben. Ez az az objektív teher, amelyről érzi, hogy tollára nehezedik:

Zúg a harcoknak haragos rivadása ; keményen
Csattog az összeütött fegyver, s a büszke levante
Még viszi teste sebét, karját még harcra feszíti,
De fáradtan zeng a kései ének utána.
A fene bajvívót s daliás komoly arcza haragját
A mellébe törött nyíllal keseredve vesződöt,
S a diadalmi öröm hangját nem győzi követni.
Gyengék is már e letűnő kor lelkei : a nagy
Ősi dicsőséget nem bírják tartani többé.

(II. ének)

De mindezen túl Vörösmarty, akarva-akaratlan, kifejezést ad annak is, hogy nemcsak alárendelt kifejezője a nemesi légkörnek, hanem — bizonyos keretek közt — tagadója is annak. Abban mutatkozik ez meg, hogy a Zalán futásában (de a hazafias epika többi alkotásában is) az igazán szubjektíven rajzolt alakok és azok szerepe *nem esik egybe* az eposz nagy mondanivalóját hordozó alakjaival és azok funkciójával. A délszaki tündérnek semmi köze a honfoglaláshoz, Laborcán alakján (akinek Vörösmarty jellemzően »Az életgyűlölő panasza« c. fiatalkori keserves versét adja a szájába) éppen a hagyományos eposzi önfeláldozás-motívum sikkad el, Ete is elsősorban a szerelmi történet és nem a harcok kapcsán nyer jelentőséget stb. De így van ez a Cserhalomban is, ahol Árbocz rajzában az történetében ott kísért — amit Etelke ki is mond — a reménytelen szerelmes tragikumja is. Az Eger szerkezetét pedig — a végső eszmei mondanivalót is szinte veszélyeztetve — a szerelmi történetek, előtérben Omár és Ida teljesületlen szerelmével, igen erősen szétlajoztják. — Hogy ez a külön út, ez az azonosulni nem tudás elsősorban a *reménytelen, be nem teljesedett* szerelem motívumán keresztül jut kifejezésre, azt jelzi, hogy Vörösmarty számára az Etelka-élményben kristályosodott ki, fogalmazódott meg osztályához való diszharmonikus viszonya. — De ugyancsak ez adott lehetőséget sőt indítékot a fiatal költőnek a feudális válság feltárására, ez tette eziránt egyáltalán érzékeny. Ennek alapján vonhatta ki magát a nemesi illúziók zavartalanságának világából, ennek az egyéni nézőpontnak talaján maradhatott realista — mégha ez a realizmus az epikus konvenciók szükségszerű fellazításához vezetett is. A Zalán futásának ellentmondásait nem írhatjuk egyszerűen Vörösmarty tehetségének rovására. Tartózkodása, fel-fel bukkánó szkepticizmusa, egyéni útkeresése, a szerkezeti lazaság végső soron a mozgalom tényleges erőviszonyait s a maga indokolt ellenérzéseit tükrözték.

A továbbiak során az egyik vonal, amelyen Vörösmartynak a feudális világtól való idegenkedését sőt elidegenedését nyomon követhetjük, műltszemléletének alakulása. Vörösmarty a mozgalom visszaesésével egyre negatívabban ábrázolja a múltat s ezzel akarva-akarat-

lan azt is kifejezi, hogy a műltrahivatkozás eddigi, nemesi, epikus formája lejárt, hogy ez a műltszemlélet politikai kibontakozás támogatására alkalmatlan.

Már az Egerben, Omár és Ida szerelmének rajzánál jelentkezik az eddigiekhez képest egy új elem : a műltban a feudálisnak megmutatása és elítélése. Omár és Ida tragédiájának oka feudális viszonyokra vet fényt : az apa nem engedi Idát Omárhoz :

Nem, Hiador, Idát nem örömmek hagyta d ölében
Kérlelhetlen apám letörölte az élet egéröl
A szép csillagírást : neveinknek fénykoszorúját
S klastromi üszkökkel bús vár leve éji lakásom.

A Széplak-ban már egyedüli témává önállósul a feudális műlt egy tipikus szenvedélye, a nő teljes kiszolgáltatottságán, tulajdonváltán alapuló gyilkos féltékenység. A Két szomszédvár pedig az egyik legtipikusabb konfliktusán keresztül, kétségtelen történeti realizmussal jellemzi a feudalizmust. Itt már nincs »kettősség«, itt a mozgalom visszaesése, ami végsősoron magával hozta ezeket a pesszimizisztikus témákat — *egybeesik* a költői nézőponttal s éppen ezen az ellentmondás-mentességen, immanens egységen alapszik a Széplak és Két szomszédvár sokat emlegetett szerkezeti kiválósága. Jegyezzük meg meg, hogy Vörösmarty ezekben a művekben ha elfordul is a politikai léttől, mégis, tematikailag meg a műlt hoz tapadva, a mozgalom visszaesését fejezi ki. Emellett azonban a nagyot akaró, a nemzet életében nagy tettekre vágyó Vörösmarty lelkesedése, egyáltalán a korban rejlő erők kifejezést kapnak itt is. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Széplak és Két szomszédvár a rossz vitorlákba fogott, tévutakat járó nagy szenvedélyek hatalmas rajza is egyszersmind. A hősök, Ugod és Tihamér alakjai tragikus színezésűek — s ebben jut kifejezésre, hogy Vörösmarty a szenvedélyt, az érzések átélésének végtelenségét nem utasítja el. Amikor e talajtalan lendület az első igazi reformországyülés idején tápot nyer, már a Szózat magas eszméiségében csap fel.

De a kiábrándulásnak tartalmi, tematikai objektíválódása mellett párhuzamosan fut a művek egy más sora, amelyeknek közös jellemzője a régi elvetése mellett valami újnak a keresése, s ezzel együtt bizonyos kezdeti, elnagyolt szimbolizmus is. Ha végigmegyünk a művek e során, egy többé-kevésbbé egyenes fejlődésnek leszünk tanúi, amely fejlődés az ellenézés, tiltakozás folytonos tudatosodásában, s ezzel együtt a szimbolika konkretizálódásában és társadalmasodásában áll. Arról van szó, hogy ami a nagy epika keretében mint ellentétes előjelű lírizmus, individualis útkeresés jelent meg — e művekben önállósul.

Kezdetben, a Tündérvölgyben teljes tagadása ez a társadalmi külvilágnak, a tündérmese műfaja csak alkalom a költészet olyan területein tett kerülőre, amelyet »fül nem hallott, szem meg nem jára«. Kifejeződik ez az egész költemény szimbolikájának önkéntességén, mesterkelt-ségen, erőszakolt érthetlenségén keresztül. Jellemzi ezt a költeményt a logika, a szokványos hagyományos gondolkodásnak valamilyen öncélú felrúgása — egy formabontásban kifejezésre jutó lázadás.

A Délsziget elején ugyancsak ott ékeskedik a »hitlenek« távoltartása s a kihívó ígéret:

Nincs kedvem sem időm mindennapi dolgokat írni :
Újat írok, nagyot is, kedvest is, rettenettest is.

A Délsziget azonban már más, mint a Tündérvölgy volt. A fantasztikus történet szimbolikája, ha részleteiben nem is fejthető meg — egészében kétségtelenül az emberiség fejlődését példázza. Sokkal társadalombb, emberibb ez a szimbólika, mint a Tündérvölgyé. Feltehetően a Csongor és Tünde problematikáját vetíti előre a töredék : a szerelmesek elszakadnak egymástól s Hadadur a »túrj de ne zúgj, s fáradva remélj« szózat jegyében küszködés és kalandok során talált volna rá kedvesére. Jellemző azonban, hogy ekkor meg éppen ott és akkor hagyja abba a mesét, amikor Hadadur a társadalmon kívüli élet után a társadalomba került volna vissza s ott kellett volna helytállnia és megküdenie kedveséért.

A Csongor és Tünde azonban már megragadja és még világosabb szimbolikán keresztül ábrázolja azt az alapvető problémát, ami lényegében a fiatal Vörösmarty alapproblémája : a nemesi közösséghez való viszonyát. A Csongor és Tünde tehát nem mélypont, hanem a Tündérvölgytől egyenes irányban felfelé haladó út egyik állomása. A reménytelen szerelem keretében átélt ellentétek ekkorra már addig élesedtek s egyszersmind tisztultak, hogy ábrázolásuk drámai formát nyerhetett, a probléma annyira tudatosodott, hogy megtalálta a maga legmegfelelőbb, ezért legművészibb önálló formáját.

A Csongor és Tünde jelentősége, hogy a szerelmestől elválasztó társadalmi erők, amiket a Tündérvölgyben csak fantasztikumok képviseltek, amelyeknek ábrázolása a Délszigetben lehetetlennek bizonyult — itt jelennek meg először önállóan, különváltan. A három vándor alakjának elvontsága mögött a felismerés még mindig általános, morális de már társadalmi jellege áll, ezért magyarázatuknál is általánossággal kell megelégednünk. A három vándor

magatartásában egy közös van a Tündét, boldogságát kereső Csongorral szemben: a gúny, az illúziók eltűlése és kigúnyolása. Csongor boldogsághitével és igényével szemben azok sivár önzése és ideáltalan szkepticizmusa áll. Megszemélyesedtek bennük azok az erők, amelyek Vörösmarty egyéni boldogtalanságát okozták, de ugyanakkor el is buknak, míg Csongort nem térítették el útjáról — ő rátalál szerelmére.

Ha figyelembe vesszük az el nem ért szerelem motívumának számtalan megjelenését a fiatal Vörösmarty költszetében s emellett azt, hogy Vörösmarty társadalmi élményeinek is gyűjtőpontja volt ez az érzés — vajjon a szerelem diadala, beteljesedése, a nemesi társadalomtól való elfordulás mellett nem jelenti-e egyszersmind azon vett győzelmet is? Nem fejeződik-e ki ebben a városban, tollából élő Vörösmarty-nak a nemesi életformától való függetlenedése, és felszabadulása? S Balga és Ilma megjelenése, a népies mese és nyelv nem valami hasonlósú, rokonszenves közösség felé orientálódás? — Valószínű. Hiszen ez az osztályon belüli konfliktus egyértelmű haladó mozgalom híján éledhetett idáig. Később, mikor a középnemesség ismét a politikai élet erősödő menetének élére áll, *ezen az alapon* ismét feloldódhatott az a helyzet és réteg-különbség, ami Vörösmartyt elválasztotta ill. szembelyezte osztályával. Ha nem is teljesen, de ugyanígy szorultak háttérbe a fiatalkori keservek a hazafias epika alkotásainak idejére is. A harmincas évek közepétől pedig, mikor a nemesség *demokratizálódása* is megindul, még inkább lehetséges volt az azonosulás s ekkor már Vörösmartyt éppen értelmiségi helyzete tette osztálya törekvéseinek legkövetkezetesebb megszólaltatójává.

A három vándor jelentésének azonban lehet a fentiekkel egyáltalán nem ellentétben álló másik oldala is. Csongornak — a vándorokkal való morális szembenállásába belejátszhat már a csak hallomásból vagy a városi életen keresztül ismert kapitalizmustól, mint illúzióromboló újtól való idegenkedés is.

Vörösmarty a részben indokolt kiutat, az egyéni szerelem boldog beteljesedését nem tudja, nem is akarja maradéktalan és zavartalan megoldásként ábrázolni. A két egymásra talált szerelmes körül gyászosra hanyatlak az égi ború, az egymásra talált Csongort és Tündét nem virágos, de »rideg és szomorú« éj veszi körül.

Ezt a helyzetet élezi ki, egyszerűbb keretek közt, a Rom. A Rom tulajdonképpeni mondanivalója elsősorban nem egy bukott szabadságharcotól való félelem, hanem amellel az is — hiszen maga a mese súlyla ezt példázza — hogy az egyén, boldogtalan országban, bármilyen jó szubjektív körülmények között éljen is, boldog nem lehet.

E művekben tehát (Tündérvölgy, Délsziget, Csongor és Tünde, Rom) benne rejtett a múlt tagadása, de ez tematikailag nem tapadt a műlthöz, mint a romantikus epika esetében — hanem a Tündérvölgy viszonylagos mélypontján keresztül a Csongor és Tünde magasrendű drámai szimbolikájáig tisztult. S ha a Tündérvölgy tagadása volt egy bomló társadalomnak, akkor ennek öncélúságával szemben a Csongor és Tünde a maga társadalmi vonatkozásaival, nemzeti jellegével tagadása volt a tagadásnak — s szubjektívitasában is tükre az 1830-as korforduló világnézeti válságának.

Mindezt azért kellett elmondanunk, hogy lássuk: az a beállítás, amely Vörösmarty e korai, bár olykor dekadens megfogalmazású, de antifeudális költészetének bizonyos elemeit teljesen közös nevezőre akarja hozni a későbbi Vörösmarty hazafias indokból borúlátásával — merőben hamis. Másrészt feleletet kapunk a feudális és burzsoá irodalomszemlélet egy ütközőpontjára vonatkozólag is. Addig, míg a XIX. század folyamán Vörösmarty epikáját, ternézetesen annak feudális színezete miatt, messze túlértékelték, ugyanekkor epikájának azt a részét, amely ennek a feudális szemléletnek, ha olykor negatív formában is — a tagadását jelentette — teljesen elvetik. Toldy irodalomtörténetében, míg magasztaló felsőfokokban beszél a hazafias epikáról, »egészében elhibázott műnek« tartja a Tündérvölgy-, Délsziget-, és Rom-ot. Sem ő, sem emlékbészédében Kemény nem említi a Csongor és Tündét, s közismert Gyulai-nak is ez utóbbival kapcsolatos értetlensége. »Vörösmarty nem akarta semminemű filozófiai absztract eszme allegóriájává alakítani a naív népmesét« — állítja leghatározottabban. A »drámai compositio« mereven alkalmazott szabályaira hivatkozva feleslegesnek minősíti a szimbolikus alakokat. Míg a Rom eszmei mondanivalója Toldy szerint »mérsekeld vágyaidat« — Gyulai szerint inkább az emberi vágyak hívságát rajzolja stb. — Ezzel szemben a Tündérvölgy-ről és a Délsziget-ről Babits azt mondja, hogy betetőzik Vörösmarty első periódusát — s amit Babits még csak Vörösmarty pályájának első szakaszára és csak azzal a fenntartással mondott: »ha német volnék« — azt Szerb Antal Vörösmarty egész életművére és magyarán szögezi le: »A mai ember számára Vörösmarty egész oevre-jében ez a két költemény (a Tündérvölgy és Délsziget) a leginkább, a legzavartalanabbul vonzó, ezekben van a legkevesebb műzeális íz, a legkevesebb elavult attitűd, külső kötelezettség és a legtisztábban az a valami, ami miatt Vörösmartyt a magyar irodalom egyik legnagyobbjának tartjuk«.

Ha már most figyelembe vesszük a fiatal Vörösmarty költészetében az antifeudális, pontosabban nem feudális, nem konvenciózus elemeket, nyilvánvaló, hogy a feudális irodalomszemlélet azért viseltetett e művekkel szemben ellenséges közönnyel, mert megzavarták volna Vörösmarty-nak, mint a nemesség költőjének megrajzolását. A burzsoá dekadencia viszont

örömmel nyúlt a rokonnak tetsző hangokhoz, de míg az individuális elvágyódás, lázadás, ami Vörösmartynál az idejétmúlt feudális világ *ellen* szólt és *előbbre vitt* — addig a burzsoá dekadencia hasonló vonásai elsősorban a munkásosztálytól, azaz a jövőtől való *félelemből* táplálkoztak és a haladástól való *elzárkózást* jelentették. Erre az alapvető különbségre jellemző, hogy nem egyszer Vörösmarty olyan műveit tették meg költészete csúcspontjának, amelyek Vörösmarty számára csak a mélyből felvezető lépcsőfokok voltak. Vörösmarty e műveiben az átmenet útkeresése tükröződik, a régivel szemben való romantikus és individuális szembenállását állandóan az újnak, helyesnek, társadalmiának a keresése kíséri és megtalálása tetőzi be. Nem a nihilizmushoz, hanem a Szózatához és a jog terén másnak is helyet követelő demokratizmushoz vezetett ez az út. A burzsoá dekadencia azonban ezt nem látta meg, hancin megrekedt a maga számára kihasználható mozzanatoknál, egyszersmind elárulva ezzel a maga és a fiatal Vörösmarty költészete közti alapvető különbséget.

A végigvezethető egynemű pesszimizmus a burzsoá Vörösmarty-pályaképen természetesen annak a vívódásnak, negyvenkilenc előtti és utáni pesszimizmusnak a meghamisítását is jelentette, amely hazafias indokokból eredt. Ezt azonban már csak azért sem érthette és magyarázhatta helyesen a nyugatos irodalomtörténet, mert a pesszimista Vörösmarty-kép zavartalan kialakításában egyáltalán nem tudta hova tenni Vörösmarty hazafias költészetét. Az egész irodalmon keresztülvonul a pesszimista és a hazafias Vörösmarty szembehelyezése, ahol az álprobléma áthidalásának közös módszere: ráfognak Vörösmartyra, hogy egész hazafias költészete csak a »kényszer«, a »kordivát« hatására született, hogy Vörösmarty csak »menekülő« a nemzeti, közösségi problémák világába — egyszóval szerepjátszót csinálnak Vörösmartyból, aki a maga dekadens természete *ellenére* írt hazafias verseket. Ignotusnál ez a hamisítás, esztétizmusára jellemzően egy irodalmi, műfaji köntösben jelenik meg. Ignotus szerint Vörösmarty a Zalán futását úgy írta, hogy nem nézte, vajjon »az ő 25 esztendő szívének nincs-e mondanivalója: megállapítja, hogy a magyarnak még nincs Aencise, hát leül és megcsinálja.« Ugyanebben a vonatkozásban írja, hogy a reformkor költői »nem kuttatták, ők mire születtek, hanem azt, hogy a magyar irodalomból mi hiányzik.« Ime a »25 éves szív«, a »születettség« és a hazafias költészet szembehelyezése, amelynek nyomán már itt megszületik a jelszó: »Vörösmarty Mihály kora divatjainak hódol...«. Még Schöpplin is, aki a világháború előtt a legobjektívebb, azt írja Vörösmartyról, hogy »mintha írás közben mindig az a tudat feszélyezné, hogy a nyilvánosság előtt áll, egy egész ország figyel rá, tehát vigyázni kell a hangjára, tartására, mozdulataira«. Babits részletes tanulmányának egész felépítése nyugszik ezen az állentéten. Az a pályakép, amelyet ő fest, tulajdonképpen ennek a két, egymással szembeállított »én«-nek, a pesszimista és közösségi hazafias »én«-nek egymással való harca — ahol a dekadens, pesszimista, individualista »én« követeli a maga jogait, szabadságra tör, de a kor, a társadalom, a nemzet mincuntalan börtönbe zárja. Ilyen börtönben írja Babits szerint Vörösmarty a Zalánt, Salamont, Búvár Kundot, amelyek »csak külső, divatparancsoltá témák és nem lelkéből nőttek ki«. Vörösmarty számára, akitől »hazafias buzdításokat« és a »nemzeti történelem ébresztését« vártak, mindcz »nyomasztó teher és kötelesség«. Vörösmarty egész pályája eszerint »egy lázadás története«, amelyben időnként »a fogoly visszatér börtönébe« — végül azonban mégis a »rettentés« betegségek lehetőségei győznek, amelyeket Vörösmarty hiába próbált »munkával« lekötöni és korlátozni. Szerb Antal pedig egyenesen a hazafias költészetnek tulajdonítja Vörösmarty oly szívesen emlegetett »megőrlését«: »Hogy (Vörösmarty) annyira a nemzet költője, kollektív költő lett, abban van bizonyos túlzó korrekció is: a túlságosan befelé forduló élettől való félelme, férfikorában túlságosan is kifelé, a kollektívum felé fordította. A lélekterületek elnyomása mindig lázadást von maga után. A Tündérvölgy világa, Vörösmarty elnyomott fantáziája jogait követelte: az így keletkezett konfliktusban börtül el Vörösmarty elméje«. A szerepjátszásnak ebben az elméletében, amelyik a hazafias, a társadalom nagy kérdéseit támogató költészetet ennyire kompromittálni igyekszik, s ezzel szemben a »betegség« propagálja, nem nehéz a költészet igazi feladatait tagadó dekadens *l'art pour l'art* elvét felismerni.

Természetes, hogy Vörösmarty hazafias költészetének ez a kompromittálása a szerepjátszás elméletén keresztül lehetetlenné tette eleve, hogy megértsék Vörösmartynak hazafiságból is fakadó pesszimizmusát. Gondolok itt elsősorban keserűséggel átítatott szatíráira, az olyan versekre, mint a Gondolatok a könyvtárban, az Emberek, vagy az Országháza. Mi volt ennek az olykor pesszimizmusba forduló vívódásnak az alapja? Végző soron az, ami Kőlcsey pesszimizmusának: »A közös magyar élet nyilvános fájdalma« s az, hogy ő sem bízhatott abban, »hogy fegyvertársai vele együtt menetelnek az emberi haladás nagy céljai felé«, hogy »nálunk haladás és maradás ugyanazon rétegen belül csaptak össze«. ²² De Kőlcsey és Vörösmarty pesszimizmusának ugyanakkor egymástól jelentősen eltérő vonásai is voltak, ami megfelelt a kettőjük közti történelmi fázis-különbségnek. Kőlcsey két forradalmat hidalt át — ugyanakkor Vörösmarty már negyvennyolchoz is tartozott, politikai állásfoglalása nem volt olyan elszigetelt, mint Kőlcseyé, aki az 1832—36-os országgyűlésen csak egy évtizeddel később elfogadott célkitűzésekért harcolt. Ez a történelmi perióduskülönbség

azt jelentette, hogy a mély keserűséggel és gyűlölettel átitatott bírálat, amely Kőlcsey pesszimizmusát jellemzi, Vörösmartynál — bár ott is keserű gúnnyal, de inkább szatirikus formában jelentkezik, s éppen a negyvenes években, amelyeknek elevebb politikai légkörét Kőlcsey már nem érte meg. Kivétel e tekintetben az Országháza, amely leginkább vehető össze Zrínyi második énekével, s ahol a párhuzam egyszersmind a keserűség közös alapját mutatja, de itt is a politikai helyzetnek megfelelően Vörösmarty hangja konkrétabb és harcosabb. Ugyanakkor — jellemző az arányeltolódásra — szatírák Kőlcseyénél találunk csak egyet, a Vanitatum vanitását, amely ugyancsak Vörösmarty konkrét szatíraival szemben csupán a gúnyra torzult fájdalom *érzésének* kifejezése. — Ugyanakkor Vörösmarty vívódásában van egy motívum, ami Kőlcseyhez viszonyítva — legalábbis a költészet területén újak mondható: a polgári társadalom ellentmondásaival való szembekerülés. A Gondolatok a könyvtárban c. vers kérdése: »Ment-e a könyvek által a világ elébb?« — lényegében a polgári kultúra világnézete felé van felvetve, éspedig jogosan és viszonylag konkrétan. A kétarcúság, amelyet a felvilágosodás szimbóluma, a könyv, anyagának kettősségén keresztül leplez le, nem a feudalizmus patriarchális illúzióinak, de lényegében a polgári illúzióknak a leleplezése. Az »irtózatos hazugság« nem más, mint a burzsoázia forradalom után »mindenütt« kiderült történelmi hazugságának felismerése. De Vörösmarty nagyobb annál, hogysem megálljon akár ennél, akár a »fényes elmék«-ben való bizakodás romantikus megoldásánál, akár a rossz polgári világ eljövetelebe való bele-törődésnél. A költemény mindkét nyugvópontja túlmutat a polgárin. Az első az »igazság és szeretet« eljövendő uralmának utópista óhaja, a második tulajdonképpen ennek a konkrétizálása, időserűsítése, nemzetivé tétele. Az Emberek pesszimizmusát sem csak a középnemességnek a haladással szemben elfoglalt álláspontja magyarázza, — a nagyvonalú általánosítás, a történelmi áttekintés pesszimizmusa mögött (a II. és III. versszakban viszonylag konkrétan is) ott van a francia forradalomból annak következményei miatt való kiábrándulás. Vörösmarty költészetének e vívódó és utópista rétege felé a feudális irodalomszemlélet teljes érdektelenséget és értetlenséget mutatott. Gyulai életrajza pl. az olyan verset, mint a Guttenberg albuma c., meg sem említi. A Gondolatok a könyvtárba c. versre csupán nyolc sor jut, ugyanannyi, mint pl. az V. Ferdinándhoz írt ódára, míg a Szép Ilonkával több, mint egy oldalon keresztül foglalkozik. A 49 utáni lírából az Először meg sem említi, a Vén cigányról írt tizenegy sora pedig semmitmondó. A nyugatosok Vörösmarty költészetének ezt a területét is előtérbe állították, de éppen, mert ez a pesszimizmus okaiban, tartalmában közvetlenül társadalmi volt, s mert a mélyén a haladás igénye, a társadalmi ellentmondásokkal való bátor szembenézés volt — éppen ezért ment át a polgári világ megrendíthetlenségének illúziói közt a legnagyobb hamisításon. Ami Vörösmartynál a problémák következetes felvetése s a velük való majd mindig győztes megbirkózás volt, az a burzsoá dekadencia számára mint relativizmus és nihilizmus jelent meg. Kosztolányi mondja Vörösmarty koráról, hogy az »először döbbsen rá világosan az élet teljes céltalanságára, semmiségére« s Vörösmartyról, hogy »semmiféle szilárd alapra nem támaszkodhat a zűrzavarban.«²³ Babits szerint 1844–48-ig Vörösmarty költészete »folytonos közeledés a nihilizmus felé« s ennek érdekében kirívóan torzítja el az Unalomhoz és az Országháza c. verseket.²² — A burzsoá dekadenciát a szenvedélyesen töprengő gondolati líránál csupán a meghasonlottságnak a maga dekadens pesszimizmusával való *nyelvvi, formai, asszociatív analógiája* érdekelte — konkrét tartalma nem. Az a Vén cigány-kultusz, amelynek jegyében Igunot a Vén cigány-t Vörösmarty egész epikájánál többre becsüli, Schöpplin a régi és új nemzedék »csatlakozó pontjának« Babits a legszebb magyar versnek nevezi — ez a kultusz a burzsoá dekadencia e formalista szemléletéből fakadt. »Bizonyos, hogy az Ady-nemzedéknek költészete tisztán formailag is közelebb áll a Vörösmarty lázas, dús, izgatott, komplikáltabb és idegesebb költészetéhez — melyben klasszikus és dekadens zamatok egyesülnek — mint bárki máshoz magyar elődei közül.«²⁵ — írja később Babits, lényegében a stílári öskeresés formalista dekadens tartalmát árulva el ezzel. Emellett az egyezés mellett Vörösmarty zeneisége — és a burzsoá irodalom formalizmusa, Vörösmarty absztraktságra hajló kifejezőmódja és a század eleji szimbolizmus, Vörösmarty formateremtő szerepe — és a burzsoá költészet formabontása lehettek Horváth János indokai is ennek a formális párhuzamnak a propagálására.²⁶

*

A hazafias indokokból eredő pesszimizmus formalista értékelésében a világháború alatt és után bizonyos változás állt be. A világháború, a polgári világ megingathatóságának élménye, az osztályharc tapasztalatai, később a fasizmus előretörése a burzsoá értelmiség látásmódját, szemléletét feltétlenül élesebbé, társadalmibbá tették. Elsősorban Babitsról kell itt szólnunk, akinek a világháborút követő időkben igen nagy mértékben tudatosodott, tisztult társadalmi látása, ami persze még nem jelentette szükségképpen állásfoglalásának tartalmi megváltozását is. »Csak a világháború után döbbsenem rá — mondja egy 1935-ben, Székesfehérváron tartott beszédében — hogy ennek a költészetnek (Vörösmarty költészetének),

mint minden igazi költészetnek a valóság számára is jelentése és jelentősége van.²⁷ — 1918-ban a Nyugat szervezeti tömörülése — a Vörösmarty Akadémia — már azért is megy végbe Vörösmarty neve alatt, mert »az emberiség vallásának leglázasabb hangú hirdetője; elvitathatatlanul hazafi, s elvitathatatlanul pacifista«. Később pedig, elsősorban Babits propagálásán keresztül, Vörösmarty neve jelszó lett a magyar burzsoá irodalom zászlaján, mert felfedezték demokratikus liberalizmusát, s ezt megtették a maguk fasizmussal és szocializmussal egyaránt szembenálló járhatatlan harmadikutas ideológiájuk alapjává. Ennek a szemléletnek a jegyében Vörösmarty hazafias indokú pesszimizmusa többé nem annyira az ideges dekadencia, mint inkább a világháború utáni polgári lelkiismeretfurdalás, akut félelem érzés, a kétféle való harc kilátástalanságának előköltészete lett. Babits szerint Vörösmarty »a kapitalizmus és nacionalizmus nagy századának közepén« átélt »mindazt a sok gyötrő dilemmát, mindazt a lehetséges katasztrófát, mindazt az erkölcsi apokalipszist, melyet ez a gyönyörű korszak észrevétlen ... rejtgetett«. A liberalizmus illúzióinak hitében megingott Babits Vörösmarty szavaival teszi fel a maga kérdéseit: »Irtózatossá hazugság mindenütt; min épül fel, micsoda társadalmi realitásokon nyugszik ez a híres, gögös eszményi kultúra?« — »Mi értelmese az egész kultúrának, ha a legfényesebb elmék sem menthetik meg az ember fiát a sülyledéstől? ha a nép túlnyomó tömegei számon kívül maradnak ... ha a nagyobb rész boldogsága sohasem érhető el?« »Egy egész korszak hajnalának nagysága, az első magyar polgári költő demokratizmusának előrelátó aggodalma — és e kor csodálott hívőjének az utolsó magyar polgári költőnek panasza ezúttal jogosan csendül össze.

De Babits szavain ugyanakkor elválaszthatatlanul ott érzik a fasizmus és a diadalmas munkásosztály között kutyaszorítóba került liberális polgár aggodalma is, s ekkor már vagy azokra a korlátokra épít, amelyek Vörösmartynál is érvényesültek, vagy ismét anakronizmusba téved. »Tudta — mondja Vörösmartyról — hogy a nemzet önállósulhat azoktól, akik alkotják, mitológiái szörnnyé válhat, mely önmagát gyötrő és saját gyermekeit eszi. Már ő birkózott a nemzet és állam viszonyának, s a totális államnak problémáival, melyről ma oly sokat beszélünk. Lázas fantáziájával elképzelte a nemzetet végső lealjasulásában, mikor a polgárai már csak átkozni tudják nevét. Írja — s idézi az Országháza utolsó sorait. De nemcsak a fasizmus, a szocializmus felé is vág az osztályharcban való alulmaradását egyre jobban érző polgár: (Vörösmarty) ... ismerte az ember önzését és kegyetlenségét, a homlokára írt »testvér-gyűlölési átkot«, mely még veszélyesebb és gyógyíthatatlanabb, ha tömegekről ... van szó«. Ami a béke egyensúlyát Vörösmartynál megzavarta, »észak rémes árnyai« — az nem a cári Oroszország Babits számára, hanem a Szovjetunió, s ami Vörösmartynál még a bukott szabadságharc után heroikusan feltört optimizmus és humanizmus, az Babitsnál »az emberhit új szent menedékét« nyújtó harmadik út majd-majd vallásos illúziója. A »nagyvilágnak« »népek hazájának« szem előtt tartása és az igaz hazafiság Vörösmarty számára összeegyeztethető, sőt egymást kiegészítő fogalmak voltak. Hogy Babits mennyire nem tud megbirkózni e két fogalom összeegyeztetésével, arra jellemző az 1919-ben a Szózat-ról írt cikke,²⁷ amelynek túlzó albaloldalsága a nemzet megtagadásához viszi. De hét évvel később is hazafiság és nemzetköziség megoldhatatlan dilemma számára és a Szózatot »e nagy nemzeti dilemma énekének« tartja.²⁹

Ezzel a harmadikutas programmal és Babits vezetésével alakult újra az igen jellemző módon proletárdiktatúra és ellenforradalom által egyaránt megszüntetett, illetőleg lehetlenné tett Vörösmarty Akadémia.³⁰ »Irodalmi életünk körül van bástyázva ártalmas tömörülésekkel, a konzervatív körök hivatalos társaságaitól ... tömörülnünk kell, ha másért nem, a tömörülések ellen« — írja Babits,³¹ de ugyanakkor maga is és az Akadémia egy nyilatkozata a politikamentes irodalom jelszavával küzd a jobboldali támadások ellen. A társaság lényegében a Nyugat gárdáját fogta össze. Annakidején, 1918-ban Adyt választották elnököknek, akinek az alakuló gyűlésen való részvétele utolsó megjelenése volt a nyilvánosság előtt. 1925 július 14-én a Margitszigeten, Babits elnöklete alatt tartották az Akadémia alakuló gyűlését. Babits és Móricz alelnökei, Schöpfungl főtitkára, Tóth Árpád titkára volt a nagy célkitűzésekkel munkába kezdő társaságnak. Nemzetközi kapcsolatok kiépítésével, nyilvános ülések tartásával, pályadíjakkal akarták mozgásba hozni az ellenforradalmi Magyarország trespéd irodalmát és irodalmi közvéleményét. »Ady irodalmi végrendeletének végrehajtói« vagyunk, mondta Babits, de éppen mert nem azok voltak, nem is tudták terveiket megvalósítani. Vörösmartyt sem nézték soha Ady szemével, aki nem a dekadens költő, hanem »az örökös gyönyörűség, győzelmes illúzió« »költőfejedelmét« tisztelte Vörösmartyban, s aki már fiatal fejjel, a demokratikus forradalom előszelében hirdette, hogy Vörösmarty »nagy hitre, az ő nagy álmaira sohasem szomjúhozhat a világ úgy, mint most«.³² S ma, amikor Vörösmarty igaz vonásaiban áll előttünk, mint a nemzeti öntudat ébresztője, aki a munkás hazaszeretetet és a nemzetközi haladást együtt hirdette, bizonyítsa a felidézett polgári Vörösmarty-kép a magyar burzsoázia mindenkori megalkuvását és hazafiatlanságát s figyelmeztessen haladó hagyományainknak a polgári hazugságtól való következetes megtisztítására.

JEGYZETEK

Az alább felsorolt tanulmányokat a szerzők nevének említésével külön utalás nélkül idézem:

- Gyulai Pál*: Vörösmarty Mihály életrajza. Bp. 1879.
Ignótus: Vörösmarty Mihály. Kísérletek. H. n. 1910. A Vörösmartyra vonatkozó tanulmány 1900-ban keletkezett.
Schöpfung Aladár: A két Vörösmarty. 1907.
Babits Mihály: Az ifjú Vörösmarty. A férfi Vörösmarty. Nyugat 1911. 896 és 1041. l.
Szerb Antal: Vörösmarty tanulmányok. Minerva 1930.
Babits Mihály: A mai Vörösmarty. Nyugat 1935. II. 399. l.
 1. Kritikai Lapok 1836. VI. füzet 172. l.
 2. Pesti Napló 1853. aug. 15.
 3. Ugyanott
 4. *Toldy Ferenc*: A magyar nemzeti irodalom története. Negyedik jav. kiad. Bp. 1878. 254. l.
 5. Kemény emlékbeszéde a Kisfaludy Társaság 14. közgyűlésén 1864. Vörösmarty emlékkönyv.
 6. *Greguss Ágost*: Pesti Napló 1853. aug. 14.
 7. *Erdélyi János*: Pályák és pálmák. Bp. 1886. 167. l.
 8. *Ady*: Vörösmarty emléke. Nagyvárad Napló 1900. dec. 1.
 9. Pesti Hírlap 1900. dec. 2.
 10. Toldy Aesthetikai levelei Vörösmarty epikai munkáiról. Pesten 1827. 117. l.
 11. Vas Bertalan emlékbeszéde. Vörösmarty emlékkönyv.
 12. Széll Kálmán pohárköszöntője. Pesti Hírlap 1900. dec. 2.
 13. *Baráth Ferenc*: Vörösmarty és a forradalom. Vasárnapi Ujság 1900. 48. sz.
 14. *Beöthy Zsolt*: Vörösmarty Mihály. Bp. 1900.
 15. Bartha Miklós beszéde az egyetemi ifjúság Vörösmarty ünnepén. Vörösmarty emlékkönyv.
 16. Schlamadinger Jenő a Vörösmarty Kör titkárának beszéde Székesfehérvárott Vörösmarty emlékkönyv.
 17. Magyar Genius 1900. 44. sz.
 18. Pesti Hírlap 1900. 331. sz.
 19. *Kosztolányi Dezső*: Az élő szobor. A Hét 1908. 21. sz.
 20. *Szász Zoltán*: Petőfi revíziója. Nyugat 1912. 1026. l.
 21. A további fejtegetéseket v. ö. részben Baróti Dezső A fiatal Vörösmarty c. cikkével (Tiszta 1950. 328-29. l.) amely vázlatossága és rövidsége ellenére a fiatal V. megítélésének néhány lényeges problémáját világította meg.
 22. *Révai József*: Kölcsey Ferenc. Irodalmi tanulmányok.
 23. Délsziget 1935. I. évf. I. sz.
 24. Waldapfel József és Vas István vitája a Fórum 1948. II. és VI. számában és a Válasz 1948. áprilisi számában.
 25. *Babits Mihály*: A Vörösmarty Akadémiáról. Nyugat 1925.
 26. *Horváth János*: Forradalom után. Budapesti Szemle. 1912.
 27. *Babits Mihály*: A Szózat ünnepére. Nyugat 1936. II. 43. l.
 28. Új Világ 1919. I. sz.
 29. *Babits Mihály*: A Szózat ünnepére. Nyugat 1936. II. 43. l.
 30. Nem tévesztendő össze az 1935-ben alakult Vörösmarty Irodalmi Társasággal, amelynek meglehetősen alacsony színvonalú folyóirata, a Délsziget a Főti dal elemzésének ürügyén legitimista förmedvénynek is helyet adott.
 31. *Babits*: Vörösmarty Akadémiáról. U. o.
 32. *Ady*: Vörösmarty emléke. Nagyvárad Napló. 1900. dec. 1. sz.

TOLNAI LAJOS A MI SZEMÜNKBEN

Egy félévszázaddal ezelőtt, 1902-ben, egy fiatal újságíró — Ady Endre — a Nagyváradai Naplóban cikket írt Tolnai Lajos mesterről. A megemlékezések özönében talán ez volt az egyetlen őszinte, szívből jövő hang. Az irodalmi élet korifeusai kötelességüknek tartották, hogy díszes temetést rendezzenek az elhunyt írónak és a temetésre a Kisfaludy Társaság Beöthy Zsolttal az élen testületileg kivonult. A kortársak emlékezései szerint kevesen kísérték ki a kerepesi temetőbe az eltávozott író. Akik ott voltak is, mintha valami büntudatot éreztek volna, hiszen a halottat, amíg élt, nagyon sokszor bántották. A Kisfaludy Társaság nevében Hegedűs István mondott kötelességszerűen szomorú hangú emlékbeszédet a koporsónál, de még itt sem tudta megállni, hogy fel ne hánytorgassa Tolnai Lajos hibáit is.

Alig akad lap, amelyik ne írt volna róla valamit. A Képes Családi Lapok közli a fényképét és elbúcsúztatja a lap nevében »ki vezérünk, zászlóvivőnk és mesterünk vala«. Taksonyi József még egy jószándékú, gyenge verset is ír Tolnai halálára:

Oh, nem fog a te érdemed hervadni,
Mert a tükör vagy, hová nézhetünk,
Hogy önmagát megismerhesse végre
Ez a sokat hányódott nemzetünk.

A Képes Családi Lapok mellett a Hét, a Magyarország, Magyar Szó, Hazánk, Erő, Egyetértés, Magyar Állam, Vasárnapi Újság is megemlékezik róla, de ismételjük, hogy Ady az egyetlen, aki igaz szeretettel ír Tolnai Lajos mesterről.

Ady gunyoros hangon beszél arról, hogy milyen jó nagy írónak lenni Magyarországon. Életében nem becsülik semmire, de halála után a magyar írónak díszsírhelyet adnak a kerepesi temetőben s dísztemetést rendeznek a számára. Ady ismerte és szeretete Tolnai műveit, akinek: »Nem volt semmi bűne, csak különb volt, mint a többi. Éles volt a szeme, tehát keserű volt nagyságos szíve s rombolóan lázas az agyveleje. Mellékesen pedig legelső íróembere volt az országnak és még ezt is megbocsátották neki... De hogy látni és beszélni mert, ezt nem bocsátották meg soha. Kis fűzfapoétákból koszorús lantosok lettek, a szociológia dedósaiból akadémiai tagok, velekezdő, apró zsurnalisztákból miniszterek. Ő, a legnagyobb költő, a legradikálisabb újságíró kiadta páráját agyonhajszolt vadként.«

Ady elődjét látta Tolnaiban; Ady Lajos szerint szorgalmas olvasója volt műveinek s nem kétséges, hogy ezek az olvasmányok hatottak is rá. Hozzájárult Tolnai Ady társadalombíráló, feudalizmus-ellenes szemléletének kialakulásához, a megsemmisítő gúnyos gyűlölet kifejesztéséhez, hiszen maga is ilyen volt. Érezhető hatása Ady publicisztikai cikkein s egy költeménye, »Strófák Buda halálára« minden bizonnyal Tolnai hatása alatt készült. Földessy Gyula, Ady egykori barátja és költészetének kiváló ismerője így ír erről a hatásról: »De latra vetve minden magyar irodalmi hatást, a XIX. század második felének költői közül Vajda és Tolnai termékenyítették meg leginkább Adyt.«

Halála után, bár megérdemelte volna, nem kapta meg az elismerést. Kezdték a feledés homályába merülni s ha Mikszáth Kálmán kiadta két regényét, »Az urak«-at és a »Báróné ténsasszony«-t, akkor az Egyetemes Filológiai Közlöny résen volt és megírta érte, hogy mire való ennek a jelentéktelen írónak 2 regényét is bevenni a Magyar Regénytár sorozatba.

Ez a magatartás folytatódik a Horthy-korszakban is és ennek a következménye, hogy halálának ötvenedik évfordulóján sem beszélhetünk »Tolnai Lajos összegyűjtött művei«-ről, mert műveit mind a mai napig nem gyűjtötték össze. Művei szétszórva hevernek porosodó folyóiratok lapjain, vagy ha életében kötetben is megjelentek, azok úgy elkallódtak, hogy ma már a kutatónak is nehéz hozzáférni egyik-másik kötetéhez.

Pedig megérdemli, hogy műveit olvassák, tőle engesztelhetetlen gyűlöletet, hazaszeretetet tanuljanak a mai dolgozók. Most, hogy halálának ötvenedik évfordulóján Tolnai Lajosról emlékezünk meg, ezt nem azért tesszük, mert ez így illik, hanem hozzá

szeretnénk járulni a körülötte lévő homály eloszlatásához s hogy kijelöljük helyét a haladó hagyományaink között.

Tolnait elég gyakran dicsérték a Horthy-korszakban is, különösen a népiesek táborában, de nem létező érdemeket ruháztak rá, szellemi elődöt akartak belőle faragni. Féja Géza egyenesen Kossuth mellé emeli hasonló elragadtatással ír róla Németh László is. Féja és Németh Tolnaiból is saját maguk reakciós álláspontját próbálták igazolni, de ez a kísérlet eleve reménytelen volt, az írott szöveg ellenállt. Tolnaiba nem lehetett és nem lehet sem antiszemitizmust, sem harmadik utat belemagyarázni.

Az öregedő Móricz is szeretettel fordul Tolnai felé és lelkesen fedezi fel a XIX. század második felének »legnagyobb magyar regényíró lángelméjét«, noha fiatalabb korában nem szerette Tolnait, mondván, hogy mindenkit megmar. Néhány művét (Szentisváni Kéry család, Nemes vér) átstilizálja és közzéteszi saját lapjában, a Kelet Népeben.

Sem ezek, sem egyéb kísérletek nem vezettek eredményre, Tolnai nem vált népszerű íróvá. A népiesek indokolatlan túlértékelése nem használt az olvasóknak, de nem használt Tolnainak se. Aki úgy közeledik hozzá, mint a legnagyobb magyar regényíróhoz, az menthetetlenül csalódní fog. Vannak érdemei, vannak nemes és ma is követésreméltó tulajdonságai, de nagyok a hibái is. A népiesek — kivéve Erdei Ferencet — csak dicsérték; a hivatalos és divatos irodalomtörténészek vagy hallgatással mellőzték, vagy általánosságokkal intézték el, vagy gyalázták.

Császár Elemér (A magyar regény története 1922) elég részletesen foglalkozik vele, de csak stílusis vonatkozásban lát benne értéket. Szerb Antal hihetetlennek tartja. Várkonyi Nándor (Modern magyar irodalom 1929) a szokványos felfogás képviselője: pesszimista, csak gyűlölet ég benne, távol áll a művészi tárgyilagosságtól, kompozíciói erőszakoltak és egyoldalúak. A kor mocskolódásait lehangosabban Pintér Jenő »tudományos rendszerezése« mondja el: »Csúfondárossága nem egyszer valósággal leleketlen, ötletessége démonia.« »Az író a sötét-látás betege, egyoldalúan megveti a legelmeibb tárgyilagosságot.« »Magasabbrendű művészi ihletettsége nincs, stílusa sem költői, durvalélekűsége egyenesen bántó.« Így vélekedett a Horthy-korszak egyik főigazgatója és így tanították ezt az iskolákban is, ha ugyan egyáltalán szóltak róla.

Halála félévszázados évfordulóján megkíséreljük összefoglalni Tolnai Lajos munkásságát s rámutatva hibáira is, meggyőződéssel mondhatjuk el, hogy a mi számunkra is van mondanivalója. Félszáz év távlatából hozzánk is szól az az író, akit Jókai szeretett, aki felé Mikszáth megbecsüléssel fordult s akit Ady Endre és Móricz Zsigmond elődjének tartott.

Az ifjú évek (1837—1860)

A Kisfaludy Társaságban szokás volt az elhunyt tagokról emlékbeszédet tartani. Tolnai Lajosról halála után másfél évvel Jakab Ödön tartott emlékbeszédet 1903 november 25-én. Az az értékelés, ami itt elhangzott, noha elhibázott, de mégis az első összefoglalása Tolnai pályafutásának. Ennek a beszédnek az elején elég sikerülten, a következő szép természeti képbe olvasztja bele Tolnai életét: »Nyári időben gyakran történik úgy, hogy csodálatos szépen nyílik meg a reggel: az ég boltja körös-körül tiszta; kelet felől derült mosolygással önzlik szét a fény; a virágos mezőkön és a zsendülő vetések dűlőin üde harmatcseppek milliárdja ragyog; mindenfelé boldogan neszel fel az élet; lágy cirpelés, zümmögés, csicsérgés tölti be a határt s erdők és ligetek bokraiból édesen csendül ki a madarak üjjongó éneke. A legszebb ígéretekkel kezdődik el a nap. De a tündöklő reggelnek alighogy vége van: nemsokára itt-ott máris borulni kezd. Vészjósló fellegek egyre sűrűbben lépik el az eget s a menydörgő magasságban félelmetes villámok cikáznak. Kevés idő telve már üvöltő szélvihar és szakadó zápor következik. Délutánra már csupa sár, szenny a föld s megrongálva búsul a természet. Mire pedig elérkezik az est: az égenfekvő nehéz felhőtornyok mögött majdnem észrevétlen hanyatlik le a nap, mely reggel oly fényesen ragyogva kezdte volt útját.

Ime Tolnai Lajos életének képe.«

Valóban, fényesen fogadják, később tartózkodóvá válnak vele szemben, majd támadják, de ő nem ijed meg a félelmetes magasságokban villódzó villámoktól, hanem még élesebben vág vissza, végül kitessekelik az ismertebb irodalmi lapokból s majdnem elfelejtve éli le életének utolsó évtizedét.

Tolnai életét a saját műveiből lehet összeállítani a leghitelesebben. »Sötét világ« címen megírt regényes életrajza a legfontosabb forrás, noha nem egyedüli, az életéhez. Mikor a Képes Családi Lapok 1894-ben közölni kezdte, ezt a megjegyzést fűzték hozzá: »Lapunk felelős szerkesztője és kiadójának régi óhaját teljesíti Tolnai Lajos azáltal, hogy Sötét Világ címen megkezdé eme fölöttébb tartalmasnak ígérkező cikksorozatot, mely míg egyrészt érdekes és mondhatni új világításba fogja helyezni irodalmi és társadalmi életünknek egyik legfontosabb korszakát, addig másfelől kezünkbe fogja adni a kulcsot Tolnai Lajos tartalmas és — mondhatni — a magyar irodalomban páratlanul álló egyéniségének a megismeréséhez.« A jegyzetírónak igaza volt, mert a Sötét Világ gyakran magyarázza meg az író egyes műveit, kortársaihoz való viszonyát és megismertet bennünket nem mindennapi életével. A későbbi életrajzírók is ezt használták elsősleges forrásul és a Sötét Világ kivonatolatos ismertetését közreadták, mint Tolnai életrajzát. (Förhécz József: Tolnai Lajos élete 1933.)

A Sötét Világ mellett a »Jobb úgy«, a »Frakk« is értékes adalékokat ad életéhez, de alig van regénye, amelyikbe ne írna valamit önmagáról is. Gyakran beleszó az elbeszéléseibe is önéletrajzi momentumokat.

Tolnai Lajos 1837 január 31-én született Györkönyben és 1902 március 19-én halt meg Budapesten. Élete a magyar kapitalizmus kialakulásának és fejlődésének, valamint a feudalizmus utóéletének a korát íveli át. Eredeti nevén Kis és Nagypirithy Hagymássy Lajosnak hívták; a Tolnai nevet ő választotta magának 1860-ban és mindvégig ezt használta írói névként. A régi nemesi név eldobása már valamelyes szakítás volt a nemesi ősökre büszke felfogással is. Soha nem dicsekedett a »kutyabőrrel«, noha lett volna rá módja, hiszen ősi nemesi családból származott. A családfájukat 1210-ig tudták visszavezetni. A család Erdélyben lakott és itt magas hivatalokat viseltek. Egy hercegprímás is akadt a családban s Hagymássy lány volt Bocskay István erdélyi fejedelmi felesége is.

A reformáció idején kerülnek Magyarországra s ekkor lesznek reformátusokká is. Magyarországon aztán vándorolnak Somogy, Zala, Veszprém, Fehér megyékben és végül Tolnában telepednek meg. A főnemesi nagybirtok közben ebek harmincadjára került s Tolnai apjának már semmije sem volt egy falusi jegyzői állásan kívül. Apjának első felesége korán meghalt és az apa újból megnősült. Második feleségétől, a Duna-szentgyörgyről származó, nemesi őseire büszke, úrhatnám vonásokkal terhelt Kolozsváry Juliannától született Lajos. Szüleiről gyakran emlékezik meg írásaiban, apjáról mindig kedvesen, de anyjával kapcsolatban ritkán van vonzó szava. Hasonlóképpen utasítja el magától öccsénét, Károlynak a gögjét és felfuvalkodottságát is. Az anyjával és öccsével szemben apja volt rá hatással, akinek lobbanékony természete, nyakassága, szokimondó, egyenes jelleme tetszett a még gyerek Lajosnak. Apja különben művelt ember volt, teológiát és jogot végzett.

Még kisgyermek a későbbi író, amikor Györkönyből Váraljára költöznek, mert az apja ott lett jegyző. Erről a Polgármester Úr című regényében is inemlékezik. Váralján azonban nem maradnak sokáig, mert apja sehogy sem tudott összeférni Bonyhády Gyula főispánnal, a későbbi félelmetes Bach-huszárral. Egy alkalommal az utcán megpofozta a főispánt s ennek következtében elveszti az állását. A kényelmes jegyzőlakból egy paraszt családdhoz költöznek. Ennél a parasztcsaládnál a 80 éves Rémesné mesél Lajosnak népmeséket, mondatokat és rémtörténeteket. Itt hall először Szabó Gáborról is, akit azután több regényében szerepeltet.

Kis idő múlva visszaköltöznek Györkönybe. Lajos ekkor 8 éves. Itt hiába kopogtatnak régi barátai ajtaján, mert azok nem segítenek a nyakas kurucokon. Rettenetes nyomorban élnek. Eladják minden eladható ruhájukat, bútorukat, hogy éhen ne vesszenek. A család nyomorára jellemző, hogy Lajos az öccsével együtt kilopja a mások kutyái elől a korpakenyeret és jóízűen elfogyasztják. Lakásuk is nyomorúságos. Egy elhagyott kastélyban laknak, ahol seregestől rajzanak az egerek, de még a patkányok is.

Anyja, túltéve önmagán, mos, varr, hogy legyen miből élniök. A családban felfigyelnek a tehetséges Lajosra s a pécsi püspökhöz akarják adni tanulni, de ebből a tervből semmi nem lesz. Lajos otthon marad s mint életrajzában írja: »Jártam a szegény fiúkkal az erdőre, és hordtam haza a nagy köteg száraz ágat a fejemen, majd a zsák búzafejeket a tarlóról és az összeböngészett tököket szüret után az elhagyott szarakról.«

A szabadságharc idején még gyerek, 12 éves, de ifjúi virgoncsággal menni akar a csatába apjával együtt, aki résztvett az ozorai csatában, mint népfelkelő. Későbbi visszaemlékezéseiben és regényeiben is mindig elragadtatással beszél 48-ról, Petőfiről a nemzet rövid időre kivívott szabadságáról. Ebben az időben már Gyöngkőn laknak. Itt gimnázium is van. Ide jár Tolnai is. Kosztos diákokat tartanak s abból tengetik életüket. Az apja elcsapatása után már nem jut többé álláshoz, állandóan betegeskedik és kisláttatva meg is hal.

Gyöngkőn ahol tanulni kezd, szorgalmas, jó tanuló. Szereti a tanárait, különösen Filó Lajost s az is kedveli a tehetséges, törekvő fiatalembert. Hogy édesanyja gondjain könnyítsen, az iskolai tanulás mellett hajnyírással és könyvkötéssel foglalkozik s az iskolában könyvtárosi megbízatást vállal. Régi, kisebb jelentőségű olvasmányai után szomjasan veti rá magát a könyvekre. Olvas mindent, ami a kezébe kerül, de ekkoriban leginkább Garay balladái és a két Kisfaludy írásai tetszenek neki. Társai között nem népszerű diák, eléggé zárkózott természetű, de ellenségei sincsenek. Filó Lajos, aki látja Tolnaiban a kibontakozó tehetséget, rábeszéli anyját, hogy küldje a fiút Nagykőrösre, az akkor jó hírű gimnáziumba. Filó ajánlásával a kezében és Filó ruhájában el is megy.

A nagykőrösi évek mély nyomokat hagytak a lelkében. Nem is csoda, hiszen ott tanított Arany János is, aki mint tanár szigorú, rendtartó, jó pedagógus volt. Arany volt az iskola büszkesége, diákjai szerették és becsültek, kötelességnek tartották elkészülni minden órájára. Tolnai közvetlen kapcsolatba is került vele, mert Arany őt kérte meg verseinek a lemásolására. Arany verseit másolva a saját kísérleteit is bátorította megmutatni neki, de nem ért el vele különösebb sikert. A tanári karban Arany mellett ott tanított Szász Károly, Salamon Ferenc, Ács Zsigmond, Szilágyi Sándor, Mentovich Ferenc, hogy csak az ismertebbeket említsük meg. Ettől a tanári kartól tanulhatott, aki akart tanulni s Tolnai itt is a jók közé tartozott. Bizonyítványai általában kitűnőek voltak.

A Bach-kor nyomasztó hatása nem kerülte el Nagykőröst sem, de ez nem akadályozta meg a gazdagabb diákokat, hogy mulatozással, dorbézolással töltsék a szabad idejüket. Tolnai nem vett részt ezekben a dorbézolásokban. Nemcsak azért, mert nem volt rá pénze, hanem azért sem, mert semmi kedvet és hajlandóságot nem érzett az ilyen életmód iránt. A szegény diákok életét élte, akik akkoriban azzal szereztek maguknak valami kis jövedelmet, hogy kórust alakítottak és temetésekre jártak énekelni.

A kórus mellett magántanítószkodott is. Az első tanítványai borzalmas gyerekek voltak a szüleikkel egyetemben. Tolnai tanulásra akarta szorítani a fiút, de az anyja úgy vélekedett, hogy »csak bogarássza ki magát« fiatalkorában, legalább később rendes ember lesz belőle. Ezt a tanítványát csakhamar otthagynia és a Huszár gyerekekhez kerül. Őt gyerekekkel kellett vesződni egyszerre. Mégis örült ennek, mert a nevelősködésért olyan ellátást kapott, amilyenről eddig álmodni nem mert. Nevelősködésével kapcsolatosak első »irodalmi« kísérletei is. A gyermekek szerették a meséket és Tolnai mesélt nekik végeláthatatlanul. Mikor kifogyott az igazi mesékből, akkor magaköltötte történeteket mondott nekik és figyelte a hatását. A Huszár gyerekeknek olvasta fel első, Arany stílusában írt balladáit is. Ezeket még maga is csak kísérleteknek tekintette és nem is gondolt a közlésükre. A nagykőrösi élete a tanulásból, az éneklésből és a nevelősködésből tevődött össze. Megismerkedik — Arany segítségével — a kortárs írók műveivel. Kicsiket és nagyokat, Lisznyait és Tompát, Petőfit és Lévaht egyaránt olvassa. Vonzódik Petőfihez, de kiforrott ítélete még egyikről sincs.

A nagykőrösi iskolában, akárcsak másutt, irodalmi kör is működött. Tolnai bekapcsolódik az önképzőköri életébe és az önképzőköri »Hajnal« és »Szivárvány« című lapokba verseket ír »Lucián« álnév alatt. Ezekről a versekről írja a Sötét Világban: »Nem voltam ugyan népszerű, de a versírás betegsége lelkemben eltörülhetetlen nyomokat

hagyott. Egyfelől, hogy majd egy évig Arany verseit másoltam, másfelől, hogy egy szép varróleány, az öreg papné unokája, mint verseimbe íram: »elrabolta szívemet« — hát nem tudtam többé lemondani a versírásról.« Egy másik helyén az életrajznak azt jegyzi meg, hogy »a másolás és a szegénység, a részvét és a nyomor ütöttek poétává.«

Tízennyolc éves korában befejezte a középiskolát és anyja unszólására papi pályára szánta el magát, bár nem volt hozzá semmi kedve és nem is hozott számára ez a pálya semmi örömet. »Engedelmeskedtem, — de hajlam, érzés nem vitt erre a szép és rettenetes pályára.« Az Üllői-úti papi szemináriumba került Budapestre. Itt is találkozik írakkal, Thaly Kálmánnal és másokkal. Ebben az időben ismerkedik meg személyesen is a 60-as évek íróival és nagyrészt ezekről, ekkori ismerőseiről írja később a »Hatvanas évek irodalmi élete« című tanulmányát. A református papi szeminárium vezetői közül megemlékezéseiben és a »Dániel paplesz« című regényében is, Török Pálra emlékezett vissza megbecsüléssel, aki — Tolnai szerint — mindenben segítette a szegény diákok előrehaladását.

A papi szeminárium végzése közben is ír verseket. Ezeket elviszi Nagykörsőre Aranyhoz és fáj neki, hogy a példaképnek tekintett mester nem lelkesedik a tanítvány verseiért. Visszamegy Pestre és Arany biztatására nyelveket tanul. Latinul, görögül tudott olvasni, ezt később tanította is. Angol, olasz, francia lapokat járát csekély keresetéből. Eredetiben olvassa Goethét, Byront, Berangert, Tassót, Cervantest. Életének egy későbbi szakaszában különösen az olaszokért, Petrarcaért, Tassóért, Ariostóért, Dantéért rajongott. Műveiben is felfedezhető, maradandóbb hatást azonban az oroszok és az angol realisták gyakorolnak rá, jóllehet az oroszokat részint magyar, részint német fordításokon keresztül ismeri meg és nem eredetiben. Fiatal korában le akarta fordítani Cervantes Don Quijotéját is, de ebben egyik kortársa megelőzte.

Elmúlt 22 éves, amikor 1860-ban, egy pillanatra enged a császári önkény s kiadja az októberi diplomát. Az ország fellelegzik és jót remél — indokolatlanul. Ekkor fejezi be tanulmányait. Természetesen csak az iskolai tanulmányokat fejezte be, mert tanulni szenvedélyesen szeretett egész életén keresztül.

Tanulmányai végén egy futó szerelmi bánat is érte: kedvesét elcsábította tőle egy vándor gitáros. Ha más nem is, de néhány korai vers őrzi ennek az emlékét. Az egyik versben a szeretet és gyűlölet, az »Odi et amo« hangulata váltakozik a hűtlenné vált kedveshez címezve. Fájlalja az elvesztését, kesereg, szomorkodik s a harag is fellobban egy-egy pillanatra:

Nyomorult leány, te! Fuss, fuss, amig lehet,
Míg rád nem szakadnak a haragos egék —
Ne menj! Borulj ide, egykori angyalom,
Had sírjam ki lelkem, had zokogjam agyon.

Ez az első, általunk is ismert emléke költői próbálkozásainak s ezért érdemes megnézni a különben érdektelen költeményt.

Az író elindul (1860—1868)

Eddig csak magának írt, most már arra is gondolt, hogy közzé kellene tenni a verseit. Még fülébe cseng Arany elmarasztaló véleménye, de azért szerencsét próbál. Páhk Alberthez, Selesteyhez, Vachot Imréhez elküld néhány költeményt, de azok szóra sem méltatják az ismeretlen fiatalembert. Jobbat gondolt, felöltöztött sujtásos díszmagyarba s mint egy akkori képviselő, beállított Tóth Kálmánhoz, aki a »Hölgyfutár«-t szerkesztette. Nem lehet tudni, hogy a vers tetszett-e meg, vagy a ruha, de tény az, hogy a »Heródes« című ballada megjelent a »Hölgyfutár« 1860 október 23. számának legelső oldalán. Barátai, ismerősei nem tudták, hogy a vers alá írt Tolnai név alatt Hagymássy Lajos rejtőzik és szemébe dicsérik az újonnan jelentkezett költői tehetséget. Ő egyelőre titokban örül a dicséreteknek s csak később fedi fel az azonosságot Hagymássy és Tolnai között.

Az első ballada megjelenése után állandó munkatársa lesz a Hölgyfutárnak s Arany lapja, a Koszorú és a Figyelő is közli verseit. Rendszeresen ír a Vasárnapi Újságba

is és szerkeszti az Ország Tükre színházi rovatát. A színházi rovat vezetésével kapcsolatban ismerkedik meg Jókai Mórral. Egy alkalommal elmarasztaló véleményt írt Laborfalvi Rózáról, Jókai feleségéről s ennek kapcsán Jókai magához hívta. Viharos körülmények között találkoznak először, a későbbiek során sem jutnak gyakori kapcsolatba, írói magatartásuk, felfogásuk is elütő, mégis kölcsönösen szeretik egymást.

Közben befejezte tanulmányait. Egy évig káplán Török Pál mellett, majd a Gönczy-féle református gimnáziumba kerül tanárnak, ahol magyar irodalomra, görögre és latinra oktatja a gyerekeket. Az oktatásban nemes szándékok, nagy tervek vezetik a fiatal és jólképzett tanárt s fáj a lelkének, hogy tanártársai nagyrészt nem lobog az a tűz, ami őt lelkesíti. Gönczy és még néhányan többre tartják a hasznót, mint a nevelést. Nevelési módszerük elsorángú tényezője a pálcá. Tolnai kezdettől fogva helyteleníti a feudális módszerekkel történő, anyagiasságon nyugvó nevelést, de magába fojtja kitörni készülő indulatait s a költészethez menekül.

1865-ben megjelenik első verseskötete, amit »A tisztelete jeléül« Arany Jánosnak ajánl. A kötetek dedikálása egész életében jellemzője marad. Eötvös Józsefnek ajánlja első elbeszélés-gyűjteményét. Akiket szeretett, akik iránt tiszteletet érzett, annak dedikálja műveit, akkor is ha azok nem országosan ismert és tisztelt egyéniségek. Így kerül művei élére Királyi Pál író és közeleti férfiú, vagy Mérő János fővárosi magasállású tisztviselő, aki minden ellenszolgáltatás nélkül házat épített Tolnai számára a Tisztviselőtelepen a 80-as évek végén.

Nagy dolog egy fiatal író életében, amikor először lép a nagyközönség elé egy igényesebbnek szánt gyűjteménnyel. Örült Tolnai is, hogy a folyóiratok után önálló kötetben is olvashatják költeményeit. Különösen az lepte meg, hogy a kritika a legnagyobb elismeréssel ír verseiről. Még a szigorúságáról ismert Erdélyi János is beállt a dicsérők sorába s önálló írói egyéniséget, eredetiséget fedez fel benne.

Az eredetiség nagy szó egy kezdő írónál és nem egészen illett rá Tolnaira sem. A hatvanas években minden fiatal és idős költő két óriásnak a szárnyai alatt verselget. Mindenki Petőfit vagy Aranyt utánozta, de ez az utánzás nem sok eredménnyel járt. A Petőfi-epigonoknak »okvetetlenkedő népieskedésük, vidékiesen cifrázkodó nyelvük, képtelenkedő hasonlat és képhajhászatuk, nem egyszer nyegle hangjuk, magyarkodó nyersségük mind mind Petőfi-utánzásból fakadt, de Petőfi természetessége, őszintesége, ereje és kedvessége nélkül« — írja róluk Jakab Ödön. (A Kisfaludy Társaság Évkönyve 1904 161. p.) A Petőfieskedő Lisznyai, Szelestey, Spetyko, Csermelyi, Zalar és a sokban Arany hatását mutató Szász Károly, Székely József, Nyilas Samu, Tóth Kálmán mellett Tolnai nem egy volt az epigonok közül, hanem egyéni utat kereső, de még a nagy példaképek hatásától egészen meg nem szabadult költő jelentkezett benne.

Az 1865-ben megjelent kötet az addig írott verseinek a javát gyűjti össze. Érdekes hogy a Hölgyfutárban és másutt megjelent versek közül legalább 25—30 vers kimaradt, míg Arany Koszorújából minden vers belekerült a gyűjteménybe. Ez arra mutat, hogy az Aranyhoz küldött verseket alaposabban válogatta meg már eredetileg is, félve a szigorú elbírálástól.

A kötetben nyomát sem találjuk semmiféle kronológiai sorrendnek, de műfaj szerinti beosztásnak sem. Későbbi esztétikai cikkeiben Tolnai maga is megrója a kiadókat, hogy nem időrendben közlik a verseket, de ebben a kötetben még az ő verseinél is azt tapasztaljuk, hogy az 1863-ból való »Halász legény« megelőzi az 1858-ban írt »Régi szerető-t«. A versek kronológiáját csupán a folyóiratban is megjelentek esetében lehet megállapítani. A kötet összeállításában valamilyen változatossági szempont vezethette, mert ritka jelenség, hogy két azonos témájú vers következne egymás után.

A kötet legnagyobb értékét kétségkívül a balladák képviselik. Azok, akik írtak Tolnai verseiről (Tompa József: A magyar ballada története 1909 Kolozsvár, Elek Oszkár: Tolnai Lajos balladái 1917, Bíró János: Tolnai Lajos élete és művei 1933) egyaránt ezt emelik ki, noha az értékelésük sokban különbözik és több esetben tévesek is.

A balladákon félreismerhetetlen az Arany hatás, de ez nem volt olyan szolgai másolás, ahogyan ezt egyesek feltűntették. Legtöbbször témaátvételtől van szó, de a kidolgozás, a súlypontok megjelölése, a ballada formája elüt egymástól. Ilyen témaátvételtől van szó Tolnai »Az ördög menyasszonya«, »Az apa« és a »Holt vitéz« esetében

ahol a forrás Arany János »Ágnes asszony«, »Az árva fiú« és a »Bor vitéz« című művei. Tolnai nagyon jól ismerte Arany balladáit s hiba-e, ha a ballada máig is a legnagyobb magyar képviselőjétől tanult? Az, amit ő átvett és tanult Aranytól, nem szolgai másolás, hanem Arany értékes tulajdonságainak önálló felhasználása. Tolnaira éppen úgy jellemző, mint mesterére az erős drámaiság; a tömörségre való törekvés, ami néha már-már sejtelmességgé fokozódik; a folklórelemeinek a beleszővése a balladába, a lelkiismereti kérdések előtérbenyomulása a balladák egyrészénél stb. Ilyen értelmezésben nem is hibája, hanem érdeme, hogy tanult Aranytól — márpedig ez a reális értékelés. Míg az epigonok serege szolgai módon másolta a nagy példaképet, ő megpróbálta elég sikeresen követni az Arany taposta utat.

Balladáiban versszakonkénti, vagy soronkénti megfeleléseket nem is nagyon lehet találni. Egyetlen ilyen példa lehet egyik fiatalkori életképszerű románc, a »Csőszház«. A »Csőszház«-ban szembeötlenek az ilyen sorok:

»Megrázza az anyja, nagyokat vet rajta,
Szinte megugrik a szundikáló macska.«

Lehetetlen, hogy eszünkbe ne jussanak Arany »Családi Kör«-ének megfelelő sorai. Fokozza ezt az érzésünket az is, hogy formájában, ütemében is Arany felező tizenkettőseit utánozza.

Elvétve azonban az is megtörténik, hogy Tolnai előbb dolgozott fel egy-egy, a nép ajkán is közszájon forgó témát, mint Arany. Így például a »Lengyel Józsi« című ballada ugyanazt a témát dolgozza fel 1863-ban, amit Arany feldolgozott szép balladájában, a »Tengeri hántás«-ban 1877-ben. Az is megtörténik, hogy egy-egy formai, művészi eszköz előbb tűnik fel Tolnainál, mint Aranyánál. Így a »Tengeri hántás«-nak az a sajátossága, hogy a tulajdonképpeni történetet a kukoricafosztók mesélik el egymásnak, már Tolnainál korábban feltűnik, csak éppen nem kukoricafosztás fogja közre a történetet, hanem a lányok mesélik egymásnak a kenderáztatóban. Ezt Tolnai »Mostoha lány« című balladájában találjuk meg.

Tolnainak nem egyedül Arany lebegett a szeme előtt. Ismerte mindenk előtt a legfontosabb forrást, a magyar népballadákat és népmeséket, de ismerte a hazai ballada-irodalmat is s már jóval Arany előtt Garay balladái tetszettek neki. Ezeken kívül bőséges és széleskörű tájékozottsággal rendelkezett a világirodalom balladái között is. Legjobb bizonyítéka ennek, hogy számos balladát fordított le magyarra. »Ballada« címen angolból, Tennyson: Testvérek és Longfellow: Excelsior szintén angolból fordította. Jól ismerte a híres skót balladákat, de ismerte a svéd (Kis Karin), a dán (Az édesanya) és a német (Lenau: Három lovag) balladákat is. A dánból fordított »Édesanya« azért is érdekes, mert Gyulai Pál ismert költeménye: »Éji látogatás« szinte szószерint ebből meríti mondanivalóját. Ezekben a fordításokban nem törekedett szószерinti hűsége, hanem érzelmileg és formailag igyekszik visszaadni az eredetét.

Balladáinak nagyrésze valamilyen népi történetet dolgoz fel. Sok balladájának az alapja népi történet lehet. Így az »Éji út« című balladájának a népi megfelelője a palócoktól származó »Halál völgyéne«, (Papp Gyula: Palóc népköltemények 94—101.p.)

A folklóre legteljesebben van jelen az 1862-ben írt és a Vasárnapi Ujságban közzétett »Bakaraszti javasasszony«-ban. Szinte minden mozzanata új motívumát viszi bele a balladába a nép babonás képzetének:

Húron-búron Bakaraszton
Éldegél egy javasasszony.
Ördög véste, vájta, fúrta
Kígyófészkes sövénylyukba.

Ide mennek különböző kérdésekkel és kérésekkel Jeges Erzse, Fehér Jutka és Kincses Sári, hogy a vén banya segítsen rajtuk. Az egésznek az összhatása olyan, mintha egy kísérteties népmesét hallanánk, de nagyon komoly tanulság szűrődik le a balladából.

Jeges Erzse és Fehér Jutka kérését nem teljesíti a banya, akinek az a feladata, hogy lelkeket szállítson az ördögnek. Ez a két nő gonosz, szívtelen és erkölcstelen. Éppen

ezért nemhogy kérésüket nem teljesíti, hanem szép mellüket szűggyé változtatja egyetlen csókjával s egész éjjel barangolnak, hogy ők is újabb lelkeket fogjanak a pokolnak. Az eddigiekben legfeljebb az elvarázsolás népi motívuma vonja magára a figyelmet, de még semmi nem történt, ami jelentősebb lenne. Mindez csak előkészítés Kincses Sári történetéhez. Kincses Sári jólelkű, becsületes, rendes menyecske, akit nem tudni miért, elhagyott a kedvese. Odamegy ő is a banyához, hogy segítsen rajta. A banya először őt is az ördög kezére akarja játszani, de megatja Sári becsületessége és hókusz-pókuszainak hatására Kincses Sári szeretője visszatér. Ebben van a legszebb tanulsága a balladának; akárcsak a népmesékben, a jónak győznie kell a gonosz fölött. Tolnai balladája kísérteties-babonás keretében is arra tanít, hogy az igazság úrrá lesz, míg a rosszak meglakolnak.

A részletek hihetetlenek, de a végső tanulsága nagyon szép. Amikor ilyen és hasonló népi történetek keletkeztek, a nép még a részleteket is hitte, de ma már csak emlékeiben él:

»Látod-e, hogy hőrög, fúj rád,
Felemeli véres újját.«
Fehér Jutka vére meghűl:
Nem látja, de hiszi szentül.

Az idézett példa különben arra is jó, hogy érzékeltesse: Tolnai következetesen betartja nyolcasainak metszeit s az esetek többségében a metszet szöveg után következik. Formai igényessége még ma is példamutató lehet. Az egész ballada babonás keretén belül szinte tolakodnak a népi hiedelmeken alapuló szólás-mondások, fordulatok, kifejezések és hasonlatok. Olyan az egész, mintha nem akart volna több balladát írni és ebbe az egybe a népi képzelet és gondolkodásmód minden mozzanatát bele akarná sűríteni:

»Zsidó rétjén a vak éren« vagy
»Minden istenadta éjjel,
Három lidérc szakgat széjjel« vagy
»Jön az ördög, itt az éjfél« és még egy
»Egész éjjel csatangolnak
Lelket fogni a pokolnak —
S a harmadik kakasszóra,
Lerogynak a folyosóra.«

A példákat még ebből az egyetlen balladából, a »Bakaraszti javasasszony«-ból lehetne sokasítani tetszés szerint. A »kigyómarja«, a »kisbogárka« mint gyógyítóeszköz, a javasasszony, a jellegzetesen népmesei nevek (Jeges Erzse, Fehér Jutka, Kincses Sári) mind mind a folklort idézik, s ez azért is fontos, mert tudjuk, hogy ez Tolnainál nem könyv-élményeken alapul, hanem legtöbbjüket a parasztoktól hallotta.

A ballada 37 versszakos, szokatlanul hosszú, mégsem érezzük elnyújtottnak, mert minden részletére szükség van az összkép és a végső tanulság kifejezésére.

Figyelemre méltóak a ballada asszonáncái is. Tiszta rím ritkán, akkor is véletlenül fordul elő, de az asszonáncái hibátlanok. Általában kétszótagos asszonáncokat használ, de vannak három-, sőt négyszótagos asszonáncái is: »kerüli — nem üli«, »bakaraszton — javasasszony«. Szerencsésen, ügyesen rimeltet személyneveket is közzsókkkal: »Jutka — lyukba«, »Erzse — erre«. Az utóbbiban az is érdekes, hogy a teljes összecsengés kedvéért az »Örzsét« »Erzsére« változtatta, jöllehet Arany János (Valami az asszonánról) megengedhetőnek tartotta az »ő« és nyílt »e« rimeltetését. Tudatosan kerüli az azonos ragokkal, képzőkkel és jelekkel való rimeltetést, de ha él vele, ezt is művészi módon használja fel a gondolat elmélyítésére:

Szeretőmet, angyalomat,
Aranyomat, galambomat,
A mátkámat, életemet,
Egyetlenegy mindenemet.

Itt 8 szó közül 7 tárgyestben áll, de eszünkbe se jut egyhangúságról panaszkodni, mert itt az azonos jelekkel történő rimeltetés nem tehetetlenség következménye, hanem eszköz Kincses Sári mély szerelmének a kifejezésére. Az ismétlődő nyelvtani azonosságok annyira belevésődnek képzeletünkbe, hogy ez már lélektanilag is előkészít arra, hogy elhíhetővé tegye számunkra: a pokolnak lelkeket szállító banya szíve is megesik Kincses Sári mély szerelmén s visszaadja neki kedvesét. Így válik ez a költői eszköz is a központi gondolat — a jószág győzelme a rossz felett — alátámasztójává.

Szívesen él Tolnai a gondolat elmélyítésének egyéb, a népballadákban is ismert eszközeivel, például a gondolat- és szóismétléssel:

Ólom, ólom, kipp-kopp, kipp-kopp,
Hallod-e, hogy mit mond, mit mond?

Gyakoriak az alliterációk is:

Berreg az üst, csitteg, csattog.
Lobog a láng, pitteg, pattog.
Javasasszony ümmög, mormog

Az alliteráció mindenütt asszonánciákkal párosul; érdekes, hogy a harmadik sorban szóbelseji alliteráció fordul elő s ezzel teszi változatosabbá az egymás után következő alliterációkat.

És mindez egyetlen balladában. Mi is úgy tettünk, mint az az állatorvosokat tanító professzor, aki felrajzolt egy szarvasmarhát és rárajzolta az összes betegségeket. Egyetlen balladába sűrítettük bele — mivel benne is volt — a balladáinak összességére is jellemző formai sajátosságokat.

Néhány balladában feltűnik az osztályellentét ábrázolása is, bár nem olyan vaslogikával végigvitt következetességgel, mint pl. a »Kádár Katá«-ban. A »Virág Lidi« szóaltatja meg legélesebben a szegény asszony elkeseredését a nagy úr ellen. A gróf elcsábította Virág Lidit s ez az eset az örütségbe kergeti a szerencsétlen asszonyt. Valóságos átokorkán hagyja el az asszony száját:

Föld kiszórja csontod, ég kihányja lelked,
Sehol nyugalmad soha föl ne leljed,
Mint veszett kutytól
Mindenki remegjen —
Mért hogy megcsúfoltál — engem meggyaláztál.

Az osztályellentét nyilvánvaló jelenléte mellett kitűnő a balladában az örütség ábrázolása is:

Nem vagyok én kincsem,
Akárki mit higgyen, —
Hogy megbomlott volnék — nem én bizony isten!

Az örütnék a tiltakozása az örütség ellen a betegség egyik legbiztosabb jele szokott lenni s Tolnai röviden, a legmegfelelőbb szavakat használva írja le ezt a megfigyelését. Ebben a vonatkozásban is rokon Arannyal.

Szinte bántó és felesleges a ballada utolsó, paposkodó szakasza, ahol nem a költő, hanem a pap szólal meg és kioktatja Virág Lidit, hogy majd az isten enyhülést ad fájdalmaira. Ha ezt elhagyja belőle, a ballada drámaisága is sokat nyert volna.

Néhány utalást találunk az osztálynyomásra a »Nóta a Fakó Péter fiáról«-ban is, ahol a főbíró és az igazságtalanul kivégzett szegény legényt állítja szembe. Hasonló hurokat penget a »Szomorú történet«-ben is.

Az említettek mellett a »Szegény vándorló legényről«, »Fehér Sándor«, »A hű feleség«, »Lengyel Józsi« is jó balladák. Formailag is bravúros a »Szegény házmester«, mely a témáját a nagyvárosi életből veszi és kedves, vidám hangjával megszeretteti magát velünk.

Már kortársai azt mondták róla, hogy Arany után ő a legjobb balladairónk és minden bizonnyal igazuk volt. Tolnai jó balladairó s egyéb költeményeit is sokkal többre kell értékelni, mint eddig történt.

A balladái után legjobban sikerült megütnie a népi hangot kevés számú népdalában. A »Dal«, »Népdalok I., II., III.« igénytelenek, de jó érzékkel megírt népdalok. A kötetben már nem jelent meg, a következő évben írta az »Esik eső« c. népdalát, amelyik születhetett volna a nép ajkán is:

»Esik eső, de szép eső, de szép nap — —
Hű szeretőt de nem minden legény kap;
De nem minden virág jut oly kezekre —
Aki aztat igaz szívvel szeresse«.

Igaz hogy ezek Petőfi után nem jelentenek túl sokat, de nem is kell miatta szégyenkeznie Tolnainak.

Viszonylag részletesen foglalkoztunk népi balladáival és népdalaival. Erre azért volt szükség, mert ez nagyon fontos későbbi magatartásának megítéléséhez is. Ez a nem hivatalos, hanem élményeken alapuló paraszti jellegű és a népi-paraszti formákat felhasználó költészet azt bizonyítja, hogy alapvető élménye Tolnainak a falu élete. Megszerette ezeket az embereket, becsülte őket. Ahogy becsülte az egyszerű embereket, annyira tudta gyűlölni a kizsákmányoló osztályokat. Ez a nép iránti vonzalma megmarad később is s ennek szellemében írja paraszti témájú elbeszéléseit. Nagy hiánya azonban, mint látni fogjuk, hogy a néphez való vonzódását és a felső rétegek elleni gyűlöletét soha nem tudta olyan erővel megszólaltatni egy művön belül, ahogyan ez megvan egymás mellett.

Visszatérve költeményeire, szólni kell még szerelmes verseiről is. A kötet 91 verse közül szép számmal vannak ilyenek. Ezek túlnyomó többségét feleségéhez, Sugár Fánihoz írta, akit egy magütszigeti sétán ismert meg s hosszú ismeretség után a kötet megjelenésének évében (1865) vett feleségül. Szerelmi lírájában a jobbakközé tartoznak »A kis zsebkendőről«, »Egy éve még« és több más is. Összességüket tekintve azonban nem emelkednek ki a 60-as években szokványossá vált szerelmi líra köréből. Százszor megénekelt témákat dolgoz fel s ez még nem volna baj, de a hiba ott kezdődik, hogy nagyon kevés bennük az eredetiség, sok az elcsépett fordulat és ötlet. Több versén Petőfi hatását érezzük, de Petőfi lelkesítő kedvessége nélkül (Itt vagy, itt vagy).

Ezekben a versekben a verselés is sokszor dőcögössé, csinalttá válik. »Hogy mint szeretlek én«-ben ilyen sorokat találunk:

Zászló, dob, paripa lobog, ropog-dobog —
Mikor mind eljő ez a háborús dolog.

A kínrímek, a ritmus miatt erőszakosan megrövidített vagy megnyújtott szók sem idegenek egyes verseitől. A fentebbi vers monotoniját az idézett példához hasonló sorok kívül az is fokozza, hogy 14 sort kezd egymásután a »mikor« szócskával.

Ritka jelenség, de előfordul néhány pesszimista vers is. Pl. »Mi az ember«, »Leteszlek már«. Az utóbbiban azt igéri, hogy nem ír több verset, de ez csak múló gondolat, talán nem is egészen őszinte. A valóságban élete végéig írt verseket. A tartalma ezeknek a verseknek erősen megváltozott. A 80-as években írott versei ugyanazokat a témákat ölelik fel ugyanazzal a szemlélettel, amit a regényeiben is megírt. Ezeknek a későbbi verseknek formája is eltér a népi formától s műköltőivé lesz.

Érdekes, hogy itt még találunk néhány humoros költeményt is. Ez azért jelentős, mert a humor később ritka jelenség lesz Tolnainál. Legfeljebb kivételképpen fordul elő egy-két vidám elbeszélés vagy rajz. A »Költemények« című kötetében az »Agglegény elmékedései«, de különösen a »Nem hagylak el« kitűnő versek a maguk nemében. Ez utóbbiban kissé Heinéire emlékeztető hidegzuhannyal keverve az a nagyszerű, hogy olyan képzeteket kelt az olvasóban, mintha a kedveséről, hő szerelméről volna szó s csak a végén derül ki, hogy az egész szerelmi óda nem egy kislányhoz, hanem a pipához szólt.

Néhány versében saját keserűségét, nélkülözését szóltatja meg. Gyermekemlékeit idézi a »Dunaparton«, »Falun« megkapó soraiban, édesanyjára emlékszik vissza az »Alvégi kőháznál« c. költeményében.

A legnagyobb hiányosság, ami a kötet olvasásakor feltűnik, a hazafias lírának szinte teljes hiánya. Ennek nehezen lehet elfogadható magyarázatát adni, mert ha még nem is érte el Tolnai világnézeti kiforrottságát, nem voltak és nem lehettek idegenek tőle a haza problémái. Talán a Schmerling-korszaknak erősen ható nyomása készítette arra, hogy ne adjon kifejezést hazafias érzelmeinek. Ez ha magyarázat is, de nem kielégítő. Tény az, hogy hazafias lírai vers nincs a kötetben. Egy töredékben maradt elbeszélő költemény őrzi annak emlékét, hogy foglalkoztatta az a téma, ami minden idők magyar költőjének legnemesebb témája volt. A »Földönfutó« elkészült része egy véget nem érő átok a hazaárulóra. Mit hozott volna ki ebből a szépen induló költeményből, nem lehet tudni.

Azt látszik igazolni egy fordítása is, hogy az osztrák elnyomás akasztotta meg hazafias lírájának kifejlődését. Ha közvetlenül, a saját szavaival nem, legalább fordításokon keresztül fejezte ki véleményét az önkénnyel szemben. Így tett Arany is, aki az októberi diploma körüli időben fordításokon keresztül szólalt meg a zsarnokság ellen. A szóban forgó fordítása Tolnainak Smolett: »Skót-ország siralma«. A skótoknak, Caledóniának a siralma erősen érezteti, hogy ez a magyarok siralma is. A »hadverő fiak«, akik szülőföldjükön estek el, a szabadságharcot juttatja eszünkbe. A kesergő árvák, az elnyomott nemzet mi vagyunk s nemcsak a skótokról szól a mese. A vers sorai néha elcsüggedést, néha buzdítást sugároznak felénk. Legjobb helyein így énekel:

Kétségbe esve, összetörve vagy,
Kemény igában görnyed vasnyakad;
Kivel nem bírt az ellen fegyvere:
Polgári harcok dűhe verte le.

Egy másik helyen:

Oh, míg eremben forró vér buzog,
Amíg visszaemlékezni tudok,
Amíg egyet doboghat kebelem:
Sorsod hazám, soha nem feledem.

Hogy Tolnai egyetértett ezzel a verssel, azt már az is bizonyítja, hogy lefordította. De bizonyítja első nyomtatásban megjelent balladája, a »Heródes« is, amely formai gyengeségeivel együtt és ezek ellenére a zsarnokságot ítéli el.

Nincsenek nagy remekművek ebben a kötetben s Tolnai egész költészetében sem találunk ilyeneket, de mégsem arra való, hogy a feledés homályába merüljenek. Egy tehetséges költő figyelemreméltó és eddig nem eléggé értékelt költeményei ezek.

Az elbeszélések írására Arany János felesége biztatta. Egy alkalommal Arany lakásán járva, elbeszélte egy nagykőrösi hangverseny történetét s ez annyira tetszett Aranyénak, hogy biztatta: írja ezt meg. Tolnai be is állított nemsokára Aranyhoz egy elbeszéléssel, amit Arany közölt is, s állítólag így nyilatkozott róla Szász Béla előtt: »Majd meglátja ön és megfogják látni, ez lesz a legnagyobb magyar elbeszélők egyike«. (Pater Chrysologus: Legújabb elbeszélő költészetünk. Magyar Szemle 1891 337. p.) Tény az, hogy Arany jobban szerette Tolnainak rajzait és elbeszéléseit, mint költeményeit.

Az »Életképek«-ben 8 rövidebb rajzot tett közzé. Első helyen a »Lutris mester« áll, amely egy mániákus ember egyetlen jellembeli tulajdonságát viszi végig a teljes megsemmisülésig. Az embernek az a rögeszméje, hogy nyerni fog a lutrin és erre minden vagyonát feláldozza s végül ő is, családja is elpusztul. Az »Esztí neni« a cselekménytelen jellemábrázolás nagyon ügyes példája. Ez a műfajilag rajznak nevezhető rövid írás Tolnai társadalombíráló realizmusának is első jelentkezése. Esztí neni nagyszülei még birtokosok voltak, de neki egy rossz férjen, egy csomó gyereken és egy rozzant viskón kívül semmije sem maradt.

Nagyon egyenetlen, útkereső munka nyomait mutatja a kötet, gyakran kisiklik egyéninek induló hangjából a 60-as évek szokványos elbeszélései felé. A »Ki lakik a sárga házban« teljesen elvont, irreális történet excentrikus, nőgyűlölő emberekről. Szerkezetileg széteső, esetlegességekre felépített, de gördülékeny stílusban megírt elbeszélés. Még nagyobb kisiklást mutat a »Szegény ördögök«, amely nem kerül meg a társadalmi problémát, mint az előző elbeszélés, hanem meghamisítja azt. Jókait: »A régi jó táblabírák«-jára emlékeztető jótékonykodó földesurat idealizál. Ajtóvályt, aki mindenét szétosztja a szegények között az éhínség idején.

Legerősebbnek akkor érezzük — akárcsak költeményeiben —, mikor népi-paraszti, vagy ehhez közelálló témához nyúl hozzá. »A nagy kalapácsnál« mesterlegényről, alacsony sorsából kitörni készülő emberről szól. Az eleven sodrású elbeszélésnek népi jelleget kölcsönöz a népi témán túl az is, hogy népdalokat, közmondásokat szöbele az elbeszélésbe. Szeretettel, megértéssel tud írni a kovácslegényekről, lakatosokról s úgy, hogy ismeri is ezek életét. Mihály bácsi és az öccse életén keresztül a paraszti sorból kitörni készülő ember jut szóhoz. Az okok még erősen egyéniek, de több és jobb akar lenni Mihály bácsi öccse a többiekénél. »Barom orvos« szeretne lenni, hogy feleségül vehesse a kasznárnét. A diplomát meg is szerzi, de közben a szerencsét más viszi el előle. Szomorúan tapasztalja, hogy míg ő tanult, a kasznárné újból férjhez ment s »az a gyönyörű, feketeszemű, karcsú teremtes most kövér, természetes asszonyság — a hosszú ellenőr feleség«. A vágyak lobognak a parasztyerekben, megvan benne a bátorság és akarat is, de egyelőre mégsem teljesülhetnek álmai.

Még ebben az évben »Tolnai Lajos Beszélyei« címen két kötetben 6 hosszabb elbeszélést is közzétett. Az elbeszélések még nem a későbbi támadó, ostromozó, kritizáló, társadalombíráló, sokszor marakodó írókat mutatják. Nem ebben az évben kezdte a novellaírást, de még mindig érezzük a fiatal író önmagakeresését. Az elbeszéléseknek még nincs egységes, kialakult jellegük: ha név nem lenne alattuk, elhinnők, hogy mindegyiket más-más író írta. Olyanok egyes elbeszélései, mintha a novellairadalom őskorában volnánk, valamikor Boccaccio idejében. Erre utalnak a már régen elavult olyan keretes elbeszélések, mint a »Szomorúék«, vagy a »Régi levelek«. Mindkettő egy kigondolt esetlegességen alapuló keretbe foglalja a tulajdonképpeni történetet. A »Szomorúék«-ban olyan sok szál fut össze, hogy alig tudjuk követni az író gondolatmenetét s ez nehézkessé teszi az elbeszélést. A »Régi levelek« saját életéből merített témája fontos világnézeti dokumentum, mert a különben gyenge elbeszélés valóságos röpirat az antiszemitizmus ellen. Az elbeszélés lépten-nyomon előbukkanó szentimentalizmusa Kármán »Fanni«-ját juttatja eszünkbe, de ez már nagyon elavult s haladónak nehezen minősíthető 1867-ben.

Tolnaiban még élnek a középiskolai emlékei, maga is tanár, lelkes élvezője a művészet minden ágának s szorgalmas munkása az irodalomnak. Környezete is tudósokból, tanárokból, írókból tevődik össze. Eljárogat a Kammon kávéházba, ahol a fiatal írók Zilahy Károly védnöksége alatt vitáznak az irodalmi és társadalmi élet problémáiról. Természetes, hogy ez a környezet élményanyagot is jelentett az író számára. Igaz, hogy élnek benne a gyermekkori falusi emlékek, de azokat még csak ritkán meri témául választani. Ebből adódik, hogy korai elbeszéléseiben sok költőt, művészt, tudóst szerepeltet. Az »Andrássy Henrik magyar író«-ban ez a központi probléma; a »Malvin kisasszony«-ban Malvin énekesnő szeretne lenni s ugyanott festőkről is szó esik. A »Szomorúék« főszereplője egy élettől elvonult, magárahagyott tudós; a »Régi levelek« férfi főhőse, Baranyai Albert pedig költő. Egyes nyilatkozataiban feltűnik vonzódása és törekvése a realista társadalomábrázolás felé, ha ezt még nem is tudja megvalósítani teljes mértékben a saját műveiben. Elítéli azt az írótipust, amelyik nem a műveivel, hanem öntőmjenezéssel akar magának hírnevet szerezni. A reklámgyáros írócsoport mögött, amelyik az »Andrássy Henrik magyar író«-ban fordul elő, még nem Gyulaiék, hanem Lisznai Kálmán és csoportja húzódik meg.

Legközelebb jár a realista társadalomábrázoláshoz a »Parasztnotárius«, amely romantikus túlzásai ellenére is meg-megvillantja a falusi osztálytagozódás néhány jól megfigyelt vonását. Ebben az elbeszélésben tűnik fel először a Tolnai regényeiben gyakran emlegetett bankóhamisítás is. Úgy látszik, hogy ez gyakori jelenség lehetett a kiegyezés körüli időkben, mert Tolnai nagyon ritkán írt tisztán a fantáziájára támaszkodva s éppen ezért az általa leírt eseményekben nemcsak általánosítva tükröződik a

társadalmi valóság, hanem rendszerint megtörtént eset az alapja írásainak. Természetesen nem marad meg a tapasztalat naturalisztikus részleteírásainál, hanem kiszélesíti és általánosítja tapasztalatait s így jelennek meg ezek az elbeszéléseiben.

A pénzhamisítók a »Parasztnotárius«-ban még mint bűnözők jelennek meg, a hamisító banda tagjai kulákok és kupecsek. Egészen más értelemben találkozunk a bankóhamisítással az »Ötforintos«-ban. Ennek a problematikája egy bankóhamisító körül forog, de itt nem a bankócsináló kishivatalnok a bűnös, hanem a fejlődő kapitalista társadalom, amely őt is erre az útra sodorja. Bányai egy szegény aktamásoló kishivatalnok s elkéservedve látja, hogy egyesek munka nélkül is dúskálkodnak minden jóban s neki fárasztó munkája után sem jut még a legszükségesebbekre sem. A pénz eluralkodását az emberek fölött plasztikusan állítja elének az a beszélgetés, amit Bányai egy könyvkötő barátjával folytat. Kiderül ebből a beszélgetésből, hogy a pénz jelenti a hatalmat, a pénz ítélkezik a bíróságon, a pénz mozgatja az állami tisztviselőket, a pénz jelenti a tisztességet, a becsületet és mindent.

Bányaira, ameddig szegény volt, senki nem gondolt, nem létezett a módosabb emberek számára, de amikor bankóhamisítással szerez magának pénzt, egyszerre megnő a barátok és jóismerősök száma, elismert emberré válik mindenütt és senki nem kérdezi, honnan van pénze. A kisvárosban, ahol házat vásárolt, ő a legnépszerűbb ember, sereglenek hozzá tiszteletüket kifejezni a kisvároska rongyos uracskái s a végén még főbíróhelyettes is válik belőle.

Megpróbált kitörni a kapitalizmus gyűrűjéből, de a kapitalizmus eszközeihez folyamodott s így önmagába visszatérő kört csinált. Egyedül volt, nem gondolt forradalomra, de még reformokra sem, csak a saját sorsán és családjá helyzetén akart változtatni. Az a társadalom, amely lehetőséget adott neki az ideiglenes felemelkedésre, el is tiporja őt, mert abban a feudalizmussal terhes kapitalista világban, ahol ő élt s amelyik a kiegyezéskori Magyarország volt, sikkasztani és csalni is csak az uraknak volt szabad. Bányai nem várja be a gyűlöletes társadalom »igazságszolgáltatási« eljárását, hanem saját maga tesz pontot életének végére.

Fiatalkori elbeszéléseiben itt éri el jellemábrázolása is a tetőpontját. Akár a tipikus, szerencsétlen kishivatalnok Bányait vizsgáljuk meg, akár a kisvárosi intelligencia eivtelen és pénzreheles figuráit, akár az úrhatnám anyóst vesszük szemügyre, az derül ki, hogy a főalakot és a mellékszereplőket egyaránt sikeresen ismerteti meg velünk. Mese-szövése is jónak mondható, a történet érdekesen bonyolódik előttünk, bár itt-ott hosszadalmassá válik. Legfeljebb a bankóhamisítás technikai leírása mutat egy jó adag naívságra a mi szemünkben, de a kortársak még ezt is reálisnak érezték. Ezt mutatja az is, hogy mikor az elbeszélés megjelent, Török Pál »pusztán lélektani érdeklődésből« zárt ajtók mögött megkérdezte Tolnaitól: »Ugye kedves öcsém, ön csinált már bankót?« (Bodnár Zsigmond, Koszorú, 1885. 449. p.) Az igazság mégis csak az, hogy azon a módon ahogy azt Tolnai elképzelte az íróasztala mellett, nem lehet bankót hamisítani. Hihetetlen az is, hogy a kereskedő, aki felismeri a hamis bankót, visszaadja neki és egyszerűen másikat kér helyette.

Valamely társadalombíráló szándék mutatkozik meg a »Nyomorék« c. (1867) regényében is. Sok szempontból a »Nemes Vér« és az »Eladó Birtok« előfutára ez. Rávilágít az elkorcsosuló nemesség 1—2 tipikus figurájára, kesernyés megvetéssel szemléli a végrendeletekben reménykedő lecsúszott urakat, de még el tud képzelni olyanokat is, akik jók az urak között. A szerkezetileg széteső regény megismertet ugyan egy-két tipikus figurát, de egészében mégsem sikerült mű. Sok figurája csak megjelenik, aztán el is tűnik előlünk. Alig tudjuk nyomon követni a különben külön főhősnek pályafutását, mert minduntalan mellékvágányokra siklik a regény. Szinte érthetetlen előttünk, hogy a kortársi kritika miért értékelte nagyra ezt a regényt. Nemcsak a mi szemünkben gyenge ez, hanem már korábban sem ütötte meg még az átlagot sem. Tény az, hogy elismerően írtak róla. Eötvös József ajánlásával felveszik a Kisfaludy Társaságba.

Annak magyarázata hogy a későbbi polgári kritika is első műveit tartotta a legjobbaknak, abban keresendő, hogy még ekkor nem fejlődött ki társadalombíráló harcias realizmusa. Még nem bolygatta a veszteglő társadalom áporodott levegőjét merész hangú támadásaival. Mi sokkal inkább későbbi prózáját becsúljuk többre,

de nem vetjük el működésének első szakaszából származó értékes balladait, népdalait, s feltűnedező kritikai szellemű elbeszéléseit sem.

A marosvásárhelyi évek 1864—1868.

Az irodalmi körök elismerik ugyan Pesten, de közvetlen munkatársaival a Gönczy gimnáziumában nagyon sokat kell vesződnie. A 4—500 Ft-os jövedelméből megélni is nehezen tudtak. Ez az oka annak, hogy elfogadta a marosvásárhelyieknek, elsősorban egykori tanárának, Mentovich Ferencnek meghívását és papnak ment Marosvásárhelyre. A marosvásárhelyiek 3000 Ft évi jövedelmet ígérnek s ez nem volt megvetendő szempont egy szegény tanár életében.

Tizenhat keserű évet töltött Marosvásárhelyen, ahol zömmel még a Rák Bendék utódai, a korlátolt főnemesek és elszegényedett, de nem kevésbé büszke kisnemesek éltek. Ezek tartották kezükben a megyei hivatalokat, a királyi táblát, a rendőrséget, a ref. és kath. gimnáziumokat. Tolnai sem hozzájuk, sem a részegeskedő, a pénzéhes polgársághoz dörgölődöz paptársaihoz nem hasonult. Azzal a füledt, középkori világgal szemben, amelyet ott talált, ő egy tisztultabb, emberségesebb és becsületesebb világ képviselője volt. Nem kötik erősen az egyházi dogmák sem. A marosvásárhelyi intelligencia egyrésze — nem utolsósorban Mentovich Ferenc hatására — érdeklődött a darwini tanítások iránt. Hozzájuk vonzódott elsősorban Tolnai is, aki nem a dogmatikus vallásosság híve volt, hanem a tübingeni egyetem bibliakritikus eszméit tette magáévá, sőt Renan Krisztus-tanai felé is vonzódott. Ezek a nézetei s szókimondó becsületessége, az erkölcstelenségnek felháborodott hangon történő ostromozása nem szereztek számára sok barátot, de annál több ellenséget.

Alighogy megismeri a helyi lakosságot, máris felhasználja a szószéket, hogy ostorával végigcsapkodjon a hívek becsstelenségein. Rendkívül jó szónok volt. Hatalmas természete, öblös, harsogó hangja nagyon alapos szónoklattani tájékozottsággal párosult. A 90-es években tanulmányt is ír a »Nagy világ szónokai«-ról. Ebben a terjedelmes tanulmányban a görögök, rómaiak és középkori egyházatyák szónoki jellemzése után az újkori német, francia és angol szónokokat is sorra veszi s ügyesen jellemzi őket. A magyar szónoklat első képviselőjét Kölcseyben látja s a csúcsát Kossuthban jelöli meg.

Ameddig szónoki tehetségét csak arra használta, hogy művelt emberhez illő tartalmas beszédekert mondott, nem sok baj volt. Amikor azonban a szószéket is felhasználta egyes közéleti és nem közéleti kitűnőségek megbélyegezésére, a hívek ellene fordultak, az ellenségek száma egyre növekedett. Ez az ellentét annyira fokozódott az idők múlásával, hogy 1877-ben húsvét vasárnapján a gyülekezet — előre megbeszélt terv szerint — harsogó hangú beszéde közben kivonult a templomból. Ez a nyíltan és világosan kifejezett ellenállás annyira megfélemlítette Tolnait, hogy az utcára, a szószékre csak pisztollyal a zsebében mert kilépni.

Kezdetben még nem sok ügyet vetett az ellenségekre. Becsülettel teljesítette hivatalával járó feladatát. Ezentúl ami ideje volt, azt tanulással, írással és családja körében töltötte el. Mintaszerű családapa volt. Feleségét, a »szép zsidó lány«-t rajongásig szerette s hasonlóképpen a 60-as években született és az első világháborúban katonaként meghalt Béla fiát is. Legközelebb talán kislánya, Iduna állott hozzá, aki Marosvásárhelyen született (1872) és ott is halt meg 8 éves korában. Halálát mélységes és őszintén átértzett fájdalomról tanúskodó vers őrzi.

Ó, lányom lányom, édes lányom.
Aranyos, kedves Idunám!
Mosolyod e sötét világon
Hol keressem majd ezután?

Kiért oly sokkal kibékültem,
Kiért nem volt lánc a teher:
Szemed zárva, szemed kihülten,
Karomtól tiltó föld fed el.

Elkeseredésében az istent is felelősségre vonja :

Az isten, aki mindent jól lát :
Látta ezt is, de csak maradt,
A szentek vidám seregéért
Elhagyott egy kis madarat.

Tolnai itt is, másutt is, antiklerikális, istenben kétkedő hangokat hallat. »Fiamhoz« c. versében arra oktatja gyermekét, hogy »tanulj fiam, de meg ne tudd, hogy az isten pihen«, pihen, azaz nem törődik semmivel.

Már Marosvásárhelyen van, amikor megjelenik egy regényfordítása, Cherbulier Viktor : Egy becsületes asszony története. (1868) Az első marosvásárhelyi években nem sokat ír. Pesttől távol van, Marosvásárhelyen még nincs irodalmi élet. Tolnai azonban nem olyan ember volt, aki könnyen belenyugszik a tespedt állapotokba. Jóval előtte Aranka György próbált »Nyelv-mívelő Társaságot« szervezni az erdélyi fővárosban, de nem volt eredménye. Nem koszorúzta siker Mentovich Ferenc kísérletét sem, aki Marosvásárhelyi Füzetek címen szépirodalmi és természettudományi írásokat tett közzé.

Tolnai először az »Erdély« című irodalmi lap megalapításával próbálkozik. Sikerül is megindítani a lapot s ez 1870. dec. 12-től 1876-ig működik is, de szerkesztését négy hónap elteltével az áskálódók kivették a kezéből. Ameddig ő szerkesztette, színvonalas lap volt. A helyi írócskákon kívül megtaláljuk benne Arany János, Tompa Mihály, Tóth Kálmán, Vértessy Arnold, Komócsy József, Torkos László, Szana Tamás, Vadnay Károly és más országosan ismert írók nevét is. Felkérte egy levélben Gyulai Pált is hogy írjon valamit Erdély számára, de Gyulai hozzá méltatlannak találta egy vidéki lapban szerepelni. Jellemzően Tolnai orosz irodalmi érdeklődésére Puskin Sándor és Turgenyev Iván neve is feltűnik egy-egy fordításban.

A laptól való megválás nagyon elkedvetleníti, de 1876-ban újból munkához lát. 1876 március 26-án megkezdí a Kemény Zsigmond Társaság szervezését, amelynek ő az első, ideiglenes elnöke. Ő készíti el és terjeszti fel a Belügyminisztériumba a Társaság alapszabályát, amit 1876 okt. 27-én fogadnak el. 1877 jan. 27-én tartják meg az alakuló ülést s ez év júniusában végleges vezetőséget választanak. Az elnök báró Apor Károly lett, mert mint a Kelet Népe megjegyzi »Erdélyben grófok és bárók nélkül semmit nem lehet csinálni«. Tolnai Lajos lett a Társaság titkára, ami rengeteg munkát jelentett számára.

A Társaság feladata volt a »széptudományok művelése, a régi és újabb művek megjelentetése, az ifjúság irodalmi érdeklődésének az irányítása«. felkutatása, összegyűjtése régi és újabb nyelvészeti és irodalmi jelesebb székely-magyar nyelvészeti sajátosságoknak és népköltészeti emlékeknek. Pályatételt is tűznek ki : »Írassék meg a magyar irodalom története Erdélyben a nemzeti fejedelmek alatt« címen, de pályamunka nem érkezett be.

Tolnai szerkesztette a Társaság hivatalos közlönyét, a szépirodalmi és kritikai cikkeket közlő »Erdélyi Figyelőt«, amely 1879 augusztus 17-től 1880 június 27-ig jelent meg. Az utolsó számban Tolnai kislánya halálára célozva közli : »A közelebbi hónapokban családomat annyi csapás és szomorúság érte, hogy hosszabb ideig kénytelen vagyok letenni a terheesebb munkát s így a felette sok gonddal járó szerkesztést is«. A lap különben eléggé egyhangú volt. Ismeretlen írók gyenge munkáit közölte. A lap egyetlen érdekessége Tolnainak néhány elbeszélése, amelyen a közigazgatást a szegényekkel szembeállító »A jószívű adóvégrehajtó úr«, vagy a kisebb jelentőségű »Lakodalmások« és az »Ütmesterék«. Az ismertebb írók közül Arany János, Reviczky Gyula, Péterffy Jenő neve tűnik fel.

Tolnai írói munkásságában kétségtelen az ugrásszerű fejlődés marosvásárhelyi éveit alatt. Elég szép számú elbeszélést, rajzát és költeményét figyelmen kívül hagyva, a határjelző állomások : »Az urak« 1872, a »Somvári Fényes Ádám úr« 1874, a »Báróné ténsasszony« 1882. a »Nemes vér« 1882, az »Oszlopbáró« 1884.

Tolnainak valamennyi regénye kortársairól szól, társadalmi regény. Csupán két műve van, amely a történelmi félmutból veszi témáját, »Az Urak« és »Báróné Ténsasszony«, de még ezekbe is visszavetíti saját kortársait is. Mindkét mű a Bach-

korszakban játszódik le. Tolnai még fiatal gyerekeMBER volt a Bach-korszak idején, de művét mégis emlékei és az idősebbek elbeszélései nyomán írta meg, nem történeti forrásokból, oklevelekből.

»Az Urak« még jórészt tolnamegyei emlékeiből táplálkozik s, »ama sötét szomorú időből« veszi témáját, »amikor a nemzet legjava börtönben sínylett, virága idegen földön, kaszányákban, a legalantasabb munka mellett hervadt, mikor bölcsseink, vezéreink, apostolaink a bitófán függtek, mikor minden család remegett a sisakos poroszlóktól«. Ez a jellemzés, amit Tolnai öregkori visszaemlékezéseiben (Emlékek a forradalom utáni évekből) írt le, teljesen ráillett a 49 utáni időkre, amikor valóban egymást érték a kivégzések. Nemcsak a közismert aradi 13-ról van szó, hanem arról a több mint száz hazafiról akit szintén kivégeztetett az osztrák önkényuralom. Az osztrák burzsoázia, szövetkezve a magyar arisztokrácia többségével, az országot osztrák gyarmattá igyekszik tenni. 1848 vívmányait, az áprilisi törvényeket, — kivéve a jobbágyfelszabadítást — hatályon kívül helyezik. Valamelyes iparosítás is indul, elsősorban idegen tőkével, de ezzel egyidejűleg megpróbálják konzerválni a jobbágyrendszert a felszabadított jobbágyokon is. Hogy a majdnem gyarmati helyzetet fenn tudják tartani, nagyon sok osztrák, cseh hivatalnokot hoztak az országba s elárasztották velük a kerületekre osztott országot.

»Az Urak« éle elsősorban azok felé vág, akik cserbenhagyva a nemzeti függetlenség ügyét, csatlakoztak a beözönlő németekhez. Mezőmihályfalvára, ahol a regény játszódik, jönnek az idegen megyei tisztviselők, miután a nagyközség a »magas kormány eléggé meg nem hálálható jóvoltából« várossá emelkedett. A regényben főhelyet kapó két — mai kifejezést használva — kulák család a németekhez dörgölődzik. Egyértelműen gyűlöletes Vörös Gábor figurája, aki gyilkosság és rablás útján jutott vagyonhoz, lepénzelte a bírakat, most pedig németbarát izig-vérig.

Sokkal problematikusabb a Bokros-család sorsa, mert itt két pártra szakad a négytagú család. Az apa és András fia szemben állnak a németekkel; az anya és Sándor fia németbarátok. Bokrosékhoz a főadószedő szállásolják el. Ez kedveskedik és »úri nevelést« ad Sándornak, hogy ennek ellenében ne kelljen házbért fizetnie. Bokrosné asszonyság örül is a főadószedő kedveskedésének, mert az a titkos vágya, hogy Sándor vegye feleségül a főadószedő úr lányát. A két oldalról megnyilvánuló kedveskedésnek az a vége, hogy Bokros Sándor leveti a parasztruhát, beöltözik az úri németbe és mindenek a betetőzéseként feleségül veszi Wadlicsek Vanda kisasszonyt. Bokros mama ragyog az örömtől. Nem érdekli őt az sem, hogy fiának előzőleg volt egy másik, becsületes menyasszonya.

Az esküvőn ott van az egész hivatalnok-réteg. Az a fejezet, amely az esküvőt leírja egymaga is élő bizonyítéka annak az elítélésnek, amellyel Tolnai a németesítő politikát, a császári uralmat szemlélte. Az esküvőn a német urak természetesen a császárt és császárnőt éltetik. »A főbíró az első pohárköszöntőt harsogó hangon németül mondta a császárért és a császárnőért, mint ezt a hivatalnokok és egyéb emelkedni vágyó urak törvénye tartja.« Bokrosné mama örül, hogy házában nem az ócska parasztnyelven folyik a társalgás, hanem az úri németen, noha ő egy szót sem ért belőle.

Ezek az urak, hogy megkedveltessék magukat, mindenre készek. Nem idegen tőlük a handabandázó hazafiaszkodás sem. Az egyik tósztoló betyár így harsogja az ismert szöveget Bokrosné felé:

»Magyar hölgynek születni
Szép és nagy gondolat;
Magyar hölgynek születéssel:
Áldd érte sorsodat.«

Ez azonban csak színjátzás. Az esküvőn lévő urak megvannak győződve a germánok felsőbbrendű voltáról. Az egyikük pl. így ömlendezik a császári ház kisugárzásáról: »Egyesek úgy mint nemzetek (nem tehetné, hogy tudományos alappal ne fogjon a dologhoz) igenis, uraim és hölgyeim (már csak magyarra fordítom) egyesek úgy mint nemzetek akkor emelkedhetnek csak, ha birnak a loyális magasztos érzésével. Működni és hatni, ez teszi az embert! Kezdet és vég, ok és okozat, erő és anyag, különböző állapotok és világnézet... (A gavallér érezte, hogy e társaság nem méltó ily nagy germán eszme

kifejtésére, azért is csavargatta a nyakát, s markolászta a poharat. Megállott és magasan feltekintett, de a nehéz magyar bor lefelé húzta az üres fejét)».

A rosszul indult házasság cudarul végződik. Az ifjú feleség már az esküvőn a főbíró őlegette a férje helyett. Aztán elhelyezik a tisztviselőt. A birtokot eladja Bokrosné s mennek a hivatalnokokkal. 1860-ban kitakarodnak a hivatalnokok és velük megy Sándor is. Bokrosné szégyenkezve, de büszkeségéből semmit nem veszítve visszatér megvetett Andrásfiához. Az idegen hivatalnokok kitakarodásának leírását megtaláljuk más magyar íróknak a művében is (pl. Madách: Civilisatorának a befecézésében), de sehol nincs olyan gúnyos hangon elbeszélve, mint Tolnai regényében.

Megpróbálták a regényt úgy is értékelni, hogy Tolnai az egész parasztságot németbarátnak tünteti fel. Ez azonban hamisítás, hiszen a regény valamennyi szeretetreméltó alakja németellenes. (Bokros András és az apja, András felesége és az apósa, Halász bácsi.) Tolnai nagyon figyel minden jelenségre és nem kerüli el azt a típust sem, amely kénytelenségből vállalt állást a németek-irányította hivatalban. Téves Jóknak az az álláspontja az »Új Földesúr«-ban, hogy itt minden nemes ellenállt, de éppen ilyen téves lenne minden hivatalt vállalóban ellenséget szimatolni. Volt olyan is, aki passzív volt és ezzel jelezte rosszaságát, volt olyan is, aki azért állt be német hivatalba, mert egyetértett velük, de volt egy harmadik típus is, akik azért vállaltak hivatalt, mert valamiből élni kellett. Hogy ismert példát említsünk, ilyen volt a költő Vajda János is.

Ennek a harmadik típusnak a megjelenítője Halász bácsi, aki Fischerre változtatta nevét, csak hogy megélhessen az így kapott hivatalból. Ő nem ragaszkodásból tette, mint Bokros Sándor, akiből Becher lett, hanem kényszerűségből. Titokban Kossuth korának visszatérésében reménykedik, szeretné még egyszer dalolni, hogy »Kossuth Lajos írdeák«, szeretne szabadon vicspánt választani Szegváron. Halász bácsi beszédébe szövi bele azt a nézetét, reményét is Tolnai, hogy ebben az évben (t. i. 1860-ban) talán változni fognak az idők, »1860, amit vártunk meg van«. Ha igaz volna a régi jóvendülés, sóhajt fel Fischer bácsi. Tolnai is, hasonlóan Madáchhoz, Tompához, Sárosyhoz, fordulatot várt az októberi diplomától. Csak Arany látta meg, hogy a gazda megtűzdelte zöld gallyakkal a kalitkát, hogy szebbnek látszódjék a rabság, de az igazi szabadság még nem jött el (Arany: Két madár).

A könyv egészében az első sikerültebb alkotása művészileg is. Stílusában nyoma sincs a pongyoláságnak, amit néhányszor szemére vetettek egyes kritikusi. Talán néha hosszadalmas leírásai vannak, ami kismértékben, de mégis vonatottá teszi a regényt. A részletező, külsőleges leírás, különösen a III. fejezetben, ahol a Bokros-család éjszakai álmát írja le, valóban a naturalista ábrázolásmódra emlékeztet.

»Az Urak« testvérregénye a sokkal jobb »Báróné Ténsasszony«, amit tíz évvel »Az Urak« után, 1882-ben írt. A Sötét világban rövid megjegyzés utal rá, hogy a székelyföldi urak nem vették jó néven ezt az írást sem. Pintér Jenő, aki a legválogatottabb hazugságokat írta össze Tolnairól, megjegyzi, hogy a regény »alakjaira mindenki ráismert a székelyföldön«. Ez nála nem dicséretnek, nem is egyszerű megállapításnak számít, mert így folytatja tovább: »A marosvásárhelyi társadalom kicsúfolása: köztisztletben álló erdélyi családok agyontorzítása miatt az írók nem menthet megtevélyedése«.

Tolnai, ha ír is személyes ismerőseiről, ha ki is gúnyolja ellenségeit a regényeiben, ezt nem kicsinyesen teszi, hanem mindig az igazságkeresés fűti. Emellett nem is süpped bele itt sem elvont, különöc egyedek bemutatásába, hanem az általános felé törekszik. Az íróban él az akarat, hogy a társadalom jellemző figuráit mutassa meg. Tudatosan alkot típusokat, amint azt maga is elárulja a regényeibe szőtt megjegyzéseiben. Jóknál is szokásban volt, hogy saját regényeiről, felfogásáról mondjon egyet-mást. Eötvös a tárgytól független, vagy ahhoz csak távolról kapcsolódó filozófiai eszmefuttatásokkal szövi át regényeit. Mikszáthnál is van rá néhány példa, éppen ezért Tolnaitól sem lehet zokon venni, hogy zárójelben saját élményeit, személyes megjegyzéseket is belefűz az események menetébe. »Ügyetlen magyar regénynek« nevezi a »Báróné Ténsasszony«-t a »szép franciákkal szemben«. Máskor azt jegyzi meg, hogy vannak neki a megalkuvásban kitűnő példái, de nem meri leírni őket, mert éppen elég haragosa van már. A megalkuvást Tolnai mindig megvetően jellemzi. Jakab Ödön szemére is veti fentebb említett megemlékezésében, hogy nem volt megalkuvó, már pedig enélkül — Jakab véleménye szerint — rendes ember nem lehet senki.

Visszatérve a típusalkotás kérdéséhez, Tolnai világosan és félreérthetetlenül tudatában van annak, hogy ő típusokat alkot s ezt ki is fejzei a »Báróné Ténsasszony«-ban. »Hohó! megálljunk, — mondja valaki tova — alább egy-egy alföldi városban, — te nem is a nagykakasdi Schwindlert írod, hanem egyenesen a mi Schwindlerünket. Éppen itt, nálunk lakik. Itt él a gazdag uzsorás német-hun László Károly, aki tizenöt házat harácsolts össze... és Bogáti Márton Sándor doktor úr is itt lakik és a mindenkitől kölcsönkérő Harkai bácsi is, a két Máté testvért is itt akasztották fel«. Világos, hogy aki ezeket a sorokat leírta regényírás közben a regényben szereplő emberekről, az céltudatosan típusokat formált. A »Báróné ténsasszony« realista alkotás az engelsi értelmezésben; tipikus embereket ábrázol tipikus körülmények között.

Tudatos a regény korfestő tendenciája is és ezt az sem töri meg, hogy a problémák, amiket felvet, még saját korában, a megírás idején is aktuálisak. A regényszerkezet felépítése is a korszak történelmileg fontos csomópontjához kötődik. Három évvel a szabadságharc bukása után, 1852-ben indul a története a regénynek. Ebben a korszakban ismerkedünk meg a Bach-korszak betelepült németjeivel, a már kialakult nép- és nemzetelnyomó rendszerével, s nem vitás, hogy Nagykakasd életének a keresztmetszetében az író az egész ország életének keresztmetszetét akarta és tudta megrajzolni.

A városban a főzsarnok egyideig Krumpenholtz; csendet, rendet teremt s a legkisebb gyanús jelre a »törvény szigorát« alkalmazza. Minden jóérzésű ember rettegésben él. Az idegen hivatalnokok között a legaljasabb korrupció uralkodik, de ez a helyzet a németesedett magyar hivatalnokoknál is. Vannak olyanok is, akik a honvédseregben szolgáltak és megalkuvók lettek. Tolnai roppant haraggal, valóságos és mélyéig átértett gyűlölettel fordul a megalkuvó, elvtelen emberek felé, akik a kerék fordulásával együtt fordulnak abba az irányba, ahol a legtöbb koncot remélik. Ősz Ádám, a Baranyi testvérek egyaránt olyanok voltak, hogy megtagadták 48-at s Bach-huszárok lettek, majd 1861-ben függetlenségiük s 67-ben koronázási követek.

Abból a sívár korszakból, amely a regény lapjain előttünk kibontakozik, az első tíz év a legszörnyűbb. Az egyik ember megrémülve így panaszkodik: »csak ne fogasson el, mert nagyon kegyetlenül bánnak a magyarral, hatvanig, hetvenig csapatják az embert, egy szóért, egy tekintetért, még az asszonyokat is; a vak Mocsynét, pedig öreg volt, a nagy piacon huzatta le a főnök úr, amiért kimondta a Kossuth nevét, azután megint kimondta — azután holtra verték. Kisasszonyokat is hordóra húznak, ha bujdosó honvéd testvérüknek csak egy órácskára is szállást adnak. A szép Ugody kisasszonyok közül kettőt megcsapattak s mind a kettő megőrült«. Mindenki fél, mindenki retteg és túrni tanul, mert jobbat nem tudnak tenni; de az emberek többségében ott parázslík a ki nem mondható függetlenségi vágy, a negyvennyolcas harcok hősi emléke.

Az öreg Harkay Kossuthot várja s elmeséli, hogy most Amerikában mond beszédek. Minden tilalom ellenére a Kossuth-nótákat, a Rákóczy-indulót, a Klapka-indulót éneklék. Legragyogóbb példája az elfojtott függetlenségi szellem feltörésének az egyik Baranyai testvér által rendezett estély történetének leírása. Az estélynek az lett volna a célja, hogy jó színben tüntessék fel magukat a főhivatalnokok előtt. A vége az lett — mivel in vino veritas — hogy a cigány verbunkosokat húzott, a Szózatot énekeltek, Kossuthot és a magyar szabadságot éltették.

A szegényebb rétegek — sajnos kis szerepet kapnak a regényben — szintén negyvennyolcasok. Az öreg csizmadiát lecsukták és meg akarták botozni, mert állítólag Kossuthtól kapott levelet, de lehet, hogy csak a nevét említette valahol. Tolnai az ábrázolt szörnyű idővel szemben ragyogó példaként emlegeti 1848 nagyszerű napjait. Milyen elragadtatással ír a forradalmi évekről: »Kinyitotta ablakát, hogy széttekintsen azon a területen, ahol néhány évvel ezelőtt iskolás gyerekek egyszerre férfiak lettek; öregek ifjakká, betegek, haldoklók hőssé; asszonyok, leányok dicsőkké, örökéletű mártírokká; ahol a hó alatt tetemek porladoznak, tündöklőbbek a csillagoknál; ahol most kiélt, kipusztított kunyhókban búsan húzza meg magát pislogó sártúze mellett az ezer esztendő magyar koldus unokája«. A regény sehonnai állapotaival szemben ezek az emberek jelentik a fényt, az életet. A szereplők között sokan vannak, akik a nagysarlói, isaszegi csatákban vettek részt, akiknek testvéreit, fiait börtönözték be, vagy végezték ki.

Az elnyomást megtestesítő idegen hivatalnokok oldalán más a helyzet; ők egyáltalán nem fájlalják a negyvennyolcas idöket, hiszen az a bukás vetette meg az ö jölétük alapját. A frissen érkezett főorvost így oktatja ki a régi főnök felesége: »Akarom, hogy ez a város a mi városunk legyen. Férjem minden hivatalt némettel fog betölteni. Oh igen, édes Schwindler, mi itt nagyon jól vagyunk. Találja ön is magát nagyon jól. Bálokat adunk, estélyeket adunk, reüniókat adunk, hangversenyeket rendezünk. Egészen mintha otthon volnánk. Ez a nép szörnyü gyáva, eleinte féltünk — oh mit? Pisszenni se mernek, férjem kitünően rendezte az ügyeket. Nagyszerüen ért hozzá. Be fogja tanítani önt is. Jóságokat fogunk vásárolni. Nagyon olcsón jut az ember pompás jóságokhoz. Férjemnek van hozzá kulcsa. Teszi minden főnök«. A legotrombább eszközökkel történő elnyomás a magyarok felé, bálók és estélyek a másik oldalon — ez a kép bontakozik ki előttünk. Amit eddig mondtunk, azt nagyrészt a mellék alakokon keresztül mutattuk be, de ugyanez a kép tárulkozik fel a regény fővonalában is.

A regény központjában Schwindler Gusztáv áll. Útközben találkozik Márton Sándorral, aki most tette le doktori vizsgáit Bécsben kitünő eredménnyel. Schwindlebárnoknak adja ki magát, bár szegény fűszerek a szülei. A régi, németbérenc vezértökkel szemben óvatosabb és képmutatóbb eszközökhöz folyamodik. Megmenti a csizmadiát a megcsapatás elől, szépen beszél az emberekkel, sőt még Kossuth nevét is segítségül hívja, hogy a nép bizalmába beférkőzzön, de önző kapzsiságán kívül nem érdekli semmi. Schwindler bárónak adja ki magát s elcsábítja Márton Sándor menyasszonyának a — szüleit. A szülök hozzáerőszakolják lányukat »bárá« Schwindler kerületi főorvoshoz. Schwindler — milyen jellemző a név, akárcsak egy másik hivatalnoké, akit Transzport Fülöpnek hívnak — feleségül veszi Vilmát. Nászútra mennek, de ez csak ámtás a világ felé, mert Vilma 16 évig volt Schwindler »felesége«, de mindvégig lány maradt, mert utálta a férjét és szerette régi völegényét, Márton Sándort.

Schwindler közben úzi kisdéd játékait. A Bach-korszakban német, 1861-ben Kossuthhoz váró függetlenségi lesz, 1867-ben koronázási követ. Közben lelép a közhivatali pályáról s takarékpénztári elnök lesz, házakat építtet, a kor szokásához híven vasúti spekulációt folytat; mindezeknek anyagi fedezetét feleségének az apja biztosítja. Az ö pénzéből fizeti ki még a szeretőjének vásárolt holmikat is. Ezek folytán László Károly tönkre megy, leánya, Vilma már előbb elvált Schwindlertől, aki el is utazott Nagykakasdról. Kiderültek Schwindler disznóságai, leteszik számos elnöki tisztségéről, de néhány év múlva újból visszajön s minden elnökséget a kezébe kaparint.

Vilma ezenközben feleségül ment egykori völegényéhez, Márton Sándorhoz, aki közben megnősült, de meg is halt a felesége.

Az események során legjobban Schwindler alakja kerül előtérbe. Ez a gazember, aki László Károly pénzén később valóban báróságot vásárolt, minden ízében ellenszenves figura s benne a nemzetet elnyomó idegen zsarnokot gyűlöljük. Semmirekellő pálfordulásaira utal az is, hogy megváltoztatja nevét s így aztán teljes nevén a brudbányai, hunyadi Hunyadi Gusztáv de genere Schwindler lesz belőle, akinek a szereplése, túlnagyított bűnei már már karikatúrisztikusak.

Nem ilyen szerencsés Márton Sándornak a megformálása. Márton Sándort a legpozitívabb alaknak szánta az író, de nem használja ki azokat a lehetőségeket Tolnai, amit a magaalkotta kompozíció biztosított volna a számára. Márton Schwindlernek az ellenpólusa, de elhalványul szerepe a regényben. Márton Sándor becsületes ember, függetlenségi, őszintén ragaszkodik 48-hoz, szereti a népet és érte dolgozik is a maga hivatása körében. A baj ott van, hogy az erősen domináló ellenség mellett az ö erélytelensége, tehetetlen mindenbe belenyugvása nyomasztólag hat. Még azért sem harcol, hogy a menyasszonyát ne rabolják el tőle. Nem is aktív szereplő sokszor, hanem csak utalásokban hallunk róla, hogy mit csinál, de konkrét szerepe csak a regény elején és befejezésében van. Mennyivel következetesebb nála a Nosztyakkal következetesen szembeszálló Tóth Mihály Mikszáth regényében, jóllehet ott nincs is olyan rikító színekkel ábrázolva az ellenpólus.

A »Báróné Ténsasszony« fogatkozásaival együtt is jó regény s Tolnai regényírásán belül is jelentős helyet foglal el. Néhány elvi kérdést Tolnaival kapcsolatban éppen ennek kapcsán tudunk megvilágítani. Az első és szembetűnő probléma, hogy a homlokterében megvetendő figurák mozognak. Ez általános vonása a kritikai realizmusnak, de Tolnainál különösen kihangsúlyozódik. A negatív szereplők egész sora hemzseg a regényben: Schwindler, Krumpenholtz és felesége, Transzport Fülöp, László Károly, Ősz Ádám, Baranyai testvérek stb. Ez magából a társadalomból fakadt, hiszen az akkori társadalomra ezek a figurák voltak a jellemzők s szinte kényszerítik az író, hogy ezek kerüljenek előtérbe. Mikszáth Noszty Ferije, Goncsarov Oblomovja, Szaltikov—Cscedrin Galavjovjai, sőt magasabb nézőszempontból letekintve rájuk, Gorkij Artamonovjai is negatív figurák. A kritikai realizmus nem tudott pozitív hősöket alkotni. Ha egy előfordul, az különös kivétel. Csernisevszkij Rachmetovja példamutatóan pozitív, de Balzac Rastignacjára, vagy Stendhal Julien Soreljére már nehezen lehetne ezt mondani. Röviden: a kritikai realistákra s fokozottan Tolnaira az jellemző, hogy a pozitív figurák az elnyomottak s a léhűtők az urak. Csak a szocialista realizmus, a szovjet regényírás jutott el arra a magaslatra, hogy a pozitív hősöket állítsa előtérbe, az alsó néposztályok fiai a támadók s az ellenség kényszerül védekezésre. Jermilov jellemzése a kritikai realizmusról általában s részleteiben is ráillik Tolnai művészetére: »Ez volt a kritikai realizmus, örök' témája, bánatosan mesélte, *hogyan hátrált meg* az élet szépsége és költészete a műveletlenség nyomása elől, hogyan diadalmaskodik a rossz, a közönségeség, a durvaság, a méltánytalanság, kegyetlenség, cselszövés« (Csillag, 1951. 1433).

Tolnai tudatos történelemábrázolása hiteles is. A »Báróné Ténsasszony«-ban erre a tudatos történelemábrázolásra utal a regénybeli események időbeni felosztása. Az első kötet nagyjából az 1852-es évet foglalja magában s ebben van legtöbb utalás 1848-ra. Ezután néhány szóval ugorja át a következő kilenc évet, jelezve, hogy akkor úgyis az volt, amit már 1852-ben láttunk. A következő csomópont 1861. Jellemző, hogy Tolnai is lelkesen festi az 1860—61-es évek pillanatnyilag derűs világát, a februári országgyűlésre való készülést. Utána újból elsötétül a szín és a következő csomópont 1867 és az utána következő időszak. 1867 körül Schwindler meglóg és a kiegyezés utáni majdnem változatlan állapotokra célozva, újra visszatér.

Az egész regényen átvonul Tolnai 48-as alapokon nyugvó patriotizmusa; németellenes és császárellenes hangokat üt meg s a nemzeti függetlenséget védelmezi. Ezzel párhuzamosan ostromozza az áthazafiságot, kipellengérez az atillás, pártás, kócsagtollas hazafiakat. Minden eszközt felhasznál a frázispuffogtatók ellen, akik nagyhangon szavalnak a köz érdekeiről, de csak saját önzésük irányftja igazában tetteiket és nem a nemzet szolgálata.

Éppen a »Báróné Ténsasszony« kapcsán próbálták egyesek Tolnait antiszemitának bélyegezni. Ez a Féjától és Németh Lászlótól kiinduló irányzat még a felszabadulás után is hangot kapott a »Haladás« című polgári lap hasábjain. A regény főhőse, Schwindler valóban zsidó, de jellemében nem ez a döntő, a regény során alig esik erről szó. Maga Schwindler semmiképpen nem tekinthető a zsidóság képviselőjének, mert semmi közösséget nem vállalt a többiekkel, sőt még a saját szüleit is letagadta. Hogy ábrázolt ezer más alakja között egy ilyet is? — Volt ilyen és ezt megírni nem antiszemizmus, hiszen egyáltalán nem ilyen szempontból ítéli el Schwindlert, hanem mint az osztrák gyarmatosítók egyik magyarországi képviselőjét. Tolnai elismerő hangon beszél a zsidóságról ebben a regényében is és másutt is. Schwindler például szidja a zsidókat s vele szemben a keresztény Márton Sándor az, aki védelmébe veszi őket, mondván, hogy ő kitűnő zsidó professzorokat ismer. Már előbb említettük, hogy egyik fiataalkori novellája egyenesen röpirat az antiszemizmus ellen. A »Sötét világ« több helyén is együtttérzően beszél a zsidókról. Nem hihető Tolnai antiszemizmus az azért sem, mert felesége, akit nagyon szeretett, zsidó lány volt. Már református pap volt Marosvásárhelyen, amikor Iduna kislányának zsidó keresztszülőket hívott. Világos, hogy Tolnai antiszemizmus légből kapott állítás, amit saját faji ideológiájuk alátámasztására konstruáltak meg egyesek.

Érdemes megemlíteni, hogy Tolnai jellemábrázoló ereje akkor és azokban az esetekben jut a legmagasabb fokra, amikor egy családon belül ábrázol ellentéteket. Ez megfigyelhető már az »Urakban« szereplő Bokros családnál is, de példa rá a »Báróné

Ténsasszony» László Károlyának és lányának az ellentéte is. Gyakori, hogy a fiatalok képviselik az ideálisabb törekvéseket, de ezt mégsem nevezhetjük nemzedékelméletnek, mert nem válik általánosan jellemzővé egész irodalmi működésére, sőt még kiemelkedőbb műveiben sem általános. Az viszont általánosan jellemző rá, hogy hőseit az élet legváltozatosabb körülményei közé viszi, hogy egyrészt a hősök jellege minden oldalról kidomborodjék, másrészt, hogy alkalmá legyen az élet sokrétűségének a szemléltetésére. Nála fel sem merülhet annak a gondolata, hogy elszakítja egymástól a családi életet és az emberek közéleti tevékenységét. Ez a jelenség nem nagyon volt tapasztalható a magyar irodalomban a felszabadulás előtt s íróink egyrésze, akinél ma ilyen problémák állanak fenn, a többi magyar regényíró mellett Tolnaitól is megtanulhatja, hogy csak akkor hiteles és élő valamilyen megformált hős, ha azt minden olyan vonatkozásban jellemzik, ami a központi gondolat elnélyítéséhez szükséges.

A »Bároné Ténsasszony« nagy körképe után a »Somvári Fényes Ádám úr« érdemel említést. Ebben a szegényes meséjű, elnyújtott történetű kisregényben erős színekkel domborodik ki a részvétlenség ábrázolása. Az emberek jelentékeny részét megfertőzte a kapitalista pénzimádás s csak az az ember állhat köztiszteletben, akinek pénze van. Somvárigazdag kereskedő volt s bukása után csak egy szegény csizmadia és a felesége tart ki mellette. Tolnai alkalmat talál ennek a regényének, illetve elbeszélésének keretében is a női egyenjogúság hangoztatására. A kereskedő bukásának sikerült rajzában ügyesen mutatja meg a tőke nemzetközi összeköttetéseit s a főhős esetén látjuk azt, hogy ha Berlinben vagy Rómában megbukik egy bankház, az Magyarországon is bukások sorozatához vezet. A »Somvári Fényes Ádám úr«-ban Mikszáth már egy Turgenyev erejét és határozottságát érzi.

Érdemei mellett előbukkan egy olyan vonása is az írónak, amely több művének levon az értékéből: elvont etikai szempontok szerint bírál el néha embereket. Az, hogy a gazdasági és társadalmi összefüggések művészi megelevenítésén túl erkölcsi normákat is alkalmaz, még érdem is lehet, mert az erkölcsi élet keretén belül is kitűnő társadalombírálatot lehet gyakorolni s ezt Tolnainál is többször megfigyelhetjük. Az elvontan alkalmazott etikai normák azonban néhány esetben elmoszák előttünk az osztályhatárokat, hamis színben láttatja a társadalmi életet is. Ezt az elvont erkölcsi ítélezést kétségtelenül egyházi neveltetésében kell gyökereztetnünk. Tolnai nem volt rabja a vallásos világnézetnek s az ezzel való szembenállását már éreztettük. Antiklerikalizmusa egészen szembeötlő és a legelfogultabb polgári kritika sem tudná letagadni róla. Állandóan támadta az egyházi körök gaszágait s nem nagyon izgatta, hogy kispapról, püspökről vagy egyházmegyei főgondnokokról volt szó. Antal László egyházmegyei főgondnokot Szorítsd László néven szinte egész életében céltáblául használta. A »Nemes Vér« Fadgyas nevű papjának megmintázása sem vall klerikális szemléletre, hiszen ez az ember uzsoraügyletekkel foglalkozik. Nem szimpatikusabb az arisztokráciát kiszolgáló másik pap sem a regényben. Az »Eladó Birtokok« Clemens Jánosais arra oktatja a fiát, hogy a papokkal mindig jóba legyen, mert azok sokat segíthetnek a meggazdagodásban. A »Dániel pap lesz«-ben a papok egymást dicsérő haszonlesését kifogásolja. A »Sötét világ«-nak az a része, amelyik a marosvásárhelyi papokat ismerteti meg velünk, a legkönnyörtelenebbül leplezi le a részeskedő, polgárokhoz és nemesekhez dörgölődő papi embereket.

Ez a nyilvánvaló és félreérthetetlen antiklerikalizmus, néha előtörő isten létében való kételkedése mégsem homályosíthatja el előttünk, hogy vallásos nevelésének, teológiai műveltségének ha más nem, de erkölcsstani kisugárzása volt Tolnaira s ez meglátszik a műveiben is. Ez látszik az öncélúan, osztályszempontoktól függetlenül szembeállított jó-rossz, hazug-igaz, nemes-gonosz, emberséges-embertelen, szép-szenyes, kategóriákban is. Csak ez az elvont etikai szemléletmód tehettemeg azt is, hogy a »Nemes Vér« Benedek grófjai között akad egy bájos, szeretetreméltó Sandrin grófnő is. Csak ebből érthető, hogy a vallásosság, a templombajárás Tolnainál dicsérő jelző s ezt alkalmazza is a »Nemes Vér« Dornyói Lászlójánál is. Ugyanígy homályosítja el Somvári Fényes Ádám úr osztályhelyzetét az, hogy bár nagykereskedő, de sajnálatraméltóan igyekszik beállítani előttünk az író. A »Bároné Ténsasszony« Márton Sándorának egyik dicsérő jelzője szintén a vallásosság, noha olyan alakokat is találunk műveiben, akik csak azért vallásosak, hogy ezzel csalárd üzeneteiket elleplezzék a világ szeme elől. Ismételjük, hogy ez a szemléletmód, amit jellemeztünk, gátolja reális látását, de nem akadályozza meg,

mint a következő fejezetben látni fogjuk, a társadalom fő jellemvonásainak reális megjelenítésében.

Az előbb említett »Nemes Vér« Benedek-családja a gentryvé váló nemesség első fokozatát képviselik. Ezek már elvesztették birtokaikat, dolgozni nem képesek és nem is akarnak, még hivatalt sem vállalnak, mint későbbi utódaik. Ők még házassággal igyekeznek helyrehozni a család sivár anyagi helyzetét, de ez nem jár sok sikerrel. Tolnai ebben a regényében a kapitalista módra gazdálkodó, modern gépeket alkalmazó föld-birtokos Dernyi Lászlóban jelöli meg az ideálját. Ezt akarja a régi típusú nemesség helyébe léptetni ebben a regényében. Később egészen más társadalmi nézeteket vetít bele regényébe.

A »Nemes Vér« elég jó jellemábrázolása, kiváló tehetséggel megírt részletei, egyes helyein megnyilvánuló drámaisága ellenére sem tartozik nagy regényei közé. A széles mederben induló történetet az író minduntalan félbeszakítja a regény fővonálához nem tartozó kitérőkkel s ezek a kitérők, ha helyes és éles kritikáját tartalmazzák is a korabeli közoktatásnak, mégis zavarják a regény egységét. Ezek a távolról kapcsolódó epizódok különösen a második kötetet teszik nehézkessé, vontatott olvasmányvá.

Már a »Nemes Vér« egyes jelenetei erősen éreztetik, hogy a bosszú olyan fokon lobog az íróban, hogy ez a regény rovására megy. A kritikai realizmus nagy regényeiben az objektivitás az uralkodó s az író állásfoglalása csak a cselekményen keresztül bontakozik ki előttünk. »Mennél inkább rejtve maradnak az író nézetei, annál jobb a műnek« — írja Engels. Egy másik alkalommal azt követeli, hogy kevesebb Schillert és több Shakespeare-t, ami alatt az értendő, hogy kevesebb dikciót a hősök szájába és elmélyültebb lélekábrázolást nyújtson az író. Tolnai is törekszik arra, hogy kívül álljon a regényen és helyette a cselekmény ügyes bonyolítása mondja el az ő véleményét is. Ez inég nagymértékben sikerült az »Urakban« és a »Báróné Ténsasszonyban.« Elbeszéléseiben élete végéig megtartja ezt a jó értelemben vett objektivitást s csak ritkán fordul elő egy-egy szubjektív közbeszólás. Regényeiben azonban, a »Nemes Vér«-től kezdve az »Oszlobáró«-ban, a »Polgármester Úr«-ban, »Új Főispán«-ban, a »Falu Urai«-ban, a »Csak Egy Asszony«-ban, törvényszerűvé válik, hogy az író elveszti az objektív mesegöngyölités fonálát s közbekiabál, elmondja véleményét a regényhős egyik vagy másik cselekedetéről. Az író nem tudja megőrizni a regényen kívülállását, hanem ő is egyik szerep nélküli hősévé válik regényeinek, akinek az a feladata, hogy értékelje a tényleges regényhősök egyes cselekedeteit.

Ez a szubjektív közbeszólás *eluralkodik* az »Oszlobáró« felett is, noha ebben újabb lépést tesz a feudalizmus lerombolása irányába. Ahol cselekedetein keresztül mutatja be a főhőst, ott hiteles az ábrázolás, ahol azonban deklarativén jellemzi, ott annyira eltúlozza a grófi csemete rosszasságát, hogy a karikatúrát közelíti meg.

Eszmeileg abban látunk fejlődést a »Nemes Vér« arisztokratáival szemben, hogy ott egy olyan családról mondta ki a végítéletet, amelyet már saját osztálya sem tartott egyenrangú embereknek. Ezzel szemben az »Oszlobáró«-ban egy köztisztletnek örvendő ember ifjúkoráról beszél. Erre utal a cím is: az oszlobáró az arisztokrácia fénye és mindennek a vezető egyénisége. »Amennyi oszlop elképzelhető, egyház oszlopa, megye oszlopa, iskola oszlopa, jog oszlopa, női erények oszlopa, lovagiaság oszlopa, a mezei gazdaszat oszlopa, a közmunka oszlopa, a felvirágzandó atletika oszlopa, vadászat, irodalom, nemzetiség, haza, emberiség, egyvétértés, egyenlőség, szabadság — és még némely szép dolog oszlopa — ez mind-mind báró Ladár Ádám volt«. Erről az oszlopemberről mond s vele együtt az osztályáról is megsemmisítő ítéletet az író, hiszen ő volt a legkülönb az összes között.

Jellemtelenségét és semmirekellő voltát plasztikusan domborítja ki az a jelenet, amelyik Cecillel kapcsolatban játszódik le. Cecil egy tisztességes fiatal lány, tanárnak a gyereke, akiknél az oszlobáró lakik. Oszlopemberünk véleménye szerint erkölcsös lányok nincsenek, legfeljebb az arisztokrácia körében. Ezzel az elképzelésével felvértezve egy éjszaka beront Cecil szobájába, de innen legnagyobb meglepetésére megtépázva távolgyog vissza s ezután még sértve érzi magát, pisztolya után kapkod és elégtételt követel magának.

Ebben a regényében is, a »Nemes Vér«-ben is, néhány elbeszélésében is dühösen ostromozza a közoktatásnak feudális szellemét. Az oszlobáró semmit nem tud, de

mindig jeles osztályzatot kap, mert ő báró és egy báró mama sok mindent küldhet a tanár uraknak. A tanárok anyagiassága és gerinctelensége is állandó céltáblája. »Tojásos Sándor« többször előkerül nála, mint az apró uzsoraügyletekből élő tanári foglalkozású ember típusa. Ezekben a támadásokban gyakran személyes bosszú is fűti, de egészét tekintve, mégis reális rajza ez a századvégi közoktatás rendszerének. Téves lenne, ha a közoktatás és bizonyos tanártípusok elítélését olyanformán terjesztenénk ki, hogy Tolnai rossz véleményrel volt minden tanárról. Az »Oszlopbáróban« is szerepel két szeretetreméltó tanító s éppen ezek közül az egyik mondja el a legmegvetőbb nyilatkozatot a rendi Magyarországról. Szimpatikus a regény korrepetitora is, amelybe néhány önéletrajzi vonást is belevetít. Házitanítói, szegény diák alakjai, falusi tanítói, egyes tanáreberek figurái általában kedvező helyet kapnak írásaiban.

Az »Oszlopbáró« marosvásárhelyi tartózkodásának utolsó évében jelent meg ; ekkor már csak a szegények, kisiparosok között voltak barátai, a felső vezetés állami és egyházi vonalon egyaránt ellene fordult. Barátai írói működésének 24. évfordulójára fáklyás felvonulást akartak rendezni tiszteletére, de ezt a városi vezetőség a rendőrkapitánnyal karöltve megakadályozta. Érdekes és tanulságos, hogy milyen indokolással utasítja vissza a rendőrkapitány a felvonulás engedélyezése iránt benyújtott kérelmet :

1. Az írói működés nem egy naptól, hanem egy évtől számíttatik, tehát a felvonulásra konkrét napot megjelölni nem lehet.

2. A rendőrség titkos úton értesült arról, hogy ellentüntetés lenne.

3. »Oly izgató üdvözlő beszéd szándékoltatik ez alkalommal mondatni, hogy minden kétségen kívül rendzavarásokra vezetne és semmi hatalommal nem lehetne megfékezni«.

A rendőrkapitány, hogy állítását alaposabban is bizonyítsa, még egy névtelen levelet is hamisított sajátkezüleg, amelyben mindezek bizonyítást nyernek. Ez volt a rendőrség »titkos értesülése« az ellentüntetésről. Figyelemre érdemes az is, hogy ebben az indokolásban már az urak ellen mozgolódó emberektől is tart a kapitány s jellemző, hogy egy esetleges ilyen megmozdulásra éppen Tolnai írói működésének az évfordulóját választották volna.

Az aláírók, akik a kérelmet benyújtották (Éltető József, Ornandi Sándor, Székely Károly, Dr. Péterffy József) »a legnagyobb élő magyar költőnek« nevezik Tolnait s ez majdnem igaz is volt 1884-ben. Eötvös már nem élt, Mikszáth még nem írta meg a nagy regényeit. A kortársak közül Vajda János és Jókai Mór az, aki jelentőségében mellette vagy felette áll.

Ez azonban már nem segített Tolnai Lajoson. Mennie kellett Marosvásárhelyről, mert az egyházi felsőbbségbe is az ellenségei kerültek. Ameddig Nagy Péter volt az erdélyi püspök, amennyire lehetett, védte Tolnait, noha nem tartotta jó papnak, de becsülte benne az író. Nagy Péter különben Belényesi és Csurgó álnév alatt maga is folytatott szépirodalmi munkásságot.

A Szász dinasztia azonban már Nagy Péter életében is emelkedőben volt, s gyakran az ő kezük volt a Tolnai ellen indított perekben. Három alkalommal indítottak pert ellene, kétszer felmentették s harmadszor valamelyes pénzbírsággal sújtották, mivel haragjában egy embert a nyílt utcán megpálcázott. Nagy Péter 1884 szeptember 16-án meghalt s utóda az a Szász Domokos lett, akit Tolnai leleplezett, mint clyat, aki Bersiernek, egy híres francia prédikátornak a beszédét sajátjaként mutogatta. Ettől kezdve élete végéig hadilábon állt a Szász-dinasztiával, Szász Domokossal, Károlyival, Bélával. Mellékesen ebből a családból került ki az a Szász Zoltán is, aki a század elején a legförtelmesebb tanulmányt írta Petőfi Sándorról, amit valaha csak írtak róla. Szász Domokos püspökké avatása után Tolnai nem várta be, amíg hivatalosan eltávolítják, hanem 1884 október elején önként lemondott állásáról s Pestre jött. Négy évvel később, 1888 dec. 24-én így ír marosvásárhelyi éveiről a »Szegény emberek útja« című regényének bevezetésében : »En 16 év lelkeszkedése után szegényen jöttem vissza Budapestre. Az igazság még a költészetben is rettenetes dolgokat követel. Ellenségeim nem tudták megbocsátani a toll vakmerőségét«.

Pestre érkezve abban reménykedett, hogy itt a régi barátai álláshoz juttatják, de ebben a reményben csalódnia kellett. Pesten ezalatt a 16 év alatt, amíg ő távol volt, egészen más világ lett. A régi urak mellett egy új osztály, a polgárság követelte magának a jogokat, de nagyrészt még az arisztokrácia úszályaiba kapaszkodva. A magyar polgárság jelentősebb része nem Kossuth védegyleti mozgalmának továbbfejlesztője volt, hanem a külföldi, ekkor elsősorban osztrák tőke szülötte. Nyugaton a kapitalizmus már túl van fejlődésének fénykorán s nálunk még csak most fejlődik, de úgy fejlődik, hogy nem tölt be haladó szerepet. Az a haladás, amit a magyar polgárság az arisztokráciával szemben képviselt, nagyon csekély értékű, mert félve a munkásság és parasztság forradalmi mozgalmától, örömmel egyezett ki az arisztokráciával. Így aztán a magyar kapitalizmus úgy fejlődik, hogy sértetlenül hagyja a feudális földbirtokelosztást, a királyságot és egyéb feudális intézményeket. A nemesség, noha nem szűnt meg büszke lenni nemesi mivoltára, lejtőre került. A 48-as forradalmi középnemesség elszegényedik és eladósodik. 1880—1890 között a földtulajdonosok száma 5 százalékkal csökkent s az összes földterület 62 százaléka eladósodik. A nemesség lába alól kicsúszik a földbirtok, de ezek úgy segítenek magukon, hogy előzőnlük az állami és megyei hivatalokat s előttünk áll a kormányt támogató, semmittevő és sikkasztó gentry.

Az egyetemek és irodalmi társaságok is a nemesség befolyása alatt vannak. A hivatalos, népies-nemzeti irodalmat az úgynevezett «Irodalmi Deák-párt» képviseli. Ebben a körben Kemény Zsigmond számít a legnagyobb magyar regényírónak, Salamon Ferenc, majd Gyulai Pál a legfőbb esztétikus. Hogy magukat valóban nagynak tüntessék fel, minden eszközt felhasználnak, hogy Arany Jánost magukhoz csatolják, de Arany ha hajlott is formálisan feléjük, eszmeileg soha nem csatlakozott ezek loyális és nemesi világnézetéhez. Aki nem tartozott a körükhöz, az ellen a Gyulai—Szász Károly közösség kerülhetetlen hajszát folytatott.

Így történt meg, hogy Tolnai csak arcokat és a hozzájuk tartozó neveket ismerte fel, de az emberek teljesen idegenek voltak számára. Hiába kilincseli végig az ismerőseit, nem jut álláshoz, hiába fordul a kultuszminiszterhez, mert az nem is fogadja. Tolnai Lajos, az irodalomtörténet doktora, a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára csak öt évi állásnélküliség után, 1889-ben jut óraadó tanári álláshoz a IX. kerületi polgári iskolában. Az egyetemre, noha mint magántanárnak joga lett volna hozzá, Gyulai és Beöthy nem engedték be. Persián Kálmán ugyan azt írja egy kronológiában (Irodalomtörténet 1913. 406 és 409 p.), hogy Tolnai az 1880/81 tanévben heti kétórás előadást tartott az egyetemen a »XIX. század magyar epikai költészete« címen. Ez azonban teljesen lehetetlen, mert Tolnai ekkor még Marosvásárhelyen lakott. Legfeljebb Kolozsváron tarthatott előadásokat, de az nem valószínű. Az adat onnan származhat, hogy meghirdettek egy ilyen előadást, de erre ténylegesen nem került sor.

Munkához nem jutott, egyedül az irodalomból kellett megélnie. Az irodalomból azonban csak Jókai tudott villát vásárolni a Svábhegyen, de általában még nem lehetett megélni belőle. Tolnainak emberfeletti erőfeszítést kellett kifejtenie, hogy élni tudjon a családjával együtt. »Egyszerre négy regénybe is belekezdtem. A kenyér iszonyú láza kergetett.« »Tízszeres erővel feküdtem munkánknak. Íróasztalomnál virradtam meg. Valóban elborítottam a lapokat munkáimmal. Egy napon hat, hét lap közölte rajzomat, versemet, novellámat, regényemet.« (Frakk. c. elb. Magyar Szemle 1891).

Termékenysége óriási. 1885-ben három regényt írt (Polgármester Úr, Dániel pap Iész, A falu urai) 1886-ban négy regénye születik meg (Az új főispán, A jubilánsok, Eladó birtokok, Jégkisasszony). Emellett rengeteg elbeszélés, vers, esztétikai tanulmány, sőt elbeszélő költemény is megjelenik tőle ebben az időben. Ilyen hallatlan termékenység mellett nem csoda, ha sok ocsú is van a termésében, de minden elhibázott mű vagy egyes elrontott részletek mellett is, ekkor írja legjobb műveit írói pályafutása alatt. Ekkor születnek meg az olyan kiemelkedő alkotások, mint a Polgármester Úr, A falu urai, Az új főispán.

Önálló műveiben és irodalompolitikájában egyaránt ellenzéki. Földessy Gyula Vajdát és Tolnait közösen jellemezve ezt írja róluk: »A kormánypárti Gyulaiékkal

szemben mindketten ellenségei a hivatalos, Tisza Kálmán-féle politikának, melynek nemzetiségi programjában, a vármegyei nemességre támaszkodó antidemokratikus irányában, s az egész közéletet megfertőző nepotizmusában az egész nemzet veszedelmét látták.» (Földessy: Tanulmányok és élmények 167.)

Ennek a legpregnansabb bizonyítéka a Polgármester Úr című regénye, egész működésének legmaradandóbb alkotása. A regény egybefogja a politikai, közigazgatási és irodalmi életet s könyörületet nem ismerő ítélettel leplezi le mindegyiket. Ellentétben Tolnai több regényével, itt nem negatív figura áll a középpontban, hanem egy tiszta szándékú, becsületes ember; Tarczali Tamás. Tarczali kitűnően és realista eszközökkel ábrázolt hős. Polgármester Várhegyen, megvesztegethetetlen, jellemes ember, aki mindenek fölött a város érdekeit tartja szem előtt. Körülötte hemzsegek a talpnyalók hada s ő elég naív ahhoz, hogy ne higgyen nekik. Igazságos ember azonban nem sokáig lehet polgármester, mert addig zaklatják, addig áskálódnak ellene, míg lemond állásáról és Pestre megy lapszerkesztőnek. Ebbe is belebukik, bár egész vagyonát ráköltötte. Színésznek áll. Saját városában játssza Shakespeare Lear királyában Edgar szerepét. A szegyenbe és megaláztatásba, a kifütyülésbe, amit ellenségei rendeztek számára, beleőrül. Ezt az embert, aki megpróbálta az igazságot képviselni, megpróbálta a népet segíteni, elnyelte az a mocsár, amit akkoriban felsőrétegnek, urak világának neveztek.

Ebben a kerekded, jó szerkezetű, határozott felépítésű regényében nagy hatással leplezi le a választási visszaéléseket. Arany János, Eötvös József, Mikszáth Kálmán remekeltek a képviselőválasztások leleplezésében s nyugodtan elmondhatjuk, hogy ebben a tekintetben Tolnai sem marad el tőlük. Két eset kapsán fedi fel a rothadás kiképesztő jeleit. Az egyik eset Csigadomby (Rákosi Jenő), aki támadja a belügy, a pénzügy és egyéb minisztereket a lapjában s titokban még a »felséges királyt« sem kíméli. Fellép ellenzéki képviselőnek, meg is választják s utána átlép a kormánypártba. Az író egyértelműen a becsületes ellenzék mellett foglal állást s elítéli a megvesztegetéseket, leítatásokat, korteshadjáratokat, s az akkori képviselőválasztások minden antidemokratikus kellékét. A második eset akkor bontakozik ki, mikor megtudjuk, hogy Csigadombynak ez a viselkedése nem egyéni kvalitásokból adódik, hanem az a kormánypárt szervezett politikája. Így akarják kifogni a szelet a vitorlákból. Tarczalit is megkérlik, hogy játssza végig Csigadomby utálatos szerepét, de ő megvetéssel utasítja vissza a becsületlen ajánlatot. Ebben a regényében nem használ nagyhangú jelzőket, mint azt egyéb regényeivel kapcsolatban jeleztük, hanem a tények leírása beszél vádolóan a rendi Magyarország urai ellen.

A Polgármester Úrban csak a képviselőválasztásokig jutunk el, de a regény főhőse nem jut be a parlamentbe. Hogy vélekedett Tolnai a parlamentről? Ennek eldöntésére segítségül hívjuk a »Szegény emberek útja« című regényében szereplő Héderváry bankigazgatót. Ő képviselő a parlamentben. Jellemzéséből kiderül, hogy huta, országos ügyekhez semmit sem ért, de ezek az ügyek nem is nagyon érdeklik. Beszédeit az országgyűlés írtnakával iratja s utána még büszke is szónoki képességeire. Sok beszédet mond a képviselő úr a legkülönbözőbb témákról; a romániai vámkérdésről, a műbortól, az intendáns védelméről, a legújabb erkölcsi egyletekről stb. Legtöbbje a beszédnek így kezdődik: »Remélem nem fog engem senki elfogultsággal vádolni, midőn kijelentem, hogy tisztelt barátom, a miniszter (halljuk, halljuk) kora legkiválóbb kapacitásaival áll (éljen, éljen jobbfelől, sűrű fejintégetések az ellenzék részéről és heves taglejtések az Irányiék, Madarászék táborában).« Érdemes közelebből is megvizsgálni egy ilyen beszédet, mert ahogy Tolnai leírja, abban annyi jogos gúny van a képviselők felé, hogy ez már minket is meglep. Az előbbi beszédkezdés kapsán leírt parlamenti jelenet arra világít rá, hogy az egy felesleges intézmény, hiszen az ellenzék követeléseit legfeljebb felesleges lármának tekintik. A romániai vámkérdésről mondott beszédnek ha csak egy részét idézzük is, kitűnik belőle, hogy az álhazafiság, a hozzánemértés, a szónoki handabandázás gúnyrajza. Íme a szöveg: »A nemzeti termelési ágakban a külföldi nagytermelőkkel kurrensbe lehessünk, azokat leverhessük és sibolettünkhez híven: Hass, alkoss, gyarapíts, s a haza fényre derül — begyőzhessük állításunkat a művelt világ előtt, hogy a romániai ökrökkel hazai ökreink hátran lándzsát törhesse-nek.« Ez nem segít a hazán, de az nem is baj, hiszen a képviselő úr elve, hogy mindig olyan párthoz tartozik, amelyik hasznosabb s »Egy szimpátia foglalja el egész valón-

kat : saját jövőnk megteremtése. Ért Ön? Kérem, kérem ne zavarjon, a beleszólásokat még a parlamentben sem szeretem.»

A parlamenti élet bemutatása miatt megtett kitérő után visszakanyarodunk a polgármester úrhoz. Az ebben ábrázolt politikai arénában Tolnai felléptet egy kommunistát is, jöllehet nem érti pontosan mit is akar az a kommunista, de amit megért belőle azt túlzónak tartja. Tolnai Lajos észreveszi a munkásmozgalmat, noha azonosulni nem tud vele, de olyan elítélőleg sem nyilatkozik róla, mint Jókai a párisi kommunárdokról (Lélekbuvár), vagy a bécsi proletáriátusról (Köszívű ember fiai). Tolnai a »Pávakisasszony« c. elbeszélésében is megértően és szeretettel ábrázol egy nagyüzemi munkást, egy géplakatost. Az elbeszélésben egy úri család árván maradt lányának két kérője van : egy középiskolai tanár és egy gyári munkás. A lány dacolva a «középosztály» elítélésével, a munkához megy feleségül.

Kora politikai életének fővárosi vonatkozásait nemcsak a képviselőválasztás által érzékelteti, hanem a városigazgatás terén is. A közigazgatásban az urambátyám szellem minden aljasságra képes, a főispán mindenható, a városi tanácsosok önző érdekeikért dolgoznak s nem a városért. Az a kettősség, ami az úri Magyarország urainak a tulajdonsága volt, kitűnően érvényesül Tolnai írásművészetén keresztül. Belülről jellemtelen gazemberek, de kifelé féltve őrzik nemlétező becsületüket s minden disznóságot a gerinces Polgármesterre, a regény központi alakjára kennek.

A politikai és irodalmi élet egységét a főhősön keresztül teremti meg. A városigazgatásból az irodalmi életbe kerül s már nyakig benne van a lapszerkesztés ingoványában, amikor újból a politikai élet felé tekint, tudniillik képviselőnek akar fellépni. Az irodalmi életben rámutat arra, hogy ez elsősorban pénzkerés. Akkor, hogy valaki lapot alakítson, nem annyira tehetség, szerkesztői program volt szükséges, hanem bőséges anyagi fedezet.

Az anyagi okok vezettek azután odáig, hogy még a XX. században is, 1945-ig az irodalmi és művészeti folyóiratok mögött hol láthatóan, hol elfedezve, tőkés érdekeltségek állottak, ami nem mindig vált hasznára a haladó gondolatoknak. Ha megvolt a kellő fedezet, özönlöttek a tucatírók, akik semmiből vették Kölcsényt, Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt; velük szemben selejtes, semmi irodalmat valószínűsített meg, s fő ideáljuk a tömört pénztarca volt. Tolnai engesztelhetetlen harcot folytat a percmembek, álírodalmárok, törtétezők hada ellen. A napi sajtó rendszerkiszolgáló talpnyalói, az Akadémia érdemtelen tagjai lelepleződnek az író metsző sebészkeése nyomán. A hamis kritikusok sem kerülnek el a figyelmét. Élesen bírálja Gyulai Pál és körének céhrendszerét, akik önmagukat istenítik, a céhen kívülieket lehúzzák. Ezt Tolnai Szász Károly példáján keresztül mutatja meg, akit elvtelen és közepes műfordítónak tart. Szász Károly, aki Czillei Károly néven szerepel, ír egy rossz cikket, amit a szerkesztő-polgármester visszautasít. Erre a szerkesztőre zúdítja egész körét és nem nyugszik addig, amíg meg nem szégyeníti.

Tolnai jól érezhetően mutatja meg, hogy kikre céloz itt. A nevek is jellemzők, még inkább a nevek mögött álló emberek. Ebben a könyvben világos igazolást nyer, hogy az író valóban élő személyekről mintázta hőseit. Ime néhány név : Garai Pali Gyulai Pált személyesíti meg, Czillei Károly mögött Szász Károly rejtőzik. Csigadombyban Rákosi Jenőt ismerjük fel, alázatos Taksony néven pedig Beöthy Zsolt szerepel; Dr. Szoritsd László, dr. Antal László marosvásárhelyi egyházmegyei főgondnokot jelenti. Ezután a sok áruló név után valószínűnek tarthatjuk, hogy a regényben szereplő Álomberky író, Vanília írónő is valóságos személy, de ma már bajos volna megállapítani, hogy kire céloz. Úgy vagyunk velük, hogy a név elfelejtődött, de mivel tipikus volt, a típus emlékezetünkben él. A felismerhető alakok sem az író bosszujának tárgyai, hanem típusná nőnek. Czillei Károly például nemcsak Szász Károly egyéni hibáit állítja pellengérré, hanem annak az írónak és műfordítónak az általánosított vonásait is magába foglalja, aki rendkívül érzékeny, öntelt, irodalmi munkásságát nem elveki, hanem anyagi és céherdekek irányítják. Ha az élő személyekre gondolunk, többször szigorúnak, egyes esetekben igazságtalannak tartjuk, de mint típusok, maradandó értéket képviselnek.

Gyakori jelenség más írásaiban is, hogy kissé elváltoztatott néven élő személyek kerülnek elő. A fenti nevek előfordulnak más regényekben is. Ezeken kívül hivatkozzunk hátunk arra is, hogy Petelei Istvánt Pepecs Istvánnak nevezi, Brassay Sámuel Krassay né-

ven fordul elő ; Hunfalvy Dufalvy néven, Koncz József marosvásárhelyi tanár Közli József néven, Kiss Lajos szintén tanár Rizs Lajos néven, Palágyi Menyhért és Lajos, a Két Halápi néven, Gönczy pesti gimnáziumi igazgató Dencz néven, Budenz József Törzsök József néven szerepelnek. És ezzel még nem merítettük ki a névsort. Ez a jelenség egyedülálló a magyar irodalomban, de valószínű, hogy a világirodalom sem sok példát szolgáltat rá. Tolnainak szinte minden szereplője élő személy, de ma már nem lehet megállapítani, kiről mintázta egyik, vagy másik figuráját. Igaz, a kortársak sem mindig ismertek rá annyira megváltoztatta a modellül szolgáló alakot. Ha értékelni akarjuk ezt a jelenséget, két csoportra kell őket osztani. Az egyik csoportba azok tartoznak akikből nem lesz regényhős, (Alázatos Taksony, Garai Pali) csak egy pillanatra tűnnek elő. Ezekben az esetekben csak egyéni vonásokat emel ki az író s rendszerint dühösen támad rá a megemlítésre. Ezek a figurák nem tartoznak bele a regény fővonálatába, koloncként lógnak a regényben s csak nyert volna vele a mű, ha nem is kerülnek bele.

A másik csoport — ez a gyakori és általánosabb — fontosabb tanulságot szolgáltat. Ezeknél az a helyzet, hogy ha belejátszik is egyéni szenvedély, az író típusokat formál belőlük. Így válik típus Szoritsd Lászlóból, Tojásos Sándorból, Csigadombyból. Azt a folyamatot, ahogyan a személyes ismerős típusá válik, legvilágosabban mutatja Szabó Gábor pályafutása Tolnai regényeiben. Szabó Gáborról még Györkönyben hallott beszélni Tolnai. Középiskolás éve alatt a szünetekben Dunaszentgyörgyre látogatott el szívesen, ahol anyjának a rokonai éltek. Itt újból hallott az odaváló Szabó Gáborról. Ez az ember egykor juhász volt, majd zivány-betyárrá változott, rabolt, gyilkolt, megtelepedett Szentgyörgyön, lefizette a bírót, eltette láb alól a tanúkat s mint tekintélyes gazdag paraszt élte az életét. Ténylegesen élő személy volt Szabó Gábor. Volt egy lánya is, akit Eötvös Károly vett feleségül. Eötvös Károly tudott róla, hogy Tolnai a «Falu uraiban» megírta apósának a történetét s noha nem volt előfizetője az «Ország Világ»-nak, ahol a regény folytatásosan megjelent 1885-ben, de megvette és bekötötte ezt az évfolyamot. Különböztet Eötvös feleségéről, Szabó Gábor lányáról elismerően nyilatkozik Tolnai az említett regényben.

Erről az emberről hallott beszélni Tolnai többszörösen, meg is ismerte a szóbanforgó embert, később más hozzá hasonló alakkal is találkozott. Ezt a figurát szerepelteti aztán az Urak-ban Vörös Gábor néven, a Falu Uraiban Kondor Gábor néven s mint mellékszereplő előkerül az Eladó Birtokok-ban is s valószínű, hogy egyik balladájában is róla van szó. Az első hallott történet és a regényben való megjelenés között típus formálódott Szabó Gáborból, a basaparaszt undorító típusa. A folyamat a következő volt : hall egy történetet, megismeri az illetőt, lát más ilyen embereket is ; írni kezd és összes ismereteit egy emberre ruhazza rá. Közben általánosította is tapasztalatait s társadalmivá növesztette a kezdetben egyéni élményként jelentkező tapasztalatát. Ez a típusalkotás szokásos és Gorkij által is legjobbnak tartott módszere. A különbség Tolnai Lajos és más realista írók között az, hogy másoknál ritkán tudunk következtetni az eredetire, míg Tolnainál szinte minden esetben. Gorkijról is tudjuk, hogy az Anya Pável Vlaszovját egy szurmovói munkáscsalád életéből kiindulva formálta meg, a magyar irodalomban is van rá példa, hogy történelmileg ismert nevek kevés változtatással szerepelnek regényekben (pl. Wesselényi, Széchenyi, Jókai : Kárpáthy Zoltán-jában). Tolnainál rendszeressé válik, hogy a tipikus vonások mellett, jellegzetesen és kirívóan egyéni vonásokat is meghagy hőseiben, amelyek felismerhetőkké teszik számunkra őket, mégha nem is említi őket névszerint. (Pl. »a kis fekete akadémikus« világoosan Gyulai Pált jelenti, noha a neve nem fordul elő abban a rajzban, ahol a fenti jelzőt alkalmazza). Néha még annyira forrong Tolnaiban a düh, hogy az egyéni vonások maradnak a dominánsok s nem tudja teljesen társadalmilag is hiteles típusokká formálni őket. Az a felfedezett szenvedély, amit Komlós Aladár »egy megszállott ember makacs-ságának« nevezett, valóban élt Tolnaiban, de a legritkább eset volt, hogy önmagáért dühöngött volna.

Még egy mozzanatot emeljünk ki a Polgármester Úrból kiindulva ; azt írja benne, hogy nem szórakoztató olvasmányt akar írni fiatal lányok számára. (Talán Szabó Dezső is tőle tanulta ezt, mikor ugyanezt írja az Elsodort Falu bevezetőjében). Nem akar szórakoztató művet írni, de a Polgármester Úr fordulatos meséjével olvasmányos, könnyen érthető regény is. Tolnai azt írja, hogy ő életet akar festeni a maga valóságában,

s elmegy egészen addig, hogy könyve az élet kalauza szeretne lenni. Nem lett a mai értelemben vett kalauzoló könyv, amely helyesen világít bele a jövőbe is, de helyesen vetette fel a gentry züllésének kérdését a politikai, közigazgatási életben és részletkérdésektől eltekintve, az irodalmi életben is.

A gentry világa bontakozik ki előttünk a testvérregénynek nevezhető Új Főispánból is. (1887) Az Új Főispán azokról a kérdésekről ír, amiről a Polgármester Úr s körülbelül hasonló eszközökkel. A különbség az, hogy Tarczali, a polgármester birtokosként kezdte, ezzel szemben Fekete Ézsau a parasztság köréből emelkedik véletlen folytán főispánná. Magas állásában is megtartja a nép iránti szeretetét, harcosa az igazságnak, a becsületességnek. Az őt körülvevő gentry hivatalnokréteg mindent elkövet a magukhoz édesítés érdekében s mikor ez nem jár eredménnyel, akkor a megbuktatás érdekében. Már el is készültünk arra, hogy Fekete Ézsau, a paraszt főispán bukni fog, amikor váratlan fordulattal elkeni a tragikusnak indult cselekményt az író. Ezért emelkedik az Új Főispán fölé a Polgármester Úr, noha az előbbiben szelesebb alapon mutatja meg a megyei élet züllöttségét. Tolnai — akár Arany: az Elveszett Alkotmány-ban — egyik párt mellett sem foglal állást, hanem elítéli mindkettőt, mert a szabadelvűiek és a konzervatívok között csak látszati a különbség. Tolnai fanatikusan gyűlöli a korrupciót s harcol az ellen, amit egyik elbeszélésének a hőse (Vidék csillaga) így fejez ki: »Korrupciónak lenni kell«. Ebben a mondatban benne van az egész gentry közigazgatás erkölcsi színvonala.

A közigazgatás visszasságait több elbeszélésében és rajzában is ostorozza ebben az időben. Mestere volt az ilyen írásnak s nem lehetetlen, hogy elbeszéléseiben több a hibátlan ható mű, mint regényeiben. A közigazgatás nepotizmusát, sikkasztásait, a korrupciókat s a népre való nyomasztó hatását rajzolja meg erős szatírával az Éhes a haza, Kolléga, Váratlan hivatal, Megjavult adófelügyelő című elbeszéléseiben. A megjavult adófelügyelő a legsikerültebb valamennyi között. Ebben egy gerincesnek induló hivatalnokot idomítanak magukhoz a saját alárendeltjei. Kezdetben tiltakozik a minduntalan tapasztalható törvénytelen ségek ellen, de mikor látja, hogy a felső vezetés is a sikkasztókat támogatja, lemond rendcsináló terveiről. A hozzájuk züllött embert örömmel üdvözlők a többiek: »Megjavult. Megjavult bizony. Ember lett.«

Az 1890-ben írt kisregénye, amiben Holló Károly néven saját szívtelen bátyját szerepelteti, szintén érezteti a közigazgatás népellenes voltát, s ennek éreztetésére a kultuszminisztériumot használja fel. Ez azért is érdekes, mert Tolnai rendszerint megyei, még gyakrabban kisvárosi környezetben mutatja be hőseit. Holló Sándor valamikor hivatása magaslatán álló, kiváló képzettségű ember volt, de »szörnyű bűnei« miatt eltávolították a minisztériumból, egy felvidéki kis faluba tanítónak. Mik voltak ezek a bűnök? Az, hogy »botját beledugta egy szemédkombba« s a szemédkomb alatt természetesen a minisztérium értendő. »Megírta a népoktatásügy reformját, kifejtette a tömérdék visszaélést, a tanfelügyelőkkel való kereskedést, a női tanítóképezdékekben uralkodó protekciót, hogy a szegények elől a gazdag kisasszonyok hogyan furfangoskodják el a stipendiumocskákat.« Az ilyen »bűnös« embernek nem volt helye ebben a minisztériumban, ahol a népoktatás ügyét intézték.

Láttunk néhány példát arra, hogyan bírálja a gentryt a közigazgatásban, szóba került már az is, hogy a nemesi birtokosok lecsúszását is tollára veszi. A következőkben néhány kiragadott példával Tolnai társadalomszemléletét szeretnénk érzékeltetni alkotásának legtermékenyebb szakaszában.

Egy nemesi birtok szertefoszlását látjuk a különben néhány különcöt is szerepeltető »Jégkisasszonyban« (1887) s ez a főtemája az »Eladó Birtokoknak« (1887). Az előbbiben olvassuk: »Hm, most a magyar urak mind buknak. Persze, nagyon jól élnek, dolgozni nem szeretnek, semmihez sem értenek, tanulni nem akarnak, mind mind követ akar lenni és Pesten lakni.« A régi birtokos nemesek lecsúszásának mesteri rajza a »Szent-istváni Kéry család« is (1892). A családapa öngyilkos lett, a mama nemlétező jussukra vár, a gyerekek egy része elzúllik, másik része inasnak megy Pestre. A család már tönkrement, de az anyában még lobog a nemesi gőg. Így oktatja Vilmos nevű gyerekeit a nemesi mama: »Vén létedre a paraszttal mulatsz? Nem szégyelled?, összeállni cselédekkel egy Kéry fiúnak.« Mikor a gyereket inasnak kell adni, még akkor sem enged: »Lelke

Vilmosom, ne félj nem hagylak én ott örökre. Csak a jussaim, a jussaim. El ne parasztosodjál.« Az idő eljárt felettük s nemcsak egy család fölött, hanem az egész osztály tipikus sorsa lett a méla elmúlás. »Hogy szegényedtünk el ennyire? Úgy, mint Oroszék, Pécsiék, Mészölyék, Orbánék, Diószegiék — bizonyosan.« Ebben a társadalomban csak a kutyabőrös úr az ember, a »paraszt« a legnagyobb sértésnek számít. Még a faluról városra kerülő parasztyerekből, Kasza Jósikából is emleltváry Kazay József lesz.

Tolnai személyes élményei alapján ismerte a nemességet, látta pusztulásukat, helyeselte, műveivel maga is elősegítette, noha fájt is neki a pusztulás. Erdei Ferenc »A magyar úri rend bomlásáról« című cikkében Tolnait jellemezve, nem tartja őt nagy írónak, de kiemeli művének dokumentum jellegét s így folytatja: »A Tolnai-alkotta kép olyan, mintha századokra visszafelé kinyílnának az idők kapui és az egész rendi Magyarország leleplezné magát.« Tolnai egy kicsit maga is benne élt a nemességben, nemcsak a nép oldaláról, hanem egy kicsit belülről is ábrázolta a nemesség elpusztulását. Bírálatainak milyen társadalmi talaja volt, közelebbről azt még látni fogjuk.

Ha összefoglaljuk Tolnai véleményét a nemességről, ahogyan az műveiben megmutatkozik, a következő eredményre jutunk. A főnemességet egészében elítéli. Nincs egyetlen egy figurája sem, amely szimpatikusan, kedvező színben mutatna be főnemes figurát. Gyakran szerepeltet »Nincsmim báró« és »Ehetném gróf« nevű alakokat. Ezekkel egyértelműen leszámol és semmiféle szál nem köti hozzájuk. Látja a közép-nemesség pusztulását és elkorcsosulását, ábrázolja azt műveiben, mert érzi, hogy ez a pusztulás történelmileg elkerülhetetlen. Megismertet bennünket a birtokát veszítő és a hivatal felé igyekvő gentry számos képviselőjével. A pusztuló közép-nemesség rajzában mindig következetes, de nem mindig örül neki. Szeretné, ha az elpusztuló nemesek helyére valami újabb nemesség teremődne, valami jobb a mainál, olyan, amelyik 1848-ban még forradalmat és nemzeti szabadságharcot tudott vívni. Tolnai azonban nem olyan naív, hogy reménykedjék egy ilyen irreális lehetőségben. Éppen ezért egy lehetőség van a számára: szentimentális velükérzéssel kesereg a pusztulás fölött. Ez indokolja pl., hogy a pusztuló Kéry család Vilmos fia rokonszenves alakká lép elő. Vilmos mondja el a család történetét s abban a filozofálásban, amit a történet elmondása előtt hangoztat, nem kétséges, hogy Tolnai saját gondolatait vetíti ki. »Nem lesz-e bűn, ha feltárom szülőim és rokonaim gyengeségét? ha rámutatok sebeikre, melyeknek idejében való gyógyítását elhanyagolták?« A kétely felmerül, de úgy határoz, hogy a pusztulást meg kell énekelni, mert az az igazság, az igazság pedig Tolnai előtt szent dolog. »És mégis, érjen bármekkora vád, mint ahogy sokak részéről kétségkívül fog is érni, hozzáfogok a Szentistváni Kéry család történetéhez!«

Tolnai Lajos kritikájának az alapja a reformkor és a szabadságharc honorációrainak ideológiájában gyökeredzik. Petőfi és Kossuth az ideálja egész életében. Az fájt neki, hogy 67 után kutyába se veszik a honorációt, egész életében hűséges negyvennyolchoz, a polgári átalakulás 48-as eszméihez. Gondolkodásában, amint ez regényeiből és egyéb írásaiból kitűnik, legközelebb érzi magához a falusi tanítókat, városi kishivatalnokokat, reformokkal bibelődő papokat, becsületes írókat és művészeket és a szegény diákokat, akikben a 48-as idők honorációit keresi és találja meg a maga számára. Ezekhez kapcsolhatjuk a kereskedősegedek, iparostanulók világát, akik legtöbbször szimpatikusan szerepelnek a regényeiben. A Szentistváni Kéry családban meglepően éles és realis rajzát adja a városi iparostanoncok sanyarú helyzetének. Egy idealizált kereskedősegedét ismerünk meg az »Én ismerőseim« kötetben, »A kis csipkeendő« című elbeszélés főhősében is. Erről a kereskedősegedről írja: »Jölesett neki a gondolat, hogy egy pontos, minden ügyében rendezett kereskedő mennyivel fölötte áll egy földesúrnak.« Sokszor tesz nyilatkozatot a szegény kisemberek mellett. Cselédek, szegény-parasztok, ha főhőssé ritkán válnak is nála, az esetek többségében kedvezően tűnnek fel. A Falu uraiban például az öreg cseléd — Béni bácsi — leplezi le a gazember Kondor Gábort. A szegénység világa, mert maga is sokat nyomorgott, közelállott a szívéhez. A »Mai Magyarország« című kötetének ajánlásában ezt olvassuk: »Legyen ez a könyv a szegény, vigasztalan, támasznélküli szerencsétlenek lépcsője amaz oszlophoz, melynek alakja hirdesse, hogy a jó, a fenkölt, az igaz az emberi világból nem vesztet ki még a legsötétebb korszakban sem.« s ugyanitt együttérzését fejezi ki a »szegényekkel, akiket annyira szeretek.«

Tehát 1848-hoz való ragaszkodása, az értelmiség alsó rétege és a kisemmizett szegény emberek világa az a talaj, amelyről bírálja a nemesi társadalmat, jóllehet még bizonyos illúziók mindvégig kötik a nemességhez. Erről a társadalmi talajról ítéli el a városi és falusi kapitalizmust egyaránt. Elítélő véleménye gyakran úgy nyilvánul meg, hogy olyan cselekedeteket hajtat végre hőseivel, amik beleütköznek a polgári törvényekbe is. Az Urak Vörös Gábor, a Falu urai Kondor Gábor, az Eladó birtokok Clemens Jánosból Sörös, majd báró Szendeffy Jánossá váló alakjai rabolnak, gyilkolnak s így jutnak a vagyonukhoz. Ez persze nem ritka jelenség a kapitalizmusban, de mégsem ez a tipikus eset és Tolnai sem csak az ilyen kapitalistákat ítéli el. A Lelkész című elbeszélésének kapitalista alakjai, «Az első magyar gyékénytársulat» tagjai, azáltal válnak gyűlöltté, hogy egy a vállalatuknál dolgozó szegény rapidíjas volt papot szemérmetlenül kijátszanak saját céljaik elérésére.

Világosan látja, hogy a polgárság uralomra tör, a gazdasági pozíciók után meg akarja szerezni magának a politikai pozíciókat is. «A szegény emberek útja» felfogásában és végső tanulságában elhibázott, de sok részletgazságot tartalmazó regényében ezt mondja a kisvárosi polgárokról: »Az uralomvágyó polgárság szentül meg van győződve, hogy eljött az ő ideje.« Vannak olyan polgári rétegek, amelyek az arisztokrácia szoknyájába kapaszkodva törnek előre, de vannak olyanok is, akik vagy mert nem fogadta be őket az arisztokrácia, vagy mert nem látják a tényleges helyzetet és lehetőségeket, saját maguk akarának előretörni a nemesek nélkül. A regénynek az »Új urak« című kitűnően sikerült fejezetében mondja az egyik polgár, hogy »ltn öcsém mindenkit mi teszünk emberré. Vége annak, hogy a nagyság, tekintetes uramék tartásuk kezükbe a gyeplőt. Olyan nincs. Az urak mi vagyunk.« Az új urak mélységesen individualisták. Nemcsak a lent világa ellen viselnek kizsákmányoló rablóhadjáratot, hanem egymás ellen is. Spiclikkel, talpnyalókkal veszik magukat körül, hogy céljaikat könnyebben tudják megvalósítani. Ők nevezik ki a polgármestert, ők választják a rendőrkapitányt, mert pénzüikkel (a történet egy takarékpénztárban játszódik le) annyi szavazatot vásárolnak, amennyire szükségük van. Ebben a társadalomban mindenkinek géppé kell válnia, mert így parancsolja a tőke. Már Marx megállapítja a Tőke egyik helyén, hogy a kapitalizmus a dolgozókat emberekből gépekké változtatja át s nem a gép szolgálja az embert, hanem az ember lesz a gép rabszolgájává, közelebbről a géptulajdonosok rabszolgájává. Erre a jellegzetességére a kapitalizmusnak rátapint Tolnai is. Erre mutat az a jelenet, amelyikben a bank főigazgatója kioktatja az új titkárt, hogy mi az ember. Mindenki gép, csak a pénzemberek nem. Ők a gépkezelők. »A képviselőházi elnök is gép. Mi mozgatjuk.« Hogy félreértés ne essék, meg is magyarázza a Gép Matyivá keresztelt Kardos Józsefnek, hogy mit ért a bankigazgató úr a gépmember fogalmán. »Ért engem? A gépnek nincs szeme ; a gépnek nincs füle ; a gépnek nincs fantáziája ; a gépnek nincs akarata ; a gépnek nincs szíve ; a gép semmi más, csak egy névtelen erő.« Hogy ezt a géppé formált emberi társadalmat fenn lehessen tartani, arra nem elegendők a besúgók és szükséges kiszolgálók, ahhoz börtönök is kellenek, ahová azokat az embereket, akiknek még szíve, füle, fantáziája és akarata van, be lehet csukni. A polgársághoz húzó polgármester így lelkendezik Kardos Józsefnek : »Új, hatalmas tömlőcöt építettünk. Iskolát akartak, de én a jó erős tömlőc mellett voltam.«

Tolnai jól látja, hogy az iparosítás első harcosa nálunk Kossuth volt s ő nem is helyteleníti az iparfejlesztést, hanem ennek társadalmi következményeit bírálja, a burzsoáziával nem tud sehogyseni megelégedni. Kossuth nem ilyen polgárságot akar. «Kossuth mikép bátorította a csüggedt elméket s a csüggedt elmék mikor zsíros koncokhoz jutottak, a koncok meztelen csontjaival dobálták meg e félisten dicső homlokát.» A polgárság régen hűtlen lett Kossuthoz, ez a következtetés olvasható ki a sorokból s ebben Tolnainak igaza van.

A polgárság nemcsak hűtlen lett a »félisten« Kossuthoz, hanem van egy jelentős része, amelyik soha nem is volt hű hozzá ; ez az idegenből bejött réteg. Tolnai ezek ellen lázad a legnagyobb szenvedéllyel. Velük szemben még a nemeseket is többre tartja s ebben egyszer kétszer előtűnik, hogy Tolnai antikapitalizmusa is romantikus antikapitalizmus volt, bár erősen egyéni színeződéssel. A Jégkisasszonyban találkoznak egy ilyen tőkés sikerült jellemzésével. Az ebek harmincadjára kerülő birtokot egy német tőkés, Hollander Sándor ragadja magához. Tolnai így jellemzi ezt az embert : »Egy beköltő-

zött idegen, aki sem nemzetiségét, sem vallását nem vallja be, mert mindennek hasznát akarja venni.« A német művészekre még csak szentel valamit, főleg a színesnőkre, de a magyarra semmit. »Petőfire, Aranyra, Vörösmartyra annyit sem ad, mint egy kis német írócskára.« »Neki mindene a pénz, az üzlet« »Gazdag«. Eleinte azt hallottam, vásznat árult a hátán, aztán gyapjút vett, uzsoráskodott, gabonát szállított és a nemes urakat szíta, a mágnásokat sajtolta, tudniillik azoknak volt szüksége uzsorakamatra adott pénzekre és búzaszállítókra. Az író ezt a figurát nem tartja kivételes jelenségnek. »Ez mennyi ilyen karakter, ilyen bejött házaló van Pesten.«

Azt a világot, amelyben ilyen emberek hangadók, Tolnai »nagy elfajulásnak« tartja 1848-al és a félisten Kossuthal szemben s mélységesen felháborítja, hogy ezek közül néhányan nyegvennyolcasoknak merik magukat nevezni. Ezzel a polgársággal szemben ő valamilyen jobbra vágyik, de milyen legyen az, nem tudja. Adott válaszai ellentmondóak. Azt látja, hogy a nemesség pusztulása elkerülhetetlen, de azt is megmutatja, hogy a helyébe feltörő polgárság még rosszabb. Polgári világot akar, de a polgárság hitványasága nélkül. Valahogy úgy képzei el, hogy a népből kellene felfrissíteni a közigazgatást is és a polgárság funkcióiba is a nép soraiból kellene felemelni embereket. Erre utal, hogy Fekete Ezsauból (Új főispán) főispánt farag s Kardos Józsefből (Szegény emberek útja) bankigazgatót. A Nemes vérben ezekkel ellenkezőleg a kapitalizálódó földbirtokos Dernityi László az ideálja, noha a Dernityi ideál után következőknek időben a népből felemlét hősei. A fenti két példa amellett bizonyít, hogy olyan népi vezetőket szeretne, akik becsületesek, emberségesek, mert még nem fertőzte meg őket az úri társadalom. Lehetséges és valószínű is, hogy ez a tulajdonsága is tetszett a népieseknek s ebben valóban saját ősuikre ismerhettek. Tolnai azonban a proletáriátus forradalma előtt, a proletáriátus kialakulásának éveiben írta ezeket, a népiesek pedig egy lezajlott, dicső proletárforradalom után s a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után. Ami még Tolnainál lehetett érdem, az 1920 után nem volt az. Ez a megoldás, ami nyilvánvalóan foglalkoztatta Tolnait, hiszen a »Szegényemberek útja« programmadó címmel rendelkező regényében is felveti, már Tolnai idejében is csak magános ábránd lehetett, amelynek semmi reális talaja nem volt.

Tolnai arra nem is gondolt, hogy a velejéig rothadt társadalmi rendet forradalommal lehetne megváltoztatni. 1848-at mindig mint forradalmat emlegeti, nem mint szabadságharcot, a forradalmár jelző Tolnainál dicséretnek számít, de úgy véli, hogy 48-ban volt forradalom és ilyen többet nem lesz. Nem látott lehetőséget 48 megismétlésére, éppen ezért nem is harcolt a forradalomért.

A polgári demokratikus forradalom gondolatvilágát tükrözi akkor is, amikor éles ellentétben kortársaival, síkraszáll a női egyenjogúság mellett. »Minden szerencsétlen házasságnak az az oka, hogy a nőt rabszolgaságban tartják« írja a »Szegény emberek útja«-ban. S valóban minden regényében amellett kardoskodik, a feudális érdekházassággal szemben, hogy a házasságot a fiatalok kössék szerelmi alapon s ne a szülők házassítsák össze a vagyonokat. A »Csak egy asszony« hősnője, Vasadiné, férje halála után nem lesz céda, amint ezt szeretnék, ahogy azt szinte elvárnák tőle, hanem becsületes munkával akarja eltartani a gyerekeit. Kaffka Margit, aki a maga módján egész írói munkássága folyamán küzdött a nő társadalmi elismertetéséért, fiatalkorában szívesen olvasta Tolnait s valószínűnek tarthatjuk, hogy ebből a szempontból Tolnai is volt rá hatással, sokkal inkább mint a XIX század második felének női írói, akiknek nem sok problémát okozott a nők alacsonyabbrendűsége. Egyes kritikusok szerint Kaffka »Állomások« című regényének művészelakjaiban is érezhető Tolnai művészelakjainak a hatása.

A »Csak egy asszony« (1891) felvet egy súlyos problémát is Tolnai regényírásával kapcsolatban. A regény befejezése elgiccsesített. Jóllehet több oldalról próbálja magyarázni ennek a lehetőségét, de mégis az az igazság, hogy Vasadiné, a két gyerekes özvegyasszony, előbb pénztáros egy gyárban s végül a gyár tulajdonosa feleségül veszi a tisztességes asszonyt. A regény mindvégig előkészít egy tragikus befejezésre s hirtelen és váratlanul happy-enddel végződik. Így történt ez a »Bároné ténsasszony« happy-endes befejezésénél is és ezzel az elkenéssel találkozunk az »Új főispán«-ban, a »Szegényemberek útja«-ban és a »Rongyos«-ban is. A társadalmi valóságot hívebben ábrázolja a »Polgármester Úr«, ahol a pozitív főalak elbukik, vagy a »Falu urai«, ahol a gazember

föhös a regény végén is úr marad a faluban. Az osztálytársadalom törvénye, hogy a jó-nak bujni kell s a gonosz kerül ki győztesen. Éppen ezért méltatlan Tolnaihoz, hogy fel-oldja a jól elindított történetet egy könnyedén odavetett megoldással, nem gondolva arra, hogy ez levon az erejéből az előzőleg ábrázolt társadalombírálatnak is. Ez a meg-oldás azonban nem írható teljesen Tolnai számlájára. Az elgiccsesített »Rongyost« minden bizonnyal a kiadó követelésére fejezte be úgy, ahogy befejezte. Ezt abból lehet megállapítani, hogy a »Rongyost« közzétette Tolnai a saját maga által szerkesztett Irodalom című lapban is (1887 folytatásokban) és ott tragikus a befejezése. Mikor azon-ban kötet formájában is napvilágot látott, érintetlenül hagyta az egészet, csak az utolsó fejezetet írta át s a címet változtatta át »Jön a nagybátyátokról« »Rongyosra.« A kötet-alakú változat, akárcsak a többi hasonló jellegű műve, nem is hihető egészen, s minden elfogulatlan olvasója előtt irreálisnak hatnak ezek az odavetett befejezések. Kahos Ede is így vélekedik a Nyugat 1915 329—330 lapján, ahol elmondja, hogy a szerkesztők már félték közölni Tolnaitól rajzot, novellát, vagy regényt, mert egy-egy közlés után özőnlöttek a tiltakozó levelek a szerkesztőségekbe és tele voltak Tolnai-afférekkel.

Ezért aztán *töröltek, enyhítettek Tolnai metsző sorain, sokszor hirtelen és önkénye-sen befejezték a regényt.* Elképzelhető ezek után, hogy Tolnai, ismerve a szerkesztők és kiadók ilyen álláspontját, nem várta meg ameddig mások javítanak bele az ő írásába, hanem előre úgy fejezte be művét, hogy az mégis kiadható legyen, mert a művel, amit nem adnak ki, sem ő, sem más író nem sokra megy.

Ez csorba, noha nem végzetes, az ő realizmusán. Realista alaptendenciájának vannak egyéb csorbái is. Gyakran aprólékosan és különlegesen jellemez; nem látja meg mindig a jelenségek lényegét csak magát a jelenséget érzékeli. A »Dániel pap lesz«-ben, de sehol másutt, kissé naturalisztikus hajlandósággal ecseteli a nagyváros lebujait, sőt nyilvánosházait is megemlíti. Mindehhez még az is hozzájárul, hogy Zólának több művét olvasta, rajongott Zólaért. Mindezek ellenére nem vált naturalistává, alaphangja mindvégig a társadalombíráló realistának a hangja, akinek a híre bejárta a külföldet is. Szarvady Frigyes, Neugebauer László németül, Petermann angolul írt róla. Munkás-ságának az ismertetését megtaláljuk magyar szerzőktől származó francia nyelvű iro-dalomtörténetekben is (Hankiss—Juhász, Kardos László és Kardos Pál). Vannak híreink arról is, hogy délszláv és orosz irodalmi lapok is közölték egyes műveit s elismerő kriti-kát írtak róla.

Társadalombíráló realizmusa mellett és azzal együtt komoly érték Tolnai stílusa is. Stílusának szépségét, üde elevenségét népisége adja. Mindig közérthető, demokrati-kus stílusban ír. Nem írtózik a tájnyelvet segítségül hívni s előszeretettel használ népi kifejezéseket nemcsak költeményeiben, hanem prózájában is. Leginkább a dunán-túli és székely nyelvjárás szavai kerülnek bele írásaiba, mert ezeket ismerte a legjobban. Az előbbit még gyermekkori emlékeiből, az utóbbit pedig 16 évi marosvásárhelyi papos-kodása idejéből ismerte. Népi stílusa legtisztábban bontakozik ki a »Jó könyvek a magyar nép számára« és a »Magyar mesemondó« sorozatos műveiből. Ezekben a parasztnak szánt könyvecsékben Tolnainak több írása jelent meg (Kovács fundáció, A tinó, A szép dobogói malom, Gábor Dánielék szerencséje, Lutris mester, A zsugori, A falu koronája, A nagy gróf komája stb.). A Tinó erősen baloldali jellegével, szép és mélyen átértett paraszti témának az ábrázolásával legkitűnőbb munkái közé tartozik.

A népi stílus szempontjából figyelmet érdemel a Kovács fundáció. A novella így magyarázza meg, hogy hol laknak azok, akikről írni akar: »Egy nagyon tisztességes öregrendi házaspár lakott a Szűcs-utcában, mindjárt ott a sarkon ahol az ember a Duná-nak fordul, átellenben a gazdag Tóth Mihály talpasékkal.« Körülbelül így mondaná ezt akármelyik parasztember, körülményesen és mégis egyszerűen. A »Szűcs-utcában« lakik Kovács Miklós, de ezzel még nem elégszik meg, hanem folytatja »mindjárt ott a sarkon, ahol az ember a Dunának fordul.« s végül egészen pontosan azzal mondja meg, hogy átellenben a gazdag Tóth Mihály talpasékkal. Ez a körülményes magyarázat arra jó, hogy ténylegesen elhítheti az olvasóval — a paraszti olvasóval is, — hogy amiről szó van az csakugyan igaz. Az utolsó fél mondatban két dolog is említésre méltó. Az egyik az a megfigyelése az írónak, hogy még a nagyobb, mezővárosszerű községekben is mindenki tudja, hogy hol laknak a gazdag emberek s ezt használni vonatkozási pontnak

megfelelő dolog. A másik az, hogy Tóth Mihály neve után ott áll a »talpas« jelző, ami a falusi ragadványnevek megfigyelésére mutat.

Csupán stiláris eszközökkel társadalmi mondanivalót is ki tud és ki is lehet fejezni. Kovács Miklós, az említett elbeszélés hőse azt mondja a fiatal esperesnek: »Akinék Krisztus a barátja könnyen idevél« azaz akinek az apja esperes volt, maga is könnyen lesz azzá. Az elbeszélés fordulatai jellegzetesen népiek. Népi az a gondolkodásmód, ahogyan leírja a parasztoknak az ügyvédekhez való kapcsolatát s az ügyvédek saját zsebére dolgozását. Hermzegnek az elbeszélésben a népi kifejezések, a népi szállóigék és szólásmondások. »Csücsögött a szájaival«, »az már átkelt a Dunán ladik nélkül«, azaz meghalt stb. Ilyeneket egy egész gyűjteményre való lehetne összeállítani Tolnai műveiből. Tóth Béla (Az Ady ellen támadó Tóth Béla, Tóth Kálmán költőnek a fia) egy levelében például arról ír, hogy ő úgy tudja, hogy a »barátja az erénynek« kifejezés is Tolnaitól származik s ebben a levélben arra kéri Tolnait, hogy készülő könyve számára gyűjtse össze és küldje el neki azokat a mondásokat, amelyek szállóigévé váltak az ő írásaiból elindulva. Ezt a levelet Tóth Béla még Tolnai életében írta Tolnai Lajoshoz (1893) s ez azt bizonyítja, hogy Tolnai nemcsak bevett a műveibe egyes szállóigéket, hanem a Tolnai által alkotott mondások közül is szállóigévé vált néhány darab.

Nem riad vissza Tolnai új szavak képzésétől sem. Kritikai írásaiból kiderül, hogy Kazinczyék nyelvújítását inkább elítélte, mint támogatta s ezzel szemben gyakorlatában ő is él azokkal az eszközökkel, amivel Kazinczyék éltek, sőt a nyelvújítás korában keletkezett szavakat is bőven használ, még olyanokat is, amelyeket általában már nem használtak, azaz nem honosodtak meg. Ismeri a novella, az elbeszélés fogalmát, de ő a saját elbeszéléseit következetesen »beszély«-nek nevezi és a stílus is kevesebbszer fordul elő Tolnai szótárában mint a helyette használt »irály«. Az általa alkotott új szavak közül érdekes pl. hogyan magyarosította meg találó kifejezéssel a korabeli szenzációt hajhászó »riportereket«, akiket »hírvadászoknak« keresztelt el.

Stílusa mindig világos, közérthetően demokratikus stílus. Nincs benne semmi csináltság, erőszakoltság, érthetetlenül bonyodalmas mondatfűzés. Gyönyörűen tudja éreztetni a tájnak, a hazának, szülőföldjének a szépségeit. A »Falu urai« magávalragadó lírai vallomással kezdődik a dunamenti kis falucskáról: »Szeretem azokat a lankák, erdős hegyeket a nagy Duna mentén, ahol gyermekkoromat töltöttem; szeretem azokat a kövér réteket, zúgó nádasokat, halas ereket, ahol éjfelelig, de hajnalig fenn mesélgettünk a legelésző fehenek, ökrök, meg-megfutamló csikók mellett; azokon a langyos nyári estéken, mikor a holdvilág majd oly fényes volt, mint a nap.« Ebből is, de még inkább a nem idézett folytatásából világos, hogy a táj nem öncélú szépség a szemében, hanem benépesedik emberekkel, állatokkal s így lesz elevenné és mozgalmassá. Vannak olyan helyei, bár ez nem jellemző rá, amikor keresetten választékos a nyelvezete.

Jól tud jellemezni is. A lényegbevágó jellemzésnek egyik jó példáját láthattuk már a Jégkisasszony Hollander Sándorával kapcsolatban. Van azonban egy másik fajtája is jellemzésének. Gyakran már a külső megjelenés leírásával érezteti, hogy milyen emberről lesz szó. A néha hosszúvá nyúló külsőleges leírás nem válik nála önmagában élő és önmagáért lévő eszközzé, hanem előkészít a mélyebb, cselekményekben megmutatkozó jellemábrázolásra. A cselekményen keresztül történő jellemábrázolás mesteri példája lehet a Polgármester úr Tarcalija, vagy a »Csak egy asszony« Vasadinéja. A külsőleges jellemzés példaként Oláh József alakjára hivatkozhatunk a »Dániel pap lesz« című regényből. »Oláh József középtérnetű, vállas, nyakas, veres-szürke ember volt, sok apró szeplővel, melyek mindmennyi szemek néztek le a vele beszélőre. Tömött haját szorgalmasan kellett, hogy kenje, mert gyönyörűen fénylett. Veres, hosszú bajusza mindig úgy állott, mint két evező lapát«. Bajos elképzelni, hogy ezután a külső megjelenés után egy jellemes ember fog előttünk kibontakozni. Érezhető itt, hogy egy jellemtelen alakkal van dolgunk, ahogy ez ki is derül a későbbiek folyamán Oláh József cselekedeteiből.

Tolnai stílusának egyik feltűnő vonása a többször előtörő retorikus, patetikus szónokiasság. Ez annyira feltűnő Tolnai stílusában, hogy példát nem is kell rá hozni. Idesorolandók azok a szenvedélyeshangú kifakadások, amiket közbe-közbe szűr a regényeibe. Idetartoznak a Tolnainál már-már vesszőparipának ható címfelsorolások. Ezekben a féloldalas, egy eset van rá, hogy másféloldalas címfelsorolásokban a rangkórságot gúnyolja. Ha csak egyszer használná, akkor kitűnő eszköznek ismerhetnénk el, mint

ahogy az is az előbb idézett Oszlopbáró esetében. Nála azonban ez renaszteressé válik s az ember már előre sejtí, hogy milyen címek és elnökségek, tisztségek fognak következni. Ez aztán bizonyosfokú monotoníát kölcsönöz neki.

Befejezéshez közeledve, meg kell még említeni, hogy írói működésének ebben a szakaszában is ír verseket, de ezek semmi újat nem tesznek hozzá sem eszmei fejlődéséhez, sem stílusához. Nagyjából az a gondolatkör foglalkoztatja verseiben is, ami prózai írásaiban. A »Zsugori vagy fősvény kastély« című igénytelen kivitelezésű, de az osztályellentétet élesen felvető elbeszélő költeményében az ilyen részletek még a régi, népi költeményeket író Tolnait idézik: Tamár Anna úgy jött az öreg szülőknek;

Örömmel, vigaszul,
Áldásul, hogy lássák,
Korhadt rózsafának
Kései nyílását.

Ebben az időben írt sok rajza és elbeszélése sem jelent újat eszmeileg. Az azonban figyelmet érdemel, hogy ezek formailag zártabbak, tökéletesebbek legtöbb regényénél. Az az érzésünk, hogy ezekben a rövidebb lélekzetű írásokban nem volt ideje az írónak arra, hogy szétfeszegesse dühös kirohanásaival a műfaj kereteit. Az »Új világ« című elbeszélés a nemesség pusztulását, »Akik a házuakat megették« az írók sanyarú helyzetét, a »Karácsony a fővárosban«, »Fővárosi bérletek« a közigazgatás korrupszágát és a kishivatalnokok nyomorát rajzolja meg, a »Szilveszter esti lakoma« egy kortesvezért gúnyol ki. Érdekes a »Kutya« című elbeszélése azért, mert humoros, vidám hangulata olyan ritka jelenség Tolnainál. Annyira sajátja Tolnainak a kesernyész vagy bosszus hang, hogy meglepetésnek számít egy ilyen humoros elbeszélés, amiben egy megcsalt férjet figuráz ki, akinek a feleségére haragszik, aki őt felszarvazta, hanem a kuttyájára, amelynek a révén erre rájött. Ha a kutya rá nem vezet a turpisságra, ő nyugodtan élhetett volna, most pedig három családban következik válóper. Ez mellékesen a polgári erkölcsök »mélységét« is bizonyítja.

Tolnai nem vidám hangulatú író. Korát »sötét világnak« érzi, de nem is pesszimista. A polgári irodalomtörténészek közfelkiáltással megállapították, hogy a pesszimista világkép kifejezője, de ez nem igaz. Arra már az eddigi fejtegetések is alapot szolgáltattak, hogy belássuk ennek az állításnak a helytelenségét. Nem pesszimizmusról van itt szó, hanem arról, amit Kabos Ede így fogalmazott meg: »Tolnai Lajos dühbe jött, mart és harapott. Az induló Dickensből, aki színes, gazdag, meleg és bőbeszédű, az a másik Dickens lett, aki mindig csak Amerikáról ír, amelyet nem is tud másként látni, csak a gyűlölet és az undor gőzén keresztül. Csak éppen Tolnai nem Amerikát gyűlölt első sorban — bár az Eladó Birtokokban találunk rá példát, hogy azt is — hanem a magyar úri rendet. Annyira tudott gyűlölni, hogy még ma is tanulhatunk tőle. Úgy gyűlölte igazi, vagy kivételes esetekben csak vélt ellenségeit a haladásnak, mint egyetlen író sem a kortársai közül.

Az esztétikus

Révai József elvtárs azt írja az Adyról szóló tanulmányának utolsó fejezetében: »A hivatalos »népies-nemzeti« iránnyal szemben szinte rögtön 1867 után fellép egy irodalmi ellenzék. A népies nemzeti irodalom üres optimizmusával szemben Vajda János és Zilahy Károly, Justh Zsigmond és Tolnai Lajos, Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő a pesszimizmus, az elkeseredés, a kiábrándulás hangját üti meg. Két forrásból táplálkozott ez az ellenzék: a városi élet új problémáiból és a 67-es kompromisszummal és társadalmi következményeivel való szemben állásból. Hogy mit jelentett Tolnai Lajos szembenállása írói szempontból a 67-es kiegyezéssel és az utána következő társadalmi formációval, azt már láttuk. Ebben a részben azt fogjuk áttekinteni vázlatosan, hogy milyen irodalompolitikát folytatott Tolnai a hivatalos irodalom képviselőivel szemben azok ellenére még dühös támadásaik közepette.

Esztétikai működését még Marosvásárhelyen kezdte. Hosszas előtanulmányok után megírta a több szempontból ma is helytálló doktori értekezését Tompa Mihályról.

Az értekezést elfogadják, 1879-ben az irodalomtörténet doktora lesz s még ebben az évben a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanárrá nevezi ki. Már a Tompa tanulmánnyal kapcsolatban megkezdődik az irodalmi és kihatásaiban politikai vita közte és Gyulaiék között. Tolnai közölni akarja terjedelmes tanulmányát és ezért elküldi Arany Lászlónak, hogy közöljék a Budapesti Szemlében. Jellemző, hogy nem is meri Gyulainak küldeni a tanulmányt. Arany László hosszasan gondolkodik rajta, hogy egyáltalán megmutassa-e a Tompáról szóló értekezést Gyulainak. Több levelet ír ebben az ügyben Tolnai Lajoshoz. Arany László nem ért egyet Tolnaival és le akarja beszélni a közlésről. Tolnai kéri, hogy indokolja meg a véleményét, de ez elől kitér s egy újabb levelében (1878. ápr. 4.) megismétli az előbb is megírt általánosságban elhangzó kifogásait. Végül 1878. május 20-án közli Tolnaival, hogy megmutatta a tanulmányt Gyulainak s elhatározták, hogy közvéteszik, mivel már régen jelent meg Tompáról valami. Ugyanebben a levélben a következőket is közlik Tolnaival. »Már átadás előtt (t. i. a Gyulai kezébe adás előtt P. B.) kihúztam a cikkből néhány sort: a Kossuthra vonatkozó dicsőítés egy részét, ami végre is nem tartozik a tárgyhöz. . . Ezeket a részeket Gyulai is ki kívánja hagyni«.

A tanulmány ilyen huzavona és megcsonkító műveletek után meg is jelenik a Budapesti Szemlében (1878. XVIII. 27—86 p.), de szerkesztői megjegyzésben Gyulai szükségesnek tartja közölni, hogy a cikknek már kiindulási pontjával sem ért egyet. Gyulai véleménye ellenére is, a Tompa-tanulmány elmélyült, tudományos munka, ami megüti és egyes vonatkozásaiban túlszárnyalja kortársait. Volt hatása a későbbi Tompa-tanulmányokra is. Lévay, Kéky Lajos, Váczy János Tompa-tanulmánya nagyjából Tolnai nyomdokain halad, kivéve az elbeszélő Tompa értékelését.

Érdeemes figyelembevenni, hogy milyen szempontok vezetik Tompa értékelésében, mert ez általában is jellemző Tolnai módszerére és szempontjaira. Először bírálja a tárgyról szóló előző irodalmat, majd felállítja a következő követelményeket:

1. Szeretni azt a tárgyat, amiről írunk, mert különben nem tudjuk megérteni.
2. Megkeresni költészetének mozgató erőit. (Tolnai a prózairodalmat is költészetnek, néha elbeszélő költészetnek nevezi. A költészet kifejezés az ő és több kortársának a szótárában nagyjából az »irodalom« fogalommal azonos.)
3. Ismerni a tárgyalat költőt és az irodalmat általában is.
4. *Milyen kornak énekelt és hogyan?*
5. Kik hatottak rá és miért?
6. Milyen viszonyban állt emberileg és költőileg a kortársaival.
7. Mennyiben magyarázza a költő élete a költészetét.

Ezek a szempontok, ha más súllyal és csoportosításban is, de ma is helytállóak. A Tompa értékelése különben készséggel és örömmel ismeri el értékeit Tompa költészetének, de nem tartja Petőfivel és Arannyal egyenértékűnek. Különösen elbeszélő költészetéről van elítélő véleménye s ebben a részében, ahol túlnyomórészt formai szempontok miatt háttérbe szorítja Tompa eszmei értékeit az elbeszélő költeményekben, nem tudunk egyetérteni teljesen Tolnai véleményével.

Már a Tompa-tanulmányban rendkívül nagyra értékeli Petőfi költészetét. Petőfit rajongásig szerette, elragadtatással írt róla és Petőfi volt a legfőbb értékmérő, akihez mindenki mást hasonlított. Petőfi volt Tolnai szemében a nagyság tetőpontja, akiről mindig csak felsőfokú jelzőkkel lehet beszélni. A magyar irodalom legnagyobb alakját látja benne. Ír is róla egy tanulmányt »Petőfi a mi szemünkben« címen. Lefordította németből Alexander Fischer »Petőfis Leben und Werke« (Petőfi élete és művei) című könyvét, amit Jókai Mór előszavával adtak ki magyarul. Dühös mindenkire, aki Petőfit bántani merésze. Greguss Ágostot legkülföldiebb írásaiban felbőszülten citálgatja, mert egyszer leírta, talán meggondolatlanságból, »Petőfi pediglen poéta nem vala«. Példaképet lát Petőfiben, noha nem azonosítja magát teljesen Petőfi ideológiájával s ebből adódik, hogy élete végén egy megjegyzésében kedvezőtlenül nyilatkozik az Apostolról. Petőfihez mégis és mindig ragaszkodik. Petőfi imádata vitte őt a Petőfi Társaság tagjai közé is két évvel a társaság megalakulása után, 1878-ban. Ez a Társaság kezdetben valamelyes ellenállást fejtett ki Gyulaiékkal szemben, később teljesen a reakció járszalagjára került, de akkor már Tolnainak nem sok köze volt hozzá. Tolnai csatlakozott a Társasághoz, de amivel nem értett egyet, azt keményen bírálta a Társaság

tagjainál is. Erre mutat az is, hogy egy nagylélekzetű bírálatban elítéli Ferenczy Zoltán háromkötetes Petőfi életrajzát, mert rengeteg nem Petőfire vonatkozó adatot is összehogarszik és az adatok tömegében elvesz Petőfi nagysága.

A Petőfihez való határtalan ragaszkodása viszi rá arra is, hogy Arany Jánosról többször igaztalanul nyilatkozik. Pedig szerette és tisztelte Aranyt, de fájt neki, hogy Petőfi barátját egyesek tudatosan, mások akaratlanul is, Petőfiellen játsszák ki és Petőfi fölé emelik. Gyulaival kapcsolatban jegyzi meg — megfélekezve Salamon tanulmányáról — hogy »ily gyalázólag nálunk még senki sem szólott Petőfiről. Óh, nagy Arany! Imádóid mit meg nem tettek érted.« Szerette Aranyt, aki mint diáknak és mint költőnek egyaránt tanára volt. Még Tompáról írott tanulmányában is így nyilatkozik róla: »Arany mindig eredeti, önálló tehetség, lángész marad a világirodalomban«. Később is, egész életében nagy költőnek tartja, balladáit a legkiválóbbak közé sorolja, a Toldi első és harmadik részét ünnepli s ha regényeiben vagy másutt nagy magyar költőket sorol fel, mindig ott szerepel Arany János is. Sok cikket írt Aranyról: Arany J.: Buda halála, ; Arany János (1893. Képes Családi Lapok); Arany János (1893. Magyar Szemle); Mit akart Arany János, Arany János epikai töredékei, Hogy írják meg Arany János életrajzát, s ezeken kívül is sok helyen van rövidebb-hosszabb megjegyzése Aranyról. Arany halála alkalmával »Egy nagy költő halálára« címen búcsúzik a nagy költőtől és tanítótól. Marosvásárhelyről még bort is küld Aranyra, amit a költő nevében a szintén költő Arany László nyugtáz egyik levelében. Az Arannyal való foglalkozására jellemző az is, hogy fiától nem közismert életrajzi adatok után érdeklődik, hogy ezzel is alaposabban tudjon megszólalni.

Tolnai akkor fakad ki Arany ellen is, amikor Gyulaiék már nem tudnak eléggé magasfokú jelzőket összehalászni Arany nagyságának érzékeltetésére s csendben hallgatnak Petőfiről. Tolnai ekkor veséni kezd a Toldi szerelmét s túlzó bírálat közben felvet olyan észrevételeket is, amit ma is helyeselhetünk. A megérdemelnél sokkal kisebbre értékeli a Buda halálát s egészében elhibázott műnek tartja. Mindez Petőfin kívül annak is a következménye, hogy Gyulaiék tudatosan idegenítették el Aranytól egykori barátait és tanítványait.

Kritikai munkássága akkor ölt a legszélesebb méreteket, amikor 1887-ben »Irodalom« címen saját lapot alapít. Itt nem korlátozza őt senki és semmi, hogy véleményét szabadon kifejtse. Sokat írt ebbe a lapba, de tárgyilag is téves az a rosszhiszemű megállapítás, ami megtalálható majdnem minden irodalomtörténetben, hogy az egészet maga írta tele. Az ő nevén kívül 32 magyar és több külföldi szerző nevével találkozunk, s a külföldiek közül ott van Puskin és Nyekraszov neve is. Az elég változatosan és ügyesen összeállított harcoshangú, szabadszellemű lap egy félévi fennállás után megszűnt. Az itt megjelent sok apró cikk közül kiemelkedik a Kiss Józsefről írott tanulmánya és a több folytatásban megjelent, »Nuricsán Timót« álnév alatt írt »Határkiigazítások a magyar költészet és széptudományok területén«. Az utóbbiban a magyar irodalom történetének kézikönyveit és tankönyveit bírálja. Lapjában végig ostromozza a Petőfi Társaságot (Petőfi és Kisfaludy Társaság), a Kisfaludy Társaságot (Kisfaludy Társaság, A Kisfaludy Társaság 40. közgyűlése), az Akadémiát (Az Akadémia nagyhete) és a többi lapokat is (A fővárosi lapok s a Pesti Napló).

Estztétikai működése nagyméretű volt: alig van nagy magyar író, akiről ne írt volna valamit. A hun mondáktól kezdve az Árpád-kori kódexeken keresztül Zrínyiről, Csokonairól, Vörösmartyról, Eötvösről írt részletesebben. Tervezett egy kétkötetes irodalomtörténetet is, de ez nem készült el, noha irodalomtörténeti tanulmányai nagyon vastag két kötetet tennének ki.

Kortársairól is rengeteget írt, részben nagyobblélekzetű tanulmányt, mint amilyenek a »Hatvanas évek irodalma«, »A hetvenes évek irodalma«. Ezekben egyrészt rövid portrékat közöl, kiterjeszkedik a folyóirat-irodalomra, az írói irányok kérdéseire s beleékel olyan hosszabb tanulmányokat is, mint a Rákosi Jenőről szóló a »Hetvenes évek irodalmi életében«. A hosszabb írások mellett se szeri se száma a kortársakról szóló megemlékezéseknek, kritikáknak, amelyek sokszor csak napi jelentőségűek voltak, de mindig élesszemű kritikust sejtetnek. Nem volt elnéző a fiatalokkal szemben sem. Ostromozta a Pesti Naplót s ami ezzel egyértelmű, Rákosi Viktort, aki minden héten felfedezett egy-egy nagytehetségű író. Egy alkalommal Tolnai is megpróbált felfedezni valakit,

a »Zalai Közlöny« ismeretlennevű (Bálintffy) balladairóját, de sikertelenül. Esztétikai, irodalomtörténeti és kritikai munkássága olyan sokrétű és nagykiterjedésű, hogy érdemes volna külön is foglalkozni vele.

Felfogására mindig jellemző az eredetiség, az önállóság. Berzsenyiről, elismerve meglévő érdemeit, szellemesen így vélekedik: »Berzsenyi költészete nem igen több mint egy magyar földben nőtt exotikus fáé«. Kitűnő érzékkel ismeri fel Herczeg Ferencben az induló divatíró, akit magasabb irodalmi igények nem fűtenek, társadalmi mondánivalója silány. A még Tolnai életében megjelent »Gyurkovics lányokról« kimutatja, hogy hihetetlen, silány, nem realista alkotás. Ezzel a művével kapcsolatban így foglalja össze véleményét Herczeg Ferencről: »Soha magyar író nem volt, aki a poézist úgy el tudta kerülni, mint Herczeg«. Kortársai közül Arany halála után Vajdát és Jókait tartotta a legnagyobbaknak. Figyelme kiterjed a nő-írók felé is. Róluk írva mentegetődik, hogy ő el tudja képzelni, hogy nők is lehetnek jó írók, de akikről ír, azok gyengék. Írt viszonylag elismerően Beniczkyné Bajza Lenkéről, sokkal kevesebb elismeréssel Wohl Jankáról és Wohl Stefániáról.

Kritikai munkásságában nagy erénye, hogy rendkívül képzett, tudós ember volt s mindent összefűz más, hasonló jellegű művekkel. Kiválóan ismerte a görög és latin irodalmat, de a világirodalom valamennyi nagy íróját is. Legtöbbjét eredetiben olvasta. Az angol, francia, német, olasz, spanyol, északi írók mellett sok melegséggel és gyakran hivatkozik az oroszokra, elsősorban Puskind, Lermontovot, Gogolt, Dosztojevskijt, Leo Tolsztojt és Nyekraszovot emlegeti. Világirodalmi ismeretei nem holt anyag volt a számára, hanem felhasználta őket magyar irodalmi vizsgálódásai közben is. A világirodalom mellett rendkívüli alaposággal ismerte a régi és a korabeli magyar irodalmat. Az esztétikusok közül elsősorban Erdélyi Jánost és Zilahy Károlyt tisztelte.

Esztétikai elveiben mindig a realizmus harcosa. Elítéli az idegenmajmolást, a külföldi példák elvtelen utánzását, különösen a Jósikánál gyakran csak külsőségekben megnyilvánuló Scott hatást. Azt követeli, hogy hű tükre legyen az irodalom a mi nemzeti társadalmi, politikai és irodalmi életünknek; az író ne kendőzze el a valóságot, hanem fesse olyannak amilyen. »A mi regényírónk minket írjon. Ne szépitse rajtunk ami rút, de ne is hazudja le azt az erőt, amit elárulnak izmaink. Fessen csak bennünket úgy, ahogy vagyunk. Dickens, Thackeray, Tolsztoj (Leo), Dosztojevskij saját talajukon maradnak s úgy és ott nőnek nagygya a művelt világ előtt — humbug és reporterek nélkül. Tolnai meg van győződve a tartalom elsődleges voltáról a formával szemben és erről többször vitázik is a már kortársainál is felbukkanó öncélúság képviselőivel. A sok példa közül csak egyet idézünk. »Mi nagyon együgyűen, szerelmesek vagyunk a ragyogó stílusba, holott az egész ragyogás egy üres semmi, ha a tartalom hitvány«. Harcol az álépíesek, a frázispuffogtatók ellen s elvszerűséget, társadalomábrázolást követel. Nagyon gyakran ma is helytálló megállapításai vannak az esztétika részletkérdéseit illetően is.

Ilyen nagy érdemek mellett valóságos csapás volt az akkori irodalomtudományra, hogy Gyulaiék félretaszították. Kár ez mi a számunkra is, mert ez a kitasztatottság vitte aztán indokolatlan túlzásokra is kritikusi pennáját. Gyulaival, Szász Károlyval, Beöthy Zsolttal való szembenállása még érthető, sok vonatkozásban érdem. A baj ott kezdődött, hogy annyira elfogulttá vált Gyulaiékkal szemben, hogy ha azok helyeset mondtak, azt sem volt hajlandó elismerni és körmönfont okoskodással kisütötte az ellenkezőjét. Ha Gyulai megállapította Eötvös »Falu jegyzőjéről«, hogy az a 48 előtti társadalom, különösen a megyerendszer bírálata, akkor az a Tolnai, aki mindig a társadalomábrázolás harcosa volt, elveiben és szépirodalmi munkásságában egyaránt, csak hogy Gyulainak ne legyen igaza, kisüti Eötvösről, hogy Violát és Tengelyit mint személyeket kedvelte és semmiféle társadalomkritikát nem akart gyakorolni és ilyen a »Falu jegyzőjében« nincs is. Amit Gyulai mond, az Tolnai szerint eleve nem lehet igaz. Erre volt némi alapja, de így kifejezni és a gyakorlatban is ehhez tartani magát mégsem volt helyes. Nem volt helyes még akkor sem, ha az esetek többségében közelebb állunk Tolnai véleményéhez valamilyen mű értékelésében, mint Gyulaiéhoz.

Nagyigényű kritikus és esztéta volt, de nemes szándékai nem találtak mindig célba. Mégis, ha esztétikánk, irodalomtörténetünk és kritikánk nagy alakjait keressük meg a múltban, a névsorban hely illeti meg Tolnai Lajost is.

A Szentistváni Kéry család után már kevés nagy művet írt. Az 1892 után írt művei nagyon egyenetlenek, egészségüket tekintve hanyatlást jelentenek az író pályáján. Nem a régi, istennel emberrel perbeszálló hadakozik már, hanem egy megtört öregember írja utolsó műveit, amikben csak ritkásan csillan fel egy-egy értékes vonás. Hiába jutott közben rendes tanári, majd igazgatói álláshoz, hiába szerkesztí egy évtizeden keresztül egészen haláláig a Képes Családi Lapokat, ez már csak anyagilag segített rajta, de egészében nem változtat lefelé hajló pályáján. A polgári iskolára nemcsak annyi energiát pazarol, amit az órák leadásával tölt, hanem Lád Károllyal, Böngérfy Józseffel közösen tankönyveket is ír a polgári iskolák és felsőbb leányiskolák számára. Ír magyar nyelvtant, magyar nemzet történetét, világtörténelmet, még korábban összeállított egy iskolai segédkönyvet »Költeményes gyűjtemény« címen a magyar írók műveiből.

Termékenysége még mindig óriási, bár sokat betegeskedik, felesége is meghal (1892) ami egy időre nagyon elkieseríti s talán Jókai levele volt az, amelynek a hatására újból az irodalomhoz fordul s írásba temetkezik. 1892 után még nyolc regényt írt: Vallomások 1893; A mi fajunk 1893; A jó szövetség 1894; Sötét világ 1894—5; A vén gyerekek 1895; Én is 1896; A grófné ura 1897; Ahogy kezdtek, úgy végeztek 1897. Ezek közül életében már csak a Grófné ura jelent meg kötetformában s halála után is csak a Sötét világot adták ki (1943). A többi folyóiratokba rejtőzik az olvasók elől. Akármelyikre nézünk is ezek közül, már csak részleteket mutat a régi Tolnaiból. A Sötét világ még egy utolsó fellobbanásnak számít, ami nagyon jelentős dokumentuma a kor és az író életének és a kettő viszonyának is. A »Grófné urában« is felbukkan még az arisztokrácia csipkedő kigunyolása, de a hangsúly áttevődik arra a giccses történetre, hogy a gróf halála után a grófnő férjhez megy a családnál szolgáló szegény nevelőhöz. A »Rokonok volnánk ám« nagy íróhoz méltatlan detektívhistória sok gyilkossággal, jóságos bírókkal keverve.

Érdemes felfigyelni arra, hogy néhány regényhőse még mindig előkerül. Szorítsd László alakját, a törtető és rangkørságban szenvedő embert rettenetes szívóssággal tudta gyűlölni és évtizedeken keresztül nem szűnt meg ostromozni. Legalább tíz regényében és sok elbeszélésében találkozunk ezzel az alakkal. Szorítsdon kívül más szereplők is átkerülnek egyik regényéből a másikba. Szinte úgy írja meg a regényeit, hogy feltételezi az olvasóról előző műveinek az ismeretét s valóban csak az érti teljesen az írásait, aki ismeri azokat a neveket, akiket ő csak megemlít, mert úgy véli, hogy azt már nem kell jellemezni, hiszen azt megtette egy előző regényében. Valami balzaci kompozíció lebeghetett a szeme előtt, de még Balzac a 17 regényében szereplő Rastignacot mindig új oldaláról mutatja meg, addig Tolnai visszatérő hősei mindig a régiek, mintha azonos állóképeket vetítenének diaporítíven. Ez az ismétlődés nemcsak egyes szereplők esetében van meg, hanem ötleteket és témákat is megismétel. Egyes történeteket újból megír kevés változtatással, régi írásait gyakran azonos, néha megváltoztatott cím alatt újból közzéteszi. Mindez abban az olvasóban, aki egymásután olvassa munkáit, csalódást kelt, mivel nem mond újat a számára. Van a műveinek valami egyhangúsága, ha sokat olvasunk belőle egyszerre, míg külön-külön friss műveknek, egészséges írásoknak hatnak. Mindez nemcsak a késői Tolnaira vonatkozik, hanem a korábbira is.

Eszmeileg csökkent regényeinek az értéke régebbi írásaihoz mérten, de ezzel ellentétben olvasmányosabbá vált. Tolnai sohasem rendelkezett Jókai csapongó fantáziájával, áradó mesélő kedvével, de élete végén mintha efelé törekedne. Izgalmassá akarja tenni a történeteit még a tartalom rovására is. Gondoljunk csak az izgalmas bűnügyi históriára, a »Rokonok volnánk ám«-ban.

Eszmei megtorpanását nemcsak a regényeiben kísérhetjük figyelemmel, hanem mástermészetű írásaiban is. Egyik bántó jele ennek a félresiklásnak, hogy József főhercegről elismerő cikket ír, amelyben dicséri, mint a magyar honvédség főparancsnokát, a magyar irodalom barátját, a »cigány nyelv nyelvtanának« a megíróját. (József főherceg és a magyar irodalom. K. Cs. L. 1893; József főherceg jubileuma Magyar Szemle 1893). Az istennel veszekedő, antiklerikális volt református pap munkatársul szegődik a teljesen klerikálisnak induló, később ebből vesztő katolikus laphoz, a Magyar Szemléhez s hogy

egyéb műveit is közölhesse, még Máriát dicsérő vallásos elbeszélést is ír (Óh, édes Jézusom 1893).

Írói működésének s életének utolsó szakaszában a legtöbb értéket bősámu elbeszélése és még nagyobb számu rajza képviseli. Ezek a karcolatok, rajzok sokban a régi, metszően és élesen szatirikus Tolnait idézik. »Aki díszokleveleket hord« 1893. egy törtető ember sikerült rajza. Cselekménytelenül ábrázol ebben is és a legtöbb rajzában. A szóbanforgó tipikus, néhány esetben külön alaknak a jelleme nem előttünk bontakozik ki valamilyen történeten keresztül, hanem megtudjuk, hogy mi történt vele. A fentemlíttett rajzban a régi szenvedéllyel ítéli el a nepotizmust és a korrupciót. A »Trafik« azt a hihetetlen történetet mondja el, mint abban az időben kivételes jelenséget, hogy egy szegény asszony minden protekció nélkül trafikengedélyt kapott. A »Képviselő«-ben az elvtelenséget karikirozza. Azt a képviselőtipust jeleníti meg, amelyiknek mindegy, hogy melyik pártnál, csak az a fontos, hogy képviselő legyen. Életének utolsó írásai szintén rajzok (»Én voltam a számár«, »Korona tanú« 1902).

Ezeknek a rajzoknak a témaköre még a régi, ismertetett témakör. Az eseménytelen jellemábrázoláson kívül legfeltűnőbb és a műfajhoz hozzátartozó vonásuk, hogy rövidnek, maximum 3—4 oldalasak. A megírt jellemek rendesen közvetlen és konkrét élményen alapulnak, amit az élmény befogadása után rögtön meg is írt. Mindig egyes szám első személyben beszél, akár férfi, akár nő, akár egy szivar a főhős. »A szivar körútja« kedélyes cím alatt különben Gyulain és Szász Károlyon üt egyet, akik kölcsönösen fogadalmat tesznek egymásnak a rajzban, hogy majd te dicséred az én vőmet, én a tiédet, te essayt írsz az én remekeimről, én ugyanezt teszem a tiédde.

Utolsó elbeszéléskötete 1897-ben jelent meg »Nagy gyárosék és egyéb elbeszélések« címen. A kötet öt elbeszélése közül magasan kiemelkedik a »Tógyer farkasa« népi történetével, egyszerű emberek életének és gondolkodásának hű rajzával, kedves, megható meséjével. Tógyert, a juhászt elbocsátják állásából, mert nem akar megválni a gyermeke bölcsőjénél talált farkaskölyöktől. Egy alkalommal Tógyer vásárra megy s a nyáját a nagy fehér komondorra és a megszelidült, húséges állattá vált farkasra bízta. Még haza sem ért a vásárból, amikor véresen és megtépve jön elébe a komondor. Siet haza, de már késő, mert otthon egy szerteszéledt nyáj és egy véres farkas fogadja. Tógyer éktelen dühre fakad s lelővi hűtlennek vélt farkasát. A tragédia azután következik, amikor megtudja, hogy nem az ő dédelgetett farkasa bántotta a nyáját, hanem idegen farkasok törtek be a nyáj közé és az ő farkasa a komondorral együtt viaskodott a betörő farkasok ellen.

Ebben a napszerű, élénk elbeszélésben a pusztai juhász végtelenül kedves arcát rajzolja meg. A juhász nem lázong, nyugodtan tűri urának a szívtelenségét és embertelenségét, de belül nagy emberi érzések, mély szeretet fűti és az érzéseit többre becsüli, mint az urát. A farkastól nem hajlandó megválni az ura kedvéért, mert a farkasban saját fiát véli továbbélni, hiszen a meghalt fiú bölcsőjénél találta. A fia helyett a farkaskölyköt dédelgeti s a természethez kötött és a civilizációtól távolélő ember úgy beszél az állatokhoz, mintha azok is érző emberek volnának.

A Tógyer farkasában sok mélység, sok gyöngédség, sok sok szeretet van. Abban az emberben, aki határtalanul tudott gyűlölni, ott élt a szeretet is a jóság, az egyszerűség, a szegénység iránt. Hiszen gyűlölni csak akkor tudunk valamit, ha van egy ellenpólus, amihez ragaszkodunk, amit szeretünk.

Tolnai élete küzdelmes élet volt. Legjobb regényei, elbeszélései, rajzai, költeményei, esztétikai cikkei egy nagy tehetség becses öröksége a mi számunkra. Hová fejlődött volna tehetsége, ha nem lett volna olyan számkivetett, hányatott élete, amilyen volt! Ha voltak is barátai, de életében nem kapta meg azt az elismerést, amit megérdemel, kapja meg hát tőlünk, harcának befejezőitől, akik látjuk hibáit, de sokkal többre becsüljük értékes műveit, mint bármikor is becsülték.

HALADÓ KRITIKÁNK KÉRDÉSEIRŐL

A magyar kritika haladó hagyományainak összegyűjtése, rendszerezése és marxista-leninista újraértékelése — elodázhatatlan feladata szocialista irodalomtudományunknak, kritikánknak. Fejlődésünkben elérteünk odáig, hogy a kritikától tudományos elmélyültséget, alapossgot, esztétikai műveltséget követeljünk meg. De ahhoz, hogy fiatal irodalomkritikánk megfeleljen ezeknek a követelményeknek, ahhoz, hogy kritikánk tartalmában szocialista, formájában nemzeti legyen, szükséges az is, hogy megteremtjük a történelmi folytonosságot a tegnapi és a mai bírálat között. Ezt a folytonosságot csak úgy állapíthatjuk meg, ha bírálva, gyomlálva, válogatva, elemezve *átértékeljük* nemzeti hagyományainkat. Hatalmas kincseshánya a mi nemzeti kritikánk: különösen a XIX. század első fele és a forradalmat követő első évtizedek kritikái termése gazdag. Ezeket a kincseket azonban ki kell bányászni, összegyűjteni és rendszerezni. Ilyen rendszerezési kísérlet *Lukácsy Sándor* antológiája: »Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig.« Ez a könyv alkalmat ad arra, hogy felvessük a kérdést: hogyan közeledjünk haladó kritikai hagyományainkhoz? Mi az útja a hagyományok marxista-leninista átértékelésének? Ebből a kérdésfeltevésekből egész sereg probléma adódik; a továbbiakban ezekre térünk rá.

1.

Sokan ismerik *Lenin* szavait a prolet-kultista irányzat ellen, *Lenin* »Határozati javaslat«-át s annak negyedik pontját, ahol zseniális tömörséggel formulázta meg a haladó hagyományok és a marxizmus ideológiájának kölcsönviszonyát:

»A marxizmus mint a proletariátus forradalmi ideológiája azért tett szert világtörténelmi jelentőségre, mert korántsem dobta el a polgári korszak legbecsesebb eredményeit, sőt ellenkezőleg, magáévá tette és átalakította mindazt, ami értékes volt az emberi gondolkodás és a kultúra több mint kétezeréves fejlődésében. Csak az ezen az alapon és ebben az irányban tovább folytatott, a proletárdiktatúra mint a minden kizsákmányolás elleni végső harc (gyakorlati) tapasztalataitól lelkesített munka ismerhető el az igazi proletárkultúra fejlesztésének.«

De ezeket a közismert szavakat nem egyszer úgy értelmezik, mint engedélyt arra, hogy a hagyományokat bírálat nélkül felolvassák a szocialista kultúrába. Valójában *Lenin* mindig és különösen híres beszédében a *lenini* Komszomol II. Kongresszusán kiemelte, az ifjúság lelkére kötötte a hagyományok *kritikai* elsajátításának fontosságát; *Lenin* maga is, — többek között — a nagy orosz forradalmár-demokraták értékelésével nagyszerű példáit adta annak, hogy miként kell *tudományosan* közeledni a haladó hagyományokhoz.

Vegyünk két példát. »Herzen emlékezete« című cikkében ezt írta:

»Herzen 1848 utáni lelki válsága, mély szkepticizmusa és pesszimizmusa a szocializmusról alkotott polgári illúziók válsága volt. Herzen lelki drámája annak a világtörténelmi korszaknak volt a szüleménye és tükröződése, amikor a polgári demokrácia forradalmisága (Európában) már halódott, de a szocialista proletariátus forradalmisága még nem érett meg. Ezt nem értették és nem is érthették meg a liberális orosz szószátyárkodás lovagjai, akik most forradalomellenességüket a Herzen szkepticizmusáról szóló virágos frázisokkal leplezik.«

Csernisevskijről így írt:

»Csernisevskij utópista szocialista volt, aki olyan átmenetről ábrándozott a szocializmus felé, amely a régi, félfudális parasztközösségen át történik, aki nem látta s a múlt század hatvanas éveiben nem is láthatta, hogy csak a kapitalizmus és a proletariátus kifejlődése teremtheti meg a szocializmus megvalósításához szükséges anyagi feltételeket és társadalmi erőket. De nemcsak utópista szocialista volt Csernisevskij. Forradalmi demokrata is volt, hatni tudott forradalmi szellemben kora minden politikai eseményére, terjesztve — a cenzura gátjain és sorompóin át — a parasztforradalom eszméjét, a tömegek minden régi hatalom megdöntésére irányuló harcának eszméjét.«

Lenin értékeléseiben — ha módszerüket vizsgáljuk — éppen az zseniális, hogy konkrét realitásban, ellentmondásos egységben fogja fel az orosz haladó gondolat nagy képviselőinek egész működését. *Lenin* a konkrét, adott, objektív történelmi ellentmondásokból vezeti le e gondolkodók életművének ellentmondásosságát, ezzel is bizonyítva a materialista ismeretelmélet alapvető tételének helyességét, hogy t. i. érzeteink, képzeleteink, fogalmaink, gondolataink, eszméink stb. a tőlünk függetlenül, objektíve létező valóság viszonylag pontos, adekvát tükröi. De *Lenin* ugyanakkor nem mechanikusan »húzta rá« a gazdasági-társadalmi viszonyokra ezeknek a gondolkodóknak az életművét, nem egyszerűsítette le és nem hamisította meg azt: *Lenin* rámutat a Herzen és Csernisevskij egyéniségéből, filozófiai nézeteiből, társadalmi és osztályhelyzetéből következő konkrét ellentmondásainkra. Egy és ugyanazon korban sok egyező vonás mellett mégis különböző értékelést ad kettőjükéről, mert Herzent is, Cserni-

sevszkij is, más és más jellemzi. Éppen az a módszer, hogy ellentmondásaikkal együtt értékelték őket, biztosítja a lenini analízisnek a tudományos pontosságot, a dialektikus eleveniséget és a materialista harci szellemet. Ilyen, hasonló módszerű jellemzést ad Lenin Tolsztojról is, amikor Tolsztojt az orosz forradalom tükrének nevezi s amikor rámutat arra az ellentmondásra, amely az író művészetének forradalmi jellege s személyes nézeteinek patriarchális megbékélő lényege között meg volt. Ezek a példák bizonyítják, hogy a haladó hagyományok értékelésének kérdésében a lenini módszer mindig az elemzés mély, diallektikus-materialista felfogásával ér el tudományosan pontos eredményt. Másszóval: Lenin módszerének »titka« az, hogy az adott haladó író-gondolkodó megítélésében nem egyoldalú dicsérő vagy egyoldalú elutasító véleményt fejez ki, hanem a jó és a rossz oldalakat, a történelmileg haladót és a történelmi korlátot egyszerre, konkrét dialektikus egységükben tárgyalja és ezzel megadja a tudományos kutatómunka alapját. Mert ezután a feladat az, hogy kihámozzuk a mű ellentmondásos egységéből a történelmileg előre mutatót és hogy ugyanakkor könyörtelenül szétzúzzunk mindent, ami ebben a műben a hibás tendenciákat kifejezi, ami így vagy amúgy a történelmi reakciót segítette s meglehet, segíti ma is. A haladó kritikai hagyományok értékelésében is a lenini »két kultúra« elve kell, hogy vezéreljen bennünket: minden burzsoá nemzeti kultúrában — hirdeti az ez elv — két kultúra van. A reakció és a haladás, az elnyomók és az elnyomottak kultúrája. Ha a magyar haladó kritika történeti fejlődését vizsgáljuk, feltalálhatjuk e harc kritikai formáit. S ez természetes: mert a magyar kritika fejlődésében, sőt, gyakran még haladó kritikásaink életművében is megütközött egymással a haladás és a reakció. (Mint pl. Gyulai Pálnál. Ezért haladó kritikánk hagyatékának tanulmányozásánál állandóan szem előtt kell tartanunk a lenini két kultúra elvét, az ideológiai osztályharc e fontos fejezrét.

A szovjet irodalomtudomány a magyar irodalomtudomány példaképe, tanítómestere. A szovjet irodalomtudósok műveiben sohasem kenik el a haladó hagyományok osztálykorlátjait, történelmi korlátozottságukat sohasem dicsérik fel egyoldalúan az általuk elemzett kritikusokat, írókat stb. Ha ezt tennék, szakítanának a marxista-leninista tudomány módszerével s a vulgáris, metafizikus, mechanikus materializmus mocsarába süppednének. Az ő példájuk — a szovjet Bjelinszkij, Csernisevskij, Dobroljubov-kutatók példája — arra figyelmeztet bennünket, hogy a kritikai hagyományok népszerűsítésében is a lenini módszert alkalmazzuk és hogy szakítsunk a metafizikus idézethalmozás, a történelmietlen szemlélet és a pártatlan, elvtelen ellentmondás-eltüntetési módszerével.

2.

De ezzel nem merítettük ki haladó hagyományaink értékelésének kérdését. Mert nem elégséges kimondani, hogy a haladó hagyományokat kritikusan kell újra értékelni; azt is ki kell fejteni, hogy most már mi legyen a *tartalma* ennek a munkának?

I. Haladó hagyományainkat dialektikus ellentmondásosságukban kell felfognunk. Ebből az következik, hogy meg kell vizsgálnunk elsősorban a kor ellentmondásosságát, amelynek sajátos tükre az adott életmű. Itt tehát *kritika és társadalom*, kritika és a konkrét társadalmi *felépítmény* összefüggésére kell választ adni. A marxista-leninista elemzés feladata kimutatni ezen a bonyolult kérdéskomplexumon belül, hogy a konkrét történelmi helyzetben milyen szerepet játszott az irodalmi kritika, mint a társadalmi öntudat sajátos formája. Tehát, mondjuk a XIX. század elején, a reformkorban a magyar kritika, Bajza és Kölcsény kritikája irodalmunkkal együtt miért játszott vezető szerepet a társadalmi öntudat fejlesztésében? Hogy megértsük a jelentőségét ennek a vezetőszerepnek, példát hozhatunk az orosz irodalomkritika történetéből: gondoljunk a forradalmár-demokrata kritika szerepére az orosz néptömegek, a »raznocsinyec« olvasóközönség tudatának fejlesztésében, a forradalmi agitációban nemcsak az irodalmi fejlődés, hanem az egész társadalmi fejlődésnek is demokratikus irányáért. Felderíteni és kielemezni ezt a különleges vezetőszerep-jelleget, majd a forradalom bukása után a megváltozott körülményeknek megfelelően a kritikánk fejlődésében bekövetkezett megtorpanás és kezdődő dekadencia okait és tüneteit feltárni és kibogozni: — ez kritikánk történeti elemzésének feladata.

Tehát: meg kell vizsgálni kritikánk történetét az adott kor gazdasági-társadalmi viszonyainak, osztályharcának összefüggésében, a kor társadalmi öntudata, mint felépítmény és kritika, mint ennek a tudatnak specifikus formája közötti összefüggés szemszögéből.

II. De ez még nem minden. Meg kell vizsgálni *kritika és irodalom* viszonyát. Mert ha fényt is derítünk kritika és társadalom, kritika és társadalmi öntudat s a későbbiekben kritika és filozófia összefüggésére, ezzel még nem adtuk meg az irodalomkritika specifikumának ismérveit. Speciális tudatformává elsősorban az teszi a kritikát, hogy tárgya az irodalom, mint az élet művészi tükre. Ha tehát irodalombírálatunkat történeti fejlődésében vizsgáljuk, fényt kell derítenünk a kor kritikájának és irodalmának viszonyára.

III. De még ez sem minden. Meg kell vizsgálni az irodalombírálat eszmei mondani-valóját, irányzatainak harcát, az esztétikai, politikai és nem utolsósorban filozófiai irányvonalak küzdelmét, mint a társadalmi osztályharc tükrét az adott korszakban. Az irodalomkritika az irodalomtudomány része, az irodalomelmélet közvetlen formája, vagy ahogyan V. G. Bjelinszkij, a nagy orosz forradalmár-demokrata mondta, ... »mozgó esztétika« (Összes Művei, oroszul II., 457. old.). B. I. Burszov, a kitűnő szovjet irodalomtudós »A realizmus elmélete Bjelinszkij esztétikájában« c. tanulmányában (»Bjelinszkij. Cikkék és anyagok.« c. könyvében jelent meg, oroszul. Leningrád. 1949.) írja Bjelinszkijnek eme meghatározásáról (I. m., 81. old.):

»Az esztétika, amely a művészet elmélete, a művészethez hasonlóan a valóságból nőtt ki. Az esztétika a valóság öntudatosodása a művészetben keresztül. De az esztétikának, mint a művészet fejlődéséről szóló törvények rendszerének, Bjelinszkij véleménye szerint, meg van az a hátránya, ami egy bizonyos adott időpont velejárója. A kritika bizonyos fokig előnyben van az esztétikához képest: »szüntelenül fejlődik, előre halad, miközben a tudománynak új anyagokat, új adatokat gyűjt.« A kritika, Bjelinszkij egyszerű meghatározása szerint, »mozgó esztétika...« (II. 457.)

Ami mármost bennünket közelebből érdekel Bjelinszkij meghatározásából és Burszov megjegyzéseiből, — az a kritika specifikumának kérdése. Bjelinszkij meghatározása világosan mutat rá a kritika specifikumára. A kritika és az esztétika kölcsönösen kiegészítik egymást s elszakíthatatlan egységben vannak. A kritika az irodalom új alkotásainak elemzésével új adatokat, új anyagot ad az esztétikának; az esztétika pedig lehetővé teszi, hogy a kritika ezt a munkát tudományos színvonalon végezze. A kritika összekötő hídát képez a művészet filozófiája (esztétika) és az irodalom, az irodalmi fejlődés és az esztétikai fejlődés között. A kritika az irodalmi művek elemzésére közvetlenül alkalmazza az esztétika tanításait, módszerében, mondanivalójában annak normáival dolgozik, tehát szükségszerűen ilyen vagy olyan esztétikai ízlést, áranilatot, felfogást, irányzatot fog kifejezni, így a kritika szükségszerűen részt vesz az esztétikai pártok harcában. Ugyanakkor a jelentékeny, a haladó kritika — éppen az új művek felfedezésével, azok esztétikai általánosításával — képes arra, hogy az élet fejlődését tükröző irodalmi fejlődés alkotásaiból új esztétikai törvényszerűségeket következtessen ki, új esztétikai normákat szabjon meg. Minden igazán nagy művész életművé új lap az esztétika történetében. A kritika feladata a művész jelentkezésekor, hogy művéből kiolvassa azt az újat, amellyel az a nemzet s a haladó emberiség öntudatosodásához hozzájárult. De ahhoz, hogy a kritika ezt az úttörő munkát sikerrel elláthassa, ismét az szükséges, hogy egy meghatározott esztétikai rendszer alapján álljon, az szükséges, hogy állást foglaljon az új mű mellett, vagy vele szemben, az szükséges, hogy kiálljon az irodalmi haladás ügye mellett, vagy, ellenkezőleg az, hogy munkásságában harcoljon a »minden maradjon a régiben« elv győzelméért. A kritikában tehát, akár az esztétikával, akár az irodalommal való összefüggésben vizsgáljuk, elkerülhetetlen a pártos állásfoglalás, a választás az idealista vagy a materialista esztétika irányelvei és módszerei között. Ha nem felületesen, hanem alaposan akarunk elmélyedni kritikánk történetének tanulmányozásában, elsősorban kritikánk *filozófiai*, ismeretelméleti irányzatainak harcát kell tanulmányoznunk. Enélkül nem mondhatjuk el, hogy értjük s még kevésbé mondhatjuk, hogy marxista-leninista módra »átértékeljük« haladó kritikái hagyományainkat. De ahhoz, hogy állást foglalhassunk a magyar kritika harcaiban, az szükséges, hogy mi magunk is tudatosan és pártosan állást foglaljunk mindenféle és fajta idealizmus és metafizika ellen a kritikában, az esztétikában és a filozófiában. Haladó kritikái hagyományaink kérdéséhez tehát a dialektikus és történelmi materializmus filozófiájának pártosságával kell közelednünk, mert minden pártatlanság az ellenség erősítéséhez vezet kritikánkban.

Összefoglalva: haladó hagyományaink elemzésénél egyaránt fontos 1. a *kritika társadalmi összefüggéseinek*, 2. *irodalmi viszonylatainak* és 3. *filozófiai, esztétikai* mondanivalójának, módszerének tudományos, marxista-leninista elemzése. E nélkül nem érhetjük el gyakorlati célunkat sem, hogy t. i. segítségünk fiatal szocialista kritikánk fejlődésének. Mi már a gyakorlatot nem képzelhetjük el az elmélet, a forradalmi gyakorlati forradalmi elmélet nélkül. És azok az elméletek, amelyek kritikában a gyakorlatot szembeállítják az elmélettel, a régi kritika gyakorlati segítségét az újnak, a régi kritika korlátjainak meghaladása nélkül is lehetségesnek tartják, nem marxista elméletek.

3. Kritika és társadalom.

Az irodalmi kritika a társadalmi ideológia, a társadalmi tudat és a neki megfelelő intézmények összességének, a felépítménynek egyik ága. Sztálin elvtárs korszakalkotó nyelvtudományi munkáiban világosan és félreérthetetlenül utalt a művészetnek, így az irodalomnak is felépítmény-jellegére s annak aktív, tevőleges szerepére, a társadalmi alapra. Az iro-

dalmi kritika felépítmény-jellegének sajátossága abban rejlik, hogy átmenetet képez az irodalom és az esztétika között, hogy egyszerre, ugyanakkor irodalom és tudomány, művészet és esztétika. Ahhoz azonban, hogy az irodalomkritika lényegét, specifikumát megérthessük, előbb meg kell vizsgálnunk a kritikát, mint *társadalmi jelenséget*, tehát a *kritika és a társadalmi alap kapcsolatát egyrészt s a kritika viszonyát a felépítmény többi formáihoz másrészt*. A feladat haladó kritikánk történeti elemzésénél is kettős: meg kell vizsgálni, hogy mennyiben segítette, vagy gátolta kritikánk társadalmi haladásunk ügyét, hogyan nőtt ki a társadalom gazdasági fejlődéséből s hogyan hatott vissza erre a fejlődésre; s másrészt, — ha csak futólag is — rá kell mutatni arra a szerepre, amelyet kritikánk, — mint társadalmi tudatforma — vitt az adott korban a felépítmény többi formái között (mint amilyenek például a tudomány, az erkölcs, a művészet, az állam, a vallás stb stb.).

Haladó kritikánk és a társadalmi haladás viszonyának kérdése különösen a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején igen érdekes: mert ez az idő, amikor a társadalmi fejlődés ügye, a magyar felszabadulási mozgalom harcának középpontja a közvetlen politikai cselekvés területéről a nyelvújítás és az irodalmi újjászülés területére helyeződött át, ahogy ezt Révai József Kőlcsey Ferencről írott tanulmányában kifejtette. Révai itt arról beszél, hogy a francia forradalomra három módon válaszolt a magyar haladó gondolat: 1. Martinovics és Hajnóczy a jakobinus összeesküvéssel, 2. Berzeviczy Gergely gazdasági elméleteivel és 3. Kazinczy Ferenc a nyelvújítás és a Bessenyei-elindított irodalmi újjászülés eszközeivel. Az első elbukik, a második elszigetelődik, de a harmadik győzelemre vezet, mert járható út. S Révai aláhúzza: a tudatformák e versengése, az irodalom vezetőszerepe ebben az időben nem véletlenség, hanem a társadalmi-gazdasági fejlődés szükségszerű következménye.

»Természetesen nem arról van szó, hogy az irodalom lett volna az oka, a kiváltója a későbbi fejlődésnek, az 1825/30-ban kezdődő reformkorzaknak. Az ok: a kapitalista termelőviszonyok fejlődése volt a XVIII. század utolsó évtizede óta. Ez a fejlődés érlelte meg a reformkorzak előfeltételeit még a Szent Szövetség győzelmét követő reakciós korszak éveiben. De csak az előfeltételeit. A gazdasági élet változásából kinőnek nagy politikai, társadalmi változások, de ehhez az is kell, hogy az emberek érzelmei, gondolkodása, öntudata is megváltozzék. Hogy az öntudat megváltoztatásának mi a főszeke, az irodalom-e, a filozófia-e, vagy a közvetlen politikai cselekvés, az sok mindenben múlik. De hogy az irodalom is lehet ez az eszköz, az bizonyos. Magyarország válasza a francia forradalomra a nyelvújítás és az új irodalom volt; a magyar írók a nyelv, az irodalmi formák, a költői érzelmek területén igyekeztek megteremteni azt, amit a francia nép a valóságban megteremtett: az új, polgári világot. Hogy Magyarország az irodalommal csatlakozott a francia forradalommal megindult nagy európai mozgalomhoz, az persze nem az erő, hanem a gyengeség, az elmaradottság jele volt.» (Révai József: Irodalmi tanulmányok. Szikra. 1950. 10. old.)

Révai József itt felveti a haladó magyar irodalom — így tehát az abból kibontakozó kritikának is — *központi* kérdését. A kapitalista termelőviszonyok fejlődése, a nemzeti piac, a kereskedelem és az ipar egyre nagyobb méretű fejlődése, a feudális nagybirtokgazdálkodás csődje és a jobbágmunka alacsony termelékenysége stb. stb. törvényszerűen megkövetelte ezeknek a folyamatoknak *gondolati* kifejeződését. Amikor a magyar társadalmi életben megjelent a kapitalista termelőviszonyok fejlődésirányát legmaradéktalanabban, leghívebben kifejező forradalmi mozgalom, Hajnóczy és Martinovics jakobinus összeesküvése, ez a tény kétszeresen jellemezte a magyar társadalmi fejlődést. Egyrészt azért, mert bizonyította a polgári-demokratikus átalakulás elkerülhetetlenségét, az igényt egy ilyen jellegű átalakulás végigvitelére. De másrészt — elsősorban hatása miatt — bizonyította azt, hogy még nem volt meg a megfelelő erőnk nemzetivé szélesíteni ezt a mozgalmat. A magyar jakobinus összeesküvés gyökerei is, maga is, ellentmondásosak: mert hogy a jakobinus összeesküvés útja nem volt járható út, annak gyökere az, hogy a kapitalista termelőviszonyok nem voltak elég fejlettek a XVIII. század végén nálunk s ebből következett az összeesküvés bukásának közvetlen, osztály-oka, hogy t. i. nem volt fejlett polgárságunk s így az összeesküvés nemesi jellegű volt. Ennek az ellentmondásnak az a magyarázata, ami a kor orosz gazdasági-társadalmi fejlődésének is lényege: hogy t. i. a magyar és az orosz feudalizmusban *megkésztet* a kapitalista termelőviszonyok fejlődése, hogy Magyarország is, Oroszország is ebben az időben (XVIII. sz. vége, XIX. sz. eleje) mérhetetlenül *elmaradt* a fejlett nyugateurópai országoktól s ez az elmaradás volt az oka mindkét országban a burzsoázia fejletlenségének, gyengeségének, határozatlanságának, annak, hogy ezekben az országokban a burzsoázia sohasem lépett fel önálló politikai erőként s sohasem vált forradalmivá, mert amikor már megerősödött s politikai hatalommal lett (XIX. század utolsó évtizedei) jobban félt már a háta mögött álló munkásosztálytól, mint az előtte lévő földesuraktól. Ez az ellentmondás — hogy egyrészt elkéstünk a kapitalista fejlődéssel s hogy másrészt gyorsabban igyekeztünk behozni ezt az elmaradást, (ezt a jelenséget a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének leníni törvényével magyarázhatjuk meg) — teszi rokonná a kor orosz és magyar fejlődését nem csupán

gazdasági-társadalmi viszonylatban, de még az irodalmi fejlődésben is (természetesen lényeges eltérésekkel) sőt, a minket itt közelről érintő irodalomkritika fejlődésében is.

Ez az alapja annak, hogy a magyar jakobinus összeesküvés, Martinovics-Hajnóczy összeesküvése mélyen rokon az orosz *dekabristák* felkelésével. Itt az időbeli különbség semmit nem cáfol meg: mert mindkét felkelésre jellemző a francia forradalom hatása, mint eszmei mozgatóerő, az, hogy mindkettő a kapitalista termelőviszonyok megkérdőjelezésének és akkor kezdődő egyre gyorsabb fellendülésének politikai tükréi voltak — és nem utolsósorban az, hogy mindkettő osztályösszetételét tekintve nemesi felkelés volt, hogy mindkettő sajátosan nemesi megmozdulás volt — a burzsoá forradalom előkészítésére. A nemesség ilyen szerepe egy osztálylényegének ellentmondó átalakulásban e korban — jellemezte a magyar és az orosz viszonyokat. A magyar Martinovics összeesküvése megbukott, mert ez az út, a nyílt politikai cselekvés útja, akkor még járhatatlan volt a nemzet széles tömegei számára, az orosz dekabristák pedig, Lenin szavai szerint, »mérhetetlenül távol állottak a néptől«. De a magyar jakobinus összeesküvésnek is, az orosz dekabrista-felkelésnek is lényegében azonos hatása volt: nagymértű irodalmi fellendülést hozott nálunk, útjára indította a Bessenyei s Kazinczy-képviselte irodalmi újjászületést és a nyelvújítást, Oroszországban pedig, Lenin szavai szerint, a »dekabristák ébresztették fel Herzent«, aki aztán az enigrációban »forradalmi propagandát terjesztett«. A dekabristák s Puskin kapcsolata irodalmi tény. Hogy az orosz irodalmi fejlődés 1825 után éppen a forradalmi-demokratikus mozgalmat készítette elő, hogy Gribojedov, Puskin, Lermontov, Gogoly és a velük elkezdődő orosz kritikai realizmus éppen ebben az irányban fejlődött, annak oka hasonló volt a miénkhez: a nyílt politikai cselekvés lehetőségének megszűnése után az irodalom és vele a haladókritika vált a haladásért vívott harc központjává. Ez a magyar és az orosz irodalom és kritika XIX. századeleji összehasonlításának alapja: ez az a törvényszerűség, amelyet a két irodalom és kritika e korbeli sajátos szerepének nevezhetünk. (Hogy milyen most már a magyar és az orosz irodalom összehasonlítása, arról más helyen bővebben szólnunk.) Ha Magyarországon és Oroszországban az irodalom és a kritika (Kazinczy, Kölcey, Bajza, Erdélyi, Gyulai kritikája, Csokonai, Kölcey, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Eötvös irodalma, — Bjelinszkij, Csernisevsz-kij, Dobroljubov, Piszarjev kritikája, a fentebb felsorolt orosz költők irodalma) volt a társadalmi tudat megváltoztatásának legfőbb eszköze, Németországban például az irodalom mellett a filozófia volt az. »Amit a francia nép a valóságban megteremtett: az új, polgári világot« — azt a magyar és az orosz nép az irodalomban, a német nép a filozófiában igyekezett megteremteni. A klasszikus német filozófia Kanttól Hegelig éppen ezt a törekvést fejezte ki, a legelvontabb, a legszemlélődőbb, a gyakorlattól legtávolabb álló idealista filozófiai rendszerek alakjában. Mindez: nem az erő, hanem a gyengeség jele volt mindhárom országban s többé-kevésbé hasonló ellentmondásokat tükrözött vissza, csak más-más formában.

Hogy irodalmunk éppen ezt a fontos tisztelet töltötte be a nemzet öntudatának ébresztésében, csattanósan bizonyítja Petőfi Sándornak egy jólismert mondása Aranyhoz írt leveléből: »... a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá. Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század földadata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokalta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyélhessenek és élvezzenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokráciát«.

S Arany János sem habozott a felelettel, ő is felismerte, mi az irodalom és élet *igazi* összefüggése, mi az irodalom aktív szerepe a forradalom előkészítésében:

»Azok az arisztokrata urak talán illetéknép gondolkoznak: Tegyük úgy avval a falusi emberrel, mint a kis kutyával, előbb csipkedjük a szőrét, ha akkor fogat vicсорit, húzzunk végig horpaszán egy doronggal: majd elül. Nem úgy, tekintetes, nagyságos uraim, nem úgy! Írjanak önök halavány köreik számára halavány poézist, szépet, homályost és hideget, mint az ősi kód: majd Petőfi, meg Tompa, meg talán saját kicsínységem is fogunk írni, mit, meglehet, az, ki tót dajkától francia vagy sváb tejet szopott, sem érteni, sem érezni nem fog, de amit azon egynéhány politikai *nulla*, azon még fejtelten *zéró*, melyekhez nem több, csak egy vonás: 1 (mi például *kardvonás* is lehet) kíváncsít, hogy politikai milliókká emeltessék, ez a *számatlan nagyszám*, mondom, magáénak, szívverébből szakadottnak vall.«

Legnagyobb költőink tisztán látták azt, hogy irodalmunk, ha a népet szolgálja művészetével, előkészítheti a nép uralmát az életben is. Éppen ez a forradalmi irodalom hivatása. A marxizmus-leninizmus tanítása a forradalmi eszmrék jelentőségéről a forradalom előkészítésében is ezt a gondolatot teszi tudományos érvényűvé: »A gondolat anyagi erővé válik, amint a tömegekbe hatol.« A forradalmi eszmrék terjedésének a XIX. század elején nálunk, de Oroszországban is legjobb eszköze az irodalom volt. Az irodalom volt az a szószék, ahonnan az önkény és a nemzeti élnyomás ellen harcolni lehetett. Ez volt az irodalom sajátos szerepének magva. Hogy mennyire így volt ez, mutatja például az a lelkesedés, amely a magyar színjátszás, a magyar dráma, a magyar népköltészet ügye iránt ebben az időben általános volt

Ebben a nagy harcban a kritika sem maradt el, különösen a reformkort előkészítő s a reformkorszak kritikája. Bajza József 1831-ben így írt:

»Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos. Ki kell irtanunk a hízkelkedés, a szolgai csúszás lelkét; ledöntögetnünk szobrait a bálványozásnak; elrezzentennünk a lelketlenséget; kimutogatnunk egymás vétkeit, botlásait, kimutogatnunk az útát, melyen nagy nemzetek példájaként a tökély magas pontjához vergődhetni. Ha mi barátainkat, rokoninkat, mint eddig, csak ölelgetjük; hitsorsosinkat csak dicsérgetjük; nagyjainknak csak hízkelkedünk, bókolunk; ellenségeinket csak üldözzük, s a jót bennök is elismerni nem akarjuk; ha rettegünk az igazat nyilván kimondani, ha örökké csak mellékes tekintetek szolgarabjai leszünk; úgy a tudományos haladásnak bizvást lemondhatunk még reményeiről is, úgy örök vesztelésben tespedezünk, s egy kínai penész fogja elborítani megemészteni nemzetiségünket, nyelvünket, tudományos létünket.«

Bajza felfogásában az nagyszerű, hogy rámutat a kritika társadalmi jelentőségére s összefüggésbe hozza a kritikátlanságot a nemzet tespedésével, a tudatlan szolgalelkű kritikát a maradisággal, a haladásellenességgel. Kőlcsey, Bajza nagy harcostársa így szállt síkra a kritika jogairól egyik 1833-ban írott munkájában:

»... Kritika nélkül mind író, mind literatúra vagy tespedésben marad, vagy tespedésbe süllyed vissza. Csak az igyekszik tovább haladni, aki tudja, hogy az út egy része még hátra van. Volt idő, midőn ellenségnek kiáltottuk azt, ki itt vagy amott hiányt vetett szemünkre; ki ez vagy amaz írónkat emberi gyengeség nélkül valónak nem hitte. S miért? mert az idegenek, úgy mondták, észre fogják venni hibáinkat. Ha tehát a Baróti Virgólnak recezenze a Bécsi Annálisokban Baróti Voss mellé, vagy éppen Voss elébe tette volna: lett volna-e azért a tiszteletreméltó öreg oly jeles mint Voss? s a magyar nemzet birt volna-e oly Virgilt, mint a német? Pedig úgy hiszem, az volna a való cél, legalább annak kellene lenni, hogy jelesek és nagyok legyünk; nem pedig, hogy csekélységünk szomszédaink előtt rejtve maradjon. Ha vagynak fogyatkozásaink, s azokat magunk vesszük észre, kettőt nyertünk. Mert mind az idegenektől elragadtuk az időt azokat szemünkre vetni; mint a jobbulás útjára vezettük magunkat. Valameddig magunkat tömjenezzük, s parányi tehetségeinket nagyítóúvegen szemlélvén, hibáinkra szemünket bezárjuk; valameddig a bíráló kritikust kifogás nélkül garázdának, műveinket jobbitás alá nem eshetőknek, írói dicsőségünket csorbíthatatlannak hisszük; mindaddig gyermekek maradunk, s a mély tudományok pályáján és a szépművészség mezején egyenlőleg erő és ízlés nélkül fogunk bolyongani. Írók és olvasók örökös viszonyban vagynak egymással; íróival együtt halad az olvasóközönség, együtt állapodik meg, együtt marad hátra. A kritika következései mind a kettőre nézve jöltevők, mert ha egyfelől az író studiumra kényszerítették, másfelől az olvasó szemei megnyílnak, s kezd látni s ítélni.«

Kőlcsey itt igen fontos kérdést vet fel: a kritika *közvetítő szerepének* kérdését irodalom és társadalom, író és közönség között. A haladó magyar kritika jelentékeny képviselői meglátták a kritika társadalmi szerepének magvát, jogy t. i. a kritika úgy kapcsolódik a társadalom életéhez, a társadalmi haladáshoz, hogy megteremtí az állandó, szerves kapcsolatot az író műve és az olvasó között. Vajda János 1861-ben így gondolkozott erről: »E részben legfőbb tényező lévén az irodalom, fontos dolog az újabb nemzedék jellemének alakulására nézve, mily irányt vesz a nemzeti irodalom; mert mint főnebb mondok: közönség és költő egymásra kölcsönösen hatnak, s az elemző, elmélkedő ítélet játsza a közvetítő szerepét a két fél között, melynek egyaránt feladata az alkotó író és az olvasóközönséget hibáira figyelmeztetni.«

Ha a kritika közvetít irodalom és társadalom között — márpedig ez a kritika legfontosabb funkciója — akkor a haladó kritika azért harcol az irodalmi fejlődésért, hogy ez a nép felszabadulását, a nemzet felszabadulását segítse elő, hogy az irodalom szalónok játékszeréből a nép nevelője legyen, hogy a társadalmi fejlődés legégetőbb problémáit vesse fel azokra igyekezzen feleletet adni, hogy az irodalom a nemzeti felszabadulási harcmotorja legyen. Ezért vívott olyan elkeseredett, késhegyremenő harcot a magyar kritika a XIX. század elején a magyarnyelvű színházért, a játékszín fejlesztéséért. Ezért kezdik el gyűjteni a magyar népköltészet kincseit, ezért indult meg a győzelmes harc a néprálmáért a költészetben. Ezért írta például Kultsár István 1818-ban ezt a felhívást: »Az anglusok, németek, franciák vetélkedve gyűjtögetik a köznép dalait. Az ártatlan természet festi ezekben magát, és a nemzetnek természeti bélyege, erkölcsi szokása s életének foglalatosságai világosan kitésznek. — Bár a pusztákon és falukon forgó tudós hazafiak ezen dalokra figyelmesebbek volnának, s összegyűjtve vagy egyenként közölnék velem. Így fenntarthatnánk sok együgyű, de szép gondolatot, s nem adnánk maradékainknak oly panaszra okot, amilyennel vádoljuk mi őseleinket, kik már Attila és Árpád udvarában, sőt, Mátyás király alatt is a vitézeinknek viselt dolgaikat énekelték: de írásban reánk nem szállították.

Együgyű, de tiszta öröme fakadást mutat ezen Békés vármegyei dal:

Víz, víz, víz
Nincsen olyan víz,
Mint a Körös víz.
Potyka, csuka terem benne ;
Szép leányka fürdik benne ;
Nincsen olyan víz,
Mint a Körös víz.

Talán közönségesebb a következő :

Ritka rendet vágtam ;
Sűrű boglyát raktam ;
Minden boglya alatt
Egy pár csókot kaptam, stb.

Aki az ilyeneket velem közölné, nemcsak engemet, hanem az egész nemzetet is lekötelné, mivel a nemzeti költőtehetségnek példáit ezáltal fenntarthatnók, s nem kénytelenítenék csak az olasz szonetteket, canzonekat csudálni.»

Természetesen sok formalista elem is elegyedett ezekbe a törekvésekbe ; de a népi forma követelése (még ha a népi elemet pusztán formális oldalról fogták is fel) ebben a korban objektíve haladó s nem retrográd mozzanat volt, mint a forradalom leverése s a kiegyezés utáni Gyulai Pál (formalista) népiessége. A forradalom előkészítésében igenis különleges, sajátos szerepe volt a magyar kritikának : mert ő tudatosította az irodalom fejlődésének irányát, mert a nép igazi érdekeit képviselte az irodalom előtt s mert a haladó irodalom szavát vitte el a néphez. Bajza József így kapcsolta össze pl. az eredeti magyar darabok előadásának kérdését a nemzeti haladás ügyével :

»... El nem mulaszthatjuk az igazgatóságnak és színészeinknek egy dolgot hazafiúi lelkekre kötni, az eredeti darabok sorsát. Nekünk nemzetiségre s ennél fogva eredetiségére kell törekednünk mindenben, de kivált színpadunkon, mert ez nagy következtetésű dolog. Mit akarunk mi színházainkkal? Nem egyedül mulatságot, gyönyörködtetést ; nekünk magasabb célokat kell hozzá kötnünk, nyelvet, nemzetiséget. Figyelmet kell tehát fordítani, a legnagyobbat, honi íróink termékeire. Ez a legalkalmasabb eszköz felsőbb célainkra.»

Igy harcoltak haladó kritikuskaink a magyar nép felszabadításáért az osztrák gyámság alól.

E megjegyzésekkel egyet akartunk mondani: hogy volt a magyar kritika történetében is olyan időszak, amikor kritikánk irodalmunkkal együtt fontos tisztet töltött be: ő volt a nemzet öntudatának képviselője, a nemzeti felszabadulásért vívott harc egyik vezetőereje. Csak a nagy magyar forradalom bukása akasztotta meg kritikánk szépenívelő fejlődését s ezért a forradalom leverése utáni kritikánkból hiányzik az a pezsgés, egészséges forrás, előretörő fejlődés, ami 48 előtti kritikánkat jellemezte. Éppen ezért megállapíthatjuk : a magyar kritika legértékesebb, legelőremutatóbb hagyományai abból az időből származnak, amikor kritikánk és a társadalmi fejlődés között meg voltak az igazi, a mély összefüggések, amikor a magyar kritika és a társadalmi haladás ügye egyazon dolognak két oldalát jelentette. A kritika az élet haladásából nőtt ki, az irodalom elméleti általánosításával a nép s az irodalom tanítója lett s így az irodalommal együtt az élet fejlődésének, a nép, a társadalom magára ismerésének, tudatosodásának eszközüvé vált. Ez a mély kapcsolat élet és kritika között — a magyar kritika történetének legfényesebb lapja.

4. Kritika és irodalom

Haladó kritikánk és irodalmunk viszonyának kérdése akkor lesz érdekes, ha megvizsgáljuk a haladó, az új irodalom és a régi kritika, s viszont, a haladó kritika és a retrográd irodalom harcát, ha az irodalmi fejlődés ügyétől nem szakítjuk el az irodalomkritika haladásának ügyét. Gondoljunk például Petőfi és kora kritikájának viszonyára nálunk és a Puskin, Gogoly művészetének s a Bjelinszkij kritikája közötti viszonyra a kor Oroszországában. Petőfit nem értette, mert ellenségnek tartotta a Császár-féle reakciós kritika : itt a haladó irodalom és a maradi, forradalom — és néppellenes kritika harcát látjuk. Puskit és Gogolyt, különösen ez utóbbit, Bjelinszkij magyarázta meg, elemezte ki tudományos mélységgel : itt a haladó irodalom és a forradalmi ideológia kölcsönhatását, termékeny kapcsolatát látjuk. Petőfi költészetével, verseivel tört utat magának a nép szívéhez, a maradi kritika nem ismerte el sem Petőfit, sem a népet a költészetben és a politikában. Itt az irodalom halad az élen, a kritika hátul kullog. Puskin és Gogoly szintén a maguk erejéből lettek naggyá ; de a kor reakciós, cári és szlavjanofil kritikája mellett ott volt és erőteljesen hallatta szavát

az igazi, a haladó, a jelentékeny is, Bjelinszkij kritikája, amely vállvetve harcolt a nagy irodalommal a nép felszabadításaért. Ott az irodalom és kritika együtt haladnak, sőt, a kritika jár az élen, mert általánosítja, értelmezi az irodalmi alkotásokat, mert következtetéseket von le az irodalom és az élet összehasonlításából és ezekkel a következtetésekkel még következtetesebben buzdít harcra, mint maga az irodalmi alkotás. Az irodalomkritikában — Bjelinszkij munkásságában — a haladó irodalom és a haladó filozófia, a haladó politikai világnézet harcokból kikovácsolt egységet látjuk. E mellett Bjelinszkij példája nagyszerű illusztráció *irodalom és filozófia* dialektikájára is a *kritikában*, mert Bjelinszkij eszméi fejlődése az idealizmustól a materializmusig és a romantikától a realizmusig, a felvilágosító-jellegű kritikai tevékenységtől a forradalmi demokratizmusig éppen azt bizonyítja, hogy ez a két tudatforma — irodalom és filozófia — a kritikában találkozik össze, itt teremődik meg az átmenet az irodalomból a filozófiába és megfordítva. Bjelinszkij a 30-as évek közepén, irodalomkritikai munkásságának kezdetén szubjektív idealista, átmenőben van az objektív idealizmushoz, Fichtetől Schellingén keresztül Hegelhez. Az irodalomban ekkor jelentkezik első elbeszéléseivel, humoros írásaival Gogoly: ez még a romantika szakasza fejlődésében. A 30-as évek végén Bjelinszkij hegelianus, objektív idealista, feltétel nélkül elfogadja a német filozófus rendszerét is, módszerét is, sőt, eljut az abszurdum elfogadásáig Hegel nyomán, hogy t. i. »minden észszerű, ami valóságos, így tehát az orosz cárizmus is. Ebben az időben jelentkezik szenvedélyes leleplező művészetével Lermontov, a nagy költő és az ő tanulmányozása nem hagy csekély nyomot a kritikus fejlődésére: az ő költészetének elfogadása — egész sereg egyéb fontos körülmény mellett, melyekre *Csernisevszkij* a »Tanulmányok a gogolyi korszakról« című művében felhívja a figyelmet, — egyet jelentett annak megértésével, hogy az orosz cárizmus valósága nem észszerű, hogy nem annak van igaza, aki, mint ekkor ő maga is, kiegyezett a valósággal, hanem azoknak, akik — mint Herzen és társai, — a cárizmus elleni harc útjára léptek. Ez az átmenet kora az idealizmustól a materializmushoz Bjelinszkij-nél, a realizmus győzelmének megérése az orosz irodalomban. (Puskin, Gribojedov, Lermontov, mint a Gogollyal végérvényesen győzelmeskedő realizmus előkészítői.) A 40-es évek közepétől haláláig (a magyar forradalom első győzelmeinek idején halt meg, 1848-ban), Bjelinszkij végérvényesen átmegy a filozófiai materializmus álláspontjára, szakít minden idealista kritikai felfogással és eljut a forradalmi demokratikus eszmék hirdetéséig. Ekkor alakul ki Gogoly kritikai realizmusa nyomán az újabb orosz írónemzedék új irányzata, amely a gogolyi vonal továbbfejlesztését jelentette. Bjelinszkij ennek a gogolyi irányzatnak, az ú. n. »natúrális iskolának« a szószólója, istápolója, védelmezője és győzelemresegítője. Az ő szárnyai alatt nevelkednek Nyekraszov, Turgenyev, ő fedezi fel a fiatal Dosztojevszkijt (bár mindjárt ez utóbbinak második-harmadik műve után, amelyekben antirealista irányba hajolt el, határozottan megtagadja a polgárjogot ettől a misztikus vonaltól, ugyanakkor elismerte azonban az író tehetségét), ő ad máig is helytálló, mélyen igaz, tudományos pontosságú elemzést Herzenről és Goncsárovról stb. Ez már a forradalmi demokrata eszmék, a harcok materializmus korszaka működésében, amelyben bár távolról sem mindig következetesen, mégis megtermékenyítően ott van a hegeli dialektikus módszer is. Ez a viszony a haladó irodalom és a haladó kritika összefüggésének második oldalát mutatja, amikor már nem pusztán a haladó irodalom segít a kritikának megtalálni az élet és az irodalom döntő kérdéseire a helyes választ (vagy akár csak felvetni ezeket a döntő kérdéseket), hanem amikor az életet és az irodalmat filozófikusan átértő haladó kritika segíti az irodalmat fejlődésében, ez tudatosítja annak ösztönös mozgását, nyeseget és gyomlál, de becéz és simogát is, mert itt a kritika már nem egyszerű függvénye az irodalmi életnek, hanem annak jogos és megbecsült *irányítója*, vezetője.

És megfordítva: ahol az irodalomkritika haladó képviselői nem emelkednek fel odáig, hogy a haladó irodalomnak tudatosan utat mutassanak, ahol a haladó kritika megmarad az irodalom *szemlélőjének* és nem lesz annak *irányítója*vá, ott feltétlenül felmerül a kritikusok szubjektív tehetségének vagy tehetségtelenségének kérdésén túl az irodalom és még tovább a társadalom fejlődésének objektíve torz vonalának kérdése. Így a magyar irodalomkritikában is. Erdélyi János, Gyulai Pál, Tolnai Lajos, Greguss Ágost — nem voltak tehetségtelen kritikusok: mégis önálló olyan fejlődést idealizmustól materializmusig, mint amilyent Bjelinszkijnél láttunk, sehol sem tapasztalhatunk. Ennek oka nem csupán a kritika filozófiai eszméi mondanivalójában, módszereiben, hanem az irodalomban és annak anyagában, az életben, a valóságban rejlik. Mert kritikánk fejlődését nagyban megnehezítette az a körülmény, hogy irodalmunk nem jutott el a kritikai realizmusig a XIX. század elején és derekán, mint egész irodalmunk uralkodó irányzatáig és hogy — ezzel szoros összefüggésben, — irodalmunkban uralkodó műfajnak megmaradt a líra s nem a széles, a társadalom egészét, totalitását megmutató epikai formák, mint a regény. (Ezt a kérdést, az orosz és a magyar irodalom sajátos szerepével kapcsolatban más helyütt bővebben kifejtjük.) A magyar kritika elméletileg kidolgozta és általánosította századeleji irodalmunk fő irányát, a népi, nemzeti irodalom elvét. De kritikánk nem dolgozta ki és nem általánosította a kritikai realizmus elveit, mert irodalmunk

maga sem jutott el ebben az időben a kritikai realizmus győzelméig. Itt a haladó irodalom és a konstatáló irodalomkritika viszonyát látjuk, míg a forradalom utáni kritikánkra, a Gyulai-korszak kritikájára az jellemző, hogy a népnemzeti elv dogmává csontosodott, olyan bunkó lett belőle, amivel a kritika minden továbbhaladást ledorongolt. Az a visszás helyzet áll elő kritika és irodalom viszonyában, hogy az előző korszak irodalmi haladásának eredményeiből kinövő kritika abszolút, statikus dogmává lesz és a tegnap szemszögéből tagadja a mában felszínre törő holnapot. Ez nyilvánvalóan nem igazi irányítás, vagy nem haladó irányítás, mert itt a kritika irányító szerepe nem az irodalmi és társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeinek megértésén, vagy legalább is azok megsejtésén alapszik, hanem éppen ellenkezőleg az objektív fejlődéstendenciák teljes megnevezésén és a velük való harcon alapult. Ha a magyar irodalom a XIX. század elején objektíve a nemzeti felszabadítási harcot tükrözte és akkor ez a fejlődési tendencia (népnemzeti elv) még kizárólagos formájában is helyes volt, úgy a forradalom bukása után a magyar irodalom fejlődésének objektív menete kétségtelenül a kritikai realizmus irányában fordult s éppen ezért az első korszak elve már nem lehetett többé kielégítő. A kritika — elsősorban a legtekintélyesebb kritikus, — Gyulai, nem vette észre és nem akarta észrevenni ezt a törvényszerűséget és kézzel lábbal hadakozott Zilahy, Tolnai Lajos ellen, de harcolt Jókai ellen is, harcolt a kritikai realizmus minden objektíve forradalmi törekvése ellen — a népnemzeti elv nevében. Amikor tehát a haladó magyar kritika XIX. század közepétől egyre inkább általánossá vált passzív, szemlélődő szerepéről beszélünk, szemben a kor orosz forradalmár-demokrata irodalomkritikájának aktív, irányító szerepével, akkor egész kritikánk egyik központi korlátját, fogyatékoságát, hiányosságát emeljük ki. Világos, hogy az irodalomkritika, amely közvetít az írótól az olvasóig és viszont, nem akkor látja el tökéletesen feladatát, ha az irodalom uszályában kullog, ha csak szemléli és értékeli azt, hanem akkor, ha — a marxista-leninista filozófia ismeretelméletének gyakorlatáról szóló elvének megfelelően — irányítja is azt. Az orosz forradalmár-demokraták kritikája éppen a gyakorlat napirendre tűzése miatt nevezhető — többek között — a lenini irodalom-bírálat előfutárjának.

A mi fiatal szocialista irodalomkritikánk is akkor lesz méltó a szo cialista névre igazán, ha az új irodalmunkban végbemenő objektív fejlődéstendenciák megértésével és azok elméleti tisztázásával egyben utat is tud majd mutatni az íróknak, az irodalomnak; ha az egyes művek elemzésén keresztül egyben felfedi irodalmunk és életünk belső törvényszerűségeit, s mindebből helyes következtetéseket von le úgy a műre és az íróra, mint az irodalomra s végső fokon az életre is. Ebben a kérdésben haladó kritikánk hagyományai a múlt század második felében nem sokat segítenek nekünk, ahhoz pedig, hogy megoldhassuk ezt a feladatot, szükséges az is, hogy harcoljunk régi kritikánk e fogyatékosága ellen. Ez a probléma is csak harcban oldható meg: a történelmi folytonosságot a régi és a mai magyar kritika között csak úgy teremthetjük meg, ha a hasznos és előremutató vonások mellett kiemeljük, megállapítjuk és leleplezzük a hibás, káros, ellenséges vonásokat is, ha új kritikánk fejlesztését összekötjük a régi hibái elleni harccal és még haladó nézeteinket is marxista-leninista újraértékelésével.

II.

Haladó kritikánk legmaradandóbb, legtündöklőbb hagyományai azok, amelyek a 48-as forradalomhoz fűződnek, azt készítik elő, annak eszméit őrzik meg híven és fejlesztik tovább. Kritikánk — irodalmunkkal együtt — sajátos szerepet vitt a magyar szabadságharc előkészítésében: a reformkorig — amikor az irodalom és a kritika különleges misszióját a politikai harc, a reformországgyűlések stb. részben már átvette, — ők voltak a társadalmi tudat megváltoztatásának legfőbb eszközei. E korszakban s ezután is a kritika a népi, a nemzeti irodalom elveit harcolta, így vagy amúgy előkészítette a nemzeti szabadságtörekvések politikai megvalósítását. De, amint tudjuk, kritikánk — különösen a forradalom leverése után — a népi, nemzeti elvet abszolutizálta, dogmává változtatta s mint minden dogma, a népi-nemzeti eszmék is a kritikai fejlődés gátjává váltak. A kérdés akkor kezd érdekes lenni, ha arra próbálunk választ adni, hogy van-e valami közösség a forradalom-előtti népi-nemzeti irányzat elvei és a forradalom utániak között? Másszóval: voltak-e, s ha igen, melyek voltak azok a vonások a kritika népi, nemzeti elveiben, amelyek a forradalom bukása utáni megváltozott körülmények között ezeket az elveket haladásellenessé tették? Beszélhetünk-e arról, hogy már forradalomelőtti irodalmi és kritikai fejlődésünkben megvoltak a csírái a Bach-korszak, a kiegyezés s az utána következő kor tekintélyes, hivatalos, akadémikus, Gyulai-képviselte kritika dogmatizmusának, formalizmusának? Mert, ha a forradalom határkő is a magyar kritika fejlődésében, mégis, nevetséges lenne tagadni *minden* kapcsolatot, minden átmenetet forradalom előtti és utáni kritikánk között. Szerintünk *meg volt* a lehetősége annak, még a reformkorszak és a forradalom irodalmában és kritikájában is, hogy később szerencsétlen körülmények között ez a lehetőség jól kitapintható, kézzelfogható

valósággá legyen. A kérdés azért tarthat számot bizonyos érdeklődésre, mert megvilágításán keresztül megérthetjük haladó kritikánk néhány *alapvető* történelmi korlátját, alapvető ellentmondását. Ha ugyanis kiderítjük azokat a belső ellentmondásokat, amelyek kritikánk forradalom *előtti* fejlődésének mozgatói voltak, világos feleletet adhatunk azokra a következményekre is, amelyek a forradalom *után* kritikánk megállapodását, fejlődésének lelassadását, majd dekadenciáját jellemzik. Irodalmunk forradalom előtti fejlődésének jellemzője az, hogy eljutott a klasszicizmustól (Berzsenyi), a romantikán keresztül (Vörösmarty) a népi, nemzeti irányig (Petőfi, Arany), de megállapodott a kritikai realizmus előtt, nem bontotta ki azt, nem fejlesztette vezériránnyá, mint ahogy pl. az orosz irodalom Gogoly irányát. Ennek oka nem irodalmunkban s nem kritikánkban rejlik. A magyar társadalmi fejlődés kulcsa e korban a *nemzeti függetlenségért vívott harc volt*, melyet, a nemesi osztály vezérlete alatt harcolt meg a magyar nép s *nem a jobbágyság felszabadításáért folytatott küzdelem*, amely utóbbihoz hiányzott a harcképes, gazdaságilag jelentős, erős polgárság. Mármost abból az ellentmondásból, hogy a társadalmi fejlődés napirendjén előtérben a nemzeti felszabadulási harc került (mert csak ennek a harcnak volt meg a reális osztályereje a köz- és kismemesség személyében) és hogy ugyanennek a kapitalistajellegű fejlődésnek másik, elengedhetetlenül fontos szükséglete, a jobbágyság földdel együtt való, térítésnélküli felszabadításának kérdése csak kisebb erővel volt képviselve (Táncsics) — ebből az ellentmondásból a polgári demokratikus átalakulás két oldala között — következett az irodalmi fejlődésben az a lényeges ellentmondás, hogy irodalmunk a népi-nemzeti irodalomig anélkül jutott el, hogy egyszersmind a magyar társadalom kritikai-realista tükré is lett volna. Az irodalom fejlődése — ha nem is mechanikusan — de mindig a társadalmi fejlődés megközelítően pontos, viszonylag teljes tükré. S mivel a magyar gazdasági fejlődésben a XIX. század elején alapvető volt az az ellentmondás, hogy a kapitalista termelőerők fejlődése megkövetelte a szabad nemzeti piac, ipar kialakulását és nagyméretű fejlődését, de másrészt az alacsony termelékenységgű jobbágymunka felváltását is bérmunkával s hogy a termelőerőknek a fejlődéstendenciája ellentétben állott az elmaradott feudális termelési viszonyok állapotával, — ez az ellentmondás kidomborodott az ország társadalmi szerkezetében is. Ennek az ellentmondásnak volt az osztálymegfelelője az ellentmondás a forradalom burzsoá jellege s a forradalmat éppen ezért következtelenül megvalósító nemesség osztályjellege között. A társadalmi viszonyok ellentmondásai így vagy amúgy megnyilvánulnak a félépítmény formáiban, így az irodalomban is, amely e korszakban a társadalmi tudat megváltoztatásának fontos eszköze volt. Az *irodalomban a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásai nem közvetlenül tükröződnek, hanem az alapon, — a termelési viszonyok összességén — keresztül*, ahogy ezt *Sztálin* elvtárs korszakalkotó nyelvtudományi munkáiból megtanulhatjuk. A XIX. század eleji magyar irodalom ellentmondásai is a kor osztályharcának, a társadalmi-termelési viszonyok ellentmondásosságának volt a közvetlen kifejezője s az alap tükrözésén keresztül világította meg a kor alapvető ellentmondását a kapitalista termelőerők fejlődése és a feudális társadalmi viszonyok között. Az irodalomban a társadalmi fejlődés belső ellentmondásai — többek között — úgy tükröződtek, hogy mivel az élet napirendjén elsősorban a nemzeti felszabadítási harc állott, az irodalom is a nemzeti eszmék hirdetője lett s a forradalom győzelmét valóban biztosítani tudó *jobbágyság* felszabadításáért vívó, harc nem vált az irodalmi fejlődés vezérirányává (a kritikai realizmus alakjában). De, mert az élet maga *felvetette* ezt a másik oldalát is a nemzeti szabadságharcnak, s mert legnagyobb írónk, költőink *megérezték* annak szükségyszerűségét, hogy műveikben a társadalmi viszonyok belső konfliktusait ábrázolják (gondoljunk csak a »Falu jegyző«-jére!) s mert, végül, a forradalmi fejlődés menetében az irodalom, amely a nemzeti öntudat egyik képviselője volt, megértette a jobbágykérdés fontosságát, — a magyar irodalom megtette az első, rendkívül sokatigéző lépéseket a magyar kritikai realizmus kidolgozása felé. S itt nem »csak« Petőfi-re gondolunk, vagy a forradalmat aktívan támogató Aranyra, nemcsak költőinkre gondolunk, hanem elsősorban a magyar regény olyan nagy képviselőjére, mint *Eötvös József*s különösen arra a műre, amely 1847-ben, a forradalom előestéjén hívta fel a figyelmet Dózsa népre: a »Magyarország 1514-ben« c. regényre. Eötvös regényét azért igen fontos kiemelni, mert ez a mű azt bizonyítja — ha összevetjük a Falu jegyzőjével — hogy a magyar irodalom is úton volt a kritikai realizmus győzelme felé s ha a forradalmat nem tiporják el a cár és a császár seregei, ha nem verik béklyóba a nemzet szellemi alkotó lendületét, ha nem szegik szárnyát annak a hatalmas, mélyről jövő *társadalmi* bírálatnak, amelyet — ha nem is a nép szemszögéből — ez a regény már kifejezett, egészen bizonyos, hogy népi-nemzeti irányzatunk rövidesen magyar (tehát népi, nemzeti) kritikánk realizmusba fejlődött volna.

Kritikánk azonban *nem* vette észre ezt a társadalmi-fejlődésünk-megkövetelte irodalmi fejlődéstendenciát; mindössze közönyösnél valamivel melegebb, legfeljebb dicsérő *véleményezésre* futotta erejéből. De odáig kritikáknak még, leghaladóbb képviselői sem jutottak el e korban, hogy a kritikai realizmus mellett, mint irány mellett, lándzsát törjenek,

hogy elismerjék a szükségességét a magyar társadalom szerkezetének, fejlődésének átfogó, mélyenszántó bírálatnak, hogy harcoljanak e bíráló-jellegű életábrázolás győzelméért az irodalomban. Sem Kölcsey, sem Bajza, sem Erdélyi, sem Gyulai nem ismerte fel azt, hogy koruk irodalmi fejlődésének lényege, főkövetelménye a nemzeti szabadság gondolat hirdetésével együtt s azontúl is a nép, az elnyomott néptömegek felszabadításának hirdetése, hogy az olyan remekek, mint Katona »Bánk bán«-ja, Eötvös »Magyarország 1514-ben«-je, hogy Petőfi arisztokraták és Pató Pál-féle nemek ellen irányuló forradalmi-demokratikus költészete, hogy Arany »Szegény jobbágy«-a, »János pap országa«, stb, stb — hogy mindez a magyar élet *központi* kérdéseit veti fel s nem véletlen »kisiklás«, e költők művének »gyenge oldala«, ahogy még haladó kritikussaink is vallották. Ezt nem értette meg kritikánk már a forradalom előtt sem. Természetes, hogy ennek a kritikának forradalomelőtti korlátjai hatványozottan hatottak 49 után, amikor már a politikai viszonyok sem engedték a társadalom egészét leleplező kritikai realizmus szabad kifejlődését, amikor a magyar társadalmi fejlődésre a »porosz út« volt már jellemző, az opportunizmus, a »nemzet« kiegyezése a császárral. A magyar kritika ezért sohasem emelkedhetett fel arra a magaslatra, ahová a kor orosz kritikája Bjelinszkijjel felemelkedett: hogy t. i. az irodalmi folyamatok mélyenjáró elemzésén keresztül eljusson annak az irányzatnak felfedezéséig, neveléséig, az érte való harcig, amely egyedül képes *teljes* képet rajzolni az életről, mélyen feltárni a társadalmi élet viszonyait, harcait, megmutatni a rosszat s harcolni az ellen, meglátni azt, hogy ennek a társadalomnak nem kisérvőjelensége, hanem *lényege* az elnyomás, a kizsákmányolás, a népbuhtítás, a sötétség, a reakció, a negatívum s hogy tehát az irodalom csak akkor lehet igazán jelentékeny, ha megmutatja az életben uralkodó rosszat s ha a művészi szó fegyverével harcol ez ellen a rossz ellen. Ez volt Bjelinszkij világraszóló felfedezése: Gogoly művészetének, mint az orosz társadalom, a népelelmények zseniális művészi kipellengérezésének, mint az akkori orosz élet reakciós lényegét adekvátnan visszatükröző művészetnek megértése és elméleti általánosítása. Ez volt az az új — a kritikai-realista, a forradalmi-demokratikus esztétika kidolgozása, — amit Bjelinszkij hozott az orosz nép s az egész világ esztétikai gondolkodásának kincsesházába. A magyar kritika nem jutott el ehhez a nagy felfedezéshez; ha Erdélyi János el is ismerte Jósika, Eötvös, Kemény munkásságát, ha meg is dicsérte a »Magyarország 1514-ben«-t; ha Erdélyi és Gyulai írtak is Petőfiről és sokat meg is értek költészetéből, azért egyikük sem jött arra a gondolatra, hogy Eötvös éppen azt az irányt fejezi ki, annak az ábrázolási módnak tör utat, amire mindennél nagyobb szüksége van irodalmunknak, ami az akkori magyar élet belső, rejtett ellentmondásaira hívta fel a figyelmet s már pusztán ezzel a megmutatással is bírálatot mond felette, már ezzel is kiutat mutat a feudális nagybirtokrendszer ellentmondásaiból. Erdélyi ezt sohasem értette meg: megakadályozta benne istenhívó vallásossága, hegelianus meggyőződése, idealizmusa, az, hogy az élet belső rúgót nem magában az életben, hanem a világszemlemben kereste.

Ha Petőfinek igazi, hozzá méltó kritikus, esztétikusa lett volna, mint Puskinnak és Gogolynak Bjelinszkij, vagy a későbbi orosz irodalomnak Csernisevszkij és Dobroljubov, kritikánk bezonyíthatta volna a nagy költő világraszóló jelentőségét, aki 48-ban a forradalmár demokrata pártosságával vesézte ki azt a Pató Pált, akinek párját az orosz irodalom a »felesleges ember« típusa alatt ismerte s aki Goncsarov Oblomovjában kapta meg végső megmintázását. Dobroljubov mélyenszántó elemzésben mutatott rá Oblomov »nemzeti jellegére«, rothadtságára, a nemesség parazitáságára; a magyar haladó kritika sohasem jutott el a Petőfi-ostorozta magyar Pató Pál kritikájának megértéséig.

Erdélyi János az »Egy századnegyed a magyar szépirodalomból« c. művében (Kisebb prózái II. Sárospatak, 1863.) részletesen elemzi a legújabb magyar regényeket, így Jósika és Eötvös műveit is. Jósika második regénye ellen (amely a híres Abafi után íródott, címe: »Zólyomi«), így fakad ki a kritikus:

»... Második regényével már esztétikai eretnkség bűnébe esett Jósika, midőn Zólyomiban a költői igazságszolgáltatást elmulasztá, úgy akaráván a világot és embert rajzolni, amint van. (A mi kiemelésünk. F. L.) Ha lehet, gondolá ő, a világban igazságtalanság, miért nem a regényben; ha van ember, ki büntetlenül visz el nagy bűnöket, miért kellene másképp lenni a költészetben? — Ez fonák tan, melyet legalább akára, senki nem követett utána; egyébiránt az ő esztétikai elve mindamellett az erkölcsiségre vonatkozik, erkölcsi irányba indult és haladott. Már Abafi legelső bírálója (Tornay a Figyelmezőben) észrevette, hogy eltérve Goethe-től, ki a művészetben nem ismeri el az erkölcsi célt, mint legfensőbbet, Scott Walterral tart s maga az, hogy angol izlést követ, jó előjelnek mutatkozott Jósikára nézve. Mi engem illet, ez erkölcsi vagy inkább erkölcsös művészetre nézvést jó eleve kimondám meggyőződésemet s e részben lehetetlen Goethehez s a vele rokon tanítványú Hegelhez nem ragaszkodnom...«

Erdélyi felfogása szerint Jósika műve azért nem szép, mert az erkölcsöt tartja főelvének vagy, pontosabban, azért mert Jósika úgy akarta a világot és embert ábrázolni, amint van. Erdélyi itt a realizmus lényegét, alapját támadja meg: mert a realizmus esztétikájának éppen

az a kiinduló tétele, hogy az életet, a valóságot úgy kell ábrázolni, amint van s nem úgy, ahogy mi szeretnénk vagy ahogy a világszellem diktálja. A realista esztétikának ez a tétele szoros összefüggésben van a materialista esztétika ismeretelméleti alapjaival: mert a materialista esztétika nézőpontjából a világ, a valóság az elsődleges, a tudat, a művészet másodlagos; a valóság magasabban áll a művészetnél, tehát aszép a valóságban szebb mint a művészi szép. A valóság gazdagabb, kimeríthetlenebb a művészetnél, a valóság a művészet tárgya, forrása. Tehát a művészet feladata nem az, hogy megszeplítse, idealizálja a valóságot, hanem az, hogy művészen tükrözze vissza a valóságot, hogy olyannak ábrázolja a világot, amilyen, amilyen. Erdélyi tétele tehát egyrészt a realizmus esztétikája ellen irányul, de másrészt s ezzel elszakíthatatlan egységben a materialista esztétikát is tagadja: s Jósika művészetét éppen azért nem képes igazán megérteni, realista törekvéseit igazán értékelni, mert nem az irodalomból, nem Jósika alkotásából és a való életből indul ki, hanem saját elméleteiből, Hegel esztétikájából, előre elkészített ellenvetésekből. Ezért alapvetően helytelen Erdélyi álláspontja, mind felfogásának mondanivalójában, mind módszerében. Ezért képtelen arra, hogy a magyar irodalomban felfedezze az újat, hogy meglássa a Jósika képviselte próbálkozás mögött a kor viszonyainak megfelelő irodalmi irányzatot, hogy élére álljon ennek az új felfogásnak, hogy tanuljon tőle és taníthassa azt. Így mutatkozott meg az ő irodalmi kritikájában világnézetének korlátoltsága. Ez Erdélyi téves irodalomkritikai nézeteinek gyökere.

Erdélyi, de Gyulai is elvetették Petőfi politikai verseit, tagadták azok költői becsét, mindketten a költő fiatalságával magyarázták költői, emberi életművét. Petőfi és a magyar kritika viszonyát érdekesen jellemzi Tolnai Lajos, aki ezt írta »Ferenczi Zoltán, Petőfi életrajza« című tanulmányában (1897):

»Hol írta Petőfi költeményeit, mely faluban, kinél, jó ebéd után vagy éhesen, nem határoz. Kit akart dicsőíteni, a tanító leányát, vagy a nagyúrét, ahhoz sincs semmi közöm, főképp ily szedett-vedett értesülések alapján. Az a fő, milyen az a költemény, mit ír?

Nos, ebben a kérdésben mai napig nem állapodott meg a magyar irodalom.

Garay János eleinte ézt-azt silánynak, középszerűnek mondja, de már *Lisznay* rajong mindegyikért. *Bajza* éppen nem lelkesedett érettük; *Vörösmarty* azonban igen jól tudta *tűrni*. *Erdélyi* János a lehető legóvatosabban szól Petőfi költeményeiről mond is, nem is. Mintha sajnálná, hogy nem tudta őket megszeretni igazában; *Pulszky* Ferenc védi és simogatja; *Eötvös* József, mint mindenkiről, Petőfiről is csak jót tud írni. De, hogy! És később megjegyzi: »Látnivaló, hogy valami rózsás utakon nem haladt Petőfi«.

Hogy haladó kritikánk nem értette meg Petőfit, éppen úgy bizonyítja történelmi korlátjait, ellentmondásait, mint a fentebb idézett jellemző Erdélyi-értékelés Jósikáról. Kritikánk az irodalom és az élet kérdéseit vizsgálta, — de helytelen, idealista alapokon állva vizsgálta azokat. Kritikuskaink a kritika magas színvonaláért, elmélyültségéért harcoltak, ugyanakkor azonban nem jutottak el az önálló, termékeny, materialista, kritikai-realista kritikáig. Ezek az ellentmondások megakadályozták, hogy haladó kritikánk valóban tudományos színvonalra emelkedjék.

Miről van szó? Mi volt haladó kritikánk és haladó irodalmunk viszonyában az alapvetően helytelen, az osztálykorlátokhoz és történelmi korlátokhoz kötött? Miben ütközött ki kritikuskaink gyengesége a művek bírálatakor, az egyes költői alkotások elemzésekor?

Annak oka, hogy haladó kritikánk nem tudta felfedni az élet lényegét, kritikánk-osztály-világnézeti — és történelmi korlátjaiban rejlik. De kevés ezt kimondani: mert új, szocialista kritikánk csak úgy tanulhat hagyományaitól, ha a régi hibáiból is tanul, ha nem csupán a haladót tanulmányozza hagyatékunkban, hanem kritikus szemmel tanulmányozza a jót is, de a rosszat is, s csak e tanulmányozás után emeli ki a haladót, az előremutatót. Kritikánk és irodalmunk viszonyában azt a jellemző korlátot, általános fogyatékoságot láthatjuk, hogy kritikánk nem tudta az egyes mű elemzésében, irodalmi fejlődésünk egészének elemzésében az objektív valóság fejlődési törvényszerűségeinek s azok irodalmi megfelelőinek, tükröződésének mélyreható kimutatását adni, mindig csak a valóság egyik darabját, az irodalmi mű, a költői életmű egyik oldalát világította meg többé-kevésbé helyesen, ki felismerően, ki alaposabban. De az egész irodalmi folyamatot, az egész életművet, az egész életet reális mozgásában haladó kritikánk nem látta s a sajátos századeleji, forradalomutáni osztályviszonyok miatt nem is láthatta. Különösen szembetűnő ez a fogyatékoság akkor, amikor az új jelentkezését gátolja: amikor a magyar irodalomban olyan óriás jelentkezik, mint Petőfi, vagy amikor olyan irányzat kér helyet a nap alatt, mint a társadalom egészét kipellengérező kritikai realizmus előkészítői, mint Eötvös József. A kritika itt nem értette meg az újat az életben, ezért nem értette meg azt az irodalomban sem. Az igazi kritika azonban mint amilyen pl. a nagy orosz forradalmár-demokraták kritikája — éppen azért nagyjelentőségű, mert képes arra, hogy a mű elemzésén keresztül felfedje az életben jelentkező újat, amelynek csíráit gyönyörű virágba bontotta a jelentékeny műalkotás. (Gondoljunk pl. Dobroljubov kritikájára Turgenyev: »Napkelte előtt« című regényéről.) A kritika legszebb feladata éppen az, hogy kihámozza az író-művéből az életben születő új lényegét s hogy az irodalmi mű

elemzésével általánosítsa azt, következtetéseket vonjon le belőle a népnek, az olvasóknak: ilyen az élet, így éljete, így harcoljatok, hogy igazán ember-módra élhesetek. Haladókritikánk legszebb hagyományai éppen azok, amelyek fel-felcsillantják a forradalom felé haladó Magyarországon ezt a fajta kritikát: azt, amelyik utat mutat népnek és írónak a szebb, boldogabb élet felé. De kritikáinknak még e legegyszerűbb hagyományai is csak az élet egyik oldalát elemezték, csak az élet egyik oldalával foglalkozó irodalmat szerették és tisztelték. A másik oldaltól vagy elfordították a fejüket, vagy, ha már eltagadni nem lehetett, mint Petőfi esetében, lebecsmérelték, »nélnéssel« nyilatkoztak róla, vállon veregették. Ezért nem szorítkozhatunk csak hagyományainkra a nagy magyar irodalom műveinek tanulmányozásakor: ahhoz, hogy igazi képet alkothassunk nagyjainkról, a marxista-leninista esztétika segít bennünket.

Haladó kritikánk e sajátossága arra kötelez bennünket, hogy hagyatékunk tanulmányozásakor kritikus szemmel olvassunk, ne tüntessük el annak történelmi korlátjait, ellentmondásaival együtt vizsgáljuk meg s úgy válogassuk ki belőle azt, ami igazán haladó. A haladó magyar kritika és irodalmunk viszonya is ellentmondásos. S ez igazán érthető. Haladó kritikánk úgy segítette a nagy magyar irodalom fejlődését, ahogy tudta: nem volt világos iránytűje, tudományos világézete, természetes, hogy sokszor megbotlott. De nekünk, akik a sztálini korban élünk, nem szabad megbotlanunk azokban a kisebb-nagyobb kövekben, amelyek régi kritikánk elé megmászhatatlan falként tornyosultak: minékünk tanulnunk kell haladó kritikánk e negatív példájából is; nekünk már nincs jogunk elereszteni szemünk elől az újat az életben s az irodalomban; a mi kötelességünk, hogy az élet haladásából kiindulva, felfegyverkezve a társadalom fejlődésének tudományos ismeretével, világos és pontos választ adjunk az irodalom, az író és az olvasó, dolgozó népünk kérdéseire.

Ezt tanuljuk meg haladó kritikánk e történelmi korlátjából: az igazi kritika az életből indul ki és az életre hat vissza, az igazi kritika az irodalom fejlődésének törvényszerűségeit kutatja s eközben választ ad a társadalmi fejlődés fontos kérdéseire is; az igazi kritika tanul az írótól, hogy taníthassa népét és az irodalmat. Ez a feladat vár új, szocialista kritikánkra. S ehhez nyújt segítséget — ha az ellenpélda erejével is — haladó kritikánk fentebb vázolt fontos korlátja.

5. Kritika és filozófia

Haladó kritikánk filozófiai, esztétikai összefüggésének kérdése is akkor lesz érdekes, ha mozgásában vizsgáljuk meg, vagyis ha kielemezzük az irányzatok harcát a kritika történetében s ha megállapítjuk, hogy az adott korban miért éppen ez vagy az a filozófiai, esztétikai irány volt jellemző kritikánkra, hogy milyen a magyar filozófia, esztétika, irodalomkritika fejlődésjellege, hogy mi az, amivel elértük a kor tudományos, filozófiai színvonalát s mi az, amiben elmaradtunk, hogy tehát mi az, aminek leküzdésére kritikai hagyományaink vizsgálatakor szükség van? Ahhoz, hogy a kritika tudományos színvonalat érjen el, a marxista-leninista esztétika elveinek, következetes és alkotó alkalmazása szükséges az irodalmi művek elemzésében. Éppen ezért igen fontos, hogy haladó hagyományaink kritikai újraértékelésekor megállapítsuk: miben tanulhatunk tőlük és mi az, amit el kell vetnünk tanításaikból? S mivel Lukács könyvében főleg a haladó elemek kerültek bemutatásra, mi itt kiváltképpen a történelmi korlátokkal foglalkozunk majd. De ahhoz, hogy megértsük kritikánk és a filozófia összefüggését, röviden ki kell térnünk arra, hogy mi a helyzet Magyarországon a filozófiával általában? *Lukács György* akadémikus »Új magyar kultúráért« című könyvében írja:

»A magyar kultúrára jellemző, hogy egyáltalán nincs magyar filozófia. (A mi kiemelésünk. F. L.) Van nagy magyar irodalom, mely — különösen a lírában — egyenrangú a nagy európai népek irodalmával. Modern zenénk vezető szerepet játszik az egész világban. Képzőművészetünk színvonala már régen európai. A természettudományok, a matematika, sőt egyes történelmi tudományok terén is létrehoztunk már olyan teljesítményeket, amelyek világ méretben is megállják helyüket. Azonban olyan magyar gondolkodó még nem volt, akit — határainkon kívül — akárcsak tisztos másodrangúnak is lehetne számítani.

Majd hozzátézi:

»Ezt a tényt nálunk szerették elleplezni. Meg is találták rá a legkényelmesebb utat, amennyiben közepes vagy egyenesen rossz filozófiai bürokratákat, katedra-tulajdonosokat kineveztek komoly gondolkodókká. (Például: Pauler Ákost.) Ezzel persze a valóságban nem változott meg semmi.

Itt minket a filozófia szaktörténete nem érdekel. Amiről itt szó van, az a filozófia termékeny hatása a kultúrára, nemzeti kultúra és filozófia kölcsönös viszonya. És ezt illetőleg semmit sem használ az ilyen fajta kinevezés. Amit a francia kultúrában Descartes vagy Diderot, a németben Kant vagy Hegel, az oroszban Bjelinszkij vagy Csernisevszkij jelentettek, annak nálunk nyoma sincs, még távoli analógiát sem lehet fellelni. Sőt, még a szükséglet sem igen merült fel ebben az irányban» (U. o., 14. old.)

A magyar filozófiai gondolat fejlődésének sajátosságairól így ír:

»A magyar fejlődés sajátossága valamely, az angoltól sokban elütő, cant, valamely nemzeti tulajdonná nőtt különleges képmutatás: általános megállapodás az „illetékesek” közt abban, hogy a magyar nemzet igazi sorsdöntő kérdéseiről nem szabad, nem lehet, nem illik, nem „uri emberhez méltó” beszélni. Ez a társadalmi nyomás oly erős, hogy nem kevés a jóhiszemű ideológus, akinek elégedetlensége ösztönszerűleg a következmények, a részletek, e szimptomák ellen irányul, de aki mégis ösztönszerűen visszariad a magyar valóság igazi döntő kérdéseinek elgondolásától és kimondásától.

Mik ezek a kérdések?

Mindenekelőtt elnyomók és elnyomottak kizsákmányolók és kizsákmányoltak viszonya. Mivel Magyarországon a megújulási korszak kezdetén a nemesség a nemzeté lett, a nemzeti felszabadulás vezető rétege, ebben a kérdésben sohasem merülhet fel az az éles mindent-kimondás az a könyörtelen végig-elmenés, mint a francia és még inkább, mint az orosz forradalmat előkészítő gondolati fejlődésben. Természetesen nem szabad a reformkorszakot és a forradalom idejét a későbbi fejlődéssel párhuzamba állítani. Az az éleslátás és szókimondás, amely például Eötvös regényeiben megnyilvánul, nem találja párját a későbbi magyar irodalomban. És főleg Petőfinél látjuk — mint Révai József igen helyesen kiemelte — azt a minőségileg újat, amit a forradalmár plebejus réteg a magyar kultúra számára jelentett és főleg jelenthetett volna.

Ez a nekiindulás azonban megtörik a szabadságharc bukásával. A kapitalizmus, a polgárosodás, a civilizáció útja Magyarországon, hogy Lenin kifejezésével éljünk, porosz út: a kapitalizmus belenő a hűbéri maradványokba, anélkül, hogy azokat felszámolná, s ennek a társadalmi szerkezetnek pontosan megfelel az ideológia továbbfejlődése. Minél mélyebb a belső ellentmondás a magyar társadalom szerkezetében, annál lenyűgözőbb mértékben válik tabuvá az elnyomatás, a kizsákmányolás kérdése. Nem véletlen, hogy a magyar kultúrában az egyedüli valamennyire számbavehető filozófiai nekiindulásoknak 48 előtti gyökerei vannak (Eötvös József, Erdélyi János), a forradalom bukása után megtorpanás következik be, a nekiindulásnak nincsenek többé termékeny következményei. (20—21. old.)

Lukács György itt a magyar kultúra egészének filozófiai elmaradottságáról rajzol képet; Meg kell mondanunk: igaza van abban, hogy a magyar kultúrát általában, az irodalomkritikát is jellemzi a filozófia bizonyos hátraszorítottságának tünete.

Miről van szó? Nemcsak arról, hogy a magyar filozófia nem egyenrangú társa a nagy európai népek filozófiájának; nem csupán arról, hogy a magyar gondolkodás egészben véve lemaradt, mondjuk, az orosz mögött, hanem arról is, hogy hasonlíthatatlanul jelentéktelenebb kevésbé eredeti kritikánk esztétikai, filozófiai eszmei mondanivalója és módszere. Ami nekünk hasznos Lukács megállapításaiból: az a magyar kritika helyének megállapítása a világ kritikai gondolkodásának fejlődésében. Mert kétségtelen tény, hogy mi nem dicsekedhetünk a filozófiában Kanttal, sem az esztétikában Lessinggel vagy Bjelinszkijel. Természetesen ebből végzetes tévedés lenne azt a következtetést levonni, hogy most már ezért nem érdemes felkutatni, kiemelni a magyar múlt filozófiai hagyományait. Úgy gondoljuk, hogy Apáczai Cseri János, Kölcsey Ferenc, Erdélyi János, Eötvös József munkássága bebizonyítja az effajta álláspont alapvető helytelenségét. Ellenkezőleg! Csak most jött el az ideje annak, hogy haladó filozófiai hagyatékunkkal is alaposan foglalkozzunk. Itt nem időzhetünk sokáig ezen a problémán, de hogy még világosabbá tegyük, idézzük Erdélyi Jánost, aki »A bölcsészet Magyarországon« című művében ezeket írta:

»Bölcsészeti műveltség tekintetében más nemzetekhez válnak, vagyunk is még támaszkodva. Másokra hallgatás fegyelme és szemérme alatt fejlődve előrehaladásunk, olyan volt ez mégis, hogy nem nyomaikba léptünk, hanem oldalukra, nem utánuk mentünk, hanem velük. Hogy éreznünk kelle valamely kényszert, bizonyos; de az nem volt több, mint a párhuzam szükségé, mikor az idegenből vett hatásra önfentartási erőyükkel feleltünk, mint kölcsönhatással, s a belső felé irányult, szóltan elmélődés tudományára nyilvános politikai életünk ildomával.«

Erdélyi tehát nem állítja, hogy nincs filozófiai kultúránk, sőt még azt sem, hogy mások nyomában kullog; csak azt ismeri el, hogy nem jár az élen, nem eredeti s nem önálló: s ez valóban így is volt.

A magyar kritika történelmi korlátjai közül nem utolsó fontosságú az, hogy *kritikánk nem jutott el a dialektikus materializmusig, de még a materializmusig sem*, mint jelentékeny kritikuskokkal képviselt irányzatig.

Ez a negatív tétel tovább konkrétizálja azt a gondolatot, amelyet Lukács György akadémikus fejtett ki: közelebb járunk az igazsághoz, ha azt állítjuk, hogy a magyar kultúrára jellemző, hogy nincs jelentékeny *materialista* filozófiánk, semmint az, hogy »nincs magyar filozófia.« A magyar filozófia és a magyar kritika haladó képviselőinek abszolút többsége, szinte kivétel nélkül minden jelentékeny magyar kritikus — idealista. S az idealizmus táborán belül folyik a harc szubjektív idealisták és objektív idealisták között, ami természetesen alaposan csökkenti a jelentőséget ennek a harcnak. Kritiku-

saink módszere általában metafizikus, mechanikus, de Erdélyivel nagy képviselője van kritikánkban a filozófiai dialektikának is. Erdélyi János kritikájával azért foglalkozunk a továbbiakban, mert ő a legjelentékenyebb filozófikus kultúrájú kritikusunk, akinek műve alkalmas arra, hogy rajta keresztül haladó kritikánk néhány központi filozófiai kérdését kielemezzük, akinek ellentmondásosságában egész kritikánk egyik alapvető ellentmondását találhatjuk meg.

Erdélyi János kritikáját akkor érthetjük meg igazán, ha összevetjük Bjelinszkijel — hogy láthassuk korlátjait — és ha szembeállítjuk, mondjuk, Szontághgal ez utóbbi esztétikai nézeteinek bemutatásán keresztül, — hogy láthassuk azt a forradalmi változást, amit Erdélyi hozott a magyar irodalomkritika fejlődésébe.

Ez az összehasonlítás csak az első pillanatban tűnik önkényesnek. Mert éppen Bjelinszkij és Erdélyi az a két kritikus, akik körülbelül egy korban s egy táborban, a forradalmi demokrácia táborában harcoltak, akik a nemzeti kritika legmagasabb csúcsaira kapaszkodtak fel és így, vagy amúgy megvetették hazájukban a tudományosabb igényű kritika alapjait. Mindkettőjüknél lényeges a *hegeli esztétikához* való viszony: mert ez jelentős mértékben megmutatja azt, hogy mi volt az orosz irodalomkritika tudományossá fejlődésének és a magyar kritika forradalomutáni egyhelybentopogásának esztétikai-filozófiai „titka”.

Ami meg a másik összehasonlítást illeti: Szontágh Gusztávval, az egyezményes filozófia képviselőjével nem csupán azért érdemes szembeállítani Erdélyit, mert életükben is szakadatlan harcot vívtak egymással, s így a szembeállításnak meg van a formális igazolása, hanem azért, mert Erdélyi objektív idealista és dialektikus módszerű filozófus volt, míg Szontágh szubjektív idealista s mert ezen a szembeállításon keresztül megérthetjük, hogy milyen nagy lépést jelentett előre a magyar kritika fejlődésében a hegeli objektív idealista dialektika alkalmazása a kor többi idealista iskolájával és iskolájához képest.

I. Erdélyi János

I. Erdélyi János — V. G. Bjelinszkij

A 30-as évek végén, mint már említettük, V. G. Bjelinszkij teljesen elfogadta Hegel filozófiáját, objektív idealizmusát és dialektikus módszerét. Ezen a szakaszán fejlődésének — mindössze 2—3 évről van szó — még nem fedezte fel a különbséget, az eltérést, az ellentmondást a hegeli rendszer tudománytalansága és a hegeli dialektikus módszer tudományos természeté között. Bjelinszkij irodalmi kritikáiban szembeszáll Gribojedovval, amiért a költő *»Ész bajjal jár«* című drámájában szenvedélyesen tiltakozott a cári valóság és az idegen-majmoló főurak hazafiatlansága ellen.

Ha »minden észszerű, nincs »értelme« a tiltakozásnak, a leleplezésnek, a harcnak, a szenvedélynek. Csakijnak nincs igaza, a művész hibázott: ez a kritikus hegeliánus korszakának egyik legszégyenteljesebb műve, amelyre később, amikor már szakított Hegellel, megvetéssel és öngúnyval emlékezett vissza.

Ez a példa azért érdekes, mert megmutatja, hogy Bjelinszkij éppen következetessége miatt abban a fejlődési szakaszában, amikor Hegel feltétel nélküli hívévé szegődött, az irodalmi kritikában is alapjában elhibázott, abszurd következtetésekre jutott. S ez természetes. Mert ha azt a nagy kinnal összetakolt alkotmányt, amit a hegeli esztétika rendszerének nevezzünk s amit Erdélyi János szintén feltétel nélkül elfogadott, ellentmondásaival együtt vesszük át, feltétlenül abszurd végkövetkeztetésekhez jutunk el. Bjelinszkij igazi fejlődése akkor kezdődött, amikor *felfedezte* és tudatosan végigvitte egész munkásságában azt, hogy Hegel filozófiájában és esztétikájában kiáltó ellentmondás van a rendszer és a módszer között.

Bjelinszkij így szakított Hegellel 1841 mácius 1-én írott levelében:

»Már régóta gyanítottam, hogy Hegel filozófiája csupán egy mozzanat a filozófia történetében — igaz ugyan, hogy hatalmas mozzanat, — de eredményei, mint abszolútumok, fabatkát sem érnek, s én inkább meghalok, semhogy megbéküljek velük. . . Hazudnak azok az ostobák, akik azt mondják, hogy Hegel az életet holt sémáká merevítette; annyi azonban igaz, hogy az élet jelenségeit testetlen árnyakká változtatta, amelyek csontujjaikkal egymásba kapaszkodva táncolnak a temetők fölött. . . Nála a szubjektum nem öncél, csupán az általánosnak átfutó kifejezési eszköze, ez az általános viszont a szubjektummal molochként áll szemben. Egy darabig parádézik vele (a szubjektummal), s azután eldobja, mint valami viselt nadrágot. Nagy okom van arra, hogy haragudjam Hegelre, mert úgy érzem, őrá hallgattam, amikor beletörődtem az orosz valóságba, amikor dicsértem Zágoszkint és hasonló szörnyűségeket és gyűlöltem Schillert.»

S Bjelinszkij levonja a *politikai* következtetéseket is ebből a felismerésből, félreért-hetetlenül elítéli Hegelnek, ennek a nagy gondolkodónak és törpe embernek, ennek a német filiszternek (mely utóbbi vonása át- meg átszövi egész filozófiáját, ellentmondásba jut kérdés-

feltevéseinek forradalmi természetével és végső fokon mint rendszer és módszer antagonizmusa jellemzi egész életművét) politikai szerepét, mint a porosz monarchia védelmezőjének, filozófusának szerepét:

»Azt mondják nekem: fejleszd ki lelked valamennyi kincsét, saját lelked gyönyörűségére; sírjál, hogy megvigasztalódj, bándódj, hogy újra örülhess, törekedj tökéletességre, kapaszkodj fel a fejlődés legfelső lépcsőfokára — s ha megbotlasz, zuhanj le, vigyen el az ördög, nem voltál való ugye semmire... Köszönöm alázattal, Jegor Fjodorovics, meghajlok az Önfilozófiai nagysága előtt, de az Ön filozófiai filisztersége iránt érzett minden tiszteletem ellenére is van szerencsém bejelenteni Önnek, hogy még ha sikerülne is felkapaszkodnom a fejlődés legfelső lépcsőfokára, még ott is arra kérném Önt, adjon számot nekem az élet és a történelem valamennyi áldozatáról, a véletlenek, a babonák, II. Fülöp inkvizíciójának stb. stb. minden egyes áldozatáról...

Szép kis porosz kormány ez! Azt gondoltuk, hogy a bölcs kormányzat eszményképét üdvözölhetjük benne! De mit is vesztegetem rájuk a szót — gazemberek ezek, az emberiség zsarnokai. A szabadság és az ész ellen irányuló hármasszövetség tagjai. Nesze neked Hegel!«

Igy szakított az »örjögő Visszáron« az idealista filozófia »legfelsőbb lépcsőfokával«, Hegellel. Bjelinszkij további eszmei fejlődésében következetesen végigvitte munkássága egész területén szakítását a hegelizmussal. Nincs igaza *Laziczius Gyulának*, aki »Bjelinszkij és Hegel« (1929. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs.) című tanulmányában azt igyekszik bebizonyítani, hogy Hegel filozófiája csak »világsszemléletileg« »veszti el minden varázsát B.-nél 1841 után»: »Csak világsszemléletileg, mert az esztétikai varázs továbbra is megmarad, sőt egyre jobban mélyül. Ez a különválasztása a világsszemléleti és esztétikai hatásnak nagyon fontos, mert amíg B. életfelfogásában Hegel csak átmeneti állomás és rögtön elhagyja, amint megismerkedik a negyvenes évek társadalomtudományi eszméivel, addig az irodalomról és művészetről alkotott felfogásában meggyökereznek a német filozófus esztétikai elvei és ezekhez hű marad *élete végéig*.« (A kiemelés mindenütt a szerzőtől származik). Laziczius további fejtegetéseiben nyilvánvalóan összekeveri a hegeli filozófia rendszerét és módszert, amennyiben »kímutatja«, hogy Bjelinszkij műveiben 1841 után is nyoma maradt a hegeli filozófia dialektikus módszerének s ezt a tényt úgy fogja fel, mintha Bjelinszkij a hegeli filozófia idealista rendszeréhez is hű maradt volna *élete végéig* — kritikájában, esztétikájában. Bjelinszkij zsenialitása többek között abban is megnyilvánult, hogy szakítván Hegel idealizmusával úgy világsszemléletében, mint esztétikai elveiben és módszerében (bár tagadhatatlan, hogy a materializmusra való átmenet nem máról-holnapra következett be nála s így a negyvenes évek elején még találkozunk idealista koncepcióval is kritikáiban), *ugyanezzel* megőrizte és felhasználta a hegeli filozófia »racionális magvát«, a dialektikus módszert. Bjelinszkij kritikája akkor tett szert *tudományos* mélységre, amikor a hegeli filozófia belső ellentmondásából azt a következtetést vonta le, hogy a dialektikus módszer helyes megfelelője a *materialista* filozófia. Eppen ezzel a felfedezéssel jutott el Bjelinszkij, mint Herzen, Csernisevskij és Dobroljubov, a dialektikus materializmus közvetlen közelébe. Bjelinszkij és az orosz forradalmár-demokrata kritika csak a történelmi materializmus előtt állapodott meg s ennek oka sem szubjektív tehetetlensége volt, hanem az akkori orosz társadalmi viszonyok katasztrófális elmaradottsága volt ennek az oka Nyugat-Európához viszonyítva. Ilyen értelemben — történelmi korlátjaival együtt — Bjelinszkij kritikája is része volt annak a folyamatnak, amelyet *Lenin* a »Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége« című művében a »marxizmus kikikindulásának« nevezett Oroszországban. Nálunk a marxizmus ilyen méretű történelmi előkészítéséről nem beszélhetünk. S ennek a ténynek oka nem utolsósorban az, hogy Erdélyi-fel filozófiai gondolatunk a forradalom leverése után az új forradalmi osztály hiánya miatt nem tudta élesen felvetni legfőbb kérdéseket, kiegészített Istennel és császárral, nem jutott el Hegel kritikai meghaladásához és a materialista dialektika megteremtéséhez vagy akár csak előkészítéséhez sem.

Ezt a felfedezést Erdélyi János sohasem tette meg, az ő egész tevékenységében sokkal erősebben gyökeredezett az idealizmus és a vallásos hit, semhogy valaha akár csak gyanúja is támadt benne annak, hogy a dialektikus módszer természetesen nem ideális, hanem anyagi, hogy a dialektika nem a világ szellemi fejlődésének törvényszerűségeit általánosítja, rendszerezi, hanem az anyag, az objektív valóság és az objektív valóságot visszatükröző tudat mozgásának törvényszerűségeit. Erdélyi irodalom-kritikája hegelianus: a forradalmi jelentőségű éppen az az ő művében, hogy először alkalmazza a dialektikát — ha idealista dialektikát is — a magyar irodalom és filozófia, esztétika kérdéseiben. A magyar irodalom szerves fejlődésének gondolata — Erdélyi tudományos felfedezése, amelyhez a hegeli dialektika nyomán jutott el. De mindamellett, hogy Erdélyi működése forradalmi jelentőségű kritikánk fejlődésében, mindamellett, hogy Erdélyi a nagy magyar forradalom öntudatos harcosa, szabadságharcosa volt, — soha, egyetlen művét sem olvashatjuk mélyreható bírálat

nélkül, mert egész munkásságának alapja az idealizmus, mert sohasem látunk nála *olyan* fejlődést, olyan tudatos átmenetet (vagy ennek valami jelét) Hegel idealizmusától a materializmusig, — mint ahogy azt Bjelinszkijnél tapasztalhatjuk.

Erdélyi volt a magyar filozófia 48-korabeli fejlődésének csúcspontja. Az a tény, hogy Erdélyi nem tudta meglátni a hegeli filozófia lényegét, hogy t. i. a rendszer és módszer antagonizstikusan ellentmondásos egysége, — végső fokon arra utal, hogy itt egész kritikánk egyik legfontosabb, *belső* ellentmondásával van dolgunk: mert haladó irodalomkritikánk egyrészt az irodalom és az élet kérdéseit vizsgálta, másrészt ezt az elemzést komoly, számottevő önálló materialista filozófiai kultúra nélkül végezte. Egyrészt a nagy magyar irodalom alkotásait elemezte, másrészt — még a legnagyobbak is, mint Erdélyi János — be kellett, hogy érjék az idealista filozófia felfedezéseivel. Egyrészt a kritika magas színvonaláért, sőt, filozófiai elmélyültségéért harcolt, másrészt önálló, termékeny materialista-dialektikus filozófiához nem jut el s ez a gondolat a marxizmusig idegen a magyar kritikában.

Ez az ellentmondás jellemzi egész haladó kritikánkat, amely egyes korszakokban a társadalmi öntudat fejlesztésének fontos eszköze volt. A magyar és az orosz irodalomkritika ott válik el egymástól, amikor a magyar forradalomelőtti kritika legmagasabb csúcán Erdélyi megállapodik a hegeli esztétikán és nem jut el annak tudatos, filozófiaiilag végig gondolt meghaladásához, amikor a magyar irodalomkritika fejlődése megragad az idealizmusnál — és zsákutcába jut. Mert a forradalom leverése után, amikor a megváltozott körülmények között a filozófia fejlődése is megakadt s elváltozott fejlődési vonala már nem engedi meg, hogy meghaladja az idealizmust. Ezt jelentős mértékben megakadályozta az objektív valóság körülményein kívül még a valóságot tükröző forradalomutáni irodalmunk fejlődésének meglassúdása is. Nálunk a kritikai realizmus nem lett vezériránnyá oly hamar, mint Oroszországban, ahol nem volt forradalom s ahol az irodalom már a század első felében, a harmincas években eljutott a széles, a társadalom egészét mozgásában tükröző kritikai-realista ábrázoláshoz és a modern regényhez, mint ez ábrázolás adaequát műfajához.

Erdélyi és Bjelinszkij összehasonlítása, a magyar demokratikus forradalom és az orosz forradalmár-demokrata kritika e két képviselőjének összehasonlítása osztályszempontból is jogosult: mindkettő a nép fia, dolgozó szülők gyermekei s nem főuraké, mindketten a forradalmi-demokratikus célkitűzések harcosai, csak hogy az egyik fejlődését derékbatörő a hön szeretett nemzet forradalmának bukása, a másik pedig élete végén magasodik fel a forradalmi demokrácia eszméinek lángszavú hirdetőjévé. (Gondoljunk a »Levél Gogolyhoz« című művére, amely Lenin szerint a parasztság forradalmi törekvéseit fejezi ki.) Erdélyi drámájának és az Erdélyivel kezdődő kritikai válságnak gyökere az, hogy a magyar polgári demokratikus forradalom bukása után a polgári átalakulásért vívott forradalmi harc *már* elhalóban volt, de a proletariátus forradalmi harca *még* nem kezdődött meg. Ez az alapja annak, hogy Erdélyi 48 után sok mindent visszavont nézeteiből. Erdélyi *nem* maradhatott meg a hegeli filozófia mellett, mert az élet és a filozófia is a XIX. század derekán és végén már meghaladta ezt a tant, amely pedig kétségtelenül a régi értelemben vett filozófia (a filozófia, mint a tudományok tudománya, mint valami, tudományok fölött álló tudomány) rendszereinek csúcsa volt. De Erdélyi nem tudta kritikailag meghaladni Hegelt, mert ezt a magyar társadalmi fejlődés és az irodalmi, de filozófiai, kritikai fejlődésünk egésze lehetetlenné tette 48 után. Így az ő műve félbeszakadt mű. Írásait és kritikáit nem szabad bírálata nélkül elfogadni, mert ez feltétlenül az idealizmus elismeréséhez vezet. Ahhoz, hogy kritikával sajátítsuk el Erdélyi munkásságát, különbséget kell tennünk rendszere és módszere között, ki kell hámozunk esztétikájának »racionális magvát«, dialektikus módszerét és ezt »feje tetejéről talpra kell állítani«, vagyis meg kell tisztítani dialektikus módszerét annak idealista lényegétől.

2. Erdélyi kritikájának *belső* ellentmondásossága

A Lukácsy-antológiában olvashatjuk ezt az Erdélyi-idézetet:

»Mivel a látszat lényeges a lényegre nézve, mert látszat nélkül a lényeget sem ismerünk: a művészetnek is az leszen legközelebbi teendője, hogy a látszatban a lényeget emelje ki. Így a művészet világa leszen a belsőt külsővé tevő működés, tehát nem pusztán látszat, hanem odamutatás a magasb valóságára, azaz látszata, tünényene, alakba öltözködése a természet és a szellem állományának.«

Erre az antológia szerkesztője a következő megjegyzést teszi a 705. oldalon: 166. old. — A Szépészeti alapvonalak című előadásvázlatból. (U. o., 509. — old.) — A hegeli *dialektika* nyomán kifejtett gondolatok. (A mi kiemelésünk. F. L.)

Ebben az Erdélyi idézetben kétségtelenül van dialektika: csak hogy ez nem a valóság, az anyagi, az objektív valóság dialektikája, hanem a szellemé. Ez — *idealista* dialektika. Miért idealista itt Erdélyi?

A magasb valódiságról beszél, azaz a természet és a szellem állományának formáiról, alakba öltözködéséről. A hegeli filozófiában — köztudomás szerint — nem az anyag, az objektív valóság elsődleges, hanem az abszolút eszme, a világszellem. A szellem fejlődése során a természet állományát is felveszi, így a természet semmiképp nem lehet elsődleges a szellemhez képest, a természet nem egyéb, mint a szellem fejlődésének egy meghatározott szakasza, amelynél nem állapodik meg végérvényesen a szellem, hanem tovább megy, a természet fejlődése során kialakítja az embert, majd az emberi gondolkodás hosszú fejlődése után eléri csúcspontját, az abszolút eszme a maga tiszta formájába öltözködik: — a hegeli filozófiával az abszolút eszme megtalálta a maga megfelelőjét. Ez a hegeli idealista filozófia koncepciója. Abban a tételben, amelyet itt Erdélyi magyarul ismertet, az esztétikára vonatkoztatva jelenik meg a hegeli gondolat: a művészet világa az abszolút eszme, az abszolút szellem formája, alakba öltözködése. Tehát nem az objektív valóság tükrözése a művészet feladata, hanem a szellem adott állományának, mondjuk, a természetnek az alakba öltöztetése. Itt a megismerés folyamatában tudat és lét azonosulnak, összeolvadnak, eltűnik a különbség a megismerő, tükröző művész és a tükrözendő objektív valóság között: ezzel szemben a materialista esztétikában a művészi megismerés folyamata nem azonosítja a művészi tudatot és az ábrázolandó objektív valóságot, csak egységüket tételezi fel. A megismerés folyamatában nincs abszolút ellentmondás tudat és lét között; ilyen abszolút ellentét csak az alapvető filozófiai-esztétikai kérdés első felében áll fenn: hogy mit vegyünk elsődlegesnek, az objektív tudatunktól függetlenül létező valóságot, vagy az érzetet, képzetet, fogalmat, tudatot, szellemet? Az alapvető kérdés második felében, ahol a világ megismerhetőségéről vagy megismerhetetlenségéről beszélünk, a materialista ismeretelmélet abból indul ki, hogy a világ megismerhető, tehát nincs szakadék a megismerő tudat és a megismerendő dolog között; az esztétikában az objektív valóság megismerhető, visszatükrözhető, tehát nincs szakadék a művész tudata és a művészet tárgya, az objektív valóság között. De ez az egység-elv, tudat és lét dialektikus egysége a megismerés folyamatában nem jelenti egyben lét és tudat *azonosságát* is, ami a hegeli filozófia (itt Erdélyi tételének) kiindulópontja: a materialista ismeretelmélet szerint a lét, az objektív valóság gazdagabb, mint a tudat. A tudat állandóan közeledik a valóság abszolút megismerése felé, de sohasem oldódik fel, sohasem azonosodik ebben a megismerő tudatban az objektív valósággal.

Itt tehát a megismerés folyamatában az objektív igazság elismeréséről van szó először a viszonylagos és az abszolút igazság dialektikájáról, másodsor. Mert ha elismerjük a tudatunktól függetlenül létező objektív valóság megismerhetőségét, ezzel elismerjük ismereteink objektív forrását és tartalmát, elismerjük ismereteinkben az objektív igazságot. Ha pedig egyszer elismertük az objektív igazság létezését, akkor el kell ismernünk az abszolút igazságot is, amely viszonylagos igazságok összegéből tevődik össze. *Lenin* a »Materializmus és empiriokritizmus« című könyvébe írja: »Materialista az, aki elismeri az objektív igazságot, melyet az érzékszervek tárnak fel előttünk. Elismerni az objektív, vagyis az embertől és az emberiségtől független igazságot annyi, mint így, vagy amúgy elismerni az abszolút igazságot.« (I. m., 126. old.)

»A jelenkori materializmus, vagyis a marxizmus szempontjából történelmi feltételektől függnek azok a határok, ameddig ismereteink az objektív, abszolút igazságot megközelítik, de feltétlen ennek a igazságnak létezése, feltétlen az, hogy közeledünk hozzá. Történelmi feltételektől függnek a kép körvonalai, de feltétlen az hogy ez a kép az objektív létező modelt ábrázolja. Történelmi feltételektől függ az, hogy mikor és minő körülmények közt jutottunk el a dolgok lényegének megismeréséhez odáig, hogy a köszénkátrányban felfedtük az alizarint, vagy az atomban az elektronokat, de feltétlen az, hogy a »feltétlenül objektív megismerés« minden ilyen felfedezéssel egy lépést tett előre. Szóval történelmi feltételektől függ minden ideológia, de feltétlen az, hogy minden tudományos ideológiának (eltérően, például a vallásos ideológiától) objektív igazság, abszolút természet felel meg.« (Id. M., 130. old.)

Az esztétikában a marxista-leninista ismeretelméletnek megfelelően a valóságot híven visszatükröző műalkotások az objektíve igazság erejével bírnak; történelmi feltételektől függnak az objektív valóság művészi visszatükrözésének feltételei, de feltétlen az, hogy a műalkotás az objektíve létező valóságot teremti újra, azt ábrázolja. Az objektív valóság visszatükrözése, az objektív valóságról alkotott adacquat tükrökké azonban nem jelentheti azt, hogy a műalkotással kimerítettük a valóságot, hogy a műalkotás és az ábrázolandó valóság most már azonosulnak. A valóság visszatükrözése történelmi feltételektől függ, viszonylagos. Az egyes műalkotás nem meríti ki abszolúte tárgyát, nem tükrözi vissza tökéletesen a valóságot, csak megközelítően pontosan, csak viszonylag híven. De az irodalmi, művészi fejlődés egész folyamata, mint folyamat, — az egyes műalkotások láncolata, a művészet történeti fejlődése — egyre közelebb és közelebb kerül a valóság abszolút igazság erejével bíró tükrözéséhez. A viszonylagos és az abszolút igazság dialektikája a művészetben — a marxista-leninista esztétika egyik alapvető módszerbeli, gnoszeológiai tétele.

A Sztálin-díjas *B. Sz. Mejlak*: »Lenin és az orosz irodalom problémái« című könyvében (Állami Kiadó 1951. oroszul) ezt írja erről a kérdésről:

»... Lenin ítéleteiből az esztétika kérdéseiről a »Materializmus és empiriokriticismusban« nyilvánvalóan következik, hogy a művészetre nézve megingathatatlanok a marxista tükrözési elmélet általános törvényei. Csak ha ismerjük, hogy az emberi érzetek, alakok, fogalmak köpiái, lenyomatai, visszatükröződései dolgoknak és az objektív, tudatunktól függetlenül létező világ folyamatainak, csak ha ezt elismeri, kap kritériumot az esztétika és az irodalmi kritika az élet újratermésének igazságos voltáról a művészetben. »... Történelmi feltételektől függenek azok a határok, ameddig ismereteink az objektív, abszolút igazságot megközelítik, de feltétlen ennek az igazságnak létezése feltétlen az, hogy közeledünk hozzá.», — Leninnek ez a tétele a mi esztétikánknak is alapja, épügy, mint az az útmutatása, hogy az objektív valóság visszatükrözésének helyességét a gyakorlati tevékenység dönti el s nem a formális logika következtetései és nem iracionális építmények.« (Id. mű, 239 old.) Erdélyi tétele alapjában helytelen idealista tétel, mert 1. elsődlegesnek tételezi a szellemet az anyaggal szemben s mert 2. a megismerés folyamatában a tudatunktól függetlenül létező valóságot (természet állománya) és a művész megismerő tudatát (odamutatás a magasb valódiságra) nemcsak egységükben fogja fel (ez éppen a helyes benne, ez éppen a hegeli dialektika módszere, a hegeli filozófia »racionális magvának« egyik jelentkezése, a visszatükröző tudat és a visszatükrözendő tárgy egysége a megismerés folyamatában, dialektikus egymásba-átmenésük, — hanem *azonosságukban* is, mert a megismerő művészi tudatot — tehát szellemi — az általános, abszolút tudathoz, eszméhez, szellemhez, viszi oda, tehát szellemi ismeri meg a szellemi, tehát tudat és lét azonosnak. Ez a hegeli objektív idealista esztétika konzekvens alkalmazása a művészi megismerés folyamatára. Ez Erdélyi tételének ellentmondásossága: egyrészt lét és tudat azonosságából indul ki, másrészt rámutat jelenség és lények dialektikájára, arra, hogy a látszat lényeges és a lényeg megjelenik. Ezt a dialektikus koncepciót a lenini ismeretelmélet állítja talpra, amikor az objektív, viszonylagos és abszolút igazság kategóriáinak segítségével választ ad arra a kérdésre, hogy 1. megismerhető-e, visszatükrözhető-e az objektív valóság s ha igen, megbízhatóak-e róla szerzett ismereteink, mi a tartalma ismereteinknek: saját tudatunk, az abszolút eszme, vagy a tudatunktól függetlenül létező objektív valóság? és 2. hogyan ismerjük meg a valóságot, azonnal, egyszerre, abszolút, vagy viszonylagosan, lépésről-lépésre és e viszonylagos felfedezések összegéből tevődik-e össze az abszolút pontos megismerés? Minderre a lenini ismeretelmélet az objektív, abszolút és a viszonylagos igazság kategóriáival felel. Az esztétikában a hegeli idealista dialektikát ebben a kérdésben úgy állítja talpra, hogy 1. elismeri a művész tudatától függetlenül létező objektív valóság elsődlegességét a művész tudatához viszonyítva, hogy 2. elismeri a valóság művészi megismerhetőségét, tehát a művészi tudat és az objektív valóság dialektikus egységét az alkotás, a visszatükrözés folyamatában és hogy 3. tagadja a művész tudatának és az általa ábrázolt valóságnak az azonosságát.

Ahhoz tehát, hogy Erdélyi János esztétikai nézeteit megérthessük, ahhoz, hogy munkásságát egészében és részleteiben is tudományosan újraértékeljük, kritikus szemmel kell olvasnunk műveit és minden idealista tendencia gyökeres megsemmisítésével, kiirtásával kell hozzájárulnunk haladó hagyományaink igazi elsajátításához. Erdélyi felfogása dialektikus, ebben igaza van Lukácsnak, de ezt a dialektikát ki kell hámozni abból az augiasz-istállóból, amibe Hegel idealista rendszere következtében be van ágyazva. Ha nem hámozzuk ki, ha változatlanul átvesszük, ha nem leplezzük le ennek a dialektikának idealista lényegét, ha nem mutatunk rá arra, hogy ez a dialektika minőségileg különbözik a marxista-leninista dialektikától, ebből az egész »dialektikából« azonnal az istenhívés fegyvere válik, olyan fegyver, amely ellenségeinket erősíti s minket gyengít. Az esztétikában éppúgy, mint a filozófiában, a kritikában éppúgy, mint az irodalomelméletben, nincs helye a burzsoá objektivizmusnak, a haladó hagyományok egyoldalú feldicsérésének, történelmi korlátjaik letagadásának, végső fokon az idealizmus feltámasztásának és védelmezésének.

3. Szontágh Gusztáv (1793—1858)

Erdélyi János kritikája forradalmi jelentőségű változást hozott a magyar gondolkodásba és kritikába. Természetes, hogy kora filozófiája nem szemlélte közönyösen a hegeli objektív-idealista dialektika alkalmazását a magyar irodalomkritikára: természetes, hogy akadtak olyan »nemzeti ellenállók«, akik reakciós lényegüket tanuk »nemzeti jellegével« igyekeztek leplezni, akik a nemzeti önállóság köntösében tetszelegtek, s minden haladó gondolatot száműzni akartak a magyar gondolkodásból, ha az nem a magyar »faj« szelleméből származott. Ilyenek voltak Szontágh Gusztáv és Hetényi János, az u. n. »egyezményes filozófia«, a »nemzeti« bölcelet képviselői.

E tanról olvassuk *Jánosi Béla* fejtegetéseit a magyar esztétika történetéről írott tanulmányában, amelyet Knight William: »Az aesthetika története« c. könyvéhez csatolt:

»A tan nemzeti jellege — írja Jánosi Béla — főleg két vonásban nyilvánult meg. Az egyik az érzékiség és az ész közt fajunk szellemében mutatkozó ritka egyensúlynak a filozófiában való érvényre juttatása, a másik — inkább negatív — a külföldi bölcsészettől való idegenkedés. Kivált Szontágh sokszor támadja Fichte, Schelling, Hegel okoskodását s kikel »az utánzás majomi ösztöne« ellen, mely minket is hamis útra térít.«

Maga Jánosi így értékeli ezt a »filozófiát«:

»Az egyezményes filozófia talajából kiemelkedő esztétikai szemlélet egy nagy, szellemi életünk sokféle megnyilvánulását összefogó gondolatnak kiterjesztése a szép s a művészet körére.«

Az ilyen dicséret csak arról tanuskodik, hogy ez a tan szellemi életünk szegénységét és nem sokféle megnyilvánulását bizonyítja, semmi egyebet. Néha a dicséretet jobban lerántják a leplet a reakciós gondolatokról, mint a nyílt kritika. Vagy ahogy Lenin írta: »... És nehéz eldönteni, ki rántja le alaposabban az álarcot Avenariusról, a szemfényvesztőről: — Smith-e az ő közvetlen és világos cáfolatával, vagy Schuppe Avenarius befegyező művéről írt lelkes kritikájával? A filozófiában Wilhelm Schuppe csókja semmivel sem megtisztelőbb, mint Pjotr Szturve vagy Menjssikov csókja a politikában.« (ld. mű. 62. old.)

Jánosi Béla dicséri Szontághék filozófiáját, tehát egyetért vele; de ez a dicséret csak megerősíti feltevéssünket, hogy ez a tan semmiféle komoly nemzeti filozófiai felfogást tükrözött s objektíve az volt a szerepe, hogy filozófiai, esztétikai, kritikai reakciót képezzen az Erdélyi-képviselte jelentős, haladószerű filozófiai, esztétikai fellendülés, színvonalemelés ellen.

Félreértések elkerülése végett: nem azért volt reakciós Szontághék filozófiája, mert az »utánzás majomi ösztöne« ellen kelt ki, mert magyar filozófiát akart teremteni — ez szubjektíve helyes törekvés volt, éppen ez volt az, ami miatt hatni tudtak az olvasóközönségre. A maradiság abban ütközött ki, hogy mindezt nem az európai gondolkodás, tehát benne a klasszikus német filozófia addig elért legnagyobb eredményeinek kritikái elsajátítása útján próbálta elérni, hanem úgy, hogy mindezt kategórikusan elvetette s önmagába akart zárkozni, a »nemzet« jelszavával kardoskodni és kérkedni bizonyos sajátosságokkal, amelyek szerintük a magyar »faj« kizárólagos tulajdonai.

Mitrovics Gyula: »A magyar esztétikai irodalom története« című művében (Csáthy Ferenc egyetemi könyvkereskedő és irodalmi vállalat rt. Debrecen-Budapest. 1928.) Jánosi Béla nyomán igen érdekesen jellemzi az egyezményes bölcsélet esztétikáját és Szontághot. Ezt írja:

»Az irodalmi és közélet fölpezsdülése nemzeti ujászületésünk munkáit minden téren önállóbb lépésekre sarkalta. Az irodalmi romanticizmus erős nemzeti jelleget ölt, mely csakhamar kilép a klasszikus és nyugateurópai verselés idegen formáiból és szárnyakat ad Tompa, Petőfi, Arany szellemének. A tudomány művelőit is bátrabb és önállóbb célok kitzűzésére bátorítja. Bár a filozófia idáig csak szerény kezdésekkel számolhat be, melyek nagy részükben idegen gondolatokat visszahangoznak, bölcselőinket is magával ragadja a kor áramlata s közülök néhányan önálló magyar filozófiai irány kifejtésére vállalkoznak. Talán még időelőtti volt ez a bátor kezdet; talán még fölülmulta a magyar gondolkodás erőt és iskolázottságát; de vele járt a kor szellemével. És a törekvés komolysága tiszteletet kíván.«

Ez a gondolat igen sokat mond. A nemzeti felszabadulási harc kihatott a magyar gondolkodásra is. Az egyezményes filozófia — mint Mitrovics óvatos, félig-meddig mentegetőző dicséretéből kitétnék — önállóságra törekedett s még ha hibái voltak is, megbocsáthatjuk neki, mert ezt a célt tűzte ki maga elé, mert korának gyermeke volt. Igen ám, csak hogy Mitrovics itt nem beszél arról, hogy a kor szülőtte volt Erdélyi János bölcsellete, esztétikája is; hogy a nemzeti szabadságharc gondolati alátámasztását *más* úton is igyekezett elérni a magyar gondolkodás, hogy a forradalom-korabeli Magyarországon az igazán önálló filozófia megteremtését — ha csak nem akarták feláldozni az önállóságnak a tudományt, mint az egyezményesek tették, legsikeresebben éppen Erdélyi szolgálta azzal, hogy a hegeli dialektikát, ezt »a forradalom algebráját« (Herzen); »Régiségek és gondolatok«, oroszul: »Büloje i dumoje«) ahogy Herzen nevezte, alkalmazta a magyar kritikára. Az egyezményesek alapvető hibája az volt, hogy tudatlanul akartak önálló lenni.

Mitrovics jó szolgálatot tesz azzal is, hogy rámutat Szontágh esztétikai elveinek néhány fogyatékosságára:

»Mint az egyezményes rendszernek általában, úgy esztétikájának is egyik gyöngéje, az a naív bizakodás, mely a kérdések *leegyszerűsítésétől* várja a legbonyolultabb kérdések megoldását.« (A mi kiemelésünk. F. L.) »... Akkor meg önmagával jut ellenmondásba, mikor a német bölcselők transzcendens metafizikáját kifogásolja s ő mégis beszél a jó, szép és igaz magasabb egyesülésének eszméjéről, amely tértől és időtől független és ezzel annak abszolút értékét és egyetemes érvényt tulajdonít. Ez máskülönben is ellentétben áll nemcsak azzal a korábbi megállapításával, hogy a szép mindig magán viseli a faj és a kor bélyegét, hanem sokat hangoztatott tapasztalati elvével is. Azonkívül, hogy esztétikai alapelve, a harmónia, sem elégséges magában az összes esztétikus jelenség magyarázásához, erős fogyatkozása még,

hogy megfelelnek az érzelmi elemről, mely pedig döntőleg szól bele mind a műélvezés, mind a műalkotás lelki folyamatába.»

Amint láthatjuk, Szontágh személyében olyan esztétikussal van dolgunk, akinek egyetlen érdeme, hogy »önállóságra törekedett«, mert úgyszólván valamennyi gondolata elhibázott, alaprendelvényében önmagával ellentmondó, módszerében pedig a vulgarizálók mindent-leegyszerűsítő felfogását követi. Nem csoda, hogy törekvéseinek minden »tisztelőre-méltósága« mellett is erőteljes visszautasításra találtak nézetei Erdélyinél. Mitrovics így ír erről: »Kiindulásában a tapasztalati alap erős hangsúlyozása és a csipkedő kitérések általában is a német bölcsélet transzcendens és misztikus hajlamára, majd határozott ellenkezése Hegelnek a természeti és művészi szép viszonyáról vallott nézetével és végül a rendszer (az egyezményes rendszer. F. L.) *tartalmi szegénysége és módszeres hibái* is a később Hegel irányához csatlakozott Erdélyi éles bírálatát hívta ki maga ellen«. (A mi kiemelésünk. F. L.) Ettől függetlenül is ütközőpontjuk volt az egyéni és eszményi kérdése, melynek megoldásában Szontágh az eszményi, Henszlmann és pályája kezdetén Erdélyi is, az egyéni felé mutatnak elhajlást... (I. m. 114, 120, 121. old.) Hogy Szontághék »filozófiájának« milyen esztétika felel meg, jól jellemzi a Lukácsy antológiából vett következő Szontágh-idézet: (I. m. 156)

»A művészet kútforrása, mint mondtam, a képzelődés; a visszaidéző (reproduktív) képzelődés elénkbe tünteti az érzékek által nyújtott anyagot; az alkotó (produktív) képzelődés pedig ezen anyagot a művészet céljaihoz képest *önmunkásan* használja, belőle egész tündérvilágot varázsolván elő. S ím kifejlődtek a művészet elemei is: az egyik a való, mely szerint minden művészeti alkotásnak egyrésztől élethűnek kell lenni, vagy, mivel a művészet valósága csakugyan nem magáé az érzéki világé, hanem annak mása, a valószínűség, mintegy a valónak színét viselve; másrésztől pedig az eszményítés (idealizálás), mely által az alkotóképzelődés a visszaidéző képzelődés kezéből nyert élethű anyagból saját tündérvilágát alkotja, vagy a valóságot szépi. A művészet, ezt könnyű átlátni, ezen elemek egyike nélkül sem lehet el, s belső teljes *összehangzások* magok közt s a művészet *céljával* teszi a művészet s a művek tökélyét. Ha tudniillik a visszaidéző képzelődés csak a valóságos világot tükrözi vissza élethűn, amint van, ez *még nem művészet*, (A mi kiemelésünk. F. L.) hanem csak prózai másolata a valónak, felsőbb művészi ihlet s képezés nélkül. Az alkotó képzelődés ereje s képzelőtehetsége az, mi tulajdonképpen a nagy művészt teszi, de ha ezen varázs-tehetségünk tündéralakokat képezne valószínűség s élethűség nélkül, egy világ fogna bennünket körül, melynek felfogására semmi analógiát nem használhatnánk, hol lög- s árnyalakok közt teljesen idegeneknek éreznők magunkat. S legtökéletesebb művészet tehát e tekintetben az lesz, hol a legnagyobb élethűség a legteljesebb eszményítéssel párosul.«

Előttünk van Szontágh esztétikájának egyik jellemző tétele a kétfajta képzeletről, mint a művészet kútforrásairól. (Az idézet részlet a szerző »A művészet kútforrásai, elemei, kellékei és viszonya az élethez« című értekezéséből való.)

Igaza van e itt Szontághnak? Milyen filozófiai, esztétikai irányzatot képvisel e nézeteiben? Mi az, amiben tanulhatunk Szontághtól, mennyiben segítik ezek a gondolatok megvilágítani a realizmus problémáit? (Ugyanis Szontághnak e nézetei az antológia ilyen című fejezetének idézetei közé van iktatva.)

Az antológia bevezető tanulmányában Lukácsy polgárjogot ad Szontágh ilyenirányú elveinek:

»A jövőbe mutató forradalmi romantikát, mint a realizmus alkatrészét természetesen nem ismerhették föl (haladó kritikusaink. F. L.) — ez már a szocialista realizmus vívmánya, bár az eszményítés szükségének sűrű hangoztatása *némiképp* (a mi kiemelésünk. F. L.) e gondolat előfutára. Mindenesetre figyelemreméltó Szontágh Gusztáv véleménye, mely szerint a legtökéletesebb művészet... az lesz, hol a *legnagyobb élethűség a legteljesebb eszményítéssel párosul*.« (Lukácsy kiemelése.) (I. m., XXIV. old.)

Lukácsy szerint tehát az eszményítés sűrű hangoztatása haladó kritikánkban általában és ebben a Szontágh-idézetben különösen a forradalmi romantika gondolatának »némiképp« előfutára. Mennyivel józanabban ítélte meg Szontágh nézeteit még a reakciós, Beöthy-tanítvány, Mitrovics is! Mitrovics Gyula, aki igen helyesen látja Szontágh módszerének vulgarizáló jellegét, ezt írta:

»A műalkotás bonyolult lelki folyamatát sem lehet kizárólag a képzelet tevékenységére visszavezetni, még ha Szontágh módjára tágitunk is a képzelet fogalmán. Az is pszichológiai fölületességre vall, hogy az emlékezet munkáját is a képzelet körébe utalja.« (I. m. 120. old.)

Mit is mond itt Szontágh?

Először is azt, hogy a művészet kútforrása a képzelődés. Nem a művész képzelőerejétől, tudásától függetlenül létező objektív valóság a művészet forrása, hanem maga a képzelődés. Tehát nem az objektív valóság, a lét elsődleges, hanem a művész fantáziája, képzelődése, tudata. Ez — szubjektív idealista álláspont. Szontágh szerint nem az objektív világszellem, abszolút eszme stb. elsődleges a léttel szemben, mint pl. Hegelnél, hanem a művész (szubjektum)

képzeldőse, szubjektív tudata. Ez a felfogás tehát nem tételez fel semmiféle tudatunktól függetlenül létező, objektív valóságot, de objektív szellemet sem. Ha Szontágh tételét következetesen végigvinnók, eljutnánk a szolipszizmushoz, mert, ha tagadjuk a művész tudatától, képzeletétől idegen objektív valóságot, akkor tagadnunk kell a művészi megismerés, vissza-tükrözés objektív tartalmát. Ha pedig a művész képzeletének tartalma maga a művész képzelete, ha a képzelet a művészet forrása, tartalma, akkor tagadnunk kell a létezését a többi embernek is, tagadnunk kell a többi művész, a mások-alkotta műalkotások létezését is; ez abszurdum, szolipszizmus, de ez következik abból a szubjektív-idealista tételből, amit Szontágh az idézet elején felállít.

De most már, ha a képzeldős a művészet forrása, tehát tartalma is, hogyan magyarázzuk meg azt a *tényt*, hogy a művészet a *valóságot* ábrázolja? Mivel magyarázzuk meg a művészet tartalmát, hogy t. i. a művészet a valóságot tükrözi vissza? Hogy ezt — a szubjektív-idealista esztétika lényegéből fakadó — belső ellentmondást »megszüntesse«, Szontágh a »visszaidéző» (reproduktív) és az »alkotó» (produktív) képzeldős »dialektikáját» hívta segítségül. A szubjektív-idealista Szontágh szerint a való a valóság a művész »eleme«, amelyet a vissza-idéző képzeldős hoz be a művészetbe. A valóság tehát nem más, mint a művészet egyik eleme! S ezt a valóságot, vagy valószerűséget, (mert az idealista szerint a valóság — mint olyan — nem létezik, csak az én érzeteim léteznek a valóságról, az anyag — érzeteim komplexuma — mondta Berkeley, a szubjektív idealizmus klasszikusa) — a művész vissza-idéző, ujrateremtő képzelete hozza be a művészetbe, mint annak egyik — távolról sem legfontosabb — részét! A vissza-idéző képzeldős-behozta anyagot most már az alkotó képzeldős eszményíti, idealizálja, a »vissza-idéző képzeldős kezéből nyert élethű anyagból saját tündérvilágát alkotja, vagy a valóságot szépití.» Ez azt jelenti: a művészet lényege, a művészi tevékenység veleje (mert a vissza-idéző képzeldős itt az alkotóhoz képest alárendelt szerepet játszik) a valóság megszépítése, idealizálása, felemelése az alkotó szellem magasságába. Nem a valóság elsődleges, gazdagabb, mint a művészet, nem a valóságban levő szép az igazán szép, hanem a művészi szép. Ha a Mont-Blanc, nem a Kaukázus, nem a Himalája maga fenséges, hanem a róluk készített festmények. Dehát hogyan lehetnek fenségesek ezek a festmények, ha az objektum, ha a tárgy maga nem az? Erre a kérdésre a szubjektív-idealista Szontágh az alkotó képzeldős szerepével felel: a művészi szép azért szép, azért szebb a valóságos szépnél, amelyet a vissza-idéző képzeldős hoz be a művészetbe, mert 1. a valóságos szép csak azért szép, mert a szubjektum széprek látja (s nem azért, mert objektíve szép, ahogy a materialista esztétika tanítja) s mert 2. ebből következően a művészet teszi széppé a természetet s nem megfordítva, az objektív valóság, a természet a művészetet, (amely a materialista ismeretelmélet szerint a valóság tükröképe), mint ahogy az idealista felfogással szemben a materializmus hirdeti. Szontágh szubjektív-idealista koncepciójából következik a művészi megismerés folyamatában lét és tudat azonossága: az alkotó képzeldős felemeli, kiegyenlíti, azonosítja a valóság szépségét a művészet szépségével, tehát megszüntet minden különbséget anyag és szellem között a művész tudatában, a művészi alkotóképzelet segítségével.

Szontágh szerint a legnagyobb élethűség követelménye nem a legelső, az alapvető követelmény, mert »ha a vissza-idéző képzeldős csak a valóságos világot tükrözi vissza élet-hűn, *amint van*, (A mi kiemelésünk. F. L.) ez még nem művészet, hanem csak prózai másolata a valónak, felsőbb művészi ihlet s képezés nélkül.» A másik vélet csak azért nem kielégítő mert a valóságtól elrugaszkodott alkotó képzelet-teremtette tündérvilág nem teszi kedvessé, közelivé az ember számára a művet. Ezért ajánlja Szontágh a kompromisszumot a valóság és a felsőbb művészi ihlet, képzelet között. Ez a kompromisszum nem az objektív, a tudatunktól függetlenül létező valóság elsődlegességének elismerésén alapul a tudathoz képest. Itt nem arról van szó, hogy elismerjük: az élet gazdagabb, pompásabb, kimeríthetlenebb, szebb, mint a művészet, az élet a művészet forrása és tartalma, nem pedig a művész képzeldő-ereje. Szontágh nem ismeri el a művész jogát arra, hogy az életet úgy ábrázolja, *amint van*, minden szépitgetés, cicomázás, felemelés, meghamisítás, idealizálás nélkül, — tehát tagadja a realista művészet eszméjét. Szontágh tételeinek lényege a szubjektív idealizmus filozófiájának alkalmazása az esztétikára, a művészet »öncélúságának«, az élethű való »magasabbrendűségének« esztétikai indokolása, segítése. Itt nem a jelenség-lényeg dialektikáját látjuk, az »eszményítés«, elve nem típuselmélet kifejezése, még kevésbé a forradalmi romantika »előfutára«, — még »némiképp« sem az. Szontágh az esztétika alapvető kérdéseinek mindkét oldalára idealista feleletet ad: 1. a művészet kútforrása a képzeldős, a tudat, az élet és a művészet viszonyában a művészet elsődleges, az élet a másodlagos és 2. a valóság végső fokon nem ismerhető meg, mert Szontágh tagadja az objektív valóság létezését, s mert azonosítja a művészi tudatot, a képzeletet a léttel, mert tudat és lét azonosságából indul ki. A marxista esztétika mindennek éppen ellenkezőjét hirdeti: 1. az objektív valóság, az élet elsődleges, a művészet, a művészi képzelet másodlagos, 2. az objektív valóság megismerhető, a művész tudata és az objektív valóság dialektikus egységben vannak, de nem azonosak. Felvetődik azonban a kérdés: hogyan magyarázzuk most már az alapvető esztétikai kérdés második felében, amikor a valóság

művészi visszatükrözéséről van szó, a művészi képzelet szerepét? Másszóval: mi a tudományos magyarázata a képzeletnek a valóság művészi megismerésének folyamatában?

A marxista-leninista ismeretelmélet szerint az idealizmus ideológiái gyökere — többek között — az, hogy a megismerés folyamatának egy-egy szakaszát megrögzíti, megragad ezen a ponton és abszolutizálja azt. Ha a kanti filozófia az érzéklés közvetlenségét hangsúlyozta ki, a hegeli filozófia baja az volt, hogy abszolutizálta az absztrakt fogalomalkotás szakaszát, ezt az absztrakt fogalmat tette meg filozófiája központi gondolatává, az abszolút szellemé. Ha ez igaz a nagyokra, igaz a kicsikre is. Ha igaz a megismerés szakaszainak lényegéről általában, igaz e szakaszok részletkérdéseire is. Szontágh fejtegetéseinek is éppen az alapvető bajuk: hogy a művészi megismerés folyamatának egyik mozzanatát — a művész képzeletét — abszolutizálta, azt tette meg a művészet kútforrásává, tartalmává, ezt tette meg elsőlegessé az objektív valósággal szemben. A nagy magyar kritikus, Gyulai Pál ebben a kérdésben *materialista* álláspontot foglalt el, amikor ezt írta:

»...Dóczi fennen hirdeti, hogy a politikai és társadalmi viszonyok, sőt, általában az élet benyomásaiból nem lehet valódi körülményt írni, hanem csak oly tárgyakról, amelyeket a *képzelem* nyújt. (A mi kiemelésünk. F. L.) Szerinte a költőnek el kell fordulnia az élettől, a képzelem édes betegségsébe esnie, képzelődnie, s a képzelem nyújtotta tárgyakat feldolgoznia. A költők rendesen fogyatkozásaik s így a szükség szerint szókát megállapítani elméletöket. Úgy látszik, elmélete megállapításakor Dóczi is saját drámáira gondolt, melyekben csakugyan beteges képzelem nyújtotta tárgyak vannak feldolgozva. A dolog pedig egészen ellenkezőleg áll, mint ahogy Dóczi elmélete és gyakorlata hirdeti. Nem a képzelem, hanem az *élet* multjának és jelenének benyomásai nyújtják a költőnek a tárgyakat; a képzelemnek más, fontosabb szerepe van: szép műveket alkot az *élet* nyújtotta tárgyakból, teljes szabadsággal ugyan, de saját természetök szerint. Mennél több benyomást, tapasztalatot, eszmét és érzést merít a költő az élet folyamából, annál több táplálékot nyújt a képzelemnek. Egyetlen valódi költő sem volt független a korától, sőt éppen kifejezője annak. Mindegyik kora politikai, társadalmi és irodalmi áramlataiból emelkedett ki, s egyszersmind visszahatott rájuk.» (A kiemelések mindenütt tollunk származnak. F. L.)

Gyulai itt is a materialista esztétika szellemében foglal állást, amennyiben az alapvető kérdés első felében szembeállítja a képzeletet az étellel, az objektív valósággal, a »politikai és társadalmi viszonyokkal«, amennyiben elismeri, hogy a képzelet tárgya az élet, a valóság és nem önmaga a képzelet, amennyiben a művészet forrásául az objektív valóságot tartja s nem a képzeletet, mint Szontágh. S az alapvető esztétikai kérdés második felére is materialista választ ad, amennyiben elismeri a képzelet szerepét a művészi visszatükrözés folyamatában. Gyulai itt élesen mutat rá a Szontágh és Dóczi-féle szubjektív idealisták nézetének reakciós társadalmi, politikai és irodalmi vonatkozásaira. Az a tétel, ami Gyulai gondolatának magva, hogy t. i. a költő nem független korától, ellenkezőleg, annak kifejezője, hogy az irodalom a kor társadalmának, osztályharcának tükrö, hogy abból nőtt ki s arra hat vissza, — a dialektikus materializmus kritikájának központi tétele.

B. Sz. Mejlak könyvében olvassuk azt, hogy miként leplezi le Lenin, hogyan zúzza szét a szubjektív-idealista Petzoldt nézeteit, amelyek között ott szerepelnek az esztétika kérdései is. Ezek kapcsán írja Mejlak:

»Petzoldtnak ez a Lenin-által idézett tétele igen jellemző a szubjektív-idealista esztétikai elméletekre. Annak elismerése, hogy a cselekedetek motivációja vagy a jellem fejlődése a költői alkotásokban nem tükrözi vissza magának a valóságnak törvényszerűségeit, az az állítás, amelynek megfelelően a drámában azonos »pszichikai feltételek« között bármelyik résztvevő másképp cselekedhetett volna, — mindez elméletileg alapozza meg azt a gondolatot, hogy a *művész képzelete* teljesen önkényes és a művészet független az élettől.» (A mi kiemelésünk. F. L.) (I. m., 231. old.)

Ez áll Szontágh szubjektív-idealista felfogására is.

A marxista-leninista esztétika nem tagadja a művészi képzelet szerepét; csak nem terjeszti ki a megismerés egész folyamatára és annak objektív tartalmára, nem abszolutizálja a képzelet szerepét. A képzelet helyét a művészi megismerés folyamatában egyedül a marxista-leninista esztétika tudja helyesen megoldani, mert a dialektikus materializmus alapján áll. A képzelet a valóság visszatükrözésének specifikusan művészi momentuma; ez természetesen, nem jelenti azt, hogy mondjuk, a tudományban a képzeletnek nincs szerepe, vagy ellenkezőleg, hogy a művészetben nincs helye a logikus gondolkodásnak. De a művészi megismerés folyamatában a képzeletnek valóban különleges szerep jut, míg a tudományban a logikus gondolkodás a vezetőszerep. Éppen a művészi képzelőerő segítségével képes a művészet érzékletesen megmintázni az életet, míg a tudomány az absztrakt, logikus gondolkodás segítségével ugyan-ézt az életet kiemelni, rendszerezni, bebizonyítja állításait róla, stb. Bjelinszkij is erről a különbségről beszél, tudomány és művészet különbségéről ezek viszonyában az azonos valósághoz. Tudomány is, művészet is ugyanazt ábrázolja, mindkettőnek azonos a tárgya, az objektív valóság: de másként ábrázolja a művészet ezt az életet és megint másképpen elemzi azt

a tudomány. (Hogy mármost miben rejlik ez a különbség, minden részletében pontosan maig sem derítették ki; a szovjet irodalomtudomány és esztétika azonban úton van ahhoz, hogy tudományosan kielemmezze azt. Gondoljunk pl. Szoboljev tanulmányára: A »lenini tükrözés elmélet és a művészet.« Vagy Mejlak könyvére, amelyért Sztálin-díjjal tüntették ki. stb. stb.)

Ahhoz, hogy a tudományos és művészi megismerés különbségét megértsük, ismernünk kell a két megismerés specifikumát s a művészi megismerés jellemző, speciális vonása többek között éppen a képzelet. Szontágh mechanikusan és helytelenül vágta ketté és választotta el egymástól a visszaidező és az alkotó képzeletet; a mi felfogásunk szerint az életet híven emlékezetünkbe idéző képzelet, a valóság realizálása ábrázolásához szükséges képzelet egyben az a képzelődés, amely alkotó is, mert a valóságot olyannak tükrözi vissza, amilyen, nemcsak nem mond ellen a művésziesség követelményeinek, hanem egyedül helyes mértéke a realista művészetnek. A forradalmi romantika még »némikép« sem jelenik meg Szontágh esztétikai elveiben, mert ez az esztétika alapjában tagadja a materialista esztétika elveit, mert alapjában tagadja a realista irodalom és művészet esztétikájának elveit. Hogy világosabbá tegyük a kérdést, gondoljunk Bjelinszkij harcára a gogolyi »naturalis iskola« győzelméért az orosz irodalomban és ezzel szemben arra, hogy nálunk az esztétika a XIX. század elején és derekán nem jutott el addig a gondolatig, hogy a konkrét osztályviszonyoknak egyedül megfelelő adequat ábrázolási mód csak az lehet, amelyik a valóságot úgy ábrázolja, amint van, az a mód, amelyik nem szépíti meg a cári valóságot vagy a forradalom bukása utáni magyar életet, hanem a valóság élethű, pontos, mélységesen élet-igaz ábrázolásával, a tipikus hibák kiemelésével valóságghú és nem eszményített képet rajzol az életről s ezzel objektíve leleplezi ezeket az osztályviszonyokat, felfedi ellentmondásait és ítéletet mond felette. Hogy a magyar kritika a XIX. század folyamán nem dolgozta ki a realista művészet, a kritikai realista irodalom esztétikáját, abban nem utolsósorban filozófiai elmaradottsága, a benne uralkodó idealista esztétika akadályozta meg.

Ha nincs is alapvető különbség e tekintetben Erdélyi és Szontágh nézetei között, mert mindketten idealisták, mégis Erdélyi magasabban áll Szontághnál, mert egyrészt elismeri az objektív valóság létezését (természet állománya), míg viszont Szontágh semmiféle objektív valóságot nem ismer el, csak az érzeteket, a tudatot, a szubjektív művészi képzeletet vallja igazán létezőknek s mert másrészt Erdélyi dialektikus, míg Szontágh metafizikus. Ezért volt Erdélyi kritikája forradalmi jelentőségű kora szubjektív-idealista, metafizikus »nemzet bölcselőinek« kritikájához képest.

II.

A haladó kritika jelentékeny képviselői felismerték, hogy nincs kritika filozófia nélkül. Különösen értékesek ebből a szempontból a magyar kritika filozófiai fellendülésének virágkorában, a reformorszakban elért eredmények. Kőlcsey pl. így írt erről a kérdésről: »A kritika semmi nem egyéb, hanem a művészségnek filozófi studiuma, vagy legalább ezen filozófi studiumnak rezultátuma. Innen van, hogy a legelsőrangú zseni is ezen studium nélkül gyakran megbotlik.« Kisfaludy Károly is — 1826-ban — megállapítja ezt a belső kapcsolatot kritika és esztétika között: »Kritika a művészet teóriájából sarjadt észrevétel, személyt nem ismer, csak a munkát: ezáltal tanulja a közönség s a lelkesebb író is tisztelni.« S ha hibákat követ el a kritikus, ha a felszínen mozog bírálata, ennek oka elsősorban esztétikai kultúrájának, műveltségének fogyatékos volta vagy teljes hiánya. Ezt állapítja meg a »Kritikai lapok« cikke is — 1862-ben: »Úgy van! kritikásaink baklövésai nagyobb részének oka az *elméleti előkészület hiánya*.«

Ezzel azonban a kérdésnek csak könnyebbik, formális oldalát intéztük el: mert sokkal könnyebb elismerni a kritika és esztétika elválaszthatatlanságát, semmint meghatározni és harcolni a *helyes* esztétika, a tudományos esztétika győzelméért a kritikában. A kritika »a művészségnek filozófiai studiuma« ebből az következik, hogy akármilyen filozófiát alkalmazunk is rá; ellenkezőleg, ez a kérdésfeltevés újabb kérdést rejt magában: *milyen* filozófi studiuma legyen a »művészségnek« a kritika, vagyis milyen kérdéseket vessen fel, mi teszi a kritikát igazán esztétikai jelentőségűvé? Kőlcsey Ferenc így nyilatkozott erről 1826-ban:

»Talán az is való, hogy a recenzensek közönségesen nem a leghelyesebb szempontokra függesztik figyelmüket. Mert minden recensens csak azt érzeti velünk, hogy az ő individuális ítélete milyennek találta a kéz alatti művet, micsoda relációban álljon pedig az a literatura egészével, saját korával, a nyelv jelen állapotával s az olvasó közönség izlésével és ismereteivel: erre, úgy vélem, még egy kritikus sem kívánt tekinteni.«

Kőlcsey itt igen mélyen jellemzi a szubjektív és az objektív, s ha következetesen végigvisszük ezt a koncepciót, idealista és materialista kritika *módszerének* lényegét, Kőlcsey kérdésfeltevésében az a jelentékony, hogy szembeállítja egymással a két módszer *kiindulópontját*. Az első, a szubjektivisták módszert követő kritikus a mű elemzésekor saját ítéleteiből indul ki, tehát csak izlés-jellege, csak személyes-vélemény értéke lehet kritikájának. S mégis,

ez a fajta kritika igen szapora, mert egyrészt igen »természetes« (nem kell hozzá semmi különösebb »ravaszság«, csak a művet kell elolvasni s aztán elmondani: tetszett, vagy sem?) másrészt mert nem kíván semmiféle esztétikai tudást, műveltséget s más ehhez hasonló »megerősítő« dolgot. Persze: a szubjektivisták módszere (mint a szubjektív-idealista filozófia kritikai módszere) divatos a »tudós esztétikai értekezésekben is, éppen azért, mert ennek a módszernek lényege az, hogy nem a kritikustól függetlenül létező objektív valóságból indul ki, hanem önmagából, a maga ítéletéből, hogy nem az objektív valóságot tartja elsődlegesnek a kritika folyamatában a bírálattal szemben, hanem magát a bírálatot. Arany János így fakad ki ez ellen a módszer ellen: »De mégis: előre kiteszik a rőföt egy tudós esztétikai értekezésben; aztán hozzá szabják a költeményt, s ha nem találják összeillőnek, kész a mocskok; ha pászolni vélik, akkor minden egyéb hiány dacára, emelik az égbe.»

Ezzel a módszerrel állítja szembe Kölcsey azt, amely felveti a kritika *döntő* kérdéseit. Ezek: a mű és az irodalom egészének viszonya, irodalom és élet viszonya, a mű eszmei mondanivalójának és művészi formájának viszonya, a művészi megjelenítés eszközeinek vizsgálata, a szépirodalmi mű nyelvének és a nép nyelvének viszonya. Ez a kérdés éppen napjainkban különösen időszerű, Szólin elvtárs nagyjelentőségű nyelvtudományi munkái nyomán most indult meg az írói nyelv tudományos elemzése. Itt az a kérdés érdekes, hogy 1. milyen mértékben használja fel az író a nyelvet, amely sem felépítmény, sem alap, sem termelőeszköz, miként válogatja ki a beszélt nyelvből a művészi megjelenítéshez, megérzékhöz elengedhetetlenül fontos gazdag szókincset, hogy fűti át, egyeníti meg, teszi az egyes alakok jellemzésére alkalmassá stb. stb. egyezővel, hogy miként teszi művészivé a mű nyelvét az író s hogy másrészt 2. hogyan hat vissza a nyelv fejlődésére a műalkotás, hogyan gazdagítja, csiszolja, élénkíti a beszélt nyelvet egy-egy nagy író, nagy mű nyelvi szépsége, újsága, kifejező ereje, tömörsége, találó volta. A kritika fontos kérdése az is, hogy megvizsgálja a mű és olvasója viszonyát, azt, hogy mennyire érthető a mű s hogy mivel járul hozzá az olvasóközönség ízlésének csiszolásához?

Amint látható, Kölcsey kérdésfelvetése kitűnően megállja a helyét ma is s ez nem csoda: mert ezek minden igazán jelentékeny kritika *döntő* kérdései. Igen ám, csak hogy megfelelni ezekre a kérdésekre, helyesen eldönteni a kritika olyan alapvető kérdéseit, mint irodalom és társadalom, az egyes mű és az irodalmi fejlődés viszonyának kérdése, eszmei mondanivaló és művészi kifejezés, tartalom és forma dialektikájának kérdése, stb. — lehetetlen alapos esztétikai műveltség nélkül; éppen ezért az objektív módszerű kritika feltételezi az esztétikai, filozófiai kulturáltságot, feltételezi a valóság mély ismeretét, az irodalmi fejlődés törvényszerűségeinek megértését és feltárását, a művészi forma gazdagságának ismeretét. Ha haladó kritikánk megfogadta volna Kölcsey tanácsát, ha a magyar kritika fejlődésében eljutott volna odáig, hogy ezeket a kérdéseket felvesse és ilyen módszerrel helyesen is oldja meg, — ez nagy lépcső lett volna előre, ez — a materializmus győzelme lett volna kritikánkban az idealizmus felett. De a kritikásainkra általánosan jellemző történelmi, világnézeti, osztálykorlátok, vallásosságuk ezt eleve megakadályozta. S ráadásul még az a viszonylag magas színvonal is súlyos, ahová a magyar kritika Bajzával, Kölcseyvel, Erdélyivel, Gyulaival stb. felemelkedett. Tolnai Lajos joggal állapítja meg 1887-ben:

»Nagyon is hiányos filozófiai műveltségünknek tulajdonítom, hogy kritikánkban valami licitáló börzei hang emelhetette föl fejét. Aki ma még fenn állott, holnap acontremine folytán leesett az értéktelenségig. Nem principium, hanem pártoskodás, nem meggyőződés, hanem bosszú; nem az igazság, hanem egy-két kétesbecsű és születési lap haszna, érdeke: nem a szép, hanem a zsold. Ez az, amit akarva, nem akarva, lépten-nyomon látnunk kell, éspedig hovatovább — majdnem kivétel nélkül, fent mint alant egyformán.

A Toldy Ferenc széles, aprólékosáig menő irodalomtörténeti ismerete; az Erdélyi János erős, szokatlan utakon járó bölcselmi kutatása; a Gyulai Pál éles, kíméletlen, de sokszor rendkívül józan elemzése, az Arany János költői hangú, képekben és egybevetésekben gazdag fejtegetései? kezdenek a legszebben kimenni a divatból. És kezdenek helyette törtető moshággal divatba lépni ilyen ítéletmondások: Pállal örökre leszámolt az irodalom; Péter költészete nyikorgó faszékér; X. az isten fejéből kipattant szikra; Y. úr költészete tulipán; Z. örök ifjúságot kapott, nagy költői talentum, mindenben lépést tart Arany-nyal! a ballada igazi megeremtője; a balladából egy eddigi részt »kimetszett« és egy mást beoltott stb. stb.»

Tolnai Lajos itt igen jól jellemzi a filozófia-ellenes, műveltség-ellenes, eszmenélküli vagy közhely-eszméket a végtelenségig továbbhígító sefüle-sefarka kritikát. A semmitmondó kritika *lényege* a tudatlanság (s nemcsak a jelentékeny tehetségek hiánya, mint sokan gondolják), a kritika esztétikai elmélyültségének tagadása. Jellemző, hogy kikkel állítja szembe ezt a szóvirágos kolduskotyvalékot: Toldyval, az irodalomtörténésszel, Erdélyivel, a hegelianus esztétikussal, Gyulaival, a gyakorlati kritika »sokszor rendkívül józan« nagy képviselőjével, Arannal, aki a kritikában is nagyot alkotott. Ez a szembeállítás feltárja a különbséget tudás és tudatlanság, elvhűség és eklekticizmus között a kritikában. Ha a kritikának a döntő kérdéseket kell felvetnie, ha a kritikában döntő az eszmei mondanivaló mélysége, jelentős volta,

elevensége, szemietetessége, stb. ha a kritikában a legelső követelmény az őszinteség és az elvhűség, — akkor világos, hogy nincs kritika esztétika nélkül, nagy olvasottság, filozófiai kultúra, kialakult világnézet, meggyőződés nélkül. Mert hogyan lehet a kritikus őszinte, meggyőző, ha ő maga keveset tud, ha nem biztos a dolgában? Kritikánk egész történetén végigvonul ez a harc az igazi, a színvonalas és a fráziskritika között. Hogy kritikánk nem tudta végérvényesen eldönteni a küzdelemet az igazi, a filozófiai kultúrájú kritika javára, ennek oka nem utolsósorban az, hogy nem tisztázta maga előtt a kérdést: merre menjünk? melyik az igazi út? melyik a helyes esztétika? A magyar kritika Tolnai által felidézett korifeusai között egy sincs, aki határozottan és tudatosan materialista lett volna; Erdélyinél ez a kérdés fel sem merülhet, Gyulai is, Arany is, kritikájuk és egész életművük filozófiai alapját tekintve, idealisták voltak. Vizsgáljuk meg, igaz-e ez?

Gyulai így fogalmazta meg kritikusí nézeteinek gyökerét: «A nemzeti színház és drámairodalmunk» című cikkében. (Dramaturgiai dolgozatok. I. Franklin, 1908.)

»Hát nem művészet-e a photographia? Az igaz, miért ne lehetne? Hiszen visszatükrözi az egyént a legfinomabb részletekig s még egyetlen hajszálát sem hibáz el. Nem hizelegve senkinek, nem eszményítve semmit, pontos és hű másolatot nyújt egész a szolgaságig.

De éppen ez a baj, éppen ezért nem művészet. A művész ecsete kevésbé hűn és pontosan, de igazabban, szebben s így művészien fest. Ismerve a vonalak titkos iratát, az arcizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyületét s azokat a kinyomatokat, melyekben az érzések, indulatok, hajlamok, rögeszmék megjelennek, a lelket is oda lehel, most válogatva és összpontosítva, majd mellőzve és kiemelve. Ez az eljárás, melyet eszményítésnek neveznek nem sérti meg az igazságot, csak kinagyarázza; nem törlí le az egyéni jegyeket, csak céljaira használja föl. E nélkül nincs a festészetben iskola, legyen az akár olasz, akár német-alföldi, s csak az eszményítés kisebb vagy nagyobb fokáról lehet kérdés s csak akkor szabad szembe állítani az egyént az eszményivel, mint két külön rendszer ellenséges elveit. (A mi kiemelésünk. F. L.) A legeszményítőbb festész nem nélkülözheti az egyénítés bizonyos fokát s a legeszményítőbb műveiben is feltalálható némi egyénítés; mert a rideg valóság önmagával soha sincs összhangban, s ezt mindig a belevetett eszme eszközli; mert a pusztá egyéni hajhászása arra a tévedésre vezet, hogy az esetleges és anyagi erőt vesz a lényegesen és szellemin s minden eszmei jelentőség veszni indul.

A költészetben sincs másképp. A drámaíró, akár Sophokles, akár Shakespeare tanítványa, mindig eszményít, azaz uralkodik a természetén és szabadon alakítja a valóság által nyújtott elemeket, azon eszme szerint, melyet ki akar fejteni. Ezért az élet töredékes és elszórt eseményeit folytonosakká téve, egésszé olvasztja össze, a jellem és szenvedély nyilatkozatait gyúpontra szedi, s a körvonalakat most emelve, majd arányosítva igyekszik elérni minden-nél nagyobb célját, a költői hatást.

Idézhetné-e ezt más elő, mint emez a szellem sugarán derengő élet megfajtvé és kimagyarázva, ez ég és föld összeölelkezése, ez új és mégis ismerős világ, melynek egyik fele kívülünk, a másik pedig bennünk él. E szabadság és kötelezettség alól nem oldozhatja fel magát a színész, kinek kötelessége szolgálni a költőt. Ha a költő az eszme ereje által teszi érthetővé a valóságot a színész nem ölheti meg az anyag által a szellemet.» (I. m., 157—259. old.)

Mitrovics Gyula: »Gyulai Pál esztétikája idézetekben« című munkájában ez után idézi Arany János »Vojtina ars poetikája« c. verséből azokat a részeket, amelyek Arany és Gyulai elveinek egyezéséről tanuskodnak. Mitrovicsnak igaza van! Arany valóban hasonló álláspontot foglal el:

«Mendacem oportet esse memorem:
Költőnek ezt ajánlani merem.
Nem épen tisztés, de derék szabály,
Versemben jól fér, s a mellett — talál.
Azaz — magyarra téve a szavak:
»Költő hazudj, de rajt' ne fogjanak«;
Mert van egy példa, hogy: a sánta eb...
A sánta költő még keservesebb.
Hazudni rút. Ez ellen a morál,
A társas illem egykint perorál:
De költőnek, bár lénye isteni,
Nemcsak szabad: — szükség fillenteni.»

»Minden hazugság, földön ami szép:
Csontváz, ijesztő a valódi kép;
Azt vérrel, hússal ékesíteni
Jer, jer költő!... hazudva isteni!

Győzz meg, hogy ami *látszik* az *való* :
Akkor neved költő lesz, nem csaló, —

»Itt a különbség : hogy e látszatot
Igaz nélkül meg nem csinálhatod.
Csakhogy nem ami *rész szerint* igaz, —
Olyan kell, mi *egészben* s *mindig* az.«

»Nem a való hát : annak égi *mássza*
Lesz, amitől függ az ének varázsa ;
E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít —
Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít :
Ez alkonyugár, mely az árnyakat,
E köd, mely nőtetí a tárgyakat ;
E fénytörődés átlátszó habon,
E *zöld*, esős lég egy május-napon ;
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet
Egy szóval... a költészet.«

«Idea : *eszme*. Nem szó, nem modor.
Azt hát fejezzen ki vers, kép, szobor :»

Mindkét nézet mélyen jellemzi a két kritikus és költő (Aranynál a sorrend fordított) esztétikai alapjait. S éppen azért, mert jellemzőek, mert egész életművükön ez a felfogás érvényesül, szükséges harcolni az őket eltorzító, kiforgató, megszépítő, rehabilitáló nézetek ellen. Az utóbbi időben szokás »egyetérténi« az idealizálás elvével, elfogadni az eszményítésnek azt az elvi kifejezését, amelyet itt Gyulai s méginkább, amit Arany ad. Arany felfogását különösen szeretik a realista, a materialista esztétika felfogásaként feltüntetni. Nem minden alap nélkül. Mindenki tudja: Arany János a magyar nép egyik legnagyobb realista költője. Életművében azonban határkövet jelent 1848: a szeretett nemzet szabadságharcának bukása, a magyar forradalmár-demokraták vezérének, Petőfinek a halála mély nyomot hagyott költészetén. Arany 1848 után a Gyulai esztétikai nézetével rokon elveket vallott. Így ebben a közismert versben is. Hogy mennyiben, van igazuk ezeknek a »szempontoknak«, amelyek szerint a költő és a kritikus e nézeteikkel materialista esztétikai felfogást fejeztek ki, arra még visszatérünk. Most csak azt vizsgáljuk meg, hogy mi az *igazi* esztétikai, filozófiai alapja a két kritikus-költő elveinek ?

Akik nem is konyítanak az esztétikához, akiknek fogalmuk sincs filozófia és kritika összefüggéséről, azt hiszik, hogy az eszményítés tana olyasvalamit jelent, mint az, amit a materialista esztétika, a marxista esztétika (Engels nyomán) *tipizálásnak* tart. A hasonlóságot arra alapítják, hogy mindkét felfogás szerint a művészet feladata nem az, hogy fotografálja az életet, hanem az, hogy a tipikus vonások kiemelésével az egyénben az általánost, a jelenségben a lényegét tükrözze vissza. Ez a hasonlóság valóban fennáll. Igen ám, csak hogy ezzel egy lépéssel sem jutunk előbbre valamely kritika esztétikai alapjának megértéséhez : mert az esztétika igazán fontos, alapvető kérdése, az a kérdés, amely éles válaszfalat húz idealisták és materialisták közé, nem az, hogy sürítsen-e a költő, vagy sem : sőt, ebben a kérdésben a jelentékeny (idealista) kritikusok abszolút többsége a materialistákkal együtt *igenlő* álláspontot foglal el. Gyulainak nincs igaza, amikor az eszményítés kisebb- vagy nagyobb fokában látja az ellentétet idealisták és materialisták között.

Az igazán fontos, alapvető kérdés az, hogy mit fogadunk el elsődlegesnek művészet és élet, irodalom és valóság viszonyában ; a művész tudatától függetlenül létező objektív valóságot, vagy magát a művészi tudatot ? Elfogadjuk-e a valóságot objektíve létezőnek, vagy csak a művész tudatát, képzetét ihletét tartjuk igazán valóságosnak ? Mit tartunk szebbnek : a valóságot, vagy a művészetet, a szépet az objektív valóságban, vagy a művészi szépet ? A művészet szépi-e meg a természetet, az objektív valóságot, a művészet, az irodalom emeli-e fel a valóságot magához, vagy a művészet »csak« viszonylag hiven, megközelítően pontosan teremti újra az objektív, abszolút valóságot ?

Nos, ezekre az alapvető kérdésekre Gyulai is, Arany is, *idealista* választ ad.

Gyulai — és minden idealista szerint — »a rideg valóság önmagával soha sincs összhangban« s ezt mindig a belévetett eszme eszközli. A valóság tökéletlen, nincs benne összhang, a művészet tökéletes, összhangos. Az összhangot az eszme viszi be kívülről a valóságba,

a művészet szépíti meg, nemesíti meg a valóságot s nem megfordítva, nem a valóság gazdagabb, nem a valóság tökéletes, ahogy a materialista esztétika vallja.

A drámaíró, — Gyulai és minden idealista szerint — »eszményít, azaz *uralkodik* (a mi kiemelésünk. F. L.) a természetén és szabadon alakítja a valóság által nyújtott elemeket, azonos eszme szerint, melyet ki akar fejteni.« A költő, a művész tehát magasabban áll a természetnél, uralkodik rajta, felemeli azt magához, megszépíti. Ez — a legtisztább idealizmus s méghozzá szubjektív idealizmus (mert a művész szubjektív tudatáról van szó s nem a világ-eszméről, mint pl. Hegelnél) esztétikai álláspontja.

Arany is a valóságnál szebbnek tartja a művészi szépet («Ez önmagánál *szébb, dicsőbb* természet... a költészet.») (A mi kiemelésünk. F. L.); ő szerinte is a művész feladata, hogy megszépítse, idealizálja a valóságot. Nem az objektív valóság teszi »az ének varázsát« hanem »annak égi mássa«. A költészet lényege Arany szerint is az »idea, eszme«, az idealizálás.

S csak most, miután megfelelték az esztétika alapvető kérdésére (az alapvető filozófiai kérdés első felére, hogy t. i. mit vegyünk elsődlegesnek, létet-e, vagy tudatot?), merül fel a következő kérdés, az alapvető kérdés második fele, hogy t. i. visszatükrözheti-e a művészet a valóságot? Itt Gyulai is, Arany is igenlő választ adnak, *helyesen* emelik ki a művészetben a felszín fotográfáló materializmus stb. és a realizmus művészete közötti különbséget, helyesen emelik ki azt, hogy az igazi művészet a valóságot nem felszínesen, hanem mélyen ábrázolja. Ez a felfogás ma is változatlanul helyes; de értékét erősen csökkenti egyrészt az, hogy Gyulainál és Aranynál a sűrítés, a tipizálás és az idealizálás, az eszményítés fogalma összeolvad. Mert Gyulai és Arany, mint minden idealista, a valóság megismerésének folyamatából kiragadnak egy szakaszt, — itt a művészi visszatükrözés folyamatában a sűrítés, válogatás, a tipizálás szakaszát — s ezt a kiragadott mozzanatot abszolutizálják, terjesztik ki a megismerés egész folyamatára, ezt teszik meg kiindulópontjukul, ezt teszik meg elsődlegesnek a valósággal szemben, mert ők is, mint sok idealista, összekeverik az alapvető filozófiai kérdés első felére adott válaszukat, (helytelen válaszukat) a kérdés második felére adandó helyes felelettel. Másrészt — s ez az előzből következik, — a művészi tükrözésről vallott helyes nézeteik következtelenek, ellentmondásosak, ingadozásra mutatnak. Ha következtetések lennének: abból, hogy a művészet elsődleges, a valóság másodlagos, a művészi szép szebb a valóságnál, az következne, hogy a művészet nem is az objektív valóságot tükrözi, hanem önmagát, tehát — végső fokon — a valóság megismerhetetlen, visszatükrözhetetlen. De sem Gyulai, sem Arany nem jut el a következetes szubjektív idealizmus szolipszizmusához: mindketten kiállnak a szép és igaz fogalmának egységéért a művészetben; csak az a szép, ami valóságos, ami igaz. De ha következtetések lennének most már ebben a meggyőződésükben, azt kellene mondaniok: a művészi szép és igaz a valóságos szép tükre, a valóság szebb, mint a művészet, (mert az amit visszatükrözünk, mindig kimeríthetlenebb, gazdagabb, szebb a tükörnél), tehát a valóság elsődleges, a művészet másodlagos.

Gyulai és Arany egyik esztétikai irányvonalat sem vallja következetesen. Nem vonják le a szolipszista végkövetkeztetést sem az esztétika alapvető kérdésének első felében elfoglalt idealista álláspontjukból, sem a materialista végkövetkeztetést az alapvető kérdés második felére, a valóság megismerhetőségére adott helyes, materialista feleletükből; ezért esztétikai felfogásuk eklektikus. Mindketten ingadoznak a szubjektív idealizmus és a materializmus között. De ez egészen másfajta, mondhatnók, fordított sorrendű ingadozás, mint a Kanté. Kant az első kérdésre adott materialista választ, amennyiben elismerte a tudatunktól függetlenül, objektíve létező magánvalót (Ding an sich), ő »mindössze« csak a megismerhetőségét tagadta ennek a magánvalónak. Gyulai és Arany kiindulópontjukban idealisták; ők »mind össze« elfogadták a valóság visszatükrözésének, realista visszatükrözésének, újratemtésének végső fokon materialista elvét. Gyulai és Arany itt »szégyenlős materialistákként« állnak előttünk. (Így nevezte Engels az angol agnosztikusokat, Lenin pedig az ösztönös materializmus álláspontján lévő természet tudósokat.) Az alapvető kérdés második felére adott helyes válaszuk — ha ellentmondásosan is, ha tévedésekkel és balfogásokkal tarkítva is ítéleteiket, — lehetőséget ad nekik arra, hogy a kritikában is a realista ábrázolás mellett törjenek lándzsát. Ezért gyakran tapasztalhatjuk a nagy realista költőnél, de különösen Gyulainál, hogyha »megfeleldkeznek« idealizmusukról, az alapvető kérdés első felére adandó idealista válaszukról, s csak a másodikat fejtegetik, ösztönösen materialista útra »tévednek«. Ilyenkor remekebbnél-remekebb, tömör, izes, érdekes stílusban megírt helyes, realista, alapját tekintve, materialista elemzéseket olvashatunk. Ilyenek pl. *Gyulainak* a magyar regényről («Újabb magyar regények» c. bírálatok, 129—131. old.) írt szép sorai:

»Haladunk-e vagy süllyedünk, örvendünk kell-e, vagy aggódunk? E kérdésekre bajos határozott feletet adni. Annyi bizonyos, hogy elbeszélés és stíl tekintetében nagy haladást mutat regényirodalmunk. Hasonlítuk csak össze Jósika *Abafi*-ját napjaink kevésbé sikerült regényével, és látni fogjuk, hogy újabb regényíróink jobban, szebben és magyarosabban írnak. A történelmi regény tere ugyan parlagosodni kezd, de a jelenkor annál inkább vonja az elméket, tárgyban és formában nagyobb változatosságot látunk, s az egyéni és jellegzetes iránt élénkebb

érzék mutatkozik. De hiányzik a nagy eszmék és érzések, az emberi és nemzeti nagy érdekek valódi kultusza, amely Eötvös regényeit annyira jellemzi, az emberi szív ama mélyreható vizsgálata, a szenvedélyek nemezésének az a biztos és félemlítő rajza, amely Kemény regényeinek oly kiváló sajátja. Többé-kevésbé bizonyos könnyelműség vagy egyéni szeszély vezérli regényíróinkat. Nem sokat gondolnak a fő dologgal, mert nem hatja át őket valamilyen nagy eszme vagy érzés, igen eltelnék egyéni szeszélyökkel, s azt hiszik, hogy ami bizonyos körülmények miatt rájuk nézve érdekes, annak fogja találni a közönség is. Alig látjuk az egyénben a fajt, a fajban az egyént, a cselekményben az eszmét, a részek között az összehangzást. A genre előlmi látszik a magasabb szárnyalást, a fensőbb jellemzést, s a különös és kirívó a jellemzetes helyét akarja bitorolni.

Beleözöklentünk a magyar élet rajzába, s mindent fel akarunk ölelni. Jól van, de igyekezzünk a sajátságoknak általános érdeket adni, s a nemzetit összhangzásba hozni az emberivel, az eszmék világánál az érzések erejével, az izlés sugalmi szerint. Egész új társadalom kezd képződni a régi romjain a fővárosban és vidéken egyaránt. Az élénk politikai élet új helyzeteket és típusokat szült. Tartsátok előnkbe a magyar társadalom tükrét, rajzoljátok erényeinket, bűneinket, bohóságainkat, az arisztokrácia, a középosztály, a polgárság, az írói s művészvilág nép és nemzetiségek sajátosságait és belétét; az örök emberi szenvedélyeket vegyítsétek az új helyzetek és törekvések elemeivel. Legyetek valódi regényírók, a társadalom bírálói, erkölcsrajzolók, s az eszmény őrei. Mi ezt várjuk a magyar regénytől ma vagy holnap, de az időnek el kell jönni. Nem vagyunk a pesszimista kritika képviselői, de éppen azért, mert hitünk és reményünk van, a jelenre nézve nem ringathatunk senkit csalódásba, legkevésbé regényíróinkat.»

Ezek az őszinte, a hazája irodalmáért aggódó kritikus, az ösztönösen materialista Gyulai Pál szavai.

Ez Gyulai két arca. Ez az ellentmondásosság — idealizmus és materializmus, politikai meggyőződés (Deák-párti volt) és őszinte hazaszeretet között érdekesen jellemzik ennek a kritikusnak gazdag, bonyolult életművét. Ahhoz, hogy megérthessük művét, tisztán kell látnunk ellentmondásait, fogyatkozásait, hibáit, osztály- és történelmi korlátozottságát.

Haladó kritikánk és a filozófia viszonyában kritikánk alapvető történelmi korlátjaként kell felfognunk nagy kritikusaink idealista filozófiai, esztétikai alapját. Haladó kritikánk hagyományainak értékelésében éppen ezért nagy figyelmet kell fordítanunk a filozófiai pártosság elvére, harcolnunk kell haladó kritikusaink idealizmusa ellen, hogy szervesen olvashassuk be új kritikánkba az ő örökségüket.

6. Rövid tanulságok

I. Milyen a tudományos kritika?

A.) Haladó hagyományainkat csak kritikusan sajátíthatjuk el. Ezért haladó kritikusainkat korlátjaikkal együtt kell tanulmányoznunk, ellentmondásos egységükben kell felfognunk, hogy életművükből kibogozhassuk az igazán előre mutatót. Erre tanít bennünket Lenin módszere, erre tanít a szovjet irodalomtudomány példája.

Az irodalomkritika haladó hagyományainak feldolgozása három fontos, egymással szorosan összefüggő viszonyulás elemzésén épül fel. Az elemzés feladata: 1. felfedni kritika és élet, kritika és társadalom viszonyát, rámutatni a kritika helyére az adott kor felépítményében; 2. megvilágítani kritika és irodalom dialektikáját; 3. kielemezni kritika és filozófia, kritika és esztétika összefüggéseit.

B.) Az irodalomkritika — »mozgó esztétika« — Bjelinszkij meghatározása szerint. Ez a meghatározás aláhúzza a kritika specifikumát, amely abban rejlik, hogy a kritika átmenet az irodalomból az esztétikába és megfordítva.

C.) A kritika közvetít az írótól az olvasóig, irodalomtól a népig s viszont.

A kritika az irodalom irányítója, tanítója, tanul az írótól, hogy taníthassa a népet s az irodalmat.

D.) Az irodalomtudomány — éppen azért, mert átmeneti jelenségnek tekinti a kritikát irodalom és esztétika között, a kritikában alapvető kritériumokként az irodalom lenini pártosságának és a filozófia pártosságának elvét tartja. A kritikában nemcsak azért kell harcolni, hogy a kritika legyen szocialista-realista, hogy haladó hagyományaink tanulmányozásakor kielemmezze: mennyiben volt kritikánk realista, hanem azért is, hogy a dialektikus materializmus esztétikájának alapján álljon s így arra is figyelmet kell fordítani, hogy haladó kritikánk örökségében harcoljon az idealizmus, a metafizika minden megnyilatkozása ellen.

E.) A tudományos kritika egyesíti magában mindkét pártosságot. Ha haladó kritikánkban Erdélyi János munkásságára elsősorban a filozófiai kultúra jellemző, ha Gyulai Pál életművében legnagyobb szerep az irodalmi harcoknak jut, a nagy orosz forradalmár-demokratákra az

jellemző, hogy művükben a mélyenjáró s eredeti utakon járó, materialista filozófiai kultúra párosult a forradalmár-demokrata irodalomkritikával. A szovjet kritikára is éppen ez jellemző: a szocialista realista irodalom és a dialektikus-materialista esztétika egysége a kritikában.

11. Miben tanulhatunk haladó hagyományainktól?

A) Haladó kritikánktól megtanulhatjuk, hogy az igazi kritika nem szemlélője, hanem irányítója az irodalomnak.

B) Megtanulhatjuk, hogy a kritika haladása elválaszthatatlan a társadalom, az irodalom a filozófia haladásától.

C) Megtanulhatjuk a kritika *döntő* kérdéseinek követelését.

D) Meg kell tanulnunk a kritika materialista-esztétikai kultúrájának szükségességét. Fiatal irodalmunk fejlődésében elérkezett odáig, hogy tudományos felkészültségű, színvonalas kritikára van szüksége. Ahhoz, hogy irodalmunkat a szocialista realizmus útján továbbfejlesztessük, az szükséges, hogy a kritika elsajátítsa a dialektikus materializmus esztétikáját sejt az esztétikát alkalmazza irodalombírálataiban. A haladó magyar kritika tanulmányozása, kritikai elsajátítása lehetővé teszi, hogy megteremthessük a történelmi folytonosságot haladó kritikánk és új kritikánk között, amelynek éppen ezért fontos feladata, hogy magáévá tegye kritikai gondolkodásunk másfélvszázados fejlődésének legjobb hagyatékát és továbbfejlessze azt a dialektikus materializmus esztétikájának, a szocialista-realizmus felé haladó irodalomkritikánknak színvonalán. Haladó hagyományaink kritikai elsajátítása, újraértékelése hozzásegít bennünket ahhoz, hogy emeljük kritikánk tudományos színvonalát. Segít abban, hogy kritikánk az eddiginél még fokozottabb erővel vehesse ki részét a magyar szocialista-realista irodalom istápolásában, új hajtásaink növesztésében.

TAMÁS ANNA:

PETŐFI APOSTOLA

Az *apostol*, Petőfi lobogó szenvedélyességű verses regénye irodalmunk első olyan epikus alkotása, amelynek a népből jövő, nyíltan, cselekvően feltűnő forradalmár a hőse, olyan forradalmár, akivel költője azonosítja magát. 1848 előtt csak mesében, allegóriában fejezhette ki a magyar nép és a nép érzelmeit megszólaltató irodalom az elnyomottak vágyait. Petőfi nagy népi hőse, János vitéz is a mese keretei között léphet csak fel 1844-ben. 1848 március 15-e teremtette meg a lehetőséget a forradalmár nyílt irodalmi ábrázolására is. Az *apostolban* elemi erővel nyilatkozik meg Petőfi határtalan gyűlölete a népelnyomó papi-úri rend iránt és mindenre elszánt, meg nem alkuvó harcos kiállása az elnyomottak ügyéért.

1848 júniusában kezdi írni Az *apostolt*, aug. 16-án már beszámol Arany Jánosnak arról, hogy elkészült vele. Kisebbségi javításokkal szeptemberre végleges formában önti, de az ő életében már nem jelent meg. A szabadságharc bukása után, 1850–51-ben Emich Gusztáv foglalkozik Petőfi kiadatlan műveinek sajtó alá rendezésével, azonban ezt a — forradalmi műveket tartafalmazó — kiadás megjelenése pillanatában elkobozzák. Arany Jánosnak alkalma volt a nyomdai ívekbe bepillantani és ő, aki ismerte Az *apostol* eredeti szövegét, fájdalommal teli felháborodással állapítja meg egy 1862-ben megjelent cikkében (Alkotmányos Nagy Naptár): *„Azon kiadás nemcsak hézagos, csonka, hanem alapgondolatjában is elferdített mű fogott volna lenni. A darab hősének abban is oly lelkiállapot tulajdoníttatik végül, mi Petőfinek gondolatjában se volt. Bármely véleménnyel legyen valaki a hűsesség ezen neméről: azt hisszük, hogy oly író, mint Petőfi, megérdemli, hogy tiszteletben tartsák meggyőződését s ha feketét mond, ne igyekezzenek fehérre mázolni.”* — Ugyanebben a cikkében leplezetlen haraggal utasítja vissza Müller Gyulának az Alkotmányos Nagy Naptár hasábjain megjelent Apostol kiadását: *„... nagybecsű művel aligha lehetett volna tökéletlenebbül kiadni, mint halhatatlan költőnk e nagyszerű költeményét az Alkotmányos Nagy Naptár.”* Súlyosan elítéli a lépten-nyomon előjövő szövegrontásokat, a művészi forma, a szabályosan emelkedő jambusok eltorzítását, a tartalom önkényes megváltoztatását.

Az első szövegű kiadás 1874-ben jelent meg. Volt is gondja rá a feudál-kapitalista irodalomtörténetírásnak!

Az *apostol* irodalmára mindaz érvényes, amit Király István *„Petőfi mint vízvázlasztó”* című cikkében (Irodalomtörténet, 1949. 2. szám) a Petőfi-irodalomról általában elmondott. A magyar uralkodó osztályok érdekeit szolgálta a felszabadulás előtt minden Apostol-értékelés, kivéve az egy Illyés Gyuláét.

Ragadjunk ki a legsúlyosabb ferdítési-rágalmazási módok közül egyet-kettőt és nézzük meg, hogyan húzódnak ezek végig nemesi-polgári irodalomtörténetírásunkon.

Egyik legáltalánosabb elmarasztaló ítélet az esztétikai igényesség lepleiben jelentkezett. Művészileg fogyatékosnak kiáltották ki Az *apostolt*, hogy ezzel a forradalmárnak még az irodalmi ábrázolásától is megvonják a polgárjogot.

Névy László, a Petőfi Társaság egyik alapítója *„Az apostol”* című tanulmányában (Petőfi Társaság Lapja, 1877) így ír: *„Sem értelmünk, sem esztétikai érzékünk nem botránkozik meg, ha a színpadon vagy egy regényben valami társadalmi probléma fejtegetésével találkozunk... Ha kifogást teszünk egy és más ellen, ez nem általában az irányköltészetet, hanem annak elfajzását, kinővését illeti.”* — Ilyen elfajzásnak tekinti, hogy a *„politika sikamlós talaján”* mozog a költő; Névy azt *„sivár földnek”* tartja, *„amelyből virágot fakasztani lehetetlen.”* Elítélően jegyzi meg, hogy *„Az apostolban a francia forradalom istenítője egy magyar jakobinus jár karöltve a szenvedő üldözött nép költőjével, s a tendencia félreérthetetlen.”* Névy a *„szenvedő, üldözött nép költőjé”* szeretné különválasztani a francia forradalom istenítőjétől. Csakhogy az a költő nem volna Petőfi többé.

A liberális burzsoázia véleményét megszólaltató Palágyi Menyhért (*Petőfi Sándor*, BP. 1889) a következőket írja a férfivá érett Szilveszterről: »Fejlődésének második szakaszában... az éhező, jázó, kiűzött, kivert proletár tudata támad fel benne: e proletár az a vad, borzasztó alak, melynek... dühe tombol fékevesztetten. Az apostolban az emberi társadalom minden történelmi alapja ellen... Könyven érthető, hogy ama fergetegszerű hangulattal nem lehet epikai remekművet írni.« Palágyi is azok közé tartozott, akik ki akarták sajátítani Petőfit, tehát azonnal »védelmébe veszi: »Ha az a proletár tudat, ami Petőfiben él és apostolla teszi, sértőleg hatna, ne feledjük el, hogy ugyan ez a proletár tud hazájáért és meghalni és ez a proletár írja Juliához szerelmi verseit... Palágyi szembe akarja állítani és ki akarja játszani egymás ellen Petőfi emberi-művészi sokoldalúságának egyes vonásait. Petőfi aligha fogadta volna el azt a »védelmet!«

Fischer Sándor (*Petőfi élete és művei*, 1890) így nyilatkozik erről a kérdéssel: »Az apostol, mint iránylevel, oly eszmék szolgálatában áll, melyek mellett lehetetlen megőrizni a szép határ aít«

Szász Zoltán, a legarcátlanabb Petőfi-kritikus, aki még Schöpfung Aladár szerint sem méltó arra, hogy hozzányúljon Petőfi értékeléséhez, a következőket írja (*Petőfi revíziója*, Nyugat, 1912): »A legtűrhetlenebb alkotások egyike«. Majd később hozzáfűzi: »Petőfi radikális szellemű politikai verseit, vagy esetenül szocialistáskodó Apostolát nagy döresség volna Vörösmarty hazafias költeményei, vagy a Zalán futása fölé helyezni.« — Anélkül, hogy kétségbevonná Vörösmarty mély, őszinte hazafias érzelmekből született szebbnél szebb költeményei értékét, nem láthatunk mást Szász Zoltán soraiban, mint a legellenségesebb és így legkorlátozottabb kritikai barbárságot.

Horváth János monográfiája (*Petőfi Sándor*, BP. 1922) igen komoly helyet foglal el a Petőfi-irodalomban. Könyvének nagy értéke ellenére azonban meg kell állapítanunk, hogy ő is a hivatalos irodalom forradalomellenességének szemüvegén keresztül bírálja Az apostolt: »A legsikerültebb részei azok, — írja — amelyek a költemény politikai célzatától aránylag távolabb állnak... a költő politikai indulata kevésbé törhet utat magának; emberi rokonszenv és művészi érdek zavartalan figyelemmel merülhet el a tárgyi szemléletbe. Mihelyt azonban a következő fordulóval egy »nagyságos úrja-hoz kerül szolgálatba a kisfiú: »úr« és »szolga« viszonyának az első szóba-hozatalára kigyul a politikai elfogultság lángja, célzatosan stilizált mellékalakok »nagyságos úr«, »nagyságos úrja« lépnek a színre s a még gyermek Szilveszterre is nyomban ráültetik a politikai koráértiség és kész emberi öntudat lélektanilag hamis bélyege, hogy innen kezdve ne hűs- és vér-ember, hanem egy pap- és kirdlyellenes politikai célzatosság egyhangú szócsöve legyen.« — Horváth János itt feljegyzett szavaira a mű elemzése kapcsán még visszatérünk.

Császár Elemér az 1928—29-es tanév folyamán a budapesti egyetem katedrájáról a következőképpen nyilatkozott (sokszorosított jegyzet alapján idézzük): »Petőfi hazafias költészete nem jelenti költészete tetőpontját. Minden magyar lírikus költészete a hazafias lírában tetőződik. Petőfi az egyetlen, akinek szerelmi költészete az értékesebb.« — Ezek után nem lep meg bennünket az sem, amit az 1934—35-ös tanévben mond el Az apostol-ról: »Az apostol végső hatása esztétikailag is dissonáns. Azda teszi egyfelől Szilveszter elhibázott alakja és az az igazságtalanság, amellyel Petőfi a gazdagok, a papság és a kiváltságos osztály ellen támad, másfelől az, hogy Petőfi ebben a tekintetben elszakad az igaz magyarság érzésvilágától.« — Nem véletlen, hogy a legleplezetlenebb elmarasztaló kritika e forradalmi műről éppen akkor, a fasizmus, németországi uralomrajtása éveiben hangzott el.

A felsorolt néhány adat világosan mutatja, hogyan akarta a forradalom gondolatától is rettegő hivatalos irodalomtörténetírás az irodalomból is száműzni a forradalmárokat! Mert nemcsak mi tudjuk, ők is tisztában voltak azzal, milyen lelkesítő, tettekbe buzdító, forradalomra felhívó hatása van egy olyan költeménynek, mint Petőfi Sándor *Apostola*!

Az apostolt támadó kritika nemcsak esztétikai álarcban jelentkezett. Kimondták nyíltan is a nemesi-polgári irodalomtörténet képviselői, mennyire ellenszenvesnek tartják Szilveszter alakját.

Mit ír erről Ferenczi Zoltán? (*Petőfi életrajza*, III. kötet, 1896) »Szilveszter maga is csak absztrakció, maga is csak elvonás. Valódi ember nem is lehet olyan éheltelen, se olyan rajongó s a valódi lángész soha nem cselekszik olyan ésszerűtlenül; ezért a mű hőst rokonszenvünk nem is kísérheti.«

Utalunk itt ismét Fischer Sándorra. Szerinte Az apostol »főalakjában, sajátos írányában visszatartó«.

Horváth János szerint a költemény fő gyöngésége Szilveszter jellemében mutatkozik: »Kiváló lángelme, magas erkölcsi piedesztálon érzi magát, tele váddal az emberi társadalom ellen; nyomorát eszményi küzdelme következményeinek tartja, maga és családja szenvedéséért ő is, költője is másokat hibáztat, holott benne a hiba. Erkölcsi léhaságban szenved mindazt illetőleg, ami az embernek legközelebbi kötelessége. Ugyanezt kifogásolja Császár Elemér is: »Nem tudjuk elképzelni, hogy egy erős, egészséges férfi ne legyen képes családját megmenteni az éhhaláltól. Megvetéssel fordulunk el attól a szájhőstől, aki kenyérkereső munka helyett dagályos frázisokkal dobálódzik s a társadalmat teszi felelőssé családja nyomorúságáért, az pedig pusztán a hős pipogyságának következménye volt...«

Horváth János is, Császár Elemér is figyelmen kívül hagyják azt a ténybeli igazságot, amire a mű szövege a bizonyíték. Szilveszter éjjel-nappal dolgozik, idegen írók műveit másolja — nincsen egyéb lehetősége a munkára. — Hogy is lehet erkölcsi léhaságról beszélni hősrünkénél, aki így gondolkodik :

»És élnem is kell... miüből élek?
Vagy megtagadjam elvemet,
Azt a szentséges elvet?
Odaszegődjem a gazokhoz?
Az emberiség ámitóihoz?
Nem, istenemre, nem...«

Szilveszter jellemével összeegyeztethetetlen, hogy egyéni jólétéért feláldozza a közösség érdekét. Császár Elemér úgy vonja felelőségre ezt az »erős, egészséges férfi«-t, aki családját nem tudja megmenteni az éhhaláltól, mintha a társadalom történetében nem lett volna számtalan példa rá, hogy egészséges emberek tömegei pusztultak el a feudális-, majd kapitalista rend válságos korszakaiban !

A felszabadulás előtti időben egyedül Illyés Gyula törekedett őszintén arra, hogy Petőfit a valóságnak megfelelő alakban állítsa elénk. Ő az egyetlen, aki nem akarta se letagadni, se félremagyarázni Petőfi forradalmiságát. Érthető tehát, hogy Illyés Gyula is eltéli azokat az irodalomtörténeteseket, akik olyan készségesen emelték ki, sőt túlozták — mint írja — Az apostol hibáit. Illyés helyesen látja meg, hogy az irodalomtörténeteszek által — szinte kivétel nélkül — oly mereven kettéosztott első és második rész milyen szorosan összefügg egymással : »Szilvesztert... a társadalom nyomora érleli forradalmárrá«. (Illyés Gyula : *Petőfi Sándor*, 1936.) Helyesen mutat rá arra is, hogy a hős a királyban az egész zsarnoki rendszer fejét, a visszaélések szentesítőjét látja és akarja megsemmisíteni.

II.

Hogyan, milyen körülmények között írta Petőfi *Az apostolt*? Forradalmi művek értékelésénél különös súllyal vetődik fel ez a kérdés. A keletkezés körülményeiből kell megértenünk a jelen esetben azt, hogy költőnk miért korán jött forradalmár alakját rajzolja meg Szilveszter személyében, olyan hőst, akinek el kell buknia, mert egyedül küzd, nem támaszkodhat forradalmi tömegekre.

Az *apostol* keletkezését a mű bírálói körül többen is helyesen hozzák kapcsolatba Petőfi nagy csalódásával az 1848 júniusi szabadszállási képviselőválasztáson. Petőfi Sándort, március 15. hőst, a nép legnagyobb barátját — a papi-úri rend hazugságai és megvesztegetései hatására — Kiskunság népe elkergette és helyette a református pap fiát választotta képviselő-jéül. Ez a körülmény a legfőbb magyarázata annak, miért állítja Petőfi hőst forradalomra éretlen társadalmi viszonyok közé, miért találjuk a kiábrándultságnak annyi jelét *Az apostolban*.

Milyen események előzték meg a júniusi választást? Március 15. után az egész magyar politikai élet másképp alakult, mint ahogy Petőfi várta. A felelős magyar minisztérium, a Batthyány-kormány tértelensége, megalkuvása kezdettől nyugtalanította, sőt, felbőszítette a forradalom ügyéért aggódó költőnket. Minden lélegzetével a forradalom alakulását figyeli s — a pesti tömegekre támaszkodva — minden energiáját március 15. eredményeinek megvédésére és a forradalom továbbfejlesztésére fordítja. Már március 20-án éles hangon fakad ki azok ellen a pesti német polgárok ellen, akik úgy nyilatkoztak, hogy a nemzetőrségbe maguk közé zsidót nem vesznek : »*Ők dobtak először sarat március 15-ének szűztiszta zászlajára*« — írja naplójában. A március 15-ét követő időkben sokszor hív össze Petőfi népgyűlést. A Batthyány-kormányt akarja ilyen módon erélyesebb lépésekre kényszeríteni a bécsi udvar hitszegő politikájával szemben. Egymás után írja további tettekre buzdító, nagy, végső leszámolásra felkészítő szebbnél-szebb verseit, élehangú, bíráló cikkeket.

»Készül az ellenség ; és mi készülünk-e?
Mit csinál a kormány?
A helytt, hogy örködnék, mélyen mélyen alszik
Fönn a haza tornyán.
Fessük zászlóinkat fekete-pirosra
Mert gyász és vér lesz a magyar nemzet sorsa.«

— Írja »*Fekete-piros dal*«-ában. A *Március tizenötödike* hasábjain augusztus 11-én megjelent cikkében így foglalja össze, köti csokorba a minisztérium kezdettől elkövetett bűneit : »*Felszabadultunk a Metternich-kompanya alól s kaptuk a Batthyány-minisztériumot. Erre ugyan elmondhatni, hogy »beni gubdít*«. Amaz tetteivel törekedett vesztülnkre, emez tértelenséggel fogja

vesztünkét okozni. Mi haszna, hogy a mód különböző? Az eredmény egy. Hogyan vélekedik a minisztérium a népről? : *Ők a népet, melynek képviselői, oly járattannak, butának tartják, végső argumentumuk mindenre az, hogy hja, a nép ilyen, meg olyan érellen.*

Ezeket a kéréseket figyelembe véve világossá válik, milyen sokat várhatott Petőfi a képviselőválasztástól. Azt remélte, hogy ő és a nép ügyéért harcolni akaró más képviselők döntő változást hozhatnak a politikai életbe és továbbfejleszthetik a forradalmat. Ezt a lehetőséget veszítette el a júniusi választáson ő is, Arany János is. Az a nép, amelyben bíztott, amelyért harcolni akart, félrevezetve uraitól, elkergette, sőt majdnem megölte. — Nem a személysérelem fájit költnöknek elsősorban, a haza sorsát látta veszélyben. Ha a nép nem hajlandó saját érdekeiért harcolni, akkor minden-veszve van — uralkodik el rajta a gondolat és szüli agyában azt a rémképet, hogy neki egyedül kell szembeszállnia az elnyomó hatalommal. Ezt vetíti maga elé Szilveszter sorsában. — Van azonban a mű értékelésének még egy oldala és számunkra, csakúgy, mint saját kora számára is ez a fontosabb, mert ez az előremutató. Az apostol sokkal több annál, mint a forradalmár Petőfi kiábrándultságának dokumentuma. Ebben a hőskölteményben nem az a döntő, hogy Szilveszter egyedül lázad és elbukik, hanem az, hogy *mer lázadni*, hogy egész életét a forradalom ügyének szenteli, hogy tántoríthatatlanul szilárdan kitart a nép mellett és hősi példájával tettekre buzdítja az utókort. Az utókör itt : a szabadságát kivívni hivatott magyar nemzet, Petőfi nemzete. A magyar nemzetnek nem azt kellett megtanulnia Az apostolból, ahogy Szilveszter szembeszállt a hatalommal, hanem azt, hogy *mert vele szembeszállni*. Ilyenformán Az apostol is a *»vészharang«* versek sorába tartozik.

III.

1848-ig nincs még egy olyan mű irodalmunkban — és utána sem, nagyon hosszú ideig — amely eszmei tisztaság, eszmei gazdagság szempontjából utólrná Petőfi *Apostolát*. Helyesen állapította meg Ady Endre — nem éppen Az apostolról, hanem Petőfiről általában —, hogy : *»Petőfi Sándor . . . tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott.«* (Petőfi nem atkuszik, 1910). Lenyűgöz az a magas forradalmi lobogás, amely Az apostol soraiból felénk világlt. A politikai alapigazságok messzemenően lírai formája biztosíték arra, hogy nem jelszavak gyűjteménye, hanem magávalragadó hősköltemény Szilveszter története.

Petőfi tisztánlátása az 1789—1793-as Nagy Francia Forradalom eszméin nevelődött. Ő maga írja 1848. március 17-iki naplószerű feljegyzésében : *»Évek óta csaknem kirekesztőleges olvasmányom, reggeli és esteli imádságom, mindennapi kenyerem a francia forradalmak története . . . Minden szavát minden betűjét szívembe véstem és ott benn a holt betűk megelevenedtek . . . és tomboltak s őrvongtek bennem . . .«* Ismerte Petőfi az utópista szocializmus tanításait is. Ezt művein túl az is bizonyítja, hogy a Pilvax-kör tagjai, Petőfi barátai : Csengery Antal, Irinyi József, Pálffy Albert is foglalkoztak a saint-simonizmus főbb képviselőinek írásaival és minden bizonnyal meg is vitatták egymás közt ezeket a tanokat. Révai József a *»Magyar szabadság — világssabadság«* egyik fejezetében (Marxizmus, népiesség, magyarság, 1948) ezt írja : *»Tudta Petőfi is, hogy a szabadság nem minden. Ismerte már a francia szocializmus tanításait és megállni a harcban ő is csak akkor akar, »ha majd a bdség kosarából mindenki egyaránt vehet«. De amiért ő egy egész »fejjel magasabb a korabeli utópista vagy kispolgári szocialistáknál, az, hogy a »bdséget« nem akarta szabadság nélkül, vagy a szabadság rovására. A korabeli kispolgári szocializmus a Nagy Francia Forradalom eszméinek hátat fordít, Petőfi pedig rajtuk nevelődik.«*

Ha Petőfinek ezekhez az ismereteihez (a forradalmár Saint-Juste, az utópista szocialista Sant-Simon művei) hozzáadjuk azt a tapasztalati anyagot, amit az 1840-es évek magyar valóságából leszüzhetett, megértjük, hogy ő, a nép fia hogyan volt képes kora első magyar emberévé, a forradalom eszmei vezérévé, gyakorlati irányítójává válni. — Ezeknek az ismereteknek, tapasztalatoknak alapján teremti meg hősét, Szilvesztert nagyrészt a maga képére, a maga erkölcsi alapjára állítva, a maga élményeit, csalódásait, reményeit és mindenek fölött a maga forradalmiságát lehelve belé. Az ő sorsán keresztül tárja fel kora társadalmának bajait és az ő példájával lelkesíti nemzetét a rabbiincsek leverésére.

IV.

Csodálatos költői képpel érzékelteti a mű elején, milyen világba vezeti el olvasóját.

»Sötét a város, ráfeküdt az éj
Más tájakon kalandoz a hold
S a csillagok behünyták
Arany szemüket.
Olyan fekete a világ,
Mint a kibérlett lelkiismeret«.

„Egyetlen egy kicsiny fény
Csillámlik ott fönna a magasban
Bágyadtan s haldokolva,
Mint a beteg merengőnek szeme
Mint a végső reménye.
Padlásszobának halvány mécse ez».

Szilveszter találtgyermek, mint Kukorica Jancsi, mint a népmesék hősei annyiszor. Ezekből lesznek a nép képelete szerint a nagyraihivatott emberek. Petőfi művészi eszközeivel kitűnően érzékelteti Szilveszter előjövőd nagyságát, de ugyanakkor magányosságát is. Azon az éjjelen, melyen az újszülött Szilvesztert megtalálják, hatalmas fergeteg pusztít az utcákon. Ez a természetleírás mintegy a megszületett gyermek hányatott sorsát, nehéz küzdelmeit szimbolizálja:

*A néptelen utcákon csak egy
 Őrült bolyongott,
 A fergeget.
 Nyargalt az utcákon keresztül,
 Miként ha ördög ülne hátán

 És besüvített a kéményeken.
 Továbbrohant s teli torokkal
 Ordított belé a
 Vak éj siket fülébe.*

Petőfi végigvezeti hősét a poklok poklán, az élet legsötétebb oldalait ismertette meg vele. A gyermek Szilveszter életének egyes állomásai az elnyomott nép kiszolgáltatottságának mindmegannyi szimbóluma. De más szempontból is érdekesek ezek a képek. Petőfi a korabeli magyar városi élet megismertetésére is törekszik általuk. — A polgári irodalomtörténetírás kedvelt módszere volt a haladó, leleplező irodalmi alkotásokból azt hangsúlyozni, ami bennük külföldi minták hatását mutatja. Így akarták elterelni a figyelmet a hazai állapotokról. Sokat hangoztatták Az apostollal kapcsolatban is, milyen idegen írői alkotások hatására jött létre és különösen kiemelték a városi élet nyomorát bemutató részeket. Mi sem tagadjuk, hogy Petőfi ismerte Dickens és Sue nagyvárosi életet ábrázoló műveit és ezek hatottak is Az apostol egyes részeire. De nem fogadhatjuk el azt a beállítást, hogy e részek csupán lemásolásai lennének a nyugati regények megfelelő társadalomrajzáinak. A XIX. század magyar, elsősorban pesti külvárosi életére igenis jellemző mozzanatokot tár elénk Petőfi Bizonyítékaink erre Kossuth Lajos és Táncsics Mihály írásai, Kuthy Lajos és Nagy Ignác regényei. Nagy Ignác »Magyar titkok« című regénye zárószavában (1845) maga is ilyen vádat hárít el magától: »...én 1830 óta folyvást Pesten lakom s ezen 15 év alatt legfőbb tanulmányom — a pesti élet vala, ezenkívül is oly szerencsés helyzetben valék, hogy számos adatot hitelesnél hitelesebb forrásból merithettem. Tiszánál költői tényeket tehát csak a regényesség foglalának egyes részei foglalnak magokbans«.

Először a gazdag, szívtelen urakat ismerjük meg, ők botlanak a kisdobba, mikor kocsi-
szállnak. Rendkívül finom gúnnyal jellemzi Petőfi az embertelen, minden humanitástól
távolálló úri világot :

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu/egyesulet>) megbízásából készült.

A kocsisban van emberi érzés, magához venné a csecsemőt, de ő is csak szolga és ura a gyerekekkel együtt kidobná. Leteszi hát a korcsmaajtóba, csak ráakad valaki.

Egy vén tolvaj jön ki a korcsmából részegen, ő veszi magához a gyereket. Álljunk meg kissé ennél az alaknál. Milyen típust akar a vén tolvaj, a »jó öreg« szerepeltetésével jellemezni a költő? A hang humora, sokszor népi íze azt mutatja, hogy szívesen időzik a tolvajnál, szinte kedvteléssel foglalkozik vele. Ennek az alaknak megformálására kétség-telenül hatott Dickens, de emlékeztet egyes vonásaiban a pusztai betyár figurájára is, akivel Petőfi korábbi versében, A »Füridik a holdvilág...«-ban találkoztunk. Az 1844-ben született versben a haramia bánva-bánja, hogy rablók-fosztogatók közé keveredett és nincs már visszaút — várja az akasztófa. Az apostol öreg tolvaja városi betyár, ő sem csupán maga tehet róla, hogy ilyen sorsra jutott. Ennyiben rokon a pusztai haramiával. A vén tolvaj azonban már belejött »mesterségébe«, van benne bizonyos »szakmai« büszkeség. Szilveszterből is »dicső« tolvajt akar nevelni. Petőfi bizonyos megértéssel nézi őt, erre több jel is mutat. Míg a gazdag úrinő otthagytá, ő fölszedi, sőt, jól tartja a gyereket. A társadalom legalsó rétegében, a tolvajjá züllött nincstelenben is több emberi érzés van, mint az urakban — tanúsítja ezzel a költő.

»De ez már mégis csak cudarság,
Így elhajítani a gyermeket, mint
Az elviselt bocskort, cudarság.
Ezt a disznók, de még
A rablók sem teszik.«

— mondja felháborodva a tolvaj, mikor ráakad a csecsemőre. Ha tudná, kik a szülei, vissza is vinné nekik, de így elhatározza, hogy apja lesz a gyereknek. Meg is vigasztalja magát, lopásai most már törvényesebbek lesznek, lelkiismerete is kevésbé fogja furdalni. Nem gondolja nyilvánvalóan Petőfi sem, hogy ennek a tolvajnak valóban lelkiismeretfurdalást okoz életmódja, de mégsem annyira elvetemült az öreg, hogy fel ne merülne benne ilyen gondolat. Ugyanakkor a humornak is jó eszköze egy-egy ilyen kijelentés a »jó öreg«-nek nevezett gonosztevő ajkáról. A keresztelést kifigurázó jelenetet is kétségtelen kedvteléssel nézi megalkotója. Tudjuk Zoltán fia születéséről írt naplórészletéből, hogy Petőfi maga legszívesebben nem kereszteltette volna meg gyermekét, hanem meghagyta volna »becsületes pogányembernek.«

Mikor sok gatzettéért felakasztják a tolvajt,

»Nyelvét hosszan kiölté
Mintegy csúfolva a világot,
Ki ilyen csúffá tette őt.«

Ezekkel a szavakkal közvetlenül is kifejezi a költő, hogy a tolvajok létezéséért a társadalom felelős.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne ítélné el, mert mégiscsak a sok lopás, rablás a valóság s a szubjektív okok végső fokon nem döntöek. Maga is úgy véli:

»Akasztófára kellett jutnia,
Ki annál százszor többet érdemelt.«

Korántsem olyan fajta megértéssel találkozunk itt, mint amelyet A falu jegyzőjében tanúsított Eötvös Viola irányában, de a tolvaj sorsán keresztül is bírálja Petőfi azt a társadalmat, amely az ilyen embereket létrehozta.

A kis Szilveszter sorsát követve, újabb jellegzetes alakkal ismerkedünk meg. A városi étellel együtt kialakult lumpenproletariátushoz tartozik az »öreg banya« is, csakúgy, mint a tolvaj. Nem ismeretlen figura egyik sem a Petőfi-korabeli magyar társadalomban. Gondoljunk arra, hogy a század 10-es éveitől kezdve, a napoleoni háborúkkal együttjáró konjunktúra elmúlt. Az egyre erősödő mezőgazdasági válsággal tömegesen szegényedik el a falu és jönnek fel a nincstelenek szerencsét próbálni a városba. A fejletlen kapitalista viszonyok következtében azonban az ipar nem tudja őket foglalkoztatni, így, munkalehetőség hiányában, kerülnek az erkölcstelen élet hinárjába.

Az öreg banya iránt már semilyen rokonszenvet nem tapasztalunk Petőfinél, sőt! Ha ilyenfajta alakot keresünk korábbi költészetében, akkor leginkább Kukorica Jancsi Iluskájának mostohája tűnik fel emlékezetünkben, de új, még visszataszítóbb, romlottabb jellemvonásokkal. A legelvetemültebb gonoszsággal nyúzza le a bört a kényének-kedvének kiszolgáltatót szegény kis elhagyottról. Ő maga a korcsmában ül egész nap és onnan lesi, hogy az éhez, rongyokba burkolt, mezítláb kisfiú hogyan koldulja össze számára a pálinka és a finom falatok árát. Ebben az embertelen világban — milyen jellemző, — a kutya a kis Szilveszter egyetlen barátja. A kedves kutya

•Hogyan simult hozzá barátilag,
 Átszillogott szeme
 Az éj sötéttségén, s c csillogás
 Olyan szelid, olyan testvéri volt,

 Meleg, forró barátságot kötöttek.

Lám, a kutya szeme testvéri szelídséggel ragyog rá, bezzeg, amikor az öreg banya rásüti szemét az alvó kisleányra, az »két hegyes, tüzes vas« közeledtéről ámodik. Mikor felébredve meglátja annak »merő szeméit«, jobban fél tőlük, mint álmában a tüzes vastól. — Milyen gondosan jellemzi a költő ezzel a stiláris eszközzel is azt az ellentétet, mely a kutya »embersege« és a gonosz asszony embertelensége között fennáll. A banya alakjában Petőfi félreérthetetlenül a kizsákmányoló visszataszító vonásait sűríti itt össze, éppen ezért semmi nyoma a megértésnek. A kizsákmányoló típusát szimbolizálja, aki nem egyesekeket, hanem az egész dolgozó népet rabolja meg, rosszabb tehát a tolvajnál.

Szilveszter életének következő állomása más környezetbe vezet bennünket. A társadalom magasabb rétegéből mutatja be a költő a tipikusait: a gazdagok zsarnoki elnyomását. — Koldulás közben

•Egy vén mogorva úr
 Megállt mellette s hosszan nézte őt,
 Hosszan, merőn, átfúró szemekkel...

Ez sem sejtet sok jót, ettől a tekintettől is »A gyermek elszaladni készült...« Az uralkodó osztály jellegzetes képviselője a család, ahová Szilveszter kerül. A nagyságos úr fiát a szolgák megvetésére, állandó megszegyenyítésére, kinzására neveli. Milyen sora lehetett itt hősünknek?

•Mert a nagyságos úrfi
 Oly gazkölyök vala
 Amilyenek rendesen a
 Nagyságos úrfiak.
 Érezteté, hogy ő az úr
 Érezteté minden nyomon
 Ha száját leves megegeté
 Kis szolgáját üté pofon,
 Ha nem köszönt más nékie,
 A kisleány fejéről ütötte le a kalapot
 És ennek markolt üstökébe,
 Ha a fésű belé akadt hajába...

Ez a része a műnek az, amely miatt Horváth János — mint erre a bevezető részben utaltunk — Petőfit politikai elfogultsággal, célzatosan stilizált mellékalakok szerepeltetésével vádolja és azt állítja, hogy Szilveszterre itt a politikai koraérettség lélektanilag hamis bélyege üttetik. Horváth János tehát nem fogadja el az itt elmondottakat a valóság tükrének. — Több szempontból sem érthetünk egyet értékelésével. Az uralkodó-osztály zsarnoki gőgje, az elnyomottak kiszolgáltatottsága keserű valóság minden osztálytársadalomban. Petőfi itt sem valami egyszeri jelenséget ír le, hanem nagyonis tipikusait. A másik ok, amiért Horváth Jánossal vitába kell szállnunk, az a mű felépítésével, Szilveszter lélektani fejlődésével kapcsolatos. Álljunk meg ennél a pontnál. Ha visszatekintünk Szilveszter eddigi életére és szemügyre vesszük a gazdag úrfi szolgálatában eltöltött éveit is, megláthatjuk, milyen világos, lélektanilag milyen egyenesvonalú fejlődést tett meg. Az sem véletlen, hogy ez az egyenesvonalú fejlődés ugrásszerűen éppen ilyen életkorban változott meg.

A gyermek testi-lelki szenvedéseit eddigi életének minden állomásán magasabb hőfokon mutatta be a költő. A tolvaj nem éhezett, ő maga sem félelmetes Szilveszter számára, és ekkor még nem ismeri az örömet, nincsenek vágyai, sötét nyomorúságban él a földalatti üregben

•Nem szívta a menny tisztább levegőjét,
 Nem látta a földnek szépségeit
 Élt, s olyan volt mint a halott.

A vén banya már első látásra dermesztő félelemmel tölti el és a gyermek félelme később egyre fokozódik. A testi-lelki szenvedések a felcseperedő gyermekre ekkor már mélyebb hatással vannak. Felébred a szeretet iránti vágya, de nincs ember, akit szerethet és aki őt szeretné. Egyetlen vigasza a kutya, de a gonosz asszony azt is megpróbálja elkergetni mellőle. Koldulás közben sóvár szemmel nézi a téren játszó gyermekeket:

»Elnézte sokszor
 Midőn játszottak gyermektársai,
 Nézett rájuk merően
 S gondolta, milyen jó lehet
 Az a játék, az az öröm
 S elméje napról napra érett
 S érezni kezdte, érezé,
 Hogy ő boldogtalan.«

Mit jelentettek a gazdag úrfi mellett töltött évek az ébredező gyermeki lélek fejlődésében? Itt már nem éheznek, ruhája is van, de az ütlegetésből bőven kijut. Testi szenvedése lelkének kínját növeli. Mi az, ami a felhalmozódott tengernyi keserűséget, passzív szenvedést a forradalmi tettvágy irányába viszi? Petőfi politikai tisztánlátására jellemző, hogy ide a döntő fordulat fókuszába a *tanulást* állítja. Zseniálisan meglátta azt, hogy maga az elnyomás, a zsarnoki uralom nem forradalmasítja a népet addig, míg rettenetes sorsát véletlennek sorozatának tekinti, míg nem ismeri a világ berendezését. Szilveszter mőhon szívja magába az úrfi nevelőjének minden szavát:

»Minden nap egy-egy sugarat lővelt
 Elméje oszlado ködébe
 S minden sugár egy-egy betű volt,
 És ilyen irat lett a sok betűből:
 Mi jognál fogva vernek itten engem
 Mi joggal bánt embert az ember?
 Különbnek alkotá az isten
 Az egyik embert, mint a másikat?

... én többé túlni nem fogok
 Akármilyen lesz belőlem.«

Szilveszter 16 éves akkor, mikor először nyúl maga sorsa alakulásába. 6 éves korában került ide és 10 évig tartott, amíg a szolga az úr házában a politikai érettségnek erre a fokára jutott. Teljesen alaptalan tehát Horváth Jánosnak az a vádja, mintha itt »azonnal... kész emberi öntudattal« állnánk szemben.

Hősünk ekkor már valóban érett ifjú. Látóköre messze túlterjed saját élete szűk határain, az elnyomott emberiség sorsa már most erősen foglalkoztatja. Az apostoli elhivatottság ekkor jelentkezik nála először:

»S tudnám csak mindazt, amit érzek
 Úgy, amint érzem, kimondani,
 Föllázadnának milliók velem
 S reszketne a világ,
 Mint Spartacustól Róma reszketett.«

A nagy világtörténelmi példák érelették benne a forradamárt.

»És hogyha egyszer már
 A szolga emberré emelkedik
 Éhen hal meg, vagy a bitófán,
 De többé szolga nem lesz!«

Ezekben a szavakban fekteti le Szilveszter azokat az alapelveket, amelyekhez élete során végig hű marad. Apostoli elhivatottságát a jó tanító (első olyan ember, aki megöleli őt) búcsúszavaival érezteti a költő:

»Te nem magadnak születél
 De a hazának, a világnak«

Szilveszter első forradalmi tettet végrehajtotta: szembeszállt elnyomójával, arcába vágta, hogy ő is ember, nem engedi többé ütni-vern magát és otthagya a házat.

Vágyakkal és reményekkel telve hagyja el a várost. A szűk falak közt, nyomorúságban, rabságban felnőtt ifjú a végtelen természet szabad levegőjétől s a maga függetlenségének érzésétől áthatva felkiált: *Szabad vagyok!* — Petőfi meghatva nézi, mint onlanak hőse könnyei a vélt szabadság boldog érzetétől. Talán éppen március 15 emléke támadt fel lelkében, amikor ezekben a mi számunkra is oly sokatmondó szavakban törnek elő érzelmei:

»Oh, milyen érzés, milyen gondolat,
Midőn az ember először szabad!«

Szilveszter azonban csakhamar tapasztalja, hogy a természet szabadnak látszó végtelenségében az emberek mindenütt rabok, sőt, vannak nála is szerencsétlenebbek. Ez megerősíti tanulmánygyűlésében, tette készülésében. Iskolába jár a tanítótól kapott pénzen. Társai fölött messze kimagaslik, de ugyanakkor el is szakad tőlük. A távolság túlságosan nagy. Irigylük őt, tehát gunyolják. Az ifjú mély humanizmusa már ekkor megmutatkozik. Nem haragszik társaira, inkább sajnálja őket. Evvel a tulajdonságával fokozott mértékben találkozunk a későbbiekben.

Társadalmi kiszakíttósága, egyedülléte, ami itt az iskolában kialakul, rövid átmeneti korszaktól eltekintve, végigkíséri életé további útján s ez lesz tragikus sorsának okozója is.

Petőfi hőse kezébe adja a világtörténetet, ez érleli tovább Szilveszter forradalmiságát, ennek hatására ébred végkép saját hivatásának tudatára :

»Mi célja a világnak?
Boldogság! S erre eszköz? a szabadság :
Szabadságért kell küzdenem,
Mint küzdtek érte oly sokan
És hogyha el kell vérzenem,
Mint elvérzettek oly sokan
Fogadjatok, ti szabadságvitézek,
Fogadjatok szent sorotok közé,
Zászlótokhoz hűséget esküszöm.«

A szabadságért folytatott küzdelem hősi vállalásának magasztos kifejezése Szilveszter fogadalma.

Hogyan képzei el Szilveszter a világ előrejutását ? Gyönyörű költői hasonlat keretében világítja meg Petőfi :

»A szőlőszem kicsiny gyümölcs
Egy nyár kell hozzá mégis hogy megérjék.
A föld is gyümölcs, egy nagy gyümölcs,
S ha a kis szőlőszemnek egy nyár
Kell, hány nem kell e nagy gyümölcsnek
Amíg megéri? ez belékerül
Évezredek, vagy tán évmilliomokba,
De bizonyára meg fog érni egykor
És azután az emberek belőle
Világ végéig lakmározni fognak.«

Szilveszter is olyan sugár akar lenni, amely ezt a gyümölcsöt érleli.

Mit jelent ez a hasonlat? Azt talán, hogy Szilveszter, illetőleg Petőfi az evolúciós fejlődés alapján áll? Szó sincs róla! A föld az egész világra kiterjedő forradalomra, az elnyomókkal való végső leszámolásra fog megérni és nem valami észrevétlenül beköszöntő paradicsomi állapotra gondol a költő. A »nagy szüret« akkor jön el, »ha majd a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet«. Ebben a gondolatsorban megtaláljuk a francia forradalom eszményein túlmutató, a szocializmus eszméjére is épített elképzelést az emberiség boldog jövőjéről. Az a tény azonban, hogy évezredekről, sőt évmilliókról beszél Szilveszter, Petőfi átmeneti csatlódottságát tükrözi, a közeljövőtől nem vár eredményt.

Semmi sem térítheti el ezután Szilvesztert arról az útról, amelyen elindult. A legnagyobb megpróbáltatások sem tudják erejét megtörni, felemelt fővel járja végig a mártírok útját.

Iskoláit elvégezve, híressé vált nagy tudása révén. Magas állásokat kínálnak neki nagy urak, azokat kellene szolgálnia s ezek szolgálnák érte őt. Hősünk nem fogadja el egyik ilyen ajánlatot sem, nem lesz szolga, s nem akarja, hogy őt szolgálják. De boldogan megy a szegény nép hívására falusi jegyzőnek, szent hivatását itt akarja megkezdeni. — Mindaz, ami a faluban történik, szinte pontos mása Petőfi szabadszállási tapasztalatainak. Ez egyike a mű azon részeit, ahol keserősége, de a néphez való odaadó hűsége, szeretete is leginkább megnyilatkozik

Milyen elhatározással megy Szilveszter a nép közé ?

»Üdvözlégy, nép úgy nézz szemembe,
Tanítód és atyád leszek
A bölcső óta mit vertek fejedbe ?
Kötelességeidet.
Én megtanítottalak jogaidra!«

Ezek az első szavai a falu lakóihoz. E naptól kezdve nem a korcsmába jártak munka után, hanem jegyzőjüket hallgatták az emberek. A nép ösztönösen hozzáhúz, érzi, hogy igazat beszél, de mégsem áll az öntudatnak oly magas fokán, — hiszen most kezdték csak tanítani, — hogy ki is tudna tartani mellette. Az osztályellenség első ellentámadása egy csapásra lerombolja, amit Szilveszter épített. Összefog a világi és az azt támogató egyházi hatalom s az ezer éven át tudatlanságban tartott népet most is földre tudja vezetni. — Evvel a gondolattal nem itt találkozunk először költőnkél. Tudja ő ezt régen, most csak újabb bizonyítékát látta a szabadszállási eseményekkel kapcsolatban. Egészen korai versei között is találunk olyanokat, melyekben az egyházi reakciót leplezi le. 1845-ben *»A gyűldei ifjakhoz«* című versében így ír:

»Pap és ravaszság, pap és árulás
Pap és minden rossz ... egy !
Ott van a gonoszság, ott van a pokol,
A kárhozat, hová ily férfiszoknya megy«

Meg is okolja :

»Mint öltöztetjök, lelkük oly setét
Ők éjszakának gyermeki ;
Azért látjátok őket mindenütt
A szabadság, e napfény ellen küzdeni.«

Ugyanez az izzó gyűlölet, a szabadság ellenségének kijáró petőfies gyűlölet hangzik ki *Az apostol* szavaiból is :

»Hiába. Ahol pap emelt szót,
Ott az igazság megfeszítették
Az igazság szörnyethal ott.«

Szilveszternek is menekülésszerűen kell elhagynia a falut, csak úgy, mint Petőfinek kellett. Az első felindulás után azonban ő is, mint költőnk, helyesen vonja le a következtetést : nem a nép a hibás, hanem azok, akik tudatosan vakságban tartják, hogy uralkodhassanak rajta. *Az apostol* szavai teljesen megegyeznek Petőfinek a szabadszállási választás napjáról kiadott nyilatkozata szellemével. *»De én azért nem a népet kárhoztatom, hanem ámtítót, félrevezetőt ... a nép én előttem szent, annyival inkább szent, mert gyenge mint az asszony s mint a gyermek. Dicsértessék a nép neve most és mindörökké«* — így Petőfi. — Mit mond Szilveszter ?

»Ez hát a nép, amelyet én imádkok,
Amelyért élek s halni akarok !
Ilyen volt ezredév előtt ...
De semmi, semmi, ezredév után
Majd nem lesz ilyen ; még most gyermek ő, kit
El lehet könnyen bolondítani,
Majd meg fog érni, férfi lesz belőle ...
Szegény, szegény nép, mint sajnálom őt
S ha eddig küzdtem érte, ezután
Kettős erővel fogok küzdeni !«

Ami *Az apostolban* Petőfi kiábrándultságára s egyben aggodalmára mutat, az az, hogy a cselekmény során Szilveszternek ilyen hasonló csalódása többször is lesz még.

A politikai csalódás idején szerelemmel vígasztalja Petőfi hősét és ide szövi bele saját élettörténetének egy másik motívumát, azt, amikor a kastély kisasszonya elhagyva atyját, követi a nincstelen, de lelki tulajdonságokban gazdag ifjút. A szerelem ábrázolása légiiesen finom. A lánynak még nevét se tudjuk. Mintha nem volna kedve a költőnek ebben az izgalmas időszakban oly kérdések mellett elidőzni, amelyek nem szolgálják közvetlenül a forradalom ügyét. (Ezekben a hónapokban feleségéhez is ritkán ír verset ; de ha mégis ír, akkor összekapcsolja a haza, a szabadság ügyével.) Hogyan is időzhetne itt huzamosabban, milyen boldogságról zenghetne a költő lantja, mikor Szilveszterre és családjára a legnagyobb nyomor vár ?

Petőfi nagy művészettel, megjelenítő erővel, a stiláris eszközök változatos használatával tudja elénk varázsolni azt a rettenetes odút fenn a padláson — hősrünk gyermekkorának városában — ahová a fiatalok beköltöznek.

»Nagy itt, nagy itten a nyomor
Alig, hogy elfér e kicsiny szobában«

— kezdi, majd így festi tovább a képet ellentétekben, hasonlatokban gazdag nyelven: A falon

»Aláhúzódik az,
Esd vastag nyoma
Mint gazdagok lakában
A csengettyűzsinór.
A lég oly nyomasztó
A sóhajoktól s a penész szagától;
A nagy urak kutyái tán
Eldöglénekek e helyen.«

Ilyen nyomortanyák ekkoriban már bőven megtalálhatók Pest külvárosi utcáiban. — Milyen finoman érzékelteti a szegény asszony szomorúságát egy ilyen hasonlat:

»Fájók lehetnek gondolatjai
Mert mint megolvadt hó a házeresről,
Sűrűn omolnak könnyei.«

A férfi, a családapa még elborultabb; őt nem egyedül a család gondja busítja:

»Az asztalnál sötét homlokkal ül...
Talán e homlokról árad a ború,
Mi a szobát betölti?«

Az egész műre jellemző, de a padlásszobában folyó élet bemutatására különösen, hogyan tud Petőfi egy helyzetet, hangulatot a maga képzeletének túlárado gazdagságában rövid szavakkal nagyszerűen megeleveníteni!

Az első fejezetben foglalkoztunk már avval a kérdéssel — Horváth János és Császár Elemér állításaival vitatkozva — miért került Szilveszter ilyen nyomorúságos helyzetbe. Miért kellett egyik gyermekének éhenhalnia, másik fiának, feleségének és magának éheznie. Végigkísértük eddigi pályáját és láthattuk, milyen egyértelműen következnek jelleméből, hogy nem szolgálja semmi áron a nép ellenségeit, nem bocsátja áruba meggyőződését.

Szilveszter körülményei, sorsa itt a városban sok vonásában megegyezik Tancsics Mihály életének forradalom előtti szakaszával. Az »Életpályám«-ban így emlékezik vissza Tancsics az elfogatása előtti időkre: »Mikorra megérkeztem, a fiúgyermek is a temetőben volt. A nagyobbik leány, már most az egyetlen, a kiáltoit szívdobogás után vízbetegségbe, majd asz-kórba esett, úgyszólván a halál révén találtam... Fájt, nagyon fájt lelkemnek, hogy annyi törekvésem, annyi járadózsom után családomnak e legsúlyosabb napjaiban mindennapi kenyere is csak alig volt meg... Vigasztal ugyan az öntudat, miszerint nem én voltam oka, hogy sokat kelle tünnünk, nélkülöznünk, hanem az irányomban önkénykedő kormányközeg, a cenzura, mely járadóságomnak jogszerű gyümölcsét, tulajdonomat, úgy szólván családom szájától ragadta el, csak azért, mert nem úgy gondolkodtam, mint mások legtöbbször: hogy a hazát jobban szerettem, mint mások legtöbbször: hogy irataimat egyedül a nemzet javának előmozdítására intéztem.« — Szilveszternek nemcsak körülményei, de eszmevilága is rokon Tancsicséval. A Nagy Francia Forradalom, az utópista szocializmus eszméit Tancsics is a cenzura miatt titokban, (külföldön) kinyomtatott röpiratokon terjesztette.

Nem vagyunk föléle bizonyosak, hogy Petőfi pontosan ismerte-e példaképe: Saint-Simon élettörténetét s hogy az utópista szocializmus e kiemelkedő képviselője sorsának Szilveszterével megegyező vonásai hatottak-e költőnkre vagy sem. Összehasonlítani mindenesetre érdemes ezzel is. Jefimov: »Az újkor története« című könyvében a következőket olvashatjuk Saint-Simonról (Készakarva itt csak az egyező adatokat idézzük): »Tudományos munkálkodásba merülve, utolsó filléreit is felélte... egy zálogházban vállalt kisfizetésű írniaki állást... Éjjel-nappal dolgozik társadalmat átalakító tervén... lemásolja műveit (nem akadt, aki ki-nyomja) és szétküldi különböző személyeknek...« A könyv idézi Saint-Simont: »A ruhámat is eladtam, hogy legyen miből lemásolni ezt a művemet. A tudomány, a közjó szolgálata, az a vágy, hogy megtaláljam gyógyító szerét annak az általános válságnak, amellyel az európai társadalom küzdök: az hozott engem ebbe a kétségbeejtő helyzetbe.«

Petőfi az elnyomottak ügyéért tollukkal harcoló, forradalmi gondolkodók sorsából meg tudta ragadni a tipikusát. Szilveszter küzdelme, harca művei megjelenéséért majd a titkos nyomda kiadásában terjesztett írás, az ezért elszenvedett börtönbüntetés — mind tipikus jelenség a kizsákmányoló társadalmakban.

A forradalmi gondolkodót a forradalmi tett felé viszi előre az elnyomás új oldalainak megismerése. Szembetalálkozik a cenzurával, mely nem más, mint

*... pokol cséplője, mely alá
 Kéveinket kell tartanunk s ez
 Az igazságot, a magot
 Kicsépli belőle, aztán
 Az üres szalmát visszadobja
 S ezen rágódik a közönség.*

Ezeket az elkeseredett, de a maguk képzettségében rendkívül jellemző szavakat, az a szerkesztő mondja Szilveszternek, akihez először fordul, meglehetősen naív tapasztalatlansággal. Ez az egyetlen városi alakja a műnek, aki megérti Szilveszter emberi-erkölcsi nagyságát, Rousseauhoz hasonlítja őt, de reménytelen elégedetlenségnél nem jut tovább. — Petőfi átmeneti kiábrándultságát mutatja az a körülmény, hogy Szilveszter ezután az első sikertelen próbálkozás után nem keres senkivel kapcsolatot, nem igyekszik fegyvertársakat szerezni. Teljes elszigeteltségét mutatja az is, hogy a földalatti titkos nyomdára is csak évek múltán és csak véletlenül akad rá, nincsen senki, aki odavezetné. — Ez a teljes elszigeteltség, koránérkezetttség formai-művészi következményeket is von maga után. Az *apostol*-nak ebben a második részében. Nem elmarasztalni akarjuk Petőfit azért, hogy ő, a csodálatos tehetségű elírai költő ebben az epikus művében is elsősorban lírikus maradt és nem tudott végig egyformán megfelelni az epikus ábrázolás kívánta művészi követelményeknek. De rá akarunk mutatni, miért bukkan elő éppen ennél a résznél erőteljesebben a lírikus, miért nem tudja a költő Szilveszter társadalmilag tipikus sorsát oly egyéni módon ábrázolni, mint az hősi gyermekkorának bemutatásánál sikerült. Ha Szilveszternek szerteágazó kapcsolatai, forradalomra felkészülő társai lettek volna és mint egy titkos társaság tagja, például maga is hajtott volna végre kisebb-nagyobb akciókat, akkor a költő számára sokkal több lehetőség nyílt volna arra, hogy a társadalmilag tipikusát egyéni jellemvonásokon, egyéni helyzeteken keresztül mutassa be. Szilveszter a koránjött forradalmár nagy egyedüllétében inkább csak gondolkodik a szabadságról, csak elméletileg készül fel a leszámolásra. A padlásszobájában töltött évek sötétjéből Szilveszternek ki nem alvó szabadságvágya világít — de nem a szabadsáért folytatott küzdelme. És ebben Petőfi átmeneti családottsága játssza a döntő szerepet. — Másik készül a végső leszámolásra a forradalmi demokrata és egyben utópista szocialista Csernisevskij hőse, a »Mit tegyünk« Rahmetovja. Rahmetov élete a forradalomra való közvetlen felkészülés, Szilveszternél távoli, nagyon távoli remény. Ezért is sikerült Csernisevskijnek az, amit Petőfi *Az apostol* második részében nem tudott megvalósítani: élő alakot, cselekvő, sajátos vonásaiban is tipikusnak képviselő pozitív hőst tudott teremteni. Szilveszter alakja ebben az időszakban inkább csak jelkép, a szabadság eszméjének jelképe. Csernisevskij szinte tételszerűen is kimondja, hogy minden ember más, akkor is, ha társadalmilag együvé tartoznak. Rahmetovot jellemezve így ír: »Rahmetov bizony ritka embertípus. Jómagam mindmáig csupán nyolc ilyenfajta emberrel találkoztam (kettő közülük nő volt) és mondhatom, hogy egy vonás kivételével mindenben elütöttek egymástól. Voltak köztük nyájasok és ridegek, mogorvák és vidámak, élénkek és egykedvűek, sírósak... és rendíthetetlen nyugalmauk. Teljesen elütöttek egymástól, ám egy vonás külön embertípussá bélyegezte és megkülönböztette őket minden más embertől.« Az az egy vonás, amiről itt Csernisevskij beszél, a forradalmárság, e téren egyeznek meg az egymástól máskülönben nagyon is eltérő tulajdonságú emberek. Szilveszter is forradalmár, de nem tudjuk róla, hogy nyájas-e vagy rideg, mogorva vagy vidám, élénk vagy egykedvű, mint Csernisevskij által ismert forradalmárok különböző alakjai. — Mire vár Szilveszter? Arra, hogy talán egyszer majd felszabadul a sajtó és az ő gondolatai, ezek a »befalazott rabok« bejárják a világot és felláztatják a milliókat. Rahmetov is fel akarja lázítani a milliókat, de nem vár semeddig sem, hanem szüntelenül az emberek között forog, keresi az ő ügye számára alkalmas fiatalokat, ezeket saját költségén taníttatja (más az anyagi helyzete, mint Szilveszteré), kineveli harcostárait, hogy eredményesen tudjon velük együtt küzdeni. — Nem akarunk itt mélyebben belemerülni ebbe az összehasonlításba, hiszen a két mű keletkezésének körülményei, témájuk, műfajuk különböző. Erre a néhány szempontra csak azért mutattunk rá, hogy alátámasszuk előbbi megállapításunkat: az az irodalmi hős, akit nem mozgásában, tehát cselekvései közben, változó helyzetekben mutat be az író, nem hus-vér alak, hanem — amennyiben társadalmilag tipikus — jelképpé válik. Szilveszter így is nagyon sokat jelent számunkra. Ő a népek felszabadulásáért küzdő forradalmár jelképe, a 48-as forradalom talaján született nagy pozitív hős!

Térjünk vissza most a titkos nyomdában kiadott művéhez. Milyen gondolatok kristályosodtak ki agyában azokban az években, amikor olyan keveset tudunk róta?

•Hogy a papok nem emberek,
 De ördögök
 S a királyok nem istenek.

Hanem csak emberek
 És minden ember egyaránt,
 S az embernek nemcsak joga
 Hanem teremtményéhez
 Kötelessége is
 Szabadnak lennie.*

Az egész világ népének szabadságvágyát, de Petőfi csalódottságát is mélyen kifejezi az írásmű sorsa. Fájdó iróniával mutatja be a költő, hogyan hajolt meg a hatalom szavára újból a nép és hogyan követelte a megtorlást a nemrég boldogan fogadott mű szerzőjével szemben. Kitűnően érzékelteti ezt a stílus is. A félrevezetett nép szó szerint ismétli el a hatalom által mennydörgött kárhoztató szavakat, mintha ők nem is ugyanazok lettek volna, akik oly mohón nyelték előbb »a tiszta enyhítő italt«.

Mikor Szilvesztert elfogják, nem kér kegyelmet. Csupán családjától szeretne elbúcsúzni. Még mindig van benne naivitás; azt hiszi, talál valami emberségre a hatalom kiszolgálóiban. Mikor rádöbben, hogy ilyesmit nem várhat, indulatait nem tudja fékmentartani, újabb lépést tesz a nyílt cselekedet irányába: szembeszegül a poroszlókkal.

»Előszedé testének minden erejét, hogy
 Erőszak által győzzön, meneküljön
 Oroszlánbátorsággal és
 Örült erővel küzdött,
 De hasztalanul: legyűrték, megkötözték.*

Elfogóival szemben tanúsított elszánt küzdelme szimbolizálja Szilveszter egész harcát. Az a királyatok, ami ezután következik, meghaladja Petőfi összes eddigi királyellenes verseinek sőt, talán a később, az ez év decemberében írt »*Akasszátok fel a királyokat*« című költeményének a hangját is. Elemi erővel drasztikus hangnemben zúdulnak a szavak a rabbá lett hős ajkáról. Így ordít rá a poroszlókra:

»Ti emberbőrbe öltözött
 Sátánokkal bélelt fenevadak

 Borítsa el pofátokat
 A fekély olyan vastagon,
 Mint a gázság van lelketek felett . . .*

Hogyan átkozza Szilveszter a királyt? Szinte érdemes lenne egész terjedelmében idézni, annyira kifejezi Szilveszter, illetve Petőfi mérhetetlen zsarnokgyűlöletét, köztársaság utáni vágyát. Itt nemcsak arról van szó, mint Rousseau-nál, hogy a király megszegte a társadalommal kötött szerződést, tehát nem méltó az uralkodásra, hanem arról, hogy jogtalan kezdettől a nép fölötti uralma:

»Ki bízta rád a milliókat?
 Farkasra a nyáját ki bízta?

 Meddig bitorlod még a
 Rablott hatalmat, rablott jogokat?*

Majd így folytatja Szilveszter átkát:

»Fuss és bújjál trónusod alá,
 Mint ágy alá a megszeppent kutya,
 Onnan kotorjanak ki és kacagva
 Köpködjének könyörgő szemeidbe,

 S kik egykor lábad csókolák,

 Azok rugdossák ki belőled a
 Nyomorúságos hitvány életet!*

Ismételt csalódása a népben, az elszenvedett megaláztatás, majd a káprázatszerű álom a börtönben, mely felesége haláláról tudósítja, kétségbeesését olyan magasra fokozza, hogy zsarnokgyűlölete kiszélesedik és — amit eddig sohasem tett sem Szilveszter, sem alkotója — megátkozza az istent. Mély megvetése jeléül az istent a királyokkal, a földi zsarnokokkal állítja egy sorba: »Légy átkozott zsarnoknál zsarnokabb!« — kiált fel. A forradalom erőnek gyengesége, a nemzet sorsa feletti kétségbeesés ad Petőfi lantjára ilyen hangokat. Emlékezzünk vissza: áprilisban még megírja »A magyarok istene« című versét. Ott azokat a kislelkűeket támadja, akik nem hiszik, hogy a magyarok istene életet, dicsőséget és boldogságot szán a nemzetnek, vagyis akik nem bíznak a forradalom eredményeinek továbbvitelében. Most a Szilveszter ajkára adott istenkáromlás is Petőfi aggodalmának, elégedetlenségének a tükröződése. Ugyanerre a lelkiállapatra vall az is, hogy Szilveszter a szabadságért folytatott harcot »puszta ábránd«-nak tekint, melyért »bolondok küzdenek«, valóság csak a szerelem. Ez az érzés azonban nem uralkodik el rajta végkép, mint ahogy Petőfitől is távoláll, hiszen mikor tíz év után megnyílik a rab börtönének kapuja, első szavai ezek:

»Tudom, mi történt: én szabad vagyok...
Szabad tehát a nemzet, a haza?«

Korábbi küzdelmeinek céltalanságát tehát csak nagy elkeseredésében láthatta, valójában nem szűnt meg szent eszméiért lelkesedni. — Nevezetesen a szavak azért is, mert először itt beszél *nemzet*ről és *hazáról*, a nemzet, a haza szabadságáról. Az emberiség megváltásáért küzdő apostol is először tehát saját hazája szabadságára gondol: Amint közleledünk a végső kifejléshez, úgy szűkül le a harci terület, úgy konkretizálódik a feladat először a hazai zsarnokság megszüntetésére.

A börtönben töltött tíz év alatt az emberméltóság naponta törpült s a zsarnokság óriásbodott — ezt tapasztalja a kiszabadult rab. Felteszi tehát magának a nagy kérdést

»Hiába volt hát annyi szenvedés,
Hiába annyi áldozat?...
.....

És rögtön válaszol:

Az lehetetlen, százszor lehetetlen!«

Ekkor jut el hősrünk ahhoz a döntő elhatározáshoz, amelyet hosszú, szinte egész életén végig: húzódo belső fejlődés, érlelődési folyamat előzött meg: megöli az elnyomó rendszer fejét a királyt!

Nem lehetett kétséges jellemének megismerése során, hogy el fog jutni a közvetlen forradalmi cselekvésig, de ezt követelte a mű aktualitása is: önfeláldozó, mindenre kész, bátor harci kiállásra, forradalmi tette volt szükség. — Szilveszter golyója nem talál, a tömeg a »szolgacsorda« nekiesik, leveri lábáról. A költő ekkor maga szól hozzájuk s hangjából ismét a szabadszállási emlékek csendűnek ki:

»Boldogtalan nép, mért gyűjtöd fejedre
Az isten átkát? nem elég

Amely már rajta fekszik?
Nem volt elég a krisztust megfeszítened,
Minden megváltót megfeszítesz hát?
Boldogtalan, százszor boldogtalan nép!

Hősrünk elbukott, hóhér kezére jut.

Hogyan értékeljük Szilveszter »egyéni terrorcselekedetét«? Ennek megtérüléséhez tisztáznunk kell az »egyéni terror«-hoz való viszonyunkat. Az egyéni terror kérdését is csak a maga történelmi összefüggésében nézhetjük. Mikor 1882-ben Oroszországban a »Népakarati« elnevezésű narodnyik csoport bombával megölte II. Sándor cárt, ez egyáltalán nem segítette elő, sőt akadályozta a forradalom ügyét. Milyen politika jellemezte ennek a csoportnak a munkáját? A Párttörténet I. fejezetének 2. pontja a következőket írja: »A narodnyikok arra kényszerítették az akkori idők egyik legnagyobb forradalmárát, Hatturin Sztjepánt, hogy abbahagyja a forradalmi munkásszövetség szervezésének munkáját és kizárólag a terrorral foglalkozzék. A narodnyikok a dolgozók figyelmét az elnyomók osztálya elleni harcról az osztály egyes képviselőinek meggyilkolására terelték, ami a forradalomnak mit se használ. A munkásosztály és a parasztság forradalmi iniciatívájának és aktivitásának fejlődését fékezték... a narodnyikok maradványai csökönyösen ellendültek a marxizmus terjesztésének Oroszországban, gátlották a munkásosztály szervezését. Az egyéni terrornak ez a formája tehát rendkívül káros,

feltétlenül el kell vetnünk. Van azonban az ilyen — az egyes vezető személyek ellen irányuló — merényletnek még egy fajtája. Történelmileg lehetségesek olyan esetek is, mikor az ellenséges uralkodó osztályok képviselőinek megölése lelkesítőleg hat a tömegekre, előrelendíti a forradalom ügyét. Ilyen volt például az is, mikor 1848. szeptember 28-án a forradalmi mozgalom megállítására ideküldött osztrák katonatisztet, Lamberget az utcán megölték. Szükségesnek tartottuk ezutóbbi lehetőséget is felvetni, mert a köztudatban az egyéni terror főként a Párttörténet kapcsán megismert elvetendő formájában él. Szilveszter tette felszabadíthatja volna a tömegekben Az *apostol* idejében is meglévő nagy elégedetlenséget. Ez is volt a célja és ki tudja, ha sikerül megölnie a királyt, mit ki nemvált ez az igazságra szomjazó és csupán a hatalomtól visszarettenő néptömegekben! Szilveszter a királyban az egész elnyomó rendszer megtestesülését látja. Saját életének keserű tapasztalatai, valamint történelemismerete bizonyítták: hősünk nem hiszi, hogy a király megölésével minden baj megszűnik. Ő nemhogy leszerelni — mint a narodnyikok — hanem éppen gerjeszteni akarja tetteivel a népben meglévő elégedetlenség tüzeit. Petőfi célja is csak ez lehetett. Forradalmi példával tette buzdítani, bátorítani a magyar nemzetet. A szabadsáért életét áldozó cselekvő forradalmiság szimbóluma Szilveszter tette!

Az utolsó fejezetben a költő visszahozza olvasóját a múltra emlékező, de a jövő útját is megmutató jelenbe.

»Uj nemzedék jött, mely apáit
Arcpirulással említe s azoknál
Jobb akart lenni és az is lett,
Mert csak akarni kell!...«

Világosan bizonyítták ezek a sorok, mennyire a nevelőszándék domborodik ki az egész műből. Nem a kizsákmányoló zsarnoki hatalmat bírálja első sorban, hanem a zsarnokságot eltűrők oldaláról világítja meg a multat. Utolsó szavaiban is a szolganemzedék szegényére és a szolgaságban szabadok nagyságára hívja fel a figyelmet. Az a sora: »Mert csak akarni kell«, világosan a jövőbe mutat. Saját kortársainak szól. 1848. március 15. megmutatta, hogy a forradalmi feltételek Magyarországon megvannak, de ha a nép ismét hagyja magát félrevezetni, akkor az elnyomatás olyan sötét korába zuhanhat vissza, amilyenben Szilveszter élt. Az utolsó szavak már Petőfi rendíthetetlen forradalmi optimizmusát tanúsítják. Bízik a magyar nép szabadságvágyának erejében, hiszi, hogy előbb-utóbb ez fog diadalra jutni!

Az *apostol* kiemelkedően gazdag eszmei tartalmával, a költői nyelv és mondanivaló csodálatos harmóniájával határhő irodalmunk történetében. Petőfi többi forradalmi költeményeivel együtt világítóoszlop, mely úgy ragyog felénk a XIX. század irodalmából, mint maga 1848 az elnyomatás évszázadának sötétjéből.

1951.

KISPÉTER ANDRÁS:

HOZZÁSZÓLÁS AZ APOSTOL-KÉRDÉSHEZ

I.

Az *Apostol* Petőfi legszebb politikai hitvallása: egész addigi költészete benne összontosul. »Vészharang« ez, mellyel kortársait a *cselekvő népi forradalomra* szólítja fel. A polgári irodalomtörténészek igyekeztek letompítani politikai tartalmát, »külföldi hatásokat« keresnek benne és Petőfi egyik legjobban elhibázott művének tekintették. Még Horváth János is, Petőfi könyvében úgynevezett »művészi fogyatékoságait« emeli ki. A felszabadulás előtt egyedül Illyés Gyula értette meg az *Apostol* forradalmi mondanivalóját.

Tamás Anna tanulmánya helyesen mutatja meg a régi értékelések reakciós tendenciáját, és igyekszik marxista szempontból értékelni az *Apostolt*. Észreveszi a költemény közvetlen agitatív tendenciáját saját kora számára és több helyes szempontot vet fel vele kapcsolatban, de nem tud még teljesen megszabadulni a polgári irodalomtörténet hatása alól. Egy megállapítását vitathatók. Petőfit mentegetve ezt mondja:

»Ebben a költeményben nem az a döntő, hogy Szilveszter egyedül lázad és elbukik, hanem az, hogy mer lázadni, hogy egész életét a forradalom ügyének szenteli, hogy tántoríthatatlanul, szilárdan kitart a nép mellett és hősi példájával tettekre buzdítja az utókort.«

Tamás Anna leszűkíti Petőfi mondanivalóját arra, hogy megalkotta irodalmunkban a forradalmár alakját, aki »mer lázadni« és ezzel példát mutat, főként az utókor számára. Véle-

ményem szerint nemcsak az a fontos, hogy Szilveszter »mer lázadni«, hanem azzal is külön mondanivalója van a költőnek, hogy »egyedül lázad«. Ezt nem lehet csupán Petőfi szabadszállási kudarcával magyarázni, mint Tamás Anna teszi és kiábrándultsága következményének tekinteni. Tamás Anna ezt írja :

»Ha a nép nem hajlandó saját érdekéért harcolni, akkor minden veszve van — uralkodik el rajta a gondolat és szüli agyában azt a rémképet, hogy neki egyedül kell szembeszállnia az elnyomó hatalommal.«

Itt azt a hibát követte el Tamás Anna, hogy Szilveszter alakját teljesen azonosította Petőfivel. Petőfi valóban tisztában volt azzal, ha a nép nem hajlandó saját érdekéért harcolni, akkor veszve van minden, de ebből nem azt a következtetést vont le, hogy »neki egyedül kell szembeszállnia az elnyomó hatalommal«, hanem azt, hogy a népet fel kell rázni, hogy *hajlandó legyen harcolni saját érdekéért*. Szilveszternek, mint egyedülálló forradalmárnak, éppen azért kell elbuknia — és ezt Petőfi szándékosan ábrázolta így — mert a nép nélkül egy ember nem tud megbirkózni a hatalommal. A forradalmár a nép szülötte, a néptől elszakadva olyan, mint Anteus a föld fia, aki elvesztette hatalmas erejét, mikor Herkules elszakította szülőanyjától: a földtől. Hogy Petőfi mennyire világosan látta ezt, mutatja az a levele, melyet éppen az Apostol keletkezésével egyidőben, augusztus 16-án írt Arany Jánoshoz. Ezt írja benne :

»A haza cudarul van, vagy jön egy mindent felforgató, de mindent megmentő forradalom, vagy elveszünk, de olyan gyalázatosan, mint még nemzet nem veszett el.«

Petőfi világosan látta, hogy csak egy népforradalom mentheti meg az országot és az egész költészetét ennek szolgálatába állította. Igaza van Adynak, mikor ezt írja :

»Az a lekicsinyelt ifjú ember, az a Petőfi Sándor, az a zenebonás népköltő tízmillió embernél tisztábban látott, jobban látott.«

Nagyon jól mutatja Petőfi hangulatát az Apostol megírása idején »Itt benn vagyok a férfikor nyarában« című költeménye :

»Ha elfordulok én magamtul és mint
Polgár végigtekintem a hazát,
Szemem megromlott satnya ivadékok,
Egy pusztulásnak indult népet lát.
Karon fészül, szívem tombol! mi haszna?
Mást nem tehetek, csak sirathatom...«

Azt hiszem, ezek a sorok világosan mutatják, mennyire tisztán látta Petőfi, hogy egy elszigetelt forradalmár nem tud semmit tenni, tétlenségre van kárhoztatva a nép nélkül. Nem igaz tehát, hogy Petőfinek csak a forradalmár alakjának irodalmi ábrázolása volt a célja. Ha így volna, akkor igazuk lenne azoknak az irodalomtörténészeknek, akik az Apostolt elhibázott műnek tartják. Szilveszter bármennyire ég is a tettvágytól, még életét sem sajnálja a nép javáért feláldozni, nem tud aktív forradalmárrá válni, saját magát emésztí, de egyetlen forradalmi tette sem sikerül.

Petőfi forradalomra akarta mozgósítani az egész népet. Ezt mutatja »A nemzethez« című költeménye is, melyet ugyancsak ebben az időben írt :

»Ébredj, ébredj, Istenverte nemzet
Aki ott az első közt lehetnél,
S kárhozatos lomhaságod által
Mindig hátul és alant hevertél!

»Ébredj, hazám! mert ha most nem ébredsz,
Soha többé nem lesz ébredésed,
S ha ébredsz is, annyi idő lesz csak
Míg nevedet sírkövedre vésed!«

Ugyanebben a versben már példát is mutat, hogy milyennek kell lenni :

»Legyen olyan minden ember, mintha
Zrínyi Miklós unokája volna,
Harcoljon úgy minden ember, mintha
Egyedül rá támaszkodnék honja!«

Az ilyen agitatív erejű költemények közé kell sorolni az Apostolt is. Petőfi közvetlenül a néphez szól benne, felszólítja, hogy ne engedje magát félrevezetni, legyen forradalmár, mert egy ember nem tud tenni semmit, de egy nép igen. Petőfi még a legnehezebb napokban is bízott, hogy megértik az ő vészharangjának szavát :

»Oh, de akkor, akkor nem veszünk el,
Akkor élet és dicsőség vár ránk,
Akkor saját örök birtokunk lesz,
Ami után eddig csak sóvárgánk.«

Hogy Petőfinek külön mondanivalója volt az elszigetelt forradalmár ábrázolásával, mutatja az Apostol kompozíciója is. Mikor a költemény elején megismerkedünk Szilveszterrel, már elszigetelt, magános, tétlenségre kárhoztatott forradalmár. Családja nyomorog, ő pedig kénytelen mások írásait másolni, de még így sem tudja családját megmenteni az éhhaláltól. Helyesen mutat rá Tamás Anna Horváth Jánossal vitázva, hogy Szilveszter jellemével nem fért volna össze elveinek feladása azért, hogy jólétet teremtsen családjá számára. Szilveszter elszigeteltségét szimbolizálja a költemény elején a bágyadtan csillogó fény egyedül fenn a kis padlásszobában. Ezt Tamás Anna is észrevette. A harmadik rész után megszakad a történet folyama és csak a tizenötödik résznél folytatódik. Ez a három rész tehát célzatos előre vetítése a történet közepének. Ezután mondja el Petőfi Szilveszter korábbi életét.

Szilveszter többször próbál aktív forradalmárrá válni, de nem tud. Már az iskolában sem értik meg társai, kinevetik, különcnek tartják : ő pedig befelé fordul, visszavonul tőlük, tehát már itt elszigetelődik :

»És elvadult lassanként a világtól,
Mindegyre mélyebben szállott magába,
S került mindenkit . . . egy barátja volt,
A senkitől meg nem zavart magány.«

Hiába vannak a világot megmozgató eszméi : egyedül van, nem tud mást tenni, csak ábrándozni. Ezután jön az első próbálkozása : jegyző lesz egyik faluban. A nép először követi, hiszen igaza van : a jogaikra akarja az embereket megtanítani. Ez azonban forradalmat jelentene, amely megdöntené a földesurak és a papok hatalmát. Tehát a földesúri hatalommal és az egyházzal kerül szembe. A pap a templomban istentagadónak mondja, és megfélemlíti a népet, hogy aki követni meri Szilvesztert, elkárhozik. Erre a nép :

»... vadállatként rohant az ifjúhoz,
Kit tegnap még atyjának nevezett,
S reá parancsolt : holnap ilyen tájig
Ha itt látják, tüstént agyonverik.«

Tehát a nép, aki még tegnap isteníttette, a pap uszítására elkergeti. Petőfi leleplezi a papi butítást és ezzel a néphez szól, hogy ne engedje magát becsapni.

Második próbálkozása, amelyet a nép hiúsít meg : könyvének kiadása a titkos nyomdában. A könyv elterjed mindenfelé »ország-világ« olvassa, de a hatalom észreveszi :

»És elmennydörgé haragos szavakkal :
»Ez lázító könyv!
Vallást és fölséget sért.
Szerzőjének lakolnia
Kell a törvény szerint.«

Erre a nép, aki tegnap még mohón falta a könyvet, megrémül és utána zúgja a hatalomnak :

»Valóban e könyv lázító,
Vallást és fölséget sért stb.«

Tehát ismét a félrevezetett nép fordul Szilveszter ellen.

A harmadik próbálkozás : a király megölésének kísérlete. A félrevezetett nép mindenfelé ezt zúgja : Éljen a király! Mikor Szilveszter rálő a királyra a nép azonnal megrohanja és

»... boldog, aki
Vén, ráncos orcájára köphet
És megrúghatja ősz fejét.«

Itt jutunk el a feszültség tetőpontjára és most már a költő nem alakjain keresztül, hanem közvetlenül szólal meg. A királyhoz intézett szavai után a néphez fordul :

»Boldogtalan nép, mért gyűjtöd fejedre
Az Isten átkát? nem elég,
Amely már rajta fekszik?
Nem volt elég a Krisztust megfeszítened,
Minden megváltót megfeszítsz hát?
Boldogtalan, százszor boldogtalan nép!«

Az utolsó résszel pedig — ahogy Tamás Anna is megállapítja — az egész történetet a múltba helyezi Petőfi, hogy még közvetlenebbül, még nagyobb erővel tudjon korához szólni. Mintha kortársai büszkeségét akarná felébreszteni, hogy szégyeljék szolgálataikat és legyenek jobbak elődeiknél:

»Mert csak akarni kell!...«

Ez már világos felszólítás a forradalomra.

Azért tartom ezt a kérdést lényegesnek, mert ha ebből a szempontból vizsgáljuk meg az Apostolt, sok minden világossá válik előttünk, amit egyébként magyarázni kellene. Ennek a mély eszmei tartalomnak a meg-nem értéséből következik az, hogy Tamás Anna kénytelen sokszor mentegetni Petőfit. Mentegetni azért, hogy nem sikerült Szilveszterben olyan forradalmárt állítania elének, mint Rahmetov alakja. Ez az összehasonlítás eleve helytelen. Egészen más körülmények között és más céllal írta Csernisevskij a »Mit tegyünk« című könyvét, mint Petőfi az Apostolt. Nem is beszélve arról, hogy műfajilag is más a két munka. Csernisevskij nem azonnali népfelkelést akart kirobbantani, hanem a jövő forradalmárait kinevelni, előkészíteni a majd eljövő forradalomra. Petőfi pedig azonnali népfelkelésre akarta aktivizálni az egész népet. Ha műfajilag nézzük a kérdést, egy regényben nagyobb lehetőség nyílik a hős sokoldalú, széles bemutatására — és ennek ott is a helye — mint egy lírai-epikai-költésben. Tamás Anna abban hibáztatja Petőfit, hogy nem Rahmetov-féle pozitív forradalmárt mutatott be. Ez nemcsak nem hiba, hanem éppen Petőfi tisztánlátását mutatja. A Rahmetov-féle hős nem fejezte volna ki Petőfi kettős mondanivalóját. Csak azt mutatta volna, amit Tamás Anna lát az Apostolban: a forradalmárt, aki »mer lázadni«, de nem mutatta volna meg az elszigetelt forradalmár tragédiáját.

Ha Tamás Anna nem az aktív forradalmárt igényelné Szilveszterben, nem kellene külön magyaráznia az egyéni terror kérdését sem. Tamás Anna arról beszél, hogy a marxizmus bizonyos körülmények között megengedhetőnek tartja az egyéni terrort, példának hozza fel Lamberg megölését, majd ezt mondja:

»Ő nem leszerelni — mint a narodnyikok — hanem éppen gerjeszteni akarja tetteivel a népben meglévő elégedetlenség tüzét. Petőfi célja is csak ez lehetett.«

Az igaz, hogy a marxizmus bizonyos körülmények között taktikai okokból megengedhetőnek tartja az egyéni terrort, ezt főleg külön magyarázni, de már a példa sem jó, amit felhoz és még kevésbé vág ide. Lamberg megölése nem egyéni terror, hanem a forradalmi nép ítélete. Lamberg a forradalmi tömeg koncolta fel a Lánchídon. Támadásuk nem Lamberg ellen irányult, ha történetesen akkor egy más osztrák államférfi megy ottan, az is úgy jár, ellenben ha akkor Lamberg nincs a hídon, senki sem gondolt volna megölésére. Az egyéni terror egy bizonyos személy ellen irányul. Lamberg megölését Petőfi sem tekintette egyéni terrornak, hanem a népfelkelés tetteinek. Így ír róla:

»Hatalmas kezdész lenni végre, nép!
Ez mind igen jó, mind valóban szép,
De még ezzel nem tettetek sokat —
Akasszátok fel a királyokat!«

A királyok felakasztását is a népfelkeléstől várja. Arra azonban nincs adatunk, hogy Petőfi az egyéni terrort helyezte volna. Tamás Anna itt ismét abba a hibába esik, hogy azonosítja Szilvesztert Petőfivel. Ez nem helyes, bármennyire Petőfi eszméit képviseli is Szilveszter, nem teljesen azonos vele. Ebből pedig az következik, hogy Szilveszter mindenegyes tetteivel nem feltétlenül szükséges, hogy Petőfi egyet értsen. Hogy Szilveszternek ezt a tettet nem tartja célravezetőnek, mutatja az is, hogy nem sikerül neki a királyt megölnie. Szilveszter ezt a tettet végső elkeseredésében követi el, mikor már semmi kivezető utat nem lát és felcsillan előtte, hátha ez segítene. Azonban tette nem sikerült, belebukott, Petőfi nem ezt az utat ajánlja, hanem a népfelkelést.

Szilveszter tehát nem tudott aktív forradalmárrá válni, mert a nép nem követte, sőt ellene fordult és végül a vérpadra hurcolta. A nép nem érti meg a forradalmárt, mert félrevezetik, becsapják a papok és az ország urai. Petőfi lerántja a leplet a papi képmutatásról, fel akarja világosítani a népet, hogy ne higgyen nekik. Nem hízeleg a népnek, mikor képviselőnek lépett fel, akkor sem tudott, de most sem tud hízelegni. Mint Szilveszter számára, az ő számára is a legnagyobb bűn a szolgátság:

»Rabszolgaság, ez a bűnök szülője,
A többi ennek apró gyermeke,
Ember hajol meg ember előtt!
Ki embertársának fejet hajt,
Az, Isten, téged csúfol!»

Ostorozza a népet, amiért rabszolga, amiért megcsúfolja az Istent, a Szabadság istenét, aki minden embert szabadnak teremtett, ostorozza, amiért nem kel fel elnyomói ellen.

II.

Tamás Anna helyesen mutatja meg, hogyan érleli a nyomor Szilvesztert forradalmárrá, jó elemzését adja az életében bekövetkezett egyes állomásokrak. Ezzel kapcsolatban csak pár kevésbé lényeges dolgot szeretnék elmondani. A tolvaj alakjáról ezt mondja:

»A hang humora, sokszor népi íze azt mutatja, hogy szívében időzik a tolvajnál, szinte kedvteliséssel foglalkozik vele.»

Majd később:

»Mindez nem jelenti azt, hogy ne ítélné el, mert mégis csak a sok lopás, rablás valóság s a szubjektív okok végső fokon nem döntöek.»

Ezzel a véleményem ilyenformában nem lehet egyetérteni. Hogy Petőfi rokonszenvez ezzel az alakkal, annak mélyebb okai vannak. Nem a tolvajt, a rablót látja benne elsősorban, hanem az embert és azt is ábrázolja. A bűneiért megkapta büntetését, hiszen felakasztották, de Petőfi nemes emberi tulajdonságokat is fedez fel benne. Ebben a rablóban, aki embert is ölt, több emberség van, mint a dölyfös urakban, akik inkább megsajnálják a kutájukat, mint szenvedő embertársukat. Ez a rabló megsajnálta a kidobott árvt, sőt embertársait is meg akarta kímélni, nehogy betörjék az orrukát. Így beszél magában:

»De mit beszélsz, vén ember, mit beszélsz?
Hát illik ez,
Illik hozzád ily káröröm?
Nem, ez nem illik, s én ezennel
Azzal javítom meg magam,
Hogy visszamék, és elhajítom
Az ajtó mellől a követ.
Tolvaj vagyok, s szükségnek esetén
Rabló is, és ha rákerül a sor,
Az embert főbe kollintom, de azt,
Hogy orrát így beverje,
Azt el nem bírná lelkismeretem.»

Mikor a gyermeket megtalálja a kő helyett, így beszél:

»Hiszen pólyában van szegényke,
Talán épen ma született.
Vajjon kik a szülei?
Tudnám csak, vissza is vinném nekik.
De már ez mégis csak cudarság.
Így elhajítani a gyermeket, mint
Az elviselt bocskort, cudarság.
Ezt a disznók, de még
A rablók sem teszik.»

Ez a rabló, aki szükség esetén embert is öl, megsajnálja az eldobott csecsemőt. Ezeket az embereket az elnyomó rendszer kényszerítette rablóvá lenni, talán más körülmények között hasznos tagjai lehettek volna a társadalomnak. Azonkívül valami lázadás van ebben a rablóban a fennálló korhadt rendszerrel szemben, amit Petőfi is teljes szívéből utált. Abban igaza van Tamás Annának, hogy a pusztai betyárhoz hasonlítja.

Egészen más figura a vén banya, parazita, aki még azt is elissza, amit másoktól koldul. Nem dolgozik, de arra sem képes, hogy lázadjon. Koplaltatja, kizsákmányolja Szilvesztert. Az a meghatározás azonban nem helyes, hogy »a kizsákmányoló típusát szimbolizálja« benne Petőfi. Ha típus valami, akkor nem szimbólum, ha szimbólum, akkor nem típus. Ez az alak a népmesék vén boszorkányaira emlékeztet, aki lehet a kizsákmányoló szimbóluma, de semmi esetre sem típusa.

Beszélni kell még az Apostol *romantikájáról*. Kár, hogy Tamás Anna ezzel nem foglalkozott, holott ez a kérdés eléggé tisztázatlan. Olyan nézetek is vannak újabban, hogy az Apostol romantikája forradalmi romantika. Ez nem helyes, mert a forradalmi romantika minőségileg különbözik minden korábbi romantikától. A forradalmi romantika csak a marxizmus-leninizmus talaján jöhetett létre, amikor a forradalmi mozgalom tudatos irányítása lehetővé tette, hogy az író a fejlődés folyamatában, perspektívájában tudja ábrázolni a valóságot. A forradalmi romantika nem a valóságtól való elvonatkoztatás, hanem a valóság jövőbeni képének az ábrázolása, amely a jelenben még csirájában van meg és csak a jövőben fog kibontakozni. Zsdánov 1934-ben a Szovjet Írók Szövetségének első kongresszusán ezt mondta:

»Irodalmunk számára, amely mindkét lábbal a materializmus szilárd talaján áll, nem lehet idegen a romantika, de az új típusú romantika a forradalmi romantika.«

Zsdánov határozottan leszögezi, hogy a forradalmi romantika *új típusú romantika*, amely különbözik minden eddigi romantikától. Ezt írja:

»... a forradalmi romantika bevonul az irodalmi alkotásokba, mint azok szerves része, mivel Pártunk egész élete, a munkásosztály egész élete és harca nem más, mint a legszigorúbb, a legjózanabb gyakorlati munkának a legnagyobb hősiességgel és a leghatalmasabb távlatokkal való összehangolása.«

Világos, hogy Petőfi romantikája nem lehet azonos ezzel a romantikával. Ha ezt is forradalmi romantikának nevezzük, abból csak a fogalmak zűrzavara keletkezik. Tyimofejev: »A szovjet orosz irodalom története« című könyvében határozott különbséget tesz Gorkij romantikája és minden azt megelőző romantika között, még ha a leghaladóbb romantikáról van is szó. Ezt írja:

»Gorkij »Makar Csudra« c. elbeszélése színes, romantikus mű volt, amelynek szelleme közel állt Puskin, Lermontov, Gogol, Garsin romantikájához.

Az elbeszélés középpontjában rendkívüli lelkierejű jellemekek állnak: Lojko Zobar és Radda. Ezek éppoly egész emberek, éppúgy képesek végsőkéig küzdeni mindazért, amiben hisznek, mint Mciri, mint Bulba Tárász, mint Garsin »Piros virág« című művének eszeveszett, de magasztosan és nemesen eszeveszett hőse.

Az ő számukra a szabadság — a legfontosabb az életben. És inkább meghalnak, de a szabadsághoz hűek maradnak.«

Tyimofejev elismeri a közös vonásokat a két romantika között, mégsem azonosítja a kettőt:

»Gorkij elsajátította a haladószelemű klasszikus romantika legjobb tulajdonságait. A forradalmi munkásmozgalommal való kapcsolata alapján azonban az ő romantikája már minőségileg más lett: újszerű romantika, amely nem csak az eszményeket testesíti meg, hanem a munkásosztály forradalmi harcának tapasztalatait is. Gorkij romantikája — *forradalmi romantika*.«

Tyimofejev még azoknak a műveknek romantikáját is megkülönbözteti Gorkij romantikájától — a forradalmi romantikától — amelyek hőse számára legfontosabb a szabadság és készek érte életüket is feláldozni. Tehát Petőfi romantikáját sem helyes forradalmi romantikának nevezni. A haladó klasszikus romantika legjobbjai közé tartozik, amely Gorkij és a szovjet írók romantikája felé mutat, de nem azonos velük. Éppen emiatt a minőségi különbség miatt a Gorkij előtti romantikát nem helyes forradalmi romantikának nevezni.

IV.

Nem kielégítőek az Apostol műfajával kapcsolatos eddigi megállapítások. Az Apostolt nem lehet egészen az epikához sorolni, és nem helyes vele szemben olyan követelményekkel fellépni, amelyek csak az epikára kötelezőek. Az Apostol a lírai-epikához tartozik, amelyben a lírai és epikai részek felváltják, aláfestik, kiegészítik egymást. A régi irodalomelmélet nem ismerte ezt a műfaji meghatározást, azért állott értetlenül az olyan művekkel szemben, melyeket nem lehetett sem tisztán az epikához, sem tisztán a lírához sorolni. Tyimofejev az irodalomelméletében már használja ezt a fogalmat. Horváth János és a régebbi irodalomtörténészek közül sokan éppen azt hibáztatják az Apostolban, hogy epikának nem felel meg. Még Tamás Anna is ezt mondja:

»... a csodálatos tehetségű lírai költő ebben az epikus művében is elsősorban lírikus maradt és nem tudott végig megfelelni az epika kívánta művészi követelményeknek.«

Hiába mondja Tamás Anna, hogy nem mentegetni akarja Petőfit, végül mégis mentegeti és az elszigetelt forradalmár ábrázolásában látja az okát, hogy Petőfi a második részbe több lírát vitt bele, mint epikát. Tamás Anna tehát a régi irodalomtörténészekkel egyetértve nem tartja elég epikusnak az Apostolt és ezt művészi szempontból hibának tekinti. Holott ez nem

hiba, mert Petőfi mondanivalójának ebben a részben éppen a líra felelt meg legjobban. A lírán keresztül közvetlenebbül bontakozik ki a költő egyéni arca, belénk szugerralja gondolatait, szinte átéljük, amit a költő írásközben átélt. Az epika higgadtabb műfaj, ahol a költőt nem látjuk közvetlenül, csak alakjain keresztül szól hozzánk.

Petőfi az Apostolban mesterien tudta összhangba hozni a lírai és az epikai részeket. Nem véletlen, hogy az első négy és az utolsó öt részben több a líra, mint a közbeeső részekben. Az első részekben megismerkedünk Szilveszter családjával, érzelmvilágával, gondolataival. Gyönyörű lírai rész benne, amikor a lélek beszél, ez Szilveszter, de Petőfi hitvallása is. Az ő istene a szabadság istene, az emberek azzal követték el a legnagyobb bűnt, hogy rab-szolgák lettek.

Az epika ezeket a mély és fenséges érzéseket nem tudta volna úgy kifejezni. A tizenötödik részben a gyermeket sirató anya feldúlt lelkiállapotát milyen művészien tudja érzékel-tetni:

»Hallgassatok, ti
Akácfa-lombok
A temetőben,
Kis gyermekemmel
Beszélgetek,
Szépet beszélünk,
Hallgassatok.
Nem fáj fejed?
Nem fáj szived? nem
Nehéz a föld? mely
Fölötted áll stb. . . .«

Vagy a börtönbe került Szilveszter mély megrendülését ki tudná-e az epika ilyen nagyszerűen fejezni:

»Oh szent szabadság, érted szenvedek,«

.....

»S ha a világban magam állanék,
Mint álltam egykor hosszú évekig,
Nyugodtan ülnék most e kőpadon,
S büszkén, mint trónján a bitor király,
S oly boldogan viselném e bilincset,
Mint jegygyűrűmet egykor viselém!
De hitvesem van és van gyermekem...
Mi lesz belőlük nélkülem?
Ki fogja eltáplálni őket
Kenyérrel s szerelemmel?
S mi lesz belőlem nélkülök?
Oh szív, ha kővé válni nem tudsz,
Miért meg nem hasadsz!«

Azt tartották eddig a költemény legjobban sikerült részének, ahol Petőfi Szilveszter előző életét mondja el, mert itt leginkább megfelelt az epika követelményeinek. Nem vették figyelembe, hogy Petőfinak nem ezzel a résszel van a legfontosabb mondanivalója. Itt inkább elbeszél, elmondja, hogyan lett Szilveszter forradalmárrá, miért lett elszigetelt, magános forradalmár és miért kell elbuknia. Ez a rész tehát azért szükséges, hogy a költő tulajdonképpeni mondanivalóját megértsük. Itt nincsenek az érzelmek annyira felkorbácsolva, tehát lehet epikusabb. Természetesen itt is vannak lírai részek szép számmal, főként ott, ahol Petőfi saját eszméit adja Szilveszter szájába, de ezek semmivel nem rosszabbak, mint az epikus részek. Helytelen tehát az Apostollal szemben olyan követelményeket állítani, amelyek nem használtak, inkább ártottak volna, mivel nem tükrözték volna olyan hűven Petőfi mondanivalóját. Az Apostol lírai-epikai alkotás és a magyar irodalomban a műfaj legszebb példája.

Nem volt célom, hogy részletesen elemezzem az Apostolt, csak néhány kérdést akartam felvetni, főként Tamás Anna tanulmányához kapcsolódva. Az Apostól részletes marxista-leninista elemzése azonban sürgős feladata irodalomtörténetírásunknak.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

REJTŐ ISTVÁN

JÓZSEF ATTILA PEREI

... Aktába írják, miről álmodoztam
s azt is, ki érti meg.
És nem sejtetem, mikor lesz elég ok,
előkotorni azt a kartotékot,
mely jogom sérti meg.

(Levegőt. 1936.)

Valóban a Horthy-osztálybíróság négy ízben talált elég okot arra, hogy »előkotorni azt a kartotékot« és József Attilát forradalmi gondolataiért felelősségre vonja. Háromszor versei forradalmi tartalmáért, egyszer pedig Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése ellen írt tiltakozó röpiratáért.

A József Attila-perekről már többen írtak. Melléky Kornél, a költő védőügyvédje a *Szép Szó* József Attila számában (1938. 6. sz. 115—117. p.) beszámol a költő ellen indított házasságról. Sokat nem írhatott, guzsba kötötte az akkori politikai rendszer. Meg is jegyzi: nem mondhatja el véleményét, mert »jogerős ítéletekkel kellene vitába szállnia.« Ezek a gátló-körülmények magyarázzák, hogy József Attila életrajzírói is csak röviden érintették ezt a kérdést. Bővebben foglalkozik vele Németh Andor »József Attila és kora« című, a felszabadulás után, 1948-ban, a *Csillag* c. folyóiratban folytatásokban megjelent életrajzában. Németh Andor leginkább újsághírekre, baráti visszaemlékezésekre támaszkodhatott és csak igen kis mértékben tudta felhasználni a már akkor meglévő periratokat.

Az utóbbi időben a József Attila-perek iratai — a Döntsd a tőkét-per kivételével — előkerültek és a Magyar Munkásmozgalmi Intézet birtokában vannak. A periratokat feldolgozva sokkal világosabb képet alkothatunk az eljárások lefolyásáról és a költő bíróság előtti magatartásáról. Az alábbiakban a pereket időrendben feldolgozva tárgyalom.

*

Lázadó Krisztus. József Attila a »Curriculum vitae«-jében írja: »... egy versemért Istenkáromlás miatt pörbefogtak. A Kúria felmentett.« Ez a vers a »Lázadó Krisztus« volt. A költeményt a kézirat tanúsága szerint Makón írta, 1923. április 29-én. A költő ekkor Makón tartózkodott, a gimnázium VII. és VIII. osztályának anyagából összevont magánvizsgára készült. A vizsgák letétele után egy ideig még vidéken maradt, csak az év szeptemberében jött vissza Budapestre. Valószínűleg közvetlenül a fővárosba való érkezése után kapcsolatba került a »Kék madár« c. irodalmi folyóirat szerkesztőjével, t. i. a Makóról magával hozott »Lázadó Krisztus« a folyóirat 10. számában (1923. október 19.) látott napvilágot. József Attila ekkor komoly világnézeti fejlődésen ment keresztül: a munkásosztály, a proletariátus tudatos költőjévé kezd válni. Az évvégén írt »Tanítások« c. versciklusában a »jövőndő férfiakról« — a proletariátusról írt. (1. a »Jövőndő férfiak« c. versét). A versciklust elküldte Galamb Ödönnek, kedves makói tanárának és barátjának. A kísérő levélben¹ (1923. december 8.) beszámol a tudatában lezajlott művészeti forrongásról, arról, hogy hogyan keresi az új etikát. Az új etika keresésének egyik eredménye a »Lázadó Krisztus« is: »... már kapiskáltam ehhez, azt a Lázadó Krisztus« és a 13. szonét is megmutatja.

József Attila 1923 decemberében érettségizett. A megfeszített tanulás fáradalmait Makón, Espersit Jánosnál pihente ki. 1924 január végén beidézték a makói rendőrségre.

¹ Galamb Ö.: Makói évek 33—37. p.

Az ügyészség a »Lázadó Krisztus« c. versével elkövetett istengyalázás vétsége miatt eljárást indított ellene. Kihallgatták. A jegyzőkönyv szerint² a következőket mondotta:

»En e versemben Krisztus alatt tulajdonképpen magam, mint lázadó embert értem, aki nem azért teremtetett, hogy Istent dicsőítse, hanem hogy az ember életének értelméhez közelebb jusson...«

József Attila nem tulajdonított túl nagy jelentőséget a kihallgatásnak, Jolán nővérének írt levelében³ könnyedén nyilatkozik az esetről: »Eppen ma beidéztek a rendőrségre, ahol megtudtam, hogy az ügyészség Istengyalázásért pörbefogott a Lázadó Krisztus nyomán... Legföljebb egyévi fogház, ami alatt szépen megtanulhatok németül. János bácsi [Easpersit János] ugyan azt mondja, hogy az ügyész, ha megtudja, mennyi idős vagyok, a vádat elejti, mert dorgálást kaphatok csak...«

Easpersit János tévedett. A hatalmat minden erővel konszolidálni akaró Horthy-fasizmus felfigyelt a legkisebb ellenállásra is és könyörtelenül lecsapott mindazokra, akik magatartásukkal árthattak népelemomó rendszerüknek. Dr. Strache királyi főügyész az 1924. április 10-i vádiratában, József Attilát sajtó útján elkövetett istengyalázás vétségével vádolja, különösen a következő sorokat inkriminálta:

29—30. sor »...S munkámban uram érek annyit mint Te«
Nagy passziódban;...«

33—36. sor »A szemed lesz, hogy mindent láss meg itten,
Bizony mondom, még nincsen is szemed,
Most nem látsz. Lennél immár igazságos
Isten!«

József Attila 1924 májusában titakozott a vád ellen. Ez a kézíratos beadványa szintén az eddigi ismeretlen periratok között található. Kifogásait a budapesti kir. Büntető-törvényszék elnökéhez intézte.

Nagyságos Elnök Úr!

A sajtó útján elkövetett Istengyalázás vétsége miatt ellenem benyújtott 28.614/k. ü. 1924. sz. vádirat ellen

kifogással

élek, amelynek indokai a következők:

A vádirat Lázadó Krisztus c. költeményemet inkriminálja és pedig elsősorban, annak egész tartalmát. Ha a királyi ügyészség a filozófia szemüvegén keresztül olvasta volna a verset, úgy tudatára ébredt volna annak, hogy gondolatmenete nem Krisztust, Istent gyalázza, hanem az örök, dolgozó Embernek Krisztussá szimbolizált alakjában fordul panaszával Istenhez. Ami pedig az egyes inkriminált kifejezéseket illeti, mindek előtt meg kell jegyezni, hogy minden költemény mint egész kíván hatni s így az abból kiragadott részmondatok természetesen elvesztik eredeti értelmüket. Sőt, miként az egyik inkriminált kifejezésből kitétnék (A szemed lesz... stb), minden értelem nélkül valók. Az első inkriminált mondat (S munkámban, Uram...) azt jelenti, hogy a véges erővel teljesített véges eredmény — abszolút szemmel nézve — nem kisebb érdem, mint a végtelen erővel teljesített végtelen eredmény (a : a = ∞ : ∞), tehát a mai korban elcsúszdott emberiségnek próbálja visszaadni önbizalmát anélkül, hogy evvel Istent gyalázná. Ami pedig a többi ezek után következő inkriminált részeket illeti, a vers figyelmeztető olvasásánál észrevehető, hogy a kilencedik versszak végén az idézőjel bezárul, s a tovább következők a költeményben beszélő, most élő (... reszket, lekte, teste) dolgozó emberre vonatkoznak s így még átvitt értelemben sem érthető Krisztusra. Ezt a részt különben — a többiekhez hasonlóan — nem is lehet gyalázásnak minősíteni, hiszen ez tulajdonképpen magasztalása annak, aki agyonfáradtan, reszketve, miközben társai kinevetik, rendületlenül mégis elvégzi az ő munkáját.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a költeménynek sem tartalma, sem kifejezései nem Istengyalázók, ilyen szándék pedig éppenséggel nem forog fenn s így a Btk 190.§-ának alapeleme hiányában bűncselekményről szó sem lehet. Kérem tehát a vádirat elutasítását.

Tisztelettel
József Attila

A kir. Büntető Törvényszék a beadványt nem vette figyelembe és a tárgyalást 1924 július 10-én megtartották. Az ügyet a hírhedt Schadl-tanács tárgyalta. A tárgyaláson József Attila kijelentette, hogy nem érzi magát bűnösnek, a vers mondanivalóját pedig a beadványában kijelített gondolatai alapján ismertette. Védője Vámbéry Rusztem — az egykorú újsághírek szerint — a költő gondolatait folytatva »Heine, Petőfi, Ady műveiből vett idézetekkel bizonyította József Attila tiszta szándékát. Márpedig a költszet ezen nagyjai tudvalevőleg sohasem állottak istengyalázat vétségével vádolva büntetőbírósg előtt. Végül kijelentette, hogy nem volt még idő, amelyben a megállapodott polgár és a 19 esztendő költő hiánytalanul megértették volna egymást és ez nem mindig a költő ellen szóló tény.«⁴ A perbeszédnek elhang-

² A Lázadó Krisztus-perrel kapcsolatban említett iratok a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Archivuma A. III. 1/1924/8 számú iratkötegében találhatók.

³ József Jolán: József Attila élete. Bp. 1940. 226. p.

⁴ Népszava, 1924. július 11.

zása után a bíróság visszavonult, és hosszabb tanácskozás után 8 hónapi fogházra és 200.000 korona pénzbüntetésre ítélte József Attilát. Az ítélet indokolása kimondja:

Vádolt védekezése azonban el nem fogadható, mert a vádbeli cselekményhez külön Istent gyalázó szándék nem szükséges. Elégséges a gyalázó szavak használata. Vádolt pedig ebben a tudatban tette közze a költeményt. Ugyanis a költemény címe, annak egész gondolatmenete, egyes kifejezései, de különösen annak a rendelkező részben idézett része, Isten ellen intézett gyalázó kifejezéseket foglal magában, melyek a költemény keresztény olvasójának vallásos érzületét sértik, sőt megbotránkoztatják. Ekként vádlottnak — a költemény szerzőjének — is tudnia kellett, hogy az inkriminált költemény Isten gyalázó, közbotrány előidézésére alkalmas kitételeket tartalmaz.

Vádlottnak ezen cselekménye a vádbeli cselekmény tényálladékat kimerítvén, őt — aki a költeményt írta s közzétette, mint a Bt. 33. §-a szerinti szerzőt abban bűnösnek kimondani s emiatt megbüntetni kellett. A büntetés kiszabásánál súlyosbító körülményül figyelembe vette a kir. tszék a gyalázó kifejezések halmazát enyhítő körülményül pedig vádolt fiatalabb korát, s ezeknek mérlegelésével a reá kiszabott büntetést bűnösségével arányban állónak találta.

A vádolt és védője fellebbezést nyújtott be az ítélet ellen.

József Attilát a bírósági tárgyalás ilyen fordulata váratlanul érte. Három nappal a tárgyalás után Galamb Ödönhöz írott levelében⁵ elemi erővel tör ki belőle a felháborodás: »Immár utána vagyok a tárgyalásnak is: 8 hónap fogház és 200.000 K pénzbüntetés. 1924. Istenkáromlás. Versben. 19 évvel. Hiszen még ezt a tizenkilencet is ellopták tőlem! Vétettem! én evvel nekik? Különb a törvény: törvény. Csak azt nem tudom megérteni, hogy miután az ügyés is elismerte a vers tendenciájának nemességét és a jóhiszeműségét pedig feltétlenül, de a vádat — érthetően — tovább is fenntartja, akkor akad bíróság, amely 'marasztaló ítéletet' hoz és abban 8 hónapra ítél egy 19 éves fiatalembert, 'enyhítő' körülménynek véve 'fiatal korát' és súlyosbítóknak 'a gyalázó kifejezések egész halmazát'. Természetesen esküdt-szék nélkül! ...«

A sajtóban jelentek meg híradások a perről, de a bíróság eljárásával komolyabban foglalkozó cikket nem találunk. Ez érthető, hisz a Horthyék bíróságának ítéletével — kockázatos volt szembeszállni. Ennek az ítélettel foglalkozó egyik cikkirő hangot is adott: »... azt mi megtanultuk, hogy a független magyar bíróság kimondott ítéleteivel való kritikai foglalkozás nem tartozik a célszerű és ildomos foglalkozások közé.«

A *Népszava* hírközlése József Attilát támogatta. Az újság július 11-i száma nemcsak részletes beszámolóval közölt a perről, hanem a tárgyalásról írva teljes egészében idézi az inkriminált verset. Sőt egy pár lappal előbb a »Szegény ember balladája« című költeményét is közölték.

József Attila pere akkori szűkebb hazájában, Makón és Szegeden is feltűnést keltett. A *Makói Friss Újság* — mely József Attiláról, mint »Makórol útnak indult fiatal, tehetséges poétáról« ír — július 12-i számában beszámol a budapesti perről, a szegedi sajtóban pedig vitát váltott ki az ügy. Az ellenforradalmi politikát minden eszközzel támogató szegedi *Friss Újság* július 13-i számában Kosutány Ignác egyetemi tanár vezércikkben foglalkozik az ügygel. József Attila elítélése jó alkalom volt számára, hogy sikra szálljon az előzetes cenzúra bevezetése érdekében. Szemforgatva ír a »törtető fiatal óriásokról«, kik »abban látják a költői lélek szabadságát, hogy gyalázó kifejezésekkel illetik azt, kire a siralom völgyében küzdő emberiség az életnek súlya alatt görnyedve, sóhajtvá tekint.« Majd szónoki pátoSSzal a sajtó munkásai felé fordul és felteszi a kérdést: »az ilyen sajtótermékek által okozott erkölcsi kár mi módon eliminálható helyesebben, ha az ilyen írókat a bíró utólag a legszigorúbban bünteti, vagy ha a törvény az ilyen sajtótermékeket *eleve* megakadályozza.« Kosutány cikkére a *Szeged*-ben m. l. [valószínűleg Magyar László] szignóval ellátott írásával válaszolt, írásában a sajtószabadságot »védelmezi«.

József Attila ügyével a sajtó a továbbiakban nem foglalkozott.

A fellebbezés után a per a királyi ítélőtábla elé került. Az 1924. november 10-i tárgyaláson a bíróság a 8 hónapi fogházbüntetést 1 hónapra szállította le. József Attila újból fellebbezett. Az ügy most már a Kuriára került. A Kuria az 1925. március 4-i tárgyaláson az ítélőtábla ítéletét *megsemmisítette, és a költőt felmentette*. Az ítélet megindokolása a következő:

»A Btk. 190. §-a alá eső vétségnek elkövetési cselekménye — a jelen esetre való vonatkozásban — a közbotrányközlés, Isten ellen intézett gyalázó kifejezések által.

Ezen tényálladási elemek egyike sem forog fenn.

A vád tárgyává tett költeményben mindenekelőtt nincsenek Isten ellen intézett gyalázó kifejezések. A költemény címe: »Lázadó Krisztus« nem gyalázza az Istent, mert a cím alatt a költeményből kitünőleg a földi igazságtalanságok ellen lázadó embert kell érteni, aki az isteni igazságosság megvalósulását kéri az Istentől.

A költeménynek ezt az alapgondolatát fejezi ki az alsófokú ítélet rendelkező részében idézett következő kitételek: »Ó Uram Isten, ne légy te a Jóság! Ne légy más, mint az igazságos Úr« és »Lennél immár igazságos Isten!«

⁵ Galamb Ö.: Makói évek 52—53: p.

Ezekben a kitételekben sincs gyalázás az Isten ellen, mert azok nem tagadják meg az Isten-eszmét, csak annak a földön megvalósulására irányuló kérelmet fejeznek ki, nem is tiszteletlen módon, hanem inkább ekkeseredés és könyörgés alakjában.

A »Ronggyá nem mosná élet-subád ember átka« szövegű mondat valódi értelme olyan nehezen vehető ki, hogy abban istengyalázás már ez okból sem foglaltatik!

»S arany szavád átváltozott rossz, kengő ércce« nem jelenthet egyebet, minthogy az Isten ígéje a földön az emberek között nem érvényesül, üres szóvá lett...

... A vád tárgyává tett költeménynek az alsófokú Ítélet rendelkező részében idézett kitételei tehát — bár kétségtelenül tisztelenek — és Istennel szemben tiszteletlenek, azonban a költemény alapgondolatának kellő megértése mellett nem tartalmazznak Isten ellen gyalázást s következésképp nem is alkalmasak közbotrány okozására. —

De ezenfelül a Btk. 190. §-a alá eső vétségnek megállapításához az előrebocsátottak szerint nem is elégséges a vád tárgyává tett kifejezéseknek botránykozásra alkalmas volta, hanem az is szükséges, hogy azok által a vádlott közbotrányt okozzon. —

Arra nézve, hogy ez tényleg megtörtént volna a kir. ítélőtábla által valóban elfogadott tényállásból következtetés egyáltalán nem vonható. —

Minthogy ezek szerint a kir. ítélőtábla tévedett akkor, midőn a vád tárgyává tett költeményben büntselekménynek, nevezetesen pedig a Btk. 190. §-a alá eső vétségnek tényálladékait ismerte fel, — a kir. ítélőtábla ítéletét a védő alapos semmisségi panasza folytán a Bp. 385 1. a) pontjában meghatározott semmisségi okból a Bpn. 33. § első bekezdése értelmében megsemmisíteni és a vádlottat a Bp. 326. § 1. pontja alapján felmenteni kellett. —

Dönts a tőkét, ne siráncsozz. A huszas évek végén kezdődő hatalmas gazdasági válság forradalmasította a magyar munkásmozgalmat. Egyre sűrűbbek és erőteljesebbek lettek a munkások megmozdulásai. Ez a nagy fellendülés természetesen nagy hatással volt József Attilára is, aki ekkor tevékenyen részt vett a mozgalomban.

Ezt bizonyítják nagy forradalmi versei is. Az 1930. szeptemberi tüntetésen maga is részt vett. Ezt tükrözi a tüntető tömeg hatalmas erejét meglevenítő a »Tömeg« című verse is. Ebben az időben írja a »Farsangi lakodalm« című versét is, amely a kezdődő fasizmus egyik jellemző vonását, a tömegek félrevezetését leplezi le. A korai, 1926 őszén írt »Szocialisták« c. versét újra előveszi, átdolgozza, a forradalmi harc jelszavait művészi en beleszőve, marxista módon ábrázolja a munkásosztály akkori helyzetét. De nemcsak ezeket a verseit, hanem az egy-két évvel előbb írottakat is a várt forradalmi átalakulás szellemétől áthatva átalakítja. Így pl. a *Toll* c. folyóiratban, 1930 elején megjelenő »Nyár« című költeményének reménytelen, kissé pesszimisztikus utolsó szakaszát (Ily gyorsan múlik el nyaram! Örögszekéren jár a szél, egy pillanat és odavan, | amit egy nemzedék remél.) megváltoztatja, hirtelen fordulattal a várt forradalom hirdetőjévé teszi:

Ily gyorsan betelik nyaram
Örögszekéren jár a szél —
csattan a menny és megvillan,
elvtársaim: a kaszaél.

Forradalmi verseit 1931 elejére összegyűjti. Új verskötete, a forradalmi tartalmát már a címében is hirdető »Dönts a tőkét, ne siráncsozz«, az Új Európa Könyvtár című sorozat első és egyben utolsó köteteként jelenik meg. A kötetet egy kis városszéli nyomdában állították elő. Müller Lajos nevű nyomdász »albérletbe« vette Juhász Árpád XIV. ker., Angol utcai nyomdáját és kinyomtatta a versfüzetet. A kötet 1931 március második felében készült el, a periratok tanúsága szerint terjesztési engedélyért 1931. március 22-én mutatták be az ügyészségnek.

A kritika — a jobboldali és a polgári kritika legnagyobb része — erősen támadta József Attila új verskötetét. Nem feladatom az egykorú kritikák elemzése, mégis néhány jellemző hangra utalnom kell. Az említett kritikák legtöbbször József Attila verseinek átdolgozásáért, élesebb, forradalmi hangja miatt támadta. Legelsőnek a szegedi *Széphalom* 1931 március-áprilisi számában G[ali] M[átyás] glosszában pécézi ki a kötet »Aranybojtár« című versét. Hasonló szempontok vezették Féja Géza is, aki az *Előrs* 1931. május 10-i számában »Szélkakas költők« címén »leplezi le« József Attilát. Előbb verseinek korai, majd a »Dönts a tőkét, ...-beli változatát közli, természetesen megfelelő kommentárokkal ellátva. A kormánykörökhöz közelálló *Budapesti Napló* ismeretlen szemléirője az újság 1931. május 24-i számában találva érezte magát József Attila soraitól (»... piszkafával, barna bivalyon böködik vöröslő énekem«) és a »konzervatív, nemzeti érzésű kritikusok« nevében tiltakozik ez ellen. Gyalázkodó írását a következők denuncióló sorokkal fejezi be: »Verseskönyve mindenestre beszédes bizonyossága annak, hogy a bizonyos oldalról kikiáltott magyar kir. ügyészség milyen liberálisan értelmezi könyvcenzurázási jogát.« — De a támadásokról izeltől ennyi is elég.

A haladó, baloldali tábor örömmel fogadta József Attila harcoss verskötetét. De a Horthy-reakció korában ennek nem igen lehetett hangot adni. Jellemző erre Kardos László kritikájának története. A *Debreceni Hírlap*-tól csak hosszas rábeszélés után sikerült a kötetet

bírálatra megkapnia, a szerkesztő azonban előre kijelentette, hogy nem azonosíthatja magát a költő álláspontjával. A rövid, néhány soros kritika meg is jelent az újság 1931. május 4-i számában. Nyomás előtt azonban, a tördelt hasámban a verskötet címéből »a tőkét« szót kiszedték. Így a kötet címe: »Dönts, ne siránkozz«-ra torzult. Gergely Sándornak is az erdélyi *Korunk*-ba kellett cikkét küldenie ahhoz, hogy megállapíthassa: »... Kis negyvennyolc oldalas ez az új József-könyv, amely a munkásság érdekeinek védelmében és harcának vállalásában részt akar venni — és vesz is...«

A *Budapesti Napló* szemleírójának aggodalmai azonban feleslegesnek bizonyultak. A bíróság már megtette a maga »lépéseit«. A verskötetet néhány nappal a megjelenése után lefoglaltatta és megindította József Attila ellen az eljárást.⁶ 1931. június 12-re elkészült a vádirat, amely a »Dönts a tőkét, ne siránkozz« c. verskötet két versét, a »Szocialisták«-at és a »Villonról meg a vastag Margotról szóló balladá«-t inkriminálta. A vád tárgya a »Szocialisták« egész tartalma, különösen a következő részek:

1—9. sor Le a kapitalizmussal! Hatalmat, húst a
dolgozóknak!...

A tőke szennyében gázolunk, kedves
fegyverünk böködi tomporunkat —
Böködj, böködj csak szüntelenül, kedves
fegyverünk,
hadd tudjuk meg újra és újra, hogy
véletlenül, tusa nélkül csatát nem nyerünk...

42—43. sor Vers, eredj, légy osztályharcos a tömeggel
együtt majd felszállsz!...

A vádirat indokolása a verssel kapcsolatban megállapítja:

⁶A tényállások és kifejezések úgy tartalmilag, mint egyetemes hatásukban a tárgyilagos bírálaton túlmenően, célzatuknak megfelelően a szenvedélyek felkeltésére és a gyűlölet kiváltására alkalmasak, s ezért az izgatás büntetnének a tényelemeit tüntetik fel.

A vád tárgyát képezi a Villon-fordítás teljes szövege is, mely a vádirat szerint »a férfinak a lánnal bordélyházban lefolyt szerelmét írja le, ami az erkölcsi érzéket sértő...«

Az ügyészség József Attila ellen az eljárást a Btk. 172.§-ának második bekezdésében ütköző vétség — törvény ellen vagy hatóságoknak törvényes hatáskörük ellen engedetlenségre egyenes felhívás intézése ill. terjesztése — miatt indította. A vádat súlyosbította, hogy alkalmazták a 1912 :LXIII.t. c. 19. §-t, vagyis a háború idejére hozott kivételes törvényt. (A kivételes hatalomról részletesebben alább, a Sallai-Fürst röpirattal kapcsolatban.)

Az ügyben az első tárgyalás a büntető törvényszéken zajlott le. A vádlottak — József Attila, Müller Lajos nyomdász és a nyomdatulajdonos — nem érezték magukat bűnösnek. József Attila — az ítélet szövege szerint — kifejtette, hogy »a »Szocialisták« című vers nem ízgató tartalmú, azt nem is azzal a céllal írta.« A Villon-balladára vonatkozólag pedig, kijelentette, hogy »ez a vers magyar fordításában már megjelent, »A Toll« c. időszak lap 1929. szeptember 22-i számában s ő a verset abból az alkalmából tette közzé, mert a szerző Villon halálának most volt 500 éves évfordulója. Egyébként a versben semmi szemérmesértő nincsen.«

A bíróság József Attilát a »Szocialisták« című verse miatt, mivel az idézett kitételei »a tárgyilagos bírálaton túlmenően, célzatuknak megfelelően a szenvedélyek felkeltésére és a gyűlölet kiváltására alkalmasak« nyolc napi fogházra ítélte.

A Villon-fordítással kapcsolatos »szemérem elleni vétség vádjá« alól felmentették, azzal az indokkal, hogy mivel az első közzététel alkalmával nem indítottak eljárást ellene, József Attila arra következtetett, hogy a vers közzététele nem bűncselekmény, »miért is őt a szemérem elleni vétség vádjá alól a Bp. 326. §-ának 1. pontja alapján fel kellett menteni.« A felmentés oka bizonyára nem ez volt, hanem a kultúrbotránytól való félelem. A Horthy-kormány nem akarta nevetséges helyzetbe hozni magát Franciaország előtt azzal, hogy egy Villont fordító költőt »szemérem elleni vétség vádjával« bíróságilag elítél.

József Attila és védőügyvédje, Melléky Kornél fellebbeztek az ítélet ellen. A fellebbviteli tárgyalás előtt Melléky Kornél a költő nevében beadvánnyal fordult a kir. ítéltáblához. Kérelmében szinte a humor határáig menő okfejtéssel bizonygatja, hogy a »Szocialisták« inkriminált sorai nem veszedelmesek. Ilyeneket ír: »A, hatalmat, húst a dolgozóknak« kifejezés ugyancsak nem törvénybe ütköző kívánság. A dolgozók részére politikai hatalmat elismert parlamenti képvisellel bíró pártok követelik már évtizedek óta. A »húst« pedig még az abszolutizmus francia uralkodója, IV. Henrik is programjává tűzte ki a XVIII. század elején, hogy

⁶ A Dönts a tőkét... per teljes anyaga még nem került elő, az említett iratok a József Attila Múzeum birtokában vannak meg, másolatban.

az mindenegyes francia fazékjában ott legyen. Károlyi Gyula gróf miniszterelnöki programjában első pontjává tette, hogy Magyarországon mindenkinek meg legyen az ennivalója. » stb., stb.

A királyi ítélőtáblán 1932. április 30-án tartották a fellebbviteli tárgyalást. Az elsőfokú bíróság ítéletét teljes egészében helybenhagyták, sőt inkriminálták a Vers következő részeit is: »a kenyérrel, mely megpenészedett« »a kásával, mely megdohosodott. . .« »a tejjel, amely megsavanyodott. . .« »A házzal, amely omladék lett. . .« »a szabadsággal, amely elnyomás lett. . .«

Az ítélőtábla ítéletében világosan kifejti a Horthy-osztálybíróság szempontjait:

»A kérdéses vers összefüggő egész tartalma osztályharcot hirdet. Hatalmat és élelmet követel a dolgozóknak, akik alatt kétséget kizáróan a munkásosztályt érti. Állítja, hogy ez az osztály a tőke szennyeiben gázol s ez a fegyvere. A továbbiakban megjelöli, hogy mi ez a szenny s miért fegyver az. Mert a kenyérük megpenészedik, kásájuk megdohosodik, tejük megsavanyodik, házuk összeomlik, ruhájuk ronggyá válik, szabadságuk elnyomás lesz stb. Mindezt pedig a tőkével személyesített tőkésosztályt teszi felelőssé. Szembeállítja tehát a két osztályt egymással és pedig a tőkés osztályt olyan igaztalan és emberietlen beálításban, amely alkalmas arra, hogy a munkásosztály tagjaiban ellenünk gyűlöletet fakasszanak.«

A per végül, 1932. szeptember 27-én a Kúria elé került. A Kúria ítélete helybenhagyta az alsóbbfokú bíróság ítéletét, elutasította a főügyész súlyosbító javaslatát, és József Attila és védője semmisségi panaszát. A büntetést — 8 napi fogházat — a Bn. 1. és 3. §-a értelmében *három évi tartamra felfüggesztette*.

A per történetéhez tartozik, hogy a büntetőtörvényszék 1933. április 4-én még újból foglalkozott a »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« c. kötettel. A Btk. 62 §-a értelmében — mely kimondja, hogy az elkobzást akkor is foganatosítani kell, ha »büntvádi eljárás senki ellen nem indítatik meg« — a Schadt-tanács elrendelte a »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« című nyomtatványnak a magyar büntetőtörvények hatályosságának területén a szerző, nyomdász, elárúsító, terjesztő, úgyszintén a nyilvános kiállítónak birtokában lévő példányaikkal együtt elkobzását és megsemmisítését.«

Ez az ítélet azt jelentette, hogy a verskötet tiltott könyv lett, ha házkutatás során valakinél megtalálták, ez már nyom volt a Horthy-kopók számára. Ez az ítélet azt is megmagyarázza, hogy miért volt kénytelen Bálint György a »József Attila Összes Versei«-ben a »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« címét elhagyni és csak mint »Verseskönyv 1931-ből« jelezni, megmagyarázza azt is, hogy miért maradtak ki a megsemmisített kötet olyan forradalmi versei, mint a »Farsangi lakodalom«, »Aranybojtú«, »Tömeg«, »Ákácokhoz«, »Szocialisták«. A »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« című kötet felsorolt versei ismeretlenek maradtak. Csak 1945-ben lettek a szélesebb körök előtt ismertté: Kolozsvárt egy megélt 1931-es példány alapján újra lenyomatták a kötetet; Budapesten Cserépfalvi kiadásában az első szabad könyvnapra megjelent József Attila válogatott forradalmi verseinek szintén »Döntsd a tőkét. . .« című kötete, mely tartalmazza az említett verseket. Az 1950-ben Kardos László gondozásában megjelent »József Attila Összes Versei« teljes egészében közli az elkobzott verskötetben megjelent költeményeket.

*

Röpirat Sallai Imre és Fürst Sándor kivégzése ellen. A nagy gazdasági válság nyomán keletkezett forradalmi helyzet nagy mértékben növelte a Kommunista Magyarországi Pártjának erejét és befolyását. Ugyanakkor azonban a párt vezetésében hibák merültek fel. A hibákra a Kommunista Internacionale Ellenőrző Bizottsága határozata mutatott rá. A határozat után a párt élére Sallai Imre és Fürst Sándor került. »Az új pártvezetés munkája nyomán felélénkült a kommunista mozgalom, szaporodtak az üzemi akciók, tüntetések, sztrájkok.«⁷ A kormány, hogy megpróbálja megakadályozni a Kommunista Párt egyre növekvő tömegbefolyását, — hasonlóan a későbbi németországi Reichstag-provokációhoz — 1931. szeptember 12-én Matuska Szilveszterrel, az Osztenburg-különítmény volt tagjával felrobbantatta a biatorbágyi vasúti hidat. A bűntény után azonnal megindult a rágalomhadjárat a Kommunista Magyarországi Pártja ellen. Az aljas gyalázkodásokkal »megdolgozott« polgári közvélemény szinte magától értődőnek tekintette, hogy egy héttel a provokáció után (1931. szeptember 19-én) kihírdették a statáriumot. Az elrendelt rögtönbíráskodást a kommunisták ellen hozott 1921. III. tc. 1. és 2. §-ára is kiterjesztették.

A fasiszta kormány rágalomhadjárata és a statárium kihirdetése ellen a KMP Központi Bizottsága azonnal felvette a harcot. Egy nyilatkozatban kifejtették, hogy »... egyrészt ostoba merénylők hordájává akarják lealacsonyítani a KMP-t és a nemzetközi kommunizmust, pogromhangulatot akarnak kelteni a munkanélküliek ellen... igazolni akarják másrészt

⁷Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. 6. kiad. Bp. 1951. 530. p.

a rendőrség és a minisztérium által előkészített rögtönbíráskodást, a KMP fizikai megsemmisítésének tervét. . . »⁸

A Horthy-rendszer igazságszolgáltatása a statárium kihirdetésével saját törvényeit is felrúgta. Domokos József tanulmányában⁹ jogilag bebizonyította, hogy a kormánynak a háború idejére hozott kivételes hatalmát biztosító 1912. LXIII. tc. 1923. február 11-ével *végérvényesen megszünt*, és mivel »a rögtönbíráskodás kihirdetésének joga. . . csupán a kivételes hatalom alapján illette meg a kormányt, az igazságügyminiszter [Zsitvay Tibor] *törvényes felhatalmazás hiányában, törvényes jog nélkül hirdette ki a rögtönbíráskodást*. . . »¹⁰

A statárium idején, az életüket fenyegető veszedelem ellenére a kommunisták Sallai és Fürst elvtársak vezetésével fokozták a harcot a Horthy-rendszer ellen. Röpiratok sorával leplezték le a munkásosztály és az egész dolgozó nép nyomorának igazi okát.

A régebbi pártvezetőségek konspirációs hibái ellen harcolva, Sallai és Fürst elvtársak maguk is konspirációs hibát követtek el: a párt illegális munkáira túl sokáig vettek igénybe egy lakást. A rendőrségnek módja volt megfigyelni tevékenységüket és ennek alapján, 1932. július 15-én sikerült letartóztatniuk az illegális párt két vezetőjét.

A Kommunista Párt azonnal megkezdte harcát az elvtársak megmentéséért. Röpiratok sorozatával fordult az ország és a világ dolgozóihoz, felszólította őket, tiltakozzanak a tervbevett gyilkosság ellen. A Kommunista Internacionale pártjai, a Bolsevik Párttal az élükön minden tőlük telhetőt megtettek Sallai és Fürst elvtársak érdekében¹¹

A Horthy-bírák dacolva a haladó világ tiltakozásával, rögtönítélő bíróság elé állították az elvtársakat. Domokos József rámutat,¹² hogy az úgy statáriális bíróság előtti tárgyalása is minden törvényességet nélkülöz, mert:

a) őket [Sallai Imrét és Fürst Sándort] sem tetten nem érték, sem bűnösségük haladéktalanul be nem bizonyult;

b) őket parancs ellenére nem állították haladéktalanul az ügyészség elé;

c) ügyükben parancs ellenére alakszerű nyomozást folytattak. . . »

A bíróság gyilkossági szándéka ellen a magyar és külföldi dolgozók a tiltakozások százaát küldték a kormánynak.

E tiltakozások sorába tartozik az a röpirat, amelynek szerkesztésében és megírásában József Attila is részt vett. A tiltakozás így hangzik:

DOLGOZÓ POLGÁROK! MUNKÁSOK! GONDOLKOZÓ EMBEREK!

Minden idők legszörnyűbb gazdasági válsága tört a világra. Nyomorúság, munkanélküliség, anyagi gondok tizedelik testvéreinket. Férfiak szervezete elhanyaglik, gyermekek testi-lelki fejlődése megáll, család-
anyák kínzó munkája a kolduspanaszkodás. Szaporodnak az öngyilkosok, a prostituáltak, reménytelenség gubbaszt a lelkeken, nélkülözések kövезik a betegségek, a korai halál útját.

Az idő vasveszeje végigvág az emberek jobbainak lelkiismeretén, hogy a hideg konyhából előzni segítse a kényszerbeesést. Senki, akinek nem üzet a népek nyomora, nem vállalhatja a henyé gondolatot, hogy majd megváltozik a helyzet: mindenki, aki érezte dolgozó emberek komoly szeretetét, törekszik, vívódik, küzd a hatalmasokkal és önmagával, hogy kiutat találjon. Ez nem könnyű dolog. Rengeteg a terv, a javaslat és annak, aki egész ember módján cselekedni akar, valamelyik mellé oda kell állnia. Hogy melyik mellé? Ezt a megfontolhatatlan lelkiismeret parancsa diktálja, akár kommunizmus, akár másfajta eszmé a válasz.

Nálunk még mindig akasztanak azért, mert emberek nem bírják az éhséget, mert a társadalmi berendezések javítását, vagy megváltoztatását kívánják. Ma kommunisták életét akarják kioltani, mikor a szociáldemokrácia, a fasizmus, a hitlerizmus, nemzeti radikálizmus, a bethlenizmus, a liberalizmus hívei szabadon vallhatják és terjeszthetik meggyőződéseiket. Holnap más politika válhatik halálosan veszedelmessé a mai viszonyokra és akkor mások kerülhetnek akasztófa alá. A politikai ellentétek kötéllé való megoldása ellen ma és bármikor minden érzésünkkel és idegszálunkkal tiltakozunk. Ebben az érzésünkben magunk mögött tudjuk a művelt nyugatnak azt a részét, amely a halálbüntetést egyáltalán kiküszöbölte törvénykönyveiből és amely a politikai vélemény feltétlen szabadságát mindenki számára állami alaptörvényben biztosítja.

Ma azt mondják, hogy a kommunisták közönséges gonosztevők. De más politika is mindig gonosznak tartható addig, amíg uralomra nem jut, s amikor ő diktálja a törvényeket. Fennálló törvényeink még a közönséges bűnökre is találnak enyhítő körülményeket. Hiszen vannak, akik nem bűnözési hajlamból, hanem a nyomorúságtól sarkalva esnek bűnökbe, vagy a nyomorúság elől keresik a társadalom számára a menekülést.

DOLGOZÓ POLGÁROK! MUNKÁSOK! GONDOLKODÓ EMBEREK!

Ma kommunistáknak ácsolják az akasztófát. Holnap mások kerülhetnek sorra, mert más érzéseik nem férnek el pillanatnyilag a mai erőviszony keretein belül.

Legyen vége a problémák kötéllé való elintézésének!

Tiltakozunk mindannyian az igazságügyminiszternél a készülő akasztások, a halálbüntetések ellen!

Társadalmi Egyesületek
Halálbüntetés Ellenes Szövetségének
Statáriumelleni Bizottsága.

⁸ Idézi Balla Aladárné: Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhalála. Bp. 1952. 123—124. p.

⁹ Dr. Domokos József: Kivételes hatalom és rögtönbíráskodás a Horthy-uralom alatt. (Hozzászólás a Sallai—Fürst ügyhöz) Bp. 1946.

¹⁰ Domokos József i. m. 37. p.

¹¹ A tiltakozó iratokból részleteket közöl Balla Aladárné i. m. 160—166. p.

¹² Domokos József i. m. 58. p.

A röpirat jobboldali negyedében fekete alapon, fehér vonalakkal rajzolt akasztott ember látható. A röpirat közvetlenül a kivégzés előtti napon, 1932. július 28-án került napvilágra. Az ügyészség még aznap megindította a nyomozást¹³ és a vizsgálóbíró elrendelte a házkutatást. A rendőrség azonnal megjelent a nyomdában, hogy a röpiratot elkobozza. A jegyzőkönyv szerint a röpcédulákat már nem találták meg. A nyomda tulajdonosa vallomásaiban elmondta, hogy a röpiratot előző nap — július 27-én — rendelték meg 10 000 példányban és aznap — július 28-án — délelőtt 9^h 30'-kor elszállították. A perirathoz csatolt, a város különböző pontjairól beküldött rendőrségi jelentések azt bizonyítják, hogy a röpcédulák legnagyobb részét sikerült eljuttatni a tömegek közé.

A rendőrségi nyomozás során József Attilát július 30-án beidézték a rendőrségre. A jegyzőkönyvbe vett vallomása szerint a következőket mondotta :

„A Dolgozó polgárok! Munkások! Gondolkodó emberek! megszólítású röpcédula szövegezésében résztvettem. Arra emlékszem, hogy a röpcédula első és második bekezdését én szövegeztem, azonban az én szövegezésem valaki változtatást eszközölt. — Ez a változtatás azonban a szöveg lényegét nem érintette. Azt nem tudom, hogy a 3-ik bekezdéstől kezdve a röpcédulát ki szövegezte. . . »

A nyomozást követően Polányi dr. főügyész-helyettes 1932. augusztus 4-én beadott vádiratában Szimonidesz Lajost, Illyés Gyulát, József Attilát »az 1921. évi III. t. c. 7. §-ának első bekezdésébe ütköző sajtó útján elkövetett, a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség címén mint szerzőket« vádolta.

Az 1932. szeptember 21-én megtartott első főtárgyaláson a bíróság nem hozott ítéletet. A következő tárgyaláson, 1933. január 11-én József Attila a rendőrségen elmondott vallomását megváltoztatva, kijelentette : »Én egy konceptust készítettem a kiadandó röpirat számára.« De hozzátette, hogy a megjelent szöveg »első és második bekezdése körülbelül az én fogalmazásom.« József Attilának ez a kijelentése azt bizonyítja, hogy az *egész* röpcédulát ő írta. Szimonidesz Lajos és Illyés Gyula csak bizonyos értelmi és stílusi *változtatásokat eszközöltek* az általa készített fogalmazványon. Az alsófokú bíróság a tárgyalások egész során megpróbálta tisztázni a röpcédula szerzőségének kérdését, de sikertelenül. Az 1933. február 22-i tárgyalás bírói tanácskozó jegyzőkönyve szerint, Méhes Ignác, törvényszéki bíró álláspontja a következő volt :

„A vádbeli röpiratot nemcsak Szimonidesz Lajos szövegezte meg, hanem többen. A főtárgyalás adatai szerint az eredeti kéziratot József Attila készítette. A 3. bekezdés első mondatát Szimonidesz Lajos javította át úgy, ahogy megjelent, s javításokat eszközölt még Illyés Gyula is. Ezek a javítások azonban az eredeti kézirat lényegét kevésbé érintették. . . Nézetem szerint teljesen lényegtelen ilyen körülmények közt annak vizsgálata, hogy a megjelent röpiratnak melyik szavát, vagy melyik mondatát ki írta, mert az egészért egyik közreműködő felelős. . . »

A tanácskozást követő ítélet Szimonidesz Lajost 500 pengő pénzbüntetésre ítélte, Illyés Gyulát és József Attilát pedig felmentette. Az ítélet indokolása kimondja, hogy Szimonidesz Lajos által írt 3. bekezdés első mondata »országunk közállapotait, igazságszolgáltatását a valóságtól eltérően, ferdén és torzítva tárja az olvasó elé s így alkalmas arra, hogy a magyar állam és a magyar nemzet jó hírnevét lerontsa, megbecsülését csorbítsa. Ezért a nevezett vádlottat a rendelkező rész szerint bűnössé kellett nyilvánítani. . . » József Attila felmentésének indokolása : »A röpiratnak első és második bekezdésében a vádbeli cselekményt megvalósító tényállások nincsenek.« [sic!]

Az 1934. november 8-i fellebbviteli tárgyaláson — az ítéletábrán — József Attila felmentését megváltoztatták és őt mint szerzőtársat bűnösnek mondták ki, 200 pengő pénzbüntetésre ítélték, a büntetés végrehajtását azonban három évi próbaidőre felfüggesztették. Az ítélet indokolása szerint :

„ . . . a vádbeli röpiratot egészében József Attila vádlott fogalmazta. Azon lényeges változtatást csak Szimonidesz Lajos eszközölt. Az ezen kívüli részért tehát József Attila, mint a rölpap megfogalmazója, szellemi atyja felel, annál is inkább, mert az egész rölpapnak egységes a tartalma, egységes az irányzata és gondolatmenete, állásfoglalás az ellen, hogy Magyarországon egyes bűncselekményekre statáriumot hirdettek ki.«

Az ügy 1935. február 13-án került a Kuriára. A per vádlottai ellen hozott ítéletet teljes egészében jóváhagyták, kivéve József Attiláét, kinek az ítéletábrán hozott, a büntetés végrehajtásának 3 évre való felfüggesztését megsemmisítették, mivel »a B.2581/1932 számú [Döntsd a tőkét-per] iratok tartalma szerint ez a vádlott a B.XI. 6418/1931 számú ítélettel ígatás vétsége miatt 8 napi fogaúra — bár a büntetés felfüggesztése mellett — 10 éven belül az ezen ügyben kelt ítélet meghozatala előtt jogerősen már elítéltetett, ez a körülmény pedig a Bn. 2.§.2. pontja értelmében a büntetés felfüggesztését kizáró ok.«

Összefoglalva : a bíróságon elhangzottak alapján kétségtelen, hogy a röpcédula *írószere* József Attila. Az általa készített fogalmazványt többen átjavították, így Szimonidesz Lajos és Illyés Gyula is. A per folyamán elhangzott vallomások több ízben aláhúzták, hogy

¹³A tiltakozó röpirattal kapcsolatban említett periratok a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Archivuma A. V. S./11. sz. kötegében találhatók.

a javításokkal tompítani akarták az eredeti fogalmazvány életét. Ezzel magyarázható, hogy a többszöri átdolgozás annyira megváltoztatta a szöveg egyes részeit, hogy József Attila a rendőrségen tett első vallomásában érthető módon nem ismerte el a nyomtatásban megjelent rőpcédula teljes egészének szerzői voltát.

* **Lebukott.** Az előbbi kettővel csaknem egyidőben zajlott le József Attila harmadik pere is. Ebben az időben szoros kapcsolatban volt a Hársfa-utcai diákház egyes kommunista egyetemi hallgatóival. 1933. február 23-án egy rövid hír jelent meg a sajtóban, hogy egy az ifjúság körében — középiskolások és főiskolások között — szervezkedő kommunista mozgalom leplezte le. A letartóztatottak között többen voltak olyanok, akikkel József Attila kapcsolatot tartott. A nyomozás során József Attila és a letartóztatottak közötti kapcsolatra nem derült fény, így a költő elkerülte a letartóztatást. Azonban az egyik vádlott, dr. Kulcsár István lakásán a házkutatás alkalmával megtalálták a »Lebukott« című verset. A »Lebukott«-at József Attila valószínűleg 1931 nyarán írta. A vers megjelent névtelenül a pozsonyi *Az Út* c. baloldali folyóirat 1931 november 1-i számában. A költemény utolsó, forradalmi strófáját azonban a cenzura nem engedte kinyomtatni. A vers hamarosan közismert lett a munkásmozgalomban, az elvtársak az illegális összejöveteleken gyakran szavalták, ezzel gyűjtöttek a Vörös Segélynek. A vers természetesen a szerző neve nélkül terjedt, ez érthető is, hiszen a vers forradalmi hangja, a Szovjetunió nyílt éltetése miatt azonnal lecsaptak volna József Attilára. Ezzel magyarázható, hogy a bíróság csupán azért indított meg eljárást ellene, mert — és itt csak a költő és Kulcsár István vallomásából kiindulva azt tudta megállapítani, hogy *József Attila a verset csak lediktálta* az orvosnak. Épezték az ifjú kommunisták ügyében kiadott vádiratban¹⁴ (1933. március 22.) József Attila mint 33. rendű vádlott szerepel és az ellene felhozott vád csupán az volt

»hogy a »Lebukott« című kommunista, lázító tartalmú verset dr. Kulcsár Istvánnak lediktálta, az állam és társadalom törvények rendjének erőszakos felforgatását és megsemmisítését követelte és erre izgatott.«

A vádirat szerint a József Attilánál tartott házkutatás alkalmával »német nyelvű kommunista sajtóterméket és saját kommunista szellemű versei foglaltattak le.«

Az első tárgyalás 1933. május 6-án kezdődött, 6 napig tartott. A bulvár-lapok nagy szenzációként közzétették a per egyes részleteit. Így a *Magyarország* 1933. május 7-i száma beszámol József Attila vallomásáról. »Ezt a verset nem én írtam — mondotta József Attila — a gödi strandon hallottam egyszer. Én Kulcsár István doktorhoz gyógykezelésre jártam. Ő individuál-pszichológiával kezelte és az volt a célja, hogy tudatosítsa tudatalatti törekvéseimet. Egy ízben kianalizálta egyik álmomat és ekkor mondtam neki, hogy álomban egy vers szövege eszembe jutni. Én elmondtam neki aztán ezt a verset, amelyet a gödi strandon hallottam és ő azt legépelte.« József Attila látta, hogy a bíróság kezében nincs semmi komolyabb adat, mely egyrészt a letartóztatottakkal való kapcsolatára, másrészt a »Lebukott« szerzőségére utalna, így nyugodtan előadta a pszichoanalitikus kezelés »meséjét«.

Az elsőfokú bíróság József Attila vallomását — bármily furán hangzott is — elfogadta, minthogy a vers lefoglalt gépelt példányán kívül más terhelő bizonyíték nem volt kezében. Ennek alapján a május 12-én kihirdetett ítéletben felmentették.

A büntetőtörvényszék József Attilára vonatkozó ítéletét a kir. ítélőtábla¹⁵ (1934. január 15.) is kénytelen volt jóváhagyni, mert mind az indoklás írja:

»József Attila vádlott ügyének felülvizsgálatánál a kir. ítélőtábla más pozitív adat hiányában kötve volt a vádlott és kezelőorvosa Kulcsár István dr. vádlott vallomásán alapuló tényálláshoz. E tényállás szerint pedig a kérdéses vers a betegként kezelt József Attila kórtörténetének megállapítása céljából látott napvilágot, — s nem abból a célból, hogy azzal valakinél az állam és társadalom törvényes rendje ellen gyűlöletet váltson ki. Nincs tehát jelen a vádbavett bűncselekmény megvalósulásához megkívánható szándék. Törvényes, ennél fogva ennek a vádlottnak a vád alól, bűncselekmény hiányában a Bp.326. §-ának 1. pontja alapján való felmentése is.«

A Kuria azonban nem nyugodott bele az elsőfokú bíróságok felmentő ítéletébe. Az 1934. május 16-án hozott ítéletében¹⁶ megváltoztatta, s József Attilát az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló izgatás vétségében bűnösnek mondta ki, 50 pengő pénzbüntetésre ítélte. Az indoklás részletesen kifejti az ítélet megváltoztatásának okait:

»A megállapított tények szerint ez a vádlott [József Attila] »A lebukott« című kommunista irányú verset lediktálta dr. Kulcsár Istvánnak. E versben egyebek között a szovjetnek, a munkástanácsnak és a forradalomnak dicsőítése foglaltatik, nyilvánvaló tehát, hogy a vers az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására izgat, vagyis tartalma a *Atv.* 5. első bekezdése alá eső vétség jelenségeit tünteti fel.

¹⁴ Lásd a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Archivuma A. III. 45/1933/1 B.

¹⁵ Lásd a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Archivuma A. II. 30/185.

¹⁶ U. o.

Az alsófokú bíróságok József Attila vádlottát a vád alól azért mentették fel, mert a vádlott és dr. Kulcsár István előadása szerint dr. Kulcsár István orvosi psychoanalitikai módszerrel kezelte József Attila gyomor-baját [sic!], a kezelés közben az orvos ama kívánságára, hogy diktáljon neki valamit, mondta a vádlott írógépbe a kérdéses verset, tehát nem vezette bűncselekmény elkövetésére irányuló szándék.

Az alsófokú bíróságoknak ez a megállapítása téves.

József Attila vádlott az államrendőrség előtti kihallgatásakor bementett adatok s a betekintett B.I. 2851/1932/9 számú iratok tartalma szerint osztály elleni igazgatás vétsége miatt már elfitéve volt 8 napi fogházra; bár büntetésének végrehajtása fel lett függesztve, e bűnügyből kétségtelen, hogy hasonló cselekmények elkövetésére e vádlott hajlamos. Ugyanarra látszik mutatni a főtárgyaláson beismerő az a tény is, hogy birtokában nagyobb mennyiségű kommunista szellemű könyvet találtak, bár védekezése szerint azt másoknak nem mutatta. A diktálás ténye mellett ezekből az adatokból is következtethető, hogy József Attila vádlott szándéka egyenesen az volt, hogy ilyen bűncselekményt tartalmazó verset diktáljon Kulcsár Istvánnak. Már pedig az itt szóbanforgó igazgatásnál a szándék azt jelenti, hogy a vádlott a helyzet felismerésére képes lelkiállapotban, tudatosan és akarattal használt oly kitételeket, melyek tárgyilag alkalmasság az igazgató hatás kiváltására; különös célzat, egyenes felhívás vagy eredmény e bűncselekménynek, — mely egy egyén előtt is elkövethető — nem tényeleme. Elegendő tehát az, ha a kijelentés alkalmas a felforgató eszinek magvának a hallgatásban való elhíntésére, hogy így a rend erőszakos felforgatásának gondolata előkészítették. Ily körülmények között a psychonalizisre való hivatkozást a m. kir. Kuria mentő okul el nem fogadhatja, annál kevésbé, mert ha Kulcsár István orvosilag indokoltnak tartotta is, hogy József Attila vádlott neki valamit diktáljon, ilyen tartalmú vers diktálására semmi szükség sem volt, s ha ez mégis megtörtént, ez célzatos volt. Ha tehát felhívás folytán cselekedett is József Attila vádlott, a jelen esetben a vádlott cselekedetéből s az azt kísérő mellékkörülményekből megállapítható, hogy József Attila vádlottat az a szándék vezette, hogy ilyen büntendő tartalmú költeményt hozzon Kulcsár István tudomására, vagyis jogsértő eredmény keltésére is törekedett...

*

A József Attila ellen indított perek tanulmányozása kiegészíti a költő életéről kialakított képünket. A huszas évek lázadozója a harmincas évek elejére tudatos proletár költővé vált. Kapcsolata a munkásmozgalommal, az illegális Kommunista Párttal ebben az időben a leg-szorosabb. Költészetével, cikkeivel, politikai tevékenységével résztvesz a munkáosztály harcáiban. Nem véletlen, hogy 1931- és 1932-ben egyidőben három bírósági eljárás is folyt ellene. A »Döntsd a tőkét, ne siránkozz« c. versköteté, a Sallai és Fürst elvtársak kivégzése ellen írt röpirata, majd a »Lebukott« című forradalmi verse határozott állásfoglalás a munká-sosztály küzdelmei mellett. Érthető tehát, hogy az uralkodó osztály el akarta hallgattatni a bátorhangú költőt.

S itt felmerül egy probléma: mi a magyarázata annak, hogy a minden egyes alkalommal súlyos politikai vádakkal bíróság elé állított költőt végülis aránylag »enyhén« ítélték el. Erre a kérdésre egyelőre csak feltevésekkel tudok magyarázatot adni. T. i. jogtudományunk és történelemkutatásunk még nem dolgozta fel a Horthy-korszak bírósági tevékenységét. Annyi azonban már nyilvánvaló, hogy a Lázadó Krisztus-per felmentő ítéleténél nagy szerepe volt annak, hogy amíg az ellenforradalom a rendőri hatóságok és az alsó bíróság személyzetét »kurzus-hú« elemekkel kicserélhették, addig a felsőbíróságokban megmaradtak a »régivágású«, esetleg liberálisabb, bírák akik »elnézőbbek« voltak az ilyen fiatal még ismeretlen »poétákkal«.

Az 1931—32-es perek ítéletével kapcsolatban még nehezebb magyarázatot találunk. A bíróság az ismertebb írókkal szemben bizonyos mértékig a »polgári szabadságjogok« fen-tartásának látszatát igyekezett fenntartani, de egyben a sorozatos zaklatásokkal, bírósági eljárásokkal meg akarták őket félemlíteni, így József Attilát is. De felmerülhet az is, hogy József Attilát az uralkodó osztály akkor még nem látta olyan veszedelmes ellenfélnek, mint amilyen valójában volt, és így a bíróság a várható szigorú ítéletnél enyhébbet hozott. Ezek azonban csak feltevések. Magam nem tudok ebben a kérdésben dönteni. A végső választ a további történelemkutatás fogja megadni.

DÜMERT DEZSŐ

KÉT KIADATLAN KAZINCZY-LEVÉL

Horvát István Mindennapija, a későbbi népszerű egyetemi tanárnak ifjúkori naplója, melyet az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őriznek, két, eddig még kiadatlan Kazinczy-levélet szövegét tartalmazza, melyet a pesti triász szellemi vezére Szemere Pálhoz és Vitkovics Mihályhoz intézett 1809-ben. Horvát István, az akkor fiatal országbírói titkár, a leveleket hűségesen bemásolta naplójába (Kazinczy eltérő helyesírását is megtartva), mert azok tartalma saját személyét közelről érintette.

Mindkét levél jelentőségét alapvető tendenciája adja meg. Kazinczy Ferenc, aki ekkor már Szemerének és Vitkovicsnak, a két pesti költőnek levelező-barátja és irodalmi útmutatója volt, a pesti társaság harmadik tagja, Horvát István felé tájékozik. Kazinczy Horvát-tal 1804-ben találkozott először Pesten. A fogságából nemrég szabadult, és a bécsi rendőrható-sá-goktól megfélemlített író nem tudott feloldódni az öt mindenhová kísérő lelkes egyetemi hallgatóval szemben, s mint utólag megvallotta, kémnek gondolta. Később pedig, a Révai-

Verseggy féle nyelvészeti harc idején Kazinczy tévedésből Horvátnak tulajdonította azt a tapintatlanságot, hogy a vita ügyében Révaihoz intézett magánlevelét nyilvánosságra hozta. Mindezekhez a kezdeti, személyi félreértésekhez járult eltérő gondolkozásmódjuk a magyar nyelv ügyében, s a kapcsolatok felvétele egyre később. Az itt közölt levelek célja nyilvánvalóan az, hogy egyengessék az utat egy később meginduló levelezés felé, mely azután be is következett

1

Az első levél Szemere Pálnak szól, és így hangzik:

Széphalom, 11. Febr. 1809.

Kedves Uram Öcsém!

A pakétokat még sem vettem. Nem tudván kinek kellett légyen elhozni, keresni sem tudom senkinél, és így kéntelen vagyok várni békességgel, míg valaki előhozza. Szívesen örvendek, hogy Sulzerjeim kezében vannak kedves Uram Öcsémnek, és hogy kedves ajándékok. Én azt hiszem, hogy Uram Öcsém őket csak azért is kedveseknek nézi, mert *onnan* jöttek. (a' Spielbergi fogházból) A' Magyar Poezis históriáját akarván meg írni, nagy segítségére lesznek, mert a' mi ott a' görög, római, német, és angol poezis felül mondatik, azt igen jó annak, a' ki a magyar poézisét akarja megírni, szeme előtt lebegtetni. Ne siessen Uram Öcsém vele, vegyen magának időt mind az előadandó tárggyal való megismerkedésre, mind a munka tökéletes elkészítésére. Támasszon oly reményt maga felől, mint az *Arkadia* eránt tett jegyzéseivel. Azok opus caelatum novem Musis. Kezdnének nem jó magát készületlen darabok által juttatni a' Publikum ismeretségébe, noha idővel a' legkészültebbet is készületlennek leli önnön maga. Így bánt Klopstock, Wieland, Göthe, Schiller: miért ne mi kis homunciók a' Terentius szavával? Az a' felosztás, a' mit Uram Öcsém velem közöl, nekem nem látszik alkalmasnak: de most nem bocsátkozhatom hosszasan erre a cikelyre. Az én nevem említésére csak azt mondhatom, hogy én nem tudom, miként tesznek engem is poétáink közzé. Az a' kevés darab, a' mit írtam, vagy a' mi a' publikum előtt ismeretes, nem érdemli azt a' magasztaltatást. — Különös az is előttem, hogy én egészen masként gondolkozom a' M. Poéták felől, mint legtöbbször: azokat szeretem, a kiket sokan nem csudálnak, talán nem is akarnak ismerni: a' kiket nagyon csudálnak, azokat én nem csak nem csudálom, hanem nem is szeretem. Az Orczy Bugaczy Csárdáját úgy admirálok, mint a' Horatius Epistoláját a' deák Poezis legszebb darabjai között: ellenben Csokonait scandalizálva olvasom sokszor 's *egynéhány esztendő* alatt sok *Tomusra gyűlt* verseit nem is ismerem verseknek legnagyobb részben. Non satis est versus concludere. Ha csak kadentziát találni, prózai könnyűséggel írni, 's egynehány Mendi-kási hahotára fakasztó Witzet ejteni elég, úgy igen isigaza van Domokos Lajos Urnak, hogy nekünk főpoétánk Mátyási József. Lehet e az Poéta, ha diarrheája van is a' versek fosásában, a' ki oly munkát ír, mint Mátyási írt a' Magyar Nyelv dolgában? Illyen a' Debreczeni 's Pataki cultura 's elmésség. Hány milliom illyen brochür éri fel a' Kis János Hymeneumát, Virágnak, Daykának, Berzsényinek egy odáját, vagy dalát, 's Révainak egy Elegiáját vagy Anakreoni kis darabját?

Hogy Uram Öcsém Horváth és Vitkovics barátinknak társaságában élhet, annak örvendek mind Uram Öcsémre, mind a' Litteraturára nézve. Uram Öcsém a' Révai két méltán kedvelt tanítványainak társaságában sokat fog tanulni: Uram Öcsémnek mondom nem Horváthnak magának, és így nem csapodarságból, hanem háládatosságból és egyenességgel, hogy én sok kétségeimben a Mastixot veszem elő 's addig olvasom, míg olyan helyre akadok, a' melly kétségemet eloszlatja. Ha Horváth nem fogja sajnálni ezt a munkát, én soha sem nyomtatottak semmit addig, míg ő meg nem olvassa, 's a' hibának gondolt szözlást ki nem mutatja. Akkor osztán megfontolom, ha lehet e' s kell e' ötlet követnem, ha tulajdon érzésem megegyez és meggyezhet e az ő érzésével? Révai meghalván, azt óhajtom, hogy a' M. Nyelv Tanító széke senkinek ne jusson másnak, mint neki. Irjon ő ts-et, én azért ötlet becsülni fogom. Göthe fodernt ír mindég, Schiller, Göthének *barátja*, mindég fodernt írt; 's ez elnem oltotta a' viszont becsülést 's viszont barátságot. Tomkát szívesen sajnálom, inkább mint Uram Öcsémet: *több* feleséget veszteni mint testvért.

Adieu. —

A levél tartalma szerint két részre osztható. Az első rész Szemerének ad irodalmi tanácsokat, míg a második rész burkolt formában Horvát felé tesz lépéseket.

Az irodalmi tanácsok Kazinczynak másutt is hirdetett nézetei. A német művelődés eszményeit ajánlja. A »Sulzerjeim« kitétel egy terjedelmes német esztétikai munkára vonatkozik. A szerző: Johan Georg Sulzer (1720—1779) a Nagy Frigyes udvara körül alakuló német

művelődés ismert alakja. Nagy munkája: *Allgemeine Theorie der schönen Künste* címmel. Lipcsében jelent meg 1771—74-ben. Szorgalmas és szigorú könyv: abc-rendben tartalmazza az esztétika alapvető kérdéseit. Moralizáló szárazsága az ódát tartja a legkülönbözőbb műfajnak, legnagyobb mesterműnek pedig Klopstock Messiás-át és Bodmer Noah-ját, míg Wielandot — többek között — szigorúan megfedi. Goethe fölényesen nyilatkozott erről a munkáról, de Kazinczy követendőnek tartotta, s már a fiatal Csokonainak is kézikönyvvül ajánlotta.

Szemerét biztatva, Kazinczy az Arkádia-perre is céloz. (»Támasszon olyan reményt maga felől, mint az Arkadia eránt tett jegyzéseivel.«) A fiatal Szemere Pál volt ugyanis az, aki még a Hazai Tudósítások 1807-iki évfolyamában egy Kazinczyt védelmező cikket jelentetett meg, az Arkádia-szó helyes értelmét magyarázva. A széphalmi mesternek jól esett a debreceniekkel vívott, meglehetősen triviális hangú csata után a pesti fiatalember megértő érzékenysége, s ekkor kezdődött levelező-barátságuk.

A Csokonai-ellenes megjegyzések már azt a kifejlődő problémát mutatják, mely tulajdonképpen az arkádia-perrel indult el. A heves viták után Kazinczyban egyre erősödik a Csokonai-ellenszenv, s egyre inkább hajlamos a költő műveiben nem látni egyebet nyelvtani hibáknál és izléstelenségeknél. Domokos Lajos, a debreceni főbíró, a széphalmi mester szemében valószínű jelképe a hazai elmaradottságnak és elfogultságnak. Erről Kazinczy személyes tapasztalatai is vannak. 1802-ben ebéden volt nála Debrecenben, s az irodalmi beszélgetés során Domokos megvető göggel nyilatkozott Klopstockról és Wielandról pusztán azért, mert mikor ifjúkorában Lipcsében járt, ezek a költők még nem írtak. A vitakozásban kiderült, hogy Domokos szerint igazi költő csak magyar ember lehet, igazi magyar viszont csak az, aki debreceni. Mátyási József a híres szabadgondolkodó gróf Fekete János lovastábornok titkára, majd pesti ügyvéd volt, aki Debrecenben tanult s fiatalkorában versei bizonyos népszerűségnek örvendtek. Kazinczy a debrecenizmussal ellentétben felsorolja a levélben saját kedvenceit, köztük Kis János Hymeneumát, mely a széphalmi mester házasságára készült alkalmi költemény. Más leveleiben is szívesen állítja szembe Kis Jánost, Virág Benedeket és Dayka Gábort nem csupán a debreceni és pataki kultúrával, de magával Csokonával is. A fákó szentimentalizmust valódi izzásnak gondolja, míg Csokonai költői hevét és realizmusát felületi csillogásnak és durvaságnak ítéli. Érdekes, hogy Kazinczy a levélben az »egy néhány esztendő« és sok »Tomus« szavakat aláhúzza. Ő a folytonos, gondos javítgatás híve, már eleve gyanúsaknak ítélte, ha valaki rövid idő alatt sok verset írt. Elfogultságát Horvát István is észreveszi. aki a levél lemásolása után megjegyzi naplójában, hogy »a mindenfelől kiosztott dícséreket« és »Kis János imádatását« sohasem fogja helybenhagyni.

A levél utolsó szakasza egyenesen Horvátnak szól. Benne van ugyan a kijelentés hogy »Uram Öcsémnek mondom, nem Horvátnak magának«, de nyilvánvalóan számított rá, hogy Szemere megmutatja a hízelt sorokat jóbarátjának. E rész jó példája a széphalmi mester ügyes, barátokat szerző udvariasságának, mely végül is semmi konkrétumot nem tartalmaz. A *Mastix*-ot emlegeti — Horvátnak híres nyelvvédő röpiratát, melyet Boldogrétai Vig László néven Révai Miklós nyelvészeti felfogása érdekében írt — s olyanformán kezdi, mintha Horvátnak engedné át a vezetést, és ítélete nélkül egy sort sem merné leírni. A következő mondat azonban már mindent visszavon: »Akkor osztán megfontolom, ha lehet e' s kell e' ötlet követnem, ha tulajdon érzésem megegyez és megegyezhet e az ő érzésével?« Így a sokat sejtető kijelentés egy pusztá udvariassági formává zsugorodik össze, mely semmire sem kötelez, de mégis kellemesen érinthette a tudományára büszke Horvátot.

2.

A második levelet néhány hónappal később, *Vitkovics Mihályhoz* intézte:

Vitkovics Mihálynak Kazinczy Ferenc áldott békességét.

Érdemes Barátom! Vettem mind nagy leveledet, mind azt a' későbbit, mellyben az elsőbbnek hézagját barátságosan kipotolád. Köszönöm igen érzékeny köszönettel a' Horvát István Úr munkájának vélem közlését. Gyönyörködve olvastam meg azt; Horvát nagy tudományú ember; óhajtanám, hogy elég ideje volna, kincseit kidolgozni, 's köz haszonra ereszténi. Révainak nincs érdemesebb tanítványa, valamint talán minden tanítványai közt ő vala néki a' legkedvesebb. A' mi állításait illeti, abban egyet tartok vele, hogy a' nyelv dolgában nem a' szokás az első törvény hozó-hatalom: de bajos meghatározni általjában, meddig szabad ezen Usurparor hatalmát megtagadni, mert minden nyelvben, még a görögben is respectáltatott mindig makacs, és szabad-kéjú uralkodása 's mi lesz nyelvünkéből, ha valahol az hibáz, mindenütt kivétjük ólomjarmát? Én egy hatalmat ismerek, melly ennek Despotismusát gyengítheti — az *Izlést*, melly felől Adeling, Német Grammatikájának elő szavában olly igen helyesen beszél. A' hol

csak a' philosophia ellenkezik a' szokással, ott nem bírok elég bátorsággal *minden esetben* felkelni ellene; de ahol a *logica*val együtt jár az *izlés*, már ott ejurálom az ő hatalmát. Engedj egy példát felhoznom a' Horvát munkájából: ő e' szót: *vox eius* így írja, 's minden bizonynyal így mondja is: *szova*: a' mint gondolom azért, mert a' *lő*-ből lett *lova*, nem *lava*. De a' *ső*-ből 's *jő*-ből nem *sova* 's *jova* lett, hanem *sava* és *java*; miért ne lehessen a *sző*-ből a szokás szerént *szava*? — Illyen a' kisebb (a' szokás szerént kisebb) etc. Rájnis a' *jő*-ből csinált *jóbb*-ot, holott a' szokás *jóbb*-nak mondja *Szépebb*-nek kell e mondanom a' *szebb*-et azért, mert az analógia úgy kívánja? 'S mint tényszerű így philosophicusabbá ugyan, de egyszer 'smind véghetetlenül steif-fé is nyelvünket, legalább addig, míg az egész nemzet hozzá szoknék újításainkhoz. Én azt tartom, hogy igen helyesen cselekedte azt a' francz nemzet, hogy a' maga nem philosophica orthographiáját meg nem változtatta, noha azt cselekednie nem volt volna nehéz. Anomáliákkal minden nyelv grammatikája tele van: miért ne legyen tehát a' miénkben is. Kérlek, édes barátom! ezen nagy becsű férfinak jelentsd szíves tiszteletemet, 's barátságom idvezlését; 's mondjad neki azon jóságáért, hogy meg engedé neked munkájának velem közlését.

Tisztelendő azt jelenti szorosán, a' *ki jövődében jog tisztelni*: ám de mit jelent der Bediente? Azt, a' *ki inpraesenti szolgáltatik másról*. És még is meg igazítottak e ezen anomáliát a' Német nyelv tisztázói? — Nints hely többet mondanom: de alkalmasint elmondanám a' mit elmondanom kellett. Éljetek szerentsésen, érdemes barátjai egymásnak. Széphalom Julius 16-dikán 1809.

E levél azért jelentős, mert világosan feltárja Kazinczy és a fiatal Horvát István nyelvézeti felfogásának különbözőségét, mely kettejük közeledését gátolja. E különbözőség az író és a grammatikus ellentéte.

Kazinczy az *izlés* nevében szól, tehát egy szubjektív tényezőt tart döntőnek: a nyelvet alakító író meggyőződését. E véleménye éppúgy, mint egész műveltsége a német kulturális fejlődésben gyökerezik. Egyik költői mintaképének, Wielandnak felfogását tükrözi, aki német földön már jó ideje hirdette a költők nyelvalkításának »királyi jogát« a grammatikusokkal: a tudósokkal szemben. E felfogás egy irodalmi nyelv kialakítására törekedett, s hogy azt minél színesebbé, változatosabbá tegye, széles kapukat tárt a nyelvbővítésnek: az új szavak felvételének, s a népi elemeknek, tájszavak, dialektusok érvényesülésének. Ez az irány haladást jelentett a korábbi tudós tekintély: Johann Christoph Adelung (1732—1806) konzervatívizmusaival szemben. Ő ugyanis törvénynek tekintette a szokást, s ennek megfelelően minden változtatás, nyelvbővítés ellensége volt. Ifjúkorában Kazinczy, mint általában Magyarország művelt körei, tisztelőihez tartozott. A Vitkovicshez intézett levél írásra idején azonban Adelung népszerűsége már elhalványodott, s bár Kazinczy még hivatkozik rá, valójában ekkor már Wieland felfogását követi.

Horvát István egészen más szempontból ítéli meg a problémát. Ő Révai Miklós tanítványa, s egyrészt a tőle tanult etymologizáló, történetkutató nyelvézeti magatartás jellemzi, másrészt pedig a *józan ész*: a logika szabályainak tisztelete. Horvát nem méltányolja az írók izlés-teóriáját; bizonytalannak tartja, s pusztán az értelemre épít. (Felfogásának ez a része megegyezik a német fejlődésben a Campe-féle nyelvracionalisták irányával, akiket Adelung »nyelvjakobinusoknak« nevezett). Miután Kazinczy levelét lemásolta, a fiatal országbírói titkár ezeket a szavakat jegyzi fel naplójába:

»... figyelemre gerjesztjük nyelvünk ügyében a publikumot és okoskodásra szoktatjuk, bár néhányszor bosszankodva olvassa is írásainkat. Nyakaskodva fog ő először... szokásához ragaszkodni, de utóbb nyaka a józan ész nem súlyos igájához szokik, s elfeledi bal szokásait. Ekkor pedig mi már elértük célunkat« (Mindennapi, IX. köt. 1809. júl. 25.) Kazinczy dicsérő szavaira pedig ezeket írja: »Ezeknek én szívemből örvendek ugyan, de általuk el nem ragadtatom. Én Kazinczyban a finom izlést, és a római, görög, olasz és németországi eleganciát és esztétikát mindenkor imádni fogom, ha cs-el fog is élni ts helyett. Ellenben ahol hibáz a nyelv grammatikája és filozófiája ellen, bár azt finom atticizmus, vagy más dialectus móddal fogja is palástolni, ottan sohasem fogom sem védeni, sem követni.« (Ugyanott.)

Kettejük közül Kazinczy útja bizonyult végül is haladónak, új fejlődésre mutatónak. Az a körülmény, hogy a Wieland-féle költői irány nem akarta teljesen kiirtani a szokást, sőt, a népi sajátosságokat is megmentette és felvette az irodalmi nyelvbe, a szabályos történeti fejlődést biztosította, beilleszkedve a nemzeti közösség életébe. Horvát racionalizmusa azonban voltaképp *safát* értelmének korlátlan tiszteletét jelentette. A későbbi évek során elszakadt minden társadalmi fejlődéstől, és elmélete egyre inkább elvonttá, öncélúvá lett. Mint ahogy Adelung megérte még életében népszerűsége elhamvadását, Horvátról is elmondhatjuk ezt. 1815-ben Szemere Pál már ezt írta: »Az egy Horvát Pistán kívül senki sem gondolkozhatott a nyelvről systematice, s ő belőle s az ő principiumaiból mi leszen? A német Adelung sorsából könnyű lenne megjövendőlni.«

AZ 1766. ÉVI KESZTHELYI PARASZTMOZGALOM LEÍRÁSA

Az osztrák örökösödési, majd a hétéves háború s az ezek következtében megnövekedett értékesítési lehetőségek a Habsburgoknak a XVIII. század eleje óta következetesen érvényesülő gyarmatosító politikája ellenére is nagy mértékben megyorsították Magyarországon az árutermelő nagybirtok kialakulásának folyamatát. A földesurak jobbágyaiktól egyre nagyobb földterületet vesznek el, melyeket saját kezelésükben tartanak meg. Az így megnövekedett allodiumok megművelhetése érdekében viszont — a gyarmati viszonyok következtében fennálló tökéhiány miatt — csak az ingyen munkaerőre, a jobbágmunkára támaszkodhatnak. Az allodiumok növelésével párhuzamosan tehát hatalmas mértékben emelkednek a jobbágyság — elsősorban robot — terhei.

E terhekkel szemben a jobbágyság egyre növekvő — egyelőre még nem nyílt — ellenállása, s ugyanakkor a földesúr még egyre tovább növekvő igényei mellett a gyarmatosító Habsburg hatalom abba a veszélybe került, hogy e két ellentétes törekvés között a paraszt elsajátítható terméktöbbletének éppen az a része fog lecsökkenni, melyre az államhatalom tartott igényt. Ezért az udvar — a parasztsághoz már nem mervén nyulni, — az 1764–65-ös országgyűlésen a földesurakat próbálja meg rábírní a kizsákmányolás mérséklésére ill. szabályozására.

Érthető tehát, ha az ausztriai és horvátországi piacok közelsége miatt az árutermelésre legnagyobb mértékben rátért nyugat- és déldunántúli nagybirtokok parasztsága, érezvén két kizsákmányolójának — állami és földesúri hatalomnak — pillanatnyi érdeellentétét, 1765 tavaszán széleskörű, vármegyékre kiterjedő mozgalom során tagadja meg földesurának a robot- és terményszolgáltatásokat. Természetes, hogy ezen majdnem 2 évig tartó ellenállás során igen sok helyen kitörésekre is sor kerül. Ezekben a parasztságság többnyire nem közvetlenül a hatalmas földesurakkal, hanem a földesúri hatalom helyi exponenseivel: ispánokkal, tiszttartókkal, falusi bírákkal kerül szembe. Azokkal, akik számára a kíméletlen földesúri elnyomást — többnyire saját kapzsiságukkal és rosszindulatukkal tetézve — legközvetlenebbül testesítették meg.

Az alábbiakban ismertetendő verses leírás »Keszthely Mező Városának tulajdon Birája és Tanácsa ellen az 1766-ik esztendőben lett első feltámadásának leírása« e nagyarányú parasztmozgalom egyik érdekes és jellemző epizódjáról ad hű és részletes leírást.

A balatonparti község a török hódoltság ideje alatt kisebbfajta erődítmény volt, melynek katonáskodó lakossága földesurat nem ismert, kilencedet, tizedet nem adott, földjeivel szabadon rendelkezett, s a környező legelőkön és erdőkben szabad legeltetési és faizási joga volt. Rákóczi szabadságharcának bukása után azonban végvárjellegét megszüntették s a földesuraságot a század harmincas éveiben átvevő Festetics Kristóf a várost rövid idő alatt teljesen saját földesúri hatalma alá vonta. Ennek során megvonta a város szabad bíróválasztási jogát is. Ettől kezdve a községi tanács bíráját és esküdteit mindig az ő jelöltjei közül kellett választani.

1765-ben azonban, — nyilvánvalóan az akkor már Zalamegyére és ott is főleg a Festetics-birtokokra átterjedt parasztmozgalmak hatására, — a város akkori előjárósága megpróbált szembeszállni a földesúri akarattal és visszautasította a földesúr jelöltjeit. Festetics azonban megmaradt szándéka mellett, az ellenállókat kizárta a tanácsból és az így megürült állásokat saját jelöltjeivel töltötte be. Az így újonnan alakított tanács a földesúr számára megbízható elemekből, gazdag parasztokból és a földesúr által betelepített német iparosokból állott. Működésük pontosan megfelelt a földesúr érdekeinek: a belső földesúri szolgálatban álló lakosokat (kb. 80 személyt) mentesítették az állami adóterhektől, s ezeknek adóját is a város szegény lakosságának vállára hárították át. Nem feledkeztek meg azonban saját érdekeikről sem: gyanús manipulációkat folytattak a szabálytalanul kiosztott hadiadó körül; kirováskor nem számították le azt, amit a lakosság természetben fizetett, hanem megegyezően kivetették a szegénységre, — a különbözetet pedig állítólag maguknak tartották meg. Hasonlóképpen nem voltak hajlandók elszámolni a város 5 kormájának és mészárszékének jövedelmével sem. »Nem a szegénységnek hasznát szomjuhozzák, hanem ellenben magokat hízlalják.«

E keserves helyzetben a város szegény rétege, — a Pap-utca lakosai — ügyének a felsőbb hatóságok előtti képviseletét egy elszegényedett, paraszti sorban élő, s mint a megyének vele szemben tanúsított magatartásából ki is tűnik, — nem is kétségtelen nemességű családból származó ügyvéd: Kenyeres Péter vállalja magára. 1766 elején pontokba foglalt vádiratban támadja meg a város előjáróit, — de miközben a bírót és esküdteket vádolja, világosan érezteti, hogy a támadás tulajdonképpen a csatlósokan keresztül a földesúr ellen irányul. Ezekben a hónapokban újból magasra csapnak a mozgalom hullámai Zalamegyében, s a megrémült megye és földesurai, hogy legalább a mozgalmaktól kissé távolabb fekvő Keszthelyen még csirájában elfojthassák a veszedelmet, a bírák és esküdtek ismételt in-

stancizását meghallgatva, április 29-én reggel elfogatják az ügyvédet és a megye hajduival megkötöztetve Zalaegerszegre készülnek hurcolni, mint a »közbéke megbontóját.«

A hét részre osztott költemény¹ — erősen parasztellenes hangjából következtethetőleg valamilyen uradalmi officiális munkája, aki azonban feltétlenül szemtanú és a várost alaposan ismerő személy lehetett — barokk idilllel kezdődik : a hétéves háború befejeztével általános béke száll a világra :

Megszűnt Borussusnak villagó fegyvere,
hosszasz haboruja fordult csöndességre,
Gondolván másokis lépnek bekességre,
Ujjulnak mindenek e kívánt örömré.
Lészen már mindenütt helye szeretetnek,
távozik morgáso hamis iregységnek,
egymás ellen való rut törekedésnek,
engedelmes leszen kiki Csöndességnek.
Meg hajtya a Fejét Országh Királyának
megh alázzo magát Tartomány Urának,
adja tisztoletit Város Tanácsának,
a Falu fogadja Szavát Birájának.
Távozik fürgetek, lepik szép tavaszra,
jászbzon nyögöt ágak gombos bimbozásra,
téli derességbül mezők Virágokra,
fölhők közt bujkáló naps világára.

Mithológiai alakok bukkannak fel, akik a béke dicséretét éneklik. Örömeiket azonban disszonáns hangok zavarják meg :

Mert Keszthely Várossa vagyon nagy Zavarban,
majd fele Népének gyüle Pap Uczában,
onnénd igyenesen hogy szallyon Táborba,
ne szűnnyék ujjullyon szive rut haragban.
Ezerhétszáz után lón hatvan hatodik,
esztendő és abban az Holnap 4dik,
tolsó Napjával nem is dicsekedik,
mert : nagy haboruja nyomb Uralkodik.
Föltette magában támod Birájára,
Azután út megént maga Tanácsára,
nem tudgya hogy jut eő bizony romlására,
viszi portzioját nagyobb Adózásra.

Megjelenik a lázító is : Kenyeres Péter. Alakját az ismeretlen szerző rosszindulatúan mint kapzsi zúgprókátort állítja be ; maga a leírás azonban rendkívül plasztikus és eleven :

Ennek indéttója volt Kenyeres Péter
biztattya Községet mindent eszessen mer,
mondani, felelni, neki Kevesesther, (?)
minden hozzá jövő okoss Tanácsot nyer.
Nálo az igasság, mond a Decretumot,
suttomban heverő a Tripartitumot,
ezekkel szerzettem Karmzsin Csizmámot,
bánom hogy nem mondá a széles Kapámot,
Avagy még a mellé hadaros Csépmemet,
Kaszámot Sarlómot, s az öreg Fejszémot,

¹ A költemény kézirata a Festetics-család hercegi ágának volt keszthelyi levéltárából (most az Országos Levéltárban) került elő. Jelzete nem állapítható meg pontosan, a vers mellett talált s vele nyilván összefüggésben levő hivatalos jelentésen : „Species facti tumultus Keszthelyiensium de Ano 1766.” (A keszthelyiek 1766-iki lázadásának leírása) olvasható; a több-féle áthúzott jelzet egyike sem illeszthető be a levéltár eddig ismert egyik rendszerébe sem. — Magáról az 1765—67-i dunántúli parasztmozgalomról ld. : Szabó Dezső : A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, Bp. 1932. — A keszthelyi állapotokra és a mozgalomra : Bontz József : Keszthely mezőváros monográfiája; továbbá Keszthely város levéltára, 1765. V. 11. és Festetics-levéltár, Szaladiensia, Nr. 1678/d, 1882/c, — utóbbi három levéltári jelzetet Szántó Imre volt szíves közölni velem — a 948 soros versezet szövegét kivonatatosan közlöm.

Ujjéthatnám ezzel mastan Köntösömet
ne vesztettem volna másban ell ücömet.
Nem illet ész vesztőt Törvény és Tudomány,
vagy sült bolond révészt az igényes Kormány,
ki tompa elméjű magábanis Kámány, (?)
hanem állondossat ki olyan mint Márvány.
Hogy Községet jobban eö ell hitethesse,
maga hitelét is nagyobbra vihesse,
érdeme Rovássát föllebbre meczhesse,
nem szünik meg nálo a sok féle Mese.
Azt hillete szélel, Tanács Foréntokat,
osztott föll maga közt hidd el számosokat,
de fogom Körömben Nép nyomorgatókat,
Számokat is veszek errül fontosokat.
Volt modgya mindenben, tudod ekkoráig,
Bachus vörössei folynak le Gyomráig,
a Biró Házánál napnak le estéig,
alig hogy nem jönnek visza a Torkáig.

A mód, ahogy hozzákezd a tanács elleni hadjáratához, pontosan azonos azzal a módszerrel, mely szerint éppen ez években oly sok magyarországi község próbálkozott: pénzt gyűjt a parasztok között (collectát), és egybe gyűjtve a bizonyítékokat a tanács ellen, Bécsbe készül, hogy a császárnő előtt leplezze a bírák és esküdtek sötét üzelmeit:

Edesétti népet hogy míg Bécsből meg tér,
lenne halgatásban de Kölcseget is kér
mert eö vizsgálással Kicsint nagyokat mér,
mély elméje ott is mindeneket föl ér.
Fogagya, hogy soha túlök eö el nem tér,
míg a Tanácsok közt mindent el sem is ér,
Város hasznairul tellyes számot nem kér,
csak fáradságában láttattassék a bér.
Ennek valójaro szedi Polétákat,
ugy az adózásrul szolló Czédulákat,
tessék ki ebbülis ki tett olly munkákat,
vagy igaz hivségben töltött több órákat.²
Visziis azokat Község örömére,
gondolván hogy soha nem égne Körmére,
nyujtja bé nagy bátran váró Kezeire,
Kenyeres Péternek a Szive hevére.
Nhol vett már ezekből nagy szarvat maganak,
el tökéle szinte nem enged Tanácsnak,
ha pedig engedne tartna gyalázatnak,
hillel eö magát okos Procatornak.
Öszve vett Társiis szélel bátorokodnak,
Kialtyák tanácsot minden hamisnak,
Kenyerest egyedül tartják egy igaznak,
azértis nevezik Hajnali Csillagnak.
Mond aztis Birónak Kegyelmed ma Biró,
de bizonyos semmit holnap lesz föl író
az én Népem előtt marad csak egy Tyró,³
ereje is olyan mint tövetlen Karó.

A tanács — bár a szerző szerint teljesen nyugodt lelkiismerettel lehetett — mégis erélyesebb lépésekre szánja el magát:

² Az adót a mezővárosra egy összegben vetették ki és azt az adózók között az előjáróság osztotta fel. Az egy főre kivetett adó összege a porció. Kenyeres az adó befizetéséről szóló nyugtákat, cédulákat, és a kivetett összeget feltüntető bilétákat (polétákat) gyűjti most össze, hogy így lehessen ellenőrizni, kitől követeltek olyan adót, amelyik a kivetésen felül nyilván az előjárók zsebébe ment.

³ Tyró: újonc katona, akit az öregebbek még nem sokra becsülnék.

Nem olyan a Váross mint a paraszt Falu
 Kanászosos Füttyü furuglás, és dallu,
 vagy csatákló Kokas meg ligetelt tollu,⁴
 hanem Görbeséget igényettő Szalu.
 Azért Tanácsi közt vette azt Czéllához,
 hogy mindenek előtt menyen az Urához
 a nagy Tekéntetű Föstetics Kristófhöz,
 Fölséges Aszszonyunk eő Tanacsossához.
 Meg is jelenteni volt hivatallyában,
 ki tudgya vezetni Kétséges Utyában,
 Habok közt hajóját tartná megh Markában,
 ügyét igazságban végét nemis másban.

Festetich Kristóf azután jó tanácsot is ad a tanácsnak:

Azt veszi Tanácsul menne Vicespánhoz,
 okos tudós, és bölcs eő Megyés Urához,
 mert nincsen Pap Ucza kötve bírásához,
 ebben Törvént tenni nem fér hatalmához.
 Jelencse meg magát talál abban módot,
 hogy Kenyeres Pétert, ki oly hármos habot,
 a csöndesz Nép között álnokul indétott,
 megh feddi, s szájáró teszenis Lakatot.
 Vagy ilyen Zöndéttöt Adattattya Kézben,
 az után vezessék a sötét Tömloczben,
 hogy senlödgyék ottan a nehéz nyögésben,
 miglen jóra jöven; lépják emberségben.
 Ez jó módott Tanács térd hajtással veszi,
 el sem is mulattya hanem végben viszi,
 minden egyéb dolgát hamar félre teszi,
 tsak hogy szándékátul ne vettessek messzsi.

Igy zárul le a mozgalom előzményeinek leírása a keszthelyiek »Hajnali Csillagának« gyászos elfogatásával:

Végben ment h iradás, kötözik Kenyerest,
 el rendölt Katonák erőben nem therest,
 viszik Mihályfá ro mellében Pihest,
 Lovak Közt gyalogul fáradsággal tellest.

A tumultus leírása április 29-ével kezdődik. A vers mellett talált hivatalos jelentésből megtudjuk, hogy a község lakosai ápr. 29-én este tudták meg Kenyeres elfogatását. »A megh irtt napon értésére lett a kösségnek, hogy Kenyeres Péter a kib en minden reménségeket helyheztették nemes Vár[me] gye Katonái által Páhoknál megh fogattatott, mellyért az egész városon hir futamodott. Eczakán tizen egy Ora tájban a Város Birájára föl támodván házára ütöttek ugy, hogy Szobája, Udvara tömve vala emberekkel a kik durungokkal és más eszközökkel föl készülve valának. . . kik is kiáltának a Biróra mondván: te vagy az a gaz ember, hazug, hunczfut, a ki el árultad a mi igaz emberünket? Kötözzük meg mint a disznót, vigyük el, nem vagy Biránk, hanem szolgánk. Némellyek okosabbak lévén könyörgésére a Birónak megh lágyultak anyibul, hogy a többit disponálták s a Birót akkor nem bántották, hanem a Város dobját ki kérték illetlenül mondván: add ki a dobunkat mert ha nem adod ki, verjük érette Kamarádat. Ki adatott nékik a dob és el takarottak.«

A költemény második része azonban, »Melyben foglaltatik ugyan a második, és nagyobb föl támadás Eskütteknek megfogdozása, Láncoltatása, és Kalodáztotása,« bár az esti támadásról a jelentéssel egyezően számol be, többet is tud: elmondja, hogy az elfogatás híré t a szegénység Kenyeres apjától tudta meg, aki a házakat végigjárva izgatta a parasztokat a városi tanács ellen:

⁴ Azaz a város nem olyan együgyű, mint a falu, nem is olyan, mint a megtépázott tollú dühös kakas, amely azt se tudja, mit csinál dühében — hanem megtalálja a maga útját: jelen esetben a földesúrhoz.

Járjo mindgyárt szélel Házakat az Attya,
 meg hodult Társait öszve is hivattya,
 Kivált Petlenczkivel elejbek adattya,
 hogy fiát Vicespán most kötözve tartya.
 Ha mast nem forgódnak küldi Egerszegre,
 hová nem vezetik álmos Csondeszségre,
 hanem futamodik jó híre Czégerre,
 eleteis mégyen a rabos inségre.
 Nem köl itt hallasztás, hanem gyors Sörény[ség].
 Kedvezés himezés hanem hietlenség,
 távul légyen minden Lankat erőtlenségh,
 ide kívánatos a markos Erősség.
 Szükség tanácskozni e szoros dologban,
 Kezdeté mint Légyen hogy mehessen jobban,
 mente is maradgyon az állandosságban,
 vége azzal együt ne Légyen hiaban.
 Nosza miis hát mast! Legyünk öszve fogók,
 föltett szándékunkban végigis állondok
 nem a Teseussal hirtelen változók,
 egyiktül másikhoz hittettlen Csapdozók.
 Ha teczik Harangot veretessük félre,
 szélel tévő Kösség had tudhassa mere,
 uttyát vezethetné Pap—Ucza völgyere,
 Hozzánk igyenesen, nem más helyre Erre.
 De talán mast hadgyunk békét az Harangnak,
 mert más híre lészen etszaki Hangjának,
 Németh Katonais mondana Kurucznak,
 ugyis az a neve mast szegén parasztnak.
 Csak az Légyen Czélunk üssünk á Birora,
 ne vigyázzunk semmit sötét Etszakára,
 Regvelre verradva osztán á Tanácsra,
 de addigis esztet vessük á Békóra.
 Véghez viszzük ezzel, hogy szabadulhasson
 Fiam rabságabul házomhoz juthasson,
 Mások pirulásán vigan tapsolhasson,
 együtt itt veletek kedvre mulathasson.

Most következik az éjjeli támadásnak — nagyjából a jelentéssel egyező — leírása :

Meg lett végezések ütnek Birájokra,
 Szokatlan lármával Kapnak durungokra,
 tellesis szándékjok hogy vessék békóra,
 Birói jutalma mennyen Siralomra.
 S mind addigh pöngesse vasát békójának,
 ingyen se reméllye végit e jajának
 mig Község nem Láttya jelét Csillagjának,
 eresztét nem nézi bánatos rabjának.
 Nem veszi tréfára Biró ezen dolgot,
 egyiknél sem láthat Kertbeli virágot,
 vagy Tavasz elejin Zölden néző ágott,
 hanem csak forogni a merő dorongot.
 Fölemeli Kezét teszi könyörgésre,
 Kéri mind Kicsinyig az Isten Kedvére,
 ne hoznának illy nagy szégyent a fejere,
 magok[na]k sem válnék a böcsületekre.
 Minemü szégyene volna Városnak is,
 tenni a Biráját Vasra Beléncsreis,
 Rea kent dologban ha volna vétkeis,
 meg lehet találni eötet másképpen is.
 Tudgyák aztat feles mast itt Katonaság,
 Kikre gondnak lenni nem utolsó agságh,
 sem éjjel sem nappal nincs szünet és nyugság,
 hogy lészen elege az az egy gondosság.
 Ki tesz hát eleget, ha a Birót Vasra,

verik és vezetik nehéz Kalodára,
 kinek lészen gongya Szénára s Abrakra,
 Lásso dolgát Község mint lesz utóllára.
 Ezeket meg látván távozik házául,
 Birónak, és szünik mastan fogásátul,
 mégyen ell dudolva Egész Csoportostul,
 de a Tanács ellen nem szün szándékátul
 Azértis hajnalban ütnek mingyárt dobot,
 paraszt vendégségre pöngetnek dorombot
 Környül vették máris a piarczos dombot,
 ott Kötnek Tanácsra hamissan font gombot.
 Küldik ezt egyikért, küldik azt másikért,
 Küldenek Biróért s a Notariusért,
 Gombkötő Imréért, és a Sipos Györgyért,
 még Szölő hegyre Káloczi Jósefért.
 Küldenek többertis a Pais Mihálért,
 sok üdeig igaz adó szedőjökért,
 az után noszontak Haraszti Jósefért,
 Edgyüt a büntelen Kaposi Jánosért.
 Gondolnád ellmarad itt a Szabó Ferencz
 forgat ugyan singet, de nézd mely görbén mecz,⁵
 még a Városban is nem igyenes a fercz,
 mert félelmes szive nem oly mint erős ércz.
 Ballag ugyan titkon mégyen Szölejéhez,
 gondolván ott senki nem fér Keléncséhez
 Vassal béburétot kulcsos Pelejéhez, (?)
 elbújván nem jutnak titkolt személléhez.
 De jaj haszontalan hamis a Piribék,
 a Kemény fában is talál helet az ék,
 Csak eczer láttassék abban a hasadék.
 mond ez kit kerestem már is reá akadék.
 Rugja tarsoival bészarot Ajtóját,
 inti sok intéssel tolna le Závárját,
 hogy ha nem cselekszi lássa majd notáját,
 mint fujja, s mint járja az ebeknek dajját,
 Ez nagy félelmében tölti megh Poharát,
 ablaktyán nyujtja ki a jó üzű Borát,
 gondollya enyhétti meg szomjult madarát,
 ell széllesztí véle seregült taborát.
 De nem meré Kezét nagyon kinyujtani,
 félvén hogy lehetne kívül meg kaphatni,
 hogy ne Kénszerétné anélkül maradni.
 az rá gyült seregtül annyira rángotni.
 Tollya le lassanként azért belső zárját,
 meg is nyittya nékik bé csukot ajtaját.
 reméli nem láttyo már ugy semmi bajját,
 de jaj eszrevevé a Syren notáját.
 Veszik mindgyárt Közben Kesérik mint Rabot,
 nem nézik uttyában igyenest és dombot,
 csak arra vezetik, hol van nehezebb bot,
 nincs nézte Testének ütik mind a dobót.
 Be jutván Városban teszik ottan Lánczra,
 ne hid hogy vezették a teli Asztalra,
 vagy jo borral töltött övegre Korsora,
 hanem többel edgyüt szégyen gyalázatra.
 Hát hol Gombóc Ferencz mondgyák mostanában
 de felelik mások had föllön Fazékban,
 mert fötlen találva nem lesz üz falatba,
 amiat a Csömör Gyülik a házunkban.

⁵ E két sor jellemzően mutat rá a XVIII. sz-ban még erősen megfigyelhető foglalkozás szerinti névadásra : sing itt a szabó mérőrudját jelenti, de már a mondat második felében képletes értelme van : célzás, arra hogy Szabó nem egyenes úton jár.

Légyen tartozandó bár Tanács Számába,
 ha vala néhais része mulatságba,
 nem ért hamissághoz nem járt Iskolába,
 maradjon békével nincs része osztálba.
 Küldgyék inkább mindgyárt Város Pajtájába,
 szénát kötöttetni funtollya Csomoba,
 mennyit köttetet föll vegye aztat számba,
 nem ért úgy is máshoz járjon ell csak abba.
 Hatro még Birájok kiáltyák azonban
 röjtötte ell magát mondgyák a Klastromban,
 futnak a Postára mingyár számossabban
 többel együtt ezt is foghatnák markokban.
 De nem jutnak hozzá: mert van Örizetben,
 nincsen modgyok érte eő fölmenésében,
 mint bárányért Farkas vannak kint lesésben,
 vannak Barátok is rajtok nevetésben,
 Gondold mint forgodik itt Pallinkás Gyrukó,
 Eő füstös szűrével faragatlan lurkó,
 Siet mindenfelé a képetlen Furkó,
 Komor Társo lévén néki Hurka Jankó.
 Látnád egy kezében tartni Köteleket,
 gatyáját másikban, még is beléncseket,
 Kiáltyo hozzanak hamar felesseket,
 Kötözzék megh velek Birót Eskütteket.
 Mittesz gyors Lépéssel e mellett a Busa,
 alig gondolhatni hogy lehessen mássa,
 övöltt Kiált morog nincsen halgatasa,
 egyedül szándéka hogy Birót foghassa.
 Futkoz itten jelen az Iffju Penteli;
 ordét, mint oroszlán mérgét is leheli,
 Kezét Birájáro gyakran fölemeli,
 hogy fogják kötözzék eő csak azt feleli.
 Mégyen Sipos Györgyhöz a meg bodult Cstitti, (?)
 bár légyen Bátyo is még sem mentegeti,
 Csoport Kötelekkel inkább iezgeti,
 hogy kötözzék Társi mind Csak arra inti.
 Hát az ebül aggot mit mond a Kopácsi,
 György volna a neve de hamis tanácsi;
 sövöltvén másokkal mint Ordéttó Csácsi,
 kiáltya Városnak hol vannak beléncsi.
 Hozzák mindjárt elől Lakattyát és Lánczát,
 had járják Esküttek az ebeknek tánczát,
 nem köi nézni semmit orczájoknak ránczát,
 vagy böcsületiknek előbbennyi polczát.
 Hozzák Kalodát is hamar a piarczra,
 Esküttek számára bizony nem is másra,
 had nyögjenek abban Község látására,
 mignem vezettettnek eőkis csillagjokra.
 Hát mint tanácskozik Vásonyi Lakatos,
 ritka annál jószág, ki vörössel fótos,
 annak embersége hiddel nem is fontos,
 mind szava, mind tette hitetlen, parasztos.
 Volt és kisbirája többször e városnak,
 jól tudta igazát Esküt Tanácsának
 mast még is Társi közt vallyá azt hamisnak,
 azok közt Birotis mondgya egy ravasznak.
 Talán elismaratt innénd Rádi János,
 ne hid! mert valóban ez is bozogányos,
 jelen van, úgy teczik, látom nem is álmos,
 keze is fogásra ugyan nem hijjános.
 Mert Gombkötő Imrét vonnya le pallásrul,
 ott el felejtkezvén igaz Sogorságrul,
 bár kérje érette nem tud a Hugárul,
 előtte idegen nem megy el házárul.

Viszi ki Házából által a Tornacván,
 sokaknak csuffjára hoszszat a Nagy Uczán,
 vezetteti által a Város piarczán,
 nem hadgya maradni böcsülti polczán.
 Ottan tetetteti pöngő hoszszu Lánczra,
 míg estvére jutna Lukas Kalodára,
 had Eredne szive addig is bánatra,
 szeme peddigh gyöngyös le folyó Patakra.
 Vagyon mégh hasonló ehez vastag János,
 dupla vörös bajsza Keze is Csákányos,
 Szabó Péter háto attul zöldel fótós,
 egész étszakája azonert is bajos.
 Csak egy intéséért nyerné ezt hátáro,
 Sogora kedvéért fordula Lapjára,
 Csákánnya vastagnak a hármos csapásra,
 amaz is jajdulva essék az órára.
 Testvérjét nem szánto a Haraszi Márton,
 mint erőten jámbort a Ketlen boton,
 másokat noszont rá hurczollyák az uton,
 alig nem huzatá, hogy ment volna hátan.
 Talán azt gondolod, csak Magyar e tábor,
 ne hid: mert Német is jutot ide bátor,
 ki hitte volna ell, hogy ne lenne jámbor,
 míg töbihez magát nem adta mint Lator.
 Nádosai Neve, de kár hogy Magyaros,
 látnád bugyogóját ell hinnéd nem szoros,
 ha belül tekétnéd, alig hanem Káros
 illete Mezeje gyakran föstöt piros,
 Volt még egy másík K'neve? Piltinger,
 de csak legyen inkább Magyarul Pölöngér
 talán jövendőben ahoz még jobban ér,
 ne irigyle senki, hogy ha bele is fér.
 Teszi rendölését házból Dobos Péter,
 gondollya tanácsa ugys Foglokat nyér,
 hogy ha ki nem megy is még is mind egyetér,
 mivel ugys tőle minden Tanácsot Kér.
 Ez közmondás szerint erőnél többet ér,
 az szoros dolgokban ez leg böcsüsebb bér,
 kiket ez Kormányos szivek félve nem vér,
 marad is e mellett a nevezet Vezér.
 Csatáz éjjel nappal Kösztök Markó Gyura,
 hosszu Láboitis veszi futkozásra,
 hogy az Esküteket Kerécse Hálora,
 nincsen tekéntete erre vagy amarra.
 Ennek Adjutántya vala Kajdi Imre,
 rendöl vigyázókat minden Ucza végre,
 ne válcsonak utat hozzádra tüledre,
 hanem igyenessen jöjenek Kezekre.
 Lásd mint vitézkedik Kösztök Futó Jankó,
 éz sem alább való mint a másik Markó,
 sőt még ártalmassabb mint buza Közt Konkol
 tapod mindeneket mint az másas Patko.
 Ordétt minden Uczán Kurta Bangó Marczin,
 van is Szája hozzá, valóban nem piczin,
 vigad igazaknak mostani esetin,
 de Lesz utóbb Kára érte nemis Kicsin.
 Nagyobb latorsága Kisded tetemenél,
 szeme szikrázása félőbb Jupitérnél,
 tartya magát föllebb minden egyebeknél,
 hogy esnének tédre kívánná Képénél.
 Bisztattya köz társit a Térhnevü Bognár,
 magais forgodik mint csatazó Tatár,
 tajtékzó szájában mert most nincsen Kantár,
 de utóbb követi kit mast nem vél nagy Kár.

Ennek Felesége sem szitálta Lisztit,
hanem fölőzi mast Férjének a tisztit,
Kivel maga nem bir, mondgya fogd Kurafit,
miért a Kösségnek osztotta föl pénzt.
Jelen Petlenczkiek méreggel tellemek,
minden végezésben másokkal feleslek,
Bíró lesésében igenis szemesek,
de meg fogásában még sem szerencsessek.
Volt erre szandékjok fölöttebb szert tenni,
helette Kenyerest előbb szemlélhetni,
Lehetne hamarébb kiis szabadétni,
szoros Kötelébül általa válthatni.
De mivel a Bíró mast megh nem foghatták,
Eskütteket osztán Kalodára hánták,
hogy így végzik Czéllok, magokat bisztatták,
kiknek a Lábszári aztat el birhatták.
Nem is csalattattak bizott reménnyekben,
mentek Kenyeresért máris Követségben,
Páhi Mihály, és más hogy hoznák Kezekben,
az mint megis hozák estvéli üdőben.
Vagyon már öröme rajta is Kösségnek,
látván szabadságát várt Kenyeresének,
mint hogy nem szemleli sérelmét Testének,
Azért szabadulást enged Esküttekek.

A fiskális valóban kiszabadult, a megrémült megye, hogy a nagyobb bajt elkerülje, meg-másítva rendelkezését szabadlára helyezte. A versezet III. része foglalja magában a már kiszabadult Kenyeres által »a Kösségnek az Eskütteken elkövetett latorságának dicséretit és magának is azon való örvendezését.«

Látván támodását az bodult Kösségnek,
indéttó Kenyeres ily megh veszett Népnek,
tettét hogy nevezné rut illetlenségnek,
inkább azok előtt mongya Emberségnek,
Kiáltoz mint Stentor, mond : im az állondok,
nem véltem, nem hittem, hogy meg maradandok,
Lennének szavokban igazakat mondók,
inkább esetemmel lesznek változandók.
De mast tapasztalom Pap-Ucza hivségét,
e csoportban lévő többek tehetségét,
Ahoz esküt Kösség igaz emberségét,
de feőkép Szabó Páll markos Erősségét.
Nincsen ettől messze Szabó Mihály Keze,
Testvére másiknak ez is arra néze,
ki találta máris valamit eő főze,
vanis benne hiddel Lépnék édes Méze.
Adgyon Bíró Számat mindenrül az Szava,
kiáltya nagy szoval nem is almodozva,
ahoz perceptor is magát hozzá adva,
nem lesz addig békes, hidgye tapastalva.
Tanács is azokrul, mit ettek? és ittak?
midőn a bírónál gyakran mulatoztak,
magok erszénnyekben nem is nyuladoztak,
arrul hogy nem szabad nem is almodoztak.
Azért rendeltetett nekik füzetések,
az quartély tartástul azértis mentesek,
hogy dolgok végével igyenes menések,
Lenne a Bírótul nem botló lépések.⁶
Előbb szükség kérni egy Deputatiot,

⁶ Az előljáróság mentes volt a közterhek és így a lakosságot különösen terhelő katonai beszállásolás alól.

Nemes Vármegyétul, hogy bölcs revisiót,
tehetne az után igaz decisiót,
Végre azok ellen várt Executiót.

A IV. rész, »Mellyben a Deputatio s ennek kimenetele le irattatik« elmondja, hogy a Kenyeres által a bírói számadások felülvizsgálatára kért megyei bizottság valóban meg is érkezik:

Bé jött ötös számmal a Deputatio,
szemeskedik már is it a revisio,
magát meg jelenti majd a Decisio
de Kétséges kit ér az Executio.
Hertelendi György lett ennek a Praesesse,
hogy számadásokat jó rendben szedhesse,
az haborgó népet le csöndesethesse,
ha-szükséghez hozangya meg is büntetthesse.
Egyik Feő Birája Szala-Vármegyének,
parancsolis méltán a Szántói Széknek
(ki ötödik része ez Nemes Megyének :)
abban helyheztetet népeses Keszthelynek.
Kinek segítségi vadnak mások négyen,
azért rendeltettek többen a Vármegyén,
hogy ezek is lássák számadás mint mégyen,
a miat panaszza senkinek ne légyen.
Vice Biró Kettő, Kettő pedig Esküt,
az kik igen tudgyák, hogy mi légyen a hüt,
ösze gyűlések is azonért lett edgyüt,
hogy szép igasságot tegyenek mindenüt.

A vizsgálat eredménye persze nem lehetett kétséges: a megye szükségesnek érezte, hogy főleg a megyeszerte újraéledő mozgalomra való tekintettel az előjárók tekintélyét minden módon erősítse. Az 1766. május 21-én megtartott vizsgálat során

Ell kezdették ezzel bíró számadását,
de kevés hibával találták írását,
melly nem érdemlette Község Lármázását,
azért szenvendi mégh nagyobb Kárvallását.
Tizen négy foréntbul állót hibázaso,
melyben ment ell három esztendő folása
a Csuda hogy nem let többen csorbulása,
ezen közben sokbul álván számadása.
Az után Perceptort vivék vizsgálásban,
de ezt nem találták leg Kissebb hibában,
noha számadása állat nagy summában,
foglalván esztendőt kilenczet magában.
Az Eskütteket is vonnyák nagy Rámára,
ha borok Rovása lépet volna nagyra,⁷
de itt sem mehettek semmi valóságra,
ki teczet hogy Község Czélzot csak Lármára.

A bizottság jelentését a megye, majd a helytartótanács is elfogadta:

Vége szám vételnek meg(l) referadára,
Viszik Vármegyének Egész Táblájára,
hol felessen nézik viszik vizsgálásra,
de okot nem Lölnék benne a Lármára.
Küldik innét föllébb Királi Tanácsnak,
Posony Városában lévő nagy Uraknak,

⁷ Azaz a bizottság az eskütteket is megszorongatja: hogyan kezelték a borjövédelmeket.

ott össze gyűlt ennek nagy okosságának
 hol van őrizete a sz. Koronának.
 Itt is meghvisgálták, de monták helesnek,
 az egész számvételt tartják igyenesnek,
 azért is larmát tévő Kenyeresnek,
 rendöltek Tömlőczőt vég büntetésének.

A kiszabadított Kenyereset időközben a község nagy szeretettel fogadta és vette körül. A verszet névtelen írója a negyedik rész végén és az ötödik részben így írja le »Kenyeres Péternek előbbi tekentéit, maga örömet, utóbb pedig vasaltatását«:

követé naponként Pap Ucza sereggel
 nem csorbította kedvét boszontó méreggel
 hanem hajlot neki Kösség tisztólettel,
 kiáltá fön szóval teli bölcsességgel.

.....
 Hordnak is azonért néki jó borokat,
 a mellyé becsenyit szép fehér Czipokat,
 böjtökön pediglen Csukákat Czompókat,
 posztpásztul végtére édes Mosolyákat.

.....
 Hogy néked a jó bort horgyák nagy kancsókkal,
 vagy zsemlét Kalácsot töltöt Kosarakkal,
 Köszönd! ha profuntot adnak csak funtokkal,
 a mellé a vizet ha merik szájtlikkal.

Nagy örömmel veszi tehát a szerző az ügyvédet sujtó ítéletet:

Ad az Porkolábnak lészen reá gongya,
 hová Köllön tenni azt igen jól tudgya,
 annak bé vételét meg sem is tagadgya,
 de alig ha lészen neki jó szomszédgya.
 Hidd el bé vézeti amint van szokása,
 valamiként hozza rovássának mássa,
 leg kissebb tettének nem lesz el mulása,
 tudom az Korbácsol lesz bé iktatása.

.....
 El járó dolgában ez gyors, s hiv katona,
 méltó hogy hívségét téntával a penna,
 jövő üdöre is írásban foglalna,
 tüle más Társois hasonlót tanulna.
 Kézre Adta rabját mint volt parancsolva,
 hosszabb utábanis nem járt álmodozva,
 házrul házra nem ment részegül tobzódva,
 hanem igyenessen szemeit fölnyitva.
 Vasra vagyon verve már szegén Kenyeres,
 alig ha ruhája a tetüktül üres,
 méltán busul ohait min kár vallot béres,
 Isten szabadécsa légyen helye téres.

A hatodik rész — az előző négy soros versszakokkal szemben — kétsoros versszakokból áll:
 »Mely által Kenyeres Péter maga raboskodásán sohajtozik a Tanácsnak arra lett feleletivel.« A börtönben ülő Kenyeres és a diadalmas tanács párbeszéde ez:

Kenyeres: Tündér változását latom szerencsemnek,
 mer unalmas vasat lábomra tevenek.

Tanács: Ugy költetett járni eszveses elmének,
 nincsen más jutalma haborut Kezdőnek.
 Van alá borulta előbbi fényemnek,
 érzem is oránként gyötrelmét szívemnek,
 Nemis várhod Könynyen boldogát üdődnek,

még csak mast Kezdeté sötét Tömlöczödnek.
Előbb csak nem régen szabad szárnyan jártam,
ily mustoha sorsot, esetet nem vártam.
De mast bé vagy zárva a mint enis látom,
magadnak irjad föl másokkal ugy tartom.

.....

Mind éjjel mind nappal hoszszu Lánczon tartnak,
Kenyérnél, és viznél egyebet nem adnak.
De talán étszaka Kálodara hánnak,
tudom vendégsége csak Kenyér, viz rabnak.
Napjában csak kéczer lehet kimenésem,
többire Zár alatt vagyon pessedésem.
Csöndességért hánszor volt hozzád küldesem,
mellyekért ezt nyerted arrulis intesem.

.....

Jaj lesze valaha vége rabságomnak,
vagy támodé fénnye sötétes napomnak.
Baj lesz való vége a te fogságodnak
támad ha meg attad árát a lármádnak.
Tehát mikor leszen az a bajos üdő,
hogy lármámnak árát lennék füzetendő.
Várjad minden órán lesz következendő,
csak a sententia lenne kedvezendő.

A hetedik rész «Mely által a szegén Rabok insége, és Kenyeres Péternek is érdemlet sententiája le irattatik» váratlanul szánakozó, s egyszersmind eleven, plasztikus képekben festi a megyei börtönök borzalmait:

Előb vetetődött már Rabok Törvénnye,
bár ne sokasulna fájdolmak fővénnye,
had érhetné végét Tömlöczök Keménnye,
verratra jöhetne fárot napok fénnye.
Hangja nem ulna megh csöngös vasaiknak,
szegét enné rosda Karikás pántyoknak,
öszve vett Láboknak tágulást adnának,
örömet sziveknek nyugvást tagjaiknak.
De vannak szegények nyughatatlanságban,
elméjük forgódik sok féle gondokban,
nem nyughatik szivek egy szempillantásban,
éltek maradása nincs nálok irásban.
Kedves házo népét némel emlegeti,
ki társát, ki férjét el nem felejtheti,
némely bus elmjét rabságára veti,
azon foly elmje magát mint mentheti.
Ez képzi halálát, amaz Csigázását,
ez még is rabságát, amaz pálcázását,
ez péntekelését, s megis duplázását,
ritka ki reméli száraz bocsájtását.
Előtte Mestere majd mikép kénozza,
öszve köti Kezét Lajtorjára huzza,
nincs benne irgalom kénnait duplázza,
ha sententiája magával ugy hozza.
Előre mutattya a Kénzó ezközöt,
Hövelkét satolla hegedüli Kezét,
Sajtolla Láb szárát, nem tekénti sebet,
csak el végezhesse Kénnyán mesterségét.
Csoportos gyertyákkal oldalát sütgetni,
csigára vonyással utóbb ieszgeti,
rabságának vetkit ha ki nem jelenti,
ha pedig ki vallya akkor éltét félti.
Lehetneé elme? ki azt le irhassa,
miben forog szive vagy magyarázhossa,

egy nyomorult rabnak méglen ell válása,
légyen vagy éltenek világbul mulása.⁸

Így kerül sor Kenyeres ügyére is: a megyei ítélőszék a parasztoktól összegyűjtött pénzek visszafizetésére ítéli, megfosztja az ügyvédi gyakorlat folytatásának jogától, s nem helyezi szabadrálbra mindaddig, míg az ítéletet az udvar jóvá nem hagyja.

Kik közt Kenyeres is már föl szálléttatik,
Hajduk puskaik közt durva léptéttetik,
az Tábla elejben szegén alléttatik,
kitülis im arra sententiaztotik.
Hogy az Collectákbul miket szedegetet,
azoknak elsőben tégyenis eleget,
mert addig sem érend rabságában véget,
sőt inkább kepezhet továbbí inséget.
Emellet halgatás néki ítéttetett,
egész Vármegyében az ell rendéttetett,
pört ne foltathasson éppen végeztetett,
de még ezek mellé az is föltéttetett.
Hogy az fogságábul addigh nem szabadul,
sötét túmlőczében örölve nem dudul,
míg ez sententia Bécsbül meg nem fordul,
szabad bocsajtása onnénd ki nem indul.

A költemény utolsó versszakai bizonyos álszent szánalommal szűrik le a tanulságot mind-
azok számára, kik valaha is hasonlóra vetemednének:

Nézzed a raboknak boldogtalanságát,
éjjeli, s nappali nyughataflanságát,
leheté Képezni gyötrelmek másságát,
nincs ki ki mondhasa ennek valóságát.
Illyen áki egyszer Eger-szegre Kerül,
előb volt öröme Az örömré térül,
napjának vig fénnye homályában merül,
akár mely mézeis hid el meg Keserül.
Tanuld ettül magad kiki oltalmazni,
lármát, és zöndéttést Nép közt nem tenni,
szabad élted szárnyát soha ki nem szedni,
hogy a miat néked köllön ott le esni.

A keszthelyi parasztok »föl támadásának leírása« mint költői munka teljesen értéktelen. Verselése primitív, gyatra rímei biztosítása érdekében nyakatekert szórendet, erőltetett képeket használ. Ami azonban feltétlenül értékessé teszi számunkra, az mindezen hibái ellenére is a parasztok megmozdulásának plasztikus, élénk, színes leírása. Gyöngyösi századának első, bár öntudatlan költői kísérlete ez a forrongó parasztság osztályon belüli ellentéteinek és ugyanakkor, közvetve bár, de antifeudális harcának megörökítése.

Közi : Vörös Károly

⁸ Itt a korabeli kínvallatási eszközökről és fegyelmi büntetésekről van szó. Csigázás : a fogoly testének kifesztése csigák segítségével, miközben gyertyákkal sütögetik az oldalát, — Péntekezés : pénteken csak kenyéren és vizen tartják, ha ezt hetenként kétszer teszik : duplázás. Hövelkét satolla : satuba, szorítóba szorítják a fogoly hüvelykujját, a hegedülés ugyan-
csak ilyen jellegű kínzás volt, kézen és lábon egyaránt alkalmazták, tekintet nélkül az előző kínzás által már ott található sebekre. A névtelen szerző itt a börtön borzalmainak leírásában nyilván elrettentő célzat is vezet.

TÁNCICS MIHÁLY 48-AS LAPJA, A MUNKÁSOK UJSÁGA

Táncicsnak egész politikai tevékenységéhez szorosan kapcsolódik publicisztikai munkássága; ennek egyik legfontosabb állomása a Munkások Ujsága. Történetének legmélyebb gyökereire éppen szerkesztőjének, Táncicsnak szavai mutatnak rá legvilágosabban: »Viszontagságos életmenek még csak hajnalán, gyenge ifjú valék, robotban szántottunk. A hajdú kegyetlenül elvert azért, mert a többi ekétől elmaradtam, hogy ökröimet nyugtassam. Akkor elhatároztam magamban, hogy robotban szántani nem fogok többé soha. De ezzel együtt megszületett bennem azon eszme is, hogy minden tehetségemet a robot és dézsma megszüntetésére fordítom, mert erősen meg voltam arról győződve, hogy a haza addig föl nem virágozhatik, míg kebelén a lakoságnak egy része henyén, munkátlanul, a másik rész verejtékéből él.«¹ A jobbágy-ság terhének eltörlése, közteherelviseles, kötelező örökváltság, a föld felszabadításával, a földjuttatásokkal párhuzamosan az abszolutizmus jármának széttröse — ezek képezik a radikális politikus és szerkesztő Táncics egész harcos életének kardinális pontjait. A »verejtékező«, kizsákmányolt osztálynak érdekképviselése, tántoríthatatlan következetes állásfoglalás mellette, agitálás megerősödéséért, életbentartásáért, a jövőben való kiszélesítéséért, könyörtelen küzdelem minden más érdeket képviselő társadalmi osztállyal — ezt tükrözi vissza 48-as lapjának, a Munkások Ujságának sajtópolitikája is.

A 48-as februári párisi, a március 13-i bécsi forradalom²⁻⁴ könnyen lángrobbant-hatta a miénket is, így vált azután a magyar szabadságharc »első ízben egy nagy európai haladó-demokratikus mozgalom szerves alkotó részévé.«⁵ A 12 pont, polgári demokratikus átalakulásunknak ez az átfogó programja tehát elmúlt évtizedek társadalmi és gazdasági ellentmondásaiban gyökerezik, melynek már közel tíz évvel azelőtt külföldi és belföldi sajtóvisszhangja is volt. Példának okáért idézzük az Augsbur-

ger Allgemeine Zeitungban a bécsi kormány rendelkezése »Tanácsok« címen között és Magyarország »megreformálását« célzó cikksorozatot, melyre az erősen konzervatív Csaplovics János a Századunkban így válaszol: »E tanácslatok mind összevéve oda mennek ki, hogyha Magyarország gazdagabb, műveltebb és szerencsésebb akar lenni, azon kell kezdeni, hogy konstitúcióját akassza füstre, azután hozzon egy sereg új törvényt, a nemesember fizessen busásan adókat, a paraszt pedig váljék nemesemberré s minden sz. kir. városnak meglegyen az országgyűlésen a maga votuma; akkor azonnal egy sereg dús külföldi fog Magyarországon megtelepedni, a műipar azonnal emelkedni, a gyárok s nagykereskedők mindenhol támadni, pénz azonnal mindenhol bőven lenni, szóval az Eldorado azonnal kész leendő.«⁶ Ezt az »Eldorádót« a márciusi törvényekkel első felelős kormányunknak kellett volna megteremtenie; de az érdekellentétekből származó ellentmondások, forradalmi győzelmünknek ezek az állandó árnyékai ott kísértének az új kormány társadalmi összetételében, a kapitalizálódást siettető és ezért jobbágyfelszabadításunk elől el nem zárkozó, de a gyarmati politikáját folytató, elnyomó Bécs politikájában, az osztrák és a hazai reakció egybefonódásában, a baloldali képviselők javaslatait megühsítő jobboldal ellenjatszmaiban, a »békepárt« manipulációiban.

Az 1848–49-es polgári forradalomnak és szabadságharcnak, az azt visszatükröző Munkások Ujságának jelentőségét akkor értékeljük helyesen, ha rámutatunk azokra a tényekre, amelyek a feudális multtal szemben a jövő felé, a kapitalizmus fejlődésének irányába mutatnak, nem hagyva azonban figyelmen kívül a gyarmati és feudális tényezők gátló és ellentmondást okozó szerepét.

A lapindítás

Az előljáróban elmondottakból következik, hogy a Munkások Ujsága megszületésének potenciái épp olyan mélyen benngyökereznek az előző korok társadalmának történetében, mint maga 48. A magyar polgári forradalom viszonylagosan meghozta a sajtószabadságot és a 40-es évek reformista lapjai után megindulhatott az első radikális hangú népiújság, a Munkások

⁶ Századunk. 1839. 97. sz. 768. 1.

⁷ Sztálin: A dialektikus és történelmi materializmusról. — A leninizmus kérdései. Bp. 1945. 592. 1.

¹ Táncics M.: Föltámadás. — Népszava. 1880. márc. 28.

² Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867. Szerk. S. Sándor Pál. Bp. 1951. 13—14. 1.

³ Mód Aladár: 1848 értékelése és a marxizmus alkalmazása történetírásunkban. — Társadalmi Szemle. 1950. márc.-ápr. 315. 1.

⁴ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1948. 73—126, 165—212. 1.

⁵ Révai József: 48 útján. Bp. 1948. 65. 1.

Ujsága, 48 minden társadalmi ellentmondásának, a reakció, a kompromisszumra törekvő harmadik utasok, a jobboldal és a radikális baloldal harcának hű tükre. A mind-ezekeken végighúzódó vezetőség pedig a parasztság érdekképviselete, mozgalmak szervezése. Helyesen látja Ember Győző: bár a baloldali képviselők között számosan terjesztettek javaslatokat az országgyűlés elé érdekében, »Táncsics Mihály akart a legmesszebbre elmenni, lapjában, a Munkások Ujságában közölte a parasztok panaszait, felkarolta kívánságait, tanáccsal látta el és buzdította őket.«⁸

A néplap megindításának szükségességét maga a kormány is érezte. A 12 pont hetedik pontja az úrbéri terhek megszüntetését követelte, a jobbágytömegek felszabadítását, nyolcadik pontja az egyenlőségen alapuló népképviseletet. A néptömegek előtt meg kellett nyitni az alkotmány sáncait; hogy a jogaikkal élni is tudjanak, fel kellett őket világosítani, tájékoztatni a nemzeti kormány céljairól. A néplappal a magyar sajtó új feladathoz jutott. A Pesti Hurlap 1848 ápr. 14-én hírt is ad erről: »Ápril 12-én a városi, 13-án pedig a megyei választmány főképen azon kérdéssel foglalkozott, micsoda utakon lehetne a népek megmagyarázni mind általában a pesti 12 pont értelmét, mind különösen azon jótékonytás eredetét, melyeket az utóbbi törvényhozás törvénybe iktatott... A jövő teendőjét kifejezte az elnöklő Szentkirályi Móric: a gondolatok és az eszmék terén alakítsunk közvéleményt, a tettek terén pedig rendes formák között vigyük tovább a még szükséges reformokat. Szó volt népujságról, de kérdés, ki nyújtson ilyennek kiadására segédkezet.«⁹ — A továbbiakból megtudjuk, hogy Tóth Gáspár pesti polgár lelkesen ajánlkozott 100 példány előfizetésével a lapot biztosítani és az ülést követő napon a pesti polgárok között 3400 aláíró s előfizetőt szerzett. A szerkesztőt azok közül fogják megválasztani, akik a 12 pontot a legnépibb, a legközérthetőbb nyelven megmagyarázni tudó írók versenyén részt vesznek, melyet majd a választmány rendez. A minisztériumot felkérlik, hogy engedélyezze az ingyen postai terjesztést; a néplap technikai kezelését — ugyancsak ingyen — Landerer vállalta. Minden egyéb előkészület a választmány gondja, tagjai többek között: Petőfi, Vörösmarty, Sükei, Táncsics, Nyári Pál, Fényes Elek.

A Munkások Ujsága azonban nem azonos a választmány néplapjával, holott mint látjuk, tagjai között van Táncsics is;

⁸ Ember Győző: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. — Forradalom és szabadságharc. 1848—1849. Bp. 1948. 240. 1.

⁹ P. H. 1848. 30. sz. 334. 1.

ha szemügyre vesszük azonban a választmány néplapjának az előfizetési felhívását, mindjárt megértjük, hogy annak szerkesztését a nép radikális képviselője nem vállalhatta:

»Szerencsés jó napot kívánunk kigyelmeteknek mind közönségesen. Ha ráérnének bennünket meghallgatni, egypár szónk volna kigyelmetekhez, amint itt most öregéből el is mondjuk... Lássák, kedves atyáncfiai! eddig sokféle hírt ilyenénformán hallották, hogy a falu farkán valami vénasszony nyelvélre vette... pedig jól esnék valamit tudni az országnak dologáról... a pesti urak erről a dologról sokat tanakodtak, hogyan mimódon volna jobban, hogy atyáncfiának egy újság járjon? és elhatározták, hogy ne csak mindig a sok volna, hanem már legyen is és falusi atyáncfiai számára meg lett határozva az újság, melynek neve: NÉP BARÁTJA. Szól ez az újság arról a világról, mikor még nem volt szabadság és egyenlőség, hanem robotra jártunk és csak magunk fizettük a portiót! de azt is megmondjuk, mi szabad most és miben vagyunk egyenlők és hogyan kellene annak hasznát venni? nehogy möhön neki essünk mindennek, mert valamint a ló megzabál, úgy az embernek is sok ami sok... A lap ára egész évre 7 ft. 30 kr. megjelenik minden vasárnap egy nagy 4r íven. Kiadja a pesti központi választmány, felelős szerkesztő Radákovics József, szerkesztőtárs Arany János.«¹⁰

Már ennek az előfizetési felhívásnak a hangjában, stílusában benne van az osztálykülönbség érzése, az ingadozó nemesség félelme a néptömegek jogaitól, megmozdulásától, gyökeres átalakulásától. A Nép Barátja, a kormány néplapja soha sem válhatott őszinte érdekképviseletévé a parasztságnak, legfeljebb céljainak megfelelően saját képére és hasonlatosságára kívánta alakítani, irányítani. A Nép Barátja már megindulása pillanatában rivalása, később pedig halálos ellensége a Munkások Ujságának.

Táncsics már jóval a választmány terve előtt szeretett volna széles néprétegeket nevelő újságot szerkeszteni, de nem látta akkor még módját, mert a földesurak — bár járatnak újságot — nem szívesen adják oda a falusiaknak. »Olyanok vannak, kik még eldugnák, hogy csak falusi parasztember kezébe ne kerüljön, vagy ha látnák, hogy újságfélélt olvas, lehurognák s azt mondanák: no bizony még kendteknek való ilyest olvasni! Én tapasztalásból beszélek... Még a tisztelendő urak sem javasolják; többször hallottam őket mondani, hogy: kendteknek

¹⁰ Előfizetési hirdetés a »Nép Barátja« című és a földművelők számára irandó újságra.

csak imádságos könyv való.¹¹ Táncsics ebben az írásában ennek okára is rámutat: félnek az írás-olvasás mesterségében jártas, az újságolvasó paraszttól. — A sajtószabadság kivívásakor Táncsicsban már kialakult a Munkások Újságának egész terve: »En részemről már előre sejtettem, még mielőtt a törvényeket megalkották és szentesítették volna, hogy sok fog hiányozni belőlük, amit pedig hoznak is, sok magyarázatot fog igényelni, hogy azokat a tanulatlan nagy sokaság teljesen felfoghassa, jól megérthesse — írja önéletrajzában — ennél fogva egy hetilap kiadására készülődtem e cím alatt: Munkások Újsága. E lapnak azért adtam e címet, mert határozottan azt tűztem ki céloomul, hogy a kevésbé tanult sokaságnak benne megmagyarázzam, amire mulhatatlanul szüksége van és lesz... április elején megindult s az első számban a már ekkorra azt ország minden vidékére eljutott 12 pontot magyaráztam; 6000 példányban nyomtatván ki a lapot. A példányokat, mik az előfizetők (800) illetőségén felül voltak, magam vettem s osztogattam ingyen a hetivásárokra bejött falusiaknak.¹² A két néplap: a Nép Barátja és a Munkások Újsága között lévő lényeges különbségre már most rámutathatunk. A kormány lapjának főcélja azzal megelégedésre bírni a parasztolvasót, ami van; Táncsicsé arra is rá fogja nevelni, ami lesz, aminek lennie kell! Ennek jegyében április 2-án megindult a Munkások Újsága.

A megjelenés külső és belső tényezői

Táncsics lapja nem mai értelemben vett újság; szó sincs arról a jól bevált formáról például, amit Kossuth Pesti Hirlapjával szokott meg az olvasó. Megindulásától hét hónapig nyolcadréta alakú, könyvhöz hasonló, szept. 24—dec. 29-ig, megszűnéséig pedig folyóiratjellegű, negyedréte. Kezdetben vasárnap reggelenként kapta kézhez a közönség, aug. 10-től hetenként kétszer, kedden és pénteken. Ezt parasztolvasói kedvéért cselekedte a szerkesztő, hogy a nehézkes, megbízhatatlan postai szállítások ellenére is eljusson vasárnapig, a falusiak ráérő napjáig rendeltetési helyére. A sürűbb megjelenést örömmel veszik tudomásul az olvasók, a formaváltozást kevésbé, azt hozva fel okul, hogy így nem tudják egybekötteni »örök időkre fennmaradásul.« Táncsics még ugyanabban a számban válaszol

levelező olvasójának: a formaváltozás éppen úgy, mint minden lapjában, az olvasók kedvéért van, hogy minél több tartalom férjen újságjába; pedig ez számára nagyobb költséget is jelent: minden árkusért 4 ezüst forinttal, dehát a haza most mindenkítől mindent megkíván.¹³ Kísformájú lapjának terjedelme a heti megjelenés idején egész iv; a kétszeri megjelenéskor fél iv; nagy formátumban negyed ivet ad. Az első hét számot az Egyetemi Nyomda (ápr. 2—máj. 14.), a következőket a 15. számig a szerkesztő és kiadó Táncsics állítja elő saját betűivel (máj. 21—júl. 9.) A nyomdát Dobrossy István ügyvédől vásárolta, aki első elfogatása idején önként és ingyen ajánlkozott védőügyvédjének, később lapjának munkatársa is lett. E sajtó megvásárlásával költségeit jóval csökkentette, mert több kisebb művét is így adta ki a lakásán. Sajtója elkobozása után nov. 28-ig Kozma Vazul, az utolsó számokig Lukács és Társa cégek nyomják a lapot.

A kor e kiváló tipográfusainak köszönhetette Táncsics szép, jól olvasható betűs, áttekinthető lapját. A különböző nagyságú, állóbetűs és ennél fogva jól szembetűnő rovatcímeket, kiemeléseket, a lapfők tetszetős grafikus képét, a jól tördelt tükröt. Az I. évfolyammal jelzett, 1—33. számig terjedő, nyolcadréta alakú lap tükre egyhasábos, az új folyammal jelzett, 1—26. számig 108 lap terjedelemben kéthasábos. — A Munkások Újsága nem képeslap; mégis két szövegváltozatot hoz: az egyik a német lábra állított magyar katonát, a másik a pragmatica sanctionnak koronástól való elégetését ábrázolja.¹⁴ Az első neveltségétellel a reakciónak a magyar népre ártalmas intézkedését kívánta megsemmisíteni. A második az elnyomó Habsburg-házra kívánt hatásos csapást mérni.

A rovatok felett a lap minden száma jeligét hoz: »A kormány az orszáért van, tehát fölötte a nemzet mindenkor intézkedhetik.« Egy félév múlva így módosul: »A kormány és a király az orszáért vannak, nem pedig megfordítva, az ország a királyért, tehát fölöttük a nemzet mindenkor intézkedhetik.« Ezeket a jeligéket Táncsics sohasem írhatta volna a Nép Barátjára. Táncsics rovatával nem törekedett teljességre; előtérbe a belpolitikát állította és a lap hírszolgálatát is ennek alátámasztására jelent meg. Minden sor azonban azzal a következetes radikalizmussal, szókimondással, amit a sajtószabadság tett lehetővé. Ebben méltó párja volt a Március Tizenötödike. A »Magyarország« rovat — a szer-

¹¹ Táncsics Mihály: Vasárnapi egyesület, vagy segítségünk egymáson. Bp. 1848. 133—135, 139. l.

¹² Táncsics Mihály: Életpályám. Kolozsvár, 1943. 150—151, 155, 162, 165, 193, 214. l.

¹³ M. U. 1848. okt. 10. — A továbbiakban Munkások Újsága = M. U.

¹⁴ M. U. 1848. aug. 31. 359. l., okt. 13. 21. l.

kesztő meghatározása szerint — azt hozza, »ami körül kíván különösen forogni,« vagyis itt jelennek meg az egész számnak, minden rovatnak hangadó cikkei. A »Külföld« tízhúszoros, országoként történő külpolitikai szemle; vázlatos tájékoztatás, néhány oda-vetett mondat. — A »Vidéki tudósítás. Levelezés«. Eleinte egész jelentéktelennek látszó rovat, majd főrovattá fejlődik azáltal, hogy a szerkesztő állandó oktatással megszervezi a parasztolvasó-levelezőket; minduntalan figyelmezteti őket a kormány és az országgyűlés hibáira, bírálatra szólítja fel őket, rámutat az osztályellentétekből — rang és pozíció — származó bajokra, a nemesség helyzeti előnyére és az ezzel szemben lévő jogegyenlőségre. Megmutatja és ébren tartja a bajok orvoslásának lehetőségét. A parasztlevelek, a vidék panaszlevelei pedig egyre szaporodnak. A reakció számára »kényes« problémafelvetésük és Táncsicsnak mellettük való harcos kiállása, velük párhuzamosan az újság egyre növekvő radikalizmusa végül is a lap életébe került. A »Hirlapokról«-rovat a sajtóról általában, a lap-társakról tudósít. Itt magyarázza meg a szerkesztő a sajtóvétség, a sajtószabadság lényegét. Rámutat arra, hogy az írói, újságírói pálya éppen olyan kenyérkereső foglalkozás mint a többi, tehát a szabadság is csakúgy megilleti, mint a többi. A lap-társakra vonatkozó bírálataiban nem elfogult: a Március Tizenötödikéről megállapítja, hogy bár csipős hangú és sok borsot tör az orrok alá az igazságért, mégis igen sokan szeretik; a Népelem, a Madarász testvérek lapja az egész nép javáért s a teljes jogegyenlőségért harcol; a »Közlöny« viszont, ha hivatalos lap, ne közöljön mást, csak kormányrendeleteket, ha meg mást is hoz, akkor nem lehet a községekre ráparancsolni, hogy járassák, hanemi küldjék ingyen, mert ilyen lap nem élhet az ország költségén. Az országgyűlési híreket is közlő Közlönyt csak az járassa, aki akarja.¹⁵ — A »Hirdetések« általában Táncsicsnak saját műveit terjesztették sokszor könyvismertetések formájában. A »Versek« különösen akkor szaporodnak el, amikor a lap negyedrétealakban jelenik meg. Többnyire a kor égető kérdéseinek rímbezedett tolmácsai s mint ilyenek is gyenge alkotások. Szerzőik ma már pusztá nevek, melyek sokszor még írói lexikonjainkból is hiányzanak, csupán az egykorú lapok hasábjain találkozhattunk velük. A Munkások Újsága egyízben politikai tartalmú mellékletet is adott, 2r alakban 2 lap terjedelemben Keresztszeghy András: Magyarhon átalakulása iránti eszmék címen.¹⁶

Meg kell ismerkednünk e lap kiadásának gazdasági tényezőivel is, mert hiteles adatokkal bizonyítják, hogy nem jelentettek a tulajdonosszerkesztőnek üzleti vállalkozást, virágzó jövedelmi forrást. Bátran állíthatjuk, teljes önzetlenséggel, a széles néprétegek és elsősorban a parasztság szervezésére, érdekeinek propagálására, ügyükben való minél eredményesebb agitáció céljából indította és az egész szerkesztési folyamán vállalta a személyes szabadság veszélyének, valamint a ráfizetésnek a kockázatát. Még 1842-ben kinyilvánítja, hogy az »olvasók összessége az úgynevezett műveltebbek seregéből került ki, kik nem a néphöz számítják magukat. Vannak ugyan néhányan, kik az írásból élnek, de csak úgy, hogy magasabb árt szabnak munkáiknak, nem ügyelve arra, veheti-e meg a szegény legény, vagy sem, lesz-e belőle azon édes öntudása, hogy a nép nevelésére valami befolyással volt-e, vagy sem.«¹⁷ Lapja pedig éppen ennek a »szegény legénynek« a vállaira támaszkodik, bár a paraszti tömeget már egyik júniusi cikkében kiszélesíti az egész dolgozó társadalomra: »Találkoztak olyanok, kik azt mondták, hogy ezen újság csupán a falusiaknak, azaz földműves falusiaknak való, mert némely rövidlátó ember csak a földműveseket tartja munkásoknak, de én mindazokat értem munkások neve alatt, kik maguk keresményéből, maguk emberségéből élnek, tehát természetesen kivált mesteremberek teszik a munkások nagy osztályának nevezetes részét. Ezekhez tartoznak pedig azok is, kik nagyon mesterséges, csudálatos műveket készítenek, kiket megkülönböztetően művészeknek is mondunk.«¹⁸ Táncsics nem számíthat a vidéken szervezett olvasóközönségre; gondol azonban a lap csoportos megrendelésére. »Álljanak össze ketten három társaságba és fizessenek három ezüst forintot egy esztendőre — írja már az ápr. 30-i szám — Gyulán eddig is Bíró János, Gálósi János, Marjai Ferenc, Gál György, Tokai György, Felek Mihály, Tar András és többen megrendelték és már szélrtire olvassák ezt az újságot.« Előfizetheti pedig a lapra minden postán, Pesten Magyar Mihály könyvkereskedőnél a Ferenciek-terén, aki addig is, míg Táncsics a szükséges kauciót le tudja tenni, kezességet vállalt a lapért. Az újság ára a még hátralévő $\frac{3}{4}$ évre 3 ezüst ft. vidéken, Pesten 2. Egyes számnak az ára helyben egy ezüst garas (8 kr.), kapható Magyar Mihály és Emich Gusztáv könyvkereskedéseiben. Április végén már 4 kr. az egyes szám ára, májusban a szerkesztő már

¹⁷ M. U. 1848. jún. 4. 154. l.: Kézművesek.

¹⁸ *Táncsics Mihály*: Népkönyv. Pest, 1842. 3—13. l.

¹⁵ M. U. máj. 14., 21, jún. 25., aug. 6., 13.

¹⁶ M. U. ápr. 16. 3. sz.

negyedévre is elfogad előfizetést. Később az előzőleg megjelent számokat kötetben árulja: júl. 9-én a kötetlen, addig megjelent valamennyi szám ára 30, a kötött 40 ezüstkrajcár.¹⁹ Vidéki előfizetőit azzal is biztatja, ha maguk is szereznek előfizetőket, vagyis eredményesen résztvesznek a terjesztés munkájában s az előfizetők száma 2000-re szaporodik, leszállítja jövő évre 1 ft. 30 kr.-ra az előfizetési árat. Az első negyedben azonban nem valami rozsás a helyzet: 3000 példányt nyomtat, pedig az előfizetők száma csak 850 körül van, a csere- és ingyen-lapokkal mintegy 900.²⁰ Kossuth Hírlapja sem tud valami óriási példányszámról: »738 küldetett szét a postán. Meg kell itt jegyeznünk — írja — hogy itt csak azon példányok száma van följegyezve, melyek a pesti postán szétküldetnek; azok ellenben, melyek itt a két városban széthordatnak, mivel ebből minden szerkesztő titkot csinál, nem tudvák előttünk.«²¹

Táncsics a Munkások Ujságával nálunk új sajtóműfajnak, a politikai néplapnak veti meg alapját s így a parasztságnak egész osztatlan olvasóközönsége az övé; hiszen a Kolozsvárt megjelent Vasárnapi Ujságot szerkesztője inkább ismeretterjesztő, hasznos mulattató félének szánta a parasztság, iparosok és alsóbb nemesség számára. Az 1834—1848-ig megjelenő lapnak igazi talaja Erdély és nem az anyaország volt. Bár ennél fogva Táncsics az egész parasztsággal számolhatott — amint az már az eddigiekből is kitűnik — olvasóit neki kellett megszerveznie. 1848 júniusától azután a különböző politikai pártérdekeltségek, felismerve és egyben félve a parasztság hatalmától, irányítására és befolyásolására megindítják a különböző néplapokat. A Nép Barátját már említettük; Pelikán Ferdinánd hit-tudományi tanár szláv ajkú feleinek Vudze z Trnavi és Bohumil címenek ígér katolikus néplapot 1848 júliusára Szombathelyen, melyek hivatva lesznek a »közboldogítás legbiztosabb alapját, a vallást élesíteni és szláv társainkat politikai állásunk józan felfogására és élvezésére vezetni.«²² Ugyanez a célja a Szabó Imre szerkesztésében, júliusban meginduló Katolikus Néplapnak, vagy a Klempa Simon pestjózsefvárosi segédpap által »megindíttatni határozottatott Katolicke Novinának«, a tót katolikus néplapnak.²³ A Népelem és a Közügyvéd című, »politikomoralis« tartalmú néplapokat ugyancsak 1848. júliusára hirdetik. Az Orsz. Levéltár 1848-as

Belügyminiszteri Rendőri Lajstroma beszédes tanúja annak a sok néplapalapítási engedélykérvénynek, amelyekkel a kérelmezők a kormányt elárasztották.²⁴

E rivalisok mellett még a kaució terhe is súlyosan nehezedett Táncsicsra. Az 1848: XVIII. t.-c. a lapok megjelenését kaucióhoz kötötte, mely általános elkeseredést okozott. »A sajtó még folyvást sehogysincs — írja a Reform c. lap — kinek is lenne kedve a mostani időkben, midőn maga a státus is pénzzavarban van, a magánpolgár tehát, miután minden forgalom teljes pangásban van, még inkább, mindjárt 5000 pft.-ot csupán a törvényhozás szeszélye miatt holt tőkéül hevertetni... a journalistának tőkepénzesnek kell lennie, különben tehetéseit nem értékesítheti meggyőződése szerint... Tehát cautio nélküli sajtó — minő még az általunk annyit gúnyolt Ausztriában is van, mely országnak mi liberális intézmények dolgában mögötte állni csak nem akarunk!«²⁵ Ezt tulajdonképpen a szerkesztők általános véleményének tekinthetjük. Táncsicsnak a nyomdáját kellett eladnia, hogy a biztosítékok terhe alatt le ne roskadjon, hiszen a sajtóért is 5000 ft.-ot követelt rajta a belügyminiszterium. Elkeseredve panaszkolja a lapjában: »En vettem egy sajtót és a Munkások Ujsága című jelen folyóiratomat azon nyomatom; ezt pedig azon reménység fejjében tettem, hogy majd olcsóbban adhatom újságomat a szegény pénztelen falusi polgártársaimnak s azt is reméltem, hogy valamikép jó emberek segítségével a megkívántató 4000 ezüst forint biztosítékot ki tudom teremteni, de csalódtam.«²⁶ Melléje állnak a baloldali lapok is; a Reform monopóliummal vádolja a Közlönyt, a kormány hivatalos lapját és Kossuth Hírlapját, a félhivatalosat. A barbár eljárás, ami Táncsicsot érte, elkövetkezik majd a többi pénztelen zsurnaliszta számára is, s ha megszűntek, a kormány eléri, hogy »a status-dolgoknak nem lesz nyilvános kontrollériája. Tehát a szabadság egyik fő garantíáját képező erő lesz megbénítva.«²⁷ Az Ungar emlékezteti a közönséget: annak a Táncsicsnak kobozták el a sajtóját, akit olyan boldogan szabadított ki börtönéből a forradalom napján a pesti nép. Az eset nagyon hasonlít a céhrendszerre... Vigasztalódjék Táncsics — fűzi még hozzá befejezésül gúnyosan a kormány felé — ha éhen hal, törvényes úton történt.²⁸

¹⁹ Lapár, előfizetési adatok, v. ö. a M. U.-ban.

²⁰ M. U. 1848. okt. 10. 4. sz. 19. l.

²¹ Kossuth Hírlapja. 1848. 122. sz. 537. l.: A budapesti hírlapok olvasóközönsége.

²² Religio és Nevelés. 1848. júl. 4. 16. l.

²³ Religio és Nevelés. 1848. okt. 21. 95. l.

²⁴ Font. 2. Pos. 161. — Belügymin. beadv. jegyzőkönyvi mut. 3410, 3412, 2073, 2273. sz.

²⁵ Reform. 1848. júl. 18. 81. l.

²⁶ M. U. 1848. jún. 25. 194—195. l.: Szabad sajtó.

²⁷ Reform. 1848. júl. 29. 197—198. l.

²⁸ Der Ungar. 1848. II. 1234. l.: Pesthofner Neugkeitsbote.

A Munkások Ujságának hirdetései sem jelentettek a szerkesztőnek jövedelmet — előljáróban láttuk, hogy saját műveit hirdette. Tökés támogatója sem volt. Az állami szubvenciót a választmány, illetőleg a kormány néplapja, a Nép Barátja élvezte a postai kedvezményekkel egyetemben. A lap fenntartását tehát csak az előfizetés és az utcai árusítás biztosíthatták. A pontos és gyors lapkihozást a fővárosban Fodor József végezte, aki még a lap megszűnése után is kapcsolatban maradt a szerkesztővel és vaksága idején vezetője volt. A lapterjesztéssel a fővárosban nincs különösebb baj, annál több a vidéken: az előfizetők oldalakra menő panaszleveleket írnak, reklamálják az elmaradt lapokat. »Posta«, »Postabajok«, »Ujság és posta« a címük azoknak a hosszú cikkeknek, amelyekben Táncsics a reklamálásokra válaszol ujságjában.²⁹ Mindent megtett, amit csak tehetett, személyesen járt el a budai postaigazgatóságnál, figyelmeztetve őket a lapja terjesztéséért lefizetett összegre és a postának ebből folyó kötelezettségére. Még a minisztériumhoz is fordult, hogy utasítsák a postamestereket az előfizetések elfogadására: »Miniszter Urak! egy nagyon méltányos kérest intézek önökhoz a Munkások Ujsága c. hírlapom miatt... A siklósi polgármester avvai utasítja el a munkás polgárt, hogy ő most nem ér rá az előfizetést elfogadni; a szegény dolgos emberek ezzel távoznak. De máskor ismét munkájukat elmulasztva lemennek hozzá, megint elutasítja őket, hogy máskor menjenek. Kebellázító! Kecskenémén a postamester nem fogadja el ujságomra az előfizetést semmi módon, mert — úgymond — parancsolatja van erre.« Táncsics lapja megindulása kezdetén valóban a posta hanyag ügykezelése miatt nem jut el az előfizetőkhez. Később azonban már politikai és ujságpolitikai okokból (élesen szembekerül a reakcióval és a kormány néplapjával, a Nép Barátjával) sinköfálják el a számokat, nem fogadják el rájuk az előfizetéseket. Számitanak arra, hogy az olvasók türelmüket veszítik s leszoknak a lapról. Még magánlevelekben is megnyilatkozik az erre vonatkozó panasz, például Karacs Teréz, nőnevelésünk egyik kiváló képviselője írja Nagy Gábor ügyvéd-rokonának: »... ird meg és azt pedig mentől előbb, hogy a Munkások Ujsága jár-e, jó ez? és mi módon lehet rá előfizetni, mert itt sem posta, sem könyvkereskedő nem fogadja el rá az előfizetést.«³⁰ A »posta-

bajokat« pedig már nem lehet megszüntetni és így megy most már a lap megszűnéséig, mert mindez tulajdonképpen annak előjátéka. A kormány ugyan kiad rendeleteket a postának: ne hevertessék a néplapokat, a községek jegyzői minden vasárnap, ünnepnap olvassák fel, ismertessék a néppel tartalmukat, tájékoztassák őket a haza válságos helyzetéről, nehogy a népámítók, bujtogatók elcsavarják a fejüket; a kormány szemében azonban, a jobboldal nyomására, Táncsics is a bujtogatók között van és a megkülönböztetett postai bánásmód csupán a kormány által támogatott néplapokra vonatkozik. A Munkások Ujsága mégis eljut a néphez.

A szerkesztőség

Az »üvegházban«, vagyis a Párisi-utcában, Hochenberger boltja felett, az emeleten indult meg Táncsics szerkesztési munkája, aug. 10-től átkerült a szerkesztő lakására, mely Bertha Sándor három emeletes új házában, a muzeum irányában lévő országúton, 565. sz. alatt volt. A Kiadóhivatal ettől külön, Magyar Mihály könyvkereskedésében, a Ferenciek-terén.

A szerkesztőségben a lap indulását követő első időkben minden munkát: a rovatok megírását és a technikai szerkesztést is egy ember látta el, ez maga a szerkesztő. Felépésekor már ismert és a börtönből való kiszabadítása után népszerű ember. Kossuth már 1841-ben közzé teszi róla Pesti Hírlapjában: »Stancsics azzá lön, mit néha a legnagyobb lángelmék nem képesek egész életükben elérni s mire csaknem valamennyi írónk több, vagy kevesebb sikerrel törekednek: népszerű író!«³¹ Lapja megjelenését pedig a lapkortársak nem egyszerű hirdetéssel, hanem hosszabb kommentárral adják az olvasók tudomására. A Reform például így ír: »Hogy megváltoztak az idők! Egy férfiú, ki még nemrégén lángoló hazaszeretete, igazságérzete s őszinte szaváért kiragadtatott szeretett családja öléből és tömlőcbe vettetett — most nyíltan és szabadon emeli fel szavát a néphez, melyből ő fölkelt s melynek javáért kész volt többet a halálnál — szabadsága elvesztését elviselni. Táncsics (Stancsicsról) szólunk. E polgártársunk kiszabadíttatása óta egy lapot indított meg a munkások számára. E lap első száma fekszik előttem; az oly szellemtől van áthatva, minő férfiúban, ki a nép szabadságáért mártírkodott, csak lángolhat. Táncsics ujsága nem szorul ajánlásra, az magát ajánlja... oly népies, oly egyszerű nyelven van írva, mikép minden, kit a ter-

²⁹ M. U. 1848. ápr. 23., júl. 2., okt. 31., nov. 3. — v. ö. még: Orsz. Levélt. Minisztr. postai oszt. lajstr. 1848. D. 128. Font. 10. Pos. 1. 66, 91.

³⁰ A forradalom és szabadságharc levelestára. Összeáll.: V. *Waldapfel Eszter*. Bp. 1950. I. 207—209 l.

³¹ P. H. 37. sz. 303. l.: Fővárosi újdonságok.

mészet józan ésszel megáldott, megértendő és mégis lelkesítve, tisztítva, erősítve fog az a nép szíve és szellemére hatni... A lap kiállítása jó, a nyomás célszerű, az előfizetési ár rendkívül olcsó... A munkás néposztály dolga most az újságot szorgalmasan olvasni és magának belőle szellemi erőt és hatalmat szerezni, hogy a kivívott és nyert szabadságra méltó, azt élvezni és a veszély idején oltalmazni is képes legyen!³² Tanácsolja azt is, hogy a városok és a községek nagy példányszámban szerezzék meg és a szegény nép között ingyen osszák szét; az írni-olvasni nem tudóknak pedig ünnepnapokon összejöveteleken olvassák fel.

Honnan a szerkesztőnek ez a népszerűsége, milyen adottságokra épül a Munkások Újsága?

Táncsicsot nem könnyű jellemezni. Álljanak itt először is a lapjában közzétett sorai: »Magamrul kell még említést tennem. Tudjátok, hogy én szegény ember vagyok, köztetek nevelkedtem föl, kevéssel megelégszem; kezem és fejem ép, meg bírom keresni mindennapi kenyeremet; nem vágyom semmire; nekem hivatal nem kell, mert szabadságomat mindenek följött imádom; ami tőlem telt, megtettem polgártársaim jólétéért, hazám boldogságáért s megteszem most is; lelkiismeretem tiszta, milyen emberé csak lehet: tehát boldognak is mondhatom magam. — Ezeket azért tartottam szükségesnek megemlíteni, hogy átlássátok, miként nekem teljességgel nincs okom másként beszélni, írni, mintahogy érzek.«³³ Polgártársai jóléte, hazája boldogsága, ezek a meghatározói az ácseszeri nincstelen cselédsorból származó Táncsics lelkiéletének, ennek jegyében folyik a szerkesztés. Már pendelyes kora óta féltékeny szerelemmel tapad földhöz, paraszti sorban lévőhöz, hiszen maga is abból szakadt; ezért érzi és tartja magát illetékesnek sorsdöntő kérdéseiben állástfoglalni s értük a végső elvi és személyes következményekig tántoríthatatlan erővel harcolni. Világnézetében összeforrott a jobbágyfelszabadítás és a hazafiság, de ez a hazafiság nem mérhető a kor forradalmi hazafiságával: osztálytartalmában több, sokszor azonban sovinizmusba hajló. Szabó Ervin írja róla: »Táncsics bizonyára lelke mélyéig demokratikus és szociális érzésű ember volt; de ennél is erősebb volt benne a hazafi.«³⁴ Valóban a parasztságnak a szabadságra, egyenlőségre, testvériségre ala-

pozott érdekeiért vívott küzdelmei középette állandóan szociális és sovinizta beállított-ságának ellentmondásában őrlődött. Világosan látta a haladás, a fejlődés útját, de visszaborzadt attól a szakadéktól, melyet a reakció, az ellentétes osztályérdek-összeütközésének roppant ereje tárt a nép elé s melybe egy szemrebbenésnyi meggon-dolatlanúság által az egész nemzet belepusztulhat. Bár lapjának néhány hónapi működése után, parasztolvasói szervezésével, forradalmi politikája ráépült széles népi bázisára s maga is számottevő tagja volt a Kossuthot támogató, radikális pártnak, a »törpe minoritásnak«, a külső és belső reakció azonban meghiúsította, hogy ezt a népi bázist a haladó forradalmi erőkkel egybe-kapcsolva mozgósítsa. »Amint a paraszt-kérdés mind égetőbbé és a többség számára kényelmetlenebbé kezdett válni, az eleinte barátságos hangulat vele szemben gúnyos ellenszenvre fordult — írja Szabó Ervin — s felszólalásait minduntalan nevetésre foj-tották. Így semmi befolyása sem lehetett.«³⁵ Életrajzában elmondja, hogy az ország-gyűlés tagjai elszörnyűlködtek, mikor fel-szólalásai közepette »kendtek« címmel illette őket; néma csönd és megdöbbenés állott be a teremben. Úgy érezték, hogy Táncsics-csal a jogait érvényesítő magyar parasztság szállta meg az országgyűlést. Gúnyolódó követársai nem láttak benne egyebet, mint valami, magát politikai porondjukra erőszakkal feltornászó, népbujtogató agi-tátort; ha csak alkalmuk volt rá, nevetséges-sé tették a »félműveltet.« Tény, hogy Táncsics gondolkozása nem egységes, Voltaitól kezdve minden keze ügyébe eső külföldi könyvet is elolvasott, beutazta fél Európát, de — főleg önálló műveiben — nem tudja mindig szak-avatottan használni olvasottságát. Újságja azonban más: itt határozott és közvetlen, problémafelvetésében egyszerűsége, közért-hetősége törekvő. A tények erejével bírja rá olvasóját, hogy a következtetéseket levonva állást foglaljon. Stílusában igazi nép-fia: falusi bőbeszédűséggel kalandozó, ter-jengős, legtöbbször komoly, de nem mosoly-talan; olyan, mint a mesélő parasztember. Távol áll tőle a Nép Barátja keresett parla-giassága. »Forradalmár!« »Vörös republiká-nus!« — hangzott ellene a reakció vádja. Az volt, forradalmár a publicisztika terén is: az általa meghonosított néplapforma, melynek keretén belül negyvennyolcunk történelme visszatükröződik a szerkesztő radikális, pártos állásfoglalása fényében; a lapon — egész élettartama alatt — végig-vezetett, egységes politikai harc a paraszt-ságért, szemben a reakcióval; a szerkesztés »munkaközösségébe« — a közvetlen munka-társakon kívül — magának a társadalomnak,

³² Reform. 1848. ápr. 15. 21—22. l. — V. ö. még Életképek. I. 570. l.: Futó hírek. — Honi Irodalmi Hirdető. 1848. VI. évf. 3. sz. 15. l.

³³ M. U. 1848. 29. sz. 378. l.: Felvilágo-sítás és felszólítás.

³⁴ Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban. Bp. 1949. 300. l.

³⁵ Szabó Ervin: idézett mű. 246. l.

mint a mozgalmak hordozójának, ható és visszaható erőnek levelezők formájában való bekapcsolása, valóban forradalmi újítást jelentettek sajtónk életében.

A parasztlevelezők megszervezésével a Munkások Újsága az általános néphangulat visszhangja lesz, a levelezőrovat pedig vezető főrovattá emelkedik. Sztálin mondja a munkás-paraszt-levelekről szólva, hogy az az egyik legfontosabb hajtóerőt jelenti hibáink feltárásában, a párt és a szovjet építőmunkának a megjavításában. Tancsics is felismerte ennek hatalmas jelentőségét és tudatos szervező, nevelő munkába kezdett lapjában: »Jól tudom én, hogy falusi testvéreim, kivált pedig a földművesek és szegényebb sorsú mesteremberek közt is majd minden helységben találkozok egy-egy vagy kettő olyan, ki a többenél inkább buzgalkodik az ország és a község ügye mellett; a visszaélést, hibát, bűnt szeretné megróni, mit ott körülötte észrevesz, mert érzi, hogy az minden becületes embernek kötelessége; az igazság mellett, vagy valamelyik ártatlanul szenvedő embertársa mellett szót kívánna emelni, de nem tudja a módját vagy nem méri magát az írásra elhatározni, mert azt gondolja, hogy ahhoz valami nagy tudomány kell, hogy az ember újságba ír hasson... Aki nem mer a vízbe menni, az sohasem tanul meg úszni, azért hát bátran fogjon hozzá, aki a helységből valami nevezetes dologról akarja az újság szerkesztőt tudósítani. Csak magát a dolgot, a száraz igazságot röviden, néhány sorban adja elő s észre sem veszi, mikor az írásba jóformán belejő.«³⁶ Csupán két figyelemztetést tartott szükségesnek megemlíteni: ritka sorokban írjanak, hogyha valamit kijavítana, legyen erre helye, a szöveget írják le kétszer s így a megjelenés után összehasonlíthatják a változtatásokat. Soha olyat ne írjanak, mely nem felel meg a valóságnak s mindenki írja nevét az alá, amit közöl. Tancsics levelező munkatársainak nemcsak tanítója, atyjafia is; nemcsak eszűkhöz, szívűkhöz is kíván szólni, érzelmi szálakkal is magához akarja őket fűzni. Megérteti velük, hogy az újság hasábjain egymást nem fogják címezgetni, hanem csak egyszerűen »hallja-e kend« módon fognak diskurálni, akárcsak otthon, a faluban lennének. Elmondja nekik — bár igazán nem kívánczik újsághasábra — hogy nevét Stancsicsról azért változtatta Tancsicsra, mert legkedvesebb gyermeke becézve így szólította és még sok ezer, személyes, fecsegő apróságot.

Először csak szállingózva, később egész áradatban indul meg az ország minden részéből a Munkások Újságába a levél: égető problémákra követelik a szerkesztő állásfoglalását nem egyszer támadó hangon,

erős vita keretében. Nem ritka az sem, hogy a levelezők egymással vitáznak és az alulmaradó a szerkesztő ellen fordul: »Ugy látszik, hogy kigyelmed minden elődi által kohlolni szokott alaptalan rágalmakat sovány lapjába, minden felelőssége mellett is, kész bevenni, talán csak azért, hogy a fél árkus betöltsessék. Lássá kend, én ezen nagyon nem csodálkozom, mert az ilyen maganféle egy iskolás ember is tudhatja azt, hogy a Munkások Újsága a kend fejős tehene, mely, ha ösmeretes sületlensége miatt egyszer el talál vetélni, kend és író társai nagyon megsínylik — de hiszen, elődjének kendtek, csak más becületes embernek hagyjanak békét és ne rágalmazzanak minden ok nélkül, ahogy velem tették.«³⁷ Tancsics válaszában azzal nyugtatja meg a sértődöttet, hogy a szabad véleménynyilvánítást nem szabad a rágalmazással összecserélni. — Nem ritka az újság bírálata sem: nem is olyan különösen jó lap az, csak olyan velünk született igazságokat hoz, amilyeneket a malomban, vagy a tanyán is hall az ember; talán hamisság is van benne, mert olykor, olyan is van »alatta, amit nem olvashatnak mert nincs kiírva, csak úgy magyaráztatik meg s akkor hűlnek el bele.« E levél írója, Vas Antal gereblyési polgár azért is határozatlan a Munkások Újsága megítélésében, mert hallotta azokat a kőszá híreket, melyek Tancsicsot felforgató-zavartkeltőnek, sőt bolondnak bélyegzik, a nép félrevezetőjének hogy elveszítse szabadságát. Tancsics a levél közlésével egyidőben válaszol rá: »Nem akarom én, hogy nekem vakon higgyenek, azt sem akarom, hogy dicsérjenek, én elmondom egyszerűen, mit az egész nép javára igazságosnak tartok; ebben találok egyetlen gyönyörűségemet, fáradságomnak jutalmát. Ami jót beszédemben találnak, azt tartsák meg. Kiki fejtse ki gondolatát, miért tartja ezt jónak, azt rossznak, vagy inkább, mit tart jónak, azt rossznak, aztán küldjék be kendtek újságomba, én szívesen kinyomatom, hogy így aztán egymást felvilágosítsunk, győzzön ami jobb.«³⁸ E levél mögött valószínűleg nem parasztlevelező, hanem a Nép Barátja szerkesztője, Radákovich József, vagyis Vas Gereben rejtőzik, minthogy akkor már javában folytatta Tancsics ellen aknamunkáját. A »Gerebente« nyomvesztőnek változtatta »Antalra.«

A parasztlevelezők számának gyors növekedésével párhuzamosan ismeri fel a vidék harcos orgánumnak jelentőségét, szerkesztőjében igazi ügyvivőjüket. »Kendet a nemeses falukban gyűlölik, utálják — hangzik egyik levélben — kendet újra befogatni szeretnék, azután fölakasztani: azt mondják, kend uszítja a parasztokat a kutyabőrös-

³⁶ M. U. 1848. okt. 10. 18. 1., nov. 3. 47. 1.

³⁷ M. U. 1848. 21. sz. 88. 1.

³⁸ M. U. 1848. 21. sz. 67. 1.: Nyílt levél.

diek ellen, mert kend is paraszt.³⁹ A levelek keltezéséből látható, hogy a szervezés jó volt, mert majdnem az egész országot behálózta. Az aláíráskor: Nagy Sándor, Lóki Mózes, Sinka János, Pap Márton, Gyűszű István, Tűzkű Imre, Boér Antal, Varga Sámuel, Sánta Pál stb. Foglalkozásuk bíró — persze csak »amolyan falusi«, de legtöbbje ilyen és ilyen helybeli »polgár«. Végeztünk stíluskritikai vizsgálatot is annak a megállapítására, vajjon ez a széles levelezőgárda nem fikció-e. A stílus nem minden levél esetében enged meg határozott állásfoglalást, minthogy Táncsicsnak a parasztcsezdé nyelvén fekszik; legfeljebb a vidékeszerinti tájszavak segíthetnek a kérdés eldöntésében. Sok esetben ezek azonban hiányzanak a levelekből; azután azt is tudjuk, hogy Táncsics a tények megfogalmazását »stilizálta«, ha szükségesnek tartotta. Van azonban két súlyos érv, mely a levélfikció ellen szól: az újság tartalmi elemzése folyamán kiviláglik, hogy akár a szerkesztő, akár a levelezők által felvetett problémák a fejlődő vitában egyre differenciáltabb formát és radikálisabb hangot öltenek, tehát a problémák mögött több személy — a levelezők »személye« — sorakozik fel; ennél még nyomósabb a reakciónak a lap ellen indított könyörtelen hajszája, mely nem indult volna olyan erővel, ha Táncsics és lapja elszigetelt jelenség lett volna, ha nem látták volna mögöttük a széles néptömegek fenyegető tornyosulását.

E parasztlevelezőkön kívül Táncsicsnak többi munkatársai — lelkészek, tanítók, jegyzők, ügyvédek, bírák — az egykorú lapok gyakorlott újságírói; ma már a feledés névtelenjei, de 48-ban eszméi ráhatásukkal a haladás zászlóvivői. Miként a szerkesztő, ők sem opportunizmusból vállalták az újságírást, nevüket még akkor is megtaláljuk a lapban, amikor már nyíltan üldözik.

Barsi József lelkészt, a szabadságharc bukásával Olmützben bebörtönzik; Bulcsu Károly ügyvéd, szintén 48-as honvéd; Dienes Lajos hírlapíró és nyomdász, Világos után az ő sorsa is börtön; Dobrossi István ügyvéd nevével már találkozunk; Kenézi Lajos evangélikus segédpap, tábóri lelkészkedése idején is ír a lapba harctéri tudósításokat, ott is pusztul a táborban; Kocsis Imre ügyvéd, maga is egy radikális orgánumnak — a Szabadság, Egyenlőség, Testvériségnek — szerkesztője; Szeberényi László a Kisfaludy Társaságnak tagja, Kossuth Hírlapjának is munkatársa, a Nép Barátja tót kiadásának szerkesztője; Tót Mór, a lap egyik legszorgalmasabb cikkírója; Argay, Garai Alajos, Gerő, Hetessy János Paulics Elek, Vándor Pál, Várfoki, Vecsei Sándor a versírók. Álnéven írnak: Vas

Borona, Hamar Dani, Kancsuka, Vasvilla Zelemér.

Bár a levelezők és az állandó munkatársak a lapszerkesztésben jelentékeny szerepet játszottak, a vidéki tudósítás nem mindig érkezett meg időre és az írógárda sem népesítette be a szerkesztőséget; a munka oroszlánrésze mindvégig Táncsicsé volt. Méltán írta egy levelezője róla Ácsról: »Áldja meg az isten Táncsics Mihályt, kendet a nép istene hívta e pályára, haladjon rajta szerencsésen. A szabad újságlaptól csak a bűnös fél, mint az ördög a tömjéntől; a nép felvilágosításától csak a zsarnok.«⁴⁰

Tovább a forradalom útján

A Munkások Újsága radikális baloldali szerkesztőjének tervszerű politikai programjával indult, melyet »Politikai hitvallásom« címen közzé is tett lapjában.⁴¹ Sarkalatos pontjai: tökéletes jogegyenlőség; mindennemű úrbéri viszonyok megszüntetése; kárpótlást csak a kapjon, akinek a jövedelme csupán dézsma- és robotból származik; gát tétessék a szerfeletti vagyonosodásnak, a vagyontalanok nagy osztályának, a munkásoknak viszont adjanak módot a megélhetésre; az erőszakkal elvett legelők és szántóföldek kerüljenek vissza a parasztsághoz; a pártutók földjeit a nincstelen zsellérek és vitéz katonák kapják; legyen mintegy 10.000 főből álló önkéntes hadseregünk; alsó- és felsőház helyett legyen jogegyenlőségen alapuló országgyűlés; a király lakjék az ország fővárosában; a papi jöszágokat adják el s minden papnak valláskülönbőség nélkül adjon az állam fizetést; a sajtótörvényeket el kell törölni; a választáshoz ne legyen census; a hadseregből minden idegen tisztet el kell távolítani, a hadsereg legyen magyar. — A márciusi vívmányokat nem elég megtartani, tovább kell fejleszteni, a parasztságot, a forradalom osztálybázisát meg kell erősíteni, ki kell szélesíteni. Százaknak és ezreknek kíván újságjával használni, olyanoknak, kik szegénységük miatt sohasem merték remélni, hogy még nekik is lehet igazságuk. Nyilvánosságra hozza majd sérelmeiket, az ellenük elkövetett gazteteteket, hogy törvényes intézkedések történjenek érdekükben. A minisztériumot olyan hivatalnokokkal is el kellene látni, akiknek kötelességük lenne minden újságot elolvasni és a jó indítványokat kijelölni, a sajtóban nyilvánosságra hozott bajok orvoslásának útját előkészíteni és naponként beadni a miniszterelnöknek. Kis jelentőségű lapban is található olyan eszme,

³⁹ M. U. 1848. 10. sz. 43. l.

⁴⁰ M. U. 1848. dec. 19. 23. sz. 93—94. l.

⁴¹ M. U. 1848. júl. 9. 15. sz. 225—227. l.

ami a kormányzásra üdvös lehet⁴². Így akarta Táncsics, a sajtó közvetítésével, a kormányzás ügyében a népet a kormánnyal összekapcsolni és e haladó gondolatában nem nehéz felismernünk »az alulról jövő kezdeményezést« mai eszméjét.

Vizsgáljuk meg a »Hitvallás« első pontját: »Egyenlőség, ez oly világos értelmű, mint a szó: a kenyér; az élehetőség mindnyájunknak tökéletesen egyenlő jogunk van«⁴³ — írja Táncsics ápr. 16-án; nov. 17-én: »Miért kell egyik vagy másik polgárnak 600 ft. jövedelem, vagy annál több? Nem azért, mintha ennyivel be nem érhetné, hanem, mert neki címe, tekintetes, vagy nagyságos címe van. Ezen címnél fogva ő különbözni akar más polgártársaktól. A címzetes embernek pedig dolgoznia nem illik, mert különben csak olyan embernek tartanák, mint a többi. Le a címekkel és a címekkel... ahol egyenlőség nincs, ott minden van, aminek lennie nem kellene.«⁴⁴ Dec. 19-én pedig: »Bennünk, a milliókban van az óriási hatalom, de mind a tiétek, csak tudjatok vele bánni! E hazában nem szabad többé a grófi és bárói címek miatt a zsarnoki kornak maradványait, a vétkeseket kimélni, mert mindnyájan egyenlően csak polgárok vagyunk«⁴⁵ Táncsics — amint látjuk — a megoldatlan központi kérdéseket újra meg újra felveti lapjában, melyeknek sugárkévéjük párhuzamosan fejlődik a történelemmel; mind nagyobb és nagyobb területre vetíti ki a problémát s a modor, mely kezdetben megállapít, tárgyaló, egyre agitatívabb, harsosabb formát ölt, míg végül is ellentmondást nem tűrő fenyegetéssé válik. A szerkesztésnek éppen ez a forradalmi módja és hangja tette a Munkások Ujságát a parasztság biztos fegyverévé és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy olyan pánikszerű félelmet keltett a jobboldalon.

Mi volt a helyzet a »Hitvallás« második pontja: a »Mindennemű úrbéri viszonyok megszüntetése« körül?

Az 1847/48-i pozsonyi országgyűlésen kimondták a parasztságnak a törvény előtti egyenlőségét, a közös teherviselést. Az egyházi rend minden kárpótlás nélkül lemondott a papi tizedről, megszűnt az úrbér és az úrbérpótló szerződések alapján addig gyakorlatban volt robot, valamint a pénz- és terménybeli járandóság. Ez a rendelkezés csak az úrbéres parasztszokra vonatkozott, akiknek hatósági szerződéseik voltak földesuraikkal és nem érintette a magán-szerződéses alapon álló kontraktualista parasztokat, a zselléreket és a majorsági cselédeket, vagyis a parasztság legszegényebb

rétegeit. Magyarországon öt és fél millió, Erdélyben pedig mintegy 700.000 paraszt továbbra is földnélküli marad. Ennélfogva ezen a ponton is tovább kell vinni a forradalom eredményeit. Most már érthető a paraszt-levelezőknek állandó vádja a Munkások Ujságában a földesurak és a kormány felé, hogy a hűbéri viszonyok csak részben szűntek meg. Ez indokolja egyre növekvő földigényüket, mely nem marad meg a pusztá kívánságnál, hanem sok esetben földfoglalással válik. Urbérföldes paraszt és földesúr jogos tulajdonuk megállapítására fölmérési földet s ahol a békés megegyezés lehetetlen volt — márpedig ilyenről visszahangzik Táncsics egész lapja — megindul az úrbéri per, az összeütközés. A perekben az itélkező fórumok összetétele nemesi, ennélfogva a parasztság nem bízhat benne; sérelmeikre legtöbbször törvényes úton orvoslást nem nyervén, foglalásokkal keresték a maguk igazát.⁴⁶ Közben pedig fenyeget a külső ellenség, a haza felett egyre jobban sűrűsödik a fekete viharfelhő... Intelmű a földesuraknak, a kormánynak Táncsics így ír lapjában: »A jövő és már küszöbön álló országgyűlés egyik legfőbb, sőt teljes meggyőződéseim szerint kimondva, legelső kötelessége gyanánt kell tekintenie minden úrbéri tartozást tökéletesen megszüntetni, mert különben az ily földek örökös viszálykodásra szolgáltatnak okot, pedig az országnak semmire sincs oly nagy szüksége, mint békére, egyetértésre. Hiszen, aki most azt indítványozná, hogy az ilyenek földek és azoknak haszonvevői az eddigi állapotban maradjanak: az a polgárháborút indítványozna; az az egyenlőséget lábbal taposná.«⁴⁷

Nehéz a néplap szerkesztőjének a helyzete: az úrbéri törvény a fele úton megállt, viszont a nincstelen paraszt követelése jogos; a másik oldalon e »éltörvényhez« ragaszkodó nemesség, vagy az ezen innenlévő régi földaratók, jobbágsanyargatók tábor. Szíve, esze pedig azt diktálja, hogy a nincstelennek fogja pártját. Biharból azt írja neki az egyik levelező májusban, hogy községükben mintegy 2000 lélek van és mindössze csak 18 úrbéres szesszió földdel bírnak; emellett van csaknem annyi hatodézmás földjük örökös kontraktussal; most meg azzal fenyegetik őket, hogy az úrbéres földeken kívül minden visszaesik az uraság birtokába és dézsmát szorítanak ezekből. »Mi az urak földjét a világért sem kívánjuk elvenni s türelemhez is hozzá vagyunk szokva, de ám a magunkét sem engedjük örömet«

⁴² M. U. 1848. jun. 25. 204—205. 1.

⁴³ M. U. 1848. 36—37. 1.

⁴⁴ M. U. 1848. 61—62. 1.

⁴⁵ M. U. 1848. 93. 1.

⁴⁶ *Ember Gyűző*: idézett mű. 200, 202—205, 210, 223—228. 1.

⁴⁷ M. U. 1848. jun. 4. 153. 1.: Urbér és még sem urbér.

— fejezi be elkeseredetten.⁴⁸ — Táncsics ismeri a törvényt: az úrbéres földeken kívül a többi »vissaeshetika« a földesúr birtokába, abból dézsmát is szedhet, de tudja azt is, hogy ebben az esetben hány földnélküli pusztulna éhen. A törvényellenes út nem járható: megtorló intézkedés jár a nyomában. Egyet azonban tehet: nyilvánosságra hozza századai ügyüket. Nagy Sándor velencei bírót, akit »az úri jogok és a haszonvételek bitorlására-bujtogatás és lázítás« vádjával illetve befogtak, pedig mindössze az volt a bűne, hogy az erdőből kitermelt fenyőtalpakat adott el; a szőke dencsiekét, akik az úrbéri viszonyok tisztázatlanságát, a nemzetör-ségbe való beírás igazságtalan elintézését, a regálék fennállását hánytorgatják; a nagybajomiak legelőltulajdonítását, jobbágy-teleik megnyírbalását; a szadai kontraktualistáknak dézsmával való sanyargattatását és még sok-sok ehhez hasonlót.

Táncsics majdnem mindenegyes levél-kielérésnek végéhez függesztett üzenetében türelemre inti a parasztságot, kérve: folyamodjanak egyelőre elintézésért az igazság-ügyminiszterhez, óvakodjanak a törvény-ellenességtől, hiszen a közelgő országgyűlés megvalósítja kívánságaikat. Az országgyűlés azonban nem oldott meg semmit, Táncsics süket fülekbe dörögte a veszedelmet: az igazságtalanságoktól felingerelt parasztnak népitételeit, megmozdulásait, a belháború fenyegető rémét s azt, hogy nem akad majd egyetlen honvéd paraszt sem. Szavainak nyomtatékosításával közli siklói választóinak levelét is újságjában: »Kend nekünk sokat ígért, de a sokból — mint a kend újságából látjuk — még csak valami sem lesz. Már elmúlt egy hónapja, hogy a képviselők — ha ugyan népképviselők volnának, kik ott ülnek — együtt vannak, mégsem végeztek egyebet, hanem, hogy katonát adjunk s fizessünk; de hogy miért adjunk katonát s miért fizessünk, arról még eddig egy szót sem szóltak. Azt mondják ugyan: a haza veszedelemben van. De, hogy kié az a haza, vagy, hogy mit tarthatunk magunkénak mi, kik Magyarországnak népei vagyunk? kicsoda javadalmakban részesülünk? arról ügylátszik kerül-kendtek a beszédet. Kendtek aligha ismét rá nem akarnak szedni bennünket. Védjük meg előbb a hazát, majd azután... A horvátok Zágrábban nem úgy tettek ám, hanem ők előbb ígérték a népnek, a Bán pedig megjárta az országot és az ígéretet mindenütt kihirdette... Mi hát nem hihe-tünk addig, míg magunkat biztosítva lenni nem látjuk.«⁴⁹ A továbbiakban a siklói levélíró előadja azokat a feltételeket, ame-

lyeknek a törvény által való kieszközlése esetén hajlandók hadbavonulni: az eddig volt úri tartozások minden kárpótlás nélkül örökre eltörültesse; a földeket, melyeket a nép évszázadok óta magáénak vallott s csak néhány év óta ütötték ki belőle, adják neki vissza; a határföldeket osszák szét a parasztnak és a földesúr között; az úri jogok — halászat, vadászat, korcsmál-tatás stb. szabadalmak — vásárjog, révek, vámok — szűnjenek meg; a közmunkákat közadózás után, pénzben végeztessen el az állam. »Száz esztendejénél több már mióta mi fizetjük a porciót mit a robot és dézsma mellett nem tartoztunk volna, ráamegy az már majd hétszáz millióra és most megint milliókat fizessünk váltságért?! akkor jöjj inkább muszká és irtsd ki a magyarországi zsarnok urakat. Osztan még azt is mondják, hogy az övéké volt az egész Magyarországon minden föld, ők fegyverrel, vérrel szerezték. Hát a miénk mi volt? Hát mi, vagy a mi eleink nem katonáskodtak ugyanakkor?... vérünket potomra nem örömszt ontjuk. Ha az insurrectio Kossuth szavaként most mindenre kiterjesztetett, tehát a haszon is kiterjesztessék, különben a magyar arisztokrácia sírját ássa meg.«

A parasztságnak e végső elkeseredésből megszületett, izzó hangú leveléhez a szer-kesztő már nem fűzhet újat, csak annyit jegyez meg, hogy kielésen kívül az országgyűlés elé terjeszti, képviselők elé, akik még ma is úgy dolgoznak, mintha a kíváltsá-gos nemesi osztály volnának — vagy inkább nem is dolgoznak, teszi hozzá le-mondóan.

A háború küszöbön álló veszedelme Táncsicsot is arra készíti, hogy a paraszt-érdekekért vívott harcát és vele a paraszt-mozgalmakat is mérsékelje. A parasztság szervezése nem tud lépést tartani a nem-zetiségek és Bécs szervezkedésével s egy rosszkimeneteli háború még az eddig elért eredményeket is veszélyeztetné. Eltiporni az ellenséget, mert csak ezután következhet el a parasztság szociális helyzetét biztosító győ-zelem. Ez a megfontolás iratja Táncsicsot a parasztságnak: »Az istenre és hazánk szent nevére kérek, hagyjatok fel avval is most, mi fölött többen is civódnak, hogy én ezt, meg azt nem teszem, míg ezt, meg azt el nem intézik. Barátim! mindent egyszerre nem lehet, de egymásután majd igen; hanem az ellenséget, a mi közös ellenségün-kezt kell mindenek előtt megsemmisíteni, csúffá tenni, mert, ha most magunk közt viszázkodunk, a volt földesurak és volt jobbágyok, ez közös ellenségünknek igen jó víz lenne malmára; hiszen ezt mester-ségesen is, éspedig minden módon igyekez-kezték előmozdítani.«⁵⁰ A tenger azonban nehezen ül

⁴⁸ M. U. 1848. jun. 4. 158—159. l.

⁴⁹ M. U. 1848. aug. 13. 21. sz. 313—316. l.

⁵⁰ M. U. 1848. szept. 14. 388—389. l.

el, a parasztságot nem könnyű leszerelni. A veszprémi levelező válaszában gúnyosan kérdi, hogy most a nyolc millió zsellér védje meg a »kutyabőrösök kényen szopott borjai«, fiai helyett a kutyabőrösök búza-földjeit? hol a föld, melyből a zsellér, mint a honmegtartó testület tagja magát és le-
rongyolódott családtagjait táplálhassa? »Ilyeneket fogunk ezután kérdezni kutyabőrösdiék! reszkesetek sötétségnek búvárai, jó fel az igazság napja!«⁵¹

A nincstelenek szívében csordultig a keserűség, ajkukon a megcsalatottságból fakadó szó váddá formálódott, de lelkük melyén él a haza képe, melyről a magyar paraszt épp oly szemérmesen hallgat, mint a szerelméről. Mozdul a szív, és vele a kar is; de mintha szégyenlenék e »gyengeséget«: »ha maga Kossuth jőne is hozzánk ékes beszédével, bizony aligha bírna közülni annyit összeverbuválni, mint Ceglédén, Kőrösön, Kecskeméten. Erre azt mondják kendtek, érzéketlenek, rossz hazafiak vagyunk. Mi is megismerjük, hogy úgy van« — hangzik egy újabb levél. És megint szemrehányás következik, követelés: »ők, a szegény teherhordó nép, hatszázezernek barmai nem is számítottak magyaroknak, most pedig védjék meg a hazát Bécs, a horvátok, a rácok, meg a tótok ellen. A földesurak nem akarták a nekik járó jogos földet visszajuttatni; legalább adták volna nekik a külső ellenségnek, meg az elszökött hazatérőknek hazai földjét. »Hát azért ontsuk vérünket, hogy azok, kik most valóságos hazaárulók, akár kiköltöztek, akár benn vannak az országban, majd, ha mi megtesztítjük Isten segítségével az ellenségtől az országot és békesség lesz, akkor azok a szép madarak haza szállingózzván azt mondassák: de ez az enyém volt ám héj, az enyém is marad ezután is ... Látják-e kendtek, hogy miért nem érezünk semmi buzgóságot a fölkelésre, kendteknek eddigi felszólításaira? Felkelünk igen is; de nem a kendtek felszólításukra, hanem azért, hogy a magyar fajt csakugyan kiirtani nem engedjük; de, ha az isten szerencsés végét engedí érne dolgunknak, akkor majd Kossuth szerint számolunk!«⁵²

Az a hazaszeretet, mely ebből a levélből is kicseng, számos hőstettben sokszorozódott meg a szabadságharc idején. Száz meg száz ezer közhonvéd utána sóvárgó vérét szívta fel Világosig a magyar föld s mint századok óta annyiszor, újra megpecsételte a magyar népek hozzávaló jussát. Álljon itt is Sándor Pálnak általunk már idézett művében kifejtett szép gondolata hősi népünkről: »Ma, amikor az elnyomás bilincseit lerázta magáról és a többi szabad

népek milliós táborában a béke megszilárdításáért és a szocializmus felépítéséért dolgozik, megszázszorozza erejét a Habsburg-elnyomók mai örökösei, a háborús uszítók, a megdöntött kizsákmányoló osztályok maradványai ellen vívott harcában. Ehhez a küzdelemhez lelkesítő példaként állhat előtte évszázados, harcos multja és benne száz év távlatában az a sorsdöntő időszak, amikor a munkásokkal együtt állt ki következetesen a nemzeti függetlenség és a demokratikus haladás védelmében.«⁵³

Negyvennyolc őszén, mikor a fentidézett levél íródott, a parasztozsgalmak előlőben voltak; kisebb-nagyobb szigetekben izolálódott jelenségek, melyeknek nem volt idejük, alkalmuk forradalomra összetevődni, mert a hatóságok nyomban felléptek ellenük. Hiszen minden gyanúsak látszó megmozdulásukat figyelték és nyomban jelentették a Honvédelmi Bizottmánynak. Egy ilyenről éppen a Munkások Újságával kapcsolatban kell szólnunk. 1848. dec. 3-án Hunkár Antal veszprérmegyei kormánybiztos Kossuth Lajosnak, a Honvédelmi Bizottmány elnökének az újoncállítással kapcsolatos balatonfőkajári zavargásokról adott jelentést: egy ember a templomból kitódulóknak azt kiabálta, hogy addig, míg az urakat ki nem irtják, nem lesz béke az országban. Harmadnap már megtaszgálták az újoncállító szolgabírókat és emberekre támadtak otthonaikban. Hunkár négyet rögtönítélőszék elé állított, ezek azonban azzal mentegőzték, hogy az urakra vonatkozókat Táncsics újságijából vették. Hunkár jelentésében rámutat arra a veszedelemre, amit Táncsics lapja a nehéz időkben jelent: éppen azokat a milliákat zavarja fel és vezérli elégületlenségre, melyekre most leginkább támaszkodhatunk; akaratlanul is a kamarilla kezére dolgozik, »hátha még, mint Lengyelországban, a fejekre is pénzt teszen a kamarilla, vagy azt kiáltja ki: mindent odaengedek a népnek szabad nyereségre. — Táncsics folyóiratának tehát valamely jó módon gátot kellene vetni.«⁵⁴ A Honvédelmi Bizottmány e jelentést — tagjai első felindulásának hatására — a maga egészében, a kormány hivatalos lapjában, a Közlönyben hozni akarta, mindjárt rámutatva a sajtó irányában foganatosított represszív eszközök okára, arra, hogy Táncsics lapja tartozik a kártekon organumok közé, lap, »amelytől éppen természeténél fogva is jót vártni jogosítva volna a nemzet.«

Kossuth azonban a jobbbold nyomása ellenére sem engedélyezte a közzétételt, ellenben a jelentést áttéve Madarász László rendőrminiszterhez dec. 24-én, utasította,

⁵³ Sándor Pál: idézett mű. 204. l.

⁵⁴ Orsz. Levéltár. Orsz. honv. biz. lvt. 4513/1848. sz.

hogy hívassa magához Táncsicsot, hozza tudomására a jelentést azzal a figyelmeztetéssel, hogy »a legelső hasonló alkalommal őt, mint a szabadság és országos függetlenség megvédésének akadályozására a kamarilla érdekében lázítót, törvény elibe fogja a kormány állítani.«⁵⁵ — A kossuthi átiraton Madarász feljegyzése: »Itt lévén Táncsics, belátva a multkoraiak rossz hatását, jövőre nem fog ilyesre okot adni.«⁵⁶ Táncsics nem is sejtette e kihallgatása alatt, hogy ígéretét milyen könnyű lesz megtartani, hogy Hunkár jelentése csak egy vékony szála annak a sűrű hálónak, melyet a reakció, gyáva ellenségei, hirlapi vetélytársa, a Nép Barátja az ő befogására szőttek; a vészharang már megkondult lapja felett.

Tagadhatatlan, hogy a Munkások Ujsága működése idején, az öntudatra ébredt és öntudatában megerősített parasztság, forradalmi útra lépett: a fennálló birtokrendszert sérelmesnek érezte, ezen keresztül a társadalmi rendet is, mely nem törekedett ennek orvoslására, ezért kellett szembehelyezkednie vele. Mozgalmainak célja volt szétrobbantani azt az ellentmondást, mely antiszociális helyzete és törvénybemerévitelt léte között feszült. A forradalmi úton meg kellett állnia, mert elszigetelt megmozdulásai nem tudtak egységre forni, mert — bár voltak soraiból támadt és helyi értelmiségi vezetői — Táncsics, távol ezektől, távol a parasztságtól — egy érintkezési lehetőségre, a Munkások Ujságára korlátozva szervezhette csak őket. A forradalom kiépítéséig pedig egyetlen embernek beláthatatlanul hosszú és küzdelmes az útja. Elvitathatatlan Táncsicstól azonban, hogy néplapja hatalmas fordulópontot jelentett forradalmi fejlődésünkben.

»Gát tétessék a szerfeletti vagyonosodásnak, a vagyontalanok nagy osztályának, a munkásoknak viszont adjanak módot a megélhetésre!« — ragyog a maxíma arany betűkkel Táncsics »Hitvallásában«. Munkás: e fogalom Táncsics korában még meglehetősen tisztázatlan nálunk. Ő is bizonytalanul használja: munkás a paraszt, a mesterember, de az író, sőt a művész is; máshol a »kétkezi«, vagyis, aki két keze munkájából él. Ami a munkáskérdést illeti, lapjában úgyszólván csak érinti; egy esetben, a nyomdász munkásokban foglalt határozott állást. A céheket eltörlőni kívánja, mert az iparfejlődést gátolják, az egyenlőséget csökkítják; ha valaki nem ért mesterségéhez, annak ügyis kárát vallja, ahhoz a céhnek semmi köze. Nem egyszer hangzik lapjában nevelő szót a munkásokhoz: legyenek lelkiismeretesek a szakma elsajátításában, de a munka kivitelében is;

ne igérjék annak elkészültét, ha nem tudják az időt betartani s végül ne »csigázzák föl az árát«, mert csak úgy lesz hitelük és megrendelőjük. A »szózat« azonban nem egyoldalú: rámutat a megrendelők hitványságára is. A nemes bolthajtások kapuja alá százszor is el kell mennie a munkabéért s miután jóéjszakát kívánt a huszárnak s tán még az úrfi kiskutyájának is, jó hogy nem kell »huszárgarassal« — azaz jó 12 az ülepre — eltávoznia. Így falun. A városban? »A nagyságos asszonynak gyomorgörce van; vagy az úri vendégek miatt nem lehetett az uraságot zavarni, vagy nem öltözött fel, déli álmát aludta, náthában szenvedett, nem volt otthon és nem volt otthon még tízszer...«⁵⁷ Mesterembernek és megrendelőjének ezen egymással szemben tanúsított magatartását nem indokolja csupán »hitványságuk«, az ok a forradalom nyomában járó gazdasági krízisben keresendő, mely a hazai tőke visszavonulását, a céhbéliek és a munkásság válságát, nyomorának betetőzését eredményezte. Ez a gazdasági helyzet megmagyarázza a munkásságnak készséges csatlakozását a forradalomhoz és bérmozgalmaikat. A különböző szakmabeli munkások sikeres béremelési harcai közül Táncsics csupán a nyomdászokéval foglalkozik: »Lapom a munkások nagy osztályának érdekében adatik ki, tehát kötelességemnek ismerem a budapesti könyvnyomó munkások a minisztériumhoz beadott kérelmét is benne közzétenni, mi eképen következik...«⁵⁸ A beadvány főbb pontjai az általuk megszabott ár elfogadtatása, a 10 órás munkaidő, a gyorsajtok korlátozása, az öreg munkások munkakönnyítése s az általuk választott bizalmiak elismertetése. Kérésük méltányosságának bizonyítékaira: a nyomdatulajdonosok 130%-os nyereségére s az ő örökös alárendeltségükre is rámutatnak. E közlemény előjátékát Táncsics önéletrajzában leírja,⁵⁹ elmondva, hogy mint nyomdatulajdonos, nyomdászainak jobb fizetést adott, mint a többiek; ennek híre ment s a többi nyomdászokban is felébredt a vágy főnökeiktől nagyobb fizetést követelni. Ügyükben hozzá fordultak pártfogásért s a miniszternél közbenjárásért. »A Munkások Ujságában szolgáltam fel ügyükben; föllépésemet érdekében siker koronázta; mert Klauzál Gábor ipar- és kereskedelmi miniszter a nyomdászokat és segédeiket értekezletre hívta össze, mi a városházi teremben tartott meg. Én is megjelenve, itt is a nyomdász munkások érdekében, az ő javukra szolgáltam fel; s ennek következtében fizetésük javítása

⁵⁷ M. U. 1848. júl. 30. 18. sz. 282. l., szept. 17. 31. sz. 394—396. l., szept. 21. 32. sz. 406—407. l.

⁵⁸ M. U. 1848. máj. 7. 88. l.

⁵⁹ Életpályám. Bp. 1949. 247—248. l.

⁵⁶ Orsz. Levéltár. 1848/49-i rendőrmínisztérium iratai. 543/1848. sz.

határozottatott el... a gazdag nyomdatulajdonosok ellenségeimmé lettek, de az összes munkás személyzet irántam viseltető hálából a 'nyomdamunkások atyja' díszes címmel tisztelt meg.»

Sem az előzmény, sem a siker kivívása nem volt olyan egyszerű, ahogy Tánácsics vázolja. A pesti nyomdászok példaképei bérharcukban a prágai, brünni nyomdászok voltak, mégpedig a pozsonyiak közvetítésével, akik ápr. 23-án levelet intéztek pesti szaktársaikhoz, melyben sorsuk megjavítására, nemzetközi kapcsolatok megteremtésével, összefogásra és megmozdulásra buzdítják őket. Ehhez járult Tánácsics közreműködése adathozzájárulás, a kérelemnek magyar megfogalmazása, lapjában való közlése és a tárgyalásokon való részvétel formájában. A nyomdászárak kalkulációjához szükséges adatot Tánácsics a Munkások Ujságának költségvetése alapján készítette, eszerint egy-egy szám, vagy ív 3000 példányban 37 östöt ft. 54 kr-ba került.⁶⁰ A beadványt a nyomdatulajdonosokkal való többszörös tárgyalás követte; az, amelyen Tánácsics is megjelent, az utolsó egyeztető tárgyalás volt. Végül is megkötötték az árszabályt: Magyarországon az első kollektív szerződést. A sajtó megtelik a nyomdászok háianyilatkozataival az ügyüket oly energikusan képviselő minisztérium, a »készséges« főnökök iránt és »szívből mondanak köszönetet Tánácsics Mihálynak, az igazlelkű néppártnak, aki mindenütt közreműködik, ahol a proletariátus szenvedéseinek egyhítéséről van szó.«⁶¹

A nincstelenek újabb hálás szeretetet, a birtokos nemesség és most már a tőkés, nyomdatulajdonos polgárok is gyűlölséget sugároznak Tánácsics felé: a háló megint összehúzóerőt.

A szakmunkások közül még a fegyvergyári munkásoknak szentel cikket Tánácsics. Késő ősszel, nov. 28-án szótartot intéz hozzájuk, rámutatva a gyárban tapasztalható ármánykodások és visszaélések igazi okára, mely a külső és belső reakció aknamunkájában rejlik; egyúttal kiemeli munkájuk hatalmas jelentőségét a haza védelmében, egyenlő az azokkal, akik csataszorban küzdenek és jutalom is olyan illet meg őket, mint a harci győzelmeikért. »Ha ti fegyvert nem szolgáltattok, nem győzedelmeskedhetek. Feledjétek, barátim, az eddigi méltatlan-

ságokat, kellemetlenségeket, hisz tudjátok, hogy a hadseregnél is többféle ármányok történtek, de hős testvéreink ott azért nem csüggednek.«⁶² E cikk természetesen nemcsak a fegyvergyári munkásoknak szól: intelem volt a kormánynak — mint a Munkások Ujságában minden közlemény — kísérje kettőzött figyelemmel a reakciót, mert ha éppen a fegyvergyárban rakja meg tűzfészket, a fegyverek itthon sülnek el és az ellenség helyett a hazát találják. E gyár munkásainak »jutalmazását«, magasabb bérézésüket éppen olyan fontosnak tartotta a szerencsés hadviselés, a győztes háború szempontjából, mint a közhonvéd-parasztság úrbérekveteléseinek a teljesítését; hiszen csak a megelégedett munkás fokozza teljesítményét, csak így remélhető fegyvergyártásunk fokozása.⁶³

A munkásmozgalmi irodalomban találkozzunk olyan feltevessel, mely szerint »Tánácsics a munkásmegmozdulásokat, ha jóakarattal is, de kívülről szemléli, nem igyekszik azokat fejleszteni, lapjában a parasztságnak (a nyomdászkövetelések kivételével) e mozgalmakról nem ad hírt« azért, mert tart a munkásság önálló politikai fellépésétől, a lázongás terjedésétől, attól, hogy átcsap a falvakra.⁶⁴ Véleményünk szerint az eddigiekből következik, hogy Tánácsicsban ilyen aggodalom nem élhetett; hiszen — bár újságja elsősorban a parasztságé — címénél fogva legió olvasót találhatott a mozduló munkásságban is, és ha nem is nekik szóló közvetlenül, ösztönzésükhöz, öntudatosulásukhoz hozzájárulhatott. Inkább arról lehet szó, hogy a munkások kicsiny, osztályá még nem alakult csoportját nem találta politikailag olyan fejlettnak a még zsarát-nokokban izzó, kihűyni készülő feudalizmusunk korában, szemben az évszázadok óta felszabadulásáért küzdő jobbágysággal, hogy összekapcsolva őket a parasztsággal, velük is kiképeztesse a forradalom bázisát.

A Munkások Ujsága eddigi boncolásának eredményei is már világosan mutatják, hogy Tánácsics milyen izoláltan állt parasztpolitikájával még a radikális baloldaliak közepette is. Ez szorosan összefügg az első népképviselői választásokkal. A választás előtt már jóval, erős agitációba kezdett a lap a cenzus nélküli választások mellett olyan követek érdekében, »akik független és feloszthatatlan Magyarországot hisznek és akarnak, a jogegyenlőség elvét vallják, azt, hogy a fölségiség a nemzetnél van, hogy magyar vér csak Magyarországról folyhat; progresszív adózást, magyar hadsereget, a papi vagyoni államosítását, a papok állami fizetését, a katolikus egyháznak bizonyos

⁶⁰ *Mérei Gyula*: Munkásmozgalmak 1848—49-ben. Bp. 1947. 7—35. l. — Tánácsicsnak ezen adatközlése újabb tanúbizonysága annak, hogy a néplapszerkesztés épencsak megélhetését biztosíthatta.

⁶¹ *Nemes Dezső*: A munkásság az 1848—49-es forradalomban. — Forradalom és szabadságharc. 1848—49. idézett mű, 289—294. l.

⁶² M. U. 1848. 17. sz. 69. l.

⁶³ M. U. 1848. 19. sz. 77. l.

⁶⁴ *Nemes Dezső*: idézett mű. 294. l.

reformjait, a főrendi tábla megszüntetését kívánják, nem vállalják a státusadósságot és mindent megtesznek az ország gazdasági felemelkedéséért, hogy a dolgozó társadalom megélhetése biztosítva legyen.⁶⁶ Remélte, hogy az új képviselők majd segítenek a rossz törvények megsemmisítésében, a jók kinövéseinek megnyirbálásában. Mindenki választó és választható! — hirdette. E számitásból csakhamar kiábrándult: a választásoknál nem a demokratikus erők győztek. A baloldal prominens képviselői, Madarász és Vasvári is csak úgy tudták elképzelní az országgyűlést, hogy abban az eddigi reformküzdelmek során kipróbált nemesi ellenzéknek kell vezető szerepet vinnie. A követek zöme a középbirtokos nemességből került ki s a 450 képviselő közül talán 30 tartozott a radikális nemesi balszárnyhoz Madarász Lászlóval, Perczel Mórral és Teleki Lászlóval az élén. Az a néhány új ember, akikhez Táncsics is tartozott, vagy eszköze lett a birtokososztályok többségi politikájának, vagy magára maradt, mint Táncsics. A baloldal többsége — kevés kivétellel — a reakció elleni harcot csak nemzeti vonalon képviselte. E »törpe minoritással« szemben a többség természetesen Batthyánynak és nem Kossuthnak a politikáját támasztotta alá, sőt megkísérelte minden eszközzel Kossuthot is inkább Batthyányhoz, mint a baloldal felé közelíteni. A baloldal bukását a választásokon, a jobboldal választási csalásai mellett az okozta, hogy semmi kapcsolata nem volt úgyszólván a parasztsággal.⁶⁷

Így azután érthető, hogy állandóan kisebb-ségekben és harcban vannak az országgyűlés többségével. Így az olasz segély kérdésében is: »Az volt a kérdés, segítsük-e Ausztriát az olaszok ellen? — olvassuk a Munkások Ujságában — akik azt mondtuk, hogy semmi közünk sincs ahhoz, miként végzi be Ausztria az olaszokkal igazságtalanul kezdet háborúját, csupán 36-an valánk.«⁶⁸ A kormány viszont késznek mutatkozott, felhozva indokl, hogy Ausztria majd segít viszonzásul a rác és illír lázadás lefékezésében. Akkor meg niinek kért a kormány 200 000 katona kiállításához 42 millió forintot? — veti fel a kérdést Táncsics.

Ugyanezt a rossz, következetlen és célhoz nem vezető politikát látta Táncsics a katonakerésben, mely hosszú vitát váltott ki az országgyűlésen. A júl. 11-én az

országgyűlés által óriási lelkesedéssel megajánlott önálló magyar sereg megszervezését augusztusnál tovább már nem odázhatta el a kormány. Augusztusban viszont arról kezd az országgyűlés vitázni, hogy a hadsereg magyar legyen-e, vagy német. Táncsics lapjában pirulva írja, hogy ez egyáltalán meggondolás tárgya lehet, szégyene lesz a magyar országgyűlés évkönyveinek, melyek örökre megörzik. »Aki az szavaztunk, hogy egyetlen egy katona se állíttassék német lábra, 117-en vagyunk« — a többség Mészáros Lázár hadügyminiszter javaslatára: mely szerint a meglévő hadsereg német, az újonnan szerveztettek magyar lábra állíttatnak.« Ehhez járult még a miniszterelnök, Batthyány érvelése: azoknak a képviselőknek a szavazata, akik teljesen magyar katonaságot kívánnak, azért sem fogadható el, mert a király ilyen törvényt nem szentesítene. »Mégis szörnyűség a márciusi napok után a miniszterelnöktől ilyet hallani!« — kiált fel megbotránkozottan. Táncsics világosan felismerte a miniszterelnök és kormánya többségének ezen intézkedésében a Bécs felé tett gesztust s lapjában első ízben folyamodik a gúny és a karikatura fegyveréhez. »Számadás a választóknak« címen a reakciós képviselők szájába adja a szót: »Lelkünk mélyéből örülünk mi annak, mily elragadtatással fogadjátok e dicső munkánkat. Ha semmi másért nem, ezért bizonyosan megérdemljük az egész világ becsülését. Csak azt sajnáljuk, hogy a törpe baloldal ebben is akadályozott és nem az egész hadsereg állhat ily derék német lábra. A minisztériumnak ez nagy bajt fog okozhatni, mert majd a kiállítandó ujoncok közül senki sem akar magyar lábú katona maradni, hanem mindenki csak német lábra kíván állíttatni. Hja, de mi nem tehetünk róla, köszönje a minisztérium majd a törpe baloldalnak.«⁶⁹ A Munkások Ujságának azon a laptkrénn, mely a cikket hozza, található a »német lábra állított magyar katona« karikaturája; szövegközti fametszet 4×11 cm méretben, szígnálva nincsen. A magyar címerű csákós, zsinórozott dolmányos, huszárbajszos magyar katona derekától német farkú frakkban, térdnadrágba bujtatott, papucsos löcslábakban folytatódik, vállán borjú, kezében lábhoz helyezett, szuronyos puska. Alatta felírás: Sajtópör. A karikatura valóban nem hangolhatta szelid mosolyra a reakciós jobboldalt, mert rámutatva áruló politikájukra, feltárta azt az ellentmondást, amely az ő és a haladó, radikális baloldal célkitűzései között feszült, az ingadozók, tájékozatlanok szeméről lefejtette a hályogot, a közvéleményt ellenük

⁶⁶ M. U. 1848. jún. 4. 143—148. l.

⁶⁷ Mód Aladár: Pártharcok és a kormány politikája 1848—49-ben. — Forradalom és szabadságharc 1848—49. idézett mű. 35—39. l. — v. ö. A magyar nép története. Bp. 1951. 247. pp.

⁶⁸ M. U. 1848. júl. 30. 275—280. l.

⁶⁹ M. U. 1848. aug. 20. 23. sz. 332—333. l., aug. 24., 24. sz. 343. l., aug. 27., 25. sz. 349. l., aug. 31. 26. sz. 358—359. l.

hangolta. A baloldalt viszont még öntudatosabbá, ellenállásra, harcra későbbé tette. Ez a karikatura tulajdonképpen változata a Lauka Gusztáv forradalomszülte élc lapjában, a Chariivariban »Magyar katona német lábra« felírással, 24×35,5 cm méretben, litografiával, Szerelmey Miklós által készítettnek. Szerelmeyé eltér az arcon alkalmazott gúnyos mosoly, a német frakkfarkak elhagyása, a nadrág meghosszabbított szabása és az alak mögött húzódó árnyék által;⁷⁰ mindamellett kétségtelen, hogy a Munkások Újsága karikatúrája innen vette eredetét. Felvetődik a kérdés, hogy Táncsics, egyébként illusztráció nélküli lapjában, miért alkalmazta a képet. — Március 15. után a sajtóorganumokkal párhuzamosan megindult a képek özöne is; az egykorú Pesti Hírlap szerint: »arcképnek, torzképnek, gúnyrajznak van a forradalom városa nagy bőségeben s a sajtó mindezekben még felszabadulásának napjait ünnepli.« Az egyre élesedő ellenzéki és reakciós politikai harc pedig az eddig öncélú, »gyönyörködtető, izlésnemesítő« illusztrációt politikai fegyverré kovácsolja.⁷¹ A karikatúraáradat még magasabbra szökken az országgyűlés megindulásával és éppen a katonakérdés vitája során lát napvilágot a reakciónak egy, a radikálisokat és köztük Táncsicsot támadó gúnyképe. »Az országgyűlésnek mindjárt elején egy torzkép jelent meg, névtelenül ugyan, de közbeszéd volt róla, hogy Andrássy Manó gróf rajzolta volna — írja erről Táncsics — Államszerkezet ábrázolt, elül hamba fogva két ló: én és Perczel Mór; a kocsibakon Nyáry Pál disznó és Madarász Lajos majom, oldalt Patay József vasvillával a lovakat biztatta; a hátulsó bakra Bezerédy István iparkodik fölkapaszkodni. Arcképeink tökéletesen jól voltak találva.«⁷² Valószínűleg erre a torzképre válaszolt a Munkások Újsága »német lábra állított magyar katonája«, mert a Népelem és Radicallap szerkesztője, Mérei Mór 1848. aug. 25-én így ír barátjának, Modrovits Ignác rácalmási főszolgabírónak: »Nemzetgyűlésünk rossz helyzete, honügyünk nyilvános árulása annyira felháztá kedélyemet, hogy keserűségemben azt sem tudom, mit írtam utolsó levelemben... nem tudom azt sem, miképpen foghat a katonaság kiállításá történni, ha megtudja az ország, hogy német lábra állítatják... Sok érdekes caricatura készül, ha tetszik, megveszem számodra s időszakonként leszállítgatom... A mai caricaturában eredeti

képekben vannak Madarász Laci majom — Nyáry Pali disznóbórbén — Bezerédy Pista törpe — Patay bérés — Perczel Mór — sőt Táncsics számárbórbén.«⁷³ A szerkesztő Táncsics hamar felismerte azt az erőt, mellyel a kép agitációs munkájában támogathatta volna, azonban a »szegény néplap« nem engedhette meg magának az illusztrációt még akkor sem, ha az egyszerű szövegközti fametszet.

Mondottuk, hogy a Táncsics- és Szerelmey-féle karikaturaváltozatnak a felírásában is van eltérés: Táncsicsén »Sajtópör« áll. Igen, de mit akar ez mondani, hogyan függ össze a cikkel, képpel? A gúnykép, vagy a cikk sajtópert vonhat maga után? Nem valószínű, ahhoz mindkettő túlságosan is ártatlan. Viszont még ugyanezen számban, ahol cikk és kép megjelentek, Táncsics egy »Sajtópör«-nek címzett kis híradásban közli, hogy azt rebesgetik róla a városban, ellene sajtópör készülődik. Álhírnek tartja, mert ő csak hazaszeretetből, haza és társadalom javára ejtett ki szavakat. »Már pedig pörbe, vagy törvényszék elé csak akkor lehet valakit idézni, mikor valami ártalmat akár a státusnak, akár egyes embernek okozott... Boldog isten! — kiált fel — mennyi tennivaló van most, hogyan juthatna valakinek eszébe sajtópör!«⁷⁴

Ami a sajtóvétséget illeti, az nem volt ritka a márciusi napok után sem. A radikális sajtó felelmes képviselője, Pálfi Albert már megismerkedett a sajtóperrrel lapjának, a Március Tizenötödikének megindulása után alig két hónappal.⁷⁵ Természetesen, a radikális sajtón verték el mindig a port, hiszen főleg az nem volt a kormánnyal megelégedve, az »lázított« ellene. A kőszá hír, ami Táncsicsnak sajtóperréről a fülebe jutott, nem volt alaptalan, sőt a feljelentettek között volt »kedves elvi komája«, az imént emlegetett Március Tizenötödike is. Egyet azonban nem sejtett senki, tudniillik a feljelentés értelmi szerzőjét; arról csupán a bennfentesek tudták, hogy az maga István nádor, a király helytartója. A feljelentést Deák Ferenc igazságügyminiszterhez intézte a nádor: »Kedves Miniszter Ur! az ide mellékelt két rendbeli újság lap megjegyzett szakaszai olyanokat foglalnak magukban, miket a sajtószabadsággal a sajtótörvény értelmében megegyeztetni alig lehet. Felszólítom ennél fogva Minister Urat, hogy engem afelől: tétetett-e Önnek ezek, mint sajtóvétségek iránt jelentés, és történt-e ennek

⁷⁰ Charivari (Dongo). 1848. aug. 23. 16. sz. 63. l.

⁷¹ D. Szemző Piroska: Képzőművészetünk és a Pesti Hírlap. 1841—1849. — A magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve 1951. Bp. 1952. 135—137. l.

⁷² Táncsics: Életpályám, idézett mű 258. l.

⁷³ A forradalom és szabadságharc levelestára, idézett mű. 399—400. l.

⁷⁴ M. U. 1848. aug. 31. 26. sz. 359. l.

⁷⁵ Reform. 1848. máj. 25. 15. sz. 118—119. l. Március 15-dike perbe idéztetett. — Júl. 11. 20. sz. 158—159. l. — Újvilági: Pálfi sajtópere.

folytán amiatti törvényes eljárás és büntetés végett intézkedés? értesíteni ne terheltesek. Budán Aug. 29-én 1848. — István nádor k. helytartó.⁷⁶

A mellékelt kétféle újságlap megjegyzett szakaszai: Munkások Ujsága. 1848. aug. 24. 24. sz. 337—342. I. Tót Móríc: Boldog isten hová jutottunk? c. cikke, valamint a Március Tizenötödike. 1848. aug. 24. 139. sz. harmadik hasábján az »Értjük itt magát a királyt« sorú bekezdés. A »Boldog isten, hová jutottunk!« címet Kossuth Pesti Hírlapja használta először egy, az Augsburgi Zeitungban megjelent, és Bécsből sugallt magyarellenes cikke válaszul — s mint oly sok egyéb Pesti Hírlapban közzétett gondolat, szállóigévé vált.⁷⁷

Aljjanak itt az inkriminált cikknek azok a sorai, amelyeket a nádor feljelentéséhez mellékelt lappéldányán pirossal aláhúzott: »A honvédek Pécsét meztőláb vannak, és fegyver nélkül; ezekre nincs pénz; de van a miniszterelnök számára 20 ezer forint, noha ő semmit sem tesz; van az ő asztalára 20 ezer forint, van eszem iszomra hónaponta két ezer ezüst forint! A haza védelmére pénzt szedegetnek és a szegény ember oda adja utolsó fillereit is, de a nagy urak, a palatinus és a király mit sem adtak. A haza védelmére nincs elég pénz, a só árat leszállítani nem lehet, de van a király számára 3 millió forint, a ki felénk sem jön, a kinek emberei (sőt mondják, hogy testvére) lázítják ellenünk a rácsokat anélkül, hogy ő a 3 millió forintos király, csak bele szólna is. Itt van a kétszáz ezer forint fizetésű palatinus, és mit tesz azon sok pénzért, melyet ily átkozott szűk időben adunk neki? Semmit. . . A király és palatinus, ha már fizetjük őket, mindent elkövessenek a békeesség helyreállítására, s az ország népének boldogítására; vagy, ha már ők maguk nem akarnak vele vesződni, legalább oly emberekre bizzák a haza megmentését; és nem ilyenekre, kiknek némelyike csupán gavalérkodni, enni-inni, országgyűlésen az asszonyokba bámulni, kocsikázni és a haza ellenségeivel kacérkodni tud. . . Mindezekből a tanuság az, hogy 1. a minisztérium úgy, ahogy most áll, hazánkat a veszélytől megmenteni alig bírja, 2. hogy tehát a minisztériumnak másképp kell alakulnia. . . Magyarok! . . . De ki fog benneteket vezérelni? . . . A nép megváltói mindig magából a népből támadtak. . . Ne higgyétek pedig magyar testvéreim! mintha nem más, hanem csak ezen minisztérium amint van, menthetné meg a hazát ő arra elégtelen, noha nem hiszik róla, hogy szánt szándékkal taszítja hazánkat a veszélybe. Hiszen ő a

régi prókátoros és táblabíró korból való, beleszokott a régi rosszba, újat pedig meglet ember nem könnyen tanul. . . A nemzet öröme és bizalma közt vette a hatalmat kezébe, most pedig senki sem bízik benne más mint a pecsovics, kinek a kezére dolgozik és senki sem örül neki más, mint ellenségeink és a hivatalhajhászó táblabírák. — Deák Ferenc a »Táncsics-ügyet« kiadta elintézés végett álladalmi titkárnak azzal, hogy »Ő cs. k. Fensége a Nádor kir. helytartó két rendbeli hírlapot, nevezetesen Március 15-ke 139-ik és Munkások Ujsága 24-ik számát azon felszólítással teszi át: hogy arról értesítések, vajjon tételt-e ezek, mint sajtóvétségeket magokban foglalók iránt jelentés, s ha igen, történt-e ennek folytán amiatti eljárás és büntetés végett intézkedés?« — Az államtitkár még ezen az aktán kiadja: »Válaszoltassék: hogy a Munkások Ujságában megjegyzetteknek törvény útján megrovatása iránt már történt innen intézkedés (2085. e. sz. a.), ami azonban a Március 15-ében foglalt kérdéses tételt illeti, sajtóvétségi tárgyalásra az nem látszik alkalmatosnak lenni.« Az akta tehát elindult hivatalos körútján, azonban a történelem kereké sem állt.

A Munkások Ujságának e cikke kétségtelenül a radikálisoknak kemény és nyílt hadüzenete volt: az országgyűlésnek, a kormánynak, sőt a királynak üzent hadat. A baloldal ekkor már világosan látta, hogy Metternichet Batthyányékban megint csak a reakció követte: eben gubát cserélt. »Ti falusi barátim, alkalmasint sokszor gondoltatok már ezt: ugyan mi lehet az a reactio. Mikor azt mondják: a reactio ezt meg ezt teszi, úgy kell érteni, hogy azon gonosz emberek, a mi ellenségeink teszük, kik a régi szolgaságot akarják visszahozni — oktatja Táncsics a falut — És ezt ők mindenáron képesek tenni. . . hát biz azok nem mások, mint amaz országnymorgató gaz Metternich cimborái.«⁷⁸

A »cimborák« pedig nem jól viszik a dolgokat; talán még státusadósságot is vállalnak, amit nem is mi csináltunk, amit Ausztria úgy követel rajtunk, mint valami útonálló: »fizess 200 millió forintot, akkor lecsillapítom az ellenetek lázadt oláhokat, tótokat, rácsokat.«⁷⁹ Innsbruckban azt hirdeti, hogy a magyarokat még egyszer meg akarja hódítani. A kormány pedig úgy felel erre, hogy folytonosan Bécsbe, Innsbruckba futkos és alkudozik a »gazemberekkel«, haboz, kételkedik, nem bízik a nemzet erejében, nem ismeri a nemzet szellemét, óhaját, tehát nem mer, nem tud úgy működni, ahogy az a szabad nemzet független és

⁷⁶ Orsz. Levéltár. Belügymin. Álladalmi titkár. 1848. Fontes 24, Positio 3, 7.

⁷⁷ Pesti Hírlap. 1844. 321. sz. 61. l.

⁷⁸ M. U. 1848. aug. 10. 20. sz. 306—307. l.

⁷⁹ M. U. 1848. árp. 23. 56—57. l., szept. 3. 27. sz. 362. l., szept. 7. 28. sz. 372—373. l.

önálló minisztériumához illik. Csinálhatott volna bankjegyeket, készíttetett volna fegyvereket és büntette volna meg maga rögtön a lázadókat. Ehelyett nem tiltotta ki a német bankokat és megtűrte a német tiszteket a hadseregben, ezért lett Szent-Tamás is. A képviselők sem működtek jobban és nem is lehetett tőlük jobban remélni, mert az »oly rövidlátóktól, kik a kormányintézkedéseket helybenhagyják, jó nem várható.« Végül is Táncsics vádoló, tetemrehívo cikkei gúnyba fulladnak; megint az országgyűlés jobboldalának szájába adja a szót, akik számadást tesznek a választóiknak: »Mi már eddig is nagy dolgokat vittünk végbe, nem tehetünk még meg mindent, de annak nem mi vagyunk okai, hanem köztünk vannak néhányan, azok a szerencsétlen törpe minoritások, azok mindenben gáncsokodnak... de mi avval semmit sem gondolunk, hanem tirátok támaszkodva elszántan munkálkodunk, mert mi ismerünk titeket — ti megszoktátok mindig másoknak dolgozni, izzadni.«⁸⁰

A reakcióval való harcában a Munkások Ujsága megütközik a katolikus főpapssággal is. »A katolikus magas klérus tagjai a nemzeti gondolatról és függetlenségi törekvésektől még távolabb álltak, mint világi főuraink. . . A magas katolikus egyházi szervek ilyen formán az 1848–49-es szabadságharc idején a nemzetellenes feudális és abszolutista reakció előretolt hadállásai. . . Taktikájukat ebben az időben az jellemezte, hogy a nemzeti felelős kormányt, Kossuthékat katolikus-elleneseknek, éppen ezért a katolikus egyházat és vallást veszélyben forgónak, a pap-ságot üldözöttnek igyekeztek feltüntetni.«⁸¹

»Alá ne írják a katolikus népfiai azon kérelemlevelet, melyben az kéri, hogy az egyházi javak mostani állapotukban hagyassanak meg és ne higgyék a főpapság azon álhíreszteléseit: a papi javak a másvallásúak között fognak szétosztatni!«⁸² — figyelmezteti a parasztságot a Munkások Ujsága. Apüspököktől el kell venni a papi jószágokat, melyeknek jövedelméből a kanonokok, apáturak, püspökök, érsekek olyan úri módon élnek. Az első királyok ezeket a javakat istentiszteletnek tartására, szegények gyámolítására, a nép tanítására adományozták. Most pedig a drága tanítót, papot, kántort, még a harangot is a szegény nép fizeti.⁸³ Az egyházat, a vallást meg kellene szabadí-

tani sok ódsiságtól: meg kell mondani a híveknek, hogy nem a ceremóniákban áll a vallás szentsége, mint amilyen a bűjtölés, a búcsújárás, mely csupán időpazarlást, pénzt jelent; ha hiszik a hívők, hogy Isten mindenütt jelen van, felesleges egyik helyről másra zarandokolni. Latin nyelv helyett, mondassék a mise magyar nyelven, így mindenki megérthetné. Helyes volna a papságot »civilizálni« (polgári öltözködésre bírni) és a nőtlenséget megszüntetni, így jobban összeolvadnak a polgársággal és nem lennének külön érdekeik. Állami fizetésük annyi legyen, hogy szükségét ne szenvedjenek, vagyonuk semmi. »Rontsunk, hogy építhessünk. Mindenben az időhöz alkalmaztassuk magunkat, különben letiportatunk.« — tanít a haladó-szellemű Táncsics.

Minden alkalmat megragad, hogy kiemelje a nevét azoknak a papoknak, akik például hazafias magatartást tanúsítottak. Hiszen munkatársai, levelezői között is nem egy akadt az alsópapság köréből: »Kenézi Lajos, derék dolgozó társunk s lapunknak fáradhatatlan terjesztője, segéd-lelkész s most a rabló rációk ellenében álló lelkes nemzetőr, szinte két levelet küldött a harcmezőről, melyben megnyugtatón igyekszik a ráció ellen ment nemzetőröknek otthonmaradt kedveseit.«⁸⁴

A nagyváradi tudósító az »Alsópapság 48-as magatartása!« címen egy lelkes egyénről emlékezik meg, aki a szöszékről éltette Kossuthot s elmagyarázta a népek, hogy »mit tesz az ellenség velünk s kinek a nevében.« Azután buzdította őket felkelésre; kiemelte még a nagyváradi katolikus lelkész, Salamon Endrét, aki, midőn riadót doboltak, nem tekintve 60 esztendejét, fegyvert ragadott és sorbaállt a nemzetőrökkel.⁸⁵

Annál nagyobb elkeseredés hangján nyilatkozott Táncsics a katolikus püspöki karnak októberben az uralkodóhoz intézett békéltető javaslatával kapcsolatban. Nem fogták meg a püspökök ezúttal sem a dolog igazi végét, meglátszik, hogy félig-meddig részesei az ármánynak, mely a népet semmivé akarja tenni. Nincs is ezekenek a »híntőhöz szokottaknak« egy bátorító, felvilágosító szavuk sem a sarat taposó szegény emberhez, csak a királyhoz. Ezzel az egyoldalú föllépéssel mindenestire nyitva tartják maguknak a hátsó kaput; amennyiben az ármány győz, mondhassák, ők szóltak a királynak, a királynak meg így hízlelgethetnek, ők nem tettek semmit a nép izgatására. »En tehát azt óhajtottam volna — fejezi be — hogy a katolikus főpapok egyetértve a többi vallásfelekezetek főpásztoraival, közös szöszatban és közös tettben egyesüljenek a

⁸⁰ M. U. 1848. júl. 30. 18. sz. 275–280. 1. aug. 6. 19. sz. 291–295. 1., aug. 31. 26. sz. 357–359. 1.

⁸¹ Andics Erzsébet: Az egyházi reakció 1848–49-ben. — Forradalom és szabadságharc 1848–49. idézett mű. 410–411. 1.

⁸² M. U. 1848. jún. 9. 15. sz. 227–229. 1.

⁸³ M. U. 1948. máj. 7. 96. 1., máj. 14. 105–108. 1., júl. 30. 18. sz. 282. 1.

⁸⁴ M. U. 1848. aug. 20. 336. 1.

⁸⁵ M. U. 1848. dec. 8. 20. sz. 84. 1.

rép buzditására, lelkesítésére, egyedüli és egyetlen legmagasabb céljuk lévén: e szegény elarult haza megmentése.⁸⁶

Ekkor már alig van — a parasztságon, munkásságon, a törpe minoritáson kívül — ember, aki ne félne a veszedelmes lázított Tánácsban és lapjában. Most azonban már ő sem rejti véka alá mondanivalóit: az úri bűnösöknek rögtön lakolniuk kell, ha nem akar a kormány vért és veszedelmet; Batthyány veszedelembe ejtette a hazát. »Szándékosan-e, vagy készakarva? Azt mi nem tudjuk, nemis állítjuk.«⁸⁷ — Helyesen látta a Munkások Ujsága, Batthyány, az arisztokrácia nemzeti érzelmű és haladó szárnyát képviselte ugyan, de a nagybirtokosoknál még haladó és nemzeti érzelmű részében sem válhatott a reakció elleni harc közvetlen vezetőjévé. Az volt az elképzelése, hogy a bécsi udvart megnyerve a bécsi reakció ellenére, a király vezetésével, szövetségben a nagy- és középbirtokkal, létrehozza az ország újjászervezését. Kossuth kezdetben maga is támogatta a miniszterelnök kiegyezési törekvéseit. Ebben az időben Kossuthot mindkét irányzat magáénak vallotta és megpróbálja a maga oldalára vonni.⁸⁸ Politikáját Tánácsis így határozza meg: »Mindenből az tűnik ki, hogy Kossuth küzdöklik magában, nem tud a többi miniszterekkel megegyezni. Valahányszor fellelkesedik, mindig kitör belőle, hogy ő velünk, a kevesebbséggel érez, de aztán megint, mikor a ministeri tanácsban okoskodnak, hidegen fontolgatnak, ministertársai leszavazzák, mert hiszen a többség határoz. Polgárminister, hazánk becsületére kérünk, válassz, ne ingadozzál, lépj ki, állj a kis minoritás élére, melyet te felindulásodban eltiporni akartál, ismerd meg hibádat s e lépésedet dicsőség fogja koronázni.«⁸⁹ Ezt Tánácsis aug. 6-án írta a Munkások Ujságába; a 31-i királyi leirattal szétfolyt a békés kiegyezés illúziója. Szeptemberben már válaszüton áll a nemzet: Jellachich átlépte a Drávát, mely egyben a reakció nyílt támadását jelentette. A király elárulta a nemzetet és Kossuth ekkor már nem ingadozott a nemzetet választani, a nemzetnek érdekeit a király fölé helyezni. E lépése újra szorosan kapcsolódott a baloldal politikájához. Tánácsis most teljes mértékben igazolva látja a függetlenségről és a köztársaságról vallott eszméit. Ő, aki 1847-ben Hunnia függetlensége c. munkájában és a Munkások Ujságának egészen a kezdetén hirdetője volt ezen eszméknek — társaság által alkotott törvény a legjobb fejedelmek

önkényénél többet ér; továbbá: a köztársaság minden eddig létezett társaságok közt a legtökélyesebb, mert legszélesebb alapot nyújt — a teendők elsőjének látja a törvénysértő királlyal szemben a gubernátorválasztást, mégpedig a miniszterek közül. »Csak a minister a népnek teljes bizodalmát bírja, miként Kossuth Lajos s teljes hatalommal felruházva legyen.«⁹⁰ — E cikkről önéletrajzában is megemlékezik: különnyomatot is készített róla és maga osztogatta, hogy minél eredményesebb propagandát fejthessen ki. Ez történt okt. 3-án. 8-án az országgyűlés a végrehajtóhatalom gyakorlásával — a lemondott kormány helyébe — a Honvédelemi Bizottmányt ruházta fel; elnökévé az országgyűlés előtt tüntető tömegek akaratának megfelelően, Kossuthot választotta. A Honvédelmi Bizottmány megalakulásakor még a baloldal van többségben, később az országgyűlés tagjait, tizenkettőre egészítette ki s ekkor a baloldal ismét kisebbségbe került, de mégis lényegesen nagyobb befolyással, mint a Batthyány-kormány idején.

A gubernátorválasztással függ össze Tánácsisnak négy folytatásban közölt cikke Respublika címen.⁹¹ Három főszakaszra oszlik: az elsőben elmondja »mi kárt áraszt a király státusra, vagy nemzetre, még ha legjobb volna is, a másikban, hogy csak a respublika elégítheti ki a szabad polgárok kívánságát, a harmadikban magyarázza, hogy kell intézkedni, hogy a haza az európai nagy nemzetek sorában helyet foglalhasson.« E cikkel kapcsolatban hozza Tánácsis újságja második illusztrációját; szintén szövegközi fametszet, 9×10,5 cm méretben, szívnálva ez sincs, de itt nem sikerült a mestert megállapítanunk. Felírása: Pragmatica sanctio. Nyitott papirostekercs közepén a magyar koronát ábrázolja, a felírás alatta, a papirostekercsen van. A tekercs alatt égő máglya, lángjai a tekercset nyaldossák, mely felett sűrű füst gomolyog. Tánácsis mindjárt cikke elején magyarázza falusi olvasóinak a kép értelmét: »de hiszen az igen könnyű: a pragmatika sanctio a koronával együtt tüzre van hánnya, ez az egész. E kettőt így meg kell égetni, vagy akármi más módon meg kell semmisíteni, különben nem boldogulhatunk soha.« Addig nem legalább, míg a koronát nem zárják múzeumba, hogy soha többé osztrák császár fejére ne tehesse; hiszen közülük már eddig is több mint 15 megszegte nekünk tett esküjét. Gubernátor kell a magyar népnek, mégpedig Kossuth személyében, akit egész népünk szeret és

⁸⁶ M. U. 1848. nov. 10. 13. sz. 55—56. l.

⁸⁷ U. 1848. dec. 5. 19. sz. 80. l.

⁸⁸ Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Bp. 1951. 138—166. l.

⁸⁹ M. U. 1848. aug. 6. 19. sz. 297. l.

⁹⁰ M. U. 1848. okt. 3. 2. sz. 6—8. l. — Tánácsis: Életpályám. id. mű. 256—259. l.

⁹¹ M. U. 1848. okt. 13. 5. sz. 21—24. l. okt. 17. 6. sz. 25—26. l., okt. 27. 9. sz. 37—38. l., nov. 3. 11. sz. 45—46. l.

tisztel és aki népéért élni, halni kész. Minek nekünk a pompakedvelő, költséges királyság, nagy udvartartás, annak parádézó, gazdag püspökök. A király akkor kergeti szét az országgyűlést, mikor neki tetszik, oka minden nyomorúságunknak. A republikában viszont a hatalom nem holtigtartó, vagy pedig apáról-fiúra szálló, egykében összpontosuló: ott minden hivatalnok, a legkisebbtől a legnagyobbig a nép választotta. — E cikksorozat a fejlődés menetében győzte meg a falut a propagált eszme igazságáról: »a népből átalatolt választott 'Megváltó' csak Kossuth lehet!« Tánácsot ismét igazolta a történelem: 1849 április 14-én a nemzet trónfosztottnak nyilvánította a Habsburg-házat s ekkor a megszüntetett Munkások Ujsága helyett kiadott röplapjában, a Forradalomban visszatér Republika c. cikkére: »En egyedül voltam, még a mult 1848-dik évi octóberben, ki a Munkások Ujsága című lapomban lerajzoltatva a koronát elégettem s mutogattam, okokkal támogattam, hogy nem kell király s miért nem kell király.«⁹²

A radikális baloldali sajtó számára, melynek élenjáró és leghosszabbéletű képviselői a Munkások Ujsága és a Március Tizenötödike voltak, Kossuth személye jelentette az egyetlen s mindvégig népszerű nevet: a pesti nép mellett a forradalomnak és Kossuth politikájának a legkonzekvensabb és leghűségesebb támaszai. Mégis éppen Kossuth az, aki Tánácsot megróni, ellene intézkedéseket foganatosíttatni kényszerül.

Az események következtében Tánácsnak sikerült a nádor által folyamathoz tett sajtóvétség-ügyet megúsznia. Láttuk: mikor a pert megszüntoltta, hogy a következőknek elejét vegye, a magyar katonát német lábon ábrázoló illusztráció felírása »Sajtópör« volt azzal a céllal, hogy az őt fenyegető bajra a vele rokonszenvező forradalmi közvélemény és baloldali lapok társak figyelmét felhívja és bennük szövetségeseiket találjon. Ezenkívül cikkeket közölt, melyben nyíltan kimondja, hogy őt lázítónak bélyegzik, vádolják, hogy a népet törvénytelenes tettekre buzdítja, holott ő csupán a visszaélések száz és ezer nemét megírva, igazságot keresett a nép számára. Véleményét sohasem erőszakolta a népre, nem állította arról, hogy szentírás, de megnyitotta lapját mindenki számára, hogy a szabadságnak megfelelően mindenki kimondhassa, megírassa abban, mit jónak lát, kívánhassa, követelhesse azt. Minthogy ezt az urak nem látják célszerűnek, lázítónak kiabálják ki és le akarják beszélni a népet a Munkások Ujsága előfizetéséről, olvasásáról.

⁹² Forradalom. Magyarazza és fejtegeti Tánács Mihály. Első ív Debrecen 1849 ápr. 79. l.

»Ha tehát még azt mondaná nektek valaki, ne hozassátok meg ezen ujságot, mert rossz, nem nektek való, lázító, ne higgyetek, hanem olvassátok el figyelmesen« — mondja a cikk végén.⁹³ — Ez volt az augusztusi helyzet. Szeptember 12-én a nádor aktáját megállította a történelem, de mielőtt »ad acta« tették volna, az államtitkár jónak látta a felzetére jegyezni: »Ezen levél expedíciója a közben jött változásoknál fogva elmarad s irattárba teendő. JH.«⁹⁴

Vélnék, hogy ezek után a Munkások Ujságának tövis nélküli az útja; csak hogy a válságos időkben a képviselők nem működtek olyan buzgalommal és erélyesen, ahogy kellett volna, cikket közöl a henye és kártyázó képviselőkről, megrója a kötelességmulasztókat. »Ézert Kossuth elnököl bevádoltak — írja önéletrajzában — s lapomnak azon⁹⁵ számát lefoglalták, állítván rólam, hogy én abban úgy beszélek, mintha a Ferdinánd császár-király által hirdetett proklamációt támogatnám. Kossuth magához hivatott, kijelenté elöttem, hogyha nem Tánács voltam, az igazság kezébe szolgáltatna át.« Míg Tánácsot ellenségei augusztusban a meggyezést megkísérlő kormány politikája veszélyeztetésének ürügyén kívánták ítélőszék elé állítani, most Kossuth segítségével kívánták ugyanezt, hazaárulónak bélyegezve. Másik alkalommal, meg az országgyűlésen, nyíltan — bár nevének említése nélkül — rója meg Kossuth, mondván, hogy ekkora veszedelem közepette nem a »legelőkelkel kell vesződni, hanem a hazát kell megmenteni!« Mire a képviselők nagyobb csoportja a nevét kezdte kiabálni. Önéletrajzában erre a következőképpen emlékszik vissza: »Elcsodálkoztam e deus ex machina fölött; hogyan tévedt Kossuth erre most, épen most? gondolám, talán egyik ellenséges képviselőtársam épen beszéde előtt ingerelte föl ellenem.«

Az az ellentmondás, mely a forradalmi tömegnek és a forradalom nemesi vezetésének érdekei között fennállott, okozta e tömeg szócsövének, a Munkások Ujságának halálát.

A lap ellen nyíltan és a kulisszák mögül

Tánács önéletrajzában igyekszik megmagyarázni a Munkások Ujságának megszűnését;⁹⁶ lapját a tanulatlan nagy sokaság érdekében írta és adta ki, az »úri mivel

⁹³ M. U. 1848 aug. 27. 25. sz. 345—346, 351. l.

⁹⁴ Orsz. Levéltár. Belügymin. Álladalmi titkár. 1848. Fontes 24. Pos. 3.

⁹⁵ A M. U. 1848 dec. 22. 24. sz.

⁹⁶ Tánács: Életpályám. idézett mű. 150—151, 155, 162, 165, 193, 214. l.

osztálybeliek» azt gondolták, hogy előfizetőinek száma talán 15 ezerre is rúg s ezt a hatalmas tömeget tetszése szerint vezeti, amerre akarja, tehát mindent elkövettek a kasszájú más érdekűek, hogy újságja terjedését meggátolják, a lapot megszüntessék. Négy közelebbi okot is említ: először a posta nem fogadta el belügyminiszteri külön felhatalmazás nélkül a lapra az előfizetést, ez pedig legtöbbször nem érkezett meg. Másodszor azt terjesztették felőle, hogy ő nem a népek, hanem a zsidóknak a barátja, talán nem is keresztény, hanem maga is zsidó. Azután a »kend« címzést akarva általánossá tenni, a művelődést gátolta és a népet a barbárságba kívánta visszavieszesíteni. Végül a belügyminiszter ellennéplapja, a Nép Barátja az államtól minden támogatást megkapott: maga a belügyminiszter 10,000 példányt rendelt belőle államköltségen s ingyen küldte meg szétosztásra a falvaknak. »Ily viszonyok s rám nézve mostoha körülmények közt nem azon csodálkoztam — fejezi be — hogy a Munkások Újságának előfizetői többre nem szaporodtak, hanem inkább azt, hogy azok száma ennyire is emelkedhetett.« A szerkesztő visszaemlékezése, az okok felsorolása azt az érzést kelti, mintha szándékosan lepleznék, elhallgatná azt a hajszát, amelynek a reakció lapjával együtt középpontjába állította. Már az eddigiek is jóval többet áfultak el abból, a többi közt azt is, hogy Táncsics világosan a dolgok mögé látott és mindig oda irányította a támadás hevét, ahol a jobboldalra a legnagyobb csapást mérhette, sajtóharca tudatos és tervszerű volt. Igaz, hogy a jobboldalon is ez volt tapasztalható.

A radikális sajtó működésének kezdetén a reakció rögtön észrevette az őt fenyegető veszélyt és összejöveteleken, magánlevelezésben, saját orgánumban szeri-száma nem volt a »dolgok megbeszélésének«, az elhárító hadicselek kidolgozásának. Így például Bárfay László ügyvéd, a Károlyi grófok titkára már 1848 máj. 8-án így ír egy Károlyi Györgyhöz intézett levelében: »... a hírlapok izgatnak s mindenféle híreket és okoskodásokat terjesztgetnek, főképp a »Mártius 15. napilap... nyíltan hirdeti már, hogy szándéka revolutió. A kormány pedig ennek ellenében hallgat, mind a mellett, hogy alkotmányunk monarchiái és így ezen állapotunkat kellene consolidálnunk, s további zökkenések vagy épen gyászos dukaodások nélkül iparkodnánk átalakulni, mert már is bizony nyaktörő ugrást idéztek elő Mártiusi haza boldogítóink.«⁹⁶ A konzervatív Budapesti Hírlap jún. 24-én álcírogatással inti éberségre híveit, igyekszik ellensúlyozni a táncsicsi hatást: jóakaratu,

buzgó, elnyomott embertársaiért mindenre kész ez a Táncsics, de ami az ilyen emberek-nél gyakori: elfogult, egyoldalú, korlátozott, szenvedélyes rajongó, multjának emlékeitől nem tud menekülni. Tanácsaival sokszor többet ront, mint használ. Szerencse, hogy a magyar indolens, nehezen mozdítható ázsiai népfaj, így az izgatás nem hat rá olyan veszélyes mértékben. — E sorokat követő napon a Munkások Újságában megjelenik szerkesztőjének panaszkodó cikke, sajtóját el kellett adnia, mert a belügyminiszter követelte rajta a biztosítékot. — Erről már előbb szoltunk; nem állíthatjuk, hogy ez a Táncsics ellen indított hajszának egyik kiindulópontja. Tény azonban, hogy a Táncsicssal, politikájával később sem rokonszenvező belügyminiszter, Szemere Bertalan ragaszkodik a sajtótörvény 30-ik §-nak 2. pontjához, mely szerint a pestvárosi nyomdatulajdonos vagy 4000 frt készpénzt, vagy 8000 frt birtokra betáblázott kötelezvényt ad biztosítékul. »Csak hogy a hatóság arra ügyeljen: hogy a birtok becsű törvényes módon történjen... Táncsics Mihály vagyonára nézve is... — szol a Pestvárosihoz intézett rendelkezés. Rottenbiller helyettes polgármester újra felír a belügyminiszterhez, minthogy Táncsics házingatlanai nem érnek 8000 frt-t: »... Táncsics Mihál a miniszteri rendelet értelmében adandó biztosíték iránt felszólítván, oda nyilatkozott, hogy: József városi két háza csak 2000 pfnyti értékű lévén azok kívánt biztosíték gyanánt elégségeseknek nem tarthatnak, kezest pedig, vagy olly egyént, ki azt készpénzben letenné, elő állítani nem képes — egyébként megjegyze, hogy nyomdájá csupán egy sajtóból állván, abban egyedül saját munkáit s hírlapját nyomtatja — s hogy e szerint azokért már mint szerkesztő és kiadó is felelősséggel tartozván, a nyomdaért, nyújtandó biztosíték feleslegessé válik. — Ily körülmények közt tehát, miután Táncsics Mihál nyomdájától megkívánt biztosíték erejéig sem készpénzt, sem pedig fent írt módon kiadandó kötelezvényt nem nyújthat, — az iránt utasításért vagyunk bátrak esedezni, valjon a f. é. ápril 28n 323/13 sz. a. költ. minisiteri rendelet 8ik pontja értelmében a kérdéses nyomda bezárassék-e vagy sem? Költ. Budapesten az 1848 évi június 14n tartott tanácsülésből. Rottenbiller h. polgármester.«⁹⁷ A polgármester jóindulata azonban hiábavalónak bizonyult. Szemere kérelmelhetetlenül elutasította a feliratot. Ennek következményeit már ismerjük.

Megdöbbenéssel kell az ellenfélnek tapasztalnia, hogy a Munkások Újsága mindemellett él és virul. Most rágalomhadjáratba kezd. Táncsics zsidó, sőt bolond; nevetség-

⁹⁶ A forradalom és szabadságharc levelestára, idézett mű. 231. l.

⁹⁷ Bp. Székesfv. Levéltára. 2089/B., 8918.

sen viselkedik, korlátolt — tódítja a Budapesti Híradó hamvaiból támadt pecsovics Figyelmező — ha több esze volna még veszedelmes is lehetne.⁹⁸ Így ír a bécsi kormány félhivatalosa, a Pester Zeitung is.⁹⁹ — A Munkások Ujságának olvasóihoz is eljut a rágalom — hiszen az is volt a cél — először csak egymásközt beszéltek meg a szegény szerkesztőt, aki elméjében megfogyatkozott volna, azután levélben fordulnak hozzá nagy röstelkedve. Táncsics megnyugtatta őket a hír alaptalanságáról: ellenségei koholmánya, mert a parasztság »javára beszélt.« Szerencsétlenné akarják tenni ezért egész életére. Elmeháborodottságát avval bizonyítják, hogy nevét megváltoztatta (t. i. Stancsicsról Táncsicsra!), polgártársait »kend«-nek szólítja, viselete egyszerű vászonkabát, mint a nemzetőröké és abban jelenik meg az országgyűlésen is, ott pedig beszédei nem könyörgő hangú, órákhosszat tartók, hanem röviden kimondja, ami szívében fekszik.¹⁰⁰ — 48 szeptemberében már Kossuth Hírlapja is cikkez ellene, megvádolva, hogy fonák elveket akar a népre erőszakolni, a politikai elveket előbb találja ki, mielőtt jól meggondolná. Táncsics csak lakonikusan odaveti nekik: »Elhisszük nektek, hogy az egyenlőségi elv nem tetszik; nektek az fonákság.¹⁰¹ Ugyanitt támadja meg Horarik János is, felhasználva az alkalmat, hogy Táncsicsot egy, szerinte — gyanúsító cikkével kapcsolatban megleckéztesse: »Te népevezér vagy — írja — ez ritka szerencse. De a szerepben súlyos felelősség is fekszik, hogy a népet, meg ne rontsd, rossz példával ne bősítsd, sikamlós tanáccsal meg ne vesztegesd, mert akkor átok fejedre, átok poraidra is!...« Táncsics csodálatos hidegvérrel fogadja a támadásokat; ritkán és akkor is röviden felel. Leginkább akkor, ha az ügy érdekében arra mulhatatlanul szükség van, ha személyes szabadsága, még inkább a lap léte forog kockán.

A nyíltan harcolók nagy táborához tartozik a Nép Barátja is. Az összecsapás a Munkások Ujsága 1848 aug. 13-i számából indult ki. Ebben egy szabolcsi levelező kifejti, hogy Táncsics ujságja jobb, mint a Nép Barátja, nem is tetszik a parasztságnak, mert olyan »kicsit teszen fel róluk, annyi hijábavaló szóval él, mintha ők másforma beszédet meg nem értenének. Ha ujságíró akar lenni, ne papoljon, hiszen már bele is untak, annyit beszéltek tiszteletes uramék, meg nem is úgy, hogy az ángolt ángliusnak mondanák, — ha más formátumban nem

kapja magát, az öt huszast sem éri.«¹⁰² Nem haragból mondja, de a versifikálása is boldog időre való, holdvilágon; most dolgot, meg hírt kell közölni, még pedig igazat az emberekkel. — Ezt a vidéki tudósítást Táncsics még a maga véleményével is megtoldotta, mondva, hogy ez a különös ujság úgy beszél az ő falusi barátainak, mintha nem is volna józan eszük, mintha valóságos »sült bolondok« lennének. Ebből a lapból azután nem sokat okulhatnak, mégis az oktatásügyi miniszter ezt ajánlja különösen a parasztság figyelmébe, sőt ingyen is osztogat-tatja.¹⁰³ — A Nép Barátja szerkesztője, Vas Gereben (Radákovich József) nyomban válaszol. Felháborodottan utasítja vissza Táncsicsot, aki a közös mesterségen, az ujságíráson marakodik. Nekik néplapíróknak elsőrendű feladatuk »a hályogot leszedni azon népnek szeméről, melyet századokon keresztül kiszámított gazság tartogatott vakoskodásban.« S helyette Táncsics a Nép Barátja szemére hányja erősen magyarázó stílusát. Magyarországon milliók vannak — folytatja — akik valóságos gyermekek és beszélhet Táncsics, amit akar, ők szokott írásmódjukról ezután sem térnek el.¹⁰⁴

E visszautasítást azonban csupán a szerkesztőtársak egyike, Vas Gereben fogalmazta, Arany János teljes mértékben egyetértett Táncsicsal. Pontosan ugyanazokért a szerkesztési hibákért rőtta meg Petőfihez írott leveleiben: ¹⁰⁵ »Ha valaha valamit megbántam életemben, nem egyéb az, minthogy a Néplap szerkesztését ki engedtem csúszni kezeimből... soha pirosnagyságból kegyet nem ettem, mint ez. Óhajtanám nevemet visszavonni a szerkesztésből, de már késő, benne vagyok... barátom, nem ily néplap szerkesztése volt az, mit én felvállalni nem mertem.« Birálja rossz formáját: hetenként egy kis ív, nagy címmel, széles szélekkel, minél ritkább s öregebb betűkkel nyomva, benne pimasz beszédek »allopathai özőne«, vidéki levelet bárhonnan és bármilyent felvesz, csak ívet töltöns vele. Ezután kifejti saját néplapszerkesztési elveit. — Arany valóságos politikai és szépirodalmi lapot akart a népnek adni, saját értelmű nyelvén; ívének első levelére politikai vezércikket kívánt, mely akár a törvényeket, akár a napi politikai eseményeket népies nyelven, de hosszadalmas komázás nélkül fejteget. Minden politikai kérdés alapvonalában illeti a népet, mert a nép »többé nem misera plebs contribuens, hanem a kormányzó és törvényhozó hatalom.« Holmi mondvacsi-

⁹⁸ M. U. 1848. aug. 6. 19. sz. 304. l.

⁹⁹ Pester Zeitung. 1848. júl. 23.

¹⁰⁰ M. U. 1848 aug. 6. 19. sz. 300. l.

¹⁰¹ M. U. 1848 szept. 17. 31. sz. 400. l. Kossuth Hírlapja 1848 nov. 10. 114. sz. 506. l.

¹⁰² M. U. 1848 aug. 13. 21. sz. 320. l.

¹⁰³ M. U. 1848 aug. 13. 21. sz. 319. l.

¹⁰⁴ Nép Barátja. 1848 aug. 27. 13. sz. 192—196 l.

¹⁰⁵ Arany János levelezése író-barátaival. Bp. 1888. I. köt. 164—169. l.

nált poézis és épületes keresztényi tanítás ne foglalja le az irodalom rovatát. Csak avatott kezekből fogadjon el a szerkesztő irodalmat, sületlenséget még akkor sem, ha ingyen adják. Kísérje figyelemmel a napi eseményeket a hazában és a külföldön: vegye fel az események fonálát — röviden magyarázhatja a multat — adjon népies, de hű tudósításokat az országgyűlésről, a fővárosi és a vidéki mozgalmakról, a 48-as csaták színhelyeiről. Mindehhez csak annyi magyarázatot fűzzön, amennyi a tárgynak egyszerű, de éptermészetű elme által való megértéséhez szükséges. Nem kell a népet olyan ostobának tartani, mint a Nép Barátja teszi. A nép nehéz dolgokat is megért, tapasztalásból mondja, hogy sok földművelő polgártárs »megalacsonyítva érzi magát a lapnak vesztettül magyarázó modora által.« Hallotta mondani: »Csak olyan ez komám, mint mikor a gyermek az álmoskönyvből mesél, nincs ebben az országról semmi okos dolog. Tisztelni kell a népnek e komoly kedélyét, nehogy gúnynak vegye az örökös komázást, s meghosszandokdjék.« Nagyon rosszul teszi Vas Gereben, hogy a nép előtt elhallgatja a politikai igazságokat, vagy pláne elferdíti: »Mindig az volt a baja népünknek, hogy titkolóztunk előtte, nem fedeztük fel a dolgok valódi állását, s ez által nem engedtük kifejezni a közérzést. A népnél közvélemény nincs, nem is lesz soha, míg az ország politikai életét csak néhány tudakos ember, az úgynevezett intelligencia kísérheti figyelemmel, de terjedjen el csak közötté oly lap, mely őt a politikába a napi események hű közlése által, mint egy practice belevezesse, azonnal fel fog lángolni romlatlan keblében a hazaszeretet, s nem kellend őt bottal kényszeríteni a hon védelmére.«

Most, hogy ismerjük Táncsics ujságját, meglepő, milyen nagy a kivitelezett Munkások Ujságának lényegbevágó hasonlósága Arany szerkesztésbeli elgondolásához. Magyarázata a két népfi azonos lelki-alkata, másodsorban szerkesztői rátermettségük.

A két vérbeli néplapszerkesztő elveivel homlokegyenest ellenkezett a Nép Barátja formájában, tartalmában egyaránt. Ezt még a kormányoknak is be kellett látnia, a jobboldaliak sem hallgathatták el. Révész Imre például a Kossuth Hirlapjában »Népünk polgári élete« c. cikkében így ír erről:¹⁰⁶ bár Táncsics fonák elveket hirdető néplapjánál józanabb, nagy kár, hogy hézagos a lap tükre, túl nagyok a betűi, igen ritkák a sorai, túl nagy teret foglalnak el benne a versek, pedig most nem kellene a teret és a fáradságot sajnálni a néptől.— Világot vet a lap népszerűtlenségére is: »A vidéken,

ahol élek, nem olvassa a népnek egy századrésze sem; s gondolom, hogy ez másutt sincs különben.« — Nem csoda, hogy ez a lap hatás nélkül maradt a parasztság körében; hiszen erőszakoltan parlagias cikkeivel állandóan alátámasztani igyekezett a parasztság meglévő helyzetének a jogosságát, sérelmeik orvoslásának még a gondolatától is tartózkodott; s ha »földosztó népámítók-ról« szólt és azoktól óvta a parasztságot, félreérthetetlenül a Munkások Ujságjának szerkesztőjére kellett gondolni. Miután a nép szöszlőjét végtelen szeretettel vette körül, Vas Gereben cikkei éppen ellenkező hatást váltottak ki belőle.

Hiába támogatta agyon a kormány saját néplapját, engedte el a szerkesztőnek a lapbiztosítékot, ráruházva azt részben Pestvármegyére, részben Pest-városára,¹⁰⁷ hiába engedélyezi bármely nyelvű kiadásának ingyenes postai szétküldését,¹⁰⁸ hiába rendeli el, hogy nyelvi különbség nélkül minden község rendelje meg, a falu előljáróságai fizessenek elő,¹⁰⁹ — a lap nem kell. Legfeljebb azok a számok találnak gazdára, amelyeket ingyen elküldözgetnek a falvakba, mint Eötvös József közoktatásügyi miniszter 600 előfizetett példánya.¹¹⁰ A lappéldányokat csupán a »megajándékozott« hatóságok nyugtázzák, a nép nem köszöni meg.¹¹¹

Erdősi Pál postamester egyenesen Kossuth Lajosnak panaszolja, hogy Eötvös 600 ingyen példánya aligha fogja a »jelen alkotmányos jogait élvezni nem tudó és félremagyarázó népet felvilágosítani és a bujtogatók által felingerelteteket lecsillapítani«, mert nem jutnak el a nép kezébe. Javaslja, hogy a járásbeli szolgabírák vonják kérdőre az előljáróságokat: elhozatták-e a postáról a lapot, felolvassák-e vasárnaponként az olvasóegyletekben. Mert, »ha ezen ügy felügyelet alatt nem leend quod erat demonstrandum felvilágosított szemek olvasandják a lapokat, és az üdvös szándék ép úgy visszapattan az elérni kívánt céltől, mint kőszirtre lőtt golyóbis.«¹¹²

¹⁰⁷ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstroma. 1848. Fontes 2, Positio 69, 222, 232.

¹⁰⁸ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. Fontes 2, positio 216. Miniszterelnök és honvédelmi bizottm. 1848. 1842.

¹⁰⁹ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. Fontes 2, positio 226. Közlöny 1848. II. köt. 818. l.

¹¹⁰ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. 1848. Fontes 2, Positio 204. — Szinnyei József: Hirlapirodalmunk a 19-ik században 1848. és 49. — Vasárnapi ujság. 1865. 546. l.

¹¹¹ Orsz. Levéltár. Miniszterelnök és Honvédelmi Bizottm. 1848. 1225.

¹¹² Orsz. Levéltár. Kossuth Lajos iratai.

¹⁰⁶ Kossuth Hirlapja. 1848 szept. 14. 65. sz.

Vas Gereben hatalmas szövetségest kapott Kazinczy Gáborban és az ő közvetítésével közel húsz megyében. Az ifjúságában maga is haladó reformer Kazinczy Gábor, Fáy András, Vörösmarty, Wesselényi Miklós jó barátja, kinek írásait 48 előtt a cenzura nem engedélyezte, aki még 1839-ben »Nép-barát« címen akar művet kiadni — ugyanez a Kazinczy Gábor, a 48-as képviselő megállt a forradalmi úton, sőt visszafejlődött. Ő is azok közé tartozott, akik semmiesetre sem kívánták a baloldali győzelmét, sem a baloldali szeptemberi forradalmi szerepét megszilárdítani. Az volt az ő törekvése is, hogy megakadályozza a kormányzat balratolódását, Kossuthot kivonja a megerősödött baloldali befolyás alól. 49-ben Debrecenben már a békepárt bizalmi embere, a detronizációt kárhóztatja, Madarász legkíméletlenebb támadója s a Zichy-féle gyémántok ügyében a vád kezdeményezője. A Munkások Ujságjának és szerkesztőjének ő is nyílt ellensége. »Nem gondolná az ember, mennyi baja van Kazinczy Gábor képviselőtársának a «Munkások Ujságjával» — írja Táncsics szept. 29-én lapjában. — A gyűlések kezdete előtt már többször afölött viszálykodott velem, hogy újságommal a népet elrontom, egyébiránt azt nyilatkoztatta, hogy nagy szerencse, hogy azon a vidéken, honnét ő követ, tudniillik Zemplénmegyében, senki sem olvassa s óhajtja is, bár sehol sem olvasnák. — És ugyancsak Zemplénmegye felszólítja Fehérmegyét, alkalmasint a többi megyéket is, hogy lapom eltiltását sürgesse...¹¹³ A továbbiakban hosszan foglalkozik a Közlöny 1848. 23. sz.-ban is közzétett zemplénmegyei «felszólítás»-sal és a Kazinczy-féle emberekkel: ismervé már az előbbi időkből Zemplén és Fehérmegye szellemét, nem csodálkozhatunk, hogy nekik a Munkások Ujságja nem tetszik; mint-hogy Kazinczy zemplénmegyei követ és nem egyszer mások előtt is nyíltan vallotta, hogy az ő (Táncsics) lapja néprontó, ennél-fogva megyéjében csak Kazinczy indítványára születhetett meg a lapbetiltó felszólítás.

Zemplénmegye »közönsége« Szemere Bertalan belügyminiszterhez intézte feliratát a »jelen átalakulási korszakban oly veszélyes s a tulajdont kárhózatatosan tiporó« lap ellen.¹¹⁴ E vésteljes, ragályos gyomot addig kell kiirtani szerinte, míg nem késő és pedig rendkívüli körülmények között, rendkívüli úton. Miután sajtóper hosszadalmas eljárást jelentene, a »belcsendet és vagyonbiztonságot veszélyeztető« hirlapot nyomban kobozza el és tiltja be a belügyminiszter; »ebben kívánságunk teljesülését annál fogva is

reméljük — szól a befejezés — mert azáltal a közrendű nép sem fosztatik meg olvasási mezejétől, amennyiben a »Nép Barátja« hirlapot épületesen használhatja. Kelt 1848-ik évi sept. napján SA-Ujhelyben tartott bizottmányi gyűlésünkben.«

Zemplén-megye »az ügy sürgősségére való tekintettel«, nem várta be a belügyminiszter intézkedését, felszólítását rövid úton áttette több megyébe és ezzel elindította a belügyminisztérium felé az azonos tárgyú feliratok lavínáját: Bereg-, Fejér-, Vas-, Sopron-Fogarasz-, Sáros-, Torda-, Zaránd-, Aranyos-Szepes-, Szolnok-, Kolos-, Hont-és Trencsén-megyéket, valamint »több bökényi« lakosát.¹¹⁵ Valamennyi azzal kezdődik, hogy Zemplén-megye levelétől indítva határozta el maga is a felírást és ezt követi a Munkások Ujságja ellen való tiltakozás, a betiltás kérése. Érdekes Bereg vármegye, amely habozik határozott állást foglalni: Zemplén-megye felírata a sajtószabadság eszméjével ellenkezik és ezért általa el nem fogadható; ellenben »mi is tisztelettel sietünk megkérni Önt — írja a belügyminiszternek — hogy ha a lap szerkesztője túlbúgó szabadelvű irányait még túlbúgóbbá tenné, s ezáltal a közcsend megzavartatását eszközölné; iránta a folyó törvények szerint intézkedni méltóztassék.«

A megyék harca a lap ellen szeptemberben kezdődve átnyulik egészen október első hetébe. A belügyi államtitkár az ügyet átteszi az igazságügyminiszterhez már szept. 25-én azzal, hogy »ezen ígató s a közbátorság-és vagyonbiztonságra nézve veszélyes irányú lapot« annál is inkább be kell tiltani, mert értesülése szerint »korábbi számaiban tapasztalt hasonló áltanok miatt, az Igazságügyminisztérium részéről már elebb megtörtént a sajtótörvények értelmébeni kellő intézkedés.« A Munkások Ujságjában megjelent »rendbontó és féktelenkedésre ingerlő cikkek közül felsorolja a »Boldog isten hová jutottunk« (24. sz.), »Egyenlőség és lázítás« (25. sz.), »Pénzed, vagy életed« (28. sz.), »Ki a jó hazafi?« (30. sz.) »Jó tanács a pokolból« (32. sz.) címűeket.

Ebben az időben következik be a forradalom szeptemberi győzelme; a megalkuvók és a baloldali harca megtorpan. A jobboldal visszahúzódik, várakozó álláspontra helyezkedik, egyelőre kilátástalan Kossuth és a baloldali szövetségének a megbontása. Ilyen szellemben fogalmazza meg az igazságügyi államtitkár, Ghyczy Kálmán az országos Honvédelmi Bizottmánynak címzett kísérőiratot a megyék Táncsics-aktáihoz. Leszögezve a tényállást kifejti, minthogy kényes

¹¹³ M. U. 1848 szept. 29. 1. sz. 2—4. l.

¹¹⁴ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. 1848. Fontes I, positio 557.

¹¹⁵ Orsz. Levéltár. Belügymin. rendőri oszt. lajstr. 1848. Fontes I, Positio 616, 617, 622, 642, 644, 649, 651, 656, 657, 659, 660, 667, 669, 717, 740.

természetű politikai ügyről van szó, kéri a Honvédelmi Bizottmány utasítását: »Részemről mindazonáltal megjegyzem, hogy a jelen idők körülményeit sajtó perek megkezdésére, s folytatására egy általában nem vélem alkalmasoknak s azért az említett megyék kívánatát, a hírlapok politikai útoni betöltésének különben is helye nem lehetvén, — jelenleg teljesíthetőnek nem tartom, de kénytelen vagyok még azt is megérteni, hogy miután a sajtó vétségek feletti bíráskodást szabályozó ministeri rendelet szerint nem csak az esküdtek, hanem még a bűnvizsgáló bírúk, s közzvádlók is a törvény hatóságokban a kormánynak minden befolyása nélkül választattak, a Magyar Jurynél függetlenebb Európában alig létezik és így a netalán megindítandó közkeresetnek eredményeiről is most főképen kezkeskenni semmi esetre sem lehet — amint ezt egy részben tanusítja az is: hogy a fentebbiek szerint, s éppen a kérdéses újság ellen megrendezett közkereset eredményéről is jelentés az illetőktől az igazságügyi minisztériumhoz mind eddig nem érkezett, s a közelebbi idők nem is voltak olyanok, hogy e részben ezen minisztérium által további intézkedés tétethetett volna. Kelt Budapesten, november 23-án, 1848.«

Az akta — amint az felzetéről kitűnik — Kossuth kezébe kerül döntés végett, eredménye: »A Bizottmány osztja az igazságügyi álladalmi titkár véleményét.« — Tehát Táncsicsnak ezúttal is sikerült megmenekednie.

A zemplén-megyei körlevélnek híre eljut a falvakba is: Hetesy János somi tanító írja meg a közvéleményt a Munkások Ujságjában: egy szál gyertyája van a népnek s az se világoljon többé szabadon? — Itéljen Kazinczy Gábor e nép ajkán csüggő versidézetből:

Csak az az üdvösséges út
Melyen tör Táncsics és Kossuth
S ki ezeket nem követi
Az hazáját sem szereti.

Ezután gúnyolódó rigmussal zárja levelét:

Egy fecske nem csinál tavaszt,
Jól tudhatja Kazinczy Gábor azt.¹¹⁶

Ilyen hullámmó harc, tengernyi intézkedés, véget érni nem akaró kormányakták özöne, sajtóhadjárat, rágalmazás, áskálódás kereszt-tűzésben végül is 48 decemberében a Munkások Ujságja egyik parasztlevelezője, meg-sokálva a Nép Barátja szüntelen pártolását, tukmlását, felveti a kérdést: ha a két néplap közül Táncsicsé is hasznos, azt miért nem támogatja a kormány; ha meg káros,

miért nem szünteti meg.¹¹⁷ Bár Táncsics ismeri lapjának egy cseppet sem rózsás helyzetét, még sem sejt, hogy a Hunkárféle kormánybiztosok, fogdmeg-kopók állandóan nyomon vannak; nem sejt, hogy levelezője mennyire ráhibázott a közeljövőre: lapja megszüntetésére.

Nála lényegesen többet tud már Vas Gereben s ki nem tombolt dihében elsőnek siet a »haldokló oroszlanba« marni. Még egy cikket Táncsics ellen a Kossuth Hírlapjába s benne búcsúztatónak elmondani, hogy az a bolond Táncsics készakarva vagy ostobaságból a reakció kezére dolgozott. Lapja többet ártott az egyszerű barát bibliájánál, mellyel a bűnös feletti megbotránkozásában a győnő fejbevágta. Ő okozta azt is, hogy a nép nem sietett a haza védelmére, nem adott katonát. Batthyányt hasbalövéssel fenyegette. A népnek azt tanította a magántulajdonról, hogy »ebé, ami a másé«, mert a jog szerinte állapot, melyben az ember azt cselekszi, amit akar, holott jus autem est quod alterum non ledit. Izgatott úr és kaputos ellen, akasztásukat, főbelövésüket javasolta. A sajtószabadsággal úgy bánt, mint mikor a majom beretvát kapott és a macskán tanult beretválni. Jó volna, ha a lapjában írtakat végig gondolná, s ha józan esze volna, nem a mellét, hanem a fejét verné a — falba.¹¹⁸

Most már gyorsan peregnek az események. Az országgyűlés nagy többsége, a jobboldal, egy emberként kívánja a lapbetiltást, jelentések és feljelentések sürgetnek, a háló összezárlul.

Gréfl pesti bíró 500 ezüst forint büntetésre ítélte a szerkesztőt, mivel a biztosítékot nem tette le lapjáért a városi hatóságnál, egyben 100 ft. büntetés terhe mellett kötelezte ennek lapja legközelebbi számában való közlését. A büntető rendelkezésnek Táncsics dec. 26-án, a 25-ik számban »Eljen a sajtószabadság és Gréfl a pesti bíró« címen eleget is tett. Méltatlankodva panaszkodik olvasóinak, hogy ilyeneket közöltenek vele, mikor Windischgrätz az országba tört és másról kellene a népet tudósítani; gúnyosan hozzáteszi, ő mégis »halálal tartozik« a pesti bírónak, mert az tudomására hozta, hogy kíméletesen járt el vele: a pénz-büntetés mellett egy évre fogságra is vet-hette volna. S mindez azért, mert újságjában kimondja meggyőződését, mert a népnek tanítja, amit tennie kell.¹¹⁹

Bár a közvéleményt a Munkások Ujságjának megszüntetéséről fokozatosan tájékoztatta az ellenséges sajtó, az előkészítés mégis lépésről-lépésre történik: mert a lap a legnagyobb, legfélelmetesebb tömegé, a

¹¹⁷ M. U. 1848 dec. 8. 20. sz. 83—84. l.

¹¹⁸ Kossuth Hírlapja. 1848 dec. 28. 154. sz.

¹¹⁹ M. U. 1848. dec. 26. 25. sz. 101—102. l.

¹¹⁶ M. U. 1848. okt. 27.

népé. Év vége van, az utolsó decemberi szám még jelenjék meg Gréfl betiltása ellenére; ha 49-ben nem folytatódik, új esztendő kezdetén már nem olyan feltűnő. A Honvédelmi Bizottmány értesíti Pestváros hatóságát, hogy legtávolabbról sem kívánja betiltó rendelkezését érteni, Tánácsics lapjának 26-ik számát azonban, ezt az utolsót engedélyezi és postai szétküllyoza. A Honvédelmi Bizottmány azzal indokolja e kormányrendekezést, mivel a Honvédelmi Bizottmányának »nyílt rendelete« közli a lap.¹²⁰

Tánácsics rögtön megérti a helyzetet: betiltó törvényes vádat ellene csakis lapja megindulása óta függőben lévő és annak idején Magyar Mihály jótállásával elintéztnek vett kauciója címén emelhetnek; tehát a soron lévő legfontosabb teendő a biztosíték elintézése. Sebteben megegyezik a Lukács és Társa — a társ Somogyi Károly esztergomi kanonok — tekintélyes lapkiadó nyomdával lapja elkövetkező 1849-ik évére: Lukács nyomja, adja a biztosítékot, vállal minden költséget és ennek fejében az előfizetések $\frac{1}{3}$ -a a nyomdát, a tiszta haszon $\frac{2}{3}$ -a a szerkesztőé.¹²¹ Anyira bízik az ügy jó elintézettségében, hogy meghirdeti lapját 1849-re. Lapja utolsó számában még megemlíti azokat a heverő cikkeket, amelyeket helyhiány miatt csak 1849-ben közöl. »Majd jövőre, ha csak lehet, többet teszünk« — írja biztatva és bizakodva. A 49-re tervezett lap már hetenként háromszori megjelenéssel hirdeti, 4r alakban, háromszor félínyi terjedelemben, 2 ft. 24 kr. félévi előfizetési árban, tehát a sürűbb és nagyobb megjelenés ellenére nem lenne drágább.¹²²

Tánácsics önéletrajzában arról is megemlékezik, hogyan dőlt össze reményeinek kártyavára: az osztrák ellenség Pesthez közeledvén, a fővárost új évre virradóra el kellett hagynia s miként a kormány, ő is Debrecenbe költözik.

Debrecen jelentette a baloldal teljes elszigetelődését, Kossuthal való szövetségének végleges megalazulását. Itt szűnt meg az a támogató ereje, mellyel a reakció feletti győzelmet a kossuthi politika számára 48 márciusában, szeptemberében és még dec. elején is biztosította. Kossuth Debrecenben már nem látta azt az erőt a baloldalban, amit a városi, polgári réteg — ha nem is túlnagy — tömegbázisa a baloldallal jelentett. Madarászék ugyan követelték a forradalom előbbrevitelét, azonban nem gondoskodtak

annak szociális erőforrásairól; pesti bázisukat elvesztve, nem voltak képesek annak helyébe a parasztságot bekapcsolni, mert nem biztosították a feudalizmus felszámolását azzal az agrárprogrammal, melyet Tánácsics lapjában mindvégig hangsúlyozott, mely a forradalom továbbvitelének és a nemzet önvédelmi harcának igazi és reális ereje lehetett volna. Ezek az ellentmondások megmagyarázzák, hogy Debrecenben Kossuth már nem tudja maga köré tömöríteni azt a pártot, mely a nép jogos érdekeit képviselte, hogy teljesen szembefordul Tanácsicscsal, megváltozik sajtópolitikája. Úgy látja, a kormány túlságosan sokat engedett a sajtónak, nem volt elég kemény; a sajtó nem mindig tartotta szem előtt a kormány politikáját, melynek középpontjában az ellenség legyőzése, a haza megmentése áll, a 48-as törvények biztosítása és tiszteletben tartása, kerülni mindent, ami szakadást okozna, az ellenünk szórt rágalmatok megcáfolni, a cikkek stílusában a sajtóhoz illő dekorumot megtartani. — Ez a sajtópolitika merőben különbözik Tánácsicsétól az első passzusától eltekintve. Igenis el kell szakadni a forradalmat megakasztó, minden jobboldali kérékkötőtől, a 48-as törvényeket nem lehet megalkotásukkor felvett formájukban megtartani, kinővéseiket meg kell nyírítani, akkor vívmányok voltak, de a forradalom továbbfejlesztésüket kívánja, a stílus nem tarthatja meg mindig dekorumát, mert az események kívánják, hogy fegyverként használja a szerkesztő a szót. — Megegyezik azonban e politika a kompromisszumot kívánókéval.

Bár a Lukács és Társa nyomdától Debrecenben Tánácsics távol van, a kormány mégis igyekszik minél hamarabb »törvényes úton« a Munkások Ujságát eltemetni. Ismerik a szerkesztő agitációs erejét, szívósságát célküzéseiben, harcában és jótálló hamar akadhat a nagy és gazdag parasztvárosban is.

1849 jan. 30-án a pesti bíró, Gréfl szerepét a debreceni helyettes főjegyző, Boros István veszi át és értesíti Madarász László honvédelmi bizottmányi tagot, »miszerint Stancsics Mihály Munkások Ujsága című lap szerkesztője az 1848 évi XVIII-ik t. c. által parancsolt biztosítási díjt mind ez ideig le nem fizette, s ezt maga is a tanácsülés előtt — hová ez iránt felhivatott — őszinte bevallván: városi törvényszékünket Stancsics Mihály irányába az 1848-ik évi XVIII. t. c. 31 értelmében eljárásra utasítottuk, s lapjának kiadását a törvényszék eljárásáig felfüggesztettük.«¹²³ A baloldal leszerelése most tehát újra jó úton van, de a lapbetiltásról városszerte mint a kor-

¹²⁰ Orsz. Levéltár. Rendőri és postai oszt. 1848. 605. sz.

¹²¹ Tánácsics M.: Életpályám. idézett mű 165. 193, 214. l.

¹²² Kossuth Hirlapja. 1848 dec. 3. 134. sz. 586. l.

¹²³ Orsz. Levéltár. Orsz. rendőri oszt. 1849. 453. sz.

mány jobboldali taktikusainak intézkedéséről beszélnek, tehát haladéktalanul el kell oszlatni a »hibás és gyanakvó« közvéleményt. A Honvédelmi Bizottmány utasítja Debrecen városának Tanácsát, tétesse közhírré, mint illetékes törvényhatóság, Tancsicsot illető lapbctiltó rendelkezését, jelenjék az meg a Közlönyben is.¹²⁴ A komédiának ezt a részét is lepergették. Most már Kossuth nem állítja meg a debreceni városi tanács aktáját; folyamatra teszi a törvényszék is a pert, kimeneteléről 1849 febr. 3-án értesíti az országos rendőri hivatalt, közelebbről Madarász Lászlót; a biztosíték le nem fizetése beismert vétségéért a bírói ítélet 500 pft. fizetésben elmarasztalta a vádlottat s annak bevételére küldöttség rendeltetett.¹²⁵ Az ítéletet Tancsics is megkapja: az 500 pft-t az ügyész rendelkezésére végrehajtás útján szedik be rajta — egyszerűsmd pedig az általa szerkesztett lap kiadásától mindaddig, míg a törvényszabta föltételek általa teljesítve nem lesznek, eltiltatik, mely határozat felől a helybeli nyomdai művezető jegyzőkönyvi kivonatában értesítetteti rendeltetik.¹²⁶ — Ujabb megnyugtató intézkedés: a nyomdával sem lehet büntetlenül Tancsicsnak »szóvetkeznie.«

A Honvédelmi Bizottmány arról is gondoskodik, hogy a postahivatalok azonnal fizessék vissza a »törvényes bíróság ítélete után törvényes kellékekkel el nem látott, s ez okból letiltott« Munkások Ujságára elfogadott előfizetéseket. A rendelkezés febr. 15-én kelt, Madarász László írta alá és a Közlönyben tették közzé.¹²⁷ Ugyanitt hasonló értelmű hirdetést maga a szerkesztő is közread,¹²⁸ hadt tudják mire képes az erőszak. Ez még erősebben jut kifejezésre a Debrecenben megjelent Márczius Tizenötödike febr. 28-i számában közölt cikkében, mely tulajdonképpen válasz a Közlönynek azon kitételére, hogy lapja »meghalálozott«. — »A Munkások Ujságát méltóztatik érteni — kérdi gúnyosan — igazságtalanul lenyaukzták, meggyilkolták, mint Blum Róbertet, vagy Martinovicsot annak idején, nem természetes halállal mult ki... majd újra, más színben föl fog támadni s nem lesz hatalom, mely meghalálozottá bírja tenni. A kormány egyik tagja szerint (ez Madarász László) a nép erekleként zárja szekrényébe. Igéri, hogy amíg él, utolsó lehetetelig pár-

tolni fogja falusi testvéreinek ügyét.«¹²⁹

E búcsúzóban megegyeszer lelkükre köti falusi testvéreinek, hogy addig is, míg akár más címen folytatja megszüntetett lapját, forgassák az eddig megjelent példányokat és egyéb munkáit; elkövetkezik meg annak az ideje, mikor az erőszak megszűnik és elmondhatja miért és kik gyilkolták meg lapjukat. — Tancsics ezt a cikket eredetileg a Közlönyben akarta megjelentetni, természetesen Gyurmán Adolf, a Közlöny szerkesztője nem fogadhatta el, hiszen eddig minden, a Közlönyben közzétett, Tancsicsal kapcsolatos cikknek az volt a feladata, hogy »törvényesítse« a lapbetiltást s ezt Tancsics »Búcsúzója« igazán nem szolgálta volna.¹³⁰

Tancsics kétségbeesett haraggal látja a jobboldalnak feltartóztatathatlan győzelmét és ezzel párhuzamosan a népet, hazáját katasztrófálisan fenyegető veszedelem megnövekedését. Kicsavarták kezéből a fegyvert; nem indíthat lapot, de nem engedi magát tétlenségre kárkoztatni: Forradalom címen 49 áprilisában még Debrecenben, ívekben megjelenő rölapot ad ki; a város könyvnyomdája állítja elő, az előfizetést Csáthy és Telegdi könyvárusoknál lehet rájuk eszközölni, ívenként 6 ezüst kr-ért.¹³¹ A 8r alakú 16 lap terjedelmű röpv nem újság; az első ív megjelenésekor Tancsics rögtön bejelenti olvasóinak, hogy — bár előre nem határozhatja meg pontosan — de 20 ívnél nagyobb terjedelmű munkáról van szó. Az ívek fejezetekre oszlanak és tulajdonképpen összefogva a Munkások Ujságában is oly sűrűn hangoztatott forradalmi programját, azt lényegében megismétlik: forradalmi diktaturát és földosztást! — A szerző ekkor már nem bízik maga sem abban, hogy szavát e kis publicitási kiadványon keresztül meghallhatja a nép széles rétege és a kormány mégis attól fél. A Forradalom első két ívének megjelenése után a kormány és Tancsics is visszaköltözik a fővárosba és májustól kezdve a következő 6 ív már ott jelenik meg; a júniusi viszonyok ismét

¹²⁹ Márczius Tizenötödike. 1849 febr. 28. 14. sz.

¹³⁰ Itt kell foglalkoznunk a Tancsics-irodalom, valamint sajtótörténetünk egyik tévedésével: feltételeznek a Munkások Ujságából még 1849-ben is megjelent számokat, holott erre januárban, Debrecenben a nyomdaviszonyok miatt, később pedig a megtorló intézkedések következtében nem volt mód. Tancsics maga sem említ 49-es számokat lapjából önéletrajzában.

¹³¹ 2. ív. Debrecen. 1849. ápr. Városi ny. 16 l., 3. ív. Bp. 1849. máj. Lukács és Társa ny. 16 l., 4.—8. ív. u. o. minden ív 16 l. terjed. jún.

¹²⁴ Orsz. Levéltár. Orsz. rendőri oszt. 1849. 457. sz. — Közlöny. 1849. márc. 4. 44. sz. 154. l.

¹²⁵ Orsz. Levéltár. Orsz. Rendőri oszt. 1849. 1296. sz.

¹²⁶ U. o.

¹²⁷ Közlöny. 1849 febr. 16. 30. sz. 108. l.

¹²⁸ Közlöny. 1849. febr. 18. 33. sz. 120. l.

kedveznek a baloldalnak, amennyiben az orosz beavatkozás, a népfelkelés izgalmai, a hatósági kötelékek meglazulása, az új kormányral új állások szervezése, a vármegyék újjászervezése fokozottabb és sürgős ténykedésre adnak alkalmat. Éppen ez indítja Szemerét, a liberális polgárnemes kormány középútas miniszterelnökét arra a gondolatra, hogy a népbefolyásoló baloldal, Táncsics ellensúlyozására, a kívüle legalkalmasabb néplapszerkesztővel, Arany Janossal néplapot adat ki. Felvetődik a kérdés, miért nem támogatja Szemere a Nép Barátját, hiszen jelenleg ez a néplapok egyeduralmódója. Bár Vas Gereben szintén a gyakorlati forradalmiság és a republikánizmus ellenlábas, lapja nem tudta teljesíteni feladatát, a népre ügyszólván semmi hatást nem gyakorolt. Arany Debrecenben belügyminiszteri fogalmazó, Szemere ennél fogva jól ismerte néplapszerkesztési elveit, képességeit.

A Közlöny, jún. 30-án már hirdette az új néplapot, Népszabadság címen, hetenként kétszer, vasárnap és csütörtökön jelenik majd meg Arany János és Gondol Dániel szerkesztésében, a Közlöny melléklapjaként. Ez a lap nem fog majd feleslegesen fecsegni, elmenekedni, sem »kend megszólításokkal népszerűsködni, mint Táncsicsé« — hirdette róla Szemere félhivatalosa, az Erdélyi János szerkesztésében megjelenő Respublica — nem abban áll majd néplapnivalta, hogy közmondásokkal megtarkázza nyelvét, hanem komolyan és épületesen tanítja majd a népet.¹³² Vas Gereben is elérgette a rávonatközoakat, nemcsak Táncsics és csodálatosképpen a Márczius Tizenötödike ad helyet válaszának, sőt ugyanazon számában »Néplapok« c. cikkében védelmébe is veszi. Vas Gereben biztosítja az új néplapot, hogy a Nép Barátja kormánytámogatással fog továbbra is az ő szerkesztése alatt fennmaradni anélkül, hogy modorán egy fikarcnyit is változtatna.¹³³ A Márczius Tizenötödike, a Munkások Ujsága mellett, a baloldali másik félelmetes szócsöve és következetes támadója a kormánynak, éles tollú bírálója Szemerének. Ilyen körülmények között természetes, hogy taktikából helyet ad az »ellenlábas« Vas Gereben cikkének. Nem sokkal ezután ő is áldozatul esik, mert felismerte, hogy Kossuthnak és a magyar népek önkormányzaása sirját. 1849 júl. 1-én betiltását Kossuth Szemerék nyomására és Szemerével, Vukovics Sebővel együtt írta alá. — Arany néplapja sem születhetett meg, az orosz had-

sereg előzönlésének hírére Arany visszatért családjához Nagyszalontára.¹³⁴

Ekkor, a végveszély utolsó pillanatában nemcsak az ingadozóknak, Táncsics sok ellenségében is derengeni kezdett, hogy az országgyűlés, a kormány sok taktikai hibát, politikai baklövést követett el s ezek között lehetett nem utolsó sorban a nép bizalmasának, Táncsicsnak meghajszolása, lapjának betiltása. A Szegedi Hírlap 1849 júl. 27-én indítványozza, hogy a honvéd kormány mellé negyediknek Táncsicsot adják, aki a népnek Kossuth után legkedvesebb embere. Késő. Világos már olyan közel van... A szabadságharc elbukásában nagy részük volt azoknak, akik a Munkások Ujságát, szerkesztőjét megakadályozták az ellenséggel szemben egyetlen eredményes ellenálló erő: a forradalom legszeleesebb bázisára, a parasztságra épülő nemzeti egységfront megteremtésében. Annál világosabban látott Bécs: két évvel a szabadságharc bukása után, 1851 szept. 22-én a haditörvényszék kimondja szabadságharcunk vezetőembereire a halálos ítéletet »in contumaciam« s mint-hogy az elítéltek kézrekerítése legnagyobb részben nem sikerül, »in effigie« hajtják végre. A 36 pártütő között van felségsértő bűneivel Táncsics is; a fővádpont éppen a Munkások Ujságának szerkesztése, helyesebben abban foglalt »Politikai hitvallása«, annak érdekében kifejtett hatalmas erejű agitációs munkája.¹³⁵

Az abszolutizmus rémuralmának különösen első éveiben a »gutgesinntek« siettek a magyar forradalom vezéralakjairól gúnyiratokat kiadni. Ezek közül való H. R. v. Levitschnigg: Kossuth und seine Bannerschaft c. műve, melyben a szerző maró gúnyval emlékezik vissza Táncsicsra, a magyar Baboeufre, aki Bertalan-éjeokről álmodott és Marat modorában működött. E működés súlypontjának ő is a Munkások Ujságának a szerkesztését mondja. Említi lázító cikkeit és az ezzel kapcsolatos sajtóperét; Batthyány politikájának tehetlenségére például azt a sajtóperet hozza fel, amely képtelen volt Táncsicsot elmarasztaló ítéletet hozni. Franciaországban ez a néplázító katonai törvényszék elé került volna — írja Levitschnigg — Angliában évekre deportálásra ítélték volna, Magyarországon büntetlenül szerkesztette továbbra is lapját. Kossuth sokat és nagyot vétkezett, de azért, mert a Táncsicsokat elnyomta, megérdemli, hogy halálos ellensége is kézcsókkal illesse.

¹³⁴ Czöbel Ernő: Arany János tervezett néplapja a »Népszabadság«. — Irodalomtörténet. 1917. 479—489. 1.

¹³⁵ Magyar Hírlap. 1851 szept. 23. 2609 1.

¹³⁶ Levitschnigg idézett mű. Pest 1850. 2. köt. 205—206. 1.

¹³² Respublica. 1849 jún. 20. 3. sz.: Belföld.

¹³³ Márczius Tizenötödike. 1849. jún. 20. 209—211. 1.

Levitschnigg kitűnően jellemzi a félelem okát: »ami du peuple« kommunista eszmékkel, ez valóban még a függetlenségért harcoló, detronizáló Kossuthnál is sokkal veszedelmesebb ellenség. Ettől még 10 év múlva is reszket Ausztria, de Magyarország is; 1848-ban a Pesti Divatlap büszkén hirdeti új mellékletét »Stancsics felszabadítási díszmenetének képét«, 1860-ban viszont a Politikai Ujdonságoknak megtiltják, hogy Táncsics feleségének a képével illusztrálja lapjait, veszedelmes férfinak a felesége is veszedelmes. Ugyanígy járt a Családi Kör című folyóirat is.¹³⁷

A Munkások Ujságának története forra-

dalmunknak és Táncsics életének is legfontosabb, legmeghatározóbb fejezete: pontosan kijelöli nép és ember haladásának útját. Tanulmányunk történeti vonalon kísérté végig a Munkások Ujságának, szerkesztőjének fejlődését; figyelembe vette a Táncsics-irodalom eddigi eredményeit, kutatásaink során feltárt újabb adataink alapján azonban sok esetben ment a korábbi szempontoktól. Táncsics alakja úgy bontakozik ki előttünk, mint a népi publicista első példaképe és Aranynál — kitűnő szerkesztési elvei ellenére — éppen ezért haladóbb, minthogy Arany még mindig inkább lite-rátor.

JENEI FERENC :

A SZIGETI VESZEDELEM KELETKEZÉSE

Széchy Károly nagy Zrínyi életrajzának első kötetében, — »A szerelmes dalmok« című fejezetbe foglalva, sok apró adatból összeállított színes képben mutatja be a *Szigeti Veszelem* keletkezésének körülményeit.¹ Ez a kép azonban az újabb Zrínyi kutatások eredményeinek világánál többé nem kielégítő. Széchy szerint az 1645—46 telén írott eposz megírásához Zrínyi a szerelmi bánat elől menekülve fogott. »Oszlatására, küszködése keserve, boldogtalansága feledésére a Muzsa szórakoztatásához és vigasztalásához folyamodik; nem Eratóhoz fordul, mint eddig, hanem *Kalioppéhoz. Bele fog nagy öséről jenséges alkotásába, a Szigeti Veszelem írásába*«. ² Széchy ezzel a romantikus megállapításával a felszínen mozog, a kérdés megoldására más irányba és mélyebb-re kell tekintenünk.

A tanulmányaikkal végzett és birtokaikra hazatért Zrínyi testvérek azonnal felvették azt a kardot, amellyel őseik oly sok dicsőséggel harcoltak a törökkel. Már 1637-ben részt vesznek a török ellen intézett vítézi próbákban. Előbb tapasztaltabb, idősebb katonák társaságában, később már a maga kezdeményezésére Zrínyi Miklós egyik hadi vállalkozást a másik után hajítja végre.³

¹³⁷ *Táncsics*: Életpályám. Idézett mű. 324. l.

¹ *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós 1620—1664. I. köt. 124. l. Bp. 1896.

² U. ott: 152. l.

³ *Hajnal István*: Az ifjú Zrínyi első csatázásairól. Napkelet 1929. dec. 15. és *Takáts Sándor*: A magyar mult tarlójáról c. kötetében »A Zrínyi urfiak«. Bp. é. n.

E katonák között néhány végbeli, császár zsoldján élő kapitányon kívül állandó társai akivel a terveit is megbeszéli, Batthyány, Ádám dunántúli főkapitány. A hozzáírott levelekből látjuk azt, hogy harcra bármikor kész. Neki írja 1640. május 11-én: »Kegyel-mednek kedveskedni maskor kész leszek, főképpen ha a szomszéd törökök ellen igiekezik kegyelmed valamit próbálni«. ⁴ Sik Sándor Zrínyi könyvében bizonyítja, hogy ez a harc mélységes hivatástudatából fakad, amihez éppen olyan nagy becsvágy társul a fiatal Zrínyi cselekedeteiben. ⁵ És még egy. Fiatal fővel felismeri, hogy: »Az török farot alet, egyszóval nem harczra valo chak fele is«. ⁶ Ez a megfontolás készteti arra, hogy a török elleni harcban többet lásson mint végbeli csetepatékat, zsákmányszerző kalandokat. 1641 novemberében Kanizsa elleni támadási tervét közli Batthyányival. Ekkor írja: »hazankat, körösztenséggünket tekintuen, gondoltam magamban ionak leni, hogy evel az leuelemel meg talaiam kegyelmedet, noha bizoni is tudom, hogy minden ember biztatasanal többre uiszi az maga io hire neue, s körösztenségnek szolgálni ualo buzgo kiuansaga, es magatulis maga lesz kegyelmed, masnak nem chak biztatoia, hanem példaadoia, s nem akaria latni szerelmes hazanknak utolsó füstölőg üzzöket, bosszu allas nélkül«. ⁷

⁴ *Iványi Béla*: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943. 68—69. l.

⁵ *Sik Sándor*: Zrínyi Miklós. Bp. é. n. 29—30 l.

⁶ *Iványi id. mű*: 76. l.

⁷ U. ott. 76. l.

Zrinyi harcra készsége és sűrűn ismétlődő vállalkozásai azonban nem találkoztak a bécsi udvar helyeslésével. A nagy európai háborúban harmadik évtizede küzdő Habsburg birodalom minden erejét nyugatra vonta össze. A magyar végeken sűrűn felárlgó harcokat nem látta szívesen. Az éppen lejárfélben levő török békét minden áldozattal — t. i. a magyarság minden áldozatával — meg akarta érzini. Ezért az állandóan támadó és újabb és újabb területeket hódoltató törökkel szemben a végeken nyugalmat, a magyarság vezetőitől pedig türelmet követelt. A legkisebb harci megmozdulásra aggódva figyeltek fel Bécsben és a vitézi próbák hőseinek jutalma dorgálás és büntetés volt. Így volt ez Zrinyi Miklóssal is. Alig akadt vállalkozása, amivel ne foglalkozott volna az udvar valamelyik főhivatala és nem egyszer csak a hatalmas zászlósúr függetlensége mentette meg a komolyabb következményektől.⁸

Zrinyi haditevékenysége sok gondot okozott a magyar kormánynak is. Nem csupán azért, mert ennek is az udvar túró politikájához kellett alkalmazkodni, hanem mert vezetői jó magyarok lévén, együtt éreztek Zrinyivel. Ők szerették volna, ha az udvar keményebben lép fel a törökkel szemben. Eszterházy Miklós nádor vágyva vágyott a török veszélyt megszüntetni. Véleményét az egyik levele fejezi ki legvilágosabban: »Bizony nem mondhatok egyebet, hanem, hogy Isten ostroma ez rajtunk, hogy inkább mind akkor jön parancsolat reánk az udvartól, amidőn ezek legjobban nyomorgatnak mind együtt mind másutt, csaknem minden szegletében az országnak bennünket, s visszatérőben szájában viszi prédánkat. Immár parancsolnak azt is, hogy ne oltalmazzuk magunkat tőlük.«⁹ Mégis az udvar politikájához igazodva, az e sorokba szívét lelkét kikeresgő Eszterházy, szüntelenül inti a végek vezéreit, hagyjanak békét a töröknek. Ugyanakkor azonban meg is védi őket, ha kell, ki is áll az érdekükben. Ez időtájtban írja Lippai György kancellárnak: »Az iffiu Zrinyi uramot nem kel megh bantani, mert nincz is neki semmi kötelessége az bellicum consiliumhoz. Mas az maga oltalmat is nezi az eő chelekedete inkább mint valami praedat : iol chelekedete

azert kglmed hogy javallast nem adot az arant valo dolgoknak es elmelkedeseknek.«¹⁰

Zrinyi Miklós, noha Bécs dorgálásai sok keserűséget szereztek neki, mégis vállalja a harcot. Sarkában érezvén Bécs tekintetét, néha ugyan fontolgtatja egyik-másik vállalkozását. 1642-ben írja Eszterháznak: »Mostani írásomra kegielmes uram készeritet az Töröknek sok chatazasa, szüntelen kartetele, s nem tudom mihöz tarcuk magunkat, ha my meg mernenk fogunkat mutatni nem uolna semi niavaiank, de felek, hogy ü Fölsege haragiaba esünk.«¹¹ Mégis aztán félredobta a megfontolást és haladt tovább a maga útján. Akkor is, ha mint legtöbbször az udvar nehezítelését vonta magára. De sokszor írhatta volna le ilyenkor Batthyányi Ádámnak írott sorait: »Az ü Fölsege haragos levelet nem hiszem, hogy meg edemlettem volna eni sok farotsagu szolgálatommal es ueres ueretekemmel.«¹² Ám a keserű órák elmúltak és Zrinyi fedelte a tiltó szót: harcolt tovább. A szőnyi békét előkészítő tárgyalások idején azonban pihentette kardját. Úgy látszik a török magatartásában változást várt. Hiába. A békét 1642 márciusában megkötötték, de minden maradt a régi. Zrinyi ekkor magához a királyhoz fordult és 1642 április 14-én kelt feliratában megrázó szavakkal ecsetelte a Muraköz nyomorúságát és pusztulását és kérdezte, mit tegyen a hitszegő törökkel szemben? Részletesen felsorolja azt, hogyan megpusztította a maga és Bánffyok birtokát és az egész Muraközt a békétárgyalások kritikus utolsó heteiben a török. Igyekszik higgadtan beszélni, de a pusztulás tárgyilagossá hangú ismeretéből hirtelen a maga keserűsége robban ki: »Büntetlenül követheti el mindezt és ezért a sziget nyomorult népe napról napra még rosszabbtól retteg, nem merészel már otthon lakni és virrasztani, sem a Mura vidékén, hanem éjjelenként otthagyja házat és jait és a hegyekre menti magát. Szoros őrségek vannak ugyan felállítva a Mura vonalán éjjel-nappal, de a távolság mégis nagy közöttük és az ellenség jól tudván, mily szigorú tilalom van rajtunk a visszatörles ellen, vakmerően ismétli meg kísérleteit. Megbösszuinánk mi őket, de minthogy azt Feiséged keményen megtiltotta, behúnyt szemmel kell túrnunk és siratnunk veszteségünket. Ha a bajon felséged született bölcsességével idején nem segít, vagy élvész e szerencsétlen sziget, vagy pedig mégis csak a maga erejéből kell védelméről gondoskodnia:

⁸ *Hajnal István*: Eszterházy Miklós nádor lemondása. Bp. 1929. U. ő: Eszterházy Miklós nádor iratai. Az 1642. évi meghiusult országgyűlés időszaka. Bp. 1930. *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek c. kötetében »Zrinyi levelek«. Bp. é. n.

⁹ *Takáts Sándor*: A magyar mult tarlójáról c. kötetében »Eszterházy Miklós nádor ismeretlen levelei«. Bp. é. n. 198. l.

¹⁰ *Hajnal István*: Eszterházy nádor iratai 24. l.

¹¹ *Markó Árpád*: Zrinyi Miklós levelei. Magyar Irodalmi Tár. Bp. 1950. 18. l.

¹² *Iványi id. mű*: 262. l.

Mit tegyünk hát, várom arról Felsőged kegyelmes határozatát.¹³

Ebben a levélben van valami, ami ezt kiemeli a többi Zrinyi levél közül. Itt nemcsak a harci vágytól fűtött fiatalember szenvedélye lázadozik a kényszerű téltlenség, a türes ellen. Itt már a férfivá érett Zrinyi szól, aki a királyhoz fellebbez, mert a Muraköz, a magyarság pusztulásának felelősségét teljes mértékben átérzi. Hangja még az udvari emberé. Az országzászlós főúr beszél a királyhoz. De figyelemreméltó, hogy az aulikus mágnás csiszolt szavait milyen szenvedély feszíti. Mintha Zrinyi lelkében elindult volna már az a hasadás, amely őt később az udvarral szembeállította. A súlyos szavakkal megfogalmazott felirat lelke mélyéből fakadt és Zrinyi gondolatvilágának alakulásában új szakasz kezdete. Az események irányításába akar beleszólni. A kezdő államférfi emel szót, aki nem tud megnyugodni, nem tudja beletörni magát az udvar parancsolta semmittevésbe. A királyig kiáltja, ennyit ér a törökkel kötött béke. Tenni, cselekedni kell.

Igen, tenni kellene, de az események Zrinyit most másfelé kényszerítik. A harmincéves háború sziere a magyar határokig terjed. Torstenson Sziléziába, majd Morvaországba nyomul. A veszély perceiben az udvar Zrinyit is a maga seregébe szállítja. Nem szívesen megy, vonakodik a török végekről távozni. Eszterházy nádornak írja: »Chaszar ú Főlsége az mi legkegyelmesebb urunk parancsolta mostanában, hogy ismeg szemeliem szerent az armadaban meniek, de en nem resolvaltam magamat rea, mert tudom az előbeni alapotra fognanak; itt is nagy karokat vallanak török miat mint az elől, mind azon által is conditiokkal nem voniom meg magamat az szolgaltatul.«¹⁴

Ez a levél 1642 júniusban kelt, s hogy Zrinyi és társai vonakodása mennyire őszinte volt, bizonyítja, hogy Zrinyi esztendő múltán is csak készülődik. Takáts Sándortól tudjuk, miért kellett nekik mégis távoznok a török végekről.¹⁵ Menniük kellett: »holott — amint Zrinyi írja — nem kisebb szükségük az ithon uigiazasa.«¹⁶ Végül is 1643 nyár végén elindultak. Azonban a svédek elleni harc kevés sikert hozott számára. Torstenson kivonult Sziléziából és Zrinyi dandárt téli szállásra vezette. Zrinyi ekkor megvált seregétől. A téli hónapokat otthonában töltötte. A kényszerű téltlenségben könyveinél keres vigasztalást. A betegszoza csendjében bőségesen van módja elmélkedni arról, amit

az utóbbi hónapokba látott és tapasztalt. A felvidéki hadjáratban töltött hónapok közvetlen közelről mutatták meg a harmincéves háború utolsó szakaszának rémségeit. És megismerhette a Habsburg politika kiméletlen egoizmusát. Világosan láthatta: a Habsburg világbirodalomban a legkevésbé sem fáj az, a mi Magyarországon történik. Az édes magyar hazában, ahol akkor ismét testvérharc készült. Zrinyi betegágyához is eljutottak I. Rákóczi György hadi készülétének hírei. Ő is olvassa Eszterházy nádornak a fejedelemhez írott intó leveleit, melyeket a sajtó propagáló erejével, a nemzet tájékoztatására széles körben terjesztettek.¹⁷ Zrinyi is olvashatta az első intó levélben: »nézhetné talán az ország javát és nemzetönknek szabadságát kegyelmed, mely talán magában gonosz sem volna: de fegyverrel azt sem viheti kegyelmed végbe; sőt inkább involvál bennünket, magunk közt sem egyezhetvén meg: s elveszünk úgy is.«¹⁸ S amikor Rákóczi elindult, Zrinyibe is belemart a negyedik intó levél súlyos megállapítása: »im mind az pogányoktól s minden egyéb nemzetségektől is békével volnánk; hanem magunk kívánjuk fogatni magunkat, arra ingerelvén az idegeneket is; sőt hívván is őket a természet szerint való ellenséggel együtt országunkra.«¹⁹ És eljutott Zrinyihez a fölkelte fejedelem ellen hadba hívó Eszterházy parancsszava is. De ő nem tudott menni. Betegágya nem engedte. Pedig számon tartják, várják a vezérek közé. Wesselényi Ferenc egy leveléből tudjuk, még március végén is az a hír járta, Péter öccse megy helyette.²⁰ De mikor a királyi seregek támadása megindult, már csapatai elén állott.

Ennek az esztendőnek részleteit a Zrinyi életrajzban nem ismerjük. Tudjuk, nem szívesen távozott hazulról, a végekről. Bizonyos az, ha engedelmeskedett is, a királyi parancsnak, nem szívesen emelt fegyvert magyar ember ellen. Katona volt, teljesítette kötelességét. Személyes bátorságának is bőséges tanujelét adta. De bizonyos az is, amit tett, nem meggyőződésből tette. E hadjárat mindennapi eseményei bőségesen adtak elmélkedésre okot és alkalmat. S e gondolatok reflexióit majd megtaláljuk a *Szigeti veszedelem*-ben.

A két táborra szakadt magyarság egységét óhajtván írta:

¹⁷ *Galantay gróf Eszterházy Miklós munkái*. Szerkeszti Toldy Ferenc. Pest 1852. — *Ráth Károly*: Gróf Eszterházy Miklós nádor levelei. Magyar Tört. Tár 1861.

¹⁸ *Toldy* id. mű: 208. l.

¹⁹ U. ott: 213. l.

²⁰ *Merényi Lajos*: Wesselényi Ferenc levelei főleki kapitánysága idejéből. Hadtört. KI. 189. 189. l.

¹³ *Hajnal*: Az ifjú Zrinyi első csatáiról. Napkelet 1929. 840. l.

¹⁴ *Markó* id. mű: 18—19. l.

¹⁵ *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek 140—141. ll.

¹⁶ *Iványi* id. mű: 275. l.

Az magyaroknak, kik fej nélkül vannak,
Mint törött hajó széltől, úgy hanyatlatnak,
Multa elvévén életét Lajosnak,
Sokan koronáért mast is vonyakodnak.

Igaz, nem tagadom, ha egygyesség volna
Köztök, bizony nekünk nagy gondokat adna
Az egynéhány magyar, és megcsorbitaná,
Fényös koronánkat talán megrontaná.

De Isten ostroma mast szállott reájok,
Fösvénység, gyűlölség uralkodik rajtok,
Nincs szeretet köztük, sem okos tanácsok,
Kiért esőben van fényös koronájok.

(I. ének 56—58.)

A királyi seregben részt vett a nyugati
vármegyék nemesi felkelése is. A vármegyék csapataiban a fegyelem nem állott erős lábon. Mintha erre utalnának a Szigeti veszedelem alábbi sorai:

Nincs sohul kész hada, s nem is gondolkodik
Mint bolond, hogy valaha talán keletik
.....
Nincs köztük hadtudó, ha volna is, ezek
Az tisztviselőnek soha nem engednek.

(I. ének 64—65.)

Az jó hadviselő bor nélkül ellégyen
Részegítő eszközt most hozzá se végyen,
Ha akarja, jó híren csorbát ne tégyen,
És hogy ű hada is kárt tüle ne végyen,

(II. ének 24.)

Zrinyi ekkor már bőséges hadi tapasztalattal, a nagyra hivatott hadvezér nyitott szemével figyelte a hadjárat eseményeit. De a seregek vezérei nemcsak katonák, hanem Eszterházy nádorral az élen politikusok is voltak, akik karddal a kezükben, politikát csináltak, békéről alkudoztak. És ettől undorodott meg Zrinyi igazán. A magyar bűnöket itt ismerhette meg, ebben a maga hasznát hajszoló társaságban, a maguk nemzetrontó valóságában.

Tanulságos volt ez a hadjárat a katonának éppen úgy, mint a politikusnak. De nyitott szemmel járt ott a költő is. A felvidéki tájak zordon fensége lenyűgözte, nyoma van ennek a *Szigeti veszedelemben* is.

Áll rettenhetetlenül Zrinyi nagy gondokon,
Mint nagy tornyos küsziklák magas
Késmárkon;
Heába küszködnek nagy szelek azokon,
Erejeket veszték heában ostromon;

(V. ének 2.)

Vitéz Zrinyi szavával megbátorodtak,
Az egész szigetvári vitéz leventék
Előtte megrendelt seregben állottak,
Mezételen fegyvert kezekben tartottak.

Mint mikor az fölszél Késmárkbul kiszakad,
Ama sűrű fenyőerdő közben akad,
Támaszt zúgást nagyot, nem reked, s nem
lankad,
Hajol előtte lágy, és kemény ág szakad;

Ilyen nagy zöndülés esék ő közébbe,
Mert felforr az haragos vér mindenikbe,
Kívánja mindenik; ellenség vérebe
Hamar kezét fössthesse, és az szívébe.

(V. ének 36—38.)

Az 1644. esztendő télre fordultával Zrinyi seregeivel hazatért és többé az erdélyi fejedelem ellen nem harcolt. 1645 tavaszán ismét a végeken látjuk. Állandó harcban a törökkel, mert az, amint Keglevics Péter vicegenerális írta: »csaknem mindennap Muraközben vagyon, hordton hordja az embert.«²¹ De Zrinyi vigyázott, készenlétben volt. Várhatott valamit. Talán a háború olyan fordulatát, amely lehetővé teszi ennek a seregnek felhasználását a török ellen is. Hiába. Azok a diplomáciai tárgyalások, melyek Rákóczi támadásával egyidejűen, azzal párhuzamosan rövid megszakításokkal állandóan folytak, 1645 nyár végén eredményre vezettek és az ősz mehozta a linzi békét. De mehozta Zrinyi reményeinek megsemmisülését is. A békéért az udvar sokat áldozott, mert a németországi helyzet megkövetelte, hogy a Magyarországon leköltött erők felszabaduljanak. Azoknak, akik a törökkel szemben folytatott politika változását remélték, tudomásul kellett venniük, hogy változás nincs és a törököt bántani továbbra is tilos és a békét szorosan meg kell tartaniuk.

Zrinyire is ránehezedik a túrés kényszerítő parancsa. Ősz van, a seregét téli szállásra kellene vezetni, vagy, mert 3000 gyalogos és 1000 lovas fegyverben tartása nagy költséget jelent, a két esztendeje toborzott seregét szét kellene bocsátani. Egyiket sem teszi. Harmadik utat választ. Velencéhez fordul és a köztársaság zsoldjába kínálja magát. Ajánlata elől kitérnek, elutasítják. Ekkor mit is tehet mást, lemond arról, hogy idegen földön nagyszabású harci vállalkozásokban harcoljon az ősi ellenséggel. Megmarad a magyar végek harcosának. És 1646 februárjában végre elnyeri Draskovich Mária Eusébia kezét, megnősül.

Zrinyi Velencéhez kínálkozása nem maradt titokban. Rabatta velencei császári követ már november 18-án értesítette arról a bécsi udvart.²² Tudtak róla itthon is. Az ifjabb Rákóczi György december 5-én írja Zsigmond öccsének Gyulafehérvárról: »Zrinyi

²¹ Takáts Sándor: Magyar küzdelmek. 144. l.

²² Széchy id. mű: 122. l.

uram velenczések mellé készül«. ²³ — Rabatta jelentéséből Bécsben is rádőbbenek, hogy Zrinyit nem engedhetik idegen szolgálatba. Itthon-marasztaló szándék van abban, amikor hosszú mellőzés után, 1646 január 26-án kinevezik tábornokká.

Amikor a kinevező diplomát Bécsben kiállítják, Zrinyi már lemondott az idegenbe »bujdosásról«. Végre szerelmének útja is ki-egyeneseedett. Fészekrakásra készül. Már írják a meghívókat. A Batthyányi Ádámnak szóló éppen a császári diploma után három nappal, január 29-én kelt. ²⁴ Nincs itt már a »boldogtalan« Zrinyiről szó. A költő, aki ezekben a hónapokban írja hősi eposzát, egészen más hangulat hatása alatt dolgozik. A velencei kudarc rávezette annak felismerésére: neki innen nem szabad és nem lehet elmennie; neki itt, ebben a hazában kell harcolni az »ottomán holddal«. Felismerte, hogy neki itt élnie és hálnia kell. Ahogy ezt ösapjáról a Szigeti veszedelemben megfogalmazta:

Ez a hely, s ez a vár legyen dicsőségünk,
Avagy madár gyomra mi koporsóhelyünk,
Mindenképpen emberek s vitézek legyünk
Úgy marad meg örökkén az mi szép hírünk.
(V. ének 34.)

Amint a töröktől sanyargatott nemzet sem kereshet új hazát, ő sem állhat más úr zsoldjába. Ez a felismerés világosan áll e kor magyarjának tudatában. Először, egy Illésházyhoz frott levelében, Bocskay István öntötte szavakba: »Az mű nemzetiségünknek több hazája ennél soha nem leszen s nincsen és más mi nekünk az övét nem adja.« ²⁵ Zrinyiben ekkor fogamzik meg először az a gondolat, amit sok év múltán, oly sok keserű tapasztalattal gazdagon, az Áfiumban így formált szavakba: »az mi nemes szabadságunk az ég alatt sohun nincs, hanem Pannóniában« ²⁶ Tehát nem a szerelmi bánat elől menekül nagy ősehez, amikor azt idézi, hanem a maga élethivatását magasztosítja fel a Zrinyiászbán, hogy azzal a maga tetteit és jövőnd cselekedeteit igazolja.

Az a Zrinyi, akiben a szigeti hősköltemény megalkotásának lelki kényszere megfogamzott, nagyon keserű és az ifjúkori lángolásokon már túl lévő, a világ dolgaiból kiábrándult ember volt. A végbeli harcok körül a zajló húzavona és azoknak a nagy cél,

a török kiűzése szempontjából való teljemeddsége, az 1642. évi török békét követő keserű kiábrándulás Rákóczi magyar seregével való küzdelme, az egymással szemben álló táborokban felburjánzó és a nagy nemzeti célokat megelőzni akaró önzés, mind mind csak arra voltak jók, hogy a kiábrándulás keserűségét fokozzák. A Velence felé fordulásban volt valami menekülő mozdulat. — És nem is először történt ez a Zrinyiek historájában. 1616 május 5-én Batthyányi Ferenc írja Thurzó György nádornak: »Zrini uram felől azt mongyák, hogy török császárnak írták az velenczések, hogy ő velek meg békéilett és ő alájok adta magát.« ²⁷ Nem ismerjük a költő édesapja e lépésének körülményeit. Érdekes azonban az, hogy e hír akkor járta, midőn Zrinyi György is házasodni készült. Batthyányi is e hír után, Zrinyi házasságáról ír bizalmas mendedmondát. De bármint volt is, úgy látszik a Délvidék magyarjának, ha szűk volt az otthon, Velence volt az, ami Balassinak és a felvidéki bujdosóknak Lengyelország. — De a költőnk esetében volt még valami más is. Takáts Sándor szerint Zrinyi lakodalmát 1645 őszén akarta megtartani. »Valami akadály miatt azonban a lakodalmat elhalasztották a következő évre«. A menekülés vágyába itt belejátszhatott a szerelem is. Talán még egy utolsó akadály merült fel a két fiatal szív kapcsolatában. Mindenestre feltűnő az, hogy a velencei kísérlet az esküvő elhalasztása után történt. De nem lehetett a nehézség súlyos természetű: elhárították. A tél végére ki is tűzték az esküvő időpontját.

A szerelmes Zrinyi révbe ért. De a boldog ember szája-íze mégis keserű. Érti, nem adhatja magát teljesen a boldogság mámorának, hiszen neki egyszerű, egész embert kívánó hivatása van. A családi örömekbe feledkezéssel megtagadná ősei szellemi hagyatékát. Vállalni kell a török elleni harcot. Vállalni kell, mert ez a hivatás szent, felmagasztaló. És a nehezen kiharcolt boldogság megvalósulásának heteiben, amikor annak első örömeit élvezi, nem tud pihenni. Egy másután írja a verseket, nagy hőskölteményeknek sorait, amelyekben kínzó problémáira adja meg a választ.

Mert ezekben a mozgalmas hónapokban Zrinyi lelkében egymásra tornyosultak a katona, a nemzete sorsán aggódó politikus és a szerelmes férfi problémái. Keresi a szintézist, melyben kínzó kétségeire megtalálhatná a feleletet. Keresi és meg is találja a szigeti Zrinyi, a végvárakban önfeláldo-

²³ Szilágyi Sándor: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése. Bp. 1875. 358. l.

²⁴ Iványi id. mű: 87—88. ll.

²⁵ Szilágyi Sándor: Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 s 1606-ban. T. Tör 1878. 299. l.

²⁶ Markó Árpád: Gróf Zrinyi Miklós prózai munkái. Bp. 1939. 280. l.

²⁷ Nagy Gyula: Batthyány Ferenc levelei Thurzó Györgyhoz és Thurzó Imréhez. 1606—1620. T. Tár 1879. 11. l.

²⁸ Takáts Sándor: Magyar küzdelmek. 132. l.

zással küzdő magyar katona alakjában. A nagy őst és vele a végeken mindennap vérző, mindennap csatázó magyar hősöket magasztosítja fel, hogy a nagy magyar bűnökben vergődő nemzete elé követendő példát és magának eszményt állítson.

O, áldott, o boldog, o erős vitézek
Ha mit az én magyar verseim tehetnek,
Soha ti dicséretre méltó híretek
Meg nam hal, míg folynak alá sebes vizek.

Míg az nap meg nem áll, míg az magyar
nemzet
Karddal oltalmazza a keresztény hitet,

Élni fog nevetek; ti pedig az Istent.
Örök boldogságban mostan dicséritek.
(IX. ének. 77—78.)

Hőseit az egekig magasztosítja, de hogy méltók arra, eposzának minden sorával igazolja. A Szigeti veszedelem újra fogalmazza. Szigetvár hőseinek tetteit és ezzel a költő önmagát, a katona és politikus jövődő tetteit is igazolja. Teszi ezt úgy, hogy az eloszlott kétségek után megtalált élet-újtára, a nagy ősz fényes alakja világítson. Itt van a Zrinyiászbán az eposz objektív hangját oly gyakran áthévívő líra forrása, mert abban a katona és politikus a költészet eszközeivel mutatja a nemzet felemelkedése felé vezető utat.

VÉGH FERENC

BORNEMISZA PÉTER IFJÚSÁGA

A mohácsi vész utáni Magyarország népe három hatalomtól rettegett: a pogány töröktől, a katolikus némettől és a magyar uraktól. A török hódítóként jött az országra s követelte zsákmányát, a Habsburgok a török ellen viselt háború ürügyével sarcolták a magyar népet, a magyar feudálisok pedig áruba bocsátották a magyar függetlenséget. Ez az osztály csak a jobbágy kifosztásával törődött s nem is gondolt a fejlődés irányának megfelelő központi nemzeti királyság megteremtésére.

A háromszoros kizsákmányolás szenvedéseit viselő jobbágyság a század során többször próbál megmozdulni, megmozdulását gyakran — Engels felismerése szerint — teológiai álarc mögött indította. Az 1526—1600 közötti magyarországi paraszt-mozgalmak „teológiai álarca” a reformáció volt, amely nyugaton és nálunk is a feltörekvő, kapitalizálódó polgárság ideológiája volt s mint ilyen, természeténél fogva antifeudális. Vezetői azonban nem minden esetben voltak következetes és tudatos osztályharcosok: a prédikátor-vezérek a münzeri radikálizmustól a lutheri megalkuvásig a reformáció hangjának széles skáláján szólaltak meg.

Nálunk sem egyértelmű a reformátorok törekvése. Kimutatható az opportunizmusba hajló a feudalizmussal megalakuló polgári vonal (pl. Melius Juhász Péter), de kimutatható egy egyre jobban radikalizálódó is, amely szüntelenül és egyre hevesebben ostromozza a feudalizmus embertelen jobbágynyúzását. Jó példa erre a szász városok befolyásától menekülő Heltai élete.

A mult irodalomtörténete szerette elhallgatni a reformáció irodalmának haladó antifeudális alkotásait s csupán vallásos megmozdulásnak tekinteni a prédikátorok harcait igehirdetését. Így magyarázható, hogy legnagyobb képviselőinek harcos művei új kiadásban csak napjainkban kerülhetnek a nép kezébe (pl. Heltai Dialógusa). Helyesen hívta fel Klaniczay Tibor a Tudományos Akadémia figyelmét a reformátorok műveinek kiadására (az 1951 decemberi vitálésen), és nem véletlenül említette meg e kiadásra váró alkotások között Bornemisza Péter „Ördögi kísértetek” című izzőhangú, antifeudális könyvét. Bornemisza a magyar reformáció egyik legnagyobb alakja, a reformáció haladó, antifeudális ágának mindvégig — ha nem is ellentmondás nélküli, de becsületes szándékú — híve. S ma, amikor nagy szeretettel fordulunk multunk haladó íróihoz, elérkezett az ideje annak is, hogy igazságot szolgáltassunk ennek a bátor és kitűnő írónak.

Bornemisza Péterrel kapcsolatban, bár sokan és sokszor írtak róla, számtalan probléma vár megoldásra. Schulek Tibor vaskos kötete¹ nagy adatfeltáró bűvárkodás eredményeképpen létrejött elmélyült munka, de inkább Bornemisza műveinek teológiai elemeit domborítja ki s keveset törődik az író életével — bár összegezi az előtte kutatók erre vonatkozó eredményeit. Nemeskürty István tanulmánya² Bornemisza csak egy művét veszi vizsgá-

¹ Schulek Tibor: Bornemisza Péter (1939)

² Irodalomtörténet, 1951. 4. sz.

lat alá s így nem áll módjában hosszabban időzni Bornemisza életének tárgyalásánál. Pedig írói működésének megértéséhez elengedhetetlenül szükséges lenne ifjúságának, tanulói éveinek alapos ismerete. Ezért szándékozom a meglévő adatok felhasználásával és új adatok beillesztésével vázolni életének azon szakaszát, melyet itthon és külföldön tanulással töltött, a humanista ismeretek megszerzésével, s mely korhoz két nagy alkotása fűződik: a *Cantio Optima* és az *Electra*-fordítás. Talán így sikerül élete későbbi szakaszának kutatói számára szélesebb alapot biztosítani.

Bornemisza Péter 1535. február 22-én született. A XVI. századbeli írónál ritka az ilyen pontos adat; ezt maga a költő adta kezünkbe. Postillái V. követének kolofonján ugyanis ezt írja: »Kezdetett Semptén, de végeztetett Detrekő várába, az tájba, amikor értöttem, hogy születésem napja esett, huszonkettődik napján bőjt elő hónap, kit Szent Péter napjának neveznek. XXII. Februarii.« — Születési évét pedig az Ördögi Kísértésekben árulja el, amikor elmeséli egy kassai kalandját. Itt mondja meg, hogy 18 esztendő volt akkor, és a lap szélén megjegyzi: »1553 En voltam.«³. Nem fedi homály születése helyét sem. Többször nevezi magát »pesti« Bornemisznak, így híres *Electra*-fordítása címlapján »pesti Bornemisza Péter deák«-nak, más helyen pedig félre nem érthetően »pestifi«-nek.

Pesti lakásáról, szüleiről viszont igen szűkszavúan nyilatkozik, mindössze kétszer. Első ízben elmondja, hogy jó anyagi körülmények között éltek. »...Mint hallom, sok világi jókkal látogatta meg az Űristen szüleit is Pesten, de azokat semmivé tevén pogány miatt...«⁴, és másutt: »Mi időnkben, Buda veszedelme előtt a nap annyira elvesztette fényét, hogy délben a csillagokat látnak és olya földindulás lett, hogy a polcra a fazekak lehullnának és a tornyok is omlának: ott is Budán és Pesten az én házamba.«⁵. Pesti gyermekevének benyomásait őrizk az Ördögi Kísértések-beli feljegyzései a budai főbíró három részeges és kártyás fiának esetéről, akik »a tömlöcbe éhen halnak meg. Tizenötöd nap mulva látják, tehát az egyik tátog még, és az másikra rágódik« (Ö. K. 879). Szintén gyermekkori emléke lehet a hányaveti embert jellemző elbeszélése: »Láttam jó úszót, ki az víznek neki szökött játékába, és oda lött; Budánál egy ember tökön néhányszor által úszta a Dunát, és az közepin játszó-dott, és azonban elszakadott az töknek kötele és oda lött.«⁶

Sajnos, körülbelül ez minden, amit származásáról és gyermekkoráról tudunk. Életrajzírói találgatásokba bocsátkoznak, ezek azonban alig alapulnak pozitívumon, Bod Péter a Magyar Athénásban, nemesnek tartja, Horányi Elek, Toldy Ferenc és Szinnyi József szintén; ezt az álláspontot foglalja el a legalaposabb Bornemisza-kutató, Schulek Tibor is. Vannak óvatoss, tartózkodó életrajzírói, akik nem foglalnak állást e kérdésben, és csak Balagyi Aladár, Dézsi Lajos és legújabban Nemeskürty István vélekednek úgy, hogy Bornemisza Péter vagyons polgári családból származik. Vizsgáljuk meg e kérdést.

Schulek, aki összegezte az addigi kutatásokat és nagy levéltári búvárkodás után szó-lal fel Bornemisza nemesi származása mellett, maga sem tartja perdöntőnek adatait; így nem az Perneszi András feljegyzése, mely szerint egy alkalommal Bornemisza nyilatkozatát pecsétjével is megerősítette.⁷ Schulek inkább azt találja nyomós érvek, hogy későbbi élete során főúri körökben mozog, országgyűlésen is résztvesz s hogy három felesége közül kettő nemes származású.

Azt hiszem, ezek az érvek még nem bizonyítanak sokat. Ne felejtjük el, hogy a XVI. században él a költő, abban a korban, amikor egy-egy főrangú úr udvari prédikátora a leg-előkelőbb körökben jelenik meg urával, de ott is prédikátor marad! Bornemisza valóban megjelent az 1569-i pozsonyi országgyűlésen, erről meg is emlékezik Postilláiban: »En láttam pozsonyi gyűlésben oly urat, ki az ő prédikátorát tiltotta, hogy ne prédikállana ott Posonba, császár ott lévén és az Bá pispeki. De amaz tudván tisztit és az Űr akaratját, mindenőt prédikált. Ez miatt az ő ura röttegett és az prédikációra sem ment, és magát nagy erősen mentötte. Az prédikátort Isten onnét szép békességgel eleresztötte, — ő pedig, amitől félt, megtalálta, mert megfogott.«⁸ Ha meggondoljuk, hogy ezen az országgyűlésen fogták el Balassi Jánost, Bornemisza urat, önként adódik a következtetés, hogy az idézetben említett úr: Balassi, a lelkes prédikátor: Bornemisza. Ezek szerint az országgyűlésen csak mint egy azon résztvevő nemes úr udvarához tartozó prédikátor jelent meg, nem kellett okvetlenül nemesnek lennie!

³ Bornemisza Péter: Ördögi Kísértések, Sempte, 1578. Ezután: Ö. K.

⁴ Bornemisza Péter: Foliopostilla 1584. Előljáróbeszéd.

⁵ U. o. DCCVI lev.

⁶ Ö. K. 534 l.

⁷ Perneszi András Választétele, Nagyszombat, 1579, 17 l.

⁸ Bornemisza Péter: Postillák V. 48 l.

Nem lehet döntő érv házassága sem. A két nemes feleség csak oly kevésbé lehetett volna a polgári származású Bornemisza házastársa, mint a polgári származású asszony a nemes Bornemiszáé. S vegyük figyelembe, hogy házasságai idejében Bornemisza nemes uraktól támogatott, gazdagodó és országos hírűvé emelkedő prédikátor volt!

Sokkal többet jelentene a bécsi egyetem anyakönyvének feljegyzése, amely szerint az 1557-es tanév első félévére beiratkozott nemes urak között egy »*Petrus Absthemius Petschirus Ungarus*« is szerepel.⁹ Környezetében, évfolyamtársai között van: Thomas Senney Ung. nobilis; Emer. Polony de Hydweg Hung. nob. és Thomas Vizelety Hungarus. Miért nincs Bornemisza neve mellett feltüntetve a »nob.«, ha nemes volt? A bejegyző egyszerű hanyagsága ez, mint ahogy Vizelety Tamásnak sem adja meg a nobilis titulust?¹⁰ Mindenesetre a nemesi származás bizonyításához kevés ez a feltevés, sőt inkább a másik nézetet támasztja alá.

Mi is ez a másik nézet?

Décsi Lajos »jómódú családból« származtatja és apjául a »gazdag budai kereskedőt«, Bornemisza Tamást jelöli meg.¹¹ Nem tudom, igaza van-e az apát illetően, de a valószínűség azt mondatja, hogy Bornemisza Péter rokonságát egy pesti, vagy budai Bornemisza-családban kell keresnünk.

A fent említett Bornemisza Tamás, saját szavaiból ítélve, Buda elfoglalásakor dús-gazdag: »Isten tanu benne, hogy házamra jüttek; aranyos kupákat, jeles arany láncokat, ezüst mivet, selöm-morhát, aranyos atlatot, kit ajándokban vittének ki akkoron császárnak az én házamból, többet tett tizen-egy ezer forintnál.«¹² Más forrás is megemlékezik nagy gazdagságáról.¹³ Engels fejtegetése az elmaradott magyar viszonyokra is érvényes: »A vidéken még éltek világukat a nemes uraságok... de köröskörül városok emelkedtek... E falak és árkok mögött fejlődött a céhpolgárok eléggé kicsinyes középkori kézművessége, itt halmozódtak fel az első tőkék...«¹⁴ A budai várakai mögött is kifejlődött ekkora már egy vékony, de szép vagyonnal rendelkező polgári réteg. Ennek lehetett képviselője Bornemisza Tamás.

A budai Bornemiszákról tudott, hogy tanácsbeliek voltak (Bornemisza Tamás és Gergely). Lehet, hogy ennek alapja — vagyonuk mellett — az a nemesség, melyet 1533-ban János királytól kapott Buda és környéke. A királyvillongások korában gyakran kellett egyik vagy másik félnek a vesztegetés eszközhöz nyúlnia — s mi volt e korban kecsgetetőbb, mint a minden joggal felruházott nemesség? Tudta ezt Ferdinánd is, mikor nagy sereggel ostrom alá fogta a várost; hogy kerülje a vérontást, megerősítette János király nemesítő iratát, de egyúttal egész nyíltan ahhoz a feltételhez köti, ha »in assequenda Sede nostra Regia, Arce videlicet et Civitate Budensi, ipsi Budenses, per omnem modum fedeles et obediens Nobis et Capitaneis nostris exhibeant«¹⁵. A budai polgárság ismerte ezt a feltételt, melytől tehát nemessége függött és mindent megtett, hogy kiérdemelje Ferdinánd elismerését. A kitudódott árulásért állt aztán szörnyű bosszút Fráter György, mint olvashatjuk, éppen Bornemisza Tamáson. Décsi ezzel a körülménnyel magyarázza Bornemisza Péter szűkszavúságát gyermekkorára vonatkozóan.

Bornemisza Tamás apaságát határozottan állítani nem merem. A valószínűség csupán annyi, hogy a pesti Bornemisza-ág valamilyen rokonságban állt a budaival. A nemesítés nem sokat változtatott Bornemiszáék helyzetén, hiszen nem volt régi eredetű és nem is tartott sokáig: Szulejmán, miután elfoglalta Budát, 1541-ben végetvetett a budai polgárok nemesi kiváltságainak.

Bornemisza Péter származásának megítélésénél, adatok hiányában, másodlagos adatokkal kell beérnünk. Jelen esetben azonban ezek nagyon döntöek. Ha ugyanis figyelembe vesszük Bornemisza életművét, prédikációinak, az Ördögi Kisértéseknek, az Electranak élesen antifeudális hangját, ha észrevesszük, hogy énekeskönyvében helyet ad Szkhárosi úr-ostorzó verseinek, és ha nem mellőzzük el azt a lehetőséget, hogy a Balassi-Comedia szerzőségénél is számításba jöhet neve, szinte megdönthetetlen bizonyossággal állíthatjuk polgári származását.

*

⁹ Gerézdi Rabán szívességéből jutottam a birtokában levő bécsi matricula-másolathoz; innen az adat. A »*Petschirus*« nyilvánvalóan téves írás, »*Peschtinus*« helyett.

¹⁰ Ezt látszik támogatni az az adat, melyre két lappal később bukkanunk az anyakönyvben: 1558 második félévére két Bornemisza iratkozik be: »Ion, et Casp. Bornemiza nobiles.« Hogy ugyanazon család tagjai lennének, az persze erősen kétséges.

¹¹ Régi Magyar Költők Tára VII. 391. l.

¹² Magyar Történeti Emlékek, Írók III. 202. l.

¹³ Memoria rerum quae in Hungaria a nato rege Ludovico ultimo acciderunt, qui fuit ultimi Ladislai filius. (M. Tört. Eml. Írók III. 51 l.)

¹⁴ Engels: A német parasztháború 141. l.

¹⁵ Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban 1473—1711.

Fiatal koráról nagyon keveset tudunk. Korán árvaságra jutott : »kicsinységetmül fogva mint szoktatott magához (t. i. az Isten) ; niha mint sanyargatott, sokszor mégis gyaláz-
tatott és szegényített. És viszont mint azokból nagy kegyelmesen kimentett, nagy fel magasz-
talt, hatalmas és felségsé kézzel oltalmazott, árvaságból kivőtt, tanított, udvarba nevel-
tetett és sokkal szeretettétt, szegénységben tartott, ismét ki mentett, megkzadagított, urak,
királyok, császárok, pispekek, polgárok, nemesek, prédikátorok által rostáltatott.«¹⁶

Eszerint tehát nemesi udvaroknál tanult. Talán már ekkorérntkezésbe került a Balassi-
akkal. Ezt mutatná az, hogy Postillái III. kötetének előszavában Balassi Andrásról szólva
(Balassi Imre vajda fia) megjegyzi, hogy már ifjúságától ismeri és sokszor együtt is lakott
vele.¹⁷ Lehetséges, hogy Nádasdy Tamás is segítette már ekkor tanulásában. Bod Péter csak
annyit tud, hogy udvarokban nevelkedett.¹⁸

Hol? merre járt? — nem tudjuk. Az Ördögi Kisértésekben említi, hogy gyermekkorában
látta Kálmáncsai Mártont : »Ismét egy jeles Prédikátort láttam gyermek koromba, Kálmántzai
Mártont, ki eleinte igen nagy hires Doktor volt, ki Debretzembe holt meg. Ez mikor Wj
helyen laknék Batizi Demeternek meg mondgya titokját . . . « (Ö. K. 893 I.) Minthogy Bor-
nemisza 1548-ban már Kassán van, ez feltehetően még 1548 előtt lehetett, mert Kemény
Lajos közül egy jegyzőkönyvi kivonatot Kassa város jegyzőkönyvéből, amellyel azt látjuk
bizonyítva, hogy Kálmáncsai 1548-ban még sátoraljai helyi pap volt.¹⁹ Szkhárossal is meg-
ismerkedhetett ebben az időben, hiszen ő a közeli Tállyán működött és írta verseit 1542 és
1549 között ; ezeket azután Bornemisza ki is adta 1582-es Énekeskönyvében. Bornemisza
1548-ból már Kassát említi, ahol »Czecei Lénart egy Deáknak fejét vetette, hogy maga oltal-
mába egy fő hadnagyot által lőtt nyíllal : Kiről Czecei azt mondta : Én a tanács e mentséggel
senki mást meg ne öljön : hogy maga oltalmába mívelte, midőn meg őhattya magát másképpen,
és elszaladhat az előtt, az ki kergeti. De azért nagy dög halál támad az deáknak halála után«.
(Ö. K. 880 I.)

Ettől kezdve öt éven keresztül semmit sem tudunk életéről. Bizonyára tanult ezalatt,
mert amikor újra szemünk elé kerül, a Cantio-ban, olyan kiforrott a hangja, hogy ez feltételezi
a hosszú humanista műveltséget nyújtó iskolát. Nagyon valószínű, hogy 1548-tól Kassán
tartózkodott ; — természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Kassáról kiidulva
bejárta egész Északkelet-Magyarországot. (Így például 1551-ből szubjektív hangon beszél
egy Ungváron prédikáló barát felsőléséről. Ö. K. 851.) Azonban az a föltevés, hogy igazi,
állandó tartózkodási helye 1548 és 1553 között Kassa volt. (Ez annál is inkább valószínű,
mert kassai kalandjának elmesélésekor »deáknak« nevezi magát.)

Kassán ebben az időben sok író ember megfordult. Itt lakott a végvárak fáradhatatlan
énekese, Tinódi Lantos Sebestyén is, aki 1544-ben nyert polgárjogot a városban.²⁰ Éppen
1548-tól szinte állandóan itt élt, családja körében írogata műveit.

Ebben az időben élt és verseket írt Kassán Sziráky Balázs deák is, akinek 1550-ben
írt »Mas az hazasoknac . . . « kezdetű énekét Bornemisza Péter közli is 1882-ben megjelenő
Énekeskönyvében (a CCXL. lapon).²¹ Ő a Csereyné-codex verseinek egyik másolója. Az ő
másolásai közül való a »Cantio az Halál képéről«, amely Pesti György alkotása, aki ebben az
időben szintén kassai lakos. Nevével találkozunk Kassa város 1550. évi jegyzőkönyvében.²²
Cantio-ját Bornemisza Énekeskönyve is megőrizte (CCIII l.) Pestiről nem sokat tudunk a
fenti adatokon kívül, de ha Dézsi Lajos felfogását magunkévá tesszük, érdekes kérdés merül

¹⁶ Born. : Post. V. hhhh

¹⁷ Born. : Post. III. 5 I.

¹⁸ Bod Péter : Magyar Athénás 49. I.

¹⁹ »Accepta testimonia in anni circulo tempore iudicatus Joannis Lippai 1548 sat.
Testes ad causam Alberti literati cum magistro Martino sat. Quum Cracciviae essemus magister
Martinus, parochus de Wyhely praetia suorum vinorum ab ipso Alberto literato petere cepit.
Ipse vero Albertus literatus dicebat, se nolle reddere, nisi prius magister Martinus Quadrin-
gentos aureos propellibus sabellinis plenaria solveret. Illi vero pelles, ut Albertus literatus
palam nobis protulit, dati sunt domino cancellerio propter quosdam literas a regia majestate
domino nostro serenissimo pro libertate quadam datas sat. (Kassa város jegyzőkönyve)
Kemény Lajos : Kálmáncsai Sánta Mártonról (I.T.K. 1912.)

²⁰ »1544 Sebastianus Citharida iura civilia consecutus est feria sexta ante Andreae
apostoli festum.« Kassa város jkv. Dr. Wick Béla : Kassa története és műemlékei 59. I.

²¹ Bornemisza Péter : Énekek Három rendbe : külömb külömb felek. Detrekő, 1582.

²² Kemény Lajos : Ki volt Balázs deák ? (Történelmi Közlemények Abauj-Torna)
vámegye és Kassa multjából. 1912. 118. I.)

fels ad talajt újabb kutatásokhoz. Dézsi nem tartja lehetetlennek, hogy Pesti György egyenlő azzal a Georgius Abstemius-sal, aki a wittenbergi egyetemre iratkozott be, s akinek semmi más nyomát nem láttuk. Ha ez a feltevés a későbbi kutatások során beigazolódná, talán az is kiderülne, hogy rokonságban volt Bornemisza Péterrel.²³

Kassán tehát Bornemisza írók társaságába kerülhetett, ismerhette Tinódi énekeit, s az is Bornemisza esetleges próbálgatásait. Ez fontos körülmény s a Cantio Optima tárgyalásakor visszatérek még rá.

A kassai iskola a kor egyik legjobbnevű iskolája volt. 1544-től 1550-ig Császár (Caesar) Mátyás a tanító, aki a krakkói egyetemen tanult s aki híres volt szónoki tehetségéről és görög tudásáról. (A későbbi Electra-fordító Bornemisza feltehetően itt szívté magába a görög nyelv szeretetét. Utóda talán Benczédi Székely István lett, aki 1550-ben nyert polgárjogot Kassán.²⁴ A város csak 1552-ben jut Ferdinánd kezére, az iskola ekkor német mester vezetése alatt áll (Gergelius Simon, Stöckel tanítványa). A város magyar polgárai panaszkodnak is emiatt: »Oskolánk pusztán áll, mert egy német mestert hozának, mely német mester kiveré az magyar deákokat belőle. Most egy inást állattak bele, gyermekeinket széjjel kell bujdosztatnunk, nincsen ki tanító.²⁵ Lehetséges, hogy ennek nagy szerepe van Bornemisza életének további alakulásában.

Az 1548-tól számított öt homályos év után 1553-ban tűnik fel újra. Ez az év nevezetes életében: ekkor szenvedti el első börtönbüntetését. Korán jelentkező prédikatori hajlandósága kamaszos meggondolatlansággal párosulva arra készíti, hogy megtréfálja Feledi Lestár kassai kapitányt, kit későbbi művében egyenesen fejedelemnek nevez (Post. V. hhhh.). Az esetet így mondja el: »Egy deákok, tizennyolc esztendést, Bornemisza Pétert (— a lap szélén megjegyzi: 1553. Én voltam. —), Feledi Lestár kassai kapitány igen meg vert buzogánnyal, hogy az deák feddette, ne imádkoznék az fakép előtt. Ótetis úgy verte egy szolgálja Calnai, hogy meg hala bele. Ennek históriája nagy és igen csuda volna. Mint ment az deák éjjel hozzá, mint szólt, mint ijedt amaz, mit látott az deák álmába és mint tölték be mindenek rajta, mint fogatott, meg mint veretett, mint tartatott, mint szaladt el és mint veszett el az kapitány végre.«²⁶

Az V. Postilla-kötet végén a következő évben (1579) újból kitér erre az esetre: »Mikor tizennyolc esztendő volték, csuda képpen felindíta és felráza erre: Hogy egy fejedelmet titkon ő maga bálványozásáért megfeddenék. Ki miatt nagy sokat szenvedtetett, de csuda képpen fogságból... ki hozott. És azból nagy becsületim lőttek sok előtt.«²⁷

Nagy ellenfele, Telegdi Miklós, kapva-kap az alkalmon, hogy nevéssé tegye: megjegyzéseket fűz Bornemisza előadásához, kiegészíti azt: »Szegény megholt Feledi Lestár-rul, kassai kapitánrúl panaszkodik, hogy tizennyolc esztendő korodban igen meg vert volt buzogánnyal, mivel hogy intedtet volna ütöt, hogy a faképek előtt való imádkozást el hadnája... (Itt ő is elmondja a fenti történetet)... De miért nem mondd meg, mint voltanak ezek? Én hiszem, nekem tartottad, hogy én mondjam. Annak okáért im meg mondok egy darabot benne: Angyallá tödött volt magadat és nem tudom, a kemence meg-e, vagy valami egyéb sötét suttomba el rejtzevén, mintha angyal volnál, úgy kezdél neki nagy szép vékony szóval valamit olyat prédikállani, melynek általa el akartad hitetni az keresztyéni hittől. Amaz egy először, úgy mint éjjel sötétbe, meg rémült, annak utána észbe vővén, hogy aki szólana nem menyei nyelven és nem isteni dolgokat szólana, kezdé gondolni, hogy nem angyal, hanem valami csalárd lehetne. Meg kerese azért, kivona a suttomból, érdemed szerént keményen meg dörgöle és tömlöcbe vettete téged. Honnét mint szaladtál ki, te magad tudod.«²⁸

Ma már bizonyosnak vehető, hogy Telegdi elbeszélése rosszindulatú és hazug mese. Szimonidesz Lajos bukkant rá az Országos Levéltárban egy »Inquisition contra Demetrium Ormandy pro Lutheranismu« címet viselő biznyságlevele arról a titkos vizsgálatról, melyet a jászói konvent I. Ferdinánd király 1553. november 7-én kelt parancsa értelmében 1553. Luca-napján (dec. 13.) tartott meg Kassán s melyről december 23-án állította ki a biznyságlevelet.²⁹ Ez az igen értékes — és Bornemisza-kutatóink által eddig még fel nem használt — okirat tanuk és maga Feledi Lestár kapitány kihallgatását tartalmazza éppen az előbb említett kísértetjárásról.

A Telegdinél anekdótává változott históriát Feledi Lestár úgy adja elő (i. h. 171–2. lapok), hogy 1553 egyik téli estéjén megjelent házánaál egy diák és kérte, hogy vezessék be. Bemutakozásakor magát Nicolaus Bornemizza-nak, Isten követének nevezi s a Feledit ért

²³ R. M. K. T. VII. 327. l.

²⁴ Kemény Lajos: Az oktatásügy története Kassán (Tört. Köz. 1912. 83. l.)

²⁵ U. o. (Kassa város levéltárában; lajstromozatlan).

²⁶ Ö. K. 18. l.

²⁷ Post. V. hhhhj.

²⁸ Telegdi Miklós pécsi püspöknek Felelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére 161. l. (Kiadja: Rupp Kornél: Régi Magyar Könyvtár XII.)

²⁹ Szimonidesz Lajos: Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években. (Egyház-történet 1943.)

csapást (leánya elvesztését) akarja felhasználni, hogy a kapitányt elriassza a »bálványozástól«. Feledi bűnének azt tudja, hogy.

»frequentis missas monachorum et praedicationem veram verbi divini a concionatore Cassoviensi non audis, estque tibi exosa soctrina Lutheranica, atque illam, quum Mariam vocant, colis.«

A kapitány erre kéri, hogy másnap keresse fel újra a diák, mire az távozik. Csak a környezet (Nyáray László várnagy, Székely Böröck kassai kapitány, Pelényi István és Gagybátori András) ébredt arra a gyanúra, hogy a diák talán fegyveres merényletet is tervezett Feledi Lestár ellen. Azonnal az eltűnt Bornemisza keresésére indultak, de csak másnap találták meg. Most már más ruhában volt és Pesti Péternek vallotta magát, előző esti látogatását is tagadta. Amikor azután a kapitány pisztolyt vont elő, a földre vetette magát és — nyilván fenyegetések hatására — azt vallotta, hogy őt a kassai lelkész bérelte fel és tanította ki.

Ez a fegyverrel kicsikart »vallomás« nem látszik valószínűnek. Az akkori kassai lelkész — Sommer János — igen komoly felfogású (az ebben a bizonyosságlevelében összegyűjtött vallomások alapján is) szokatlanul zord és kiméretlen prédikátor ilyen tréfára nem adta volna fejét. Az egész színjáték rendezése inkább jellemző egy 18 éves diákra, Bornemiszára.

Az azonban bebizonyítottak látszik, hogy Kassán ekkorra már hatalmas protestáns élet bontakozott ki. A reformált egyház jó kezekre bízta az igehirdetést, s ezen okirat tanúsága szerint majdnem bizonyosnak vehető, hogy a fiatal Bornemisza lelkes hallgatója volt a nagy felkészültségű, szókimondó Sommernek, aki maga Kassa (és Ormándy Demeter révén) egész Kassa környékének nagyhatású reformátora. Lehet, hogy az Ördögi Kísértések erőteljes nyelvét itt tanulja Bornemisza.

Az úgy nem ér véget a kihallgatással. A király 1554-ben két biztost küld Kassára az ügy kivizsgálására (Sesewffy Jánost és Tarnóczy Andrást) — Kassa városa ugyanis hevesen tiltakozik e beavatkozás ellen: »Az evangéliumnak ez az igaz tanítása — írja a város — ... városunkban még akkor elterjedett, mielőtt felséges királyunk, legkegyelmesebb urunk Magyarország királyává választott volna.«³⁰ Az úgy nem vesz tragikus fordulatot. Ormándy Demeter elhagyja az országot, Bornemisza pedig Foliopostillájában azt mondja, hogy két hétig ült tömlőben és »mikor az vereség után nagy kemény kínzásokkal rettentene az pápás kapitány, mondek fráter János barátnak: Szólj mellettem. Ő felele: Ha tülem tanácsot kérdeztél volna, itt nem volnál; de lám, azt mondod, hogy Istentől vagy, azért az Isten szabadítsd meg. Ez szóra nagy keservesen sírván az fogházban, mihent felkelék az imádságról, ottan megmutatta Isten, hogy kellene megnyitnom az ajtót.«³¹

A szerencsés szabadulás után sem teltek zavartalanul napjai: meg kellett újra kószolnia a börtön levegőjét — most teljesen ártatlanul. Ezt írja: »... hogy Pálként magam el ne hinném az után három esztendővel gonosz hírt támasztott felőlem, kiből mind az által nagy nemesen ki tisztított, de fogság alatt.«³²

Hogy a közben eltelt időt hol töltötte és mit csinált, arról eltérőek a vélemények.

*

Schulek Tibor, összevetve Bornemisza eddigi életrajzíróinak adatait a maga kutatásainak eredményeivel, arra a megállapításra jut, hogy 1553 és 1556 közötti időben Bornemisza tanult, vagy tanított valahol Magyarországon (feltehetően Felső-Magyarországon), 1556-ban megvádolták, börtönbe került kiszabadulása után mintegy elmenekült Magyarországból: külföldre vándorolt. Indulása előtt megfordult Huszton is, itt írta megrendítő búcsúversét, a Cantio Optimát.

Nekem más a véleményem.

Abban Schuleknek teljesen igaza van, hogy a verset csak 1553—56 táján írhatta Bornemisza. Bizonyításához, melyet elfogadok, alapot a vers dallamjelzése ad: »Mindönő(k) ... « Erről már Dézsi megállapította, hogy az azonos versmértékű és ugyancsak refraines fordítású 127. zsoltárra utal: »Mindenek meghallják és jól megtanulják.«³³ Ez a zsoltár nyomtatásban először a Nagyvárad Enekeskönyvben jelent meg 1566-ban. Itt a dallamjelzése ez: Siralmas énnékem nótájára. Tehát addigra Bornemisza verse elterjedt és közismert volt. Bornemisza — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — csak 1564 után járt újra Huszt környékén, amikor a már Ferdinándpárti Balassi Menyhátrnál járt barátságos küldetésben. Ez ellentétben áll

³⁰ Ifj. Kemény Lajos: A reformáció Kassán. 1891—18. 1.

³¹ Folpost. LXXIII. 1.

³² Post. V. hhhhij 1.

³³ I.T.K. 1913. 14-s köv. 1.

a vers tartalmával. Ha viszont legközelebbi alkalommal írta volna versét, amikor Schwendi Lázár fegyveres erővel foglalta el Husztot, 1567-ben, nem kerülhetett volna versének első sora a Váradi Énekeskönyvbe dallamjelzésül. Így tehát valószínűnek látszik Schulek felfogása: a verset 1553 és 1556 között írta Bornemisza.

A vers keletkezésének pontosabb meghatározásához Bornemisza maga nyújt adatot. Az Ördögi Kisértésekben írja ugyanis, hogy: »... tanulásért Német és Olasz országra költség nélkül indított (t. i. az Isten), csak nyolc forinttal, és tartott köztük nyolc esztendőig minden külső segítség nélkül kazdagon, és ismét kihozottat velem csak nyolc forintot. És mindeztán mindenkor szaporította életemrevalót«. (Ö. K. hhhhj.)

Schulek az esztergomi főszékesegyház könyvtárában talált egy könyvet, amely minden bizonnyal Bornemiszaé volt.³⁴ E könyv fedőlapjának hátsó belső oldalán a gyermek Balassi Bálint íráspróbálgatásai mellett négy sor bejegyzés található, kétségtelenül Bornemisztól. Ezek közül két adat érdekelt minket:

»1560 Ingressus sum iter cum filiolo Zacharia et A.

Cal. februarii Cassoviam versus.

1561 Liberavi D. Gallum.«

Tehát 1560-ban elindult Kassa felé és 1561-ben kiszabadította Huszár Gált. Huszár Gál kiszabadulásának pontos dátuma ugyan 1560. december 27., de ebben az időben még szokás az új évet Karácsonytól számítani. Ha még azt az adatot is figyelembe vesszük, hogy annak a kötetnek elején, mely az Electra-fordítást is megőrizete, tanárának, Tanne-rusnak bejegyzése olvasható, amely szerint 1559 augusztus 28-án elhagyta Bécsét, azt kell tartanunk, hogy 1561-re már véglegesen hazaérkezik külföldi útjáról. Annál is inkább hiszem ezt, és nem azt, amit Schulek is vall, hogy t. i. ez a hazatérés csak külföldi útjának megszakítása volt, s ezután körülbelül 1564-ig újra kint tartózkodik, mert hiszen az Ördögi kísértésekben is azt írja, hogy nyolc éven keresztül segítette őt Isten *egyhezamban*, külső segítség nélkül! S az említett nyolc év így pontosan telik el távozásától hazaérkezéséig — ha távozásának időpontját 1553-ra, vagy esetleg 1554 elejére tesszük. Annál is inkább, mert Bod Péter, aki szintén megőrizte a nyolc forint történetét, azt is hozzáteszi, hogy 18 éves korában »szállásán Bétsbe az oda gyülekezett népnek olvasta, tanította« a Szentírást.³⁵

Zavarólag hat az 1553 után három évvel támadt »gonosz hír«. Vajjon igaza van Schulek-nak, aki azt hiszi, hogy ez a gonosz hír róla még Magyarországon támadt? Én feleletért Bornemisza-hoz fordulok.

Postilláiban ezt írja: »Mikor még Bétsbe tanuló ifjú voltam, izgatott az Úr Isten erővel is, hogy szállásonom prédikáljak, kire sokan gyűltek. Ez miatt Oláh érsek egri pisepek, ki oztán érsekké lőn. Verancius Antal és az nitrai Bornemisza pisepek reám gyülekeztek, hol elejekben hol az császár elejibe hívtak, ijesztöttek sok képpen, hogy ne prédikálnék, de mint Szent Pál és Jeremiás mondja maga felől: Egy felől félttem, másfelől égett a szívem és talám az oldalamon is kifakadt volna, ha az számot fel nem tátottam volna.«³⁶

Jól tudjuk azonban, hogy Bornemisza Pál erdélyi püspök volt egészen 1557-ig, míg Thurzó Ferenc püspök lutheránussá nem lett és meg nem nősült. 1557-ben azután Bornemisza Pál az »eretnek« Thurzó örökébe lép: nyitrai püspök lesz.³⁷ Tehát ez a gonosz hír 1557 előtt nem érhetette a költő-prédikátort.

Igaz, ez valamivel több, mint három év, de húsz évvel később, az Ördögi Kisértések gyors írása közben, zaklatások és üldözések között nemigen gondolhatott Bornemisza a hónapok és napok pontos számolására.

Ha elgondolásom helyes, akkor Bornemisza már 1553-ban elindult külföldi útjára. Előtte járt Husztot, itt írta meg gyönyörű versét, a Siralmas éneket. Verséhez közvetlen ihletet adhatott az is, hogy a »kevély németek« éppen ezidőtájt, 1552-ben szállták meg Kassát és környékét, »az felföldet« s hogy Bornemisza-nak is éppen e megszállás következtében kellett elhagynia Kassát.

Nem lehet dolgozatom célja, hogy e vers esztétikai elemzését adja. De fel kell figyel-nünk arra a mozzanatra, hogy a refrainben a köztudomásúan pesti származású költő így sóhajt fel:

»Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!« — Bornemisza, aki versében tömören vázolta fel a nemzet helyzetét, a török-német hódítás mellett a magyar urak marakodását és a vallási megosztottságot is, e megrázó erejű sorban Buda szimbolumával a központi vezetés hiányát állítja elének.

³⁴ Commentarium Urbanorum Raphaelis Volaterrani... (Jelzet: R/g. I. 35.)

³⁵ Bod: i. m. 49. l.

³⁶ Post. IV. 868. l.

³⁷ Az Episcopatus Nitriensis-ben a 328. lapon szintén 1557 található Bornemisza Pál neve mellett. Guilelmus van Gulik: Hierarchia Catholica című művében viszont (III. 277.) Paulus Abitemius Bornemisza neve mellett 1560 júl. 17-. áll. Ez azonban az egyházi megerősítés dátuma lehet.

Nemcsak a mai olvasó veszi észre e sor roppant erejét és költői szépségét : észrevette a kortárs, Tinódi Sebestyén is.

1554 márciusában jelenik meg Kolozsvárt Heltai nyomdájában Tinódi Sebestyén Cronika-ja, amely sok egyéb mellett az Erdéli históriát is tartalmazza. Ha figyelmesen olvassuk el ennek »Öted rész«-ét, nem kerülheti el figyelmünket egy versszak, melyben a Magyarországról távozni kényszerülő »királfi siratja hazáját. Tinódi ily szavakat ad szájába :

»Bánkodik királfi, jó lován öl vala,
Kassát nézi vala, szép sokat szól vala,
Vajjon mikor lészen Kassába szállása,
Jó Magyarországbán és Erdélben lakása?»³⁸

A versszak utolsó két sora és a Cantio Optima refrainje vitathatatlan hasonlóságot mutat. Ha számításba vesszük, hogy ezidőben (1553 kora tavaszán) Tinódi Kassán van, felmerül a lehetősége annak, hogy találkozott a két költő. Ekkor az Erdéli históriának csak sz első része kész, az Öted részt később írta Tinódi :

»Lőn ennek írása az jó Kolozsvárban,
Tinódi Sebestyén egy iratos házban,
Lelte krónikáját ott nyomtatásában,
Két karácson közben írta ötvenháromban.«³⁹

Bornemisza Husztról jövet térhetett be Kassára s itt találkozhatott a két költő. Bár ebben a korban nem beszélhetünk voltaképpen plágiumról, felvetődik a kérdés : kié volt az eredeti sor. Én azt hiszem, hogy Bornemiszaé, Tinódi csak kölcsönözte. Emellett látszik bizonyítani az a közismert tény, hogy Tinódi költészete — sok erénye mellett — nem éppen mondható költői szépségeiben gazdagnak. Lehet, hogy a későbbi kutatások fénnyé fognak deríteni e kérdésre is, annyit azonban már ma is bizonyosan mondhatunk, hogy »plágiumkérdés« sohasem válhat : ebben a korban az irodalmivá még nem érett nyelv itt-ott nyitó virágait gyakran több művelője szedte bokrétaba.

1553 tavaszán tehát Bornemisza Péter nekivágott a világnak. Magyarországról való távozásának oka lehetett a Kassán elszenvedett börtön ; de szerepet játszhatott a magyar iskola mostoha ellátottsága is, melyről már fentebb beszéltem. Az előzőleg neves mesterektől tanult Bornemisza nem elégitette ki a német iskola színvonala és szelleme (ne felejtsük el, hogy Ferdinánd — és általában a Habsburgok — katolikusok voltak!), ezért indulhatott el külföldre, hogy tudását a világljárás közben elmélyítse.

Szerintem útjának első állomása Bécs volt. Lehetséges, hogy az Ördögi Kisértésekben említett nyolc aranyat Nádasdy Tamástól kapta. Ez annál is inkább valószínű, hiszen Zápolya az 1531-es budai ostromkor hősiessen viselkedő Nádasdy Tamásnak adományozta Huszt, Fogaras várát és a huszti sóaknákat, s bár Nádasdy ezekről lemondott 1535-ben, amikor Ferdinándhoz visszatért, barátai élhettek ezen a vidéken.⁴⁰ De ha Nádasdyval nem is találkozott Bornemisza a Nádasdy-levelek között nincs Bornemiszaé írt, vagy tőle kapott levél, valamelyik jó emberével bizonyosan. Nem hiába emlegeti Foliopostillájában gondviselőjeként Nádasdyt⁴¹ s ajánlja Electráját is Pernesich Györgynek, »bizott uramnak és Istenben szerelmes atyámnak«, Nádasdy emberének. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy Nádasdy nagy barátja és pártfogója volt az irodalomnak : Sylvester s utóbb Tinódi egyaránt pártfogójukat tisztelték benne — Tinódi haláláról éppen Pernesich tudósítja Nádasdyt.

Azt azonban megint csak nem tudjuk bizonyosan, hogy Bécsből mikor és merre vette útját. Kétségtelenül bebizonyítható, hogy Olaszországban járt s van adatunk arra is, hogy Németország egy részét is bevándorolta. Maga azt írja, hogy Isten »tanulásért Német és Olasz országra« indította őt.

Próbáljuk nyomon követni utazásában.

Olaszországból két város nevét emlegeti : Velencéét és Paduáét. Az Ördögi Kisértések ebben a kérdésben is segítségünkre lehet : ez a helyenként izgalmas, helyenként moralizáló, mindvégig az antifeudális eszmék szolgálatában álló, az úri rend ellen kemény kritikát használó, főurat és királyt nem tisztelő érdekes irat helyet ad a pletykáknak, anekdotáknak, útleírásoknak is.

Megismerünk belőle »ördögi dolgokat, ...kiket felőle *Olaszországban hallottam*» (Ö. K. 810 l.), megtudjuk, hogy az ördöggel »némelyek kutakat és házakat csináltatnak, amint mutatták *Páduába*, némelyek kencset ásatnak» (Ö. K. 802. l.). Figyelme kiterjed a népszoká-

³⁸ R. M. K. T. III.

³⁹ U. o.

⁴⁰ Horváth Mihály : gróf Nádasdy Tamás élete 46. l.

⁴¹ Folpost. Előljáróbeszéd.

sokra is, észreveszi, hogy az olasz nép nem szereti, sőt egyenesen megveti a részeg embert: »Olaszországban nagy csúda, aki a piacon tántorogva menne részegség miatt: azt ők disznónak tartják⁴². Jézus koporsójáról azt jegyzi fel, hogy »nem a mi szokásunk szerint csináltatott vala, a földön lefekve, hanem kőből úgy volt ki vágva, mint egy boltocska, az ajtaja fenn állván, mint egy ház ajtaja, mint Velencébe láttam, kit hozzá képest bálványozásra csináltattak a velencések, abba úgy mehettek, mint egy kis boltocskába.«⁴³ Elveszett, csak Telegdi Felele-téből ismert Fejtegetésében is emlegette velencei emlékeit.⁴⁴ Úgy látszik olaszországi emlékei mélyen szívőbe itatódtak, olasz kapcsolatait tovább is megtartotta, mert említ olasz orvost, aki felkereste őt magyarországi otthonában. Ez talán ugyanaz az orvos volt, aki már Olaszországban elmesélte lelki szenvedéseit és »oly keservesen mondta meg, hogy midőn el mennék tőle, sírna« — írja (Ö. K. 846. l.)

Németországban is járt. Erre mutat nemcsak a már idézett nyilatkozata tanulóéveiről, hanem az a sok érdekes »ördögi« história, tanító elbeszélés és pletyka, melyet a kor Németországból összehord. »1556 esztendőbe lőt illy dolog Németországba« — kezdi egy szercecsenfiú meggyilkolásának történetét (Ö. K. 845 l.). 1554-ből jegyez fel Wittenbergből egy gyilkosságot (Ö. K. 878 l.) és egymásután említ valamilyen esemény folytán egy sor németországi várost: *Grimmenthalból* háborzongatóan életszerű képet fest az elméjükben megzavarodott emberek futásáról, *Tübingenből* egy pap ékesszólását említi, mint az ördög gyalázatos incselkedését, *Jénából* egy ravaszul megszerkesztett szentképről számol be, Rhenumból egy tetszhalott lányról beszél a csodálkozás hangján; de egymásután említi Wittenberget, Freyberget és Regensburgot is (Ö. K. 848—850. l.).

Mindent feljegyez, amit lát, amit hall. Véleményt formál a német viseletről (»Ez tetszik énnekem az német asszonyokba, hogy főnépek is csak tiszta varrást viselnek, nincsen semmi aranyos pillangó köztök« Post. IV. 548. l.), vidám történetet mesél el Melanchton Fülöp házasságáról, aki hiába zárkózott el felesége elől — tanulni akarván, — mert az »ajtájára ment, először egy néhányszor zörgetvén csak így szólt: Fülöp, Fülöp, nyisd meg; amaz tudván, hogy niha morgani jó és tanúságába megháborítaná, vesztég hallgatott, de végre addig zörgetett, hogy azt is mondta: Thu auff, du Selm! — azaz: Nyisd meg, lator. Niha kedig az olykor lőt, hogy baráti is voltak nála. És csak mondta: Ez is a házasság körösztje«. (Ö. K. 535. l.).

Kétségtelen, hogy megismerte a német népköltészetet, legalábbis a széphistóriákat. Az Eulenspiégelt mindenesetre különbnek tartja »Trágár Balázs és Markalf históriájá«-nál (Ö. K. 840. l.).

Bod Péter szerint Franciaországban is járt⁴⁵, erre azonban — egy párizsi kardinálisról szóló rövid kis példától eltekintve (Ö. K. 876. l.). — nincsen adatunk. Nem sikerült semmi bizonyító erejű adatot felkutatnom, bár nem tartom lehetetlennek.

1557 őszén újra Bécsben van. Beiratkozik az egyetemre s Tannarus tanítványa lesz, a nagy humanistáé. Kassa forrongó hangulatú protestáns lakosai közül indult, humanista alapot nyújtó iskolából s hosszú utat járt be, míg Tannerushoz jutott. Deákoskodása alatt ott élt, ott tanult, ahol a humanizmus kései termése a legjobb gyümölcsöket adta: Olaszországban és Bécsben. A reformáció tanításait is »első kézből« kapta Németországban Wittenberghen. Humanizmus és reformáció: ez volt a két forrás, melyből műveltsége és világnézete táplálkozott. Az alapot ehhez azonban korának sokat sanyargatott, sokat szenvedő Magyarország adta. Haladó felfogásának, hazaszeretetének és több éves tanulásának volt mintegy próbaköve Electra-fordítása, ez a kiváló alkotás, melyet bécsi egyetemi éveit alatt írt s amely 1558-ban látott napvilágot.

⁴² Post. IV. 547. l.

⁴³ Post. III. 46. l.

⁴⁴ Az inkvizícióval kapcsolatosan.

⁴⁵ Bod: i. m. 50. l.

JEGYZETEK TOLNAI LAJOS DRÁMAKÍSÉRLETEIHEZ

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába néhány hónappal ezelőtt bekerült Tolnai-hagyatékban több ismeretlen Tolnai-mű kéziratát találtuk, nagyjából töredékben. Az itt közölt két drámatöredék is ezek közül való.

Ezek a drámatöredékek egymástól nem független, különálló darabok, hanem egy dráma változatai. A szereplők — ha nem is mind — azonosak a két drámában s a motívumok is jórészt megegyeznek, csak az egyikben hangsúlyozottabbak, a másikban pedig kevésbé. Ezért a továbbiakban *vígjátékváltozatról* és *címnélküli* változatról fogunk beszélni.

A vígjátékváltozat írását feltevéseink szerint *Jubilánsok* című regényének második kiadása után (1894) kezdte el. Ezt az valószínűsíti, hogy a kézirat öregesen kusza, ideges, kapkodó vonalvezetése nagyjából azonos Tolnai öregkori (90-es évek) leveleinek írásmódjával. Feltevéseinket megerősíti az is, hogy a drámatöredék még szatirikusabb jellegű, még leplezetlenül gyilkosabb élő, mint a különben egyáltalán nem szelídhangú *Jubilánsok* — melyből a dráma egyes elemeit vette. Ez a keserű szatirikus tónus különösen jellemző az öregedő Tolnaira.

A vígjátékváltozatot minden valószínűség szerint nem fejezte be. A 90-es években egészsége is megromlott s egyre kevesebbet írt. Egészen veszedelmes mértékben elhízik, (1901-ben már arról panaszkodik fiának, hogy 111 kilót nyom), asztma kínozza és nehezeze esik az írás. Ez egyre jobban elkedvetleníti, gyakran panaszkodik fiának, hogy beteg és nem dolgozhat. Valószínűleg azért utazott külföldi fürdőhelyekre: asztmája gyógyulását remélte a levegőváltástól. (»Egészségem meglehetősen. Csak az asztmám fojt néha. De talán Marienbad, ha oda mehetek, enyhíteni fog ezen is.« — írja fiához 1897. márc. 21-én.) Első külföldi utazását — a rendelkezésünkre álló adatok szerint — a felesége halálát követő nyáron tette, 1893-ban. Állandóan készülődik a munkára. 1897. június 16-án írja fiának: »Egészségem jó, tudok aludni, enni, inni (keveset), majd most már a munkának is erősen hozzá fogok.« Ebben a készülődő hangulatban fogantatott meg benne a drámaírás gondolata s foghatott hozzá a vígjátékváltozathoz. Alapanyagként — amennyire a rövid töredékből meg lehet állapítani — a *Jubilánsokat* és *Az új főispánt* használta fel. A tanítók és a csizmadiák küldöttségének jelenete szinte szó szerinti átvétel *Az új főispánból*. A dráma koncepciója ekkor még nem lehetett teljesen kész benne, mert a megkezdett kézirat hátára már egy 4 felvonásos színmű tervét vázolta fel ugyancsak *Az utolsó rév* címmel.

Az utolsó rév, mint cím, két alkalommal is fellelhető Tolnai novellái között. Egyik ilyen című elbeszélése a *Képes Családi Lapokban* (1885. okt.), a másik a *Pesti Hírlapban* jelent meg. Ezek az elbeszélések azonban csak címükben egyeznek meg a drámatöredékkel. A motívum azonban közös: az adósságban, szennyben, erkölcsi mocskokban elsüllyedő figurák kétségbeesetten várnak az utolsó révre, a fuldoklók utolsó szalmaszálára.

A címnélküli változat véleményünk szerint a vígjátékváltozat után írta, ez utóbbi kéziratának hátlapjára. A birtokunkba került kézirat töredékét minden valószínűség szerint Marienbadban írta 1897 nyarán. (»Lélekzetem fölötté enyhült. Gyomrom rendben van. És még rajzokat is írok, kritikát is írok és egy színművet, amelyből az első felvonás kész.« — Fiához írt leveléből; Marienbad, 1897. júl. 22.) Az első felvonás sem készült el ugyan egészen, de már nem sok hiányzott belőle. Valószínűsíti feltevéseinket a Tolnainál szokatlan motívum, a színleírásban a díszes fürdői olvasóterem és az, hogy Marienbadból írt leveleinek tintája azonosnak látszik a kézirat tintájával.

A címnélküli változat egészen szorosan ragaszkodik a *Jubilánsok* szövegéhez, kivéve az első kettő és az utolsó jelenetet. Az élénk, fordulatos párbeszédeket szinte változatlanul vette át a regényből. A *Jubilánsok* elnagyolt, egészében vázlatosnak ható szerkezetében ezek a párbeszédek a legelőbbek és kiválóan alkalmasak dramatizálásra. Tolnai ezeket a párbeszédeket egy-két szó elhagyásával, vagy közbeszúrásával, esetleg megváltoztatásával találóbbakká,

drámaibbakká tette. Ez a ránk maradt néhány jelenet igen biztatóan indul s ha talán sikerült volna befejeznie, egy remek szatírával lett volna gazdagabb irodalmunk.

Ez a két drámatörődék szorosan beletartozik abba a kelet európai realista, erősen szatirikus jellegű irodalmi áramkörbe, melynek első nagy alakja Gogoly, s melyhez Tolnai fiatalabb kortársa, a kiváló tehetségű Caragiale is tartozik. A *Revizor*t Tolnai valószínűleg ismerte (Szentkirályi fordításában; 1875.). Hogy Caragiale műveit ismerte-e, nem tudjuk, de erdélyi tartózkodása alatt mindenesetre volt rá alkalma, hogy megismerhesse. Ezzel nem azt szeretnénk bizonyítani, hogy Caragiale, vagy Gogolyt utánozta volna, hanem inkább azt, hogy Tolnai világirodalmi tájékozódása Kelet felé intenzívebb volt, mint Nyugat felé, akárcsak a századforduló tehetséges és elfelejtett nemzedékéé. (Papp Dániel, Gozsdu, Petelei.)

Úgy látszik, Tolnai szívesen foglalkozott élete vége felé a drámaírással. Erről több kísérlete, terve tanúskodik. A tervezgetésen azonban — a közölt töredékeken kívül — nem jutott túl. Van egy rövid római tárgyú vázlat, melynek a *Brutus* címet adta. Négy felvonásos drámának szánta, de a személyek és a nyúl farknyi tartalmi vázlaton kívül más nem maradt ránk ebből a drámából. Két ilyen *Brutus*-vázlata is van. Az egyik alatt *Béla*, a másik alatt *Havaddí Béla* nevet olvashatjuk szerzőként. A vázlat kétségkívül Tolnai kézírása, ami arra enged következtetni, hogy Tolnai álnevet is használt olykor. Ezzel kapcsolatban nem tartjuk érdektelennek megemlíteni azt sem, hogy találtunk egy lapkivágatot (sajnos sem a folyóirat címét, sem évfolyamát nem sikerült megállapítanunk), melyen *A Ság Maris anyja* című ballada alatt szerzőként *Asszonyfai* áll. Tolnai ezt saját kezével kihúzta és melléje írta: Tolnai Lajos. A versnek egyik sorát is áthúzta és tintával mást írt helyébe.

A *Brutus* tervének keletkezési idejét nem sikerült megállapítanunk, annak ellenére, hogy Tolnai a szereplők mellé odaírta azt is, hogy kinek szánta ezt vagy azt a szerepet. Egyetlen támaszpontunk a kézírás s ez kétségkívül öregkori.

A *Kereskedők Lear királya* (Szomorújáték öt felvonásban) című dráma szintén csak terv maradt. A tartalmi ismertetés itt már bővebb és a személyek mellé odaírta egy-egy híres színész nevét (Szigeti József, Prielle Kornélia, Újházy Ede, Szathmáryné, Gabányi, Vízváry). A színészek neve sem mond sokat a terv keletkezési időpontjáról, mert valamennyien a 70-es évektől kezdve a 90-es évekig, — sőt többen közülük tovább is — állandóan hasonló szerepeket játszottak. (Ezúton is köszönetet mondunk Horányi Mátyás kartársunknak szíves felvilágosításaiért.) Itt is egyetlen tájékoztatónk a kézírás, melyből a 80-as évekre lehet következtetni.

Ez a terv sem önálló elgondolás. A *Somvári Fényes Ádám úr* című hosszú elbeszélést akarta dramatizálni. A tartalmi vázlatból az derül ki, hogy Tolnai kissé élesebbé akarta tenni a konfliktust Somvári és a társadalom között. Míg az elbeszélésben a megtört Somvári csendesen várja halálát felesége mellett, a drámában kitör rajta az örület és öngyilkos lesz.

Végül szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a drámatörödéket modern helyesírással közöltük. Legjobb szándékunk mellett sem közölhetjük betűszerint, mert Tolnai ideges, kusza reszketeg írása (egyik levelében említi is, hogy nehezen ír, mert reszket a keze) teljesen következtelen az interpunkció terén, olykor valóságos keresztretjévé egy-egy mondat, s megoldása nagy kézírattári gyakorlattal lehetséges csak. Sokszor még ez sem elég, mert írása néhol egészen gyorsírásszerű: a teljes szó helyett csak egy-két, a szóra jellemző betűt ír le, a ragokat és képzőket sok helyütt elhagyja.

A kézirat »megfejtése« szokatlanul nehéz munka volt, sok mondatot csak Tolnai stílusának, mondatszerkesztésének, szófűzésének alapos tanulmányozása után értettünk meg.

AZ UTOLSÓ RÉV

Vígjáték 3 felvonásban

Írta: Tolnai Lajos

Első felvonás

Tágas terem, fő és két (szélső?) ajtóval, díszesen bútorozva.

I. jelenet

Jóljárt Péter, kimaradt képviselő, Jóljártné bárónő s két özvegy, a leányai, kik elvált hölgyek.
JÓLJÁRT P. (*miután nagy garral úriasan beléptek és gúnyosan mindent megfigyeltek és helyet foglaltak*): — Én Magyarországot legszerencsétlenebb embere vagyok. (*Homlokát dörzsölve és gyér haját kúsztalva.*)

JÓLJÁRTNÉ: És ezt most mondod, mikor már elvettél, becsaptál, s a képviselőiségből kiestél?
Leányok, (*kik szavalnak és énekelnek*) lássatok itt egy Rousseaut, aki vallomásokat...
LEÁNYOK: Nagyszerű!

JÓLJÁRT: De kérlek, engem mindenki megcsalt.

NŐ: És te senkit! Választóidat felültetted és semmit se tettél értük, csak kártyáztál és uraskodtál.

FÉRJ: De kérlek, mikor miniszterség volt kilátásba helyezve; most belügy, mikor a belügy-miniszter ingott; majd (*Gabi?*) távoztával a közmunkaügy; még a hadügyminiszterség is előttem állott.

NŐ: Leányok, (*kik hangosan énekelnek*) lássatok itt egy hadügyminisztert, aki a szakács-néjét nem tudja fizetni.

LEÁNYOK: Nagyszerű!

FÉRJ: De kérlek édes Angelám, (*kérlek...?*) A pillanatnyi zavarok szemeidet elhomályosítják. Nem voltam-é kedvence a pártnak?

NŐ: Míg a pénzed tartott.

FÉRJ: Nem vagyok-é akademik?

NŐ: Hát az mit ér? Semmit sem ér.

FÉRJ: Az sokat ér, befolyást hoz. S nekem most elsősorban ezt kell érvényesítenem. Vidéken sok a tudós, író: mindmegannyi kortes.

NŐ: A pénz...

FÉRJ: De kérlek. Ezek jó emberek, ezek meg nem csálnak; Kopár László egy tiszta karakter, egy jubileumért, s egy királyi tanácsosságért a vermesi mandátumot a kezembe adja. A ház alelnöke visszalép a kedvemért, én alelnök vagyok, esetleg miniszter.

NŐ: Előttem akarsz hazudozni? Leányok, egy Tartuffe (*azok szavalnak*) ész nélkül, pénz nélkül, aki azt hiszi, hogy minket is felültet.

LEÁNYOK: Nagyszerű!

NŐ: Beszélj őszintén, mondd, hogy itt áll Magyarország egyik legsvihákabb embere torkig váltoadósággal, minden munka nélkül, miniszterséget hajhász, mikor egy falusi jegyzőségnek nem bírna megfelelni, minden szava hazugság, minden lépése csalás, árulás...

FÉRJ: Nagyon tévedsz, és kérnelek ne beszélj ily hangosan. Ezek az emberek mind igen becsületesek, egy fővárosi notabilitás előtűk félisten, nem kell a hitet a szívekből kiölni, ezek vérüket áldozzák jó vezetés mellett egy kitűnőségért és azt nem tagadhatod, hogy pártomban mindig kitűnő szerepet vittem.

NŐ: Leányok! (*kik énekelnek*.)

LEÁNYOK: Nagyszerű! (*És énekelnek tovább.*)

JÓLJÁRT: Esedezve kérlek, otthon mindent mondhatok rólam: itt dicsérj, légy irántam gyöngéd, mert a világra nagy hatással van az, mikor a nő férjét isteníti. Most néhány hétig isteníts, míg a választáson át nem esünk; beszélj jószágainkról.

NŐ (*erélyesen*): Leányok — halljátok ezt?

LEÁNYOK: Nagyszerű!

JÓLJÁRT: Mond, hogy úgy a sajtónak, mint a minisztereknek legbensőbb barátságával dicsekedhetem, s vasúti (*tíztséget?*), tanfelügyelőséget, bérleteket állami vagyontokra, állami építkezésekre bátran ígérhetsz, csak pár hétig. Ezek a jó emberek elhisznek mindent. De sőt arra kérlek: ígérj te is, bíztass mindenkit, majd meglátod, mennyi itt a kérelmező, ajándékozó — és egyre még: Laura lennél oly kegyes: kimondhatatlan bájosságoddal ezt a vén Kopárt, ezt az emberi (*tökéletesség?*) nélküli agglegényt vennéd körül — otthon aztán lerázhatod, (*eljárhat a télen*), kirekesztheted, csak itt pár hétig istenítsd. Oh a vidék boldog, ha egy két szép nőt hall a fővárosi kitűnőségekről; elfelejti az (*árvát, a terményt, a házat?*) az adót, az egzekuciót...

II. jelenet

Kopár László — s az előbbieket, kik mind felugornak s a legnagyobb tisztelettel közelednek a belépő felé.

JÓLJÁRT (*megöleli Kopárt*): Kedves, legkedvesebb ifjúkori barátom! Lásd itt a legboldogabb családot, a leggyöngédebb anyát, hitvest, született báró Rétségi Angelát, s itt e két kedves gyermeket, Laurát és Matildot, kik imádtak nóm első férjétől, báró Récsy Pál aranykulcsostól származnak. S fenkölt művészetükkel a főúri szalonok... — mondhatom, a lapok nélkül mondhatom — csillagjai; énekelnek, szavalnak, táncolnak, festenek; igen, óh, majd meg fogod látni, de Pesten legalább is pár hetet nálunk kell laknod. (*Közben hajlongások, üdvözlések, mosolyok, oldalt-kacagások a vén esetlen gavalléron.*)

Imádott Angélám *(odavezeti a vén gavallérhoz, ki ravaszul pislogat a csinos úrhölgyre és nem mutat szamarat, amelyet a vidéktől várna egy fővárosi kitűnőség)*, tekintsd itt Kopár László barátunkban a megye, a város legtiszteltebb vezérférfiát, vezérbajnokát, pénzügyi kapacitását, elvkitartó hazafiát. Gondolom, sok egyletnek, választmánynak vagy tagja, Lászlóm.

KOPÁR L.: Eddig negyvenötnek; elnöke tíznek, alelnöke 15-nek, pénztárnoka húsznak. Agg vállaim érzik is a terhet, de kedves hazámért erkölcsi kötelmem helytállani.

JÓLJÁRT: Mondtam, hogy egy Kátó, egy Deák Ferenc, egy Királyi Pál, egy Zrínyi Búszke vagyok rád Lászlóm, igen büszke, én ezt már fönn is sokszor hangsúlyoztam. Ném, a bárónő — mivel mi egy kissé új házások vagyunk s még mindig mézesheteinket éljük — *(meg akarja csókolni)*

BÁRÓNŐ *(gúnyos mosollyal)*: Leányok, láttatok ily gyereket?

LEÁNYOK: Angyal ez a papa, egy Romeó, egy ellenállhatatlan...

FÉRJ: ... elválaszthatatlan tőlem. Lekísért angyali leánykaival, hogy míg én jubileumodat rendezem, ő a helyi kultúrintézetek javára kedves Lauránkkal és Matildkánkkal hangversenyeket, alkalmissal műkedvelő előadásokat tartson, rendezzen. Ő ebben kitűnőség, páratlan zseni. Laura a legkiválóbb szavaló és cimbalmász; Matild az éneken nyújt valami elragadót. Nos, mondhatom, hogy Magyar-megye ereibe új vért fogunk önteni.

BÁRÓNŐ: Leányok — —

LEÁNYOK *(nevetve)*: Nagyszerű ez a papa!

(Mialatt Kopár a két leányhoz fordul, s a két leány elfoglalva tartja a vén gavallért, Jóljárt Péter kézzel, arccal, szóval körülveszi nejét, hogy meglágyítsa.)

Isteni Angelám, bocsáss meg, hogy ennyit hazudom, légy elnéző, ne csúfolj ki, a diadalért mindent meg kell tennünk. Ez az utolsó rév. Ha ez nem sikerül, főbe lövöm magam. Lásd már sírva fakadok — kegyelmezz, légy segítségemre, én Magyarország legszerencsétlenebb embere vagyok...

III. jelenet

Előbbie. Három úr. A polgármester. Fejes Eduárd és Közli József

(A polgármester egy vékony, korán vén gyermekember, csekély veres pofaszakállal, szemüveggel, magasra tartott orral, (ugrándozó?) modorral, mely magas összeköttetéseiből foly; Fejes Eduárd (amilyen a híres, egy olv. szó). Közli József egy vén szürke ember, okmányokkal, melyek kilátszanak belső zsebeiből).

A POLGÁRMESTER *(mindhármán, az újonnan jöttek, nagy éljént kiáltanak, mely kívülről harsány részvételt növekszik)*: Én a város, Vermes szabad királyi város polgármestere vagyok; nem vagyok szónok, csekély tehetségeimmel — amennyire ezek létezését beigazolhatnám — az adminisztráció terére vetettem magamat, mivel szerencsétlen hazánk a defraudációk által különösen az adminisztráció széles reformjait igényli — mint tehát nem gyakorlott, nem született szónok, üdvözlöm városunk nevében méltóságodat... *(Kopár int a hölgyekre, hogy családja)* és méltóságod családját; találja és érezze magát körünkben kedvesen. Ezt volt kedves kötelességem városom és társaim nevében hódolatteljesen kijelenteni. Éljen!

(Harsány éljen bent, mint kint. Jóljárt úr ünnepélyes helyzetbe teszi magát — mialatt a hölgyek, a polgármester bókólo hajlongása mellett, szerényen távoznak egy oldalajtón, ahonnan fél fejell mintha néznék a jelenetet, majd végkép el is tűnnek — s így kezdi beszédét):

JÓLJÁRT PÉTER: Kétszeresen örvendek a csekélyiséget váratlanul ért lelkes kitüntetésnek, egyfelől, mert legszívesebben rokonszenvemet fejezhetem ki e nemes város nagy-hírű polgárságának, ragyogó intelligenciájának, másfelől módomban áll bizodalmasan kijelenteni *(s itt egy iratot mutat föl)*, hogy én az ország ünnepélyre rendező főbizottságától avégből küldtettem ki, hogy itt egy jubileumot rendezek, s arra a legjelesebb hazafit önök díszes köréből kiválasszam. Bátor voltam ezen érdemben legbensőbb barátaim egyikét, e megye jeles fiát, Kopár László úr önagságát... *(Némi megütközés az arcokon s a küldöttség tagjainak némajátéka, melyből kilátszik, hogy a személyre nézve nincsenek az eszmék összhangzatban.)* felkérni, hogy felette kiszabott időm miatt, addig is, míg szerencsétlenné önök társaságába érkeznek, hívjon össze egy szűkebb konferenciát a notabilitásokból, mely konferenciának lenne hivatása előzetesen is meghányi-vetni a dolgokat, s, úgy a személyre, mint a kivitel módozataira megállapodásra jutni.

(Kopár L. int Fejes Eduárd felé)

FEJES EDUÁRD *(előbbre lépve)* : Nagyságos uram, mélyen tisztelt ...

KOPÁR L. *(bemutatva)* : Fejes Eduárd úr, városunk köztisztvisletben álló zszurnalisztája.

FEJES EDUÁRD : Huszonhat lap levelezője, s ha szabad nagyobb irodalmi műveimre hivatkoznom : »A pénz beszél, a kutya ugat«, »Egy segédfogalmazó nyomorúságai« s a »Legősibb székely család genealógiája« című röpiratok szerzője. Tisztelt bátyám, Kopár László úr aláírásával, mint ideiglenes elnökével, s az én alájegyzésemmel, mint ideiglenes titkárával, a mai napra, e helyre éppen délelőtti 11 órára bizottmány: ülést hívtam egybe, melynek tagjai városunk legérdemesebb hölgyei és vezérérőfiai, úgy az intelligenciából, mint a polgárság köréből.

JÓLJÁRT PÉTER : Nagyon szép, felségesen szép. Nagyszerű polgári hazafias kultúrúnné-
pélt fogunk rendezni, a lapok odaőnt el lesznek ragadtatva, barátom a miniszter ...

IV. jelenet

Előbbie. Törő Mihályné (egy őreges (?) cifra asszony)

TÖRŐ MIHÁLYNÉ *(kinez rosszat gyanítva odaugrik Kopár László)* : Bejelenthetem a polgári nőegyletet? Itt vagyunk 10—15-en, ahányat hamar összeszedhettem. Úgy ég az orcám, a sok lőtás-futástól.

KOPÁR L. *(mialatt a pesti vendég, s a hármás küldöttség nagy megütődéssel arcjátékoz)* : De hiszen most más országos dolgok vannak itt a tapétán Törőné asszony — hagyják el. *(S akarja kijele tolni)*.

TÖRŐNÉ : Én egy tapodtat sem innen. Mikor követválasztás van, akkor mindig az járja : a nép, a nép, a nép szava isten szava ; no hát itt vagyunk az isten nevében. Ne mindig az úri nőegyletben a nagyságos dámák szedjék le a tejfelt, jusson a szegény népnek is. Ők majd megjelennek parádében, mi jöttünk, ahogy jöhettünk. Sok a betegünk, sok az árvánk, sok a tehetetlenünk. Elég sokáig voltunk néma gyermek ; a nyomorúság, meg az igazságtalanság felnyitotta a szánkat : most már beszélünk. Méltóságos uram *(int az asszonyoknak, kik jöttek vagy húszan, ifjak, őregek vegyesen)*, csak azért jelentünk meg — követem alászan tisztelettel — így a polgári nőegylet, hogy ne akkor jöjjünk, mikor már semmi se lesz.

KOPÁR és a POLGÁRMESTER egyszerre De édes Törőné itt most egészen másról van szó ...

TÖRŐNÉ : Tudjuk, mindig azt mondják. Mikor a főherceg itt járt, az úri nőegylet kapta a szép ajándékot, mi meg hordtuk a sok virágot, s nem kaptunk semmit. Nem, a mi szegényeinknek is kell valamit a szájukba tenni. Ne csak mindent a szobalányok, meg a cifra szakácsnék, meg a nagyságos Baranyai Cica kapjanak, részesedjenek a mi elnyomoro-
dottjaink is. Ott van a Fehér János, akinek a két lábát elvitte a gép, őt apróval vannak ... igenis méltóságos úr, hozta a jó isten, mert jobbkor nem is hozhatta. Legyen áldott a nagyságos miniszter, aki gondoskodik az ország szegényeiről.

V. jelenet

Inas. Előbbie.

INAS : A tanító egyesület akar bejönni.

POLGÁRMESTER *(ugrándozva)* : Lehetetlen, mondja : én parancsolom ... Ez borzasztó. Itt a »Segítség« következése. A népnek nem kellene adni egy garást.

VI. jelenet

A tanítótestület, mely kettesével, hármásával tör be a terembe. A nők lassan távoznak. Előbbie.

POLGÁRMESTER *(dühösen rájuk támad)* : Hát mit keresnek itt önök? Egy magas vendéget hogy merészelnék megtámadni!

I. TANÍTÓ : Mi küldöttség vagyunk, a magyarávárosi egész tantestület küldöttsége.

JÓLJÁRT PÉTER *(a tanítók elé áll, s a polgármestert hátrább tolja)* : Kérem méltóztassék. Engem e bizodalom csak megtisztel. Küldöttségüket örömmel fogadom. Mondjanak el mindent, ami szívükön fekszik, én a népnek mindig a legőszintébb barátja voltam és ezt, talán méltóztatnak még emlékezni, a közmunka-budget tárgyalásainkon merészen hangsúlyoztam is. Talán fizetésük? Kezdjük mindjárt a főtételen.

II. TANÍTÓ *(nyersen)* : Én fél esztendeje nem láttam egy forintot azokon a büntetéspénzeken kívül, amelyeket a szolgabíró úr felszededetett az iskolába nem járó gyermekeken. A búzám künn van, a kukoricám künn van ; ha megyek az espereshez : türjek, megyek szolgabíróhoz : türjek és különben se alkalmatlankodjam, mert igaztást lát követeléseimben a felsőbbség ellen, és ezt a törvénynek szigorúan kell sújtania.

JÓLJÁRT P. : De hát a tanfelügyelő úr?

POLGÁRMESTER : Vigyázzon szavaira.

II. TANÍTÓ : Ej én már leszámoltam az élettel. Engemet eltiporhatnak, elzárhatnak, koldusabb már nem leszek, mint amilyen vagyok. Ez a mostani éppen az ötödik helyem, egy pár fokkal mindnél hitványabb. Valakinek csak ki kell mondani az igaz szót. Ha engem taszított az isten a panaszkodók élére, hát jó, köszönöm, de bizony nincs is a világon az a fehér kalács, amelyikért az igaz szót ketté harapnám. El vagyunk nyomva, hajlékunk többnyire a kutyáknak való, nem embereknek. Egy szoba, egy földes szoba : ott feküdjék a beteg, ott lármázzanak a gyerekek, a bölcső ott rengjen, én ott korrigáljam az írást, a feleségem ott öltözködjék, a leányom ott szőjön, fonjon, varrjon, vagy ha a szívét öröm járja keresztül : ott dalolásson. Ott járjon-keljen az előjáróság, a tanfelügyelő önagsága, ott a rongyaink között . . .

POLGÁRMESTER : Nem engedem, nem engedem az igaztást a felsőbbség ellen, azonna távozzanak.

JÓLJÁRT P. : Kedves tisztelt tanító urak, mindeneiket el fogok a miniszter barátomnak (mondani). Örvendek, hogy ezt a nagy nyomorúságot a saját szememmel láthattam. Igen, én a kormánytól vagyok leküldve — sorraokozunk annak idején mellé.

I. TANÍTÓ : Fogadja el méltóságod, kegyes pártfogónk *(helyi?)* tantestületünk kezéből a díszelnökséget.

II. TANÍTÓ : El ne fogadja méltóságod, a szent istenre kérem, el ne fogadja. Aki egyesületi díszelnök lett, az nem tesz többet érettünk egy lépést.

VII. jelenet

Inas. Előbbiek. (A tanítók távoznak)

INAS : A polgárság kíván — a csizmadia céh.

(A polgármester mosolyogva beszél taglejtésekkel, arcával részint társaihoz, részint a vendéghez — mialatt húzódnak be a csizmadiák.)

CÉHMESTER : Méltóságos főbiztos úr! A szentséges úr Istennek tiszta szívünkben hálát adunk, hogy e szép napra felvirradhattunk mindannyian, és hogy így szemtől szemben állhatunk egymással. Mi meg vagyunk csalva, de nagy mértékben. A régi céhmester, meg alcéhmester, meg Pipás Lajos, a pénztárnok kimelleyeztetek bennünket az utolsó szimpla talpunkból, pedig olyan bőreink voltak, cugehéreink, hogy a miskolciak elülhettek mellettünk. És mi történt . . .

POLGÁRMESTER : Bocsánatot kérek méltóságos uram, de nem engedhetem, ez egyenes lázítás a felsőbbség ellen.

JÓLJÁRT P. : Csak folytassa. Büszkének érzem magamat, hogy becses polgári bizalmukban részesítenek.

CÉHMESTER : Az történt, hogy Pipás, meg Kaparéki Mihály, meg Csefkó Sámuel közös korcsmát nyitottak az egyesület pénzéből . . .

POLGÁRMESTER : Nem engedhetem! *(a kezével hadonász)*

CÉHMESTER : A tanácsosokat oda édesgették, ökelmük ingyen ott iddógáltak, de sűrűn. Előbb Pipás Laji lett városi képviselő, borvám, közigazgatási tag, minden tag, majd meg utána Mihály öcsénk kapta el a tisztséget, végül Csefkó Sámuel kerekedett be az uraságba, s az lett a sok jóból, hogy egyszer kerestük a drága bőroket, hát nincsenek, a fain dupla talpakat, hát se hírük, se hamvuk. Innám Lőrinc, a csizmadiák főfelügyelője kiesik ám a szenátorságból, s hát nemsokára . . . — úgy van-e?

CSIZMADIA : Úgy van. Egy szóig igaz.

CÉHMESTER : Egy falat, de egy porcika bőrünk sincs.

JÓLJÁRT P. : Igazságot teszek szeretett polgártársaim. Úgy vegyék, mintha már kezükben volna a jogorvoslás. Azért jöttem, hogy a nép sebeit gyógyítsam.

VIII. jelenet

Uj küldöttségek akarnak jönni, de a polgármester megakadályozza. A terem megtisztul, hogy csak maga marad a színen Jóljárt P. úr. Jön a báróné.

Egy másik változat terve :

AZ UTOLSÓ RÉV

Színmű 4 felvonásban

Írta : Tolnai Lajos

Első felvonás :

A vendég.

Második felvonás :

A jubileumi konferencia.

Harmadik felvonás :

Posztó és a vidék.

Negyedik felvonás :

Az utolsó rév.

A címnélküli változat :

Első felvonás

Diszes fürdői olvasóterem, képekkel, apró asztalokkal, egy leterített billiárd-asztallal. Az asztalokon lapok. Lámpák, székek. Oldalt innen is, túl is ajtó, s a jóljárt.

I. jelenet

Bilinszky Mihály (kezében a központi bizottság ajánlatával), Kopár László ünnepélyes fekete öltözetben, papias magatartással, fésüléssel.

BILINSZKY : Ha még két hónapig tart az országgyűlés . . . Te, már a kultuszminiszter háta mögött ültem.

KOPÁR L. : Nagyszerű!

BILINSZKY : Most én vagyok ennek a szerencsétlen megyének a főispánja. S minő világot teremtünk! Csak fuss át, csak kérlek fuss át bátran rokonaid listáján, azt mondom senkit ki ne hagyj. Nos, átfutottál rokonaidon?

KOPÁR : Átfutottam.

BILINSZKY : Öcséden?

KOPÁR : Által.

BILINSZKY : Sógoraidon? Unokavéridein, komáidon, barátaidon? Elképzelheted, hogy ezt a szerencsétlen megyét új virágzási korszak felé vezettük volna. És egy hirtelen háborús hír és a bezáró terminus kiadatik. Ezt a gyerek főispánt a gallérjánál fogva . . . — és bezáródik az országgyűlés. Éppen sikerült elválnom a nőmtől, aki egy közönséges polgárcsaládból származik . . .

KOPÁR L. : Huszonhárom évig éltetek együtt?

BILINSZKY : Éppen addig, de fölfelé menetelemben utamban állt. No, jó volt, hű volt, munkás volt, nem veszek le róla semmit, de utamban állt, s végre főispán akartam lenni, onnan államtitkár, s te tudod, hogy mi egy államtitkár . . . és bevégeződik az országgyűlés. Én nyakig adóssággal, új feleségemmel, a néhai szécsi főispán hitvesével, báró Kreuzmann Amelyvel, és orrom előtt a tizenkettedik órában becsukják a Sándor utcai palotát. Az a hitvány antiszemita Kőteles Andor megbuktat, mert ő akarta elvenni a bárónét, én rögtön szaladok a miniszterhez — elment Franciaországba . . . — Dehogy ment, csak az

adósságai elől egy kissé elhúzódot. Új kerületet kérek. Megkéssem. Újabb adósságok. Lefutok Erdélybe — Király Béla tizenötezret kér... — elképzelheted, hogy mikor az embernek minden forrása kiapadt, mi megy véghez a fejében. Most a tenyeremen hoztam volna számodra a régóta sóvárgott királyi tanácsosságot. Többet mondok, hoztam volna egy szép vaskorona rendet. De László, ígérem, a szentháromság istenre ígérem, semmi akadály — három vagy két hó múlva nagyságos Kopár László királyi tanácsos vagy. Olvasd, mit ír a központ.

KOPÁR L.: »Melegen ajánljuk...«

BILINSZKY: De úgy van »a legmelegebben«. Nem érzed? Itt borzasztó melegség van. Vagy csak az én fejem?

II. jelenet

Előbbiek. Bilinszkyné (egy vén dáma, igen tarka, fiatalos ruhában, kezében egy aranymetszésű könyvvel.)

BILINSZKYNÉ *(mialatt a férfiak fölkelnek s nagy hódolattal a báróné elé sietnek)*: Papuska, én szavalni fogok, Anasztázia énekel, és Arthur — no és Arthur mit tegyen a közjóért? *(A báróné megcsókoltatja magát férje által, és arisztokratikus leereszkedéssel kezét nyújt Kopár úrnak.)* Van itt nőegylet?

KOPÁR L.: Nagyszerű, három.

BILINSZKYNÉ: Ah! Akkor hát sokat kell szavalnom.

BILINSZKY *(félre)*: Vacsorák, vacsorák, azok volnának a jók, de a kerület kizsebelt!

KOPÁR L.: Mágna nőegylet, hivatalnok nőegylet, és polgári nőegylet. A mágna nőegylet vezére egy öreg grófné, akinek már semmije sincs; a hivatalnok nőegylet elnöke egy gazdag kereskedőné, akinek minden héten nagy ozsonnát kell adni, és a polgári nőegylet egy igen gőgös polgárné, valami Posztó Sámuelné, akinek a férje a polgárság fővezetője, borzasztó szerepelhetnék ember.

BILINSZKY *(lelkesebben)*: Azt kell megnyernünk.

KOPÁR L.: Igen, már hívtam.

BILINSZKYNÉ: A mágna nőegyletben szavalni fogom Vörösmartytól A merengőhöz-t, a hivatalnok nőegyletben Kiss Józseftől A Simon Juditot, és a polgáriban Gyulaitól Az éjjeli látogatást. Gondolom, ebben a ruhában hatást fogok csinálni a tiszavári elnöknl. Pá, pá, papuska *(mint egy fiatal lány, kiszalad)*.

BILINSZKY: Mit szólasz a nőmhöz, a bárónéhoz?

KOPÁR L.: Nagyszerű.

BILINSZKY: De azt kikötöm, hogy először a te jubileumi ünnepélyeden fog szavalni. A jubileumnak meg kell lennie egykor, a kormány figyelmét fel kell hívnunk rád teljes mértékben, mert manapság csakis azok boldogulnak, akikre a kormány figyelme alkalmas utakon felhívatott. Elhiheted, hogy alkalmasabb út erre nézve nálamnál nem lehet. Nekem a miniszterek per te barátaim, az intéző körök fent, mint lent igen nagy tisztelőim, nőm rokonsága az egész főrend, csak éppen meg kell fognunk ezt a kerületecskét, most a pótválasztásnál igen könnyű. A legjobb szónokok lejönnek velem, azokkal megismertetlek, benső viszonyba hozlak. Oh, sokakat hoztam már így benső viszonyba, kik ma áldva áldanak — és te királyi tanácsos vagy, nagyságos Kopár László. Ez oly bizonyos, hogy kizár minden kétséget.

KOPÁR L.: Hát a vaskorona? Azzal mi jár? Nem vagyok hiú ember, az soha nem is voltam, de annyi, mint a királyi tanácsosság...

BILINSZKY: Nagyon jó, hát vaskorona rend. Kétségkívül ez volna hatalmasabb, szebb, imponálóbb. No ezt csakis a nőm szerezheti meg, mert az illetékes hivatal cheffe ép tulajdon nagybátyja. Oh, drága Lászlóm, akkor te méltóságos úr vagy, és a főrendiházi tagságtól csak egy lépés választ el.

KOPÁR L.: Tehát a jubileumot vélnéd alkalmasnak arra, hogy a kormány...

BILINSZKY: Tökéletesen. Egy jól rendezett, kellő lármával, zajjal, egy kis alapítvánnyal — amit nem szokás kifizetni — rendezett jubileum az aranyesőt mindig meghozza. A kormány kitüntet egy köztisztületben részesülő polgárt, hazafit, egy fedhetetlen karaktert, minő te voltál mindig és vagy és maradni fogsz, biztosan fölkeres. Gondolom, előbb a királyi tanácsosság jöjjön...

KOPÁR L.: Miért nem a vaskorona?

BI LINSZKY : Édesem, az már fokozat, de oly bizonyos fokozat, mint egyik lépcsőtől a másik. Első a nemesség, második a királyi tanácsosság, harmadik a vaskorona, esetleg bárói cím. KOPÁR L. : Tehát a jubileumot gondolnád és hogy ennek a választást meg kell előznie. Mindenesetre én is úgy látom, hogy előbb a jubileum, aztán a pótválasztás, ezen kívül a vaskorona nagyon jó lesz, nem vagyok hiú ember, nem vágyom a címekre legyen a királyi tanácsosság.

III. jelenet

Előbbiek. Posztó Sámuel.

KOPÁR LÁSZLÓ (*méltóságteljesen vendége elé vonul*) : Ah, isten hozta az éni kedves barátom uramat. Dicsérjük, mindig dicsérjük. Nem is lehet ily önzetlen polgárról, kötelességű hazafiról máskép, mint őszinte magasztalással szólni. E percben érkezett öméltósága, a rádi (?) kerület volt képviselője, ifjúkori barátom, a kormány kitűnősege — nagyon szerencsés véletlennek találok, hogy szerencsém lehet bemutatni önt öméltóságának. Rég kellett volna, hogy a magas kormány figyelme egy ily jeles polgárra irányoztassék, mint Posztó Sámuel egyházi tanácsos . . .

POSZTÓ S. : De városi képviselő is vagyok, iskolaszéki tag, a kaszinó háznagya — és magam se tudom hány főfőválasztmány tagja, alelnöke, a szabó céhnek meg éppen elnöke — nagyságos uram.

KOPÁR LÁSZLÓ : Csak *tekintetes*. Útálom a hiúságot. Én régimódi egyenes ember vagyok, még azt is megvetem, aki üres címek után szaladgál. Egyetlen törekvésem volt egész életemen át csakis az anyagi téren előrehaladás és mindenek fölött kedves polgártársaim sorsát előmozdítani. (*Zsebéből egy lapocskát húz ki.*) Olvasta-e a *Szénavári Közlönyt*?

POSZTÓ S. (*nagy hetykén a vendég felé beszélve*) : Olvastam, olvastam, hogyne olvastam volna, nagyságos uram.

KOPÁR LÁSZLÓ : Mit mond reá?

POSZTÓ S. : Felakasztják őket.

KOPÁR L. : Kiket?

POSZTÓ S. : Akik megölték azt a vén uzsorás asszonyt. (*Bilinszky kacagva eltűnik egyik ajtón*).

KOPÁR L. : Óh, óh, már ki törődne egy vén asszonnyal, mikor a haza érdeke mindenek fölött. A jubileumot, a jubileumot nem olvasta?

POSZTÓ S. (*indulatosan*) : Megint jubileum, Szénavárban?

KOPÁR L. : Ott lenne, ha öméltósága épp azért nem jönne, hogy állami okokból itt rendeztessen jubileumot Szalmavárott. Arról van szó, hogy hol legyen az új esperes, hoforogion legjobban a pénz, hol virágozzék a polgárság, hova tegyék az új adófelügyelőséget, királyi törvényszéket. Magának, tisztelt barátom, most épült két szép új háza, azokba még lakó kell. Látja már milyen áldásos céllal utazott le a fővárosból öméltósága Bilinszky Mihály? Nos tehát magunkra kell vonnunk a kormány figyelmét és egy (társadalmi ?) valami kedves áldozatot kell hozni a kormánynak és kerületnek. Rá térünk erre is. Öméltósága valami igen kitűnő jubileumot akar rendezni. És erre a rendezésre ki volna alkalmasabb, mint kedves Posztó barátom?

POSZTÓ S. : Vezér kellene. De ha nincs. Nálunk nincs vezér.

KOPÁR L. : Van.

POSZTÓ S. : Ki?

KOPÁR L. : Én tudom.

POSZTÓ S. : A főispán? Az fősvény.

KOPÁR L. : Nem az barátom.

POSZTÓ S. : A prépost? Az fősvény, megenné a várost haragjában, amiért néhány száz forintján meg nem választottuk követnek. Utolsó ember a kerületben, és — ha az — nem baj; de ha jól vezetjük, vezet is.

KOPÁR L. : Hallom, nagyon szép leánya van. Valakit szemeltem ki a számára. Kitűnő egy ifjú ember.

POSZTÓ S. : Bizony megköszönöm nagyon szépen, mert rosszabb világot házasság dolgában soha se éltünk, mint most. Kénytelen a becsületes ember vagy prédára ereszteni a gyereket, mint Bende János tette a sok rossz leányával, vagy úgy tesz, mint Bivalyos Miklós,

aki az egyik vejével minden héten lehozatja Pestről azt a tejelesszájú legénykét, csak a leányának vőlegényt foghasson. Hazudik, urizál, pedig egy garas érője sincs.

KOPÁR L.: Hát a *Feltámadást*, a szénavári ellenzéki lapot olvasta-e?

POSZTÓ S.: Azt nem olvastam, mert megbántott.

KOPÁR L.: Pedig ellenségeinket kell ám olvasni. Olvassa itt, itt... Jubileumot a nemzet nagy fiának....

POSZTÓ S.: Ki az?

KOPÁR L.: Egy pénzügyi elnök... — olyan itt is akad. Olvassa csak: Nos polgártársak fel! Felsorakozni, és megragadni a kínálkozó alkalmat, hogy a művelt világ, néhány napig bár, ismét velünk foglalkozzék, és a kormány kénytelen legyen észrevenni bennünket! Nem sérti ez, Posztó barátom, Szalmavár derék polgárságát? Én már vén vagyok, nekem senkim, nekem semmire sincs szükségem, nekem csak az anyagi téren való előhaladás volt célom, De maguk gyermekes apák...

POSZTÓ S.: De hát mit tegyünk?

KOPÁR L.: Jubileumot kell tartanunk. Mennyi pénzt hoz ez a városnak! Oda csődül a félvilág. Ahány dalárda: ott lesz, ahány színésztársaság: ott lesz, ahány tüzoltőegylet: ott lesz. Annyi házasodó szép fiatal ember...

POSZTÓ S.: Nincs vezér, nincs, aki nagy ebédek adjon. Egy polgár azt nem teheti.

KOPÁR L.: Miért nem? Éppen egy polgárnak volna kötelessége maga iránt figyelmet költeni a kormány előtt. Egy szép ordót kapni, annak tiszteletére egy díszbankettet adni — úgy haladna ám az ember föllebb. Nekem nem kell, én már vén vagyok, se nőm, se gyermekem, de Posztó barátom előtt egy fényes jövő áll.

POSZTÓ S.: De kinek adjunk jubileumot? Ki költségén?

KOPÁR L.: Nem gondolja, milyen szép volna egy ötvenéves jubileum Szalmavárott? Nem holmi tíz-húsz esztendő, hanem félszázados. Én szívesen segédkezet nyújtanék. Ott van a páterek fürdője. Felajánlanám az ünnepség helyiségeül. Ingyen fürdők! Mennyi embert vonzana ez! Tudnám módját ejteni, hogy egy díszebéd...

POSZTÓ S.: No már az lenne jó, a papok költségén, egy hatalmas, pompás ebéd.

KOPÁR L.: A fél vármegyét, de két vármegyét ide lehetne csődíteni és Szalmavár egyszerre mint egy torony emelkednék ki versenytársai fölött. Most van szóban a hatodik egyetem: ide tennék; most van szóban új színház: ide tennék; most van szóban valami szobor-fölállít: ide alkalmaznák. Egy jól sikerült jubileum átszabná ezt a várost. Annyi lenne itt az újságíró, mint a sáska. Magát barátom kitüntetnék, a kormány észrevenné. Tudja-e, mai nap csak abból lesz ember, akit a kormány észrevesz. Én ötven esztendeje szolgálok itt, szolgálom hazámat, az egyházat, kedves pátereimet, és ki vett észre? De én nem bánom, én csak az anyagi téren akartam előre haladni, hiúság engem nem vezérelt.

POSZTÓ S.: Ki kezdje?

KOPÁR L.: Csak tisztelt barátom kezdheti, mert maga a polgárság vezére. Mozogjon és tiszteljen meg bizodalmaival. Egy polgárra mi más lehet szebb, mint a hazafias szereplés, ma aki nem szerepel: meghalt. Mozogjon isten segítségével. Jelszó: jubileum, színes, díszes jubileum.

POSZTÓ S.: Meglátjuk! *(sebesen el)*.

IV. jelenet

Előbbie, és Bilinszky

BILINSZKY *(Kedvetlenül)*: Feltétlenül megbízom benned, mert bölcsességedet harmincéves barátságunk napnál fényesebben kitüntette nehéz körülmények között; azonban nem hallottam, hogy pótválasztást csak egyszer is megpendítettél volna.

KOPÁR L.: Elvem volt mindig, hogy semmit össze ne keverjünk. A jubileum a legalkalmasabb mód lesz magunkat megszerettetni. Akkor egybegyűl a megye, s néhány szerencsés toaszt, a kedves bárónő és a leányok hangulatos éneke, szavalata a legbiztosabban megteremtik a kellő hangulatot. Ezzel a fele költség nyerve van. Különben is minden jubileumtól, kitüntetésről elvonható magamat, az én szívemben hiúság soha helyet nem foglalt. De van pénzed? Pénzt hoztál?

BILINSZKY: Ne, nem, csak maradjunk a jubileum terén, hanem akkor ennek pár hét alatt meg kell történnie.

KOPÁR L.: Miért oly hamar?

BILINSZKY (súgva) : Mert két darab tízezer forintos váltóm három hét múlva lejár, s nekem a lejárát előtt biztosan kell állnom a kerületben, mert másképp új kölcsönöket nem köthetnek. S más apró választási váltóim is igen szorongatnak. Barátom, én egy szerencsétlen tönkrement ember vagyok, engemet a tízesztendős képviselőség, pesti élet, klub, kártya, elválás, új házasság, főispáni aspirációk... Azt gondolom, őszintének kell lennem, hogy rettentő helyzetemet föltárhassam.

KOPÁR L. : Megtisztelsz bizalmaddal.

BILINSZKY : Tökéletesen bevonhatlak. Engem csak egy új választásban a mandátum ment meg. A miniszter a főispánságot kilátásba helyezte, nőm rokonsága az államtitkárságot ki fogja hamarosan préselni, barátom, az én miniszterségem pár év alatt bizonyos, s akkor őh barátom én egy igen szerencsés ember leszek.

KOPÁR L. : Tudsz-e hazudni?

BILINSZKY (sértődötten) : Kérlek.

KOPÁR L. : Mernél-e olyan ígéreteket tenni, amelyeket soha be nem válthatsz?

BILINSZKY : Ha kell — ez bevett szokás magas helyeken.

KOPÁR L. : Miután látom, hogy egyelőre pénzt nem hoztál, csak prolongálandó váltókat — igen becsületes jó arcod van; hazugságokkal, ígérekkel, de vakmerő ígérekkel sokat fölvehetsz. Három faktort kell fölhasználnunk: egy tanárt, bizonyos Közli József nevűt, aki akadémiai mániában szenved, de nagy befolyású egyén, egy valami Fejes Eduárd nevű zszurnalisztát, aki nélkül itt semmi nem történhetik, s egy asszonyt, ki itt jó.

V. jelenet

Előbbiek. Özvegy Keserűné és lánya. Tinka és Minka (falusias egyszerűséggel, de divatosan)

KESERŰNÉ (a távozó Bilinszkyre mutat) : Ki volt ez az úr? Az volt az a pesti úr, aki idehozta az egyetemet, új színházat, törvényszéket? Az egész város tele van már a hírével, de egy szegény özvegyasszonynak arról is csak akkor szabad már tudni valamit, mikor a gazdagok a tejfelet mindennek leszédtek. Köszönjétek meg nagybátyátoknak (*leányait rángatja*), hogy eldugja előletek ezt az urat, aki felhozhatta volna rátok a napot.

KOPÁR L. : Mire ez a nagy ok nélkül való felhevülés édes húgom? Csak az özvegyasszonyok tudnak mindjárt így fölhevülni.

KESERŰNÉ : Mert az isten csak az özvegyeket veri meg. Tinka ne ess össze úgy, feszítsd ki a melledet, te meg ne babráld a ruhád szélét, mint egy falusi leány. Hát nem elvette tőlem isten a szerencsét a dalárda-zászló szentelésénél is? Én megcsináltattam már egy hónappal előre a drága foulár ruhát Minkának, a barchetet Tinkának, a pirosselymet magamnak, hogy illően jelenhessünk meg s valakit már fogjunk, mert megesz a szegény, hogy minden bálban, fillérestélyen, hangversenyen ott kell hiába föl s alá sétálnunk — s elkapják az ezredes vén lányát, a nyoszolyólányságot. Mert csak egy özvegyasszonynak nincs pártfogója. Tinka, nem tudod te föltartani feszesen a nyakadat? Ne áru! el, hogy szegény vagy, alázatossággal soha senkinek sem kellesz. Most itt a jó alkalom, hogy a tulajdon nagybátyád tehetne értünk valamit, s nem eldugja előlünk a szerencsét? Micsoda jubileum lesz itt László bácsi? Hány nyoszolyóleány kell oda?

KOPÁR L. : Oda húgom egy se kell.

KESERŰNÉ : De bálban? Vagy az se lesz? Az én szegény leányaim elől azt is eldugják. Mert az isten csak egy özvegyasszonyt vert meg azzal, hogy mindenünnen elkéssék. Köszönjétek meg a drága nagybátyátoknak, hogy a napot is el nem zárja előletek. Kellene mutatnom, hogy mindent rátok hágy, hogy mint a Bivalyos Miklós leányai húsz-húsz-ezer forintot kapnak, akik egy krajcárt se vittek az urukhoz, de jól férjhezmentek — még a jubileumot is eltikoljja, pedig itt készül, itt a pesti úr, nekem Posztónétól kell meghallanom. Isten csak özvegyeket ne teremtsen... (Mit rágod a ruhádat?), azt hiszed gyerek vagy még? Tanulj tőlem, hogy áll én rajtam a ruha (*a tükör elé megy*). Menjünk.

KOPÁR L. : Maradjanak.

KESERŰNÉ (kedveskedve cirógatja Kopárt) : Hát kell nyoszolyóleány? Tinka, Minka köszönjétek meg a drága nagybátyátoknak. Isten talán rátok tekint...

Cs. Gárdonyi Klára — Belia György.

EGY KIADATLAN VERS KOMJÁTHY JENŐ KÉZIRATOS HAGYATÉKÁBÓL

Komjáthy kéziratai, — mint első életrajzírója, Sikabonyi Antal említi, — nagyrészt elkallódtak. A megmaradottakat pedig alig nézte át valaki is tüzetesen, jöllehet Komjáthy azok közé a költők közé tartozik, akinnél e kéziratok hagyaték nem csupán tiszteletre méltó ereklje, hanem kulcs és lámpás költészetük kérdéseihöz.

A homályból c. kötetének versei egy-egy gondolatfolyamatnak, — sornak — összegzését, eredményét adják, s egy-egy érzelmenek, hangulatnak végső fázisát, lecsapódását, nem egyszer egymásra halmozott fogalmakba szublimálását mutatják. A gondolat, érzés, hangulat fogantatását, forrását, rúgoit, fejlődését vajmi ritkán láthatjuk.

Kéziratai nemcsak a küzdelmes művészi megformálódásáról, vajúdásról tanuskodnak, hanem érzései, gondolatai indítékaira, gyökereire, rúgoira is világot vetnek.

Életrajzírói, méltatói mégis nemcsak, hogy ezeket a maguktól kínálkozó értelmező lehetőségeket nem vették figyelembe, hanem gondosan kikerülték a verseiben bőven található fogózkodókat is, megelégedve — talán nem is minden célzatosság nélkül — költészete elvont, egyénisége exaltációra hajló, révületben lebegő voltának unos-untig való ismételtgetésével és hangsúlyozásával. Olyan véleményt is olvashattunk, amely szerint lelkesedése, rajongása és gyűlölete külső tárgyi ok és cél nélkül való, csupán egy különös egyéniség belső lelki szükségletének célját szolgálják, önmaguk kiélésére törő, öncélú érzelmek.

A következőkben közölt és elemzett vers, amely az Országos Széchényi Könyvtár Komjáthy-kéziratai között található, hozzájárulhat ennek a hamis beállításnak a megsemmisítéséhez, és egy igazabb, valósághoz hűvebb kép kialakításához.

Induló

Franciából.

Föl, föl proletárok, előre hadak!
Ütött az óra, itt az idő.
Az eszme hatalma ma tette ragad;
Fegyverre vitézek, előre te nép,
Ne ülj torunkat a cifra pribék,
Fojtsuk mi ma végleg a sirba a bűnt!

Részünkön a szellem és az erő
Mienk a földön a hatalom.
Azért, hogy a nap most vérbekelő,
És bárha kezünk ma sok sebet üt,
Kihajt a vérből a rózsza, az üdv,
A béke, az áldás, a szeretet.

Föl, föl nyomorultak előre rabok!
Itt a szabadság reggele már.
Halál a fejére, ki ránk agyarog!
Pusztítson a tűz és follyon a vér,
Pusztuljon a gyáva, a léha, ledér.
Döfd mélyen a zsarnoki szívbe vasad!

Fejünkön a pálma kezünkben a jog,
Ez az igazság ünnepe lesz.
Mert győznie kell és győzni fog a jobb,
A gaznak örökre buknia kell,
Dobogjon a tiszta a büszke kebel
Örökre a szépért és igazért!

Támadjon a porbul a porba bukott!
Szabadulásnak ünnepe ez.
Átok a nagyra, ha szíve csukott!
Megtisztul a lángban a vétek a szenny,
Elpusztul az önző, szűkkezü menny,
A szent, az örök nap fénye alatt!

Okádd ki, oh, mélység szörnyeidet!

1. Fordítás, átköltés, parafázis vagy a fordítás látszata mögé rejtőző saját költemény, — ez az első kérdés. Erre a kérdésre elfogadható feleletet csak a vers tüzetes vizsgálata adhat. (Az utolsó versszak csiszoltságban, szép első sora ellenére érezhetően mögötte marad az előzőknek, a kidolgozatlanság benyomását kelti. Az utolsó magában álló, ritmika, képalakítás, értelem szempontjából egyaránt súlyos, már-már nehézkes sor nem kell, hogy feltétlenül új versszak szándékára utaljon; éppen említett sajátsága miatt lehet a vers lezárása is.)

2. Komjáthy feltűnően keveset fordított. Egyetlen megjelent kötetében a fordítások száma mindössze tizenkét: nyolc *Lenau*-, és négy *Heine*-vers. Kéziratai között egy lapon irodalmi, tervei feldolgozására váró témái vannak felsorolva, de fordítás szándékára itt sem akadunk. Ami keveset fordított, azt nem művészi erőpróbának szánta. Ezek a *Lenau*- és *Heine*-versek szervesen beilleszkednek fordításuk idején írt saját versei sorába. Mégis, minden áthasonítás ellenére is, világosan elválnak az eredeti Komjáthy-versektől: a *Lenau*-versek plasztikusabbak, jobban szerkesztettek, drámai fűtöttségűek, a *Heine*-versek pedig tömörebbek, csattanósabbak, könnyedebbek.

Az itt között induló és a vele feltehetően egyidejű versek (Törj össze . . . , Otthon, Szózat, Az újkor szelleme, Börtönből, Celeszta húgomnak) között azonban sem szemléleti, sem formai különbség nincs; ez nehézség nélkül besorolható a vele egyidejű versek sorába. Szókincse, képei, eszme-társítási, fogalom-azonosítási, egész szemlélete a valószínűleg, a 80-as, 90-es évek fordulóján írt versekkel rokonítják; velük *egy időben*, velük *egy tőről* sarjadt.

3. A vers ritmus-képe meglehetősen változatos; általában emelkedő ritmusú. Az egyes sorok jámbusos lábbal kezdődnek, majd anapestusokban folytatódnak. Az egyes stófák második sorával azonban az emelkedő ritmusba beletáncol egy-egy daktilus. Pompásan élénkíti, lázasabbá, pezsgőbbé, »indulóbbá« teszi ez a ritmus-váltás a verset. A ritmus pusztá hangzásbeli gazdagításánál, színesítésénél azonban több ez a ritmus-váltás: a harmadik versszakban pl. a lázasabb, szaggatottabb, nyugtalanítóbb lüktetésű jámbusos-anapestusos sorok csupa felszólítást, felhívást, jövőbe utalást fejeznek ki, s köztük biztonságos, a jelenre vonatkozó kijelentéssel derűsen toppan elének a daktilus.

A Komjáthy-versek nagyrésze ugyancsak emelkedő ritmusú, főképpen jámbusos; szívesen és kortársainál gyakrabban használt daktilust is (pl.: Jelenések, Nincs lehetetlen, Kérdések, Éloa győztél stb.), trocheust azonban alig. Formakultúrájában sok a közös Reviczky-ével; az említett ritmus-váltásra is — ha öntudatlanul is — bizonyára ennek egyik leghíresebb verse, a Pán halála adhatott készítő és biztosító példát.

Komjáthy rimelhelyezése rendkívül változatos; kötetében alig találunk azonos rím-képletű verseket. Az induló félrimét és páros rímét más kapcsolásban, egyéb verseiben is szívesen variálja. Az *Induló* tehát, ami a *külső formát* illeti, ikertestvére az eredeti Komjáthy-verseknek.

4. Erről az ikerfogantatásról a külső formáknál azonban többet mond a belső — *érzés-és gondolat* — formák azonossága. Komjáthy verseinek nagyobb részére jellemző, hogy a bennük kifejeződő érzés, gondolat nem egyenes vonalú fejlődést, fokozatos kibontakozást mutat, hanem hullámvonalaszerű, meg-megerősödő, el-elgyengülő variálását egy-egy érelemnek gondolatnak. (pl.: *Dac, Gondolatok a halálról, Kérdések, Előntöm lelkemet, Szakadjatok . . . stb.*) Gyakran több egymásután született versen át tart ez a hullámozó variálás. (pl.: *Harmónia, Eh, mit győörtök.*) A legnagyobb érzelmi effektus, súly az első vagy az első két versszakon van; a többi már csak a vers élén kifejezett gondolatnak, érzésnek megvilágító, kiteljesítő változata. (Talán éppen emiatt válik gyakran szétfolyóvá, terjengőssé.) Az *Indulót* elemezve, hasonló viszonyt láthatunk ennek egyes stófái között is.

Jellemző sajátság a Komjáthy-verseknek az is, hogy a stófa tényleg álló dinamikus, spontán kijelentő vagy felszólító sorokat rendszerint reflexív, magyarázó, megokoló sorok követik. (Az első vagy második sor után leggyakrabban felkiáltójelel áll.) Megmutatkozik ez a sajátság az *Indulóban* is: a második versszak harmadik sora a jellegzetesen reflexív *azért*-tel, a negyedik stófa harmadik sora pedig *mert*-tel kezdődik.

5. Mindezek után sor kerülhet a döntő kérdés vizsgálatára: vajon a között vers gondolatai, érzései, szándékai és céljai Komjáthy *sajátjai-e* vagy Komjáthy csak *tolmácsa-e* a francia kommun valamelyik költőjének.

Átnézve a rendelkezésünkre álló francia anyagot (*Recueil de chants du Parti Ouvrier. Bruxelles, é. n. — La Poesie et la Commune. Gand, 1911. — Les Poets de la Commune. Avec une preface de Jean Varloot. Paris, 1951.* Ez a válogatás tekintettel volt az 1947-ben és 1949-ben Moszkvában kiadott hasonló tárgyú antológiákra is) s ezekben rokon motívumot, hangot, sort bőven találhattam, igazában azonban csak E. Pottier *L'Internationale*-ja jöhet számításba, akár mint eredeti, akár mint kiindulás vagy ihlető forrás.

Pottier és Komjáthy verse között szó szerinti, sorszerinti vagy akár csak tágabb irodalmi értelemben vett fordítás is alig akad. Ilyennek csupán a következő sorok foghatók fel:

Pottier :

Debout ! les damnés de la terre !
Debout ! les forcats de la faim !
La raison tonne en son cratère,
C'est l' éruption de la fin.

.....
Foule esclave, debout ! debout !

.....
Le soleil brillera toujours.

Komjáthy :

Föl föl proletárok, előre hadak !
Ütött az óra, itt az idő,
Az eszme hatalma ma tette ragad !
Fegyverre vitézek előre te nép,

.....
Föl, föl nyomorultak előre rabok

.....
A szent az örök nap fénye alatt !

Rokon motívumot azonban egész sort találhatunk, pl. :

Pottier :

Le monde va changer *de base*

.....
Nous ne sommes rien soyons tout !

La terre n appartient qu aux *hommes*,

Komjáthy :

Fojtsuk mi ma *végleg* a sírba a bűnt !

Mienk a földön a hatalom.

Mégis azt állítani, hogy Komjáthy verse akár csak a szó legtagabb értelmében is Pottier versének fordítása volna, teljességgel lehetetlen. Az azonban rögtön az első összeolvasás után bizonyosnak látszik, hogy Komjáthy *Indulójának ihletője* vagy, — hogy óvatosabbak és pontosabbak legyünk, — ennek az *ihletnek döntő eleme*, eredője Pottier L'Internationale-ja. Azzal a lehetőséggel, hogy az Induló esetleg egy előttünk ismeretlen francia vers fordítása, alig kell számolnunk : ízig-vérig Komjáthy-verssel állunk szemben. Komjáthy világszemléletének egyik nagyon fontos, elhatározó eleme a felvilágosodás és — bár jóval kisebb részben — a forradalmi francia polgárság racionalista, szellemi öröksége. Világnézetének két sarkalatos pontja ítéleteinek végső érve : ész és morál, gondolat és erkölcs. Alig akad még egy magyar költő, aki mint ő annyi rajongással, feltétlen hittel, bizalommal övezte volna az ész és erkölcs kettős csillagát. Nem egyenrangú azonban a kettő : az erkölcs az ész szülötte és léte bűnné válik, ha kicsúszik az ész ellenőrzése alól, ha szembe kerül azzal. Ezért fordul Komjáthy annyi gyűlölettel az egyes vallások morálja ellen. A francia felvilágosodás polgárának »abszolút esze« és világi észszerű, egyetlenné és egyetemesnek hitt erkölce ez.

Pottier L' Internationale-ja elméletileg is megalapozottan, a forradalom okát, jogát, és jövőjét az osztályharc alapján mondja ki (— különösen a második és harmadik versszakban világos ez —), Komjáthy is vállalja, kívánja a harcot, de a harc megokolása, jogosítása, biztosítása az ész és erkölcs síkjára tevődik át.

Az eszme hatalma ma tette ragad.

.....
Fojtsuk mi ma *végleg* sírba a bűnt !

.....
Részünkön a szellem és az erő,

Fejünkön a pálma, kezünkben a jog;
Ez az igazság ünnepe lesz.
Mert győznie kell és győzni fog a jobb,
A gaznak örökre buknia kell,

A második strófa valóságos kis erkölcsi védőbeszéd a forradalom mellett :

Azért ; hogy a nap most vérbekelő
És bárha kezünk ma sok sebet üt,
Kihajt a vérből a rózsza az üdv,
A béke az áldás a szeretet.

Hasonló elszánású és megokolású sorokat özönével találhatunk Komjáthy-nak ebben a korszakában : íme néhány :

Szentté emelt undok hazugság,
Holt kéz emelte durva jog,
Ha mi büszkén előre rontunk
Tudom előttünk bukni fog. (Szózat).
Bár kívül élet színe fesse,
Ami belül rossz, veszni fog ;
Nem győz nem győzhet a hazugság
Hiába máglya orgyilok ! (Szózat.)
Hisz összefogva célt kell érnünk
A jelszavunk : Testvériség !
S a tiszta ősz talajba tesszük
Az új világ alapkövét ! (Szózat.)
Jővel, jővel te büszke korszak,
Mely a szellem szavára kél !
Ledönteni e léha, korhadt
Világot Óriási kéj ! (Törj össze mindent)
A gondolat a legnagyobb erő. (Az újkor szelleme.)
A tudást hirdetem ! Temploma épül
.....
Ki búvik a naptól, az veszni fog,
Megsemmisül, mert elsötétül. (Az újkor szelleme.)

Alapvető különbség van a két költő viszonyában a harcot megvívó tömeghez : Pottier mint a tábor egyik tagja, a már folyó akció egyik részese éneklő kollektív jellegű, hangú dalát, Komjáthy hangja szubjektív. *Indulója* felhívás, harcba szólítása a szövetségeseinek érzett, kívánt tábornak.

E sorok tanúsága mellé hadd soroljunk még néhány bizonyítékot. arra, hogy az induló szándékai, eszméi szemlélete Komjáthy sajátja. A Komjáthy-vers jellemzője : hogy felépítése ellentétes érzelmek, erkölcsi fogalmak, tulajdonságok szembeállításán nyugszik, hangulata ellentétes polusok között feszül. S mivel, mint említettem, fogalmainak abszolút jelleget tulajdonít, érthető, hogy rajongása és gyűlölete — megfelelően az »abszolút« jó és rossz rangjának — végleges alakot ölt.

Mert kit a lét fennső célja eltölt
Gyászol az csupán vagy *ünnepel* —

mondja, mintegy örmagát jellemezve. Pátoszának magyarázatát egyebek közt ebben a tulajdonságában találhatjuk meg.

Jellemző Komjáthy verseire az is, hogy az egymás után következő versszakokban különböző fogalmakat egyenlősit, azokat szinonimáknak használja. Emeltem, hogy szerinte mindaz, ami szép, erkölcsileg jó, értéke, végső fokon az ésből fakad (Mindeneket egy ész fog át, — mondja az eljövendő boldog korszakról a Szózatban). Ha tehát az igaz, szép, jó diadalát ünnepli ; egyet ünnepel : az ész diadalát ; ha békét, áldást, szeretetet jövendöl, az észszerűség, az észszerű erkölcs diadalát jövendöl.

Az elemzést összefoglalva a következő kettős eredményhez jutunk : a közölt vers valószínűleg Pottier L'Internationale-ja ihletésében fogant. Feltehető azonban, hogy valamely más francia vers volt Komjáthy *Indulójának* ihletője ; *ihletője és nem eredetije*, a vers ugyanis nem tekinthető — az eredetire utaló megjegyzés vallomása ellenére sem, — fordításnak : *mind tartalmi, mind formai elemeit tekintve, egészében Komjáthy sajátjának látszik*. Jelentősége azért nagy, mert míg az 1950-ben az Irodalomtörténetben közölt versei azt mutatták meg, hogy az általa annyiszor hirdetett harcot — erkölcsi megokolású — társadalmi harcnak tekinti, s megmutatták azt is, hogy kit tekint e harcban ellenségnek. (Akit magasba nem erő emelt ... Ki helyzeténél fogva oly magas — írja a Monológ c. versében), a most közölt *Indulóban* viszont azt mondja meg világosan, hogy kikre akar támaszkodni ebben a harcban, kiket tart szövetségeseinek, kikre számít.

Németh G. Béla

MÓRICZ ZSIGMOND LEVELE A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG ELSŐ NAPJAIBÓL
ZEMPLÉNI ÁRPÁDHOZ.

»Zempléni Árpád író urnak, Budapest IV Bástya u 11 fsz. 1.

Móricz Zsigmond Üllői u. 95.

Kedves Barátom, ma bejelentem Osváth Ernőnek, az írók szakszervezete elnökének csatlakozását.

Kérlek hívj föl telefonon, hogy megmagyarázhassam, miről van szó.

Szeretettel barátod Móricz

Bp. 1919. III. 30.»

Közl: Gulyás József. A levél lelőhelye a sárospataki kézirtattárban van. (2696)

KOMLÓS ALADÁR

CSOKONAI ISMERETLEN VÍGJÁTÉKA
A »POÉTACENZURA« CÍMŰ ISKOLADRÁMA

A Koszorú c. folyóirat 1884-iki évfolyamában Kabos Ede »Egy kéziratgyűjtemény a század elejéről« c. cikkben érdekes mindenestgyűjteményt ismertet. Az 556 lapos kötet, amelyet Ágoston János másolt Debrecenben 1829-ben, sok egyéb szöveg között Csokonai 18 művét tartalmazza. Kabos felsorolja valamennyit. Közülük 15 a cikk megjelölésekor már nyomtatásból ismeretes volt, egy (»Currens de lepore«) azóta látott napvilágot, egy »A fősvény« címen a »Zsugori uram«-nak első, mégpedig hexaméteres feldolgozása, s kettő máig ismeretlennek volt tekinthető: »A rágalmazókhoz« című, trágár volta miatt kiadhatatlan vers és a »Lakodalmi játék« c. alkalmi színdarab. Mint Kabos elmondja, a kötet a szövegeket nagyjából a szerző megnevezése nélkül tartalmazza, de a Csokonai-művek alatt ott áll a költő neve.

Az értékes gyűjtemény e pillanatban lappang valahol, talán el is veszett azóta, számunkra legbecsesebb darabját, a színdarabot azonban kár kutatni, mert megvan, csak eddig »rangrejtve« élt: az Irodalomtörténeti Közlemények már 1895-ben közölte, egy a debreceni kollégium könyvtárában levő másolat alapján pedig Bernáth Lajos »Protestáns iskoladrámák« c. könyvében is közzétette (Régi Magyar Könyvtár, 21. k.) »Poétacenzura« címen, mint ismeretlen szerzőjű iskoladrámát. Kabos cikke azonban, amely eddig elkerülte az irodalomtörténészek figyelmét, most leleplezi a darab inkognitóját. A »Lakodalmi játéka«-nak Kabos-tól való, idézetekkel illusztrált ismertetése

ugyanis kétségtelenné teszi, hogy a debreceni »Poétacenzura« nem más mint az elveszett mindenestgyűjtemény »Lakodalmi játék«-a, Csokonai alkotása.

A Kabos által ismertett másolat közlését pedig feltétlenül megbízhatónak kell tekintenünk. Hiszen ha e gyűjtemény 16 művet helyesen tulajdonított Csokonainak, milyen alapon vonhatnók kétségbe a szerző személyét megjelölő adatot épp az egy »Lakodalmi játék« esetében? E gyűjtemény nemcsak a szerzők megnevezésében megbízható, hanem a szövegek közlésében is: a Kabos-idézte részekből következtetve mindenestre hitelesebb, mint a hézagos és szakakat olykor félreértő debreceni másolat (amelynél az Irodalomtörténeti Közlemények-beli közlés is pontosabb); a »Konsztantinápoly« másolatáról Kabos meg is jegyzi: »Összes munkái közt is megvan, de ez némely tekintetben elűt tőle. Egyáltalán jelen másolat az első feldolgozás benyomását teszi.«

A darab tagadhatatlanul kezdetleges mű; megalkotásában is csak egy tehetséges diákra vall. Magva annyi, hogy Sós Mihály falusi gazda András nevű fiát és Szél Gáspár nevű komájának fiát, két tanulatlan suhancot, akik eddig csak egy falusi rektor keze alatt tanulták a rigmusfaragást, be akarja iratni a debreceni kollégium poétai osztályára. Itt aztán a tanítók Apolló isten és az általa az alvilágból épp felidézett Gyöngyösi István színe előtt kérdéseket intéznek hozzájuk, amelyekre a fiúk és Sós Mihály uram persze nevenséges tudat-

ansággal válaszolnak. A mulatságos ötlet — melynek révén képet kapunk az egykorú iskolák szelleméről — alkalmas a tanult ember szavát meg sem értő, csak félreértő, ügyügyü falusiaknak ősi humorral való megrajzolására; érdekes szín, friss fordulat az is, hogy a debreceni iskola költő-osztálya Apolló isten védnöksége alatt áll, bár az ötletet a szerző nem használja ki, mert sem Apollót, sem Gyöngyösit nem tudja megmozgatni s a darab igazán cselekvő részévé tenni). A jelenet mindenképp Csokonaira vall: reá a költői tehetségnek a műveltségnek az a kultusza, az embereknek irodalmi kultúrájuk szerinti megbecsülése, a paraszti tudatlanságnak és falusi rigmuscsinálásnak lenézése, amelyet a »Tempefői«-ből ismerünk; kevésbé egyéni vonás a beszélgetés pompás népi jellege és a jókedv, amelyben a jelenetek fürödnek. Hozzátehetjük, hogy ez a szellem, a poétasztály gögje még töretlenebb állapotban van meg ebben a játékban, mint a »Tempefői«-ben; itt már megcsípte az iskolán kívüli élet tapasztalatainak dere, ott a szerző láthatára még nem terjedt túl az iskolán. Arra következtek ebből, hogy a játék a »Tempefői« előtt, tehát 1793 előtt keletkezhetett.

Erre mutat felépítésének ügyefogyott lazasága is. Az imént vázolt téma ugyanis mondvascsinált módon kapcsolódik egy másikkal, amellyel semmi szerves összefüggésben nincs: Apolló isten, akinek az Olimpuszon bosszúsága van amiatt, hogy ifjú poétái haszontalansággal töltik az időt, ahelyett, hogy a tudomány és szépség szövetségét, azaz Földvári József és Marjai Erzsébet, valamint Sárvári Pál és Dömsödi Zsófia egybekelését énekeltek, felhívja tanítványait, meg a két újoncot, ünnepeljék verseikkel a mátkapárt. Mikor aztán ez is megtörténik, Apolló visszabocsátja Gyöngyösit az alvilágba, majd maga is eltűnik. De előbb még megígéri az öreg Sós Mihálynak, hogy a két fiút felveszik poétának, még hozzá Andrást Szél Gáspár elé helyezik.

Ez bizony kevés leleményű (vagy inkább a leleményt még kiaknázni nem tudó), bágyadt szövésű mese. De ez nem ok arra, hogy kétségbevonjuk Csokonai szerzőségét. Hiszen ilyen módon kételkednünk kellene abban, hogy Katona és Madách bármit is írt a Bánk-Bánon, illetve az Ember tragédiáján kívül. Aztán meg, bár zseni állapotban, e játékon érzik is a tehetség, még hozzá annak egy Csokonai-as-ízű fajtája: érzik az alapötlet újszerűségében és derűjében, a beszélgetés népies jó ízében, a közbeszúrt versek formáinak szokatlan változatosságában és ügyes kezelésében. S nem Tempefői és Csikorgó »dalnokversenyére« emlékeztet-e a két falusi kamasz és a tanult »poéták« vetélkedése? Nem a »Dorottya«

egyik motívumára, a házasodni vonakodó ifjakkal szemben Venus és Cupido házasság-szövő szerepére-e a darab azon részletei, ahol Venus és Cupido beleavatkozik a halandók házasságkötésébe? Minerva ugyanis, olvassuk a »Poéta-cenzurá«-ban:

A bölcs ifjúságba olyan szívet ada,
Hogy az többnyire mind nőtelen marada.
(283. 1.)

Ezért aztán

..... Cupido és Venus istenek
Cyprusban nemrégén összevesküdtenek
És hadat izentek az egész világnak,
Minden szegeletben lakó ifjúságnak.
Foly is már keményen a had s győz
Cupido,
Bár keményen ellentájon neki Dido.
Lövi sebességgel meghegyzett kezívét,
Rontja össze a sok nőtelenek szívét.
(282. 1.)

Nem a »Dorottya« kaposvári jelenetei idéződnek-e felelőttünk, mikor a kevi országgyűlésbe

Hát egyszer Venus is bejön nagy pompával,
A szerelmekkel és Cupido fiával.
Hozza balkarjába Marjai Erzsébetet,
Kit magának Venus elibe ültetett. (283. 1.)

Nem Csokonaira ismerünk-e a következő sorok játékos költőiségében:

Láthatsz szép homlokán egy tündöklő eget,
Mely nem von magára soha mord felleget,
Hol két csillagokat lehet feltalálni
S vele kedves dolog asztronomizálni;
Az arcáján eső Fenomenonoknak
Okai adhatnak dolgot Mussenbocknak,
Rózsa ajakai nem engedik félbe
Maradni a kedves botanikát télbe;
Melyeket ha megnyit közülük a morál,
Füleinkbe ékes sziréni hangjok száll.
Rendes tetemein a proportióra
Talál akárki is jó útmutatóra;
Sétáló lábai mikor nem hevernek,
Kímért passzusait mutatják Weidlernek.
(271. 1.)

S mindennek tetejébe a darab egyik dalát:
»A zöld fákkal ékes Pindusnak tetején a
Muzsák örömmel játszadoznak« kezdetű
dalt (Bernáth: 269. 1.) már Harsányi—
Gulyás Csokonai-kiadása óta, ahol »A
Pindus« címen olvasható, úgy ismerjük,
mint a nagy költő művét. Mind e bizonyítékokkal szemben Csokonai szerződésében
csak akkor volna okunk kételkedni, ha volna
egy más, valószínűbb értesülésünk a darab
szerzőjére vonatkozólag, vagy egyéb adatok
ellentmondának Ágoston János köz-
lésének. De csak Bernáth Lajosnak van

egy feltevése a szerző személyét illetőleg, s ez teljesen légbőlkapott: »Szerzője — írja —, hogy ezt is el ne felejtjük, bizonyára a poéták ezévi publicus praceptor: Nagy István.« E roppant ingatag alapon álló feltevést, amely mindössze azon alapszik, hogy a poétai osztályt 1796-ban Nagy István tanította Debrecenben, szinte fölösleges módon, már az is valószínűtlenné teszi, hogy a darab Apolló következő szavaival kezdődik: »Adtam is már ennek bölcs vezéréket, a megnevezettekén kívül több más tanítókat is, akik mind a bölcsesség után, mind a kegyesség törvényein vezérlik ennek lakosait. Virágozni is fog Debrecen mindaddig, míg az ilyenek által igazítottatik.« (Bernáth L. 290. l.) Valószínűtlen ugyanis az az ízléstelenség, hogy az iskola egyik tanítója ilyen öndícsérő szavakat ad a darabban szereplő isten szájába, ezek a mondatok inkább arra vallanak, hogy a játéknak diák a szerzője.

Egyetlen ellenvetés merülhet fel Csokonai szerzőségével szemben. A darabot ugyanis a debreceni kollégium poétái Túrkevényben játszották el Földvári József és Marjai Erzsébet, továbbá a lakodalmon jelen volt Sárvári Pál professzor és felesége, Dömsödi Zsófia tiszteletére. Bernáth Lajos azonban a túrkevei református egyház anyakönyvéből megállapította, hogy ez az esküvő 1796 december 6-án történt. Csokonait pedig, mint tudjuk, 1795 június 19-én kicsapták a kollégiumból. Valószínű-e már most, hogy a kollégium diákjai és részben tanítói hajlandók voltak és merészkedtek a kicsapott diák művének előadására? Az ellenvetésre azzal válaszolhatunk, hogy egy korban, amikor a szerzői jog ismeretlen volt, aligha teketóriáztak sokat a kérdéssel, szabad-e, illik-e egy kicsapott debreceni

diák művét előadni. A »Ludas Matyi« is nyugodtan kiadta Kerekes Ferenc szerző tudta nélkül, s Fazekas nem indított pert jogbitorlásért. S ha »A zöld fűvel éke Pindusnak tetején« kezdetű Csokonai-darab skrupulus nélkül előadták Túrkevényben a darab keretében, miért lettek volna aggályosak a darab egészével szemben? Amellett a színmű két lazán összefüggő elemből szövegté, valamint az az utalása is, hogy verseit Sárvári József professzor és Dömsödi Zsófia lakodalma korábban készítették (270. l.), valószínűvé teszi a feltevést, hogy a Csokonai által alkalmasint korábban írt játékot 1796-ban egy-két aktuális célzással (értsd: Túrkeve és az új házaspár megnevezésével) mások alkalmazták a túrkevei esküvőre. Ha megállapítható lenne, hogy Sárvári József és Dömsödi Zsófia lakodalma még Csokonai diákkorában történt, ez még megerősítené a mindenesgyűjtemény adatát és hozzáfűződő feltevéseinket. Nyilván ennek az esküvőnek időpontját kell ugyanis a darab íratása valószínű idejének tekinteni. A további kutatásra vár még annak megvizsgálása, mi volt Csokonai szerepe a túrkevei előadás körül és viszonya az ünnepelt két házaspárhoz, valamint annak tisztázása, hogy ki volt Ágoston János, a mindenesgyűjtemény másolója, aki megőrizte számunkra a darab szerzőjének nevét.

Addig is jogunk van rá, hogy a játékot ezentúl Csokonai művei között tartsuk számon; eddig sokkal kevesebb joggal soroltak verseket közéjük. A »Poétacenzurá«-nak nincs sok művészi értéke. De megvan az irodalomtörténeti becse, mint Csokonai talán legrégibb ráánkmaradt alkotásának s fejlődése egyik adalékának, amely több későbbi művének őscsíráját tartalmazza.

BARTA JÁNOS:

JEGYZETEK A FOGSÁGOM NAPLÓJÁ-RÓL

Az 1951. év december 7-én Tolnai Gábor a Magyar Irodalomtörténeti Társaságban felolvasást tartott a Fogságom Naplójáról, abból az alkalomból, hogy Kazinczynak ez a műve az ő gondozásában és bevezetésével a Szépirodalmi Könyvkiadónál új kiadásban megjelent. Az előadáshoz gazdag és tartalmas vita fűződött, amely csakhamar kiterjedt Kazinczy egész működésére, pályája egyes szakaszainak értékelésére, s részint súlyos, még ezután kivizsgálendő vitakérdéseket vetett föl, részint némely ponton már pozitív eredményeket is hozott. Az alábbiakban ennek a vitának az eredményeit szeretném összefoglalni, de megtoldom az új kiadvány bírálatával, s a felmerült új szempontokat a magam adatgyűjtésével is megvilágítom.

Az előadás és a viták központjában Kazinczynak elfogatása, főként pedig kiszabadulása utáni pályaszakasza, ekkori magatartása állott. Azt, hogy Kazinczy ebben a korszakában alapvetően nem vált apolitikussá, hogy a nyelvi reform és az érte vívott harc alapján véve politikai tett volt, azt már Révai elvtárs Kölcsy-tanulmánya eldöntötte. De mindennek ellenére még ott kísértett irodalomtörténetírásunkban az a nézet, hogy Kazinczy egész forradalmisága, minden aktivitása csak a nyelvi és esztétikai síkon nyilatkozott meg, s hogy a politikum valami furcsa metamorfózissal hiánytalanul esztétikumká lényegült át, oly módon, hogy álcázottságát csak a beavatottak tudták és tudják ma is észrevenni.

Már Tolnai előadása meggyőző érveket sorakoztatott fel ezeknek a félszég nézeteknek cáfolatául. Kazinczy valóban politikai elveivel összefüggésben alkotta meg irodalmi elveit és tűzte ki irodalmi harci feladatait, de politikai gondolatai nem olvadtak bele az öntudatlanságig esztétikai nézeteibe. Tudatosan, s a körviszonyok engedte határon belül aktívan is ragaszkodott azokhoz a politikai elvekhez, amelyekért a 2387 napos börtönt kellett szenvednie, s bizalmas körben megfelelően propagálta is őket. Tolnai

jogosan hivatkozik azokra a megjegyzésekre, amelyeket Kazinczy 1811-ben és a következő években Szirmay Antalnak »A magyar jakobinusok története« c. munkájára írt. Szirmay munkájáról, illetve annak latinnyelvű kéziratáról levélben is közöl »korrekciókat« Szirmayval, de le is másolja a művet, s a lapszélre őszinte megjegyzéseket tesz. De persze az őszinteségnek is vannak kivált elnyomatás idején, fokozatai. »Az olvasó ne várja tőlem, hogy mindent elmondjak, amit tudok. Azt fogadom, hogy hazudni nem fogok.« S Kazinczy álláspontja még egyszer kiviláglik: »En megvallom, nem látom szükségesnek, hogy valaki írjon« — vagyis ha nem írhatja meg azt, ami a meggyőződése. A sokatmondó szavak mögött ott van a nem is nagyon titkolt ragaszkodás saját politikai elveihez. Hogy aztán az elvekhez való ragaszkodást személyi vonalon tudta-e következetesen érvényesíteni, arra atább még éppen Szirmayval kapcsolatban közlök majd egy adatot. — Értékesen egészíti ki ezt a képet Kossuth visszaemlékezése, amelyre szintén Tolnai utal: Többször szólásra akarta bírni Kazinczyt Martinovicsról, akit ő személyesen ismert. »Nem szerettem e dolgokról beszélni, hanem ha mi keveset szólt: Martinovicsról mindig nagy tisztelettel szólt.«

A vita hozzászólói további adatokkal támogatták Tolnai utalásait. Ismeretes dolog, Kazinczy maga beszéli egyik levelében, hogy megriasztották egyszer 1815-ben Bécsben. Egy ismeretlen nevű gróf — amint utóbb kiderült — szép kézírású embert keresett, s valami tévedésből Kazinczyt ajánlották neki. A gróf inasa felkeresi Kazinczyt ura üzenetével. Kazinczy szinte érthetetlen módon megreppen, eszébe jut, hogy egyik munkácsi fogolytársát épen ilyen trükkel fogták el, másnap családjától úgy búcsúzik, mintha utolsó útjára indulna, s már a vérpádot látja maga előtt. (Kaz. Lev. XIII. 33.) Ezt a megreppenést eddig általában a mult emlékeivel magyarázták, hiszen Kazinczy is ezt írja Desseffy Józsefnek: »Tisztának, vétlennek érzem magam.«

(Így Benda Kálmán is, Irod. 1949. 322.) Nem így áll a dolog: Kazinczynak frissebb keletű, titkolt oka is volt rá, hogy megrettenjen. Mint már Farkas Gyula »A magyar romantika«-ról szóló könyvében futólag utalt rá, Kazinczy tagja volt kiszabadulása után is valamely titkos szervezetnek, alkalmasint valamely föld alatt, illegálisan működő szabadkőműves páholynak. (Farkas, 74. lap.) Ez a tény persze jóval többet érdemel, mint csak futólagos említést. Furcsa, olykor a humor felé hajló célzásokból vehető ki, hogy a szálak merre vezetnek. A fő szervezőnek Sárközy István somogyi alispán látszik, Csokonai egykori vendéglátója, Berzsenyi ismerőse, aki később az anglikán vallásról írt magyarnyelvű ismertetést (lásd Szinnyei, XII., 206.), s a levelekből is kivehető, hogy a szabadkőműves eszmék valami különös vallásos szektárius eszmekörrel kapcsolódtak nála: »újonnan erigálandó religió«-ról beszél (Kaz. Lev. VIII. 315.), »még sok van hátra, hogy az írások bételjenek« (uo. IX. 215). Az ő révén akarja Kazinczy Cserei Farkast, erdélyi barátját és levelezőtársát beszervezni »keresztelkedni« akar Cserei, de Kazinczy maga nem keresztelheti meg, VIII. 459.) — sőt van jele annak is, hogy vagy ő, vagy Sárközy Berzsenyit is meg akarja nyerni: Berzsenyi, »ki még nékem nem született«, írja Sárközy. Pálczi Horváth egyik levelében nevek említésével próbálja számba venni: kik nem tartoznak még közelebbi és távolabbi ismerőseik közül a szervezethez. (XII. 18.) Nem tudom, volna-e még — Kazinczy levelezésén kívül, amely maga sincs ebből a szempontból végigkutatva — más lehetőség arra, hogy erről a titkos szervezkedésről, amelyhez a jelek szerint akkori főink egyrésze is hozzátartozott, közelebbi adatokat meg tudjunk. A közvetlen dokumentumokat, úgy látszik, többnyire megsemmisítették; »nézd a borítékot«, írja Kazinczy egy-egy levelében, vagy valami mellékletre hivatkozik: egyik sem maradt ránk. Maguk a résztvevők elég veszedelmesnek éreztették a levelek tartalmát így is; Sárközy kérdezi egyszer Kazinczyt (XII. 17.): milyen állapotban van levelezésük, elég gondosan kezeli-e, s ha valami »non putarem visitatio«, tehát váratlan házkutatás lepné meg, nem hozna-e bajt rájuk.

Mindez meggyőzően mutatja azt, amire vita során Tolnai Gáboron kívül Ortutay Gyula utalt: mily nagy szükség volna Kazinczy kiszabadulás utáni baráti körének, levelezőtársainak politikai-kritikai felmérésére. Sárközyról, a Csereiekről, a Dessewffy József-féle főurakról mind tudjuk vagy sejtjük, hogy kirínak a ferenci korszak kompromisszumos világából. Dessewffy angol szimpátiái és felvilágosodott hajlamai ismertek. Csereiről Ortutay említette, hogy

az 1800-ban kiadott, »A falusi nevelés módja« c. könyvében már a jobbágy-gyermekek nyolc éven át való kötelező oktatását követeli. Sárközyról pedig még egy adat: 1816-ban valami pappal van baja neki, s ezzel kapcsolatban írja Kazinczynak: »Egy már idvezült barátom utolsó szava ez volt: most egyszer hittem papnak, most is megcsalt.« (XIV. 452.) Sárközy itt Laczkovics utolsó szavait idézi; Kazinczy is utal rájuk a Fogságom Naplójában, a kivégzést elbeszélő bejegyzésben (az új kiadás 50. és 54. lapján).

Egyébként pedig az apró dokumentumoknak, amelyek a levezésben Kazinczy politikai érzületét tükröztetik, se szeri, se száma. Érdekes példája a maga óvatos, de szívós aktivitásának a következő nyilatkozat megyei szerepléséről. 1811-ből: »Néha bémegyek (t. i. a megyegyűlésekre), s a gyűléseken keveset és ritkán, az asztalnál és csoportokban sokat beszélék, geográfiából, statisztikából, históriából, képekről, könyvekről, s csak azért, hogy terjedjen a világosság, de az nem akar terjedni, mert az idő nekik (nemes-társainknak) szűk, kártyázni kell menni, amit én nem tudok.« (VIII. 603.) S e mellé mindjárt ezt a Sárközynek írt vallomását tehetjük: »Édes barátom, én minden hivatallal és ragyogás között azt óhajtottam volna, ha azt tőlem a sors meg nem tagadta volna, hogy diétai követ légyek valaha, s ott *egyes és bátor* lelkiismeretem által nevemet tiszteltben tehessem...« (IX. 251. 1812. jan. 29.) 1811-ben született fiát Marcus Aemilius Ferenc-re keresztelteti. Marcus: a zsarnokölő Marcus Junius Brutus (Caesart, Kazinczy kora felfogásához hiven »átkozott bitangoló«-nak tartja, I. X. 404.), Emilt pedig könnyű kitalálni. Amikor Sárközy követi a példát, és unokáját keresztelteti e kettő névre, ezt írja: »Adja isten, hogy mind a kettő a Rousseau Emilje spiritusában neveltsék és nevelje magát. Kazinczy kívánsága: »adja isten, hogy mind kettő elmondhassa: Potiorque mihi semper visa est periculosa libertas quieto servitio.« (Mindig értékesebbnek tartottam a veszélyes szabadságot a nyugodt szolgaságnál.) (VIII. 603., IX. 256.) A megyéket Bécs ekkor már adminisztrátorok által igyekezett kezes báránnyá tenni. Kazinczy megint csak Sárközynek a somogyi adminisztrátorról (aki egyébként azonos az idősb Teleki Lászlóval, a »Buzgó esdeklés« szerzőjével): »Én egy idő óta irtózom az adminisztrátor nevezettől... s erőnek erejével tör ki belőlem Voltaire-nak e sora: Oh dieux, à quels mortels livrez vous l'univers!... Egy a szükséges dolog: azt hinni, hogy az ember ész által különböz a marhától; ezt kell tehát megszabadítani azon rabságtól, melybe a bolondság és gonoszság ejtette. Der frei denkt, denkt

Wohl — ezt mondá Haller Albert II. Józsefnek.» (IX. 251., 1812. jan. 29.)

Többé-kevésbé nyílt vallomások ezek, amelyeket érdemes volna a levelezésből össze is gyűjteni. Csatlakozik hozzájuk Kazinczy néhány verse a kiszabadulása utáni időszakból. Ezeket már Négyessy László kellőképpen méltatja a Kazinczy halálának százéves fordulójára megjelent kis pályaképben. Felhívja a figyelmet a *Cserei Farkasnak* c. költői levélre, amely ugyan jelentős részében Maria Terezia uralkodását ~~elítéli~~ aztán ezen a címen a zsarnokok aralkodók ellen fordult: »... a kegyelet panaszt rejt magában a költő-korabeli rendszer ellen«. Nevezetes verse volt Kazinczynak *A szabad Erdély a török elűzése után* c. dítiramszerű költeménye 1819-ből, mely erdélyi útjának emlékeiből fogant, de a mult képében a költő szabadságvágyát érezteti s lényegében épúgy a jelennek szól, mint pár év múlva Kisfaludy Károly dala, a Rákosi szántó a török alatt. Ez Kazinczynak legtűzesebb hangú költeménye. Határozottabban jelzi, bár egészen nem fejt ki a kapcsolatot a jellel a *Vajda-Hunyad* című szép költemény... »Az előbbiről Kazinczy azt mondja ugyan az Erdélyi levelekben: »Azon időbe tevém által magamat, midőn Erdély a török járma alól kiszabadult, s közvetlen benyomás gyanánt a kenyérmezei diadal színhelyét jelöli meg. De maga a vers többet mond ennél; az ilyen vesszakokat aligha diktálta tisztán a török uralom emléke:

Hegyeink aranyát, ugarinknak
Gazdag termésit irigylé,
És amit táplál a mező.
Paripáink neki nyihogtak,
Gyapját neki nyírta meg a nyáj,
S amit nem vett el, ellopá.

Magyarra vivé ki a magyart,
S vicsorga dühében, hogy a két
Testvérhad egymást érte öl.

Hiszen Bocskayt hősnak nevezte az első fogalmazásban, s felpanaszolja, hogy a dicséretet a cenzor kívánságára kellett kihagynia. A *Vajda-Hunyad*hoz pedig hozzácsatolhatjuk a Hunyadi-kultusz több szép megnyilvánulását az Erdélyi levelekben. Külön tanulmányt érdemelne Kazinczynak az alkotása, amelyben többek közt először csendül fel a *Fogságom Naplója* néhány motívuma: az ú. n. *Tübingai Pályamű*. Magán ezen az ismert pályázaton résztvenni s a magyar nyelvnek az állami és kulturális életre való alkalmasságát bizonyítani: szintén egy fontos tette az ellenállásnak, s vegyük itt is hozzá Kazinczynak azt a vallomását: nem mondhatott mindent úgy, ahogy szeretne volna. Érthető, hiszen a pályamű idegen szemek számára készült.

Persze már Tolnai tanulmánya is óv bennünket az ilyen nyilatkozatokkal kapcsolatban a túlértékelés veszélyétől. Kazinczyt még elég sok szál fűzi a feudális társadalomhoz. Az említett pályamű fejtegetései a magyar alkotmányról mutatják ezt, valamint az Erdélyi levelek sajnálkozása azon, hogy »korunk ezen semminek nem tisztelésében nyavalyog, s nem jó elnézni, mi lesz a vége». Előzőleg u. i. nagyapját, a Pályam Emlékezetéből ismert Bossányi Ferencet említette, s még néhány hozzá hasonló megyei tekintélyt, akik a maguk nyers, de emberi módján szolgáltattak a messze földről hozzájuk folyamodóknak igazságot, s megyéjüket példás rendben tartották. »Oh a gyönyörű idő, melyben az áldott Terézia korának patriarchális hősei erkölcsaik szennyeletelensége és azon méltóság által, melyet az önérsz ad, oly tiszteltesekké tevék magokat...» Voltaképpen a feudális-patriarchális tekintély hanyatlása fáj neki. S meg kell békálnunk azzal is, hogy elveit nem mindig tudja következetesen magatartásába átvinni. A már említett, hírhedt Szirmay meghalt 1812-ben. Kazinczy, Cserei Miklóshoz írt levelében jellemzést ad róla, elég kedvezőtlen; »sok megmagyarázhatatlan karaktert ismersz, de ilyet, mint ezé a jó emberé volt, alig! alig!» Életrajzát akarja megírni: »nékem nemcsak vérem, hanem barátom is». »Midőn az udvaron a koporsót cselédek akarták a templomig vinni, mely a kapuhoz ötven lépésnyire áll, én azokat eltoltam, s magam is vivém. Nem tudom, ez nálatok szokás-e? Én igen szép szokásnak tartom.« (X. 128.)

Mindezek ellenére azt kell mondanunk: az adatok ismeretében a »vértelen» esztéta Kazinczy hagyományos portréjának vonásai léttel, akarrattal, rejtett, de hatékony aktivitással telnek meg. Ebbe a keretbe illeszkedik bele, mint a lánc legsúlyosabb tagja, a *Fogságom Naplója*. Értéke, mint politikai dokumentum is föltétlen, bár a nyílt politikai állásfoglalás ritka benne. Amikor »A magyar ökör» c. részlet végén a csehekre fordítja a szót, ezt írja: »Szegény csehek! De csak II. Ferdinánd ideje óta szegények! Egykor ők is szabadok voltak» — a nyomatékösítő »ők is» adja meg a futó sóhaj politikai hazafias távlatát. Ügvelni kell az ilyen apró kiszólásokra is: Budeáni, a konopisti Zwirby-uradalom prefektusa, nagyon szeretné a foglyokat látni, meg is hívja őket s a birtokot megmutogatja nekik, meg is vendégeli őket, de »a terrorizmus idején» nem meri a vendégséget saját nevében rendezni, s az uradalom sebészével rendezteti meg.

Még beszédesebb, s az idős Kazinczytól szinte páratlan vallomás a »Filangieri munkája» c. bejegyzés. Akkoriban Ferenc uralma alatt egyre-másra jelentek meg a tiltott könyvek bővülő jegyzékai, s Kazinczynak egyik, a fogságában használt könyve is

2 rákerült a lajstromra. A lefoglaló tisztviselővel párbeszédet folytató, s mikor az megemlíti: már az a terv is fölmerült, hogy Plutarchos Párhuzamos életrajzeit is indexre tegyék, Kazinczy ezt mondja: «Aki azt projektálá, korántsem volt oly bolond, amilyennek látszik. Legjobb volna a görög és római klasszikusokat s minden históriákat a mai időkhöz elégetni. A kíváncsú regeneráció akkor lenné meg.» Értjük a vágást, de teljes sütyában akkor méltányolhatjuk, ha arra gondolunk: hogyan olvasta Putarchost Kölcsey, s vele annyi magyar tagja a nemzeti reform-mozgalomnak, hogyan merítették belőle erőt, fegyvereket a polgári szabadságjogokért és a nemzeti függetlenségükért vívott harcukhoz. Hasonló jellegű az az epizód, amelyet Kazinczy a Plutarchos-párbeszéddel kapcsolatban elevenít fel Winckelmann könyvéről. A szavakból ma is kiérzik a fölénynek és öntudatnak az az érzése, amellyel e helyet leírta vagy e szavakat annakidején elmondta: Nincs a cenzúrának és a hatalmi ellenőrzésnek és elnyomásnak az a sűrű hálója, amelyben a szabad gondolatnak legalább egy-egy sugara át ne osonhasson. Hiszen Winckelmann művészettörténetét a felügyelő kapitány és a cenzor is engedélyezte a fogságba való bevitelre, s Kazinczy aztán ilyen mondatokat olvasott benne: «Miért nem emelkedhetik most a művészség annyira, mint a görögöknél? — Mert ahol szabadság nincs, mert ahol király uralkodik, ott a zseni szárnyai mindig meg vannak nyírva.»

X A hozzászólások behatóan foglalkoztak magának a műnek elemzésével, és nyomukban az a vélemény alakult ki, hogy a Naplóból a hatadó eszmékhez hű Kazinczy alakja rajzolódik ki, de elsősorban nem elvi összefüggéseken át és nem eszmei élességgel, hanem a demokrata emberi magatartásában. A Naplónak ezt az oldalát eddig valóban kevéssé aknáztuk ki, s alig méltattuk figyelemre a szemünk elé táruló kincseket. Szauder József utalt rá, hogy Kazinczy még rabtársai között is válogat. Inkább a hozzá hasonlóan demokrata Uzhov és Hirgeisthez vonzódik, mint Szlávayhoz és Szulyovszkyhoz, akik közül az utóbbi rávaló, az előbbi pedig a fogságban nem tartott össze rabtársaival, kikotyogta bizalmas dolgaikat, s végül egy hajmeresztően ügyetlen levelel majdnem veszedelembé döntötte valamennyiüket. Kazinczy, ahol lehet, főként Obrovicban, összebarátkozik a cseh és osztrák kispolgári felügyelőkkel és igazgatókkal: «Mindkettőjüket örömmel fogadtam, míg a két Szlávay érzetét velem hogy ő Mihályfalván úr volt, s ezeknek nincs Mihályfalvájok.»

Ezzel kapcsolatban kényszerűen bukkan fel a kérdés: milyen fogolytípus Kazinczy? Mert nyilvánvaló, hogy annak, amit a börtönökben átélt és a Naplójában megörökített, nemcsak önarcképszerű, hanem

tipikus jelentősége is van, s ezeket a tipikus vonásokat ő is igyekszik elég nyomatékkal kiemelni. Az a fogolytípus, amelyet a Napló lapjai tükröznek, jó ismerősünk: nemcsak a régebbi multban, hanem a szocialista mozgalmak hőskorában is többször találkozunk vele. Az a típus ez, amelyet az erőszak, az elnyomó hatalom külsőleg bilincsben tarthat ugyan, de aki lelkierejével, elveivel való ragaszkodásával, találekönységgel, humorával, közvetlen emberi egyéniségével erkölcsileg fölébe kerekedik ennek a hatalomnak. Kazinczy «emberi találkozásai»-val, amelyekre Szauder utalt, egyenrangúan húzódik végig a művön a hatalommal való, erkölcsileg győztes szembeszegülés fonala. A Fogságom Naplója talán azért olyan vonzó és tartalmas olvasmány, mert oly gazdag skálája bontakozik ki belőle azoknak a szellemi fegyvereknek, azoknak a magatartásformáknak, amelyeket az elfogott, olykor megkínzott nagy ember a hatalom nyomásával s e nyomás gonosz és korlátozott képviselőivel szembe tud szegezni. Ha valahol, itt bontakozik ki Kazinczy egyéniségének emberi nagysága és gazdagsága. Fogolytársai jórésztnek van valami menekülés-szerű reakciója a rabság borzalmaira: Ruzicska zenedarábokat komponál, a «moguntiai öreg consiliárius» félig megtévelyedve miséket énekel és «exorcizálást» sző beléjük, Verseggy az elején jajgatva siránkozik, Szlávay később öngyilkos akar lenni. E félszeg, eltorzult lelkekkel összemérve emelkedik ki Kazinczy magatartásának sokoldalúsága és nagysága.

Általában — mint a vita folyamán is történt — találekönyságára szoktak utalni, amellyel a maga és rabtársai sorsán nyitni tudott. «Minden mesterség, amellyel rabságunk ínségeinek örömet adánk, az én találmányom volt; én segitettem ki társaimat a bajból, midőn elakadtak» — mondja ő maga. Ahogy a poltrón Szlávayt az öngyilkosságról lebeszéli, ahogy Munkácson Riedelt és társait a kályhakürtön keresztül élélmezi, ahogy Obrovicban írószerekhez jut, elég példa. Tudjuk azonban, hogy ezek a «találekönységek» mozzanatok még nem a csúcspontjai Kazinczy viselkedésének. A hatalom maga, vagy öntudatlan szolgálai sokszor lelek alkalmat arra, hogy megkínozzák. Az aljas-lelkű Németh még keresi az ilyen alkalmat: amikor vele együtt raboskodó öccséről beszél, azt teszi hozzá: de ő nem hal meg (ille non morietur), hogy Kazinczy azt érte belőle: te pedig meghalsz; az őrálló katonák akaratlan gyötrik meg, amikor azt a sejtelmét keltik benne, hogy néhány nap múlva az ő kivégzésére kerül sor. Az első esetben épen a szándék s az ember aljasságának belátása ad neki erőt arra, hogy ilyen embertől ne hagyja magát megkínózni: «De láttam én, ki kezében vagyok, s elkészülve valék mindenre.» A katonák féltreértése, a halál-

félelem váratlanul hihetetlen lelkierőt mozgósít benne: »Természeti halállal veszni, az is igen nehéz; hát hóhér karddal, s mint gonosztevő! De feleslesztém lelkemet. A rettenés nem segít a bajon, s gyáván veszni rút, nyugalomban szép, mondtam magamnak.« Milyen felemelő érzés lehetett számára, hogy a Németh-félék tehetetlenek vele szemben, s az egész államapparátus nem tudja lelkierőjét megtörni! A tetőpontot a kiszabadulása előtti napokban éri el. Ez a mozzanat csodálatos — nem tudni: ösztönös vagy tudatos — művészettel van a napló utolsó lapjaira, mintegy csúcs gyanánt elhelyezve. Rájötték arra, hogy naponta kiszökik zárkájából, s éppen akkor, amikor a szabadonbocsátását elrendelik. Ha a börtönigazgató a kiszökéseket komolyan veszi, semmi sem lesz a kiszabadulásából. Kazinczy térdre roskad a parancsnok előtt, s reszket még annak eltávozása után is. »De hogy társaim nyomorúságokon enyhíthettem, azt nem bántam volna meg, ha gyönyörű tettem miatt, bár az sokba került, vesznem kellett volna is. Nyomorult ember, aki nem érzi, hogy a mártírok csendesen várhaták a bizonyos halált.«

De éppen ebből a nagy szempontból, a hatalommal való szembeállítás, a tudatos megnémtörés, a feltülemkedés szempontjából kell nézni a Naplónak és Kazinczy viselkedésének nem csupán a csúcspontjait, hanem sok, látszólag jelentéktelen mozzanatot is. Erőforrást jelentettek számára a könyvek, az frás, az a kis kultúra, amit rabtartói beengedtek, de ugyanezt a szerepet olyan kicsinyiségek is betölthették, mint a hazai földből való hagyma (»hagyma, te az én honomban termettél... még egyet hozattam, s úgy tartottam, mint kincsemet«), az arccal a haza felé fordulva ivott tokaji bor, vagy az obrovici Grünersperg »Iris svecica«-ja, sőt még az útközben megbámult különféle széplányok is. És vajon csak a fogságról való megfélemlítésnek tulajdonítsuk azt, hogy Kazinczy megbámultatja társaival és őreivel a váci katedrális művészi szépségét?

Itt kell szembeállnunk azzal a beállítással, ahogy Nagy Miklós felszólalásában a Fogságom Naplója második részét, a Magyarországon át megtett út leírását félreérti. Nagy Miklós szerint ez az útszakasz Kazinczy előadásában »egy normális utazás képét ölti«, s megírásában »megmutatkozik valami a széplélek írószemély vesztélyéből.« Az előbb elmondottak alapján világos, hogy Nagy Miklós a Napló megfelelő fejezetét hamisan értelmezi. Interpretációja akkor is hamis volna, ha a tények valóban úgy állnának, ahogy feltűnteti. Kazinczy úgy tűrte kezdetől fogva a fogságot, hogy őreit és társait is meglepte nyugalmával, olykor vígságával. Szulovszky »hallja, hogy én víg vagyok, táncolgotok, énekelek. Bizonyo-

san jó híreim vannak. Ő éjjel-nappal sír... Feleltem tehát Szulovszkynak, hogy nekem semmi híreim nincsenek. Azért vagyok víg, mert nem akarom, hogy lelkem elcsüggedjen. Ha veszni kell, vesszünk szépen.« Ha Kazinczy így viselkedik akkor, amikor még kétségben van afelől: nem lesz-e halál a büntetése — annál kevésbbé várhatjuk, hogy jajgasson és síránkozzon akkor, amikor kikerült a dohos börtönökből, pláne mikora hazája földjén viszik keresztül. A nyomás enyhült, s Kazinczy kedélyének, műveltségének egész gazdagsága fölszabadul — nem valami »széplélek«-tetszelgés gyanánt, hanem éppen azért, hogy szellemének egész erejét, függetlenségét a hatalom erőszakával szemben is dokumentálja. Hogy a szenvedésektől szorongatott lélek egyébként is természetesen keresi a részeket, amelyeken a hatalom hálójából kiszökhet, arra példa a Kufsteinből hajón való elindulás leírása is:

»Nem képzelhetni, mely gyönyörűségek vártak itt reánk. Hajónk nyíltabesen repüle el az Inn szélén álló egyes fenyvek mellett; anott a szenvedés foka, s a gyönyörű hegyek, felettünk safrányszínben a régen nem látott ég. Nemezis minden rosszért jót, minden jóért rosszat hoz reánk; boldog, akire sok kedvest a nem sok rosszért.«

Szóval: ha Kazinczy valóban széplélek módjára tenné is meg útját Kufsteintől, illetve a határtól Munkácsig, az esztétaság akkor is lehetne csak látszat, felszíni jelenség. De olvassuk el jól a megfelelő részeket: a tények maguk még ezt a »látszatot« sem igazolják. Lássuk csak őket:

Kazinczy segítséget, közbenjárást kér a vele raboskodó Fiorella francia tábornoktól az intervenció seregben szolgáló, hazájába visszatérni akaró emigráns Rossi gróf számára. Fiorella szavait Kazinczy így adja vissza: »Úgy kell neki, tanulta volna meg a rossz ember, hogy haza ellen kardot fogni soha nem szabad.« S maguknak a magyar foglyoknak megjövendőli, hogy a legközelebbi nagy francia győzelem után ki fognak szabadulni: »A francia nemzet oly nagylelkű, hogy a békét soha meg nem köti anélkül, hogy akik republikánus gondolkozásiakért fogva ülnek, szabadon eresztessenek.« — Neuhausen egy remek kertet néz meg (mellékesen a ritka növényekben is elgyönyörködik), s hamarosan kideríti, hogy a kertét szabadkőműves összejövetelek számára alkották. A szavak nyomán az sem lehetetlen, hogy még akkor is folyt élet a páholyban: »itt Colorado érsek a nagymester«. — Aztán ismeretes, hogy viselkedik ez a »széplélek« akkor, amikor Pozsony alatt magyar földön köt ki hajójuk. Aztán emlékezzünk csak az ásványi fogadósnéra, aki megtudva, hogy kik a vendégei, fellármázza a falut, s »félóra alatt körülünk vala az egész falu, s hozta a sok gyümölcsöt, túrót, kenyeret. Fiorella

és Chipault látá, hogy Magyarországon vagyunk, nem a csehek s ausztriaiak közt». S Beregszászon kérdi, mintegy az egész út tapasztalatait összegezve, a francia Chipault: «De micsoda nép ez a magyar? hiszen ez voyage de triomphe (diadalmenet)». Kazinczy sorra megörökíti ennek a diadalmenetnek apró és nagyobb mozzanatait, egészen a szegény nemesig, aki szeretné a foglyok iránti rokonszenvét kimutatni, s egyéb híján utolsó két forintját adja Kazinczynak. A váci székesegyház meglátogatása, amelyre Nagy Miklós biztosan mint fő érvre gondolt, szintén hoz egy fontos mellékszöveget: nemzeti büszkeséggel említi, hogyan találja Fiorella a magyar foglyokat tudósbabaknak, sokoldalúbban műveltekné, mint saját honfitársait. A margitszigeti találkozás leírásában (a gyönyörű Ninonnal) sincs öncélúság: az a bizonyos találekonyosság jut itt megint szóhoz, ahogy Kazinczy kiravaszkodja, hogy Hirgeist Ferenc kétszer is találkozhasson apjával. Egyébként éppen ezeken a részeken vehető észre, mennyire nem pályázik Kazinczy az öncélú, privát élményi ábrázolásra: anyjával való első találkozását (aug. 14–20) oly szűkszavúan beszéli el, hogy ennél kevesebbet már nem is mondhatna. S más részről figyeljünk csak arra: hogyan szövődik tovább az a titkos lánc, a jó emberek közti találkozások szövevénye Magyarországon is, amely már odakint meg-megnyilvánult. Az erdőteleki plébános nyakába borul Kazinczynak és megvendégeli a foglyokat: «kőműves volt, de amit én nem tudtam». Fiorellától, a republikánus francia tábornoktól, amikor útjuk elválík, csókkal búcsúzik. Szulovszky figyelmezteti: ez a csók tönkreteheti — Kazinczy büszkén feleli: lehet, de megéri a veszedelmet.

Szóval: ilyen mozzanatokkal szövi Kazinczy át-meg-át a Munkács felé vezető út leírását. Talán sikerült megmutatnom, hogy ez az út, — még ha a kőfalak közül szabadult, kissé szabadjukra hagyott foglyok szabadban, változatos vidéken megtett útja is, — Kazinczy előadásában jóval több «érzékeny utazás»-nál, s hogy szépségét, írói és emberi értékét éppen az emeli, hogy a foglyok nem zörgetik az olvasó fülébe unos-untalan láncokat.

A Fogságom Naplóját, mint látjuk, figyelmesen kell olvasni; sürűn kell egy-egy szó súlyát mérni vagy a sorok mögé beleselkedni. De így olvasva a mondanivalónak meglepő gazdagsága bontakozik ki belőle. Az ember nem is csodálkozik Tolnai Gábor értékelésén: «Legjobb prózai művelnek, a Pátyán emlékeztetének, az Erdélyi leveleknek figyelembevételével is, a Fogságom naplója Kazinczy prózájának csúcspontja. Mondom, megértem Tolnainak ezt az értékelését, de úgy, ahogy kissé mégis meghökkenett, amikor először hallottam, ma sem tudom ezzel kapcsolatban

egynemely aggályomat elhallgatni. Hiszen már a felolvasás után, a hozzászólások során hangzott el ellenvélemény: Szauder József mondta a következőket: »Ami a Fogságom, Naplója formáját illeti, kétségtelen, hogy nem egy tekintetben még nyersanyag, cédulákról összeállított vagy emlékezetből rekonstruált elbeszélés, mely azonban... már rendezés, formálás alatt volt.« Hozzá fűzi ehhez, hogy a szövegen több helyen már megérzik az olvasóközönségre való számítás.

Már most: a Napló szövegén, úgy ahogy ránkmaradt, valóban kevés nyoma van az irodalmi igénynek, úgy ahogy azt Kazinczy egyeb, nyilvánosság elé szánt művein tapasztaljuk. Ismeretes, hogy az idegennyelvű beszélgetéseket az eredeti nyelven szövi bele az előadásba, s ennek eredménye valóságos kevertnyelvűség lesz. A magyar főszöveget német, latin, francia párbeszédek tarkítják, az örök közt van aki tótul beszél, s a modern kiadások, amelyek az idegen mondatokat zárójelben mindjárt meg is magyarárták, már elomossák azt a hatást, amelyet a szöveg az olvasókra ilyen magyartítás nélkül tenne. »A magyar ökök« című részen éppen az árulja el a megformálás előrehaladt voltát, hogy a párbeszédeket mindjárt magyarul adja. Hogy egyébként is sok idegen szót használ, az talán azért nem feltűnő, mert Kazinczy amúgy sem volt purista.

Nem közömbös az »irodalmi igény« szempontjából a Napló szókincse sem. Oda kell állítanunk háttér gyanánt azt a szókincset, amelyet a nyilvánosságnak szánt, éveken át nagy gonddal csiszogatott fordításaiban, vitairataiban, írói életrajzaiban megteremtett — s háttér előtt a Fogságom Naplója szavai életszerű, olykor nyers közvetlenségükkel leplek meg. Vegyük pl. a hírhedt királyi ügyigazgató leírását: »Ez a Németh egy kisdéd, hasas emberke volt, orcáját gyönyörűen pirosra festette a bor és a szerelem a maga rozsdá vagy szederj színével. Minden szava, tekintete, mozdulása festette a semmiből érdem nélkül felment bitangot.« Méltán sorakoznak ide őreinek (a magyaroknak) drasztikus kiszólásai, amelyeket hűsögesen közöl. Kétségtelen, hogy Kazinczy valamennyi műve között éppen a levelek azok, amelyekben a Napló stílusát, hangját, magatartását megtaláljuk. Sok egyéb közt itt szólal meg a már tapasztalt nyers, olykor drasztikus dévajszágnak párja is; ha kell, itt is igen messze tud távozni a nyomtatásra szánt művek szokott finnyasságától. De hiszen maga Kazinczy írta annakidején Sárközynek: »Látod, hogy leveleimben s mikor szólok, én sem úgy szólok, mint mikor frok.« (XII. 103.) A Fogságom Naplójában nyilvánvalóan úgy ír, ahogy szólni szokott.

Hogy a problémát élesebben kirajzolhassuk, vessünk egy pillantást Kazinczynak egy

olyan művére, amelyben magában figyelhető meg a két ellentétes elv: az »irodalmi igény« és a közvetlen, léletszerű előadás küzdelme. Az Erdélyi Levelekről van szó. Tudjuk, hogy Kazinczy ennek első kidolgozását megküldteercélyi barátjainak, voltaképpen azért, hogy a tárgyi tévedéseket kijelöljék. A baráti észrevételeket aztán arra használta fel, hogy egészen, stílus szempontjából is átdolgozza művét; végül aztán szokott átdolgozó szenvedélye urrá lett rajta, s valami tíztizennégyszer írta át a szöveget. De ekkor már (1824) valamit maga is érzett, s az átdolgozott, agyoncsiszolt szöveg az ősszöveggel egybevetve már nem töltötte el tiszta nyugalommal. »Legfőbb óhajtam, igyekeztem az vala, hogy elkerülhessem amit az ilyenmű írásokban legkevésbébő türünk, a nem való, csak félig való tudósításokat. Olyakkal olvastatám meg tehát dolgozásomat, kik Erdélyt ismerni tartoznak és ismerik. E gondjaim késleltették ennyi ideig megjelenését. Az idegen segéd rajta javított, de rontott is, olvasom nem veszi többé az első ötvényt, hanem annak összetördelt darabjait, s hibás forrasztásokban. Oda az elsőnek forró, egyenlő színe, s a hézagok a foltokon keresztül is láttatják magokat. Engednem kelle a kényszerítő kéréseknek, s előbb dolgozásaimat elégettem.« (Mintha a Fogságom Naplójában az a tendencia átlátszóan megjelent volna, amely itt megtorpant és a végére helyet a »literátor-nak«? Mindenestre sajnálhatjuk az elveszett első kidolgozás eleven, forró, egyenlő színét, bár ez mégsem veszett el nyomtalanul. A Tudományos Gyűjtemény 1817-es évfolyama már közölt belőle szemelvényeket, azonkívül a még oly sokszori átdolgozás is átsiklott egy-egy részleten. Így aztán mégis módunkban van Kazinczy elbeszélő modorának két változatát egymás mellett tanulmányozni. Ezúttal csak a mondatfűzést próbáljuk egybevetni. A magyarság és Erdély előrehaladásáról van szó:

»Némely külföldi tudós úgy hiszi, s midőn Erdély hozódik elő, Schlötzer után, kinek elég módja vala tudni, hogy a dolog másként vagyon, azt mondja, hogy az emberiség itt ér véget, nyilván, mert a geográfiai abroszokon Erdélyen túl már Moldvát látják.«

A híres Gyarmathy Sámuel etimológiai szótáráról:

»Minthogy Gyarmathy úr ezt is szenvedelemmel űzi, s a grammatika kevés ember dolga, s mindnyájan azt tartjuk magunk felől, hogy legjobban magyarul mi tudunk, — rendes látni, hogy a tudós férfinak mi sok dolga van azokkal, kik állításait meg nem foghatják, s a szelíd lelkű ember serénysége mint ingerli ellenkezőit; mintha

az amit sokan nevetnek, nevetséges volna, és mintha némely dolgokat jobban nem tudhatná, aki azok körül forog, mint mindazok, akik arról soha nem elmélkedtek!«

Ez a két, mindenesetre ríktóan választott példa mutassa be az Erdélyi Levelek stílusának igényes változatát. Jellemző rá a többszörös közbeékelés, a közlések többszöri felfüggesztése, amely a mondatok, a gondolatok menetét ismételtén megakasztja. Kicsiben érdekes példa:

»A gróf birtokosa azon háznak, s én itt valék nála, melyben Bocskay István fejedelem született.«

Észrevehető bizonyos barokkos beolvasztó tendencia, amely a mondanivalót nem izületeire tagolja, hanem inkább egyetlen mondat-tömkelegbe foglalja bele. Mennyire más az, ahogy ezt az anekdotát előadja:

»Belgrád körül II. József egy kisebb, de tüzes verekezés után lóra ült s bejárta a csata mezejét. Bizonyos távolságra egy csoport gyalogságot látta meg tüzeik mellett s összeverve bokáikat. Hozzájuk nyargala. Mit csináltak legények? — kérdé, látván, hogy szalonnájokat sütik s vígan vannak. Eszünk, iszunk, táncolunk — felelé az egyike, s nyújtja a császárnak bádoggulacsát: »Tessék, édes József uram!« De hát a szájakat mi lelta? kérdé a császár, hiszen feketék vagytok, mint az ördög. — Nem volt sójok a mezőn, s puskaporral hinték be szalonnájokat, kenyeröket.«

Itt a mondatok eleven, friss célratörését alig zavarja valami. S nem feltűnő-e, hogy ezek az igénytelenül, az elbeszélés eleven ösztönével leírt részeket kerekébbek, jobban megkomponáltabbak, mint azok, amelyekre minden műgondját fordította? S ugyanez a könnyed, feszletlen mondatfűzés, ugyanez a szándékoltság nélkül is kikerekedő rombfüzió élte a Fogságom Naplója részleteit is. Idézzünk talán egy példát, (amikor Tirolt már elárastjták a menekülő osztrák csapatok, amelyeknek soraiban sok magyar legény is van):

»Egy nap, délután két órakor, egy szürke köpenyes, kék nadrágos legény és egy leány összeszólalkoznak, s elválnak egymástól, a leány az insprucki úton indul el, a legény a Kalvária felé. Azonban a réten összeakadnak; a leány megvédelgi a magyar legényt, s az kaszához nyúl, s vágja a rendeket. Az alprofosz Miller nyitja az ajtót, s sétálni hív a gömbölyű folyosóra.

— Sőt jön az úr — mondám —, lássa ama legényt, már kész ismeretsége.

— Uram — úgymond — a városban

egész revolúció van az asszonyok és leányok közt; veszekednek a magyar legényeken.»

Mai stíluserzékünkkel a Fogságom Naplójának épen ismertett, az irodalmi igénytelenségből fakadó prózai stílusát föltétlenül pozitíven kell értékelnünk. De ha ezekhez hozzászámítjuk a vitán felül álló tartalmi értékeit, s a Naplót Kazinczy prózája csúcspontjának jelölük ki, szinte megdöbbentően súlyos problémát zúdítunk a nyakunkba. Ha ez az igazi Kazinczy, ha ez a mi Kazinczy, akkor mit tartunk a nyelvújítási harcok Kazinczyjáról, a fentebb stílus bajnokáról, aki a Sallustius-fordítást megszámlálhatatlan sokszor, az Erdélyi Leveleket is tíz-tizennégyezer átdolgozta? Aki kilenc, illetve a kiadatlannak együtt tizenöt kötetnyi fordítását tekintette főművének, s a kilenc kötet megjelenése előtt így nyilatkozott levelében: »A gyűjtemény egy igen nagy gonddal készült galérie-jé lesz az újabb nemzetekbeli klasszikus írók originaljaik másainak, s literátorainknak nem képzelt impulzust fog adni.« A kérdés elég bonyolult. Az irodalmi forradalmat nem a magánlevelek, nem a Fogságom Naplója, nem az Erdélyi Levelek jelentik, hanem épp a fordítások, az írói életrajzok, epistolák, epigrammák. Ezekre áll az, hogy Kazinczy a magyar feudalizmust akarja nyelvének forradalmasításán át sarkából kifordítani. Ezek támasztották azt a bizonyos »jótékony vihar«-t, amely a magyar feudalizmus vastag kődét volt hivatva elverni.

Igaz, hogy ezek a harcok a tizes évek végére jórészt már lezajlottak, s tudjuk azt is, hogy még javában dúltak, amikor Kazinczy már sorra kapta a figyelmeztetéseket barátaitól, akik részben elveinek szélsőséges alkalmazását tartották veszedelmesnek, részben pedig azt hangoztatták: elérkezett az ideje annak, hogy a magyar közönség végre eredeti olvasmányokat kapjon. Kisfaludy Károly, Kölcsey és Vörösmarty aztán radikálisan új fordulatot adnak irodalmunk fejlődésének s bár ebbe a nagy harc vívmányait beolvasztják, magát Kazinczyt mégis utóleri az elszigeteltség, most nem azért, mert nagyon előreszaladt, hanem mert feje fölött új korszak kezdődött. A huszas években a fejlődéstől lemaradó írók csoportja érdekes irodalomtörténeti probléma (Kazinczy, Szemere, Berzsenyi stb.), s jórészt ebben az időben készültek az Erdélyi Levelek, a Pályám Emlékezete, a Fogságom Naplója. Ha Kazinczy életében ez a nagy írói alkotások kora, ha e művek alapján kell egy új Kazinczy-portrét megrajzolnunk, akkor előbb újra meg kell vizsgálnunk a tizes évek agitativ-propagativ tevékenységét, s tisztáznunk kell a két korszaknak s alkotásaiknak viszonyát egymáshoz.

Úgy érzem, összefügg ezzel Kazinczy

népi érdeklődésének kérdése is. Ortutay Gyula beszélt erről a vita folyamán:

»Érdemes rámutatni arra, hogy Kazinczy egész irodalmi ízlésének u. n. »urbánus-humanista« vonásai mellett megtalálhatjuk pályájának különböző szakaszain a nép iránti őszinte vonzódás és érdeklődés mozzanatait is. Így tudunk azokról az irodalmi köztudatban eléggé elhalványult tényekről, amelyek azt bizonyítják, hogy Kazinczy maga is foglalkozott népköltészeti gyűjtéssel, ilyen anyaga volt is együtt. Virág Benedek az, aki biztatja népszokások gyűjtésére Kazinczyt, sőt egyik levelében (III. 112.) ismét kér tőle népdalokat, amiből kiderül, hogy egyszer már küldött neki ilyen anyagot. Kapcsolatba hozza ezzel Ortutay az Erdélyi Levelekben feltűnő hasonló érdeklődést is. »Az öregedő Kazinczy mintha egyszerre újra mély rokonszenvet érezne vagy pedig ezt a rokonszenvét újra deklarálni akarná, olyan meleg lírával fejezi ki érzését a magyar nép iránt. Mindjárt az utilevelek kezdetén a kis debreceni legénykével való beszélgetését ez a nép iránti szeretet hatja át, s végigvonul ez a hangulat az egész munkán. Gondolok itt elsősorban azokra az összehasonlító, karakterológiai megjegyzésekre, amelyek különben már Bél Mátyás óta divatosak, s amelyekben az elzárkózott, gőgös kőházaikban hidegen élő százszokot összeveti a debreceni magyar nép életével, a magyar parasztság vonásaival, anélkül, hogy valaha is a sovinizmus hangjába csapna, hiszen a korabeli román parasztság elmaradottságát sem lenézészel rajzolja...« A műkincsek, épületek, könyvek és könyvtárak, erkölcsök leírása mellett állandó figyelemmel van Kazinczy a népelet jelenségei iránt is.

Persze, ezekből a nyilatkozatokból sem szabad elhamarkodottan ítélünk. Az érdeklődés valóban megvan, mégpedig tudatos érdeklődés; az Erdélyi Levelekben maga nyilatkozik róla: »Nép és nép úgy hasonlatlanok, mint személy és személy, s ezt lesni, a fő, a középszer, a legalsóbb rendnél gyönyörűség; és leginkább az utolsóbbnál, mely a saját szint nevelés és társalkodás által nem veszti, mint a két elsőbb.« »Kicsinységek, de a pszichológusnak érnek annyit, mint a botanikusnak egy új csemete...« A népről-népre változó »saját szín«, a botanikus új csemetéje inkább arra vall, hogy van itt valami általános, a ritkaságok, különlegességek iránt majdnem esztéta-módra érdeklődő gyűjtőszenvedély-féle is.

Még egy pontját kell a vitának röviden megemlítenem. Tolnai előadásában némi lebecsülést érzett Kazinczy fogság előtti irodalmi működésével kapcsolatban: »Míg Bacsányit életművének legszebb alkotásaira ragadja a francia forradalom, addig Kazinczy ugyanebben az időben az érzelmes Gessner fordításával bibelődik.« A beállítás merev-

ségét már a vita folyamán helyreigazították. Nagy Miklós utalt arra, hogy Kazinczynak is vannak ezidőből politikailag jelentős fordításai (Lanassa, az Orpheus Rousseau-szövege, s azok, amiket nem maga fordított, hanem fordíttatott az Orpheus részére, mint Helvetius levele), s hogy antiklerikalizmusban, az önkényuralom gyűlöletében, az emberi szabadságjogok iránti rajongásban aligha lehetett ekkor Kazinczy és Bacsfányi közt különbség, bár mindezek Kazinczynál írói alkotásokban kevéssé nyilvánulnak is meg.

Összefoglalva: Tolnai Gábor előadása és a Fogságom Naplójának új kiadása hasznos forrást idézett elő Kazinczy körül, s a legalapvetőbb kérdéseket vetette föl: Kazinczy fogság utáni pályájának politikai értékelését, fordításainak és eredeti munkáinak helyét fejlődése egészében és korában, stílusának, prózájának új megítélését, népi érdeklődésének elemzését stb. Reméljük, hogy a forrongság eredménye e kérdések megoldása s egy új, tartalmas Kazinczy-portré megalkotása lesz.

TÓTH DEZSŐ

KÉT TÖRTÉNELMI REGÉNY

Hegedüs Géza: Megkondulnak a harangok, Jankovich Ferenc: Hulló csillagok

Szépirodalmi könyvkiadó, 1951

Nem lehet vitás, hogy fejlődő szocialista realista irodalmunk műfaji gazdagodását is jelentette e legutóbb megjelent két történelmi regény. A nemzeti forma és szocialista tartalom követelménye a történelmi regényre is érvényes, nem ugyan a szocialista tartalom közvetlen és leszűkített értelmében, hanem mindenekelőtt az írói ábrázolás módszerén keresztül. A téma ugyan nem kapcsolatos a munkásosztály harcaival, ennyiben nem »szocialista«, de a történelmi téma a szocialista realizmus módszerével feldolgozva szocializmust építő társadalmunkat segítő, erősítő szocialista *tartalom*má válik. Lehetővé teszi ez a módszer azt, és kötelezi az írókat arra, hogy a nemzeti történelemnek azt a szakaszát válassza ki, amelyik leginkább fokozhatja szocialista hazafiságunkat. Népünknek a török-hódítók ellen folytatott évszázados harca — amelynek hőstettei méltán nevelhetik nemzeti büszkeségünket — s amelyik éppen legkövetkezetesebb szakaszaiban elválaszthatatlan volt a belső társadalmi haladás és az egész emberiség fejlődésének nemzetközi ügyétől — ilyen téma. Ehhez nyúlt most két írónk, vizsgáljuk meg milyen eredménnyel.

*

Hegedüs regénye a magyar és az európai történelem egyik legnagyobb alakjának, Hunyadi Jánosnak életét és korát eleveníti meg. Figyelemreméltó az egész regényen keresztül húzódó igényesség az író részéről tárgyával szemben. Bátran nyúl hozzá a nagy történelmi alakhoz, merészen ragadja meg a történelmi valóság legdöntőbb csomópontjait, határozottan rajzolja fel az osztályviszonyokat, messzemutatóan húzza alá a 15. századi Magyarország társadalmi, történelmi harcaiban azt, ami felénk mutat, és

egyértelműen utasít el mindent, ami gátolja, megköti a társadalmi haladást, nehezíti a nemzeti függetlenség megtartását. Éles kontúrokkal, történelmileg helyesen, tisztánlátóan mutatja meg a feudális anarchia erőinek sötét, nemzetbontó aknamunkáját, a terjeszkedő török-hatalom fenyegetését, parasztok, polgárok központi hatalmat követelő érdekeit, az új, parasztkra, polgárokra támaszkodó hadvezetés felsőbbrendűségét a lovagival szemben s a haladó történelmi erők élén álló, azokat összefogó Hunyadi János küzdelmes életét, világraszóló győzelmét. Kétségtelen érdeme a könyvnek a problémáknak ez az éles felvetése, egyértelmű megválaszolása, a materialista történelemszemlélet következetes érvényesítése. A regény azonban egészében mégis elhibázott, rossz, egyszerűen annál az oknál fogva, mert ez az ideológiai tisztázottság, történelmi hitelesség nem párosul a költői ábrázolás hitelességével. Aki ezt a könyvet elolvassa, annak kétségtelenül helyes ismeretei lesznek a kor társadalmi, történelmi viszonyairól, Hunyadi szerepéről, de ezek az ismeretek mélységben, plaszticitásban alig fogják meghaladni bármely történelemkönyvünkből is megszerezhető ismereteket. Az eszmei igényesség — ha nem támogatja azt az ábrázolás hitelessége, éppen mert sajátos közvetítési formákat igénylő művészi alkotásról van szó — tulajdonképpen meg sincs. Művészi színvonal és eszmei tartalom elválaszthatatlansága a szocialista-realizmus legfontosabb, a realizmustól elválaszthatatlan funkcióján, a *nevelés*en keresztül mérhető le. A politikai tartalom, az eszmei igényesség, mondanivaló a regény szempontjából nincsenek, ha az ábrázoláson keresztül nem mint mozgósító erők hatnak. Nincsenek még

akkor sem, ha különben kielemezhetők, ésszel kibogózhatók is a regényből.

Miben áll a hiteles ábrázolás fogyatékos-sága Hegedűsnél? A regény alapvető hibája éppen az, hogy a kor meglevenítésének módszere nem az ábrázolás. Az író nem úgy érteti meg velünk a döntő társadalmi tendenciákat, Hunyadi alakját, hogy korabeli figurákat ábrázol sajátos korabeli viszonyok közt, történelmileg és személyileg is konkrét élményeken, érzés és erkölcsi világon keresztül, nem úgy, hogy alakok és események spontán s mégis tervszerűen csoportosított bemutatásából az olvasó vagy egy-egy hős kiérezze a történelmileg lényegest, tipikust. Hanem — általában ez jellemző a regényre — ennek fordítottja történik. Hegedűs mellőzi az akkori, mindennapi életnek részleteiben esetleges és csak összességében törvényszerűségeket adó bemutatását — s e helyett olyan hősökkel tömi meg a regényt, akiknek a fejében minden bemutatott élményalap nélkül, jóformán teljes tisztasággal, absztrakt gondolati formában ott élnek koruk nagy történelmi igazságai. Nem az a baj, hogy hősei majd mindegyike szinte programszerűen néhány csiszolt mondatban meg tudja fogalmazni a maga társadalmi történelmi szerepét, érdekeit stb. — hanem az, hogy ezek a megállapítások elhihetetlenné válnak, mivel nincs mögöttük magának az életnek, az élmények sokaságának, egymásrahatásának költőileg hiteles, művészi ábrázolása. Hiszen a tudatosság az élményekre épül s minél nagyobb fokú a tisztánlátás, annál több kell legyen mögötte az élmény. Az egész regény elveszti plaszticitását, életszerűségét s ezzel együtt a nagy kimondott igazságok hitelességüket, emiatt a döntő ábrázolásbeli fogyatékos-ság miatt. A regényt vékonypénzünek, dialogizált, leírásokkal tarkított történelemkönyvnek érezzük, amelyik nem tudja a történelmi regény nagy feladatát teljesíteni: megismertetni az olvasót egy kor levegőjével, embereinek gondolkodásmódjával, erkölcsével, mindennapos élményeivel — s éppen ezen keresztül (ez a különbség regény és történelem könyv közt) a kor nagy belső problémáival.

Áll ez a fogyatékos-ság Hunyadi alakjára. Nem értek egyet Mészáros Istvánnak a könyvről szóló bírálatával, amelyben Hunyadi alakját elemezve leszögezi: »Hegedűs könyvében nem tudjuk helyeselni Hunyadi középpontba állítását«. Hegedűs könyvében nem azért laposodik el Hunyadi alakja, mert a középpontba állítja. Igaz, Lukács elvtárs több helyütt leszögezi, hogy a nagy történelmi személyiség, éppen mert betetőzője, teljesítője széles népi törekvéseknek, mellékfigura kell legyen szemben a kompozíció centrumába állított olyan hőssel, akinek osztályhelyzetén keresztül éppen a nagy történelmi hős fellépését előkészítő széles

népi törekvések jobban ábrázolhatók. Kétségtelen, hogy e »lent« játszódnó népi-történelmi kibontakozás bemutatására kell egy megfelelő helyzetű, viszonylagosan középpontba állított alak. De helytelen ezt a természetes ábrázolási szükségszerűséget az idézett szélsőséges formában megfogalmazni. Éppen ma van szükségünk arra, hogy az író megmutassa hogyan fejlődnek, alakulnak ki és nyilatkoznak meg a történelmi személyiség nagy tulajdonságai, hiszen a társadalmi, történelmi tudatosság, a szervező készség, a hősiesség s a nagy egyéniségekre jellemző többi vonás napjainkban válik a tömegek nap mint napgyakorolt tulajdonaivá. Nem abból adódik a baj, hogy Hunyadi alakja viszonylag középpontban áll, hanem az ő alakjának megrajzolására is állnak a regény egészére jellemző hibák. Az író Hunyadinak kora társadalmához való viszonyát nem ábrázolja egy-egy jól megválasztott, általánosan jellemző, de ugyanakkor konkrét részlet alapos, bő kidolgozásán keresztül; Hunyadiban nem egy-néhány ilyen közvetlen élmény alapján érelednek meg a nagy tervek, szűrődik le a tisztánlátás. Nem. Hunyadi elméletileg teljesen tisztánlátó emberek gondolatainak átvétele alapján »fejlődik« s ezzel sikerült alakját megfosztani attól a képességtől, amely minden nagy vezéregénységre jellemző: hogy az élet apró, rejtett jelenségeiből messzire tud következtetni, hogy jobb, élesebb szemmel látja a valóságot, mint a többiek. Milánóban Filippó Visconti a parasztoktól — történelmileg sem nagyon indokoltan — rettegő fejedelem suttogja el a fiatal Hunyadinak, hogy »A parasztok meg tudják verni a lovagi seregeket, jobb ha a parasztok élére állunk, mintha ők harcolnak ellenünk«. Később arra is utal az író, hogy Hunyadinak a hadseregbe vonatkozó elképzelése a huszíták elleni harcok tapasztalataira is visszanyúlik. De Hunyadi koncepciójának ezt a népi eredetét (ahol élményhatásról volt szó, s ahol megmutathatta volna Hunyadinak pártállásán is túlérő valóságérzékét,) az író ismét nem ábrázolja, csak az utalás szimpla ismételtetésével nyomatékositja. — A hazai és világpolitikai ügyekről mit sem tudó, egyéni ambíciókkal telt, hazaszeretetéről semmiféle tanúságot nem tevő Hunyadit — ugyancsak Milánóban, Tallóczy, egy johannita lovag precíz bel- és külpolitikai beszámolója döbbsenti rá, hogy itthon van a helye. A baj megint ott van, hogy a pálfordulás belső ábrázolására az író kizárólag a következő mondatot szánja: »Napok óta Tallóczy szavai jártak az eszében s egyre inkább hitte, hogy valóban haza kell mennie.« — De Hunyadi itthon sem lesz önállóvá, a döntő kérdésekben jóformán egyetlen kezdeményező lépése sincs. Tallóczy, a mindentudó mentor, a tájékozatlanságában gyerme-

teg Hunyadiba szinte beleveri az elhivatottságot. »De meg kell találnunk és meg is tudjuk találni az erőt, amely itt rendet teremt. Ez pedig a te dologod leszén, Hunyadi János. — Mért éppen az enyém? — Miért nem a tiéd?« — kérdi tőle Hunyadi, valószínűleg azért, hogy válaszként Tallóczy felsorolhassa Hunyadi összes nem ábrázolt erényeit és jócselekedeteit. »Nem látod, hogy van egy erő, amely mögötted állhat és amelynek vezetője lehetsz — Hol vagyon az az erő?« kérdezi erre Hunyadi a lovagtól, aki állandóan úgy beszél Hunyadiáról és Hunyadihoz, mint akinek az író előre megszűgta annak történelmi szerepét. — De nemcsak ezzel az instruktórral rendelkezik Hunyadi. Segít neki Thuz János királyi pénzváltó is. »...újabb summákat ajánlok, de nem a királyi kincstárnak, hanem kegyelmednek Hunyadi uram. Hunyadi elképedve nézett rá: — Nekem, ugyan miért? — Mert kegyelmed tudja megfizetni a bárókat, akár akarja, akár nem (!) ő ellenük fog harcolni és ebben ott fog állni melletted uram Magyarország és Csehország és Morvaország és Ausztria és Stiria minden kalmára és minden pénzváltója. Hunyadi zavartan nézett rá: — Miért állnak mellettem? hiszen nem is ismernek (!) és én sem ismerem őket! Mire Thuz megmagyarázza, hogyan veszélyezteti a feudális anarchia a kereskedelmet. Természetes, hogy így nem alakulhat ki előttünk a »nagy ember«, aki a történelem eleven erőivel szoros és termékeny kapcsolatban van s akinek irányító, beavatkozó ereje a történelem arculatát formálja.

A másik oldalon viszont, mikor Hunyadi maga nyilatkozik, az író elveti a sulykot. A »szükséges anachronizmuson« túl, tényleges anachronizmusba esik. Titusz Hunyadit szembe dicséri, mint paraszt-felszabadított, aki nemcsak a pogány, de »bárók és nemesurak« ellen is vezetői hivatott a népet. Hunyadi bocsánatkérő, papos fennakadással hártja el parasztvezéri szerepét: »De fiam, csak nem képzeltek ilyet rólam. . . csak nem képzelitek, hogy én a nemesek ellen akarlak lázítani titeket?« Titusz erősködése után így fusti az író Hunyadi töprengését: »Hát most mit mondjon? magyarázza meg Titusznak, hogy ő maga is báró, aki csak éppen jobban látja a teendőket, mint a többi ostoba birtokos úr? Magyarázza meg neki, hogy rá ugyan nem számíthatnak, ha parasztlázadásra gondolnak, mert a parasztlázadás is gyengíti a hazát...« Az alak elveszti hitelességét, hiszen valószínűtlen, hogy ilyen mértékben haladjon meg a feudális tudat kereteit, hogy »parasztkok földjében« lássa a jövő Magyarországát s hogy a parasztlázadást egyedül azon az alapon ellenezze, mert az kárára lesz a török elleni harcnak s hogy ezt a tiltakozását is úgy fejezze ki »rá ugyan ne számítsanak«.

Mivel Hunyadit is, mint a legtöbb alakot nem eseményekre, körülményekre reagálva, cselekedeteiben jellemzi az író — elkerülhetetlen az alak személyiségének elszűkülése. Hiányoznak Hunyadi alakjából éppen azok a magas fokon meglévő egyéni tulajdonságok, kivételes képességek, amelyek azzá tették őt, aki, s ugyanakkor nem lehetünk résztvevői Hunyadi érzelmi, indulati életének sem. Nincs alakjában semmi mozgósító pátosz, semmi hősi — egy mások tanácsain tettekapó politikai kalkulánssá degradálódik, akiről a legtöbb, amit elmondhatunk az, hogy helyes gondolatok vannak a fejében, — amiből azonban még az sem következik, hogy okos.

A többi alakot is »osztályérdekek« és »osztályszempontok« mozgatják, értve ezalatt, hogy Hegedüs egyszerűen lemond arról, hogy ezeket az osztályszempontokat, osztályérdekeket ne mint leszűrt, megtisztult gondolati termékeket, hanem mint osztályélményeket mutassa be. Nem történelmi, de egyáltalán művészi hitelességét veszti el azáltal a könyv, hogy szereplőinek tisztánlátásáról nem tudjuk, hogyan alakult ki, a politikai analízisek, programmok hogyan kerültek a fejekbe. Ezekből adódik — a különben Hunyadi alakjára is érvényes következmény: a szereplők problémátlan-sága. Annak ellenére történik ez, hogy az író jól megválasztott, korszerű problémák elé állítja őket. Thuz, aki zsidó, pl. a következő dilemma elé kerül: otthagya vallását, kikeresztelkedett, de egy rabbi lányát szereti. A rabbi természetesen ellenzi a házasságot. Thuz azonban egyáltalán nem éli át a dilemmát, nem őrlődik a legkevésbé sem. Ennek csak két oka lehet: vagy egy érzéketlen fickó, vagy a példátlan tisztánlátás objektív bizonyosságában tud teljesen szilárdan megkapaszkodni. Az utóbbi áll fenn: »Szeretnék asszonyt vinni a házamba, szeretném megmagyarázni valahogy annak a tudós férfinak, aki jegyesem atyja, hogy én tettem helyesen, amikor magam is abba a közösségbe léptem, amely egybefogja az ország lakosságát. Zsidónak maradni, ez maga is elzárkózás a többiektől, gyengíti az egész erejét. Meg fogják érteni egyszer az enyéim is. Ráchel pedig a feleségem lesz egyszer. Ő is vár rám, én is várok rá.

— És nem haragszol a jegyesed atyjára? — kérdezte Anna.

— Miért haragudnám? Hiszen ha élnének még a szüleim, nekik is az volna a véleményük, mint Ráchel atyjának. Nem volna igaza a szüleimnek, de becstelen ember az, aki megtagadja szüleit csak azért, mert más volt a véleményük, mint a miénk. Nem mindig kell követni a szülőket, új utat lehet választani, de aki megtagadja őket, az gyalázatos ember, abban nem lehet bízni, az elárulja a barátait is.

Tehát még egy másik felmerülhető dilem-

mát, a kitért fiúnak szüleihez való viszonyát is messzemenően pontos dialektikával írja körül. De hogy higyük mindezt el Thuzról, ha nem tudjuk, hogyan jutott el, nem közvetlenül ennek a kérdésnek megoldásához — hanem általában arra a magaslatra, ahonnan a személyes kérdéseket is ilyen messzemenően tág perspektívában tudja látni és megítélni. A belső, meggyőző lélek és emberábrázolás jóformán teljes hiánya teszi valószínűtlenné, hitel nélkülivé Krisztina pálfordulását is, akit Czillei Hunyadi meggyilkolására küldött, s aki mindent bevall, sőt így figyelmezteti Hunyadit: »... vigyázz, vigyázz magadra, mert jöhetnek utánam mások is, akik nem hallják, hogy a földek népe kiált utánad, jöhetnek mások, akik nem ismerik meg a gyermekeidet...« De hol mutatta be az író Krisztinának azokat az élményeit, amelyeken keresztül *ilyen szívemarkoló* erővel hallotta »a föld népének kiáltását«, vagy látta Hunyadi családi boldogságát? Ezeknek az élményeknek, Krisztina lelkében lejátszódó vívódásoknak a bemutatása nélkül hogyan higyük el a pálfordulást akkor, amikor *a másik oldalon viszont kiemelte* Krisztina Czillei iránt, a 10 éves elhanyagoltság ellenére érzett mélységes szerelmét, feltétlen odaadását.

Az ábrázolás idealista módszerén kívül a másik döntő hibája a regénynek abban áll, hogy nem tűnik ki az az igazság, hogy a történelem a dolgozó nép története. Nyilvánvaló, hogy ez nem azt a követelést foglalja magában, hogy az író tematikailag kizárólag a nép életének a keretei közt maradjon, de azt mindenképpen, hogy kitűnjék: a nép érdekei, állásfoglalása, erkölcsi ereje a történelem mozgatóereje. Ismét nem arról van szó, mintha Hegedüs ellenkező értelemben beszélne a parasztságról, vagy akár a polgárságról. Aki a regényt elolvassa, az lényegileg tudni fogja, hogy a parasztság érdekei hogyan és mennyiben estek össze Hunyadinak a török és a bárók elleni harcával, de egy másodlagos értelmi felismerésnél többet nem kapunk. Hogy a nép a kor legdöntőbb problémáit hogyan éli át, hogy ezeknek az élményeknek során hogyan születik, alakul, érik egy-egy népi állásfoglalás, amely egyáltalán lehetővé teszi Hunyadi fellépését és sikerét, ennek bemutatásával adós marad az író. A jobbágyság, a nép erejét képviselni hivatott meseszál, Dugovicsné és fia sorsa — igen vékonypénzü és mert *egyedüli*, torzít, elveszti tipikusságát. »Dugovics Titusztól, hősi halálán kívül vajmi keveset tudunk« — írja jegyzetei közt Hegedüs. Annál tágabb lehetősége nyílt volna az írónak ez alak történelmi hitelességét a művészet eszközeivel élményszerűen meggyőző, költőileg is hiteles személlyé eleveníteni. Nagyszerű lehetőséget adott volna Titusz *népi (paraszti) életbe* ágyazott, tipizált

fejlődése és önfeláldozása az egész nép állásfoglalásának és hősségének szimbolizálására. Tituszt azonban az író kisgyerek korában kiemeli a népi környezetből s Hunyadi udvarába *viszi* ahelyett, hogy legalább élményein, állásfoglalásán, hősségén keresztül odaemelné. Dugovicsné sorsa, amelyről az író is elismeri, hogy »kalandos« típusa lehet esetleg a jobbágyszonynak, aki udvari cseléddé emelkedik, de így, elszigeteltségében csak a tényleges paraszt sors ábrázolásának elmaradására figyelmeztet. Ez a hiány pedig az író elméleti megfontolásai és célkitűzései ellenére azt a helytelen illúziót sugallja, hogy a nagy történelmi egyéniség nem összefogója, megragadója népi törekvéseknek, hanem megfordítva, kezdeményezője azoknak s a nép csupán végrehajtó.

Ami a mű nyelvezetét illeti, ugyancsak sikerületlen. Hegedüs utószavában elvileg ugyan elismeri az archaizálás bizonyos minimumát — gyakorlatban azonban ennek határát olyan alacsonyra veszi, hogy ezzel lemond mindarról a segítségről, ami a nyelvben rejlik s ami a regény légkörének hitelességét, nemzeti jellegét és népiségét támogatná. A nyelv magyaros ízén, zamatán keresztül óriási eszköz állt az író rendelkezésére a népi nemzeti jelleg aláhúzására. Móricz történelmi regényeinek kitűnően sikerült nyelvezetét vizsgálva szembevetendő, hogy az archaizálás legtöbbször a népi, népies (paraszti) nyelv használatával esik egybe, amiben nyilván közejrészlik az az élményszerű tapasztalat, hogy a népnyelv valóban élőként használ, elevenen forgat régies formákat, szavakat, fordulatokat. De szükséges az archaizálás a nemzeti jelleg kidomborítására is. Az eltérések, az archaizálás funkciója nemcsak az, hogy a történetnek, a szereplőknek a mai világtól és embertől való *különbözőségét* húzza alá — hanem hogy ugyanakkor éppen a nyelv ünnepélyessége, »ódon zamata« a mindennapitól való *eltérése* révén az *azonosra*, a megfelelőre, az akkor-is-magyarra fordítsa a figyelmet. Ehelyett a mű nyelve teljesen modern. Nemcsak abban az értelemben, hogy az írónak egyáltalán nem sikerült megvalósítani »az ünnepélyes, emelkedett« nyelvet »egy csöppnyi ódon zamattal« — de abban a mélyebb értelemben is, hogy tükröződik benne a szereplők mai gondolkodása és ez a súlyosabb hiba. Ha korabeli módon gondolkodnának, ha mondanivalójuk tartalmilag hiteles volna — inkább elhanyagolható lehetne még a megközelítő archaizálás is. Így azonban a mondatok állandó precizitása, csiszoltsága, az a modern, mai értelemben vett stilizáltság, a tankönyvekére emlékeztető lekerékített kijelentő mondatok — egyrészt a fogalmi gondolkodást, a látókör szélességét, az ítélet határozottságát és

konkrétságának anakronisztikus voltát tükrözik — ugyanakkor a gondolatok absztraktságát, élettelséget, maguknak az alakoknak élménynélküliségét. A stílus nem egy helyen híven tükrözi a szereplőknek időszerűtlen, sémákban való gondolkodását. Szinte Karinthy tollára illő önparódia az ilyen Vitéz János ajkára adott szöveg: »Helyes. Várd be itt Hunyadit. Ő most biztosította a külső békét és éppen azért jön mifelénk, hogy ismét azonnal továbbvonuljon a belső békét is biztosítani.« Mindezt nem egy politikai szónoklat keretében teszi, hanem egy tanácskerő asszony számára felvilágosításként adja. Thuzról talán még elhisszük, hogy tisztán látja a kikeresztelkedés és nemzeti egység között az összefüggést, de hogy Hunyadit úgy méltatja, mint »aki megvédi az utakat és biztosítja a vásárlóképesseget« — nehezebben.

A regénynek természetesen vannak sikerültebb részei. Mindig ott, ahol az egészre jellemző írói hadarást felfüggesztve a szerző több gondot és valószínűleg időt fordított a részletek kidolgozására. Leköti pl. a figyelmet az egymással marakodó bárók és Zsigmond alakjának a rajza. De ezek önzésének, mohóságának leplezésénél elfeledkezik az író arról, hogy az uralkodóosztályokra általában nem jellemző, hogy mindig, mások és maguk előtt egyaránt nyíltan, a legteljesebb leplezetlenséggel beszéljenek a maguk aljas törekvéseiről. Megvoltak akkor is, akár ma, a megfelelő ideológiai keretek, formák, amelyek mögött az aljas szándékok leplezve jelentek meg. Jó Hunyadi és Szilágyi Erzsébet ismerkedésének és a leánykérésnek részletesebben, lelki-érzelmi világon keresztül is történő rajza; Hunyadinak Ujlakit meggyőző beszéde és még néhány kidolgozott, apróbb jelenet, egészében azonban elhibázott alkotásnak érezzük. Eseményszerűen túl sokat tömörített össze az író a regényben, az olvasónak folyton az az érzése, hogy az író siet, nem ér rá a részletekre az egész miatt. — Hegedűs nem a kort, hanem az írói ábrázolásnak azt az igazságát nem értette meg, hogy »nagyot« »történelmet« ábrázolni közvetlenül nem lehet, csakis egyes emberek személyes sorsán, egyéni életén keresztül, hogy az »extenzitás« enélkül felületességgé válik, hogy a nagy egész hitelessége a jól megválogatott, egymáshoz is tipikusan viszonyuló részletek elmélyült, alapos ábrázolásától függ. Hitelesség nélkül pedig nincs olvasó — élmény, nincs »a jelennek, mint a mult következőkének« a megértése, nincs nevelés — nincs szocialista-realista történelmi regény, csupán »szempontok« és jószándék.

Jankovich könyve ugyancsak a török elleni harc egy korát — területét —: a végvári harcok világát választja tárgyul s Thury György alakját eleveníti meg. A feladat

Hegedűsénél talán annyiival kisebb, hogy ilyen történelmi alak megválasztása, ábrázolása nem igényli szükségszerűen olyan nagy távlatok felvetését, mint Hunyadi Jánosé. Thury György alakjának ábrázolásánál nem kellett az írónak szükségképpen ábrázolnia az egyéni tulajdonságok olyan sokrétű alakulását és érvényesülését, mint aminek bemutatása Hunyadi többvonalakozású életében elkerülhetetlen. Hunyadi alakjánál jóval inkább előtérbe kerül a nagy egyéniség ábrázolásának problémája, az ő történelmi szerepe a nép alapvető érdekeinek felismerésében, a nép erőinek összefogásában, megszervezésében állt — míg Thury György nevét az ellenség gyűlölete, a nép szeretete, rettenhetetlen bátorsága tette halhatatlanná; alakjának népszerűsége Hunyadiénál közvetlenebb: példája, szimbóluma ő minden végvári vitéz önfeláldozó hazaszeretetének. Ha ezért talán látszólag kisebb is az író feladata — másrésztől meg kellett oldani azt a tragikus ellentmondást, amit találoán fog össze a cím —: nagyság, erő, érték — és bukás tragikus ellentétét. A *Hulló csillagok* legnagyobb érdeme, hogy ezt a problémát meg tudta oldani, hogy a Bécs és török közt űrlődő végvári élet tragikumában meg tudta mutatni a heroizmust, meg tudott győzni bennünket arról, hogy minden körülmények között lehet és kell harcolni, lehet és kell hőskönni. Ez a regény megtanít arra a hősiességre, amelyik »objektív okokra« nem hivatkozik, amelyik felméri a lehetőségeket és azon belül az önfeláldozásig mindent teljesít. Az író úgy tudja bemutatni Thury György halálát és a török elleni harc többi csillagának hullását — hogy tudjuk: nem bukás az, hanem jog az életre, kötelezettség a béke és függetlenség bátor és önzetlen védelmére. A regény egészen túl ezt sugalmazza a sárrejtő hadnagy, Huszár Péter szavai: »Legények... meghala nagy Thury György!... Még több bestye török marada nekünk! Lássátok, fenye kívánja a háborút, de ezt a nagy csatát még meg kell nyernünk, mert ha nem, akkor vége van mindnyájunknak és minden ivadékonknak« — és ezt húzza alá, hogy a regény az árva polgárlány és a jobbágyból Thury vitéze lett Irtó János esküvőjével, új életre indulásával — nem zárul — de továbbnyílik mifelénk.

Hitelesen mutatja be a végvárat kihasználó és ugyanakkor eláruló udvar aljasságát, a nép nyomorát, a »se pénz se posztó« keservét, az urak marakodását és renegátok árulását, — egyszerűen azokat az objektív okokat, amelyek Thury bukását okozták s amelyek az egész végvári életre is érvényesek s éppen ez által tudja tisztán kihangsúlyozni a vitézi élet heroizmusát.

A szerző más vonatkozásban sem esik a török elleni harcok kizárólagos ábrázolásának

egyoldalúságába. Megmutatja a nép életét, szenvedését, harcát is. A vitézségével, rátermettségével Thury vitézévé lett jobbágyfiú Irtó János alakján keresztül mutatja meg azokat a népi értékeket, amelyek ezekben a súlyos időkben is megtartói voltak az országnak. Az ő sorsán keresztül vezet el bennünket a török-világ üszkös falvaiba, panaszos jobbágyok közé — megmutatja a kapcsolatot vitézi-élet és népi-élet között: érzékelteti, hogy minden teher ha közvetve is, a népre hárul, hogy annak áldozata a kiapadhatatlan erőforrás. Néhány tipikus képen keresztül megmutatja a vitézi életet, harcait, csatariádóval megszakított mulatságát, — elvisz a vitézek éjjeli szállására, meséi közé. Tanúi vagyunk a török-szállta Fehérvár polgárai megalázó, kiszolgáltatott életének és tragédiájának. Igen jól megválasztott, ábrázolt mozzanaton keresztül mutatja meg a könyv a függetlenségi harc nemzeti jellegét, nemesség és nép érdekeinek egybeesését (jellemző Gyulaffy esete, akinek jobbágyait Pajazith várépítésre hajtja el s villámhárítót tartja őket Gyulaffy ágyui ellen a falakon — s Gyulaffy Pajazithot mint jobbágyai hóhérat tartja számon a leszámolásig). Ugyanakkor szüntelenül érzékelteti a közös veszélyen és nyomorúságon belül az osztályellentétek kibékíthetetlenségét, az elnyomott nép igazát és erejét (Irtó győzelme a bajviváson, a nemesi úrfiak rajza stb.) Maró gúnnyal leplezi le a hasának élő, gyáva papot, szerencsésen kapcsolja össze a várkaplán és a renegát áruló Széchenyi Pócz alakját — akit ismét találóan állít szembe litterátus-riválisával, Tinódival stb.

A döntő, hogy mindez Jankovichnál nem marad téma és szempont, hanem a meggyőző ábrázoláson keresztül eleven nevelő és megismertető erővé lesz. Ha Jankovich ábrázolási módját Hegedűsével (e két regény alapján) összevetjük, azt találjuk, hogy a döntő különbség a részletezés mértékében van. Akár környezet, akár külső vagy belső történés közvetítése az olvasó felé lehetetlen a részletezés bizonyos minimuma nélkül s így ez a minimum a realizmusnak elengedhetetlen, szükségszerű feltétele. A »tipikus körülmények« semmiképpen sem jelenthetik a mondanivaló, a mese *csupán* a lényegre leszűkített fordulatait, az alakok tipikussága nem állhat abban, hogy *csupán* funkciójuk lényegéből *közvetlenül következő* mondatokat adunk a szájukba. A szocialista-realizmus tudatos célratörése nem jelentheti az élet esetleges mozzanatainak *teljes* letörését az író-adta képről; ezzel csalódást okoz annak az emberi szemléletnek, amelyik hozzá szokott a lényeges és lényegtelen szükségképpen szimultán megjelenéséhez és aktív szétválasztásához. Nyilvánvalóan nem a naturalizmusnak propaganda ez, csupán azt a gyakorlati igazságot fejezi ki, hogy

jobban elhisszük annak a szereplőnek fontos és lényeges szavait, aki olykor az időjárásra is tesz megjegyzést, vagy néha ásit is. A részletezés egyszóval a konkretizálás s így a szocialista-realizmus feltétele. Hegedűs sokat markolva erre nem ér rá — Jankovich kevesebbet, de részletesebben, elmélyülten mégis többet mutat meg.

Hadd emeljünk ki Jankovich írói tehetségének bizonyítékai közül egyet. Az emberi társadalom fejlődése, változása egy viszonylag változatlan, természeti környezetben játszódik le. Ezeknek a »változatlan« elemeknek a szerepe a történelmi regényben automatikusan megnövekszik, mert helyesen felhasználva formai segítői lehetnek a mult és jelen eszméi, lényegi összekapcsolásának. Ha az író a történeti cselekményt ezeknek a mai életünket is közrefogó »változatlan« elemeknek a keretében ábrázolja, feltétlenül segítik az olvasó történeti szemléletének tudatosodását. Kitűnőek ebből a szempontból Jankovich évszakeírásai, érzékeltetései. A nyár, ősz és tél kitűnő képeit kapjuk és nemcsak képeit, de az emberi viszonyuláson keresztül egész hangulatát, légkörét. Nemcsak leírja egy nyári délután perzselő hőségét, de leírja azt is, hogy hűsöl Samaras uram, a kulcsár, a pincegádorban; a délutáni nyugalom előtt hogy szökök ki a legifjabb Gyulaffylány stb. Ugyanezt a funkciót töltik be tájleírásai, amelyek összességükben az egész Balaton körüli végvár vidéknek meg-elevenítő rajzát adják s konkrétságukkal minden magyar olvasóhoz még közelebb hozzák a multat. Ezen a változó-azonos viszonyon keresztül a történelmiséget és a népi nemzeti azonosság-érzését növelik az ilyen képek is: »A viskó tetején golya kelepelt, majd tollászkodott, félre libbent, megkaparta ujjával hosszú csőretővét. Aztán fejét az ég felé rázta, hunyorgatva őrizte a nyarat. A golyafiak már kirepülni készültek s a fészek peremére állva, cikogó örömmel fogadták a hazatérő anyát, amely csőret egyenként a szájukba illesztette és torkukba okáda a begyében hozott sok kígyót, békát. Egy kecskebéka valahogyan kiszabadult az egyik golyafioka szájából, legurult a tetőn és az udvarban rémült ugrándozásba kezdett. A golya-apa lecsapott rá és egy pillanat alatt nyakoncsípte, elnyelte a menekülő.« Természetes, hogy ilyen képek keretébe illesztve a régmúlt idők jobbágyvitéz Irtó Jánosának harcait és szerelmét jobban magunkénak érezhetjük.

A regény gyengéje a szerkezet. Nem tartja össze a regényt egységes cselekmény, illetőleg az író nem tudta teljesen össze-egyeztetni a maga történetét a konkrét történelmi eseményekkel, nem tudta azt úgy megválasztani, hogy annak cselekménye spontánul, erőltetés nélkül vezessen át a korabeli élet jellemző szféráin és eseményein. A történelmi regény-

nél az író számára adott, fix pontok, ha nem is mindig a legdöntőbb, de mindenesetre a legjellemzőbb *történelmi* mozzanatok. Az ezek közti belső összefüggés megteremtésénél az író egyáltalán nincs arra kötelezve és rossz úton is járna, ha ezt tenné — hogy az összefüggést ugyancsak a történelmi eseményekhez tapadva teremtsse meg. Az írónak itt teljesen szabad keze van, a fontos csupán az, hogy tartalmában korhű, tipikus legyen az összefüggés, formájában ennek nem kell történelmileg konkretizálhatóan megjelennie. Jankovich ezt nagyrészt meg is tudta valósítani. De ahol tipikus életterületek bemutatásának szüksége lép fel, vagy történelmi események ábrázolására kerül sor, ott megbomlik a harmonia írói invenció és adott történelmi keret közt, kiderül, hogy az író történetéből nem szűkszerűen következik a történelmi helyzet vagy esemény, illetve alakjainak az ilyen helyzetekben való magatartása.

Az első hat fejezet lényegében eleget tesz a regény követelményeinek. Exponálja a leglényegesebb motívumokat, megismerteti a szereplőkkel, feszültséget visz a mesébe, de a további fejezetek megtörik ezt a felfelé ívelő vonalat, majd az utolsó két rész, szinte önálló egységként zárja le a regényt. Különösen a történelmi eseményekkel túlszúfolt 10. fejezetben esik az író a mindent elmondás hibájába. Nyilvánvaló, hogy minden jelentősebb történelmi személy életében lesz egy sor történelmileg fontos, íróilag, összességükben azonban ábrázolhatatlan esemény. Az írótól függ melyiket választja ki, azt aztán ábrázolja részletesen — a többit említse meg, éreztesse hatásukat stb. Jankovich azonban olykor hamadik-utas lesz és a sokra kitérő, de felületes, elszietett *ábrázolás* kétes értékű útját választja. Így aprózik el a 10. fejezet és vész el a számtalan esemény között Palota ostromának történetileg is jelentős, íróilag is jobban kiaknázható ténye.

A nép életének megmutatása is csak esetlegesen, lazán kapcsolódik össze a cselekménnyel. Betétszerűnek érződnek ezek a részek (egyik alkalommal Irtót hazaengedik meglátogatni anyját, — máskor egy üzenet átadása a formális indok stb.)

Ami Jankovich stílusát illeti, merészen nyúl hozzá az archaizáláshoz. Nem értek egyet Illés Jenővel, aki bírálatában azt mondja, hogy »Az archaizálás csak nehezíti a mű érthetőségét és csak a naturalizmus felé nyit kaput«. Nem igaz, hogy Jankovich archaizálása »eluralkodik« a regényen. A nyelv régességet és népiességet az író általában a megengedhető sőt a megkövetelhető keretek közt érezteti. A régies ige-alakokon, szerkesztési fordulatokon túl elég ügyesen szövi alakjainak beszédébe Balassa, Tinódi, a históriás énekek egy-egy jellemző sorát, szókapcsolatát, — sűrűn használ népi szólásokat, megfelelő helyen ízes káromkodásokat is. Érezteti a magyar nyelv képes kifejezések iránti fogékonyságát (Bennünket pörkölt az tűz és csak Bécsből szabad oltani — Osz tán miképpen vagyunk édesanyám? — Hát csak úgy, mint egy szem árpa 6 zsákban ides fiam stb.) Nincs híján a stílus helyenként ódai szárnyalásának, a témához méltó pátosznak sem. A nyelvezet egészében érdeme a műnek, hibája a helyenkénti kétségtelen túlzás. Nem annyira magukban a kifejezésekben, fordulatokban, sokkal inkább használatuk gyakoriságában. A káromkodások például helyenként indok nélkül halmozva követik egymást és öncélú cifrázássá válnak. Akadnak kizökkentő fordulatok is: »Láncos, lobogós teremtette! Na ugyebár!? — hőkölt Gyulaffy maga is és körülnézett...« — stb.

Mindent összevetve, azonban Jankovich regénye az első lépés a szocialista-realista történelmi regény születése útján, hibái ellenére felszabadulás utáni irodalmunk figyelemreméltó alkotása.

DIENER PÉTER
AZ IGAZSÁG HARCA A DISZNÓ ELLEN

(M. E. Szaltikov—Scsedrin: »Egy város története.« Honti Rezső fordítása. Új Magyar Kiadó Budapest, 1951 — M. E. Szaltikov—Scsedrin: »Külföldön« Trocsányi [György fordítása. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1951

A Lityeraturnaja Gazetában nemrégén érdekes vitacikk jelent meg B. Rjurikov tollából.¹ A cikk támadja Tyihomirovot, aki helytelenül, túlzott jelentőséget tulajdonít az orosz irodalomban a nyugati hatásoknak.² Ha az európai társadalom fejlettsége lehetővé tette, hogy nyugaton hamarabb megválaszoljanak bizonyos kérdésekre, akkor — mondja Tyihomirov — az orosz írók, filozófusok felhasználhatták »más országok társadalmi és eszmei fejlődésének tapasztalatait«.

Rjurikov a Lityeraturnaja Gazetában megkritizálja ezt az állítást. Kifejti, hogy bár senki sem tagadja a társadalom fejlődésére vonatkozó általános törvények létezését, »de a marxista dialektika kigúnyolása lenne, ha ezeket az általános törvényeket absztrakt logikai sémáknak tekintenénk és elfelejtkeznénk arról, hogy minden ország fejlődésének bármely korszaka tele van sajátosságokkal, hogy a konkrét tapasztalat mindig gazdag, határtalan, sohasem ismétlődő; hogy minden ország minden nép előtt saját megoldásokra váró feladataik állnak, amelyeket csak akkor oldhatnak meg, ha alkotó módon alkalmazzák az általános törvényeket, hiszen más országok tapasztalatainak mechanikus lekopírozása nem adhat kielégítő választ az élet által feltett kérdésekre.«

Szaltikov-Scsedrin egész életműve, de az »Egy város története« és a »Külföldön« c. sajtóírái különösen, fényes bizonyíték arra, hogy egy művet vizsgálva mindig az illető író népének életéből, korának társadalmi mozgalmából kell kiindulnunk.

I

Szaltikov-Scsedrin a nagy orosz forradalmár-demokrata világnézetét, műveit a XIX. század 60-as évei orosz társadalmának tanulmányozásából kiindulva érhetjük meg.

Az 1853–55-ös krími háború felfedte a cári Oroszország egész rothadtságát. A feudális rendszer, a fejlettebb kapitalista rendszerrel szemben, szükségszerűen elvesztette a háborút. A jobbágy rendszer akadályozta az ipar fejlődését. »A kényszerű jobbágy-

munka termelékenysége a mezőgazdaságban alacsony volt. A gazdasági fejlődés egész menete — a jobbágyság megszűntetését sürgette.«³

A parasztság, és annak vágyait kifejező forradalmi-demokrata értelmiség, Csernisevskij, Gercen, Nyekraszov, Szaltikov-Scsedrin küzdöttek a jobbágyrendszer forradalmi úton való felszámolásáért, a föld felosztásáért és a cári rendszer megdöntéséért. Velük szemben állottak a konzervatív és liberális földesurak képviselői, akik felülről való reformot akartak, (illetve még ezt sem akarták). A növekvő erejű és tömegű parasztlázadások arra készítették a kormányt, hogy 1861-ben szüntesse meg a jobbágyságot. Ez burzsoá reform volt, amelyet földesurak hajtottak végre. A földesurak kiegyeztek a fejlődő burzsoáziával a nép bérére. A feudalizmus összes undorító velejárója, az elnyomás durva »ázsiai« formája, a korrupció, a bürokrácia egyesült a növekvő burzsoázia szemérmetlen haracoslái törekvéseivel. A reform után a magukat joggal becsapottnak érzett parasztok forradalmi mozgalma hatalmasan megnövekedett. Szaltikov—Scsedrin, a többi forradalmár-demokratával együtt, leleplezte a 61-es reform lényegét, és tovább harcolt a nép felszabadításáért.

A forradalmár-demokraták, a raznosinyecsek, az orosz felszabadító mozgalom második korszakához tartoztak. Harcuk az első, a nemesi forradalmárok, a dekabristák, Gribojedov, Puskin, majd Lermontov hagyományainak folytatása; hatalmas lépés előre, az orosz forradalmi eszmék fejlődésében. Ezt felismerték ők maguk is. Csernisevskij, Gogoljt Szaltikov-Scsedrinnel hasonlítva össze, megállapítja, hogy míg Gogolj jól látja a korrupció egyes eseteit és azt le is leplezi, addig Scsedrin »kitűnően érti, hogy a korrupció hogyan keletkezik, milyen tények támogatják és milyen tények szükségessé teszik a kiirtásához.« (Csernyisevskij válogatott művei 346. old. — oroszul).

Másrészt azonban történelmi és társadalmi korlátjuk, az orosz kapitalizmus, az orosz proletariátus fejletlensége, volt az oka annak, hogy Scsedrin és a forradalmár demokraták a parasztságban és nem a proletariátusban látták azt az erőt amely képes lesz a cárizmust megdönteni. De ezek a »régí narodnyik demokrácia írói« — ahogy Lenin nevezte:

³ A Sz. K.(b)P. Történetének 7. old.

¹ B. Rjurikov: Régi hibák új köntösben (Lit. Gaz. 1951 XII. 10.)

² G. Tyihomirov: A tradíció és az eszmei hatások kérdéséhez. (A Sz. U. Tud. Akad. Közölyne. — Irodalmi és nyelvű szekció X. köt. 5. sz.)

őket —kérlelhetetlen, megalkuvást nem ismerő forradalmiságukban, a földesúri-burzoá államrend leleplezésében az orosz forradalmárok harmadik, proletár korszakának, az orosz szociáldemokratáknak elődei voltak. Erről beszél V. I. Lenin, amikor a 60-as évek két szembenálló táborának harcát az 1905-ös harcok történelmi előzményeként mutatja be. »Az a két tendencia, amely 61-ben éppen csak megmutatta magát, éppen csak kirajzolódott az irodalomban, 1905-ben már kifejlődött, megnövekedett és a tömegek mozgalmában, a párt harcában jutott kifejezésre... (V. I. Lenin Összes Művei 17-es kötet 95. old. oroszul).

A forradalmi-demokraták harcaiban, eszméiben tehát az orosz proletariátus, Lenin és Sztálin harcainak és eszméinek elődjét kell látnunk. Ez az egyik tendencia, amiről Lenin beszél; a másik, a liberális monarchista burzsoázia pártjainak kikristályosodása, a kadétok, októbristák és valamennyi opportunistá; munkásáruló »szocialista« párt kialakulása.

*

Szaltikov-Scsedrin a forradalmi-demokraták egyik legkiválóbb és legeredetibb képviselője. Életművének lényege a jobbágyrendszer és a kapitalizmus elleni harc, a nemesi-burzoá társadalom aljasságainak és népeellenességének kérlelhetetlen leleplezése. Szatírájának leleplező ereje hazaszeretetéből, az orosz nép szeretetéből táplálkozik. Hazafiassága mindig harcos; a nép szeretete nála szervesen összeforrt a nép elnyomóinak, kizsákmányolóinak gyűlöletével. »Nem lehet valaki patrióta és parazita sem egyidőben, sem egymásután... —mondotta.

Scsedrin, elsajátítva a francia utópista szocialisták eszméit, hitt egy igazságos társadalom felépítésének lehetőségében. Ugyanakkor, mint Bjelinszkij tanítványa, kritikailag átértékelte az utópista szocialistákat, és a szocialista eszmék megvalósulását nem a burzsoázia kezéből remélte, hanem forradalmi úton, a fennálló rend megdöntése útján, a néptömegek segítségével akart célhoz jutni. (Makasin, a kiváló szovjet Scsedrin-tudós »Szaltikov-Scsedrin« monográfiája idevágó részeiben az írónak a Petrasevskij körben eltöltött korszakát egészen új megvilágításban mutatja be. Rámutat arra, hogy Scsedrin már ebben az időben elítélte a francia utópistákat vakon követő petrasevskijistákat, s ezért vált ki a körből.)

Szaltikov gazdag földbirtokos családból származott. 1826-ban Szpász-Ugolban született. Visszaemlékezend a szülői házra, ezt írta: »A jobbágyrendszer ölen nemtem fel, jobbágydajka fejével tápláltak, jobbágydada nevelt, jobbágy tanító tanított írni

olvasni.« Anyja igen erélyes asszony volt, kezében tartotta nemcsak a jobbágyokat, a szolgálókat, de férjét is. Gyermekével, akik nem tartoztak a kedvencei közé, ép oly kegyetlenül bánt, mint a szolgálkkal. Többek között ez a családi légkör szolgáltatott anyagot az írónak később a »Golovjov család« c. regényéhez. Szaltikov a moszkvai nemesi intézetben kezdett tanulni (1836) majd, mint a legjobb tanulók egyikét a Cárszkoje-Szelo-i liceumba helyezték át (1838), ahol egykor Puskin tanult. A liceum elvégzése után Szaltikov a hadügyminiszter kancelláriájához nevezték ki (1844). Szaltikov azonban nem nagy érdeklődést tanúsított a szolgálati élet gyönyörei iránt, hanem ehelyett gyakran ellátogatott Petrasevskij körébe ahol lelkesen tanulmányozták a francia utópisták műveit és a társadalom átalakításának kérdéseivel foglalkoztak. Szaltikov ebben az időben írja meg első elbeszéléseit, az »Ellentmondás«-t (1847) és a »Zavaros ügy«-et (1848) — amelyekben bátran hirdeti a szocialista eszméket.

Azonban a cári kormány az európai forradalmi eseményektől megijesztve, elkezdte a forradalmárok letartóztatását. Szaltikovot is letartóztatják és Vjatkába száműzik (1848 május), ahol 7 évet tölt. Ez a korszak nem telt el haszontalanul az író számára. Megismerkedik az istenhátamögötti, vidéki földesurak és hivatalnokok világával. Ezek az élmények szolgáltak anyagul a »Kormányzósági karcolatok« megírásához. (1855). Az író hamarosan ismét magas államhivatalnoki pozícióba kerül. Mint vicegubernátor mezőgazdasági kiállítás szervezője, harcol a visszaélések ellen, védi a parasztok jogait. A nemesek, »vice-Robespierre«-nek nevezik. Szaltikov úgy tekint az állami szolgálatra mint amely lehetővé teszi, hogy túljárva a korlátolt csinovnyikok eszén, megjavítsa a nép életét. Ezt az utópista szocialista elhajlását azonban később ő maga a meghatározottabban elítéli. A 60-as években a »Szovremennyik« c. folyóirat állandó munkatársa lesz; szoros kapcsolatba kerül Csernisevskijjel és Nyekrászovval. A »Szovremennyik« satirikus melléklete a »Szvisz-tok« (Fütyülő) az ő közreműködésével jelenik meg. Miután a cári cenzura a Szovremennyiket bezárja (1866) Nyekrászov megszerzi az »Átvesztettvenije Zapiszki« c. folyóiratot (1868) amelyet Scsedrinnel együtt szerkeszt. Itt jelennek meg a nagy író világ-hírű satírái: az »Egy város története« (1869—70), a »Külföldön« (1880—81), a »Golovjov család« (1872—80), stb. — 1884-ben a cári kormány betiltotta az Átvesztettvenije Zapiszki-t. Ez súlyos csapás volt Scsedrin számára. Élete végefelé megrendült egészsége, és súlyos helyzete ellenére állandóan dolgozik. Ebben az időben írja a »Tarka levelek«, az »Élet apróságai«,

a »Poschoni régiségek« c. szatirait és legtöbb meséjét is.

Élete utolsó évében új munkába kezdett: »Elfelejtett szavak« címmel, amelyben Csernisevskij, a nagy forradalmár-demokrata alakját akarta megrajzolni. 1889 április 28-án halt meg.

*

Scsedrin műveinek nagyszerű sorozatából a közelmúltban két szatira jelent meg magyar nyelven. Mindkettő jelentős állomás az író világnézetének fejlődésében, s számunkra talán a legaktuálisabbak közé való:

II

Egy város története

Alapeszméje nyilvánvalóan forradalmi: az önkényuralmat csakis a nép egyesült fellépése döntheti meg. Amilyen mértékben válik egyre tűrhetetlenebbé a nép helyzete és erősödik ellenállása, úgy bukkan elő a liberális, felvilágosító máz alól egyre világosabban a rendszer kegyetlen, népellenes jellege. Mennél jobban közeledik a kizsákmányoló cárizmus halála, annál görcsösebben és értelmelenebb, véresebb eszközökkel próbálja meghosszabbítani életét.

Az író hivatalnoki működése, majd a forradalmár-demokrata sajtóért vívott harca, összejáratásai a cári kormánnyal, bőséges élmény-anyagot szolgáltatnak szatirája megírásához.

Scsedrin a szigorú cenzura miatt még csak nem is gondolhatott arra, hogy teljes nyíltsággal írjon, a cárizmus, a cár ellen. De amikor arról olvasunk, hogy a polgármesteri székre az egyik jelölt Bourbon-családfája alapján tartott igényt, önkénytelenül is a nagy uralkodó családra, Romanovákra gondolunk, s a városatyák torz alakjai mögött a cárok és a cári miniszterek árnyképeit véljük felfedezni.

A mű formája, kerete; történelmi krónika. Az író mintegy közvetíti az általa fellelt krónikát, annak »kiadója«-ként lép fel és saját megjegyzéseivel, stílusjavításaival fűszerezi. Ennek a különleges műfajnak az orosz irodalomban dicső múltja van. Puskin »Gorjuchino falu« c. műve Szaltikov-Scsedrin »Egy város története« c. szatirájának irdalmi őse. És mindkettőnek őse Ragyiscsev »Utazás Péterburgtól—Moszkváig« c. útleírása.

Scsedrin a szatira nagymestere. Művészi módszere, stílusa, olyan egyénivé teszi valamennyi művét, hogy ha valaki csak egyszer is olvasott valamit tőle, akkor bármelyik műve, bármelyik lapjáról azonnal ráismerne. A hiperbola, a görbétükör nagyzítása — szatirájának egyik legfontosabb eszköze. De nagyzítása, mindig a történelmileg

helyes irányba tereli az olvasó figyelmét. A korabeli reakciós kritikusok, Szuvorin és társai számára felháborító túlzás és értelmetlen gúnyolódás volt Torzonborszkij, a verki-fejú városatyá alakja, akinek szájából csak két mondatot lehetett hallani: »Nem fogom túrrni«, és »Felkoncolom« akinek uralkodása alatt »az utcák kiürültek, a tereken ragadozó vadállatok jelentek meg és az emberek csak szükség esetén mentek el hazulról, s ha egy pillanatra megmutatták rémült, elcsigázott arcukat, rögtön elbujtak a föld alá megint.« Később ez a borzalmas városfő már csak ezt ordította: »...rrrni« s végül kiderült, hogy egy verki volt a fejében, amely csak a fent leírt szövegeket tudta játszani. A véres, értelmetlen terror és a legsötétebb elnyomásnak ez a hajmeresztően találó szatirája a liberális kritikusok szemében persze túlzás volt, ezért támadták érte Scsedrint. De a történelem a nagy írókat igazolta. Torzonborszkij, akinek verki van a fejében, Tyukovszkij, aki akadémia helyett börtönt épített és az éhínség idején azon gondolkodik, hogy kényeret vagy katonaságot szerezzen-e a zavargások lecsillapítására, s végül az utóbbi mellett dönt; a terror korszaka, amikor még a pásztor is gyanús, akinél a katonák mindössze egy darab száraz kényeret és egy kapca-foszlányt találnak. Bibircsov városfő, aki fehér lovon vonult be a városba, akiről azt hitték, hogy Bizánc meghódítására indul, de őket magukat akarta leigázni, akinek az volt az elve, hogy »ha a törvény zavar — ülj rá!« és akinek katonái a hadgyakorlaton lerombolták az utcákba kerülő falvakat, összetaposták a vetést, és végül Zordon Morcov — az idióta diktátor — mindez a cárizmus szörnyű képe, de egyben látnoki szemmel a hitleri fasizmus embertelenségének, az amerikai imperializmus aljasságának tükröse is. Az író úgy nagyzított, hogy a legjellemzőbbet és a legtipikusabbat ragadta ki a cári önkényuralom sajátosságai-ból, azokat a vonásokat, amelyek később hatalmas torzképként jelentkeztek az imperializmus korában. Ez a fajta fantasztikum a valóságban gyökerezik, a valóságot tükrözi vissza és ezért előre mutat. »A tipikus — mondta Malenkov elvtárs — megfelel az adott társadalmi-történeti jelenség lényegének, de nem egyszerűen az, ami a legelterjedtebb, gyakran megismétlődő, mindennapi. Az alakok tudatos felnagyítása, bizonyos tulajdonságaiknak fokozott hangsúlyozása nem zárja ki, hanem teljesebben tárja fel és húzza alá a tipikusait.« Tehát Scsedrin szatirája fantasztikus formája ellenére is — realista. Sőt realizmusa eszmei-politikai szempontból magasabb fokon áll nem egy kritikai realista kortársánál (pl. Turgenyev, a fiatal L. Tolsztoj, Csehov), mert Scsedrin szatirája nemcsak kritizál, hanem a *fennálló rend*

megdöntéséért agitál. Scsedrin szatirája a forradalmi demokráciák realizmusának sajátos megjelenési formája.

Az »Egy város történetét« nem tekinthetjük szűk értelemben vett történelmi szatirának. Ez ellen már maga Scsedrin is tiltakozott, amikor a korabeli liberális kritika művét helytelenül, leszűkítve, a XVIII. sz. orosz történelmének szatirájaként tárgyalta. A XVIII. sz. »felvilágosult« reformjainak kora (II. Katalin uralkodása), majd a francia forradalom után a cárnő ijedt visszavonulása ezektől a látszat-reformoktól, a XVIII. sz. palota-forradalmi — valóban alkalmas anyagnak mutatkoztak az író számára, hogy kigúnyolja az 1860-as évek reformjait. Az egyes figurák hasonlóan történelmi alakokra: Grusztjilovban I. Sándort, Ugrjum-Burtyjevben pedig I. Miklóst ismerhetjük fel. A lényeg azonban nem az, hogy a szatira erre vagy arra a történelmi korra, vagy személyre részleteiben hasonlít; a lényeg az, hogy Scsedrin az egész cári önkényuralom tipikus tüneteit mutatja be. »Az életnek ugyanazon alapjai, amelyek a XVIII. sz.-ban léteztek, léteznek ma is« írta Scsedrin, az »Egy város történeté«-vel kapcsolatban, Pipinhez címzett levelében. Ez a mondat számunkra nagyon jelentős, mert rávilágít a szatira lényegére, s egyben az író világnézetére ebből az időből. Scsedrin a XVIII. sz.-nak és a saját korának (a 61-es reform utáni évek) közös vonásait emeli ki és ezért mondja, hogy az élet alapjai a XVIII. sz.-ban ugyanazok voltak, mint ma. Tehát Scsedrin számára itt nem fontos a feudalizmus és a kapitalizmus közötti különbség, (ezt a különbséget akkor még nem is látja) Scsedrin ebben a művében a kizsákmányoló osztálytársadalmak kvintesszenciáját adja, általában az osztálytársadalmak bukásának szükségszerűségét bizonyítja. (Scsedrin világnézetének fejlődését mutatja, hogy egy évtizeddel később a »Külföldön«-ben már élesen elválasztja a feudális rendet a burzsoá rendtől.)

Az egyes városfők jelleme, tettei, sorsuk nem az író kénye-kedve szerinti kitalálás. A csattanó mindegyiknél az, hogy csúfosan megbuknak: az egyiknél kiderül, hogy verki van a fejében, a másíknak hurkatöltelék, a harmadik a zabálástól fordul fel. Uralkodásuk közt kevés a különbség: »A városfők mind botoztatnak, de az első általában, abszolút botoztatnak, a második korszakba tartozók magyarázatot is adnak ehhez az intézkedésükhöz, a civilizáció követelményeire hivatkozva, a harmadik félek meg azt kívánják, hogy a lakosok mindenben az ő merész politikájukra bizzák magukat.« — Ime a cárizmus fejlődésének története. Scsedrin állandóan rámutat a másik oldal, a tömegek helyzetére is. Ostorozza őket passzív magatartásukért: »Az

intézkedéseknek ez a különbözősége (a botozás) természetesen nem maradhatott hatás nélkül a lakosság belső életének alakulására; az első rendszernél a lakosok csak remegtek és nem gondoltak mellette semmit, a másodiknál úgy remegtek, hogy tudatában voltak hasznos voltuknak, a harmadik korban bizalommal eltelt emelkedtek fel a remegésig.«

A szatira felelet a 60-as évek reformjaira, amelyeket a liberális burzsoázia, a haladás, a felvilágosodás eredményeként igyekezett feltüntetni. Az író bemutatja ezeknek a reformoknak az osztálytartalmát. Ez jelentős lépés Scsedrin politikai fejlődésében is. A 60-as évek reformjai megszabadították Scsedrint hamis, utópista-szocialista illúziói utolsó maradványaitól.

Bibircsov, a széplélek hadvezér, aki még könyvet is írt »A hadseregek és hajóhadak elterjesztése a föld arculatán...« címmel, a felvilágosítás érdekében hatalmas hadjáratokat tervezett. Mintaképe Tyukovszkij államtanácsos, a XVIII. sz. nagy reformátora volt, akinek óriási tettei (két teljes utcát végig kiköveztetett, sőt a babérlével használatát is meghonosította!) most arra buzdították Bibircsovot, hogy kultúrharcot indítson a mustár eszméjéért. Scsedrin így ír az esetről: »Bibircsov nem akart mindjárt lövetni. Sokkal megfontoltabb volt ahhoz, sem mint ilyen rikító kormányzati hibába esett volna. Fokozatos rendszabályokat alkalmazott. Ezért mindenke előtt gyűlésre hívta a lakosságot és kecsgető szavakat intézett hozzájuk. Beszédében, amelyet ez alkalommal elmondott, részletesen kifejtette a polgárok előtt elméletét a fűszerekről általában, valamint a mustárról különösen.«

»— Megértettétek, öregeim? — fordult a félig alélt lakosokhoz.

A tömeg mélyen meghajolt és egy szót nem szólt. Ez őt természetesen méginkább felbőszítette.

— Hát én majd... az akasztófára, az ám, oda küldelek valamennyiőtöket... gazemberek.«

Ezekután Bibircsov elindult felvilágosító hadjáratára. Ganajka faluban, miután túsokat követeltek és felfalták a falu összes csirkéit, Bibircsov »a tor után megparancsolta a katonácskáknak, hogy tiporják össze a községhez tartozó földek őszi vetését...« azután még egy-két falut lerombolva térdre kényszerítette a lakosságot. »A lázadásnak vége volt; a tudatlanságot eltiporták, és helyébe plántálták a felvilágosodást.« Ezek után pedig, mivel Franciaországban kitért a forradalom »új háború-sorozat indult meg — ezuttal már a felvilágosodás ellen.«

Nem véletlen, hogy Scsedrin ilyen nagy figyelmet szentelt a liberalizmus leleplezésének. A forradalmi-demokráciák ahhoz, hogy

a cárizmus ellen közvetlen támadást intézhessenek, először el kellett, hogy takarítsák a cárizmus testét védő liberális nézeteket. A Scsedrin-korabeli liberalizmusnak hasonló volt a történelmi szerepe a mai szociáldemokráciáéhoz.

A városatyák sorát Zordon Morcov tetőzi be. Uralkodását egy szóval lehet jellemezni: borzalmas. Arcképét a kegyetlen, korlátolt hülyeség jellemzi. Scsedrin aláhuzza, hogy ez az idióta különösen azért veszélyes, mert hatalmon van. »Az idioták ellen rendszeren bizonyos intézkedéseket tesznek, nehogy esztelen rohanásukban mindent felborítsanak, amit útkjukban találnak. De ezek az intézkedések rendszeren csak közönségeses hülyékre vonatkoznak; hogyha a hülyeséghez ráadásul még hatalom is járul, akkor a társadalom megvédésének ügye sokkal bonyolultabbá válik.« Ez az örült egy olyan birodalmat csinált, ahol minden ház egy-egy internáló települési egység, amelynek megvan a maga parancsnoka és a maga kémje (a kémre különös súlyt fektetett). . . »Minden vezényszóra, sietve megy: egyforma ruhába öltöznek, vezényszóra tisztálkodnak s huzzák meg a derékszíjait. Vezényszóra dolgoznak, puskával felfegyverzett katonák felügyelete mellett. Zordon Morcov kaszányaépítési terveinek egyedül a folyó állt ellen. A folyócska vigan csobogott, nem törődött Zordon Morcov ordítózásaival. Ő pedig a maga korlátolt-ságában nem tudott semmit sem a folyók eredetéről, sem arról a törvényről, amelynek értelmében azok csak lefelé folynak és nem felfelé, de meg volt győződve arról hogy csak ki kell adni az utasítást: innen idáig . . .« —... és Zordon Morcov elkezdte betönni a folyó medrét. De a folyó győzött s a diktátor meg kellett hátrálnia a természet törvényszerűségei előtt.

Az író itt a folyó képével a történelem folyamának törvényszerűségéről beszél. Arról, hogy a Zordon-Morcov féle örült, hatalmi mániában szenvedő agresszorok szükségszerűen el kell hogy bukjának, mert a történelmi fejlődés ellen nem lehet haladni. Amikor már úgy tűnt, hogy Zordon Morcov a nép utolsó ellenállását is megtörte, mintha már mindent kaszányává változtatott volna, egyszerre csak »megbizhatatlan elemek« jelennek meg a nép között. Az embereket a terror már csak felfelgömbölyöztet, de nem rémítette meg. »Szakadatlan éjtszakai tanácskozások kezdődtek, itt-ott fegyelemsértés esetei is előfordultak.« »Végül a kémek kijelölése volt az a csepp, amitől a serleg kicsordult.« És itt a krónika megszakad.

Az »Egy város története« tehát a forradalom zseniális megjövendölésével fejeződik be.

Scsedrin forradalmiságának nagyon fontos kérdése a tömegek passzivitásának ostromozása. A nagy forradalmi demokraták,

ellentétben a narodnyikokkal, nem hunytak szemet a nép hibái felett, nem idealizálták a parasztságot, hanem éppen, mert igazi hazafiak voltak, éles szavakkal tárták fel a hibákat. (Jellemző, hogy a liberális kritika azzal vádolta Scsedrint, hogy gúnyolódik a népen).

Fentebb példát hoztunk fel a legjellemzőbb részletekből, hogyan írja le Scsedrin a terrort, a falvak lerombolását, a kegyetlen és ostoba elnyomást. Mindez, mint már szó volt róla, érvényes a mai imperializmusra. De egy döntő különbséggel: az író azt is bemutatja, hogy a tömeg baromi türelemmel tűri a kegyetlenségeket, tétőt hajt kínzó elött. Ez az elkeseredett hangnem Scsedrin szemléletének korlátait és ugyanakkor zsenialitását bizonyítja. Korlátait, mivel a *paraszti* tömegek forradalmának eljövétől remélte a cárizmus megdöntését (ezt láttuk a krónika befejező részéből), ugyanakkor zsenialitását, mert megérezte, hogy *egyedül* a parasztság nem olyan forradalmi erő, amely képes megdönteni az önkényuralmat. Innen sötétlő látása.

Számunkra főleg történelmi és irodalomtörténeti érték az elnyomott tömegek passzivitásának ostromozása, viszont aktuális, ma is élő érték az elnyomók természetének leleplezése és az elkövetkező győztes népforradalomba vetett törhetetlen, szilárd hite.

III

Külföldön

Szaltikov Scsedrin a 70-es években, orvosai tanácsára, külföldre utazott. Megfordult Baden-Badenben, a híres fürdővárosban, járt Németországban, Svájcban, Franciaországban. Utazását látóköre kiszélesítésére, tudása gyarapítására használta fel. Élményei alapján megírta a befejezetlenül maradt »Orosz henyelők külföldön« c. szatírját. Ennek a témának mintegy kibővítése az első és második utazás összefoglalása az 1880—81-ben megírt »Külföldön« c. szatíra.

Alapeszméje, továbbfejlesztve az »Egy város története«-t már nem a kizsákmányoló társadalmak leleplezése általában; itt már a feudalizmus és a kapitalizmus élesen különválnak egymástól: Scsedrin bebizonyítja, hogy Oroszország szintén nem kerülheti el a tőkés fejlődést, kigúnyolja a narodnyikok hibás nézeteit, leleplezi a burzsoázia mézes-mázos jelszavait, pellengette állítja hazug elméleteik egész sorozatát, bemutatja, hogy a parlament és az egész államgépezet, csak jól-rosszul leplezett uralmi eszköz a burzsoázia kezében, rávilágít a burzsoá tudomány, a burzsoá művészet teljes csődjére, borzasztó, de igaz képet ad arról, hogyan embertelenedik el az ember ebben a társadalomban. Mindezt Scsedrin

a német militarista, a francia »szabad« parlamentáris szellemi és az orosz önkényuralom nemzeti sajátosságainak összevetésével a konkrét történelmi talajon mutatja be.

Ebben az időben a kapitalizmus nagy léptekkel fejlődött Európa minden országában. A párizsi kommun leverése után a győztes bismarki Németország gyorsan iparosodott az 5 milliárd frankos jóvátétel és az Első-Lotharingia-i vas segítségével. A gazdag földbirtokosok rövid idő alatt áttértek a kapitalista gazdálkodásra. A militarista junkerek és a dúsgazdag tőkések (pl. Kruppék) voltak a »Német Birodalom« vezető rétegei. Az ő kezükben volt a Reichstag. Ez a korszak a német militarizmus, a német imperializmus születésének korszaka.

Franciaország burzsoáziaja a kommun leverése után gyáván kereste azt a diktatúrát, amely megvédi a munkások ellen. Mac Mahont, a sedani katasztrófa főbűnösét, a monarchisták vezérént választották elnöknek. A monarchisták között állandó viták folytak, hogy a Bourbon, vagy az Orléans dinasztiát állítsák-e vissza. Közben a burzsoázia egyre jobban kezdett félni a monarchiától, illetve attól, hogy a monarchiát a munkások nagyon is nem szívesen fogadják. Ezért célszerűbbnek tartotta a republikánusokat támogatni. A burzsoá republikánus párt vezérei, Gambetta, Ferri, Grévy, Clemenceau, stb. végre is megszerezték a többséget: 1875-ben egy szavazott többséggel elfogadtatták a harmadik francia köztársaság alkotmányát. Ezzel elkezdődött a francia burzsoázia véget nem érő lavírozása: amikor Mac Mahon volt az elnök, akkor a republikánusok, Jules Grévy és Gambetta ígértek fűt-fát a tömegeknek; amikor ők kerültek uralomra, akkor a reform-ígéretek elrakták »alkalmasabb időkre« és gyarmatrablással foglalkoztak. Erre rövidesen kiváltak a republikánus pártból Clemenceauék és követelték a republikánus program radikális végrehajtását; demagógiájukkal megnyerték a kispolgárság jelentős részét, és pártjuk hamarosan a legjelentősebb tőkés politikai párttá fejlődött. Franciaország a parlamentáris demagógia »klasszikus« hazája lett. A munkásosztály a kommun vérvetése után még gyenge. Scsedrin, aki mint külföldi utazó élt Franciaországban, nem láthatta meg az éppen szervezkedni kezdő Guesde és Lafargue pártjában azt az erőt, amely később a burzsoázia sírásója lett.

Oroszországban a 60-as évek reformjai után a feudális intézmények nagyrészt megmaradtak és a kepec kereskedők, a kapitalisták és a földesurak a forradalomtól félve kiegyeztek a cárizmussal és lemondtak politikai alkotmányos jogokról. Igaz, közben a liberálisok között nagy divat volt a legkülönbözőbb alkotmányok szerkesztése, de minden bizonnyal ők ijedtek volna meg a

legjobban, ha valamilyen alkotmány tényleg életbe lépett volna. Közben a kapitalizmus fejlődése egyre inkább felborítja az osztályok régi egyensúlyát; a parasztság nagy tömegei teljesen elszegényedtek, a földesuri nagybirtokok szétzüllöttek. A narodnyikok parasztforradalmat hirdettek és azt állították, hogy Oroszország külön utakon, a kapitalizmust elkerülve jut el a szocializmushoz. Scsedrin arra a gondolatra vezeti az olvasót, hogy Oroszország elkerülhetetlenül a kapitalista fejlődés útján halad, hogy az orosz muzsikból proletár lesz. Ez a Scsedrini szatíra legnagyobb érdeme és egyben Scsedrin világnézetének csúcspontja. (Hiszen innen már csak egy lépés a marxizmusig, amely szerint a proletáriatus az az erő, amely megdönti a kapitalizmust.) Ezt a gondolatot a szatíra kompozíciója is kiemeli. Az utazás »a nadrágos fiú« és a »nadrágtalan fiú« párbeszédével kezdődik. A nadrágos fiú a már fejlett német burzsoá viszonyokat szimbolizálja, a nadrágtalan fiú pedig az orosz muzsikot. A német fiú jól-fésült, illedelmes, szolgálatkész. Kispolgári erkölcsével élesen szemben áll az orosz nadrágtalan fiú vadócsága. A szatíra végén ismét megjelenik előttünk a nadrágtalan fiú — de ez utóbbi is már nadrágban. Az orosz fiú a vasútnál szolgát — proletárt lett belőle. Scsedrin világosan utal az orosz fiú forradalmiságára is. Mindezt nem akarom részletezni, mert a magyar kiadás előzőként közli D. Zászlávszkij, a kiváló szovjet kritikus tanulmányát, melyben a kérdés igen részletes elemzését találhatja az olvasó.

Scsedrin leleplezi a narodnyikoknak az obscsináról, a faluközösségről való téves nézeteit is. A narodnyikok szerint a faluközösség különleges orosz jelenség, a jövő szocialista közösségének embrió-formája. Scsedrin rámutat arra, hogy a faluközösség a kolupájeveket (Kolupájev a kulák szatirikus figurája) szolgálja és semmi köze a szocializmushoz.

Scsedrin látja, hogy a kapitalizmus fejletlenségétől jobban szenvednek a tömegek, mint a fejlett kapitalista elnyomástól. De egy percre sem felejt el, hogy mindkettő csak elnyomás: »Ne gondolja azonban az olvasó, hogy a porosz rendet én tőkéletesnek és a porosz embert a halandók legboldogabbjának tartom. Nagyon jól tudom, hogy ezeken a jól megmunkált földeken egyáltalán nem a vagyon elosztásáról van szó, hanem annak felhalmozásáról. Jól tudom, hogy ezek a mezők, rétek és fehérre meszelt házak ugyanazoknak a burzsoá pénzeszsákoknak a tulajdonában vannak, akiké a városban minden ház és üzlet, és hogy minden egyes pénzeszsák mögött a szolgák százai állnak, akiknek bizony nagyon korlátozott rész jut ezekből a bőségekből.« Ezzel szemben Oroszországban — mondja az író — nincs vagyon-

felhalmozás sem, hanem »határozott és leplezetlen fosztogatás van helyette«. Scsedrin tehát azt is bemutatja, hogy a feudalizmus gazdaságon kívüli elnyomása és a kapitalizmus gazdasági elnyomása hogyan tükröződik vissza a megfelelő államok szervezetein. A burzsoá társadalom bizonyos fokig szabadabbá teszi az embert — írja — ámbátor Hecht úr (a német burzsoázia megismerésért) gondoskodik arról, hogy ez a vélemény ne nagyon terjedjen el. »Boldog az az ország, amelyben fékező elv gyanánt ott van a dutyi, de még boldogabb az, amelyben már lejár a dutyik ideje és hálás fiai most már csak szívükben hordozzák emlékét. Dicséretre méltó az, aki testi szemeivel látja a dutyit, ennek megfelelően szabályozza magaviseletét. De százszor megigazultabb az, aki a dutyit, bár csupán lelki szemeivel látja, mégis továbbra is hisz iránytmutató tulajdonságainak megíngathatatlanságában. Az orosz ló ismeri az ostort és ezért fél is tőle. (Olykor már olyan jól ismeri, hogy nem is fél már: üss, telhetetlen lélek, ahogy tetszik!) A német ló jóformán egyáltalán nem ismeri az ostort, de viszont ismeri »az ostor történetét«, és azért ahogy hallja az ostor pattogását, rohan előre és nem vár ténylegebb biztatást.« Ime, a feudális és kapitalista elnyomás, pontosabban az orosz és a német viszonyok (a XIX. sz. 70-es éveiben) zseniális jellemzése.

Scsedrin nem csak a feudális és a tőkés rend közötti különbséget ábrázolja, hanem látja a munkásság elnyomott helyzetét is, azt, hogy a francia munkás a jóllakott burzsoázia ételmaradékával kénytelen éhséget csillapítani. Ha a munkás »nem is juttatja kifejezésre ellenséges érzését az ételmaradékokkal kapcsolatban, titokban mégis gyűlik benne« — írja. Scsedrin a kommun leverése utáni szétszórt francia munkássztyában is meglátja a fojtott forradalmi indulatot. Scsedrin a lehető legközelebb jut Marx és Engels világnézetéhez. Scsedrin a Marx előtti forradalmárok legnagyobbjai közé tartozik.

A scsedrini szatíra megsemmisítő kritikát gyakorol a kizsákmányolást leplező hazug burzsoá jelszavak és »elméletek« legkülönbözőbb válfajai felett.

A burzsoá »szabadság« a munkás számára annyit jelent, hogy szabadon eladhatja munkaerőjét, — ha akad rá vevő: »Nálunk senki nem akadályozza meg, hogy az emberek szorgalmasak legyenek« — mondja a nadrágos fiú. A német nadrágos fiú másban is az opportunistá ideológia megtestesítője. Az opportunisták a munkásokat arról próbálják meggyőzni, hogy tehetetlenek, hogy erőtlenekek a tőke mindenhatósága előtt: »nagyon jól látjuk, hogy velünk aljasul és hitványul bánnak, de kényszerítve

vagyunk fejünket mukkanás nélkül meghajtani a sors csapásai alatt.« — kesereg siránkozó hangon a nadrágos fiú. »A sors csapásai alatt« — ez is milyen jellemző; a tőkés rend elnyomását afféle társadalom feletti erőnek, sorscsapásnak nyilvánítani. Innen már csak egy lépés a vallásos butításig. Az emberiségnek a szegénység valóságos áldás, Isten ajándéka, — tanítja az egyház. Scsedrin pellengérré állítja az emberbutításnak ezt a primitív, de ugyanakkor nagyon elterjedt formáját. »Es hányan vannak még a világon, akiknek teljesen őszintén az a meggyőződése, hogy a jölét könnyen elveszi az ember észét, ezért a legbőlcsebb politika veleje, hogy az emberi nemet többé vagy kevésbé nyomorúságos helyzetben kell tartani« — kiált fel az író, s más helyen arra rámutat, hogy sajátságos módon ezt az elméletet azok terjesztik legnagyobb előszeretettel, akik ugyancsak jölétben élnek...

Scsedrin a szatíra erejével leleplezi a burzsoá államnak és szerveinek állítólagos osztályok felettségét. A burzsoázia, ameddig csak lehetséges, igyekszik palástolni, hogy az állam erőszakszervezet. »... olyan bíróságot kell felállítani, hogy legyen, de mégis olyan legyen, mintha nem volna« — ajánlja Udáv, az igazga tanácsos. Persze a burzsoázia idővel kénytelen a burkolt elnyomást nyílt erőszakkal felcserélni. A munkásszty egyre erősödő harca, saját helyzete gyengülése, közlő történelmi halála kényszeríti erre. A parlamentáris módszereket nem véletlenül váltják fel a fasiszta módszerek. Ezt Scsedrin zseniálisan meglátta még az imperializmus korszakának eljövetele előtt: A »bürokratikus minekutána« helyébe a »leplezetlen lódu!« kerül — mondta. Scsedrin általános érvényű felfedezésének értékéből mitsem von le az a tény, hogy ő ezt a korabeli orosz kormány szeszélyes és következetlen politikájából vonta le. Az orosz kormány ugyanis ebben az időben hol liberálisan kacérkodott a szabad sajtó, a polgári szabadságjogok gondolatával, hol pedig a legvéresebb elnyomást alkalmazta. (A narodnyikok cár elleni merénylete után hosszú időre megállapodott az utóbinál).

Scsedrin, szatírájában zseniálisan kifigurázza a burzsoá áltudományosságot. Párizsban az író megfigyelt két csodabogarat, akik a vendéglő ablakából azt szánolgtatták, hogy óránként átlag hány ember fordul be az utcai nyilvános illemhelyre:

»Rögtön kitaláltam, hogy statisztikusok. Fialat éveiktől kezdve a vízelde eszmének hatása alá kerültek, s ime már három éve egyfolytában tanulmányozzák ezt a kérdést, beutazva Európa minden városát. Még egy vagy két évig folytatnak ilyen részletes kutatásokat, s azután visszatérnek Pétervárra, kiadnak egy vagy két statisztikai

tablázatot és végül is jutalomdíjat kapnak, majd bevásárlják őket a Tudományos Akadémia tagjai közé. Scsedrin kigúnyolta a burzsoá tudomány szörszalhasogató objektívizmusát, a lényeges dolgok és lényeges összefüggések meglátásának teljes hiányát. A mai amerikai szociológia és Scsedrin illemhely-statisztikusi között közös vonás, hogy mindkettőjüket szőröstül-bőröstül dús-gazdag tőkés mecénások tartják a marokukban: ... »kiderült, hogy ebben az ügyben, mint mecénás, érdekelve volt Guboslepov, a kapitalista, aki a dolog tisztázására egymillió rubelt áldozott« (de az egymillióból csak öt-öt ezret fizetett ki). Scsedrin a mecénás tőkérről nem beszél többet, de a mai olvasó előtt világos, hogy ez a ártatlan Guboslepov azoknak az amerikai tőkéseknek és bankároknak az őse, akik másokkal ártalmasabb áltudományos munkákat pénzelnék, olyat, mint pl. az angol Richardsoné, aki a »Nature« c. folyóiratban igen bonyolult differenciálegyenletek sorozatával, matematikailag próbálta bebizonyítani, hogy a fegyverkezési hajszája helyes és szükséges. ...

A továbbiakban Scsedrin kifigurázza a burzsoá tudósok elefantsonttorony álláspontját, állítólagos »politikamentességüket.« A statisztikusokkal folytatott beszélgetés során kiderült, hogy az illemhellyel kapcsolatos fontos tudományos munkájuk annyira lekötötte őket, hogy sem színházra, sem kiállításokra, sem a politikára nem jutott idejük. A tudósoknak a köztársasággal kapcsolatban egyszerűen semmiféle véleményük sincs.

Scsedrin az apolitikusságot a burzsoá ideológia egyik alappilléreként jellemzi. A burzsoázia ennek a veszedelmes kábitószernek a segítségével a kizsákmányolt tömegek forradalmi szellemét akarja letörni. Ez áll Scsedrin szatírájának pergőtüzében. Az apolitikusság nem csak a burzsoá tudományban jelentkezik, hanem a burzsoá művészeti irányzatokban is. Az író élesen gúnyolja Zola epigonjainak üres naturalizmusát. Ennek az irodalomnak a lényege a maga területén ugyanaz, mint a burzsoá tudományé. Nem képes az aprólékos részletezések közül kihámozni a fontosat, nem látja a valóság elsőrendű összefüggéseit. A fától nem látja az erdőt, illetve az egész irányzat célja, hogy az olvasók ne lássák a fáktól az erdőt. »Én nem vagyok ideológus, hanem realista. Csak azt írom le, ami az életben előfordul. Kerítést látok — kerítést mondok; derekat látok — azt mondom: derék. ...« — ez a jelszavuk ezeknek az íróknak. Scsedrin valamennyi rothadt burzsoá művészeti irányzat megsemmisítő kritikáját adja ebben a leírásban; hiszen a naturalizmus, az impresszionizmus, a különböző absztrakt irányzatok alfája és omegája egy és ugyanaz: az olvasók figyelmét elterelni az élet égető kérdéseitől akár azért, hogy az olvasó ne

gondolkozzon nyomorúságos sorsáról (munkás olvasó), akár hogy az olvasó a csiklandós ocsmányságokban valami könnyű szórakozást találjon ellenyhult képzeletének. »Bár a köztársasági kormány elég hevesen üldözi (a pornográf irodalmat) és bár a burzsoá dicséri ezért a szigorúságért, ő maga azért mégis csak falja a pornográfiát egészen a megcsömörlésig, különösen ha a könyv még illusztrálva is van.«

A burzsoáziának ez az ideológiája nem csak a tudományban és a művészetben jelentkezik, hanem a társadalom minden területét áthatja és embertelenné teszi az embert. Nincs undorítóbb élőlény a világon mint a burzsoá apolitizmus ideológiájától megfertőzött, s éppen ezért mindenre kapható »bonapartista« — ahogy Scsedrin nevezte őket vagy az amerikai divatot majmoló jampec, ahogyan ma mondanánk. A divatos fürdőhelyeken Scsedrinnek alkalma volt megismerkedni ezzel az emberfajtaival: »A mindkét nembeli bonapartisták úgy nyüzsögnek ebben a zavarosban, mint hal a vízben. Felmennek vagy felkocsiznak a hegyre, kényeskednek, kötekedően viselkednek, egyszer itt, egyszer ott tűnnek fel és általában betöltik sorsszerű rendeltetésüket, azaz kirakatba állítják: a férfiak — felöltöik és öltönyeik szabását, a nők — természetadta idomaikat. Nem képzeltető el semmi siralmasabb, mint egy olyan emberi lény, aki testestől, lelkeستől csak annak él, hogy örökké idomait mutogassa.«

A scsedrini szatírának nagy érdeme, hogy mindezeket a társadalmi ferdeségeket a konkrét történelmi, nemzeti környezetbe szervesen beilleszti, illetve bemutatja azt a sajátságos miliőt, amelyből ezek a bűnök kinőnek.

Scsedrin a még gyerekcipőben járó német imperializmusban meglátja azt a szellemet, amelyet a második világháború alatt az egész világ megismer: »A berlini utcai élet legnyomasztóbb eleme a katonaság... valósággal szükke válik az utca, ha egy porosz tiszt halad rajta végig.« Scsedrin a megszólalásig pontosan szemünk elé vetíti a fennhéjázó porosz junker tiszt alakját, aki tartásával és feszeségével, kidüllesztett mellével, kiborotvált állával szinte belénk dőf: én hős vagyok. »A modern Berlin egész lényege, egész világjelentősége napjainkban egy épületben összpontosul, amely a Karlsplatzal szemben emelkedik és ez a felirat áll rajta: Nagy vezérkar...«

Nagyon jellemző kis történetet mesél el Scsedrin egy fiatal német katonatisztról, aki csodálatosképpen oroszul szólal meg, s az író kérdésére, hogy mi vitte arra, hogy oroszul tanuljon, így válaszolt:

» — Katona vagyok; mi Berlinből kicsit tanuljuk oroszul... minden esetekre.« Ne

felejtjük el, hogy a nagy szatirikus ezt az epizódot jónéhány évtizeddel az első és több mint fél évszázaddal a második világ-háború előtt írta...

Nemcsak a német militarizmus oroszországi terveit, hanem ideológiáját, a fajelméletet is meglátta már Scsedrin. »A műveletlen ember ugyanaz, mint az alacsonyabb rendű fajta. És mit lehet várni az alacsonyabb rendű fajtáktól?« — mondja a német nadragos fiú.

Amilyen nyomasztónak és barátságtalannak tartja Scsedrin Berlint, olyan jól érzi magát Párizs utcáin. A párizsi lüktető élet, a jókedv, a burzsoá demokrácia viszonylag szabad levegője elragadják az író. Különösen szeretettel említi meg a párizsi munkást. »Három dolog vonul végig a párizsi munkás életén: a munka, a mulatság és időről időre... a forradalom. Mindezt rendkívül ügyesen csinálja: gyorsan, hévvel, de egyáltalán nem ész nélkül. Talán azért van az itt megforduló külföldinek olyan érzése... hogy Párizsban jóformán minden pillanatban kezdődik valami.«

Scsedrin minden szimpátiájával és bizalmával Franciaország demokratikus, egészséges elemei felé fordul. Ezekről derűs hangon, szeretettel ír. Ugyanakkor megsemmisítő gúnnyal figurázza ki a jellemtelen francia burzsoát. Scsedrin jelen volt Versailles-ban a parlament azon ülésén, amikor a kommunárok amnesztiájának ügyét tárgyalták. Ezt az alkalmat megragadva, az író megismertet bennünket a burzsoá parlamentarizmus kulisszatitkaival. A »baloldal« fecsegésében nem lehet nem ráismerni késői leszámazottaik, a szociáldemokrata és egyéb »munkás« pártok politikusainak tárgyalási stílusára... »a vonaton olyan fülkébe kerültem, amely tele volt a bal és a balközép párthoz tartozókkal. Valamenynyien folyton beszéltek. Szinte egyhangúan azon a véleményen voltak, hogy *elvben* (kiemelés tőlem) az amnesztia nemcsak igazságos, de egyben üdvös rendszabály is... de miután a témát bőségesen meghánytákvetették, mintegy parancsszóra, mutatóujjukat orrukra helyezték és így szóltak: *De!* — és mélyértelműen hallgattak. Megvalom, ennek a »De«-nek a rejtélyessége rendkívül kellemetlenül lepett meg. Már hajlandó voltam azt gondolni, hogy ha kidolgoztattam: »minnekutána az amnesztia hasznos rendszabály« stb. stb. — akkor bizonyára ez következik: »ebből kifolyólag kihirdetvén azt, megbízzuk a belügyminisztert, hogy haladéktalanul!« stb. És ehelyett hirtelen... »De!«

Érdekes, hogy Scsedrin a francia parlament politikusainak jellemzésénél szokott módszerétől eltérően nem képzelt nevű figurákat, hanem valóban létező történelmi személyeket: Laboulaye-t és Clemencaut mutatja be.

Úgy látszik, ebben a két alakban a burzsoá politikusok olyan tipikus vonásait látta meg, hogy feleslegesnek mutatkozott bármiféle költött személy bevezetése. (Persze az is közrejátszott, hogy ez esetben nem kellett félnie a cenzurától).

Néhány fontos kérdéssel kapcsolatban megvizsgáltuk, hogy Scsedrinnek mi az álláspontja. Kiderült, hogy Scsedrin elítéli a burzsoá társadalmat, intézményeit embertelennek, kizsákmányoló jellegűeknek tartja, eszméit hazugnak, álszentnek bélyegzi. Hátramarad a kérdés: miben látja Scsedrin a kiutat ebből az igazságtalan társadalomból? Más szóval mennyiben és milyen mértékben forradalmi Scsedrin?

A »Külföldön« megírásának ideje a nemzetközi reakció mindent felfalni akaró sötét korszakával esik egybe. Oroszországban Lorisz Melnyikov belügyminiszter liberális alkotmányt ígérgető, de ígérését soha be nem váltó korszakát 1881-ben, II. Sándor cár meggyilkolása után a legsötétebb reakció kora követte. Ebben az időben írta Scsedrin a »Külföldön« utolsó fejezeit. Az író keserűen kikel a mindent ellepő kispolgári szűklátókörűség, az »irha ösztön« ellen. (Az irha ösztön alatt az író azt érti, hogy ha valaki csakis a saját irhájának megmentésével foglalkozik.)

Mindamellet nem mondhatjuk, hogy Scsedrin világnézete pesszimista. Kigúnyolva a polgári individualizmust, amely szerint, ha engem közvetlenül nem bántanak, semmi közöm a többiek bajához, — az író megjegyzi, hogy az a társadalom, amelynek ilyen az erkölce, végül is szükségszerűen eljut önmaga elpusztításához. A kíméletlen elnyomást műlő történelmi korszaknak tekint i. Van a szatírának egy nagyszerű jelenete: az igazság és a disznó párbeszéde. A disznó — a burzsoá elnyomás szimbóluma. Kéjes rőfögéssel nagyokat harap az igazság lábikrájába; de Scsedrin jól látja, hogy a mindent felfalni akaró sötét erők mellett már fejlődik, nyiladozik az igazság is. »Az igazság és a hazugság egy időben és egymás mellett élnek, de az igazság mintha most születnék és oltalma gyenge volna, míg a hazugság erős, ellátva az önvédelem eszközeivel.« Scsedrin itt a haladó eszmék fejlődésének dialektikus felfogásáig emelkedik fel. Meglátja azt, hogy bármilyen erősek és hatalmasak is, az elnyomó osztályok hazugságai, az igazság, amely még gyenge, de növekvő és fejlődő, mégis győzedelmeskedni fog: »az igazság fejlődőképes a végtelenségig, új és új horizontokat tár fel és egyre tökéletesebb formákat ölt.« (Itt persze a gondolatok, eszmék fejlődéséről van szó, nem pedig azok társadalmi anyagi alapjáról. Scsedrin a dialektikát még nem alkalmazza a társadalomra, az osztályok harcára.)

Scsedrin optimizmusa azonban nemcsak abban nyilvánul meg, hogy hisz az eszmék győzedelmes fejlődésében. Forradalmi optimizmusának tápláló alapja a nép erejébe vetett mélységes hite. Scsedrin hisz a nép egészséges, józan eszében, forradalmi erejében.

Scsedrin ebben a keserű korban a legemberibb és legforradalmibb programmot hirdette: »Várj vigaszt a történelemtől, vállalj közösséget a néppel«...

Scsedrin szatírának felépítése, nyelve, sajátságos jellegű. Műveiben gyakran nehéz megtalálni az egyes részek közötti összefüggést. Váratlan fordulatai, nyelvi kifejezőmódja meglepőek, érdekesek, ugyanakkor igen nehéz olvasmányja is teszik. Scsedrinnek az a jellegzetessége, hogy egy művéből a legváltozatosabb stílusselejteket keveri. Hol az ó-egyházi szláv ünnepélyes, nehézveretű nyelven beszél, hol a hivatalos nyakatekert, bürokratikus nyelvet mutatja be, hol a régi orosz mondák és az orosz folklór allegóriákkal, zamatos hasonlatokkal, szólás-mondásokkal fűszerezett stílusával szóal meg. A magyar fordítás természetesen nem adhatja vissza teljes művésziességében Scsedrin stílusát. Mindenestre: Honti Rezső »Egy város története« és Trocsányi György »Külföldön« fordítása értékes, gondos munka. A magyar olvasó megismerkedhet Scsedrin nyelvének zamatjával, Mindkét fordításnál közös, hogy míg Scsedrin valamilyen korcs burzsoá elméletet gúnyol ki nyelvi eszközökkel, azt a fordítók a lehetőségekhez képest jól érzékeltetik, de amikor Scsedrin az orosz nyelv szellemes, ízes, népi fordulatait használja — ezt kevésbé sikeresen reprodukálják a magyar parasztság szavajárásával. Azt lehetne mondani: a fordítók a városi, polgári értelmiség szatirikus nyelvének vonalán sikeresen dolgoztak, de Scsedrinben sok van, ami a mi Petőfink, Csokonaink gunyoros nyelvének a megfelelője — és ezt a fordítás kevésbé érezteti.

A fordítók még bátrabban alkalmazhatnák volna az orosz bürokratikus nyelv ó-szlávismusainak megfelelő régi magyar törvényhozás cirkalmas latinizmusait. Ez a stílus történelmileg nagyjából hasonló szerepet játszott nálunk.

Azokat a stílusselejteket, amelyeket Scsedrin a régi orosz hőseposzok népi nyelvéből kölcsönzött és általában ami valamilyen konkrét irodalmi mű nyelvezetét idézi fel — nagyon nehéz a magyar közönség számára élvezhetővé tenni. Pl. a »Külföldön«-ben előfordul egy rész: »Szállodstam kékesbarna sasként az égboltozat alatt, kőszáltam szürke farkasként a földön...« — ha ezt eredetiben olvassuk, minden elemista (a Szovjetunióban) ráismer, hogy ez Igor herceg mondájának bevezető énekéből való és rögtön az író által kívánt hangulatba kerül.

A magyar olvasó ezzel szemben semmihez nem társítja ezt a mondatot amelynek stílusbeli kifejező értéke úgyszólván elvész számára. Sajnos, ezek a fordítással járó veszteségek elkerülhetetlenek. A fordító feladata, hogy az orosz nyelvről a magyar nyelvre való transzmisszió minél kevesebb ilyen energiavesztéssel járjon. Ezt a feladatot, ismétlem, mindkét fordító az adott lehetőségeken belül jól oldotta meg.

Visszatérve Scsedrin nyelvének, stílusának jellemzésére: mindez a hallatlanul gazdag stílus-variálás Scsedrinnél nem öncélú játék, az író számára minden stílus paródia, minden fordulat, minden kép alá van rendelve a mű eszmei tartalmának és valamilyen gondolat minél tapinthatóbb, minél pontosabb közlésére szolgál. Stílusa sokszor nagyvonalú, vázlatzerű. De két-három vonással rengeteget kifejez.

Scsedrin nem könnyű olvasmány. Tudnunk kell azt, hogy az író sokszor a cenzura akadályozta abban, hogy gondolatait egyenesen kifejthesse. Ezenkívül megértése tárgyi tudást, komoly műveltséget követel az olvasótól. Scsedrin műveiben a gondolatok, eszmék, igen gyakran mint szereplő személyek lépnek fel. Ahhoz, hogy élvezzük és megértsük Scsedrint, otthonosan kell mozognunk azoknak az eszméknek a körében, amelyeket nekünk bemutat az író. Azt lehetne mondani: ahogyan gyarapszik történelmi, politikai műveltségünk, úgy hatványozódik az a magasfokú esztétikai élvezet, amit Scsedrin műveinek olvasása nyújt számunkra, s úgy hatványozódik az a tanulság is, amit műveiből levonhatunk. Szaltikov-Scsedrin segítségével mélyebben megértjük a marxizmus-leninizmus nem egy problémáját; a mai imperialista burzsoázia-nak és vazallusainak a német, francia szocialista és az angol munkáspártnak hazug jelszavai mögött jobban látjuk a valóságot.

Szaltikov-Scsedrint igen nagyra értékelték a marxizmus-leninizmus klaszikusai. Marxnak aki 50 éves korában megtanult oroszul. Kedvenc orosz írói: Puskin, Gogolj és Scsedrin voltak.

Leninnek egyik legkedveltebb írója volt Szaltikov-Scsedrin. A »Külföldön«-re célozva, Lenin ezt írta: »Scsedrin egykor remekül kigúnyolta Franciaországot, amely agyonlövötte a kommünárokat, az orosz tiranuskok előtt csuszó-mászó bankárok Franciaországát, ezt a republikát republikánusok nélkül.«

Sztálin elvtárs nem egyszer felhasználja Scsedrin szatirikus figuráit, ezzel is bizonyítva a scsedrini szatíra mai politikai aktualitását. (Pl. a »Gazdasági vezetők feladatairól«, a »Szovjetunió Alkotmánytervezetéről« és egyéb történelmi beszédekben.) — Sztálin elvtárs Scsedrint »nagy orosz írónak« nevezi.

VAJDA JÁNOS VÁLOGATOTT MŰVEI

Magyar Klasszikusok. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: *Komlós Aladár*. Szépirodalmi Könyvkiadó 1951.

A magyar nemzeti élet központi kérdése évszázadokon át a nemzeti függetlenség és a parasztfelszabadítás összefonódottsága volt. Tetőpontját, de egyszersmind utolsó pillanatát is a hol szétesni készülő, hol szorosabbra összezárkozó dialektikus egység az 1848–49-es szabadságharcban érte el. A nemzeti forradalmat leverő katonai hatalom önkényuralma és a gyarmatosító erők hanyatlásával együttjáró kiegyezési kísérletek megbontották ezt az egységet. Ami 1849 után következett, az nem volt más, mint a magyar nemesség folyamatos nemzetárulása. A szabadságharc céljául kitűzött polgárosodó törekvéseket a XIX. század második felében a magyar nemesség a feudális rétegek uralmának további fenntartása mellett és a nép rovására valószínűtlenítette meg. Ebből következik, hogy míg a gazdasági és társadalmi élet terén egyre szorosabb és melegebb lett a feudalizmus és a kapitalizmus közfogása, a régi nemesi rétegek birtokában maradt kulturális intézmények makacsul őrizték a feudalizmus patriarchális hangjának és szellemének örökségét. Az irodalmi Deák-párt célkitűzéseiben a polgárosodó nemesség eszméit hirdette: műveinek hangulatában, formájában és nyelvében a feudális idők hagyományait őrizte. Petőfi és Ady között Vajda Jánosnál nagyobb költő kétségtelenül volt: Arany János. De igaza van Komlós Aladárnak: nincs senki, aki a magyar társadalom egész szerkezetét átvilágítaná és hangot adna a mélyrétegek vágyainak, panaszainak és reményeinek. Ezt a feladatot Vajda közelíti meg a legjobban.

Vajda János »keserűségében és lázadozásában nemcsak az új, városi élet elvonttá váló emberi viszonylatai szólnak meg, a kapitalista társadalommal beköszöntő modern magányosság, hanem az egész 67-es Magyarország társadalmi rendjével szemben való ellenzékiesség is. Vajda — bár élesen bírálta a 48-as forradalom politikáját és szembeszállt Kossuth emigrációs terveivel — költői értelemben 48-as volt, mert az átélt nagy nemzeti forradalomból merítette az eleven élmény-anyagot, amivel a 67-es korszak töprengésével szembefordulhatott» (Révai József). A nemzeti függetlenség és a demokratikus népföradalom összefonódottságának felszámolása bonyolult helyzetet idéz elő és a 48-as forradalom élményében gyökerező költő nem egykönnyen igazodik ki benne. Vajda politikai vívódásai, meredek vélemény-változtatásai ebből a bizonytalanságból adódnak. Komlós Aladár bevezetése nem kendőzi el ezeket a váratlan fordulatokat Vajda politikai nézeteiben. A szabadságharc bukását Vajdánál a politikától való elvonulás

nem tűntető, hanem inkább megrettent és bizonytalan évtizede követi. És amikor 1861-ben szokatlan lendülettel megint beleveti magát a politikai életbe, az időközben átalakult helyzetet választásra kényszeríti. A gyakorlati dilemma így adódik: nemesi-nemzeti függetlenség, vagy demokratikus polgárosodás. Polgárosodást akarnak a feudális rétegek is, de kizárólag a maguk javára. S a nemesség uralmának megőrzésére irányuló követeléseiket a nemzeti függetlenség fenntartásának jelszavával kötik össze. Ebbe a politikai légkörbe robban bele Vajda két nagyszabású tanulmánya, az Önbírálat, majd a Polgárosodás. Ezekben a röpiratokban szerzőjük félreérthetetlenül a dilemma másik ága mellett foglal állást: a nemesség uralmának megdöntésével polgári Magyarországot akar, ha kell, osztrák segítség árán is. Berzeviczy Gergely koncepciója ez? Nem, mert Vajda csak ideiglenesen akar megmaradni Ausztria kötöttségében, hogy aztán megerősödve fel tudja magát szabadítani a Habsburg szövetség gyilkos öleléséből. Széchenyi elgondolása ez? Nem, mert az osztálytartalmú alapvetően más. Széchenyi elgondolásának alapja a kapitalizálódó nagybirtok volt. Vajda felelt ipari kapitalizmust akart, amelynek vezetőrétege természetesen a saját lábán álló, erős városi polgárság. Kétségtelen, hogy ez az elgondolás nagymértékben irreális volt: a polgárság csak ott kerülhet uralomra, ahol van. Magyarországon pedig hiányzott. Ami Vajda röpiratait egyedülálló jelentőségűvé teszi, az nem politikai elgondolásainak alapja, hanem a nemességnek és azon belül a magyar feudális kultúrának páratlanul szigorú és pontosan reális, Petőfi könyörtelenségével ható kritikája.

Vajda nem mindig tisztán látó, de mindig bátor, őszinte és koncepciózus politikájának következő fordulata 1867-ben, rögtön a kiegyezés után áll be. A költő éppen a mézes-hetek mámorát találja alkalmasnak arra, hogy 1867 április 3-i vezércikkében szembeforduljon Ausztriával. E látszólagos ellentmondás kemény logikával következik előző politikai állásfoglalásából. A győztes, erős Ausztria talán alkalmas lehetett volna arra, hogy Magyarország az árnyékában megerősödjék. A poroszoktól vereséget szenvedett és így a kiegyezésre rákényszerült Habsburg-bírdalom nem képes azt a segítséget megadni a magyar polgárosodásnak, amelyért érdemes a vele való szövetség áldozatát elvállalni.

Vajda elgondolásai a magyar közjogi helyzetről, a magyar állam Ausztriával való viszonyáról továbbra is labilisak maradtak.

De nem változott meggyőződése ennek az Ausztriával hol szorosabb, hol lazább kapcsolatban elképzelt magyar államiságnak az osztálytartalmáról. Vajda a magyar kapitalizmus publicistája és nagymértékben a magyar kapitalizmus költője is. A kapitalizmus költőjének lenni sajátos és nehéz feladat. A feudalizmusénál hidegebb légkör, az eldologiasodott viszonylatok, a munkának az ember kezéből végleg kiragadott öröme: mindezek nem igen teszik költői tárggyá a kapitalizmust. A tőke gazdasági és uralmi rendszere még a feudalizmusénál is kevésbé megénekelhető. És különösen nehéz a kapitalizmus mellett kiálló költő feladata akkor, amikor a tőke rendszerének egész európai fejlődése bebizonyította ennek a rendszernek embertelenségét, és amikor a fejlettebb kapitalista országokban már világosan megmutatkoznak a tőkés rend szükségszerű belső ellentmondásai és dekadenciája. Vajda sem éppen örömeiből, hanem inkább rosszkedvűen kapitalista költő. Nemcsak Mérleg című cikke (1882) dokumentálja, hogy Vajda látta a tőkés rendnek ezeket az ellentmondásait, látta például a gép emberellenes szerepét a kapitalista társadalomban, amely mellett mégis állást kell foglalnia, mert mégis ez a haladás útja. Költészetének hangjából is félreérthetetlenül árad ez a »kettős meggyőződés«, annak követelése, amit nem szeret:

Nem nyers vitészség dönti a csatát:
Géppé fegyelmezett nagy sokaság,
Hangyák erénye, munka, szorgalom.
Kalmár a hős a világszinpadon.
A csatátér kockája voltaképpen
Előre már a béke versenyében
Mindenfelé azok javára dől el,
Kik előkészítették jól a rőfvel.
De hát ha így van — s így tagadhatatlan —
Ki nagy valál, hol halálí kell, a hadban,
Gyöngébbek most a könnyebb földadat,
Lét küzdterén rajtad kifogjanak?
Nem tudna győzni itt erős karod
A munka versenyén, ha akarod?

Vajda pontosan tudja, mi az, amit a kapitalizmusban nem szeret: a rőföt, a kalmárszellemet, a harácsoló kizsákmányolást. Ugyanakkor pontosan tudja, mi az, ami a kapitalizmusban túlmutat önmagán: a munka, a termelés.

Benépesíteni a vadon pusztákat,
Hol most rideg tanyák, bitófák állnak,
Mosolygó kertek, nyájas kéjlakok
Végtelen gyöngysorával, és amott
Bozontjait a Kárpát és Bakonyinak,
Hol most bűn, inség férgel bolyongnak,
Fészülve, mosva, kivasalva szépen
— Völgyén csatorna; mozdony a hegyélen —
Gyarak sugár minarettjeivel

Megannyi templommá avatni fel,
Hol messzeúgva a gép orgonája
Arany esőt hullajt alá a tájra...

(Lenni vagy nem lenni)

Vajda a kapitalista korszak költője, szerelmi költészetében is és az emberi élet határait ostromló szenvedélyű filozófiai költeményeiben is. Vajda lírájának legsajátosabb hangja talán éppen ezekben a költeményekben érvényesül. Komlós Aladár »a fenség költőjének« nevezte Vajdát. Vajjon lehet-e a kapitalista korszak költője a fenség költője? Nemcsak, hogy lehet, hanem éppen a kapitalista társadalom szerkezete az, amely a költőnek — mármint az igazi költőnek — a helyét, a lehetőségeit a magános fenség területén szabja meg. S hogy ez azokra a költőkre is áll, akik *akarják* a kapitalista fejlődést, ennek bizonyítéka éppen Vajda.

Szerelmi költészete tartalmilag is, nyelvilag és formailag is merőben új. 1854-ben ismerkedett meg az akkor huszonhét éves Vajda a budai borbély lányával, a híres szépségű Kratochwill Zsuzsannával, a költeményeiben szereplő Ginával. A lány kikoszarazta Vajdát és inkább a beteges Eszterházy herceg kedvese lett. Ez a fajtája a szerelmi csalódásnak nyilván nem új és kizárólag a polgári társadalomra jellemző élmény: ilyesmi előfordult a feudális társadalomban is. Az azonos konfliktus mégis egészen más színekben és hangsúlyokban jelenik meg a polgári társadalomban, mint a feudális világban. Az új társadalomban fokozottabban jelentkezik az *egyéni választás* hangulata. Gina felelősebb azért amit cselekedett, mint lett volna a rendi társadalomban. A *bűnös nő* költői tárggyá válása nem csekély mértékben jellemző a kapitalista korszak költészetére. Vajdánál ez a mozzanat nem laposodik el a későbbi, századvégi szokványos perditaköltészet általánosságaiában. Ettől éppen szemléletének elmélyültsége óvja meg. Ennek a lírának intenzitásában, szenvedély-telítettségében minden mozzanat túlmutat önmagán. A magánügyből a kor új társadalmi életének, a költő új helyzetének nagyszabású jelképe lesz: a magányos, nagy erkölcs viaskodása a pénzért tülekedő, léha és alacsonyrendű sokasággal. Am ebből a megvetett tülekedésből éppen a szépség és a szenvedély jogán emelkedik ki Gina képe:

Szép vagy, azt beszéli rólad
És imád mind, aki lát;
De hogy milyen szép vagy — őh azt
Még sem tudja a világ!

Oh e kétszínű világ, mely
Még bűnöket emleget
Szépséged napfénye mellett —
Mi hideg, vásott lehet!...

Szegény volt örömben és tán
Az is marad életem;
De ez alakos csoportot
Szánom én és megvetem!...

(Szerelem átka. X.)

Gina a költővel szembenálló világ jelképévé válik: magasabb fokon magába foglalja mindazokat a jegyeket, amelyek a költőn kívülálló egész világot jellemzik. Így válik az emberiségtől elfordult költő szenvedélye ebben a szerelemben megint az egész emberiséget, a kapitalista túlekedést is magábaölelni kívánó olthatatlan vágyódássá. A lélektelen, elmechanizálódott világban fájdalmas göggel őrzi önmagában az emberi tartalmat, egyszerre büszkén konok boldogtalanságára és irigylve a könnyed és lélektelen boldogságot, a hig lelkek problémátlanul könnyű lebegését:

— Légy hiú, én gyöngyvirágom,
Légy hamis, begyes, rátartó:
Nyújtsd magasra fejecskédet,
Szökdelj, mint egy kis pillangó;

És ne kérdezz, mit morogtam;
Badar beszéd... kacagj, kérlek...

— Ah! ha birhatnám kis üres
Boldogságos fejecskédet!

(Gina emléke. III.)

Ime a »kettős meggyőződés« a szerelemben is: Vajda tisztában van Gina értékével, mégis kívánja. Ebbe a sajátos helyzetbe szorította a tőkés rend lélektelenségének »démoniája« a lélekkel nagyon is megterhelt embert, a költőt. Egészen sajátosan a kapitalista rendszer atomizálódó világának szerelmi aspektusa ez: a magányos, a boldogságból kizárt ember olthatatlan vágya a közösség, a problémátlan, a részeire nem szakadt, az egész világ felé. Vajdának ebben a magatartásában nincsen őse a magyar irodalomban, csak utóda van: Ady.

Hogyan birkózik meg az ötvenes és hatvanas évek Vajdája ennek a merőben új kifejezőnyelvnek a nyelvi és formai követeléseivel? Komlós Aladár tanulmánya helyesen hangsúlyozza Vajda szakítását a mindinkább pusztá modorra sekélyesedő »népnemzeti« iránnyal, s helyesen állapítja meg, hogy nyelve magábaolvasztotta a népnyelvet s erőteljesen magyar. De nem veszi figyelembe éppen azt a teljesen újfajtát, a népnemzeti iskolától homlokegyenest eltérő népiességet, amely Vajda Gina-verseit jellemzi. Nem lehet pusztá véletlennek tekinteni, hogy e versek olyan túlnyomó többsége a népies forma — éspedig éppen a legközkeletűbben dalszerűnek tekintett népies forma, a nyolcas, — amilyen többségre ez a forma például Petőfi költészetében sosem jutott.

Kétségtelen, hogy Vajda a *magyar népies dal* egy új, fokozottabban urbánus és fokozottabban szenvedélyes típusát akarta megteremteni a Gina-versekben. Ezekben a gyorsmenetű, egyszerű, de sodróerejű formákban az életnek egy újszerű, forró teljessége szólal meg:

Egyszer megölelni!
Egyszer megcsókolni;
Örökké ölelni,
Örökké csókolni!

Mit nekem e rövid
Elmulandó élet?
Örökkévalóság
Amit tőled kérek.

(Gina emléke. XIII.)

Komlós helyesen veszi észre a versek utalását Adyra:

Vörös az ég alja,
Szélvihar lesz holnap:
Azok a vén romok
Mind-mind leomolnak...

(Sírások. V.)

Vajda Gina-versei valóban közvetlen elődei a népies-dalszerű formákat különben ritkán használó késői Ady egy sajátos szerelmi vers-típusának, amelynek gyors, forró menete a népi »ráolvasások«, bívós mondókák közvetlen szó-hatását gyakorolja az olvasóra. Szinte Vajda szava szól az ilyen sorokból.

Ölelkező álmunk
Csókokba se csattan:
Föllegek járása
Hídeg magasakban...

(Ady: Játék, játék, játék...)

A költő magányából nem a magában beszélő, csak önmaga megértésére számító, egyszeri és esefleges szabadvers-forma nő ki, hanem a közösség és teljesség utáni forró vágyat érzékeltető közösségi, népies, szenvedélyesen daloló, egyszerű, és széleskörű megértésre számító forma: az »ősi nyolcas« és a hatos formája. A »magány költészete« a kapitalista kor igazi, nagy költőinél már formáiban is elárulja azt a hajlamát, hogy minden mozzanatában átcsapjon a közösség költészetébe.

Vajda költészete tematikában a legszelebbek egyike. Forradalmi költészete a Petőfi által vezetett márciusi ifjúság termőtalajából fakadt, későbbi politikai költészete — a Lenni vagy nem lenni, a Crédó, a Jubilate — a kapitalizmus ellentmondásait, emberellenes lényegét és átmeneti haladó funkcióját mérlegeli férfias érettséggel. Sajátos helyet töltenek be költészetében hatalmas »filozófiai« költeményei, az emberi lét kérdésével, élet és halál

titkával tusakodó művei, amelyek oly mélységesen hatottak Ady lírájára. Minden emberi probléma, egy hosszú élet során felvetődő minden kérdés alkalmas számára, hogy lírája tárgyává váljék.

Vajda polgáriságának velejárója, hogy költészetében szakított a feudális-vallásos világnézet naiv idealizmusával. Materializmusa természetesen metafizikus még, bizonytalan és naiv, de még így is elég ahhoz, hogy cáfolataul szolgáljon a költészetét illető legelterjedtebb polgári vádnak — amelyet e vád hirdetői dicséretnek gondolnak: — a pesszimizmusnak. Vajda — ezt Komlós is meggyőzően bizonyítja — nem alapvetően pesszimista költő. Ettől megmenti az élet valóságának, a materiális létnek költői felismerése, szenvedélyes szerete. »Mi szép a föld! Van sok jó itten. Egy epréért a zöld vágásnak Nagy Istenek álöltözetben ismeretlenül le-lejárnak.« Ebből a szenvedélyes életszeretetről következik Vajda örökösen meg-megújuló birkózása a halál, az egyéni elmúlás kérdésével. Mint Ady és József Attila: Vajda is képes arra, hogy a polgári, köznapi valóság síkját az emberi lét értelmének síkjára emelje fel. Ez teszi költészetét oly jellegzetesen széles skálájúvá és teljessé. Természetesen Vajda inkább csak tusakodik a kérdésekkel: megoldani őket az Ady, vagy a József Attila színvonalán nem tudja. De bizonyos, hogy minden kérdésbe egész emberi valóját viszi bele. »Bármi történik velem, a világegyetem perspektívájában látja. Így verseinek váratlan távlata van. Ha őt serelein éri, a világ van tönkretéve« — írja Komlós Aladár. Ez a felfokozott szubjektivitás a nagyságnak egészen sajátos képeivel teszi gazdaggá líráját. A Mont-Blanc, az üstökös, a csillagos ég, egészen szervesen, magától értetődően képviselik e líra tartalmi méreteit. Metafizikus materializmusa tragikusan számol a vallásos világnézet, a hit roncsaival, anélkül, hogy végleg leszámolna velük. A »Hiszek hitetlenül Istenben« Ady-i gondolata nála még nem a hanyatló polgári társadalom fáradtságának pillanataiban, hanem a még fájoan eleven feudális hagyományokkal való heves küzdelem formájában jelentkezik. Teljes erejéből küszködik a megalázó gondolat ellen, amely szerint a teremtés értelmén kétségbeesett embernek

... csupán csak

Egy menedéke, visszaútja van:
Ha megragadja azt a kötelet,
Amellyel a vakhít kínálja meg,
És leereszkedik rajt a sötéten
Tátongó mély örvény fölött, a szűk
De biztos, csendes völgybe, honnan a
Magas égboltra van csupán kilátás,
Amelynek aztán nem kutatja többé,
Csupán imádja titkait, belátva, hogy
Korlátlan hatalmak a tehetlen

Lényektől, kik még el sem érhetik,
Föl sem foghatják őket, egyedül
Föltétlen megadást fogadnak el.

(Végtelenség)

Vajdának ez a harca nem a hitért, hanem a hit ellen folyik. Néha szinte erőszakkal tépdeli ki magából a vallásos ösztön benne maradt gyökérszárait. Nem tud belenyugodni a halál fényébe, de talán még kétségbeesettebben tiltakozik a vallás által nyújtott vigasz, az örökös túlvilági élet reménye ellen. A hit »koporsókötél« neki, kényszer, amelyet a világ ráerőltet és amely ellen ő emberi méltósága minden kétségbeesett erejével tiltakozik. És ebben az elutasításban is a kapitalista renddel szemben álló költő magatartása bontakozik ki, a legtisztább és legnagyobbszertű formában, amelyben ez a polgári kritikai világnézet keretein belül egyáltalán lehetséges. Vajda magámaradottsága teljes és tragikusan diadalmas. Üstökös ő, teljes magányában és szomorú fénypompában. Akkor a legerősebb, amikor a legmagányosabb.

Ady Endre Vajdában a »Montblank-emberben« közvetlen őst látta. »Én szent elődöm, nagy rokonom« — írja róla, kétségtelenül joggal. Valóban: Petőfi és Ady közt senki sincs, aki a magyar társadalom olyan teljességét, az emberi viszonylatok olyan gazdagságát szívná fel költészetében, mint Vajda. Persze, Vajda programja nem jelent mindig egyszersmind megvalósulást is. Költői szándéka és igényei a legnagyobbakhoz méltók, költői ereje általában nem éri el Vörösmarty, Petőfi, Arany, Ady, József Attila költői erejét. A modern városi ember érzékenységét jellegzetesen és egyénien szövelgetja meg, de érezhetőek költészetében ugyanennek az embertípusnak korlátai is. Ha észrevette is a kapitalizmus ellentmondásait — persze azon a harcon belül, amelyet a kapitalizmusért folytatott! — kevés szava volt csak a kizsákmányoltak, a dolgozó parasztság, a városi munkásság érdekében. Látta a polgárság tehetetlenségét, de reménye — vagyis inkább illúziója — abban volt, hogy ez a tehetetlen osztály egykor tehetősebbé válik. Politikai harcát büszkén és magányosan vívta, göggel tűrte a mind reakciósabbá váló hivatalos irodalmi intézmények visszautasítását. De magányossága, minden a közösség felé vágyó szenvedélye ellenére sem oldódott fel soha a közösségben. Sőt, idősebb korára ez a magány még kerülhetetlenebb lett, még ridegebb. Költészete 1872-től kezdve — mint ezt maga is észrevette — még jobban elmélyült és kiszélesedett. De talán nem véletlen, hogy a régi izzó, forró népi dalformák mindjobban kihullanak költészetéből, mindjobban beletemetkezik a lassú jambusok körülményes, meditáló magányába.

Komlós Aladár tanulmánya a Magyar Klasszikusok sorozata legjobb bevezetőjének egyike. Egyetlen hibája bizonyos aránytalanságban van. S ugyanez az aránytalanság szemléletesen megmutatkozik a válogatásban is. Nem domborítja ki eléggé világosan, hogy Vajdának azok a prózai írásai, politikai cikkei, amelyeket — egy kissé talán a felfedezés friss örömeiben — Vajda életművének szinte középpontjába helyez, éppen azáltal jelentenek különös értéket, hogy azokat Vajda a halhatatlan költemények megalkotója írta. Nem mintha Komlós Aladár nem méltányolná ezt a költészetet — annak minden tartalmi és nem egyszer formai

erényeivel — a kellő módon. De az egész bevezető és az egész válogatás aránya mégis kissé túlzott módon emeli ki Vajdát, a kétségtelenül jelentős politikai publicistát, a nagy, haladó költő rovására. Ennek ellenére a kötet sikerült és hasznos, Komlós előszava nemcsak jó és tanulságos, de elmélyült és valóban költőien megírt mű is. Azok a szép fejezetek, amelyek Vajdáról, az »üstökösről« és a »fenség költőjéről« szólnak, mindenestre mintaképp szolgálhatnak azoknak, akik a Magyar Klasszikusok sorozatának előszavaiban a jövőben egy-egy költőnk értékelésének nehéz feladatát vállalták el.

Keszi Imre

A »KÜLÖNÖS HÁZASSÁG« SZOVJET KIADÁSA

A Szovjetunióban a Nagy Októberi Forradalom óta a kultúra hatalmas virágzásnak indult. Az orosz irodalom klasszikusai eljutottak jogos örököseinek, a dolgozó népnek tulajdonába. 1917 óta Puskin műveit 62, Gorkij alkotásait 68, Gogol műveit pedig 25 millió példányban adták ki a Szovjetunió népeinek különböző nyelvein. Az orosz klasszikusok és a szovjet szerzők műveinek milliós kiadásai mellett nagy gondot fordítanak a külföldi klasszikusok megszólaltatására is. Shakespeare, Dickens, Goethe, Heine, Hugo műveit szintén több szovjet nép nyelvére lefordították és milliós példányszámban forognak közkezen. A külföldi írók sorában nagy szeretetnek és megbecsülésnek örvend Petőfi. Válogatott verseinek kilenc orosznyelvű kiadásáról tudunk, összegyűjtött műveinek négy-kötetes kiadásán pedig most dolgoznak. A szovjet olvasók a magyar klasszikus irodalom több kiemelkedő fróját is ismerik. Tudomásunk van arról, hogy Móricz Zsigmond Sárarany című regénye és a Hét krajcár 1926-ban ill. 1928-ban megjelent oroszul. (Demeter Tibor: Magyar irodalom idegen nyelven. Kéziratban.) Nem régiben hagyta el a sajtót egy magyar népmese-gyűjtemény, Hidas Antal összeállításában. Tavaly került sor Mikszáth Kálmán »Különös házasság« című regényének kiadására. A regényt a múlt irodalomtörténeti minden eszközzel elhallgatták, a magyar olvasók tömegei is csak a felszabadulás után ismerték meg, fordításban is csak 1945 után jelenhetett meg először.

A »Különös házasság« O. Gromov és G. Lejbutin fordításában a GIHL kiadásában jelent meg 1951. végén 30.000 példányban. (Кальман Миксат: Странный Брак. Роман. Москва 1951. Государственное издательство художественной литературы.)

A regényt a fordító Oleg Gromov ötletes előszava előzi meg. Az előző tömör egyszerűséggel jelöli meg Mikszáth munkásságának fontosabb állomásait, rámutat ellentmondásaira és az ellentmondások társadalmi és politikai okaira.

O. Gromov Mikszáth életrajzi adataiból kiemeli, hogy a balassagyarmati megyei közigazgatási hivatalnál eltöltött idő jó alkalmat nyújtott az írónak arra, hogy »megismerje a hivatalnokok életét és szokásait.« Szegedi tartózkodásával kapcsolatban pedig megemlíti Mikszáthnak a királyi kormánybiztosi hivatal dicstelen működéséről szóló írásait. A »Tót atyafiak« és a »Jó palócok« c. novellásköteteit és a Pesti Hírlapban közölt »Országgyűlési karcolatok«-at olyan műveknek tekinti, amelyek »végérvényesen meghatározták alkotói jeleget, egyik képviselője lett a magyar irodalom realista irányzatának.« A levert 1848-as forradalom utáni társadalmi élet ellentmondásait vizsgálva O. Gromov elemzi azokat az ellentmondásokat is, amelyek Mikszáth alkotásaiban megnyilvánulnak. A paraszti élet ábrázolásáról megjegyzi, hogy elbeszéléseinek nagyrésztében az író mesterien megrajzolta korának falusi életét, de ugyanakkor »idealizált képet ad a paraszti életéről. Pálattja nem ismer sötét színeket.« Nem veszi észre a falu kezdődő rétegződését, az egyes nagygazdák gyors meggazdagodását és a parasztság többségének elszegényedését. »Kedélyesen mosolyogva a falusi élet különböző megnyilvánulásain — állapítja meg O. Gromov — Mikszáth inkább enyhítette, mint felfedte azokat az engesztelhetetlen ellentmondásokat, amelyek megvoltak, érték és kiéleződtek a mikszáthi falvak, tanyák és földesúri majorok patriárkális árnyékában.« Mikszáth látta és megfigyelte a feudális Magyarország felbomlását és ennek »sorsszerűségével« tiszt-

tában volt. Igaza van az előszó-írónak, amikor azt írja, hogy »sajnálta az elmúlt 'régi jó világot' de ugyanakkor, amikor együtt-érezett vele, együttal kritizálta, kifigurázta képviselőinek tragikómikus jellemét». Ezt a felbomló és átalakuló társadalmat ábrázolta Mikszáth regényeiben, nagyobb elbeszéléseiben. Kora társadalmáról rajzolt képe azonban nem teljes, nem vette észre, hogy a magyar politikai élet porondján új osztály jelent meg: a magyar ipari proletariátus. Ez pedig O. Gromov szerint abból következett, hogy »figyelman kívül hagyva az élesedő osztály-harcot, nem ismerte fel a proletariátusban az új élet, az új társadalom megalkotóját».

Az írói arckép lényeges problémáinak meg-rajzolása után az előszóíró rátér a »Különös házasság» elemzésére. Röviden ismerteti a cselekmény főbb mozzanatait és megállapítja, hogy »a szerző a regény lapjain lenyűgöző formában tiltakozik a feudalizmus és a klerikális reakció ellen». Részletesen elemzi az egyház és az egyházi bíróságok aljas fondorlatait, amelyekkel érvényesnek nyilvánították ezt a szegyenletes házasságot. A regény azon túl, hogy letépi az álarcot a kicsapongásba és korrupcióba ragadt »szent atyákról», átfogó képet ad a magyar társadalomról is. O. Gromov megjegyzi, hogy bár a regény a XIX. század elején játszódik le, Mikszáth az érintett jelenségek egész sorát saját kora életéből merítette. Példaként megemlíti az igazságszolgáltatás megvesztegethetőségéről, az uralkodó osztályok »önnemetesítéséről» írott irónikus mikszáthi megjegyzéseket. Nagy jelentőséget tulajdonít a regény azon helyeinek is, ahol az író a szegény, kizsákmányolt nép iránti rokonszenvéről tesz tanubizonyságot. Idézi azt a részt, amelyben Mikszáth Vidonka Józssal kapcsolatban az elkallódott paraszti tehetségekről ír. O. Gromov az idézethez hozzáfűzi: »A polgári realista Mikszáth itt lényegében eljutott a jobbágyságnak, mint a haladást gátló szociális jelenségnek elítéléséhez».

Mikszáth stílusának jellemző vonásairól: lágy és könnyed humoráról, lírai kitéréseiről írva O. Gromov megjegyzi, hogy ezek Gogolnak, a nagy orosz klasszikus írónak írónkra gyakorolt hatására mutatnak.

A »Különös házasság» orosz-nyelvű kiadása nemcsak az előszó tömör, világos Mikszáth-

képe miatt tanulságos irodalomtörténet-írásunk számára, hanem a regény magyarázó jegyzetei is számos, klasszikusaink kiadásánál mellőzött szempontra hívják fel a figyelmet. A Magyar Klasszikusok kiadásánál kialakult az a gyakorlat, hogy a kiadott művekhez függelékként részletes szó- és tárgymagyarázatot fűznek. Ez a megoldás helyes, de egészében nem kielégítő. A regényt vagy verset olvasó sokszor átsiklik azok felett a szavak ill. kifejezések felett, amelyeket csak a kötetvégi jegyzetek magyaráznak meg, mert vagy nem veszi észre ezeket vagy nem akarja magát megzavarni a mű folyamatos olvasásában. Ezért bizonyul helyesebbnek a »Különös házasság» orosz kiadásának gyakorlata: rövid, tömör lapalji jegyzeteket fűz a szöveg olvasók számára megmagyarázandó fogalmakhoz, nevekhez és szavakhoz. Álljon itt ízelítőül néhány ilyen lapalji jegyzet: »Rákóczi kurucak»-hoz a következő lapalji jegyzet járul: »Kurucok — az osztrák elnyomás ellen vívott magyar függetlenségi harcnak XVIII. századbeli harcosai. Rákóczi Ferenc a kurucok vezére.« Néhány sorral alább Mikszáth a bujdosó kurucokra utalva az erdőben kóborló »sárga csizmák»-ról ír. A lapalji jegyzet magyarázata ez: »Sárga csizmát a kurucok viseltek«. A »locsolás» szót így magyarázza: »magyar népi szokás: a fiúk husvétkor lelocsolják a leányokat, ezért tőlük piros tojást kapnak«. Nem hagyja magyarázat nélkül a kiadás a regényben szereplő helység- és személyneveket sem. Sárospatak neve a regényben több ízben hol Sárospatak, hol Patak formában fordul elő. A lapalji jegyzetben ezt találjuk: »Sárospatak (Patak) Magyarország egyik északi városa, Rákóczi fejedelem volt székhelye«. Lapalji jegyzetben közli a fordító a regényben előforduló nagyszámú, latinnyelvű idézet jelentését is. Ez a jegyzet-forma lehetővé teszi a fordító számára, hogy az író szójátékát is visszaadhassa. (A regény elején Medve doktor szójátékát: »E beteg, nem beteg — Ebetek nem beteg a fordító a regény szövegében cirill írással átírta és a láb-jegyzetben megmagyarázta).

A kiadás értékét növeli még az ízes, mikszáthi fordulatokat visszaadó jó fordítás is.

Rejtő István

Szerkesztette és a bevezetést írta Lukácsy Sándor. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952.

A magyar kritika történetének megírása olyan feladat, melyet a polgári irodalomtörténetírás még pozitivistá módon sem végzett el. Fiatal marxista-leninista irodalomtörténetírásunk is meglehetősen távoltartotta magát ettől a területtől, holott Lukács György már 1948 őszén rámutatott az Irodalomtörténeti Társaság újjáalakulásakor mondott beszédében; »Az irányok harcának közép-pontba helyezése a legszorosabban összefügg azzal, hogy az irodalomszemlélet, a kritika történetére sokkal nagyobb súlyt kell helyezni, mint ahogy ez eddig történt. A társadalmi felfogás osztályszempontjai itt direkter, közzelfoghatóbban nyilvánulnak meg, mint magukban az alkotásokban«. Lukács ezenfelül értékes útmutatásokat is adott néhány jelentős kritikuskunk életművének értékeléséhez (l. Osvát Ernő: Összes írásairól írt bírálatát és »Megjegyzések egy irodalmi vitához« c. cikkének Gyulaira vonatkozó megállapításait az Új magyar kultúráért-ban), de mindez eddig még csak igen szerény eredményekre vezetett: kritikánk történetére vonatkozó kutatásokkal csak elvétve találkozunk, többnyire egy-egy nagy írónk utóéletét tárgyaló tanulmányban (pl. Király I.: Petőfi mint vízvázlatzó, lt. 1949.). Annál nagyobb várákossággal nyúlhatunk hát e vaskos kis kötet után, ami 150 év magyar kritikáját akarja közzé tenni. Várákosságnak nem csökkenti az, hogy a szerkesztő nem történeti típusú gyűjteményt akart adni, hanem közvetlenül gyakorlati célú, olyat ami tanulsággal szolgál mai irodalmunk és irodalmi kritikánk kialakulásához; hiszen a marxista irodalomtörténetírásból a történeti szempont és a gyakorlat fontosságának felismerése mindig együtt kell, hogy járjon, ha a kettejük aránya nem is mereven egyszersmindenkorra lerögzített.

El kell ismerni — különösképpen a könyv úttörő jellegét figyelembevéve — hogy az antológia a várákosságnak, igényeknek sok tekintetben eleget is tesz. A bevezetés számos szempontja helytálló, alkalmazása a hasonló gyűjteményekben a jövőben is kívánatos. Egyetértünk azzal, hogy a kötet elsősorban irodalomról szóló megnyilatkozásokat tartalmaz, más szerzőkre bízva a többi művészeti ágak anyagának áttekintését, s még a szinkritikákból is csak általános esztétikai alapelvekre vonatkozó fejtegetéseket közöl. Teljes mértékben helyeseljük, hogy a válogatás nemcsak a szorosan vett irodalmi bírálatra terjed ki, hanem igényezett felölelni minden idevonatkozó szöveget akár levelezésben, önéletrajzban, vagy magukban a szépirodalmi művekben talál-

ható (pl. Eötvös megjegyzései az irodalom céljáról a Falu jegyzőjében stb.) kivéve a verses részleteket. Minthogy az irodalomról való elmélkedés nemcsak az írók és esztéták monopóliuma, derék dolog volt a kötetbe felvenni kiváló politikusaink (Széchenyi, Kossuth, Táncsics stb.) vélekedéseit, ezzel is igazolva irodalom és politika szoros összeforrottságát. Ki ne értene egyet azzal a célkitűzéssel, hogy a gyűjtemény minél több méltatlanul elfeledett név felvonultatásával igyekszik illusztrálni milyen szorosan belerőtt kultúránkba az irodalmi kritika? S végül, ha nem is minden aggály nélkül, de azt is el tudjuk fogadni, hogy 1772-től és 1919-et határhőnek tekintette szerkesztő, (bár különösen az alsó határ elvileg nehezen indokolható).

Maga a mű két csaknem egyenlő részre oszlik: az első címszavak szerint csoportosítva rövid, néhány sortól pár lapig terjedő idézeteket tartalmaz, a másik szemelvényesen vagy teljesen közöl fontos tanulmányokat Kármánnal kezdve, Adyval végezve a sort. Mindkét fél bővelkedik az eredményekben, de megvannak az azonos hibák is. Míg az első igen jól megválogatott címszavakat, gyűjtési elveket ad (pl. az irodalom aktív társadalomirányító szerepe, az irodalom társadalmi tudatforma volta, nemzeti jelleg, realizmus, népiesség művészi tökéletesség, kritikus magatartás stb.) addig a másodikban a színességet és a helyes történeti szemléletet kell értékelnünk. A kiemelt szövegek nemcsak gondolatbereztek, tartalmasak, hanem többnyire méltón képviselik írójukat is — gondoljunk csak a Nemzet csinosodására, Csokonai Koháryhoz írt levelére, Petőfi előszavára az összes versekhez, Erdélyi Madách értekezésére, Arany írói arcképére Gvadányiról, Zilahy Károly Vajda recenziójára, Ady nagyhatású polémiáira, forradalmi »Petőfi nem alkszik«-jára.

Mindezek valóban a magyar irodalomszemlélet legmaradandóbb megnyilatkozásai közé tartoznak, harcoságuk ma is állásfoglalásra készlet, stílusuk megragadó, s amellett teljes műfaji változatosságban képviselik a kritikai mindenegyes típusát: van köztük tanulmány, filozófiai poggyászú kritika (az Erdélyi Jánosé), harcos publicista írás, közérdekű, irodalmi igényű magánlevél. De éppen, mert a válogatás itt igényes volt, s nagyrészt kiolvasható belőle a kötet reprezentatív részének megteremtésére irányuló szándék, kétszeresen feltűnik a tévedés, mely a meg nem felelő mutatóvány, vagy kisebb tehetségű kritikus besorolásában nyilatkozik meg.

Hibás Bajza kihagyása a nagy nevek sorából, még akkor is, ha a megelőző részek-

ben már az idézetek hosszú során keresztül ismerkedtünk meg vele. Kár volt Jósika már a maga korában is lapos, rendszertelenül megírt könyvét (Regény és regényírást) olyan rangra emelni, hogy miután már vagy tíz apróbb részletet kaptunk belőle, búcsúzóul még itt is rámérjünk az olvasóra nyolc lapot. A kiválasztott Gyulai-bírálatokról el kell ismernünk, hogy esztétikailag igen fontos fejtegetéseket tartalmaznak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az adott esetben Jókaira nézve helyesen alkalmazzák azokat. Az, hogy a három szemelvény közül kettő egyenesen Jókairól szól, könnyen azt a hitet keltheti az olvasóban, hogy Gyulai legnagyobb érdeme a Jókai ellen folytatott szívós polémia. Általánosságban és idősebb nemzedékeinkben erősen élnek az iskolák által elterjesztett javarészt negatív Jókai-értékelések, amelyek ilyesfajta alátámasztása legalábbis meggondolandó. Természetesen szó sincs arról, hogy Gyulai kifogásainak közlése jogosulatlan, de éppen az »Eppur si muove«-ről írt bírálat igen egyoldalú; emellett a bírálat közlése erősen »húzott«, s »húzottsága« miatt lényegében azt állítja, hogy az egész regény egyetlen nagy hiba. Ezt pedig — hitem szerint — Lukácsy sem írta alá.

Szemere Miklós Darmai Viktort védő felszólalásáról nem ártott lefújni a port, de a kiemelt helyen való közlése megint csak túlértékelés: az egyébként harmadrendű írók legjobbjaink sorába emeli. Ha pedig tisztán a tárgyat tekintjük, akkor is fennáll: hasonló bátorsággal és elvi tisztasággal megírt bírálatot nem lett volna nehéz kikeresni a hetvenes, nyolcvanas évek sokkal számottevőbb ellenzéki kritikusaiból, Reviczkyból, Komjáthyból. Reviczky ugyan belekerült a válogatásba gr. Zichyról írt bírálatának teljes közlésével is, de ez a mutatóvány csak afféle »elrettentő bírálat« szellemes kivégzés.

Az esztétikai elemzés szép példáinak bemutatása egyébként is meglehetősen gyenge oldala a kötetnek. Lukácsy a bevezetésben — nagyrészt helyesen — el is utasítja magát az azt a célt, hogy a szematizmus ellen a mult hasonló jellegű megjegyzéseinek erőszakoltan aktualizált csoportosításával védekezzék, de azért lett volna módja küzdeni a szematizmus, különösen kritikánk szegénysége ellen. Igen helyes, ha kritikusainkat, olvasóinkat figyelmeztetjük, hogy a pártosság, hazafiasság, merész és aktuális tárgyválasztás stb. követelményeit már az előtűnkjőre nemzedéknek legjobbjai is kimondták, de ma már alig akadnak olyanok, irodalmi életünkben, akik ezeket az igazságokat történeti bizonyítás nélkül is ne fogadnánk el. Jobban kidömborodhatott volna tehát a speciálisan kritika-elméleti rész, pl. hogyan történik egy gazdag, szétágazó tartalmú

verskötet ismertetése egy kiváló kritikusunknál (pl. Arany bírálata Tompa költeményeiről), milyen legyen a fogytékosságok kimutatása egy egészében sikerült műben, melyek a drámai dikció értékelésének vagy a versclemzésnek legmaradandóbb példái, hogyan forrósodik át az analízis stílus, hogy szinte együtt rezdül tárgyával, s mégsem esik be az impresszionista kritika ítélet és bizonyítás nélküli szubjektív lelkendezésébe stb.

Am a kötet az ilyen követelmények kielégítését beosztásával, sőt történeti szempontjaival is már eleve igen erősen megnehezítette. Beosztást említve nem arra gondolok, hogy a formai elemekre jutó fejezetek kisterjedelműek — önmagábanvéve az a kb. 140 lap, ami jutott nekik, nem nevezhető kevésnek. De mit használna ez, ha a kiutalt lapokon oly sok aforizmatikus tömörségű, a konkrétságtól távolálló idézetet olvashatunk, ha sokszor inkább jelszavakat, mint érvekkel alátámasztott, s így valóban meggyőző ítéleteket kapunk, ha filológiai teljesség címén túlságosan sok szerző zúdul ránk egy-két mondatral, nem egyszer: közhelyekkel, jelentéktelenségekkel, melyeket mások jobban elmondtak. Az antológia szerkesztői sokszor inkább a felvonultatott idézetek nagy számával akartak hatni, mint azok tartalmi értékeivel, s a reformkori és felvilágosodási rész nem egyszer vadássza a ritkaságokat, hogy egy-egy gondolat első megjelenését, vagy aránylati eltérését is regisztrálja (Baksay Dániel, Döme Károly, Horváth Mihály, Muzáron, Szigethy Gyula, Udvardy János, Tarczy Lajos, Zsomhori József, Kis János stb.)

De az esztétikai elemzés kiszorulását segíti elő a bevezetés azon kijelentése is, hogy 1849 után »ahogy az egyes kisebb irodalmi periódusok követik egymást, minden későbbi korszak gyengébb, silányabb képet nyújt az előzőnél«. Lukácsy szerint »természetesen... a reformkori írói szolgálatják a legtöbb szemelvényt s a legmélyebb, legtalálóbb gondolatokat«. Ennek a kijelentésnek igaz voltát a bírálat más helyén akarjuk megvizsgálni, egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy a reformkori kritika néhány kivétellel alaktól (Kölcsy, helyenként Bajza, kevésbé sikeresen Toldy) eltérve nem igen adott példát egy mű elmélyült elemzésére. Ez a következő korszaknak, Erdélyinek, Aranynak, Gyulainak, az antológiában oly mostohán kezelt Péterfynek, a teljesen mellőzött Salamonnak stb. vívmánya.

De ha már így a kritikai hivatás legszebb részének a »jellességek megmutatásának« oly világító példáitól estünk el, történetesen eszmei téren elegendő a XIX. század második fele s a századforduló haladó kritikájának megismerésére, felelevenítésére? Azt kell mondanunk: nem. Láttuk már Reviczky esetét, de gondoljunk még a kihagyott Bródy Sándorra, aki pedig nem egyszer

beszél a »Fehér könyv«-ben az orosz irodalomról, az írói hivatásról, a gyengéskén illusztrált Móricz Zsigmondra, vagy arra az igaztalanságra, amely Juhász Gyulát érte éppen legszámottevőbb világháború és forradalmak tüzeiben keletkezett írásainak kimaradásával. Helyet érdemelt volna Tóth Árpád, sőt Szabó Dezső is, Beöthyék egyik legszemlésebb támadója, aki a »forradalmas Ady«-ban kitűnően megrajzolta Ady gyökeres különbségét a nyugati dekadensektől, még akkor is, ha ő maga sohasem tudott menekülni a dekadencia hatásától.

A bevezetés ugyan már előljáróban leszögezi, hogy az anthológiában való előfordulás sűrűsége nem értéktétele, Schöpplin ezért nagyobb kritikusszemere Miklósnál, ha a neki juttatott hely kevesebb is, mint amazé. Lukácsy szerint Szemere azért érdemel nagyobb helyet, mert az anthológia »sajátos szempontjait« jobban kiélegeti Schöpplinnél. De miféle »sajátos szempontjai« lehettek az antológianak, amelyek Juhász, Bródy, Reviczky, Szabó Dezső stb. ilyesfajta kezelését javasolták? Svajjon annyira nem tanulhatunk ma semmit Ignostól, a Nyugat korának minden tévedése ellenére is kimagasló szervezőjétől, kritikusától, publicistájától, hogy fél lapot juttatunk neki akkor, amikor Szigethy Gyula Mózes, Zsombori József, ennél kétszer-háromszor nagyobb terjedelemben bölcsekedhetnek, nem is szólva az olyan középszerű ítésekről, mint Garay, vagy Jósika, akik legalább tizenötszörte annyi helyet kaptak? (aki a »Kísérletek«-be belelapoz, az nemcsak a perzekutor-esztétika elleni harcot találja meg ott, hanem a munkásteremtő irodalom elismerését és várását is l. »Meváltás felé« c. cikkét). S nem kaphatnánk egyetlen hasznos útmutatást sem Ambrustól, a francia realisták e finomérzékű ismerőjétől sem? Így ilyen kihagyások, felületességek stb. után persze könnyű kijelenteni a bevezetésben, hogy a századforduló irodalma vigasztalan pusztaság: »Ügyszólván egyedül Adyt találjuk a küzdő porondon«.

Eszünk ágában sincs kicsinyelni a reformkort, de kétségtelen, hogy az egyenlőtlen fejlődés tényét nem lehet dialektikátlan összefüggésekkel helyettesíteni: a reformkori kritika nem ért fel az akkori írók magaslatára még a korán elhunyt Kölcseyben és Bajzában sem. A realizmus problémái, az irodalom társadalmi tudatforma jellege, az egyes műfajok lehetőségei stb. az akkori gondolatvilágban még kevésbé fontos helyet foglaltak el, hiszen elsősorban a nemzeti jellegért, a kritika jogaért, az irodalom megbecsüléséért kellett küzdeni. Ezért sem helyes tehát e szakasz ilyen nagy-

mértékű kiemelése az ellentmondásosabb, de rendkívül termékeny századvég és Ady-korszak rovására.

Akik és amik kimaradtak: ... Vannak személyek is, de inkább művekre gondolunk. Annyival rosszabb Salamon Ferenc a hason-szerű irodalmi Deák-párti Csengerynél, hogy neki már nem juthatott egy lap?

A liberális és l'art pour l'artos Osvátnak is vannak figyelemre méltó írásai és főként cselekedetei a fiatal írók önzetlen nevelésére, — ami ma is előtérben áll. De rendben van, mondjunk le azokról akiktől kétesértékű vagy csak rövid szemelvényeket hozhattunk volna, ám mi indokolja egy olyan remek tanulmány teljes mellőzését, mint amit Arany László írt a magyar politikai költészetéről, vagy Mikszáth a realizmusról a Jókai-életrajz utószavában? Miért nem olvashatjuk itt Ady híres Révai József idézte levelét Hatványhoz, melyben azt vitatja, hogy a művészet minden nagyobb, »hatóbb élet koncepciója«, Péterfy részletét valamilyen nagy írónkról: Eötvösről, Jókairól, vagy Aranyról, ahol a realizmus törvényeit kutatja?

A bevezetés a már említett hibán kívül nem tartalmaz tévedéseket, sőt számos elvileg helyes megállapítása van elszórtan. Egészbenvéve mégsem elég magasszínvonalú, nem segít hozzá kritikánk történetének megírásához új szempontokkal, inkább csak a kötet hasznáról, célkitűzéseiről világosít fel. A jegyzetelés gondos, az írói életrajzok, magyarázatok nem egyszer szép állásfoglalást is tartalmaznak mint pl. Péterfy esetében, a sajtóhibáktól is eléggé ment a könyv (csupán az kínos, hogy a hibaigazítóba is csúszott egy sajtóhiba l. »foecunda culpa saecula« helyett, hogy saecula Hor. Carm III. 6.).

Jósika szerint »legszebb hivatásai egyike az ítésetnek valami munkában a szépet, fontosat feltalálni«. »Haladó kritikánk«-ról elmondunk már elismerő szavakat is, s ilyenek kimondására bizonyára lenne még mód. Ha a hibákat oly igen éles megvilágításba helyeztük, azért történt főként, mert bennük irodalomtörténetírásunk néhány jellegzetes gyengeségét ismertük fel: hajlamot az ellentmondásosabb jelenségek kihagyására vagy túlságosan negatív kezelésére, túlértékelést a kevésbé problématicus személyek vagy irányok esetében, felületességet az anyaggyűjtésben (csak a század II. felére s a XX. sz. elejére vonatkozólag áll) csekély érdeklődést a sajátos esztétikai tartomány iránt egy balul értelmezett aktualitásnevében.

Nagy Miklós.

Közkultúrási Kiadó Vállalat, Budapest, 1951

Bessenyei a példa arra, milyen hosszú és fáradtságos út vezet egy-egy nagy írónk igazi jelentőségének felismeréséig és kifejtéséig. Abban az időben, amikor irodalmunk Bóthy-féle korszakolása és rendszerezése kialakult, megvolt az érdeklődés Bessenyei személye és művei iránt, s ez a rendszerezés már felismerte azt is, hogy az Ágis tragédiájával új korszak indult meg a fejlődésben. Pedig ennek a kornak a szemlélete még nem ismerte a teljes Bessenyeit, és keretei közé a Holmi, A természet világa, Az értelem keresése, a Tolerancia Bessenyeije nem is fért volna be. Gálos is utal rá, hogy nem igen értékelték többen egyszerű Voltaire-utánzó-nál, mégis ennek az érdeklődésnek köszönhető, hogy a századforduló táján Bessenyeinek néhány műve megjelent nyomtatásban, ill. új kiadásban (RMK: Ágis, Lais, Az embernek próbája, A természet világa), s az élet-körülményeit feltáró részletkutatások is, bár egyre halkuló ütemben, folytak a század első évtizedeiben, — anélkül, hogy a mindenesetre még fogyatékos részletmunkákból az összefoglaló Bessenyei-monográfia megszületett volna. Bessenyei világnézeti-filozófiai mondanivalójának első önálló értékelése (Eckhardt Sándor tanulmánya) már az irodalomtörténeti kutatásunkban voltaképpen az első világháború folyamán meginduló, majd az 1919-es ellenforradalom után nagy arányokban kibontakozó antilibális-klerikális szellem terméke, s bár megbecsülendő részleteredményeket hozott, többek között — mint szintén Gálos utal rá — Voltaire helyett kiderítette Bessenyei közvetlen forrásait és ösztönzőit, hamis útra tért azzal, hogy tagadta Bessenyei világnézeti áttörésének pozitív vonásait, s igyekezett a tovább konzerválandó magyar feudalizmus számára a felvilágosodás és a francia polgári forradalmi ideológia példamutatását semlegesíteni.

A Horthy-korszak hivatalos irodalomtörténetírása azután keveset foglalkozott Bessenyeivel. Vajthó László sokat emlegetett vállalkozása, melynek számos addig kéziratban heverő Bessenyei-mű, köztük a Tariménes kiadása köszönhető, társadalmi úton jött létre, s bár Bessenyeinek éppen a világnézeti fordulat szempontjából legjelentősebb műveire nem terjeszkedett ki, gyökereiben olyan eszmékből táplálkozott, amelyek a kor hivatalos kultúrpolitikájával szemben állottak. Ugyanígy elszigeteltségben folytak Belohorsky Ferenc publikációs és adatfeltáró munkálatai.

Amikor Gálos Rezső arra vállalkozott, hogy ilyen körülmények között — másfél-

évtizedes előtanulmányok után — megírja Bessenyei összefoglaló életrajzát, még mindig jelentős adatfeltáró és adat-tisztázó munkát kellett végeznie. Részben az eddigi kutatások fogyatékoságaiból, de részben Gálos érdeklődésének természetéből is következő, hogy a fontosabb feladat: a szintézis az elég terjedelmes monográfiában háttérbe szorult, s főként egészen megoldatlan maradt Bessenyei működésének a magyar társadalom és irodalomfejlődés egészébe való marxista szellemű beillesztése.

Természetes, hogy Gálos adatfeltáró munkája nem volt fölösleges. Minden szintézisnek és értékelésnek első alapfeltétele az, hogy Bessenyei pályájának és működésének minden kideríthető részlete tisztán álljon előttünk. S valóban: alig van Bessenyei életének olyan mozzanata, amellyel kapcsolatban új kutatásra ne lett volna szükség és új adatok ne kerültek volna napvilágra. — Lássuk csak röviden a legfontosabbakat.

A Bessenyei-család történetét már Széll Farkas tisztázta. Mégis, Gálos előadásában, egy Bessenyei-monográfia élén, különös súlyt kap az, hogy a magyar felvilágosodás nagy írójának egyik dédapja s egy másik öse is szerepet vitt a Wesselényi-összeesküvésben; a dédapát távollétében fej- és jószágvesztésre ítélték, a nagypapa már Thököli alatt kezdte a függetlenségi harcot, Rákóczi alatt ezereskapitány lett, György apjának egyik testvére pedig a trencsényi ütközetben esett el. Így áll szemünk előtt a kuruc hagyomány a család multjában; Bessenyei Györgynek Mária Terézia iránti rajongása és monarchikus érzülete sem változtat azon, hogy kulturális programjában és világnézeti harcaiban ha nem is közvetlenül a függetlenségi harcok vonalát követi, mégis az önálló nemzeti kultúráért, a magyar polgári nemzetállamért és egy új antifeudális és antiklerikális világszemléletért küzdött.

Gálos újból tüzetesen egybeveti a Bessenyei születési évére vonatkozó adatokat; egy újjal — Bessenyeinek a testőrségbe való felvételéről — kéri folyamodványát kíséreltetni — meg is toldja; de az eddigi ellentmondásokat és a homályt neki sem sikerült eloszlatnia, úgyhogy az 1747-es esztendő továbbra is csak mint Bessenyei születésének legvalószínűbb dátuma szerepel. — Új szempontból nézi Gálos Bessenyeinek a pataki kollégiumból való hazatérte után bekövetkezett négyesztendősheverését. Már az iskolázás megszakításának okát is abban látja — eltérően az eddigi magyarázatoktól, — hogy az elszórtan fekvő, házasságokkal és pereskedésekkel megszorodott birtokok kezelé-

sében szükség volt a felserdülő fiúk segítségére. A »heverés« maga tehát kulturális foglalatosság dolgában kétségtelenül meddő henyélés volt, de egyébként Bessenyei alaposan kivette részét a gazdálkodásból. Alaposan utánajárt Gálos a testőrökkel kapcsolatos adatoknak. Átnézte különösen a szolgálati- és parancskönyveket, s belőlük az eddiginél konkrétebb világosságot derített Bessenyei itt töltött éveire s magának a testőrségnek belső életére is. Figyelmet érdemel az így kialakult kép, s nem kis mértékben emeli Bessenyei nagyságát, kulturális, írói-gondolkodói szenvedélyének kiemelkedő jelentőségét. A nemes vármegye testőrei, zömüket nézve — egyáltalán nem estek valami nagy ámulatba a császárváros kultúrájának láttára, sőt: a maguk parlamenti nemesi életmódját igyekeztek áttenni hécsi környezetbe. Gálos szerint a parancskönyv igen szomorú képet fest a magyar ifjak életéről. Tele van fegyelmezetlenségeik, durva csínyek, faragatlan maguktartása emlékeivel. Kartyáztak, ittak, dohányoztak szolgálat közben is, káromkodtak, inasaitak verték, pofozták, engedélyezett szabadságukat rendszerint megtoldották, tanulásra, studiumokra, amelyekre a testőrség szervezetten adott nekik lehetőséget, igen kevesen jelentkeztek. Valóban: amit Bessenyei tett, arra nem ez a környezet és nem társai példája ösztönözte. Természetes, hogy az adatok birtokában módosulnia kell annak a »legendá«-nak is, Gálos szavai szerint, amely az irodalmi köztudatban »Bessenyei társaságáról« él, s amelyet »legszívesebben Császár Elemér rajzolt meg«. E szerint Bessenyei körül valóságos »irodalmi kör« alakult ki, maga köré gyűjtötte irodalom iránt érdeklődő testőrtársait, megvitatták célkitűzéseiket, munkáikat, s ezzel új tehetségeket nyert meg az irodalomnak. Ez az elképzelés Gálos adatai szerint hamis. Bessenyei a maga munkáját magányosan végzi, »a szolgálatát ellátó, társaséletben szereplő, de közben éjjel-nappal dolgozó testőrnek ideje sem volt rá, hogy ilyen »társaságot« alkosson... Az, aki a testőröket az irodalom művelésére biztatta, Báróczi volt és nem Bessenyei. Költőnk egy kisebb csoporton kívül a testőrökkel nem sokat törődött... tanulásával, írogatásával a maga magányos életét élte«. Ezt a képet Bessenyeinek utolsó korszakában tanúsított magatartása is hitelesíti. Középső korszakában programot adott, bíralt, de valóságos irodalomszervező munkába csak a »Hazaifüi Magyar Társaság« előkészületeinek idején avatkozott. Egyébként utolsó évtizedeiben is állandóan a nyilvánosság számára dolgozott, nem az asztalfiókjának, — bizonyítják ezt a cenzúrával, a hatóságokkal folytatott viaskodásai, — viszont magányát nem adta fel, írókkal nem levelezett, nem barátkozott, Kazinczy ajánl-

kozása elől is kitért. Nem tudom azonban, nem esünk-e Gálossal a másik végletbe, ha a Bessenyeiből kiinduló közvetlen hatásokat ennyire leikcsinyeljük?

Persze, Gálos is elkülöníti a közvetlen szervező hatást, az indítékokat, amelyek Bessenyeiből kortársaira és a fiatalabb írókra átsugároztak. A közvetlen, személyes hatást csekélynek veszi, de gyűjtögeti a közvetett ösztönzésekre vonatkozó adatokat. Sajnos, itt csak néhány adatig jut el, — ezeket talán újabb kutatások még gyarapíthatnák is — az eszmélet hatásokat épp így nem fejti ki, mint ahogy mellőzi Bessenyei hazai költői előzményeinek, gyökereinek feltárását is. Az utóbbi tekintetben pl. nyilvánvalóan meglehetne állapítani, mit jelentett Bessenyei számára Orczy, Barcsay költői munkássága. A »heverés« idejének olvasmányait — a későbbi nyomokból — próbálja rekonstruálni Gálos, tanulságos az a megsejtése, hogy Bessenyei ekkori olvasmányaiából nyer fogalmat a magyarnyelvű irodalom parlagságáról, s ezt az — egy bizonyos szűk olvasmánykereten alapuló — képet viszi magával egész hécsi tartózkodásában. De kiemelés nélkül maradt későbbi magyarnyelvű olvasmányainak s ezek művelő hatásának kérdése, pedig a tárgy szöbakerül, amikor Bessenyeinek a Holmiba beleszótt irodalmi bírálatait ismertet. Ez akkor kapna mélyebb hátteret ha összefüggésbe hoznánk Bessenyeinek a régi magyar irodalomról többször kifejtett véleményével s egész nyelvi programjával. Mit tudatosítottak benne ezek az olvasmányok? Miben ösztönözték haladásra? Miben halad túl az olvasott művek »magyarságának megítélésén? Amikor Dugonicsot, Teleki Ádámot, Haller Lászlót ismertet, érzi-e, hogy hozzájuk képest újat mond?

Az itteninél bőségesebben kellene szólni Bessenyei kezdeményezéseinek továbbsugárzásairól, s egységes képet kellene adni róluk. Itt Gálos — ritka kivételképpen — még azt sem tartja pontosan számon, amit filológiánk eddig megállapított. »Úgy nézem, Bessenyei gondolatvilágának nem egy sugara villan föl Csokonai alkotásaiban, sőt benne élt költőink közül legtovább Bessenyei világa. Ennek egyelőre még semmi filológiai bizonyossága nincsen.« Gálos helyes nyomon jár, de nem említi, hogy a Bessenyei-Csokonai-kapcsolatot már Horváth Jánosnak Csokonai-könyvecskéje valószínűvé tette néhány jelentős filológiai adalékkal, — jelentősnek mondom azért, mert épen világnézetibőlcséleti téren, tehát a felvilágosodás irányában jeleznek kapcsolatot. Ez a kapcsolat minden bizonnyal kiterjedtebb volt annál, amit a néhány utalás eddig kiderített. A Bessenyei—Kazinczy-viszony lényegét sem meríti ki az a néhány sor, amelyet Gálos erre a témára áldoz. Kettejük közt volt-e az osztálytudatban olyan mérvű különbség,

aminőt Gálos feltételez (Bessenyei főnemesének érezte és számította magát), nem tudom, Kazinczy ismeretes Bessenyei-fordítása arra vall, hogy 1795 előtt még közelálltak egymáshoz, ha személyükben nem is, de eszméikben, hiszen Kazinczy ugyanúgy igyekezett a felvilágosodás ideológiájának segítségével a magyar feudális kultúrából kitörni, mint Bessenyei. Ekkoriban, 1795 előtt, személyesen is többször találkozunk, s a reakciós kormányintézkedések elleni harcokban, különösen ami a cenzurát illeti, nézeteik bizonyos azonosak is voltak. Az igazi szakadék 1795 után keletkezik, helyesebben 1801 után. Abból a titkos láncból, amelyet Kazinczy a tizes évek fordulója táján kezd kiépíteni titkos szabadkőműves vagy liberális barátaiból, Bessenyei kimarad — talán Kazinczy munkája el sem kezdődött, amikor már Bessenyei előregedett és meghalt. Bessenyei egyébként is, mint ezt Gálos az eddigi felfogástól eltérően valószínűvé teszi, nem volt soha szabadkőműves — éppen ez is egyik oka lehetett annak, hogy nem birt Kazinczyval összeemelegedni. Szóval: Kazinczy 1801 utáni működésének központi mozzanata az, amikor fölfedezi, kidolgozza a haladásért való küzdelemnek akkor egyetlen járható útját: a nyelvművelésen keresztül. Ez az a tér, amely zárva maradt Bessenyei előtt. Úgy vélem, — s mindabból, amit a cenzura körül átélt, ezt látom valószínűnek: tudatosan maradt meg a maga régi útján. Ismeretes — Gálos gondosan összegyűjti az idevágó jeleket és adatokat — egyetlen egyszer sem volt hajlandó a cenzura kedvéért bármely művén is változtatni, s talán csak a természet világában próbált némiképpen előre a cenzurához alkalmazkodni, ekkor is hiába. Utolsó munkájáról aztán puritán tömörséggel jelenti ki: »Hadd legyen írásban inkább igazság, mint nyomtatásban hazugság.« De nem csak hazudni nem akart, nem tudott lemondani arról sem, hogy emberről, törvényről, társaságról, testről, lélekről utolsó bécsi éveit során fölmerült kétélyeit tisztázza. Martinovicsék lefejezésével elbukhattak és megrekedhettek a magyar feudalizmus megdöntésére irányuló kísérletek — ez nem változtatott azon, hogy Bessenyei már régen eldobta magától a feudális kor világnézetét, filozófiáját, s legfőbb gondjának tudta: újat adni helyette, az új igazságot megtalálni — elsősorban önmagának, de az egész magyar társadalomnak is. E tekintetben bátrabb, következetesebb és igazabb volt Kazinczynál: nem csókolott kezét katolikus püspököknek, és egyházi szertartás nélkül temették el. Amikor — A bihari remete ismert, megkapó előszava szerint — váradi tartózkodása idején a rabok látása a gyötrő kérdések egész sorát vetette fel benne: »Gondolattenger áradt fejemben. Lehetetlen volt nyugodnom, míg

le nem írtam. Megvan. Megkönnyebbültem.« A világnézeti kérdéseknek ezt a gyötrő hatalmát Kazinczy nem ismerte. Mármost: Kazinczy útjának további alakulását — legalább fővonalaiban — ismerjük (bár az Irodalomtörténeti Társaság 1951 decemberi Kazinczy-vitája itt is megoldandó feladatokra, tisztázandó kérdésekre mutatott rá.) Az elnémitott Bessenyeit azonban Gálos is éppen olyan elszigetelten nézi, mint hajdani pozitivistá irodalomtörténetírásunk. Pedig nem ő volt az egyedüli, aki akkoriban gondot okozott a különböző cenzori és főpapi kezeknek. Ezekre az évtizedekre esik pl. a kanti filozófia első jelentkezése Magyarországon, s bármennyit nyomjon is Kant rendszere a bölcsélet nagy hagyományainak sorában, »A tiszta ész bírálata«-nak metafizikai radikalizmusa nálunk is súlyos csapást mért volna a dogmatikus teológus ideológiára. Tudjuk, hogy a katolikus iskolákban intézményesen tiltották meg a kanti tanok hirdetését, s a kanti tanok körül heves harcok zajlottak le a protestáns professzorok sorai között.

Levelezésében Kazinczy is lelkesen üdvözölt egy hazai Kant-ismertetést, amely azonban nyomtatásban nem jelent meg. Kazinczy diadalmasan kibontakozó nyelvi harcának itt van a fonákja: a haladó magyar filozófiai eszmélkedés hatósági elfojtásában, ill. háttérbeszorulásában. A fejlődés szempontjából az is nyereség lett volna, ha a magyar bölcséleti eszmélkedés, az önálló magyar filozófia megindulhatott volna Bessenyeivel, haladó nyugati eszmék ösztönzésére, de jórészt a magyar társadalom hazai, időszerű kérdéseiből, antagonizmusaiából, fejlődési irányának szükségleteiből táplálkozva — nem pedig mesterségesen átültetett és egyre sorvadozó idegen növény gyanánt a hazai társadalmi helyzetből jórészt elvonatkozva, a negyvenes évek hegeliánusaival és a század második felének eklektikusaival. Kazinczy messze előrevitte a nyelvi út kerülőjén a polgárosodás harci lobogóját, de azon az áron, hogy ideológiai fejlődésben szinte évszázados hátrányba jutottunk, ami bizonyosan nem maradt hatás nélkül a magyar forradalmi törekvésekre és mozgalmakra sem. S a két út itt válik el egymástól: amikor Kazinczy régebbi művei átciszolgatására szólítja fel Bessenyeit, s a Tarnai-ménésben sem lát más, mint »voltaire-i románkat« — s kérdi: minek akarja Bessenyei »kefelni a bolondokat.« Kazinczyt magát végsőfokon nem lehet ideológiái közömbösséggel vádolni — bár nem tudni, éppen a kiszabadulás utáni években nem lepte-e meg egyidőre valami efféle, amelyből aztán a tizes évek tájára tért volna csak megint magához, — magát a közvetlen ideológiai harcot azonban nemcsak célravezetőnek nem érezte, hanem mintha az érzéke és

fogékonysága is csökkent volna az ilyen harc iránt.

Szóval: Gálos művének egyik fő fogyatékos-sága, hogy nem ábrázolja Bessenyei működését a maga történetiségében, s nem fűzi össze azokat az irodalmi-kulturális fonalakat, amelyek benne futnak össze és belőle indulnak továbbra ki. Mintha kissé le is kicsinyelné ezeket az összefüggéseket. Ezt alább még-egyszer szóváteszem, most folytatom azok-nak a pontoknak ismertetését, amelyekben Gálos kutatásai ténybelileg újat hoztak vagy eddigi tudomásunkat módosították. E tekintetben akadnak kisebb jelentőségű ada-tai is, mint pl. annak a tisztázása, hogy Bessenyei az 1769. esztendő mely hónapjában járt Olaszországban, s mi is volt az a nagy rajongással említett »Veneri« nevű hely. Gálos ennek kiderítése érdekében még külön levelezésbe is bocsátkozott.

Sok eredménnyel járnak Gálosnak a művek kronológiájával kapcsolatos kutatásai és következtetései. A korszakkezdő mű méltán és valóban az »Ágis«, amely mintegy az első jelet adja meg a nyomtatott, a felsőbb kultúrához tartozó irodalmunkban a feuda-lizmus elleni harcra. Toldy Ferenc óta tudja irodalmi kutatásunk, hogy a Hunyadi László még az Ágis előtt készült, ahhoz azonban irodalomtörténetírásunk, éppen tetszetős volta miatt ragaszkodott, hogy nyomtatásban elsőnek mégis a korszakkezdő munka, az Ágis jelent meg Bessenyei valamennyi műve közül. Gálos mutatja ki — a különböző művek ajánlásai s néhány levélbeli adat alapján, — hogy Bessenyei első nyomtatás-ban megjelent műve a Hunyadi László, szintén 1772-ben, de az év végén kinyomta-tott Ágist még az Eszterházi vigasságok és Az embernek próbája is megelőzte a nyomita-tásban, kéziratban pedig előbb készen volt a Buda tragédiája is. Belső érv is támogatja ezt a sorrendet: az Ágis motívumai több esetben csak ismétlései a Buda tragédiája főbb drámai mozzanatainak. (Az ezzel kapcsolatos filológiai kérdést 1. Gálosnál 93. l.)

Magával az Ágissal kapcsolatban évtizedes filológiai kérdés a közvetlen forrás kiléte. A világirodalom sok Ágisra közül sem a Gottsched-del, sem a Guérin de Bouscal-lal sem a közvetlenül Plutarchossal való pár-huzamosítás nem bizonyult megnyugtató megoldásnak. A közvetlen forrást maga Gálos sem kutatta, ellenben nézetem szerint sikerült eldöntenie, hogy az Ágis, legalábbis jelentékeny részében, francia eredetiből ké-szült fordítás. Bizonyítékai: Bessenyei saját nyilatkozata a »Holmi« 33. szakaszában, Jankovich Miklósnak egy már ismert, de kellőleg nem méltányolt adata (az Ágist »fordította Bessenyei, francia nyelvbe ruhá-zott munkából«), végül Elek Oszkár stílus-kutatása, amely igen sok gallicizmust talált

az Ágis nyelvében. Mivel azonban a Holmi-ban maga Bessenyei mondja, hogy »fordításon kívül« töltött be a szövegbe részleteket, nyugodtan föltehetjük, hogy ő maga bőví-tette ki eredetijét a magyar társadalmi ellentétekre célzó panaszokkal, lázadások-kal.

A legtöbb megoldásra váró probléma azzal a kézirattal kapcsolatban merült fel, amelyre Bruckner János hívta fel a figyelmet az Irodalomtörténet 1950. évfolyamában. Bruckner elemzései folytán itt egyszerre bukkan fel két súlyos filológiai kérdés: a szerzősége és a keletkezése idejéé — de éppen Bruckner fűzte ezekhez hozzá a Bessenyei értékelés egyik legalapvetőbb szem-pontját: a materializmusét is. Az ideológiai főkérdés (amelyre Bruckner igennel felel): eljutott-e Bessenyei a tiszta materialista monizmushoz, összeolvad azzal a filológiai problémával: mikor keletkezett Bessenyei-nek az a műve, amelynek Gálos az élen álló d'Holbach-ra emlékeztető részlet nyomán »A természet rendje« címet adta. Kétségtelen érdeme Gálosnak, hogy Bruckner elhamar-kodott föltevését helyesbítette és — vala-mennyi fejlődés fokát végigkísérve — vilá-gosságot derített Bessenyei metafizikai-vallási meggyőződésére. »A legalapvetőbb két eltérés Holbach és Bessenyei között Holbach tiszta materializmusa és Bessenyei rendület-len deizmusa.« Bessenyei soha nem tágít Isten és az általa alkotott természet dualiz-musától. Ez maga cáfolja a materialista monizmus feltevését, a teremtető Isten fogalma még a bebizonyíthatóan utolsó műben, Az értelemnek keresésé-ben is megtalálható. Csakhogy ezen túlmenően a probléma nem is itt csúcsosodott ki Bessenyei gondolkozá-sában, hanem az emberi lélek materialitása vagy immaterialitása körül, amint az ide-vonatkozó helyeket Gálos is összegyűjti. Ez az a kérdés, amely él és elevenen éget még a legutolsó eszmélkedésekben is. Gálos helyesen, bár csak futólag utal rá, hogy ezen a téren valóban van fejlődés Bessenyei felfogásában — s éppen ez a pont az, ahol már-már eléri a tiszta, következetes materia-lizmus álláspontját. Fiatalkorában még meg-tartotta a belenevelt pozitív vallásnak lényeges maradványaként a lélek halhatatlan-ságába vetett hitet, utolsó munkájában már ezt írja: »Ha kimégy a vallásból, a lélek örökkévalósága kimegy a fejedből«. De a végső, szilárd álláspont nyugalmát is körül-zsongják a megoldatlan (Bessenyei lélek-tani ismeretei és korának lélektani tudománya alapján megoldhatatlan) kérdések, az álom, a »lélek csudája« — az emlékezet.

Olyan fejlődés tehát nem igazolható Bessenyeiben, amely végül a teljes moniz-musig jutott volna el. De így nincs is szük-ség Bruckner erőltetett kronológiai föltevésé-re. Gálos helyesen látja meg, hogy »A természet

rendjé-nek nevezett mű múzeumi kézirata nem is minden részletében Bessenyei műve, ami pedig az övé, az az utolsó bécsi éveibe, közelebből 1778-ba illeszkedik bele, s jellege szerint is, tartalma szerint is a nyomtatásban megjelent Holmi egyik előkészítő változata gyanánt fogható fel. Első, nagyobb része szorosan összefügg az ú. n. kéziratos Holmival, egyes fejezetei változatlanul megtalálhatók benne, keletkezési ideje a »kéziratos« Holmi s a kiadásra került, nyomtatott Holmi megjelenése közé tehető, s új, eddig ismeretlen anyaga — mintegy húsz rövid fejezet — csupa olyan részlet, amelynek kiadására Bessenyei a cenzura miatt nem számíthatott. Bessenyei fejlődésének fontos dokumentuma ez a mű, s a legsúlyosabb világnézeti kérdésekkel való eleven küzdelemből jött létre, saját szavai szerint »Én e kis munkát csak azon okból írtam, hogy a múlt éjjel július 10. napjára virradva nem alhattam, az emberi nemzet viselt dolgai homlokom alatt esztrengőre hajtottam... A dolgok sokaságának tengere a megfontolt titkot is előmbre vetette: gondolkozásba estem, teológussá lettem négy félnapig...« A mű első rézében isten, világ, a matéria, test és lélek kérdéssel néz először szembe — a megoldás már itt olyasféle, amilyent Az értelem keresésében látunk — ez mintegy rendszeresebb átgondolása azoknak a kérdéseknek, melyekre a kiadott részben csak utalhatott; második részében, amely szinte önálló, kerek munka, a nemrég befejezett Tolerancia folytatásaként a pápasággal és a dogmatikus vallásokkal számol le.

Az említett munkák után évtizedekig nem nyúl újra világnézeti kérdésekhez, jele ez annak, hogy most kiirt magából mindent, ami problémavoltával kínoztta, viszonylagos nyugalomig jutott el, ezekben a művekben mintegy lezárta világnézeti lázadásának első szakaszát, s szinte egyidejűleg új feladatkör: a magyar nyelv és kultúra fejlesztésének konkrét feladatai felé fordul. — Az már persze Gálos szintetikus szempontjainak hiányosságára utal, hogy nem válaszol kielégítően arra a kérdésre; mi ébreszti fel újra, Bessenyei utolsó korszakában, ezeket a megoldottnak látszó kérdéseket, mi ösztönzi Bessenyeit arra, hogy az erkölcs, a társadalom, az állam, a metafizika fő kérdéseinek újból egész munkákat szenteljen, főként egy olyan korszakban, amikor esetleges közönségében az ilyen eszmék iránt még kevesebb fogékonyságot várhatott?

A 90–92-es évek nemzeti mozgalmaira való utalás helyes, de önmagában nem kielégítő, gondolhatnánk a Martinovics-mozgalomra s az ezt megelőző kiélesedett ideológiai harcra.

Röviden említsük még meg Gálos további adatfeltáró és adat-tisztázó munkájának főbb szakkatait: Bessenyei protestáns

ügyvivői szerepének, bukásának és áttérésének — néhány új részletvonáson kívül — megkapjuk a mozgalmas hátterét is a Magyar reformátusság két szárnyának Mária Terézia kulturális intézkedései nyomán kiélesedett belső harcaiban — s két vezető református főúrnak: Beleznai Miklósnak és Teleki Józsefnek párt-, személyi, és bizonyos fokig az országos haladást érintő ellentétében. — A bihari »remeteségre« Gálos rajza nyomán a köztudattal szemben derűs fény is jut: »nem látom kedvetlen, mogorva vagy savanyú embernek. Inkább úgy nézem frásaiból, hogy kedélyét, humorát továbbra is megőrizte«; — akadtak a megyében barátai, s a megyeüléseken át valamelyes részt is vett a megye életében. Gálos alapos fölvetése szerint atyjafiaival való együttműködését családi bonyodalmak is zavarták, apjának — öregségére — második házassága, s az ifiasszony »csúfos, rendetlen és gyalázatos erkölcsi« Bercelről, Gálos adatai szerint, nem mindjárt Pusztakovácsiba, hanem Feketetóra vonult vissza, saját birtokrádjára, s onnan egy-két év múlva telepedett át Kovácsiba. A szokott alaposággal vizsgálja Gálos az itt keletkezett nagy művek időrendjét, így pl. a félbehagyott »A méltóság keserve« és A természet világa viszonyát.

Gálos filológiai teljesítményének eddigi ismertetéséből nyilvánvaló, hogy művében lényegesen többre törekedett, mint pozitívista aprómunkára: meg akarta rajzolni Bessenyei portréját, fejlődését, s beállítani egyéniségét és életművét a kor társadalmi-politikai mozgalmába. A helyzet — részben saját kutatómunkája nyomán — erre a nagy Bessenyei-szintézisre kétségtelenül megérett már. Azonban jogosan vetődik fel a kérdés: megoldotta-e feladatának ezt a részét is Gálos? Kirajzolódik-e művéből az a Bessenyei, aki új korszakot kezdett irodalmunkban, aki ott él irodalmi és kulturális fejlődésünk eleven áramában? Már a filológiai munka fentebbi ismertetése is meggyőzhetett bennünket arról, hogy itt kell keresnünk Gálos munkájának tulajdonképpeni fogyatékos-ságát. Könyve olyan, mint egy nagy festmény szénvázlata. A szín, a plasztika, az egységbe fogó megjelenítés még hiányzik belőle. Bessenyeivel kapcsolatban nem csak hézag-talan, filológiai pontosságú életrajzot vártunk, hanem alakjának olyan marxista szellemű újraértékelését, a hozzáfűződő kapcsolatoknak olyan feltárását, aminek eddig csak egyetemi jegyzetekben és középiskolai tankönyvekben történt több-kevesebb sikerrel kísérlet. Ezt az újraértékelést előkészíti Gálos könyve, meg is kíséri itt-ott, de a megoldásig semmiképpen sem jutott el. Amikor a művekkel foglalkozik, Gálosnak megvan a maga ismertető technikája: hozzátapadva a művek Bessenyei-féle tago-

lásához, részről-részre; lépésről-lépésre halad az ismertetésben, de a hangsúlyt nem tudja jól megválogatni: nivellál, egymás mellé fűz, nem emeli ki a lényeges motívumokat és nem ad mélyebb háttérrel mögéjük. Innen van aztán, hogy lapjain minden megvan, amiről Bessenyeivel kapcsolatban szólni kell, még-hozzá eleven, fordulatossá, színészre törekvő, olykor szinte belletrisztikus előadásban — és a kép szintetikus egysége, a történelmi és irodalmi folyamatok valódi megelevenítése és jelentőségük kiemelése — a plasztika, a mélységdimenzió mégis hiányzik. Érezzük ezt mindkét téren, ahol Bessenyei korszakos jelentőségű áttörést hajtott végre: az irodalmi program és a világnézeti-eszmék terén egyaránt.

Kezdjük azzal hogy a könyv tartalmilag sokat elmond Bessenyei irodalmi és kulturális programjáról, de magának a programnak az elemzése nem kielégítő. A »Magyarsággal kapcsolatban utal Gálos futólag a nyelv-művelés fontosságára és Bessenyei latinellenességére, de az itt és a »Jámbor szándék«-ban olvasható nyilatkozatokat nem kapcsolja össze Bessenyeinek más, a nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseivel és szempontjaival, aminők pl. A filozófus-ban is lényeges helyet foglalnak el. Kétségtelen, hogy Bessenyei nyelvi riadója a latin ellen szól elsősorban. Helyesen utal ezzel kapcsolatban Gálos a latin nyelvre, mint az osztálynyomás eszköze a magyar feudális társadalomban, szól a felvilágosodás »utilitarizmusáról« is, amely a nyelvet a hasznos tudományok szolgálatára akarja kiművelni. Kiderül ebből hogy Bessenyei nyelvi programja valójában kulturális program. De Gálos nem értékeli ennek a programnak a társadalmi hatóságát: alig említi Bessenyei szavait a »minden rendű«, »legeggyűbbi rendű és sorsú« lakosokról, akikre a tudományok, hasznának ki kell terjednie. Pedig ezek az akkor rendkívüli szavak mutatják Bessenyei ösztönös belátását, hogy az egységes, új magyar irodalmat és kultúrát csak széles társadalmi bázison lehet megteremteni. Bessenyei a nyelvi program révén kényszerül szélesebb társadalmi keretekben gondolkodni. A nyelvi program végrehajtása magávalhozná a feudális osztálykeretek első igazi meglazítását. Többet sejt és többet mond itt Bessenyei, mint amennyire valóságos társadalmi-politikai eszméiben és célkitűzéseiben eljuthatott. Gondoljunk a jobbagsággal kapcsolatos későbbi állásfoglalásaira, a Tarimenes jobbgyűvédő, de felszabadítást nem is emlegető törvényeire s arra a többször kifejtett meggyőződésére, hogy a nép alkalmatlan a hatalom hordozására. De az új nemzet-fogalom, amelyet igazán kirajzolni csak Vörösmarty-Petőfi nemzedéke tudott, ebben a kultúrprogramban már kezd derengeni. Az elgondolás

semmiképpen sem felel meg a feudális fogalmaknak.

Nem értékeli Gálos eléggé a Magyarságnak a magyarul beszélő parasztokra és parasztasszonyokra vonatkozó mondatait sem. Így szól róluk: »Nyelvünk nem halhat ki, míg a magyar parasztasszonyok magyarul beszélnek, míg az urak jobbágyaikkal csak magyarul tudnak beszélni.« Nem erről van itt szó, hanem arról, hogy magyarul kell tudományt üznünk, végső fokon azért, mert a parasztok és parasztasszonyok magyarul beszélnek. Miért nem békül meg Bessenyei a többnyelvűséggel, miért követel nyelvi egységesítést, annyira, hogy még a tájsházásoknak, a provincializmusnak is ellene van? Hamis és felületes Gálosnak az a védekezése, hogy Bessenyei A filozófusban »a komikum kedvéért« gyűjti össze a tisztai halászat műszavait. Nem, ez beletartozik Bessenyeinek a nyelvi provincializmus elleni küzdelmébe, amelynek egyéb megnyilvánulásai megtalálhatók a Holmi irodalmi bírálatában s a »Jámbor szándék« akadémiatervezetében. Az persze igenis jellemző, hogy a tájnyelv Bessenyei kezében a komikum eszközévé válik. Mindennek mélyebb értelmét pedig a polgári nemzet-fogalom s vele kapcsolatban a kultúra nemzeti jellegének felismerése adja meg — szemben a feudalizmus kultúrájának kozmopolitizmusával s táji és osztály-partikularizmusával. Gálos általában nem veszi figyelembe Bessenyeinek azokat a célzásait, amelyekből a magyar kultúra társadalmi bázisának kiszélesítése olvasható ki: a »debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék«, mint az új irodalom olvasói, nyelvtan és szótár sürgetése a megalakítandó akadémiától, megint a nyelvi egységesítésnek, a nemzeti nyelv megteremtésének szolgálatában.

Nem emeli ki Gálos eléggé Bessenyei irodalmi és kulturális programjának néhány döntően korszerű vonását sem. Ezen a téren pedig már használható szempontokat adott polgári irodalomtörténetírásunk is, mint pl. Sándor István könyve: Író és társadalom.

Bessenyei gyökeresen szakítani akar a magyar feudális uralkodóosztály irodalom-szemléletének mindkét változatával: a jogászival és az egyházzal. Erre vonatkozó utalásai többször felbukkanak, épp A filozófusban, a röpiratokban, a Magyar Néztoldalakában, még a Tarimenes ismert jegyzetében is, ahol némi ironiával fejti ki, hogy Mária Teréziát (Artenist) nem beszél-tetheti az őstementum nyelven. Ehhez az elutasításhoz azonban a fejlődés akkori szakaszán csatlakozik a feudális kor magyar-nyelvű, féligmeddig plebejus irodalmának elutasítása is. Az idevágó nyilatkozatokat Gálos is említi, csak mélyebb háttérrel nem ad mögéjük. Már A filozófus is több csak végjétéknél, egyuttal kulturális program is,

a szereplők kultúrájuk foka szerint árnyalód-
nak, s azt a magyarnyelvű irodalmat,
amelyet a megelőző korból ismert, Bessenyei
teljes egészében Lidásznak, Parménio inasának
hatáskörébe utalja át. Az itt nyilvánított
vélemény tér vissza rendszeresebb kifejtésben
A magyar néző már említett »Jegyzés«-ében,
Illosvai, a Nyúl éneke, Árgirus, Karikliá,
főként Markalf jelenti itt is a régebbi magyar
irodalmat. Nem tudni, nem Bessenyei szavai
visszhangzanak-e másfél évtized múlva
Tempefőben és Csikorgóban? Gálos ebben
a »heverés«-éveinek emlékét látja. Ez igaz
lehet, mégis van Bessenyei állásfoglalásában
az emlékeken túl valami elvszerűség is,
valami mélyről fakadó szembefordulás
a fennálló magyar kultúrával. Ennek Bessenyei
csak két változatát ismeri: a parlagi magyar-
nyelvű ponyvát — és a jórészt latinnyelvű,
hivatalosan elismert jogászai és moralizáló-
vallásos irodalmat. Ezekkel gyökeresen
szakít, egyetemlegesen elutasítja mindkettőt.
Ez annyit is jelent, hogy határozottan és
tudatosan elszakad a plebejus vonaltól.
Ez az időleges elszakadás akkor szükséges
lépés volt a polgári nemzeti irodalom felé,
s indokolt volt azért is, mert az alsóbb
kultúrában akkor még szételemezhetetlenül
olvad össze a népi és a parlagi-feudális
jelleg. De tudjuk, hova vezet ez az elszakadás:
a szakadék a népi és felsőbb nyelv és
kultúra között egyre növekszik, súlyos
fejlődési zavarokkal fenyeget, s a népi
vonalhoz való visszatérést még súlyos
harcokat kell majd vívni.

Bessenyei tehát döntő csapást mér a
fennálló irodalmi-kulturális felépítményre,
s bár természetesen azt egy csapásra nem
rombolhatta le, művei egyrészével megalkotta
az új, leendő felépítmény elemeit is. Alkotott
is — túl a programmon. Több művében
bukkanunk olyasfajta megjegyzésre: »pró-
bára« írta a magyarságban. Ez azt a látszatot
kelti, mintha Bessenyei a Kazinczy második
korszakának célkitűzését előlegezné. Valóban
van egy időszak Bessenyei pályáján (talán
egész bécsi korszaka), amikor túlnyomórészt
fordítások és szabad átdolgozások révén
képzeli el irodalmunk fejlődését. De a maga-
alkotta művek már akkor is túlnőnek a
puszta nyelvi-műfaji érdeken. Érthető ez
abból, hogy a nyelvi-kulturális reformgondola-
tokkal szinte párhuzamosan végrehajt Bes-
senyei egy második, most már valóban forra-
dalmi jellegű áltörést akkor, amikor szakít
a feudális kor vallásos-idealista világnézetével,
s a francia és angol felvilágosodás haladó
eszméit felhasználva, hosszú, szívós harcban új
világnézetet, új eszme-rendszert akar építeni
és propagálni. Eckhardt Sándorral szemben,
aki azt állítja előtérbe, hogy Bessenyei
a nagy világnézeti kérdéseket nem tudja
megoldani, hangsúlyoznunk kell, hogy Bes-
senyei a végső »a világ így megyen«-ellenére

is tudott kérdéseket megoldani, s adott is
új, a maga korában haladó világnézetet.
S ennek értékét növeli az, hogy nem külföldi
eszmék mechanikus átvételéből alakult ki.
Bessenyei itt is jórészt a konkrét magyar
helyzetből indul ki, egy adott társadalomnak
akar — bűnével, erényeivel — mélyére
látni, a francia forradalom időszakában oly
időszerű központi állásforma kérdését akarja
tisztázni, s a magyar protestánsokat fojtogató
vallási fanatizmussal akar leszámolni. Az
új világnézetet elsősorban magának akarja
építeni, mint láttuk, maga győtrődik a
problémákkal. De Gálos művének egyik
meglepése éppen annak igazolása, hogy
Bessenyei a bihari »magány«-rendszerző
műveiben is közönségre, nyilvánosságra szá-
mított, s nemcsak ekkori közvetlen, szemle-
letes stílusán érzik meg, hanem maga is
kimondja egyszer, hogy »falusi nemeseeknek,
gyengéknek, olvasatlanoknak« ír. »Nem tanult
embereknek, hanem együgyű olvasóknak,
falusi nemestársaimnak írom« — mondja
a Rómának viselt dolgai-hoz írt magyaráza-
tairól. Gálos helyesen mutat rá: milyen
fejlődés ez Bessenyei stílusában és írói
magatartásában ifjúkori műveivel képest:
»egy-egy megjegyzéssel... egészen közelibe,
pajtáskodóan cnyelgő társaságába jut az
olvasónak. Élete végén írott munkáira
ez a hang jellemző. Az ifjúkoriakban elmél-
kedett, okoskodott, most ilyen közvetlen
hangon, de mindig tanít«. Persze tragikus
árnyat vet a dologra az, hogy mindez a
propagáló, oktató szándék az asztalfiókban
marad. Pedig világnézeti, filozófiai szem-
pontból forradalmibb lapokat akkoriban
csak a Martinovics-mozgalom vezetői irtak le.

Bessenyei haladó eszméiből Gálos volta-
képpen csak antiklerikalizmusát méltatja,
behatóbban. Pedig — a materializmus már
érintett kérdésén kívül — bővebb elemzést
érdemelt volna Bessenyei történetfelfogása.
Radikális újságát kellőképp bemutathatta
volna, ha utal arra a magyar műtszemléletre,
amelyet az előző kor jezsuita költészete
kifejlesztett, s amelynek középpontjában a
hit védelme és terjesztése s a magyar királyok
szentsége és kgyessége állott. Bessenyei
valóban nagy rombolást hajtott végre a
magyar barokk hőskultuszán, s Nagy Lajoson
és a Hunyadiakon kívül másnak nem igen
kegyelmez meg a magyar multból. Nem
érdektelen egybevetés azt meggondolni:
Bessenyei legjelentősebb történelmi-társa-
dalmi műveit azokban az években írja,
amikor Berzsenyi első ódái, majd Kisfaludy
Boldog szerelme és első regái keletkeznek.
Persze utalni kell arra, hogy a ledöntött
bálványok helyébe nem tudott új, termékeny
felfogást iktatni. Zsarnok- és hódításellenes-
sége lépten-nyomon kiütközik, de a történe-
lemben szinte élete végéig csak értelmetlen
harcot, »dühösködést«, »fényes tolvajok«-at,

az egyéni bűnök, érdekek, szenvedélyek tombolását látja. Az a korszaka ez az európai fejlődésnek, amikor a természetről és társadalomról vallott középkori felfogás már a végét járja, de az új, termékeny felfogás felé még az első lépés: az osztályharc eszméjének kidolgozása sem történt meg. Mindenesetre érdeme Bessenyeinek, hogy egy ponton felismeri az osztályérdekek játékát: a papság és a klerikálizmus kérdésében.

Gálos szépen emeli ki a késői művekben, különösen A természet világában felhalmozott aktuális társadalomrajzot (ezt eddig nem vették figyelembe, l. pl. A természet világa nemesi típusait), de pl. nem tárgyalja összefüggően, milyen nagy harcot vív Bessenyei az etika alapkérdésével: jó és rossz eredetével. A bihari remete ismertetéséből éppen ez a központi gondolat emelkedik ki: hogy próbálja ösztön (érzés) és értelem helyes, vagy helytelen összeműködésével ezt a kérdést megoldani. Ez a biológiai-lélektani megoldás is erősen pozitívnak értékelhető a maga korában, az etikából a transzcendens mozzanatok következetes kiírtásával. — E ponthoz tegyük még hozzá, hogy a bihari korszakban létrejött nagy művek elemzését érezzük Gálos tollából a legfogyatékosabbnak.

Szerény ismertetésemben igyekeztem Gálos Rezső könyvének mind értékeit, mind hiányosságait megvilágítani. Újból, elismételni nem akarom őket, csak szeretném nyomatékosan kiemelni, hogy a könyv megjelenése így is nagy nyeresége irodalomtörténetírásunknak. Ami benne érték, az Gálos filológiai érzékének, kutató szenvedélyének és éleslátásának érdeme, — ami hiány, azt a további munkálatok remélhetőleg pótolni fogják. Hozzá kell azonban fűznöm, hogy tudományos életünk a leg-tökéletesebb Bessenyei-életrajzot sem fogadhatja megnyugvással mindaddig, amíg nemcsak hogy Bessenyei összes műveinek kritikai kiadása nincsen, hanem olyan művei is akadnak, amelyek mindmáig nem láthatnak nyomdafestéket. Hogy pl. a sokat emlegetett Tolerancia, vagy A természet rendje vagy Az értelemnek keresése száz évnél tovább kéziratban maradt, az szinte tisztára politika volt — miért nem érvényesül már napjainkban teljesen az ellenkező politika, amely ezeket az írásokat és Bessenyei egész életművét, haladó hagyományainknak ezt a páratlanul gazdag fejezetét, beiktatja mai politikai és kulturális harcunk fegyvertárába?

Barta János

KAFFKA MARGIT SZÍNEK ÉS ÉVEK

Bodnár György tanulmányával. — Szépirodalmi Könyvkiadó 1951.

Új kiadásban jelent meg Kaffka Margit értékes regénye a Színek és évek. A regény elé Bodnár György írt előszót. A kiadás újabb bizonyossága annak, hogy népi demokráciánk kultúrpolitikája főleleveníti és a dolgozók közkincsévé teszi mindazt, ami az elmúlt korok irodalmában valóban értékes. Ez a regény fontos helyet foglal el a magyar kritikai realista elbeszélő irodalomban.

Bodnár György előszava helyesen értékeli Kaffka Margit életét és művészetét. Rámutat arra a társadalmi helyzetre, amely lehetővé tette az írónőnek a művésszé válást. Kaffka Margit elszegényedett polgárosuló dzsentri-család tagja volt. Életútjának állomásai a dzsentritől, való elszakadásnak, a vele való szembefordulásnak egyre határozottabb jelzőkövei. Felmagasodik egészen a polgári demokratikus forradalomig. Az Állomások című regényében és a Bodnár György által idézett levelében világossá válik, hogy 1912 után és főként a háború éveit alatt Kaffka meglátja voltszövetségeseinek, a polgári radikálisoknak ingadozását, oportunizmusát, és a szocializmus mellett tesz hitet.

»Jászival keveset találkozunk; nem is vagyunk egy hiten, én szocialista vagyok, ő polgári radikális, amit fából vaskarikának tartok...«

A munkásosztállyal való szolidaritás megszilárdulását megakadályozta korán bekövetkezett halála. Az előző helyesen értékeli ennek a jellegzetes és egyre fejlődő életpályának egyes mozzanatait és helyesen állapítja meg az életmű egységében a Színek és évek szerepének jelentőségét. Ez a regény jelenti Kaffka művészi útjának csúcását. Itt már teljes élességében kibontakozik kritikája, amely egyben önkritika, a multtal való leszámolás is. Nem véletlen az, hogy közelebbi *szülőházának* és *anyja életének* sok jellegzetes vonását öleli fel a regény.

»Vidékből, családból, előítéletekből, kapcsolatokból, robotos munkából, anyagi nyűgökből, az önmagammal való súlyos konfliktusokból — egy állandó folytonos kimenés az életem, s ezen a kivándorló úton tán csak fényképfelvételek az írásaim — írja önmagáról.

A dzsentri világ élményeken alapuló teljes ismerete és ugyanakkor a vele való gyökeres szembenállás megteremtí a kritika hitelességét és magyarázza annak sajátosságait is.

Az első helyesen állapítja meg azt, hogy a Színek és évek *nem az örök nő problémáit ábrázolja, hanem a nő társadalomban elfoglalt helyének föltárásán keresztül az egész akkori társadalomról rajzol hiteles képet.* Pórtelky Magda alakja mögött ott sereglük a pusztuló dzsentri réteg minden jellegzetes figurája és Pórtelky Magda asszonyi sorsa is éles kritikája annak a társadalomnak, amely a nőt csak arra tanítja, hogy minél előnyösebb házasságot kössön, amely lehetetlenné teszi neki, hogy méltóképpen kivegye részét a dolgozó emberiség munkás életéből. Joggal állapítja meg Bodnár György; »Egy dzsentri nő, sőt egy dzsentri nő fokozatos elzüllésével mutatja be az egész társadalom bomlását és ezáltal érzelkelhetővé teszi a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit.«

A fiatal Pórtelky Magdával a társadalom egy központi gondolatot mondhat el:

»... vittem-e előre ma a dolgomat, közelebb jutottam-e a köteles célhoz; férjhez, jól menni férjhez!«

Első férjének elvesztése után sem választja és nem is választhatja ez a dzsentri asszony a dolgos élet útját. Budapesti kiruccanásakor is — a megváltozott körülményekben is — a régi módon él: asszonyiségével érvényesül. Visszatérve a fővárosból, Hiripen világossá válik, ahhoz, hogy postáskisasszony legyen, nem elég a mesterség megtanulása, egész lényéből ki kellene lépnie. Nagybátyja is csak a vélt szerető jogán nyújt neki szállást és menedéket. Végül második házassága világossá teszi, mint romlik meg a legeszményibb szerelmi kapcsolat is. »Magda kapcsolata második férjével — írja Bodnár György — rendkívüli szerelmi ügyként kezdődik, a házasságban azonban már semmi kapcsolat nincs közöttük, csupán két elődi passzivitásának tehetetlenségi nyomatéka tartja őket össze.« Arra is rámutat az előző, hogy Pórtelky Magda züllésének első férje halála után kettős mozgatója van: egyrészt a társadalmi rend által emelt akadálysorozat, másrészt a nő dzsentri-öntudata és tehetetlensége.

Az előző sok helyes szempont felvetése mellett egy sor kérdést csak felületesen érint, vagy egyáltalán meg sem említ. Nyilvánvaló, hogy ebben fontos szerepet játszott a terjedelmű megszabottsága is. Így az előző adós marad a regény konkrét, gazdag tematikai és szerkezeti elemzésével, csupán Pórtelky Magda alakjával foglalkozik részletesebben. Az egyes háttérben mozgó alakok kiemelésével még világosabbá válik a regény társadalmi mondanivalója, a dzsentrizüllés, hétköznapijainak feltartóztathatatlan sorozata. Ennek a pusztuló halálös életnek remek rajzát adja a főszereplő vázlatosan megjele-

nített két testvére, akik közül az egyik az örültekházában, a másik pedig állandó alkoholmámorban végzi életét. Ennek a züllésnek, mely az egész réteg jellegzetessége, drámai ábrázolása Pórtelky Csabának és az öreg Vodicskának összeütközése.

»Csabát, az öcsémet láttam akkor, ahogy dülöngve, részegen botorkált a többiek előtt, egyszer csak Vodicskáék elé került és harciasan próbálgatott megállni, szemükbe nézni.

Mit ok-okoskodnak maguk, mit-mit-mit bugriskod...

Az öreg némán kerülte ki. Akkor a fiú botlott egyet, a kerítésnek esett és belefogdzott. Feje lekonyult és száján utálatos büfögő hangokkal ömlött az undokság.

Ez látod — mondta akkor Vodicska a fiának — ez nálatok a rendje.«

Ennek a társadalmi rétegnek az elkerülhetetlen pusztulását célozza a fiatal Vodicska tragikus sorsa. A pusztulás elkerülhetetlenségének tényét húzza alá, hogy ez a »kivülről jött ember« is szükségszerűen ennek az életnek törvényei alá kerül és legfőképpen az különbözteti meg a többiektől, hogy a család parazita élet, az erkölcsi halál helyett a fizikai halált választja. A társadalmi körképnek két alakja van, amelyek erősen problematikusak; Telegdy és Groszi. Ezeknek a problémáikat az előző vagy megkerüli, vagy felmegoldást ad. Telegdyt, mint »különcöt« kiemeli a többi dzsentri közül és nem veszi észre, hogy Telegdy lényegében ugyanazt az életet éli, mint társai. Ő is nyúgnek érzi felesége leányát és csak fizetségért hajlandó magánál tartani, ő az, aki elherdálja a két fiú örökségét is. Csak szavakban különbözik a többiektől. Groszi alakjában nem látja meg Bodnár a tükrét annak, hogy Kaffkának köze van ehhez a társadalmi réteghez. Kaffka imponálónak szánta ezt az alakot és távol igyekszik tartani a különböző gyanús üzemektől. Imponálónak szánja az alakot akárcsak Babits Cenci néni a Halálfiában — és csak az ábrázolás kérhetetlen törvénye mutatja meg benne a hatalma teljében lévő dzsentri zsarnokságát.

»Magas jegenyetartású, szép alakját, mintha most is látnám. Egész ember volt ő; igazságos, osztó szeretetével, kérlelhetetlen, mértékes, okos akaratával — igazi monárka természete.

Az eddig idézett részben világosan érzni a szimpátiát, a vonzódást Grószhoz, aki nem a pusztuló világhoz tartozik és csak a következő részbe csúszik bele, az író eredeti szándékától eltérően, ennek az alaknak a kritikája, önös, csak a család érdekeivel törődő természete.

»Egy ideálja volt: a család emelése, és tudott ezért dolgozni, küzdeni, nyugodtan, felsőbbre, józanul egy életet át...«

Igy mutatkozik ebben az alakban — a kritikai realista alkotás lehetőségeként — az előző dzsentri nemzedék zsarnok volta, és ugyanakkor az író emlékeiből táplálkozó halvány szimpátiája a »monárka természetű« nagyasszony iránt.

Az előző írója csak szűken nyilatkozik azokról a szereplőkről, akik kívül állnak a dzsentriregeken. Ezek csak a regény periferiáján jelentkeznek, a lányok, az öreg Vodicska, a varrólány és a parasztok itt-ott felvillanó ábrázolásában. Ezek a világban egymástól nagyon is különböző emberek és típusok a regényben közös szerepet játszanak. Legjellegzetesebb vonásuk az, hogy nincsen közülük a dzsentrihez. Kaffka világosan látta, hogy a nő emberi élete és általában az ember szabad életének feltétele az elszakadás ettől az egyre inkább élődivé váló rétegtől. Ezt tartja a legdöntőbbnek, »a mi lesz aztán?« — kérdését ekkor még nem teszi fel. Az elszakadás szükségét negatív értelemben Vodicska Jenő példázza, akinek éppen azért kellett elpusztulnia, mert a dzsentri felé tartott, pozitívan pedig a regény végén vetődik fel.

»A lányaim rendben vannak. Marcsi kitűnő tanár Pesten a leánygimnáziumban; — Zsuzsi lányom patikusnak ment — Klári is végzett, egyelőre jó zongoraleckékből él de állás van ígérve neki egy pesti iskolánál. Marcsi azt hiszi, hogy szerelmes egy volt tanárjába, valami nagy művészbé. Baj is az! Ó ráér erre a fényűzésre, nem kell férjhez szaladnia a kenyérért. . . Hát így el vannak látva, jóideje nincsen már szükségük énám a gondjaimra, szeretetemre.«

Kaffka későbbi regényeiben — Mária évei, Állomások — fölveti, hogy a nő és ezen keresztül az egész társadalom problémája még nincsen megoldva, ha a dzsentritől elszakadva ugyan, de a polgári társadalmon belül marad meg. Ezen a fokon azonban már nem látja teljes biztonsággal sem a hibák forrását, sem pedig a kivezető utat. Innen adódik ezeknek a regényeknek viszonylagos művészi és szerkesztései gyengesége a Színek és Évekhez mérve.

A Színek és évek szerkezete is mesteri kézre mutat. Bodnár szerint Kaffka az ábrázolást remek örököstől oldja meg; magával a hőssel az öreg Pórtelky Magdával mondja el saját élete történetét. Az előző nem világít rá arra, hogy ez az emlékező, elsőszemélyes elbeszélés a remek ötleten túl, szükségszerű a téma helyes megragadására és egyben híven tükrözi az író helyzetét, világnézetét is. A társadalom munkájában részt nem vevő nőnek a középpontba való állítása — és rajta keresztül az egész társadalom ábrázolása — szükségessé tette, hogy a családi élet bensőséges érzelmeit és reflexióit ragadja meg az író. Az élet legintimebb vonatkozásában mutatja meg Kaffka a dzsentriélet kikerülhetetlen pusztulását. A megyei és országos

ügyekkel is csak annyiban ismerkedünk meg, amennyiben ez a család és a családban élő nő lelkében, agyában nyomot hagynak. Az ábrázolásnak ezt a sajátos és ritka módját teszi lehetővé az elsőszemélyes szerkesztés. De Kaffka arra is módot talál, hogy ezeket az első személyben elmondott érzelmeket és gondolatokat a kritika szűrő-szemüvegén keresztül állítsa elénk. Ezt a célt szolgálja az emlékezés. Az elbeszélő főhős visszanez a múltba és ha halványan is, de bírálja régi életét. Az író az emlékezés és az elbeszélés egybeforrásztásával belülről, de ugyanakkor mégis kívülről tudja ábrázolni a dzsentri életét. Mindjárt ezt a kettős hangot üti meg a regény bekezdő fejezete is.

»Mint valami idegen, tarka képeskönyvet, úgy forogtom, lapozgatom néha a multamat, s csak egyszer-egyszer jut eszembe, hiszen én voltam ez. Ilyenkor megállok és azt gondolom; jól van; ami volt megvolt, de én belőle újra semmit nem kezdenék.«

Ez a sajátos szerkesztési elv rengeteg pozitív vonást hord magában, de egyben hordozójává válik annak a törésnek is, melynek forrására Kaffka társadalmi helyzetével és egyes alakjaival kapcsolatban már rámutatunk. Az emlékezés-műfaj bizonyos önkényességet ad az eseményeknek és érzelmeknek, a valóságostól eltérő értékelést tesz lehetővé. Átüt néha a regény lapjain a halvány nosztalgia, az író együttregzése a múlt élettel. Az események éles kontúrjait tompító emlékezés nem egyszer az impresszionizmus felé taszítja a regényt. A nosztalgia csak tompítja, de nem nyomja el a Színek és évek kritikáját és egészében véve realista ábrázolását. Ellentmondásos módon éppen a szerkezetnek a sajátossága az, amely lehetővé teszi, hogy ezek az impresszionista elemek ne vessék szét a regény egészében véve realista koncepcióját. Az emlékezés, az első személy előtérbe állítása következtében ez az impresszionista felfogásmód is mint Pórtelky Magda személyes tulajdonsága jelenik meg és nem mint az író sajátja. Ez az oka annak, hogy a Színek és évek szerkezetileg egységesebb és magasabbrendű mint a későbbi regények.

Bodnár György előszavában nem mutat rá arra a politikai és irodalmi légkörre, amelyben a regény megszületett. 1911—12 az érlelődő forradalom időszaka. A korszak felkesedő hangulata teszi érthetővé ezt a dzsentri elősdivel szemben megszólaló erős kritikát. A regényben ott izzik a parazita világ hétköznapijai mögött a magyar parasztság elkeseredettsége, forradalomvárosa. Csak elvélve jelennek meg a parasztok, de mégis érezni nagy jelentőségüket.

»Zajlik a vidék, uraim, nagy dolgok lesznek itt . . . Hanem, ha ezek a népek megbolondulnak, vasvillára kapnak, mi lesz itt.«

És az égő Színyéren is találkozunk ezzel a hanggal:

»Odébb néhány paraszt állt egy csoportban a cédulaház oldalának támasztva fürtös gubába takart vaskos alakjukat, mely feketén egy tömegben mozgott a rőt félhomályban. Az egyik kar felnyúlt és ökölrel fenyegette a kastélyt.«

A forradalmi erő felismerése teszi lehetővé a bátor kritikát, a végső leszámolást a dzsentrivel.

A forradalmasodó Magyarország igézete mutatja már azt, hogy Kaffka Ady harcos-társaként küzd az irodalomban. Nem véletlen Ady elismerése az írónó iránt. Ady nagy szellemi és írói hatását világnézetére és írói magatartására regénystílusában is fellelhetjük. Ady lázas, lüktető, szaggatott és fölrázó prózájának nyoma gyakran bukkan fel.

Az előszó azzal is adós marad, hogy megjelölje Kaffka helyét a magyar irodalmi történetében. Pedig a Színek és évek fontos láncszeme a magyar kritikai realista regényirodalomnak. Beletartozik abba a sorozatba, amely elsősorban a dzsentri világ megvilágításával és általában a feudális maradványok kritikájával harcol a szebb, boldogabb hazáért. A Noszty fiú esete a Tóth Marival még ennek a rétegnek áttörhetetlen, az élet szépségét megfőjtő uralmát ábrázolja. A Színek és évek a züllő parazita életet állítja elénk. Az Uri muri és a Kivilágos kivirradtig már a végső dekadenciát, a teljes hanyatlást idézi. Kaffka Margit méltó helyet foglal el Mikszáth és Móricz, nagy haladó regényíróink között.

László Imre

MÓRICZ ZSIGMOND: ÁRVERÉS A NÁDASON

Szerkesztette és bevezette: *Illés Endre*. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1951.

Móricz Zsigmond írói fejlődésének hiteles rajzát csak az tudja megalkotni, aki az író megjelent összes írását — regényeit, novelláit, cikkeit, tanulmányait stb. — szemmel tartja, értékeli. Ennek megvalósításától azonban még távol állunk. Móricz apróbb írásainak nagy része, de még regényei közül is némelyik, hozzáférhetetlen. *Ezért pótol ez a kötet is lényeges hiányt, hiszen — egészében jónak mondható válogatásban — az író 1932-től haláláig a különböző napilapokban megjelent — eddig önálló kötetben ki nem adott — novelláiból ad izeltőt.* Ezek az írások természetesen nemcsak az író fejlődését kutató tudományos dolgozók számára értékesek, hanem igen tanulságosak és élvezeteseek, egyre inkább olvasóvá váló dolgozó népünk számára is. Móricz Zsigmond éppen ebben az időszakban, élete végén — társadalombírálatban, kiutkeresésben, de a művészi megjelenítésben is — eléri fejlődése csúcspontját, s ami ezzel párhuzamos: írása saját korában hatalmas társadalmi funkciót töltött be — ugyanakkor minden időkre szóló művészi értéké is nőtt. Ezt mutatják e kötet legkiválóbb novellái is, melyek közül némelyik művészségben felér a Válogatott novellák legjobb darabjaival.

A válogatás ebből a szempontból jó. Móricz Zsigmond ebben az időszakban nagyon sok helyen, nagyon különböző színű és értékű novellát közölt. Ezekből a kétségkívül leginkább egyűvé tartozó és legérdekesebb anyagot, a Pesti Naplóban jelentettek

választotta ki a szerkesztő igen jó művész-érzéssel, így a kötetben a korszak legszebb novellái mind megtalálhatók és csak a leg gondosabb utánanézés hiányolhatja pár novella elmaradását. Majd a későbbiekben megokoljuk bővebben, most csak a cím szerint közöljük, mely novellák közlését tartottuk volna még elégedhetetlennek. Már a tárgykör szerinti vizsgálat alapján is hiányzik a művészi tárgyú novellák legszebb darabja: az »Életre ítélve« c. (Pesti Napló 1938. márc. 13.), mely az »öregedő« Móricz művészi problémáiról is meggyőző képet ad. Közölni lehetett volna még az Árvácska c. regény témájának első megfogalmazását, az »Árvácska« c. elbeszélést. (Pesti Napló 1939. okt. 29.) Mindkettő a 30-as évek végéről való — s így is hiányt pótolhat volna. Ugyanis a válogatás időrendi szempontból aránytalan. Harmincegy novellából csak öt 1935 utáni és a legutóbbi is csak 1938-ból való. Mi jellemzi Móricz novelláit 1938-tól 42-ig? Ha ezek az írások művészi hiányosságai miatt nem kerülhettek be a válogatott kötetbe — (bár itt a kutatás iránt némi kétségünk van — legalább az előszónak kellett volna ezekre az írásokra is kitérni. Ezt különben elégedhetetlennek tartottuk volna az egész kötet anyagára vonatkozóan is. Nagyon szép, túl pozitív az a kép, melyet e novellák az öregedő novelláiról Móriczról adnak. Világnézeti, társadalom-ábrázolási, de főleg művészi szempontból sok, kevésbé értékes darabbal is találko-

tunk a lapokban, ezek problémáira is szükséges lett volna az előszóban, vagy a jegyzetben utalni. A hiányzó novellák beiktatására még azonos keretben is lett volna lehetőség gondosabb válogatás mellett, hiszen több novella (az »Egyszer jóllakni«, — »Árverés a nádason«, — »Ha a kislány nem álmos«) — melyet a szerkesztő még kötetben meg nem jelentnek tüntetett fel — a Komor lóban már jóval előbb helyett kapott. (Ezt a hibát a kiadó lektorainak sem lett volna szabad elnézni.)

A kötet összeállításánál, a novellák rendszerezésénél a szerkesztő abból az elvből indult ki, hogy »az időrendi közlés kissé zilál és a megírás véletlenjét túlbecsülő kötetet eredményezett volna«, — ezért tárgykörök szerint (» — jegyzetek és jelenetek készül önéletrajzból, — a falusi szegénység világa, — a dzsentri és papi világ — a nagyvárosi szegények — a tisztviselő világ — történelmi novellák — «) rendezte az anyagot. Általánosítani ugyan még nem mernénk álláspontunkat, de jelen esetben semmi esetre sem tarthatjuk helyesnek a felvetett elvi szempotokat. A művek megjelenési sorrendje (különösen, amikor — mint most is — egy ilyen hosszabb korszakon tekintünk végig) nem »véletlen« jelenség. Ellenkezőleg a művek keletkezési sorrendben való olvasása, az időrendi szemlélet érteti meg velünk teljes gazdaságában az írói alkotásokat, mert ez juttat el bennünket az író témaváltoztatásának, szemléletmódja alakulásának, egész írói fejlődésének, kibontakozásának megértéséhez. Csak ez juttat el bennünket ahhoz, hogy az író egyéni élettörténetéből és a társadalmi körülmények konkrét alakulásából értsük meg a művek keletkezését s mondanivalóját. Nézetünk szerint ez a kötet is, — éppen a tárgyköri rendezés miatt — veszítette el belső, harmonikus egységét. Időrendileg pl. egy későbbi témakör került előre (életrajzi visszaemlékezések 1935-ből) melyet az előzőek nélkül teljes gazdaságban nem érthetünk meg, amely viszont nem járul hozzá a kötetben később következők hatásának elmélyítéséhez sem. Ugyanakkor későbbre kerültek azok a novellák, melyek az író erre az egész korszakra jellemző álláspontját, sőt új fejlődési korszakának megindulását is jelzik: *a gazdasági válsággal kapcsolatos írások*. Csak ezekből kiindulva lehet Móricz Zsigmond 1930-as évek kezdetétől élete végéig tartó korszakát megérteni és ez a szempont hiányzott a kötet összeállításánál, de teljes mértékben hiányzott az Illés Endre előszavából is.

Mit mutatott volna egy ilyen szempontú rendezés? Az 1932—35-ös évek novellái bő bizonyítékot nyújtanak arra, milyen közvetlenül érintette Móricz Zsigmondot a gazdasági válság. Adatokra támaszkodó, feltétlenül hiteles minden észrevétele. Való-

ságos krónikása lett a korszaknak. És a számadatok életté váltak a kezében, így tudott különös fényt deríteni a korszak, de az egész kapitalista társadalom végtelen embertelenségére. A munkanélküliség réme nála a legmélyebb emberi viszonyban, a megfogamzott gyermek átokká válásában nyer megrázó formát (»Az a félelmes harmadik«), a munkavállaló teljes kiszolgáltatottsága a pincér előzékeny, figyelmes, szolgálatrakész alakjának és a 40.000 pengős autóban pöffeszkedő Wilmánszky »méltóságos vezérigazgató úr« típusának szembeállításával válik különösen meggyőzővé, (»A pincér«) Az élethelehetőségek minimálisra süllyedése végsőkéig feszíti az osztályellentéteket, s forradalmasítja az elnyomott osztályokat, (»Egyszer jóllakni«), de az önérzet, becsület feláldozására kéri a kispolgári-paraszti rétegeket is (»A kutya«). E korszak politikai cikkei és riportjai még mélyebbről mutatják ezt az egész emberi válságot és arról is tájékoztatnak, miben látja Móricz Zsigmond — ilyen körülmények között — a saját írói feladatát. (Ezek bemutatása az előszóban megalapozta volna az író társadalombírálatára vonatkozó — egyébként helyes — mondanivalókat.) Az igazság keleten más, mint nyugaton. A tulajdon értékelése új elbírálás alá esik. A parlamentárizmus csődöt mondott.... a nagytőke épp olyan vergődő, mint a legkisebb egzisztencia. ».....« Egy kaotikus kavargás az egész emberiség élete, és ebben a kavargásban nincs sehol egyetlen fix pont sem. Hiába nézünk végig Európá államain vagy Amerikán sehol sincs többé nyugalom, mindenütt ugyanazt az eszmei felrázkódtatást és lelki kataklizmát lehet konstatálni. ».....« Minden család tele van a felszervelt gyermekek kétségbeesítő tagjaival. Az emberi önérzet megsemmisítése, ha éveken keresztül a szerény fizetésű apára kell támaszkodni... De legszomorúbb és rombolóbb érzés a fiatalságra, hogy tétlen emésztődésben azt kell éreznie, hogy reá ebben a világrendben nincs szükség... De még szörnyűbb a szegény ipari munkás helyzete, aki kénytelen fejlődése kezdetén lévő gyermekét áruba bocsátani, hogy annak parányi keresetéből tartsa el magát. Példa van számtalan s a példa fáj... Mekkora lelki nyomorúságot, milyen dantei kinszenvedést ró a lelkekre a mai élet... Kire számítson az emberiség ezeknek a szörnyű életeknek a kiigazításában?... A Kormány?... parlament?... társadalom?...»

Móricz felismeri, hogy »soha az emberiség történetében ilyen roppant felelősség nem volt a kimondott és leírt szón«... és, hogy »az új író s az új irodalom feladata többé nem az, hogy hasonlítson a szó az élethez, nem az, hogy a szellem virágaival szórakoztasson és gyönyörködtessen. Hanem az, hogy vállalja a keresést és a kijelentést. Vállalja

nem egy nemzet nevében, hanem az egész egy
nívón fetrengő, vergődő, lelki kétségben gyötrődő
emberiség nevében.» Csak innen, ezekből az
írásokból kiindulva érthetjük meg az író
magatartását, az egész ezután következő
fejlődését, így a korszak novelláit is.

Az író feladata — láttuk, milyen világosan
felismerte Móríc Zsigmond — már nem
csak az, hogy valóságosan ábrázolja az életet,
hanem, hogy vállalja az egész emberiség
számára a kiutkeresést. Éppen ez a vergődés,
szenvedés, *útkeresés* teszi annyira értékessé
és mélyen emberivé a 30-as évek közepén
írott novelláit is. Ebből a szempontból kell
megvizsgálnunk a kötet két legértékesebb
írását: az »Egyszer jóllakni« c. zsellér- és
a »Kiserdei angyalok« c. munkás-tárgyú
novellát. Mindkettő a reális művészi ábrá-
zolás egyszerű remeke. Eszmei mondanivaló
szempontjából messze fölülmúlja a többi
novellát, de a tartalom formába, emberi
jellemekbe, cselekvésbe való átömlése tekint-
etében is a legfölkétezebb alkotások nívó-
ján állnak. Az »Egyszer jóllakni« zsellér
Kis Jánosa pozitív alak, képviseli az objektív
helyzetből, a feszült társadalmi ellentétekből
az íróra rákényszerített útmutatást. Móríc
mindvégig egyszerűen jellemzett típusokat
és tipikus körülményeket tudott teremteni.
A napokig zsirtalan »főtt vizen« dolgozó
zsellérei, a parasztok életéről mit sem tudó,
csak az élet tejfelén élő, erkölcsstelen fiatal
grófja, a grófi életforma védelmére (nagy-
szerű szerkesztési készséggel) a cselekménybe
behozott csendőrök — olyan alapvető ellen-
tétet tárnak fel, amelyeknek csak egyetlen
megoldása lehet: a Kis János tettével,
magatartásával képviselt út: »Egy sovány
ember odaküszött Kis Jánoshoz: — Hallot-
tad? — Hallom — mondta Kis János tompán.

— Gavallér — mondta az ember.

— Gavallér?... gazember!... Miért?
— Azt akarja, hogy egész éccaka dolgoz-
junk...

— De minden tíz ember kap egy kövér
birkát, lehet belőle birkatokányt csinálni...
És egy mázsa lisztet ad... És mindent,
ami hozzá kell... Húsz kiló zsírt és húsz
kiló túrót... Lehet túrós galuskát
csinálni és öt hektó bort...

— Kevés — mondta Kis János...

— Hát mennyi kellene?

— Minden... Amilyen csak van a
grófnak, minden... A harmincezer hold
földje, meg kastélya, a tanyái, a csordái,
ménesei, disznófalkái,...

— Mind lenyelnéd?

— Le! Még ötlet is ráadásul! »...
Két csendőr ült mellé — mikor a gróf
táncra kérte Évát... Kis János hozzá-
fogott enni... Nem ment. Egy falatot
lenyelt... Kiköpte... Kiadta.

— Csendőr úr — lássa ez a baj...

A szegény ember nem bír enni. MÉR? Mer

szegény... A szegény csak mérget eszik...
Igaz?... Jóllakik a levessel, mire a húsrá
kerülne a sor, már neki vége... Azt már
más falja fel... Nincs az embernek két
gyomra, hogy mindent bevegjen.

Ebben a pillanatban a gróf megcsókolta
az asszonyt.

*Kis János mosolygott. Elfehéredett és
mosolygott. A keze rámeredt a késre és marko-
latig dőlte a csendőrbé »*

A megalkuvás kiméltetlen bírálata, e
grófi világ, egész államrendszerével együtt
való bátor felszámolása, és e grófi vagyon
nép kezére juttatása — ez a Kis János
iránymutatása! Ennél többet Móríc soha
nem tudott kimondani, s ezzel túl is ment
szubjektív világnézetén és csak az objektív
körülmények kényszerítették ki belőle ezt
a megoldásmutatást.

Az útkeresésben azonban Móríc tovább
ment ennél. Helyesen látja Illés Endre
előszavában, hogy a döntő kérdés: a munkás-
osztályhoz való viszony. De éppen ezt a
korszakot értékelve nem szabad ott meg-
állni, ahol ő megállt: t. i. annak megállapítá-
sánál, hogy »a magyar munkásság hiányzik
Móríc társadalmi térképéről és figuráinak
gazdaságából.« Éppen e korszak írásainak
tanúságaként továbbmehtünk ennél, és
*arra is próbálhatunk feleletet adni: milyennek
látta Móríc a munkást és miért éppen olyan-
nak? És ez Móríc egész értékelése szempont-
jából igen lényeges kérdés.*

Ennek megértésére vezet el bennünket
a »Kiserdei angyalok« c. novella. Főalakja
egy proletárlány, Gitka, egy Borsó-üzem
válogató munkása. Ő a megtestesítője a
novella eszmei mondanivalójának: *cselekvő*
(ennyivel több a »Hurcolkodás« tanításánál)
szolidaritás a proletárok között. Ezt az eszmei
mondanivalót a leány apjának, egy »kontár
kárpitosnak« a viselkedése és ideológiája
gyengíti. Egy ügyvédnek 120 pengős munkát
4-ért csinált meg, s mikor a leány udvarlója
megjegyezte, hogy »nem jól teszi, hogy
rontja az üzletet...« attól a gazembertől
el kellett volna venni legalább 30 pengőt
— az apa így válaszolt: »...ha én 30 pengőt
kérek, akkor nem csináltatja meg, mert
az ügyvédnek semmi keresete ma, csak ráfizet
a kliensekre. Hát gondoltam magamban,
nekem még kevesebb keresetem van, hadd
éljen ő is, meg én is... Úgy él az ember a
mai világban csak, ha egyik a másíknak nem
ellensége, hanem segít, ahol lehet. Ez az
opportunista ideológia a novellában harc
közben győz. Az az érdekes, hogy Móríc
látja a másik oldalt is. De milyennek?
Képviselője Jani, a Gitka udvarlója, egy
állás nélküli géplakatos munkás és soffőr.
Ő lázad, utálja a »jószágot«, gyilkolni is tudna
(mint a zsellér novella Kis Jánosa). Amikor
pl. az anya elmondta, hogy ő meg 80 fillérért
3 napig lúgozott, súrolt — a fiú így tört ki:

»Fel kell akasztani azt a gazembert « —
 »— Senkit sem kell felakasztani ... —
 mondta a kárpitos. Minek az a felakasztás.
 Ha felakasztják, akkor még 80 fillért sem
 fog adni! A Jani alakja azért érdekes a
 Móríc szmleletét kutató számára, mert
 még öbenne sem talált rá az öntudatos,
 forradalmi, jövőt képviselő, kommunista
 munkásra, csak az ösztönös lázadó: »De
 én még szegény ember se vagyok, csak egy
 csavargó koldus ... — Mit csináljak, Gitka,
 adjon tanácsot, maga okos lány. Én nem
 akarok rossz lenni, én nem akarok gazember
 lenni, se tolvaj, se család. Én dolgozni akarok
 és szorgalmas munkával akarom eltartani
 magát és gyermekeimet. De mit tegyek, ha
 nincs munka, vagy ha van, nem tudok hozzá-
 jutni. Sokszor úgy érzem, ha az utcán
 megyek és látom, hogy mindenkinek megvan
 ezen a Pesten a bundája és az elegáns cipője,
 hogy gáncsot vetek valamelyiknek a lába
 elé és megmejjesztem « Ebből a lázadó
 proletárból — az ábrázolt körülmények
 között — csak öngyilkosjelöltet tudott
 csinálni. »Csak abban bírom, hogy isten
 adott elég ész ahhoz, hogy végezni tudjak
 magammal.«

A zséllér Kis Jánosból miért tudott Móríc
 kiutat mutató pozitív alakot formálni —
 és miért lett bukott hős a lázadó proletár
 Jani? — ez itt a döntő eszmei és egyúttal
 művészi kérdés. Látta a lázadó proletár
 alakját, fontosnak is tartotta ábrázolni, de
 győztesnek a megalkuvó, kispolgári ideo-
 lógiájú apát és az elvi kérdésekben közömbös,
 de a másik proletáron ösztönös osztálytudat-
 ból segítő Gitkát tette. Miért? Csak egy
 felelet lehet: mert ezt látta uralkodó szemlé-
 letnek a munkásosztály soraiban. (Természe-
 tesen erősen kihangsúlyozódik, hogy ő,
 az írő látja ezt uralkodó szemléletnek —
 bár azt is meg kell állapítanunk, hogy
 volt rá objektív alapja is.) Ugyanerről a
 proletár szemléletről győz meg egy ugyan
 csak ebből a korszakból származó, József
 Attiláról szóló irodalmi cikke is. »a proletár
 elrontott emberi példány ... « »félbemaradt
 lény, akiből nem lett se paraszt, se gazda,
 se gondterhes kereskedő főnök ... (akiből
 nem lett) polgár ... « Ezt a proletár ideológiát
 a Szociáldemokrata Párt képviselte, és ezt
 Móríc is felismerte — mint sokkal később,
 1942-ben a Népszava-üggyel kapcsolatos
 egyik levele bizonyítja. Ez az opportunista
 munkásság zárkózott el a parasztság prob-
 lémái elől és Móríc ezekkel nem tudott
 azonosulni.

A Móríc proletáriátus felé irányuló kiút
 keresése, de ennek meg nem találása — hozta
 az írő nagy művészi megpróbáltatásait, válsá-
 gát. És erről ad nagyon megrázó képet az
 »Életem ítéle« c., e kötetben — sajnos —
 nem közölt novella. »Csak a fiatalnak lehet
 szabadon engedni magát, aki saját öröme

dolgozik. Neki ezt (t. i. a Péter képét D. M.)
 úgy kell megcsinálni, hogy a papok átve-
 gyék ... Hogy a színei édesekéek? Próbáljon
 ne az lenni. Elég, hogy megengedi magának,
 hogy a bonctani érték őszinte marad, ha
 még a színekben sem tesz engedményt,
 akkor nem veszik át ... Hiába a nagy mult!

Az időrendi szerkesztés problémáiból
 indultunk ki. Láttuk: a gazdasági válság
 időszakának ábrázolása hogy táglut kivezető
 út keresésé, sőt mutatásá. Innen érthetjük
 meg az írő további témaválasztásait is. Ott
 az emberi nyomorultság legteljesebb fokát
 képviselő »Árvácska« téma (a novella szintén
 hiányzik a kötetből —) Ott vannak a
 proletárlány sorsának ábrázolásai: a Csibe-
 íráskor. És nem véletlen, hogy éppen ebben
 a korszakban kezd hozzá saját élete, gyermek-
 kora ábrázolásához, hiszen ezek a novellák
 (később az »Életem regénye«) egyúttal a
 szegényparaszti nyomor elviselhetetlen,
 lázító képét adják. (Ld. pl. »Levélhordó« c.
 novellát.)

Szerintünk tehát ez a kötet és a bevezető
 előző Móríc utolsó korszakának sokkal
 mélyebb és átfogóbb képét kelthette volna
 fel az olvasóban, ha Illés Endre a szerkesztés
 alapszempontjának az időrendet tekintette
 volna és kiindulásul a társadalmi válság —
 Mórícznál kétségtelenül fordulatot hozó — bő
 bemutatásából és elemzéséből indult volna ki.

Utaljunk még röviden az előző pár lénye-
 ges problémájára. Illés Endre közvetlen,
 meglehangú, az írő életét és műveit alaposan
 ismerő előszava nagyon közel hozta az
 olvasóhoz az öregedő Móríc Zsigmondot.
 Megismertette vele az írő egyre nehezedő
 művészi és emberi problémáit. Erre kitűnő
 módszert alkalmazott: Móríc cikkeinek,
 riportjainak, közvetlen vallomásainak nagy-
 szerű anyagára építve beszélt az öregedő
 írő legnagyobb művészi vállalkozásairól.
 Sajnos, ebbe az egységbe a novellákat nem
 tudta bekapcsolni, így azok csak önállóan
 kerültek rövid bemutatásra. Lényegesebb
 hibája ennél az, hogy az írő művészi problé-
 máinak tárgyalásánál az »öregkort« nem
 iktatta be Móríc írói fejlődésrajzába. Nem
 emelte ki, hogy éppen az a korszak hozta
 meg fejlődése csúcát, mely a harmincas
 évek elején jelentkező nagy gazdasági
 válságra való reagálásaival kezdődött —
 (Illés — mint már előbb bemutattuk — arra
 sem helyezett elég súlyt, hogy Mórícot a
 gazdasági válság által felvetett problémák
 juttatták el a néppel való teljes azonosulás-
 hoz, így a politikai válaszúthoz is,) — és a
 Rózsa Sándor c. nagy koncepciójú regényében
 fejeződött be. A fejlődés csúcát jelentő
 Rózsa Sándor regényről szintén — egészen
 érthetetlen módon — hallgatott, amikor
 pedig még a Magvetőről is bőven beszélt.

Összefoglalva: az »Árverés a nádason« c.
 kötetéről azt kell elmondani, hogy tudományo-

san is lényeges hiányt pótol az azzal, hogy — bár bizonyos szempontból hibásnak tekinthető a szerkesztés és a válogatás — egészében azonban a 30-as évek eddig önálló kötetben ki nem adott novelláiból a legértékesebbeket tudta egy kötetbe összefoglalni.

Tudományos értékén túl azonban lényeges nevelő hatása van a kötetnek még ma is, mert saját korában népért küzdő politikai

cselekedet volt minden egyes darabjának megjelenése. Olyan politika, melyet Móricz is annak tartott és mi ma is annak tartunk : »En magamra és minden fróra nézve csak egyetlen formáját ismerem el a politizálásnak : a magamét! Ha valaki kiáll az emberek elé és elmondja, hogy élnek ott, ahol a hetedik krajcár hiányzik... az döntő politikai nyilatkozat.«
Durkó Mátys.

HELTAI GÁSPÁR: A RÉSZEGSÉGNEK ÉS TOBZÓDÁSNAK VESZEDELMESEK VOLTÁRÓL VALÓ DIALÓGUS

Sajtó alá rendezte : *Stoll Béla* Közoktatásügyi Kiadóvállalat 1951.

Első kiadásának — egy év híján — négy-száz éves évfordulóján jelent meg új s egyben első modern kiadásában Heltai Gáspár Dialógusa. Ezzel a könyvvel a régi magyar irodalomnak egyik becses alkotása került az olvasók s a tudományos kutatók kezébe. Egyben azonban adósság törlesztés is ez a kiadás a felvilágosodás előtti irodalmunknak kéziratban heverő vagy csak régi kiadásban megjelent értékeivel szemben.

Heltai Gáspár szásznak született s a század legjelentősebb magyar nyelvű prózaírójaként halt meg. Életműve megértése, kibontása izgalmas téma az irodalomtörténész számára. Önmagában felőleli a reformáció radikalizálódó, egyre balfélő tartó fejlődését. A lutheránus szászok plábanosa, Dávid Ferenczel együtt lesz a szakramentárius irányzat híve, majd a hatvanas évek végén antitrinitárius. Hogyan vált a század legjobb magyar nyelvű prózaírójává Heltai, aki — a Dialógus Ajánlásának vallomása szerint — csak 1536-ban kezdett el magyarul tanulni ? Erre a kérdésre Heltai társadalmi helyzete, nyomdászvállalkozó mivolta adja meg a választ. Ő ugyanis nemcsak, sőt nem elsősorban lelkipásztor volt, hanem nyomdász is. 1549-ben alapították meg Hoffgreff Györggyel együtt a kolozsvári nyomdát. Ez a nyomda — eltérően a század általános gyakorlatától — sem a feudális hatóságoktól, sem pedig a városi tanácstól nem függött : önálló üzleti vállalkozás volt. Heltai könyvkiadóként jött rá arra, hogy magyar nyelvű könyveket érdemesebb kiadni, mint német nyelvűeket. A szászok közvetlenül Németországból beszerezhetők a szükséges könyveket, az ezenkívül jelentkező igényeket pedig kielégítette Honterus brassói nyomdája. Heltai előtt tehát egyedül a magyar nyelvű felvevő piac maradt nyitva. Ez azonban önmagában még nem magyarázná meg Heltai magyar nyelvű íróvá válását. Tovább kell lépünk az előbbi nyomon. Heltai, mint nyomdász, egyre inkább elszakadt

saját osztályától, a szász patricius polgárságtól. Ez a réteg ekkor már a termelőerők konzerválására törekedett, azok fejlesztése helyett : az ipar fejlődését ekkor már amúgyis akadályozó céhek kapuit lezárták, tőkéjüket földbe fektették. Heltai nyomdájával nem ezt az utat akarta járni. Az ő meggazdagodását nem a szász nemzetiségi elzárkózás és ezzel a felvevő piac leszűkítése — ellenkezőleg — a belső piac kiszélesítése biztosította. Így került szoros kapcsolatba az ötvenes évek második felében a hasonló célokat valló kolozsvári magyar kézműves polgársággal és ezek között találta meg olvasóit is. A szász polgárságtól elszakadva, közel került a magyar kézműves polgársághoz : megismerte annak életét, kulturális szükségleteit. Nemcsak megismerte, de egyben meg is szerette a magyarságot : erre mutat a magyar nyelv iránti szeretete, valamint Magyar Krónikája, amellyel azt bizonyította, hogy a magyar multat is magáénak vallja.

Heltai végigjárta a reformáció különböző fejlődési állomásait : ez azonban nem azt jelenti, hogy az ő életútja azonos Dávid Ferencével. Az antitrinitarizmushoz csak több évi fontolgatás után csatlakozott, majd János Zsigmond halála után nyíltan nem állt ki hite mellett. Heltai vagyonszűkült polgár volt : az ő törekvése a rendezett állam megteremtésére irányult, amely megfékezi a feudális dúlókát-fosztókat, de egyben fékentartja a népi megmozdulásokat is. Ezért hangsúlyozza műveiben, hogy a fennálló rend isteni eredetű (tehát megdönthetetlen), a hatalmasokon az isten áll bosszút. (Nem a nép.) Világnézetének ezek a korlátai nem csökkentik szemünkben jelentőségét. Egész életműve : harc a feudalizmus ellen. Harcát nem elszigetelt polgári, hanem közös jobbágy-polgár platformról vívta. A haladó polgárok törekvései ebben a korban egybeestek a jobbágyok érdekeivel. Irodalmi művei : a Dialógus, a Fabulák, a Háló, a Magyar Krónika egy-egy állomását jelentik

küzdelmeinek. Amikor vallásos köntösű írásokban nem lehet vívni a harcot, világi szépprózát ír. A Fabulák a tizenhatodik századi magyar irodalomban jelentkező elvilágiasodás ragyogó eredményei, bizonyítékai. Heltai utolsó éveinek munkássága, a Magyar Krónika, széphistóriák és históriás énekek kiadása a haladás egyetlen járható útját jelentették. Egész életműve — ha osztálykorlátai miatt ellentmondásosan is — a polgárság mellett, annak törekvéseivel együtt a széles tömegek érdekeit fejezte ki. Az ő munkássága megítélésénél is alapvető szempont Révai József megállapítása: »A magyar kultúra nagyjaiban nemcsak és nem elsősorban osztálykorlátaikat, polgári jellegüket kell látnunk, hanem elsősorban népi jellegüket.«²

A Dialógus-t pályája korai szakaszán, 1552-ben írta. Tartalmilag: két polgár, a józan istenfélő Antal és a részeges, tobzódó Demeter között hét napon át folyó párbeszéd. Antal megmagyarázza, régi barátjának, Demeternek, a részegség és tobzódás veszedelmes voltát. Demeternek annyira fog a tanítás, hogy a hetedik napon már három forint megtakarításával dicsekszik el Antalnak. Heltai Franc Sebestyén német szerző művét dolgozta át magyarra. Az érkezőket dialógussá alakította és önálló részleteket is töldött bele. E művet azért írta, mert: »isznak az emberek, tobzódznak, lakoznak és külemb-külembféle heabavaló keltséget művelnek.« (Ajánlás) és emiatt »nemcsak a lélek, a test, a jó hírnév, a jó erkölcs és szemérmesség vész el... hanem elvesz a marha is, és az emberek elszegényednek miatta, koldusságra és egyéb nyavalyákra jutnak.« (IV. rész.) Heltai tehát a fényűzés, a mértéktelen költekezés ellen hadakozik. »a pénznek itálra, fényűzésre való elvesztegetése, ekkor már akadályozta a tőke felhalmozását, a polgárság anyagi fellendülését.« (Stoll. XII. 1.) — »Heltai maga is vagyonosodó tőkés, aki takarékosságra, szívós munkára építette fel gazdagságát, ő is a létben van fenyegetve. Ezért bélyegzi meg a részegséget, tobzódást és fényűzést »iszonyoságos bűneknek«. Ezért állnak ezek a bűnök ellentétben »isten parancsaival«. (Stoll. XIII. o.) A részegség és tobzódás elsősorban a nemesség bűne. Heltai könyve kíméletlenül támadja a feudális urakat, akik jobbágyaik fokozott kizsákmányolásával teremtik meg fényűzésük anyagi feltételeit. Könyvében a jobbágysággal rokonszenvez. Forrása, Franc szemlélti korlátait is itt lépi túl: művénekezekbe a részeibe viszi be a legtöbb eredetiséget. Ilyen megrendítően írja le a jobbágynyűzást: »Az urnak ő magának is kell, az is ró, vonszon, nyúz, kborl. Ha tekinted tehát a szegénynek csak mezítelen teste, gyermeke és felesége

marad, egyéb semmi. Jaj e visszafordultságnak!«-kiált fel Heltai ennyi istentelenség láttán (IV. rész.) A jobbágyság védelme a polgári termelés egyik vásárló rétegének védelmét jelentette. Forradalmi következtetéseket ebben a műben sem vont le, Antal uram az isten elé idézteti végső számadásra a feudális urakat. — Heltai fejlődését is jelzi ez a könyv: ekkor és ezzel a művével kezd közeledni a sacramentáriusokhoz.

A Dialógus az 1552. évi kiadás hasonmásaként jelent meg, Stoll Béla bevezető tanulmányával és a szövegértelmezését megkönnyítő szójegyzékével. (Ez utóbbi bővebb is lehetne.) Stoll tanulmányában kritikailag értékesítette a Heltai-kutatás eddigi eredményeit: elsősorban Czobol Ernő és Waldapfel József tanulmányait használta fel. Heltai írói útját a Dialógusig rajzolta meg, a későbbi fejlődésére csak utal. Tanulmányának nagy erénye világos okfejtése, áttekinthető rendszerezése, közérthetősége. Helyes kritikával illeti az eddigi szakirodalmat Heltai írói útjának Stoll által rajzolt képével, az ellentmondások feltárásával és megmagyarázásával lényegében egyetért: a fentiekben nagyjából erre támaszkodtam. Keveset mond azonban a tanulmány Heltai írói művtől. — Alig több mint egy oldal jut erre. Amit itt mond, az helytálló és arra mutat, hogy Stoll a Dialógus alaposabb művészi elemzését is el tudta volna végezni. »Heltai írói tehetsége a magyar társadalmi valóság ábrázolása közben fejlődött ki, — még akkor is, ha valamennyi műve idegenből való áttünetés, fordítás. — írja. (XXVI. 1.) Kár, hogy ezt a nagyon helyes megállapítást nagyon kevés konkrét példával támasztja alá.

A Dialógus művészi elemzésénél óvatosságra int bennünket a munka fordítás miáltal. Waldapfel József kutatásai azonban eléggé világosan tisztázták viszonyát forrásához, Franc könyvéhez. Heltai eredeti művészi eszközeinek vizsgálatánál az ő megállapításából indulhatunk ki: »Ahol Heltai Francot követi, ott sem fordítja a szó igazi értelmében, hanem mint egyéb irataiban és a mesékben is, csak vezetteti magát az előtte álló szövegtől, monctárol-mondatra, de rendszerint nemcsak új nyelvre fordítja, hanem egészen újra önti őket. S itt, ahol az érveknek és hivatkozásoknak helyenként szinte scholasztikus rendje ellenére annyira friss, olyan erősen népi stílusú német írást dolgoz át, már erősen szembeötlő saját népiessége. — szinte rálicitál Francra: további népi szólásokkal és a népelet újabb mozzanataira tett célzásokkal tűzdeli meg.«³

Stoll tanulmánya is hangsúlyozza, hogy Heltai írói tehetsége a magyar valóság ábrázolása közben fejlődött ki. Bizonyításként

²Révai: Irodalmi tanulmányok. 280. 1.

³Waldapfel József: Heltai Gáspár, és forrásai. ITK. 1934. 363. 1.

felhossa a harmadik részben szereplő fejedelem, pap és bíró választást. Ezek a részek valóban a könyv »művészileg legsikerültebb részei«. E mellett azonban még több apró képen benyomul a valóság, a középkori város és polgármester mindennapi élete a könyvbe. Az ötödik napon, csütörtökön, Demeter a szokottnál korábban érkezett a tanításra. Most már nem szokatlan a koránkelés, mint részeges korában volt, de most más ok miatt is felébredt. »ma kedig, mert hogy csötertec és vásár vagyon igen reggel kezdenék az utcán marhát a piacra hozot (hozni): Ebbe serkenéc fel«,— mondja. Az utolsó napon Antal rövidre fogja az oktatást. »Mert szombat vagyon na, a Barbélyhoz is kell mennünk.« (VII. rész.) A tanítás tehát nem légüres térben folyik: Heltai munkájuk, mindennapi életük közben ábrázolja hőseit. Csütörtökön ezzel fejezi be Antal uram a tanítást: «... ma a vásárra is kell mennem, mert hogy csötertec vagyon.» A negyedik részből arról írva, hogy a »bokorból támadott is eltanulja az urak fényűzését, ilycn plasztikus képpel varázsolja elénk a bokorból támadott házát.« »Maga ha házához megy, ott semmit nem talál, hanem a huloháznak nagy hitvánul tapasztott falát, egy macskát a hideg tűzhelyen.« (IV. rész.) Ezek a képek a mindennapi élet és a környezet jöszemű ábrázolásának mutatják Heltait.

Antal és Demeter beszélgetésében a főhelyet a részegség és tobzódás »ondokságos« mivoltának hangsúlyozása foglalja el. Nagy erénye Heltainak, hogy az erkölcsi szentenciák mellett, amiből bőven kijut Demeternek, konkrétan jellemzi a részeg ember különböző típusait. Csaknem minden részben elmondja a részeg ember jellemző tulajdonságait. Izelítőül iktassuk ide a legsikerültebbeket. »Mert jól látjuk, hogy sokan, mikor részegesek, medve természetűek, necik (nemelyek) disznó természetűek, nemelyek kedig eb természetűek, es teljességgel ördegekké lesznek.« (VII. rész.) Az olvasó önkénytelenül Tinódi hasonló célzatú versére, a »sokféle részögösről« címűre gondol, ezt olvasva. Kipellengérezí Heltai a részeges asszonyokat is: »Sok az asszonyálatok közül a bor miatt csacsogni kezdnek, nyakokat felemelik, téstova szömlélnék... (III. rész.) Úgyes írói megoldás Heltai részéről, hogy Demeteren, pár nappal azelőtt még korhelykedő barátján mutatja be a részegség következményeit: »Lá mely tziinteremszinű vagy te, jó atyámfia Demeter, mely igen rántzos az orcád, ugyan discantot írthanának reálá mint eset be mind a két szömed, maga alég vagy huszonkét esztendő ember.« (II. rész.) Ebben a jellemzésben az a jó írói megoldás, hogy általános kusza vonások helyett egy konkrét részegeskedő embert rajzol meg. Mennyi maró gúnny van a részeges nemes

képében: »Törvény kellene tenni a jobbágyoknak: tehát ennyét tud hozzá, mint a bagoly a páter nosterhöz: nem tudja, ha vagyon é Decrétum, avagy nincs. Azonközben a nagy tobzódás miatt elvesz a gyomra, megcsomószik a nyaka, meggörbed a háta, megtekenesül a hasa, és megtántorodik lába.« (IV. rész.) Külön figyelmet érdemelnek ennek a mondatnak a pontos, találó igéi. A humora is megcsillan a részeg ember jellemzésénél. Jellemző azonban, hogy erre az utolsó előtti fejezetben kerül sor, miután nyomós erkölcsi érvekkel már előbb meggyőzte Demetert a részegség káros voltáról. »A bor ital után kedig mindjárt elvész eszek: ott nincs azután tanács, ott nincs okoskodás, tudomány, hanem zürzavar. Egyik elkezd és énekel, a másik sír, a harmadik mindkét kezével hársol, a negyedik pénzt számlál, maga egy sincs erszényébe. Az ötödik nagyon magyaráz, maga egy betűt sem tanolt soha, hatodik kérkedik vitézségével, maga soha egy ellenséget nem látott, hetedik nagyon katzag, ha kérded, nem tudja miért... Ki győzi mind előszámálni«-írja. Ugyanebben a fejezetben később így ír: »Megtekintik a mívet, de nem nyúlnak hozzá: Mert nem kell, mint a holt ebnek a csont rágás, Eléb eléb balagnac, mint a falon való árnyék.« — Waldapfel József ezen a képen mutatja ki, hogyan távolodik el Heltai forrásától. — A részeges ember nem kerül el a büntetést: milyen páratlanul szemléletes, ahogy Heltai ezt ábrázolja: »... az ördeg ott szekdecsl a pázsiton előttek, úgy lesi lelkeket«. (a VI. részből.) Ez a rövid áttekintés csak izellítő Heltai sokoldalúan bemutatott részegember típusaiból.

A részeg ember »ördöge«, fő csábítója a borital. Antal uram a mértéktelen ivástól azzal próbálja visszatartani Demetert, hogy személyes ellenségeként állítja be a bort. Ezt láttuk az előzőkből is. Valósággal megszemélyesíti a boritalt, — ahogy Szkhárosi a fősvénységet, nagyságos úrnak nevezte —. Mert nyilvánvaló dolog ez, hogy a borban semmi szemérmesség nincsen« — írja Heltai. (III. rész.) Mással egy remek jelzővel kelti életre a bort: »Ez a gyönyörűséges bor itallnak gyümölcs«-írja (IV. rész.) a részegeskedő nemes fent idézett jellemzésének tanulságát levonva.

Ért Heltai ahhoz is, hogy részletes jellemzés helyett egy vonással életre keltse alakjait: »Mert ez előtt való időkbé polgár uram eljárhat vala a fekete báránybőrrel belet hatzokába, nagy urak előtt is. De most szégyennek tartja, ha hát subába megyen oda is. Ha távolý látod, hogy nyest ruhájába előballag, király kancelláriusnak véled: maga kezel sincs hozzája«, (IV. rész.) Egy jellemző ruhadarabbal elénk tudja állítani, a középkori városi polgár alakját.

Nem felesleges munka ilyen aprólékosan foglalkozni Heltai ábrázolási módszereivel, a Dialógus művészi sajátosságaival. Így láthatjuk csak Heltai művészi fejlődését a Fabulák-ig, amelyben már nemcsak ilyen apró jellemző képeket tud megrajzolni, de megvillantja az erdélyi tájat (LXXVI. fabula.) és a jobbágyfalut (XCIC. fabula) is.

Szólnunk kell a Dialógus nyelvéről is. A Dialógust a találóbóbnál találóbb kifejezések közmondások, hasonlatok színesítik. Milyen találó szó például a cifrálkodó, hivalkodó, fényűző ember jellemzésére a »magamutatás«. A mértéktelenség Heltainál: »felötte valóság«. A borban semmi »szemérem« nincs. Ugyanez a művészi megoldás megtalálható Szkhárosi Horvátnál is:

»Oh mely szemérem ez a sós szalonnának,
Az disznó soldornak, hogy füstön hallgat-
nak.«

(Kétféle hitről.)

Fent láttuk, hogy milyen pontosan használja igéit. Ugyanilyen találóak, »sokat mondóak« jelzői, kifejezései: Demeter »tízinterem színű« a részek a »ledérek céhébe« tartoznak. — Ami a Dialógus stílusát illeti, igaza van Stollnak: »a betoldott helyeken a legerőteljesebb.« »Legszembeötlőbb sajátága, hogy szereplőit folyton beszélteti«. Stílusát a humoros részletek még vonzóbbá teszik: Demeter: »Mint én hallom, jó Antal uram, eddig én az únökkel egy cébe voltam«, a részekesekkel egyetemben. Antal: »Jó atyámfia Demeter, arról semmi kétségem ne legyen.« (VI. rész.) A nemes ifjú »egynyihányszor szövétneket magyaráz szőnyeg helyébe.« Demeter azt hitte régen Antal uramról, hogy »igen Antal a fejed.« A Dialógus egyik legszebb része a bokróból támadott jellemzése. Milyen szemléletes különben maga a kép is: bokróból támadott. Stílusára jellemző bizonyos komor patosz. Az ilyenféle felkiáltások egy-egy rész végén: »Jaj a világnak e gonosz-ságáért« — »Jaj e visszafordultságnak«. (A visszafordultságnak Heltainál ugyanaz az értelme, mint Szkhárosinál a *fejtelenségnek*. Szkhárosinál a fősvényesség teszi »fejtelnen lábbá« az urakat.) »Jaj, jaj a nagy vakságnak.«

— »Ó nagy bolondság«. Mindezek a kifejezések jellemzőek az Őszövétséget felhasználó reformátor írókra. Ezekkel az állandóan ismétlődő felkiáltásokkal húzták alá mondani-valójuk komorságát. Népi eredetű szólás-mondások is találhatók a Dialógusban.: »Nem oda Budalí« »Bátor káros bankodgyék« Csábító feladat lenne a mű további elemzése, de ez kívül esik egy bírálat keretein. Pusztán a lehetőségekre szerettem volna felhívni a figyelmet.

A Dialógus nyelvéről, stílusáról össze-foglalóan megállapíthatjuk, hogy nem érzik rajta fordítás, átdolgozás mivolta. Kifejezé-seire, stílusára a nép nyelve, gondolkodás-

módja nyomja rá bélyegét. Igaza van Czóbel Ernőnek: »A Dialógusnak, feddő, rábeszélő, meggyőző stílus ugyanaz a stílus, mellyel Heltai később a Fabulákban (1565) oktat, a Háló előjáró beszédében izgat, (1570), s a Krónikában mesélve lelkesít.« (1574).³

Innen indult Heltai stílusának a fejlődése, hogy a Mesék és Magyar Krónika igen fejlett művészi stílusáig eljusson. »Mátyás királynak köszénjük ezokáért ezt, hogy nálunk vagyon az magyar krónika, Mert ha Mátyás király oly bőv fűzetést nem töltt volna, és viasz fazékban és somfánál főzött volna, mint az mostani fejedelmek és urak, bizony egy csöpp krónikánk sem volna.«⁴

Heltai stílusa, nyelve a reformáció íróinak nyelvével rokon, mint arra fentebb is rámutat-tam. Ideje lenne lassan már, hogy irodalom-történetünk megvizsgálja a reformáció korá-nak irodalmi nyelvét. Népnyelv és irodalmi nyelv szoros egybefonódása jellemzi nagy vonásokban ezt a nyelvet. Egy ilyen vizsgálat megmutatná, hogy kifejezőskincsen, a stílus szépségében milyen gazdag, kifejező ez a nyelv. Egyben arra is rámutatna, hogy irodalmunk magyar nyelvűvé válása, már ebben az aránylag korai szakaszában is — éppen a népnyelvvel való szoros össze-fonódása miatt, — magasrendű művészetet eredményezett.

A Dialógus a folkloristának is rejteget kincseket. Az Ajánlás-ban a Regélő hét-ről emlékezik meg: azoknak a lelke, akik részeg-ségükben összekeveredtek és halva maradtak: »egyenesen megyen a menyországon túl, ama kis faluba, kinek Perdut neve.« (II. rész.)

A Dialógus részletes elemzése még jobban aláhúzza Heltai művészetének egy már eddig is látott vonását: népiségét. Heltai népiségét nem tudatosságából magyarázhat-juk, hanem a nép életével való szoros kapcsola-tából. Mint polgárember, a feudálisokkal szemben azonos volt érdeke a jobbágyságéval. Ideológiai fejlődésében olyan mozgalmakhoz kerül közel, amelyek társadalmi bázisát főleg plebejus tömegek alkották. Együtt élt a néppel, magyar nyelvű íróvá fejlődve ezt a népi beszédet tanulta meg. Későbbi fejlődésében népisége főleg formai, — és részben tartalmi — téren mélyül el.

Ez az elemzés túllép egy bírálat keretein. Szükséges volt azonban mindezeket elmondani, ha a Dialógust Heltai életműve egészében akarjuk elhelyezni, továbbá, hogyha a Stoll által világosan felrajzolt társadalmi háttér mellett a művészi megoldást is látni akarjuk.

A Dialógus új kiadása egyik első fecske a XVI. század irodalmából. Helyes volna, ha a többi kiadatlan, vagy csak régi kiadásá-ban megjelent művek új kiadása követné.

Varga József

³EphK. 1911. 127. 1.

⁴Magyar Krónika. Bp. é. n. 3. 1.

URBÁN ERNŐ : TŰZKERESZTSÉG

Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952.

Termelőszövetkezeteink belső megerősödésének ábrázolásával Urbán Ernő ebben a színdarabjában a legaktuálisabb témát választotta.

A mezőgazdaság kollektivizálása során alakult szövetkezetekbe tömörülő, eddig egyénileg gazdálkodó szegény és középparasztok nehezen tud belehelyezkedni a közös elgondolásokba és a kollektív szellemű munkába. A földek és ingászatok behozása után a tudatban még megmaradt csökevények, egyéni vélemények és érzelmek formájában, de nem kis mértékben a multhoz fűződő gazdasági és családi összeköttetések szála is kötök, az egyént, gátolják a jó együttműködést, sőt olyan konfliktusok forrásai lehetnek, amelyek az egész szövetkezet további fejlődését megakadályozzák. Kiküszöbölésük sokszor hosszú és heves harcra kerül, s végleg csak a múlttal való teljes szakítással szüntethetők meg.

A színdarab drámái sűrítéssel egy szövetkezet életében mutatja be ezt a mindenütt lejátszódó, fejlődési folyamatot és hogy ez miként alakul a «tűzkeresztségen» keresztül a belső megerősödésig.

A fejlődésnek az ellentéteken keresztül vezető útján, az ellentmondások sokszor magát a haladást akaró embert is a legkedvezőtlenebb állapotok szélsőségeibe sodorják.

Urbán Ernő bátran a maga ellentmondásaiban ábrázolja ezt az átalakulást. Bonyolult életszerű összeshövdésében mutatja meg súlyos következményeit. S amilyen bátran feltárja a hibákat, oly szabad lendülettel mutat rá a megoldás útjára is. Így bátorságával és sokoldalú ábrázolásával benünkét is magával ragad, könnyebbé teszi a beleélést, mondanivalójának elfogadását.

A dráma mondanivalóját az egész drámaiságával fejezi ki. Mit jelent az, hogy egész drámaisága? — Nem emel ki egyes részleteket a többi rovására, hanem az lesz a fontos, hogy az adott helyzeteken és a cselekményen keresztül hová fejlődik a jellem és ezzel milyen új helyzet alakul.

Így a szövetkezetből kilépő Ható Ignác, társadalmunk mai körülményei között, előbbutóbb olyan helyzetbe kerül, amelyben világos lesz előtte, hogy vagy teljesen a kulákok oldalára áll, vagy vissza kell térnie a szövetkezetbe. A kulákasszonnyal való vitája során döbben rá, hogy ha nem számol le multjával a kulákok táborába kényszerül. Ezzel a felismeréssel bekövetkezik jellemének legfőbb fordulata és dönt: «...világga kiáltok mindent! Érted, mindent!... Ha bűnös vagyok, ítéljenek fölöttem. De kulákok lába-kapcája nem leszek! Ha belepusztulok, se leszek!»

Nézzük meg közelebbről, hogy ez a téma értékes mondanivalójával hogyan valósul meg a drámában.

A darab felépítése nagy vonalakban a következő: Az első kép utolsó jelenetében kirobban a konfliktus, amelynek igen súlyos következményei lesznek. Ható Ignác igazgatói tag és brigádvezető egész életével hátra-arcot csinál, kilép a szövetkezetből, újból egyénileg akar gazdálkodni. Példáját követve el akarják hagyni a szövetkezetet a középparasztok is, sőt elvakultságukban majdnem megölik a párttitkárnt. Ható Sohár Lidivel való vitájában látja meg, hogy a történetkel a kulákok oldalára került. Újabb fordulat áll be törekvésében így lehetővé válik a megnyugtató megoldás. Ehhez kapcsolódnak azután a családi és közösségi élet viszonyaiból származó bonyodalmak.

A konfliktus nagy jelentőségű. Kialakulását lehetővé teszi Ható és Köröm Sándor vitája. Ennek kiélezettnek és sértőnek kell lenni, hogy Ható Ignácot megakadályozza annak a néhány szónak kimondásában, amellyel Sohár Lidivel szemben tisztázhatná magát. A sértődött lelkiállapot sokaig intenzív marad, mert a vita a legmagasabb feszültségében szakad meg.

A konfliktust ebből a szempontból a helyzet hozza létre. Sohár Lidi belépésén múlik, de megérkezése nincs előkészítve és világosan megokolva, ezért véletlennek látszik.

Hatónak meg egy oka van a hallgatásra. Ha legyőzné felindulását és el tudná mondani a cséplő-daráló történetét, akkor egyben a bolond Misáról is beszélnie kellene, mert — mint később is látjuk — egyenes jellem, amit tesz, azt teljesen végrehajtja. Külön a cséplő-darálóról ezek szerint nem tudna beszélni. Misáról meg nem akar, mert felesége unokaöccse.

A bolond Misa alakja így a konfliktusnak fontos oka lesz, de szerepe Ható jellemének további fejlődésében is döntő, ezért drámai funkciója jelentős. Mégis megjelenése nincs megokolva, sőt következtelen.

Sohár Lidi ismeri annyira a viszonyokat, hogy szolgáját nem hozza el, amikor be akar lépni a szövetkezetbe s ezért fontos kulák voltának rejtése. Ha mégis elhozza és be akar lépni, mint a későbbiekben valószínű, persze csak időhúzás miatt, akkor nagyon tájékozatlan a körülmények megítélésében, mert így csak ellenkezést vált ki és nevetséges lesz, de célját nem éri el. Rajza nem felel meg következetesen a későbbi számító ellenségnek.

A konfliktus annyira a helyzetre van felépítve és oly finomságokon múlik, hogy előre kiszámítani nem lehet. Sohár Lidi is

csak annyiban oka, amennyiben felhasználja a véletlen nyújtotta lehetőségeket az intrikára.

Mégis az összeütközésben szereplő okok, Köröm Sándor túlzó követelései, Ható el nem számolt multja, Sohár Lidi vádjai, ha nem is itt, de más helyzetben találkozási okozhatott volna olyan feszültséget, amelyből konfliktus robbanhatott volna ki. Ezért minden véletlensége mellett is tipikus és szükségszerű.

A cselekmény további szövődéjét teljes mértékben a konfliktus határozza meg. Ható Ignác igazságtalan bánásmódnak érzi a történeteket s vissza akar térni a magángazdálkodáshoz. Jellemző rá lelkiállapota. Józsuán látja a helyzetet: »egy-két év múlva mindenütt a szövetkezet lesz a győztes» mondja Fuvaros-Szél Jánosnak a »gürcölő, kuporgató» gazdákkal szemben, mégis jobb meggyőződése ellenére, ha már egyszer elküldték, teszi az ellenkezőjét a legnagyobb következtetéssel. Elszántságának ereje látszik abból is, hogy már fiát is bele akarja vonni terveibe. Új konfliktus alakul ki apa és fia között.

A vitában Ható Imre alakja hatalmasra nő. Szenvedélyesen tiltakozik apja felkínált »szűz tizenhat holdja« ellen, mert »ezer meg ezer holdakat« lát. Különösen elmélyült az ábrázolás akkor amikor a fiú lelkesedésében csaknem ugyanazokkal a szavakkal fejezi ki ragaszkodását az új élethez, mint este az apja: »Miért vegyek hát igát a nyakamba... ha egyszer ura, nem pedig rabszolgája lehetek annak a földnek.«

A cselekmény közben tovább bonyolódik. Fuvaros-Szél János és a középparasztok Ható kilépéséből, különösen mikor látják, hogy lovaikat elviszi, gyanakvó természetüknek megfelelő következtetést vonnak. »Rágyóttam én az éjjel. Rá én aki fölaldotta! mi nem kellünk, minket előbb-utóbb kitűrnak innét, de lovaink... a lovaink azok köllenek!« lázít Fuvaros-Szél. Nagyon hosszú az út innen még az öntudatosságig. Vakon követik Ható Ignác példáját és hajlandók, ha kell erővel is kiszabadítani lovaikat. A szövetkezet udvarára csődülnek és megostromolják az istállót.

Az idejében érkező Köröm Sándor engedékeny szavaiban még a tegnapi éjjeli sértődöttség hangzik »eddig is megvoltunk, ezután is megleszünk gazduramék nélkül.« Boziné azonban nem engedi sem a lovat sem az embereket. Perspektívája sokkal szélesebb, a célt látja az ezerhatszáz hold bevetésének feladatát, amelyhez tett kell, munka, emberek és lovak. De nem szavaival, hanem bátorságával állítja meg a további romlást. Az ostromlókat meg akarja akadályozni az ajtó betörésében, de a lezúduló torlasz eltemeti.

A gazdák megdöbbenve állnak meg. Törekvésük megakadt. Egyelőre Boziné sorsa köti le őket.

Ez volt a másik vonal, amelyen a cselekmény kibontakozott. — Boziné balesetéig a szövetkezet ügye rohamosan romlik. A bomlasztó törekvésekkel, amelyek érzelmű, ösztönös jellegűek, itt megállanak. Az érvek nem segítettek, a megdöbbenő helyzet nyomán áll be a megtorpanás. Tehát nem változtak meg a szándékok, a cselekményben nem áll be változás, csak megállás.

A bonyodalom más szálain tovább alakul a cselekmény. Ha a kulákok terve sikerül, akkor Ható és a középparasztok átpártolásával a szövetkezet bomlása még nagyobb méretű lesz. A kulákok látszólagos kezdeményezése mögött a végső kényszer húzódik meg Sohár Lidi hiába próbálta meg, nem juthatott be a szövetkezetbe, más utat kell találni, mert súlyos a helyzet. Bajusz Mihály, az egyik kulák fogalmazza meg: »Se szógánk, se napszámosunk... Oszt minden adót a mi nyakunkba sóznak.« Újszövetkezetet akarnak alapítani, ahová becsúszhatnának mindnyájan. Ez akkor sikerülhet, ha Ható írja a kérvényt. A terv a tegnapi éjjeli események nyomán kialakult új helyzetre épül, de egyetlen és döntő lehetőség. Az új konfliktus szigorúan felépített szükségszerű és a jellemeken fordul meg. Ható és a kulákasszony találkozásán két erős akarat teljesen egymásnak feszül és a két akarat mögött két világ harcol.

Sohár Lidi minden tudását összeszedni. Nem ellenkezik a haragos emberrel, inkább hízelegni próbál: »Csak a válást segítettem. Azoktól, akik úgyis kineéztek. Akikhez úgysem illett.« Azután érzékiségre akar hatni, úgy mozdul, hogy kigombolt blúzából kivillanó mellét a férfi észrevegye. Majd rágalmazni kezdi a tszcs-t »csak zászlónak, csalogatónak kellett nekik. A csoport a nyakadat törte, én az életet kínálom neked.« Önmagát is kínálja. Mikor mindenben kudarcot vall, a végső érvet veszi elő: »...még ma levelet írok... elmondom, ki volt a bolond Misa... Senki sem hiszi el, hogy te a sógora, semmit sem tudtál róla.« Az eredmény a kívánttal éppen ellenkező. Ható most látja be teljes szükségszerűséggel, hogy le kell számolnia mindennel, ami erre az útra kényszerítette.

A kulákasszony elszámította magát. Önző célja érdekében felsorakoztatott minden érvet és a legnagyobb ügyességgel alkalmazta őket, de megtelepedett arról, vagyis soha nem tudta volna megérteni, hogy olyan jellemeket, mint Ható Ignác, akik végérvényesen az egyszer megtalált igazság szerint cselekszenek, sem ízelgéssel, sem ígérgetéssel, sem fenyegetéssel, más útra vinni nem lehet.

Ebben a jelenetben sikerült legjobban a cselekményen keresztül jellemezni a szerep-

lőket. Minden szóban, de a szavak egymásutánjában és viszonyában is a mögöttük meghúzódó törekvések tükröződnek. Az érvek gyors váltogatásában érezzük Sohárd Lidi erőfeszítéseit — célja elérésére, de okos számításait is, amint a leért hatás nyomán a helyzetnek megfelelően sorakoztatja érveit. Másrészt Ható rövid kifakadásai, amelyeket hiába igyekeznek elnyomni a pergő szavak özönei, mindinkább erősebbek lesznek, míg végül az egész helyzet felismerése nyomán kirobban a kulákok terveit megsemmisítő döntést.

Talabér Misa titkának felfedése kétélű fegyver volt. A harc életre-halálra folyik. Élessége ellenére sem szigorúan a cselekménybe vágó.

Misa merénylete nem sikerül. Sajnos a jelenet is gyenge. A jellem ábrázolása nem következetes. Talabér Misa tudja, hogy Ható bármelyik pillanatban megérkezhet, mégis ahelyett, hogy tovább is tette a bolondot, résen állna, követeléseivel felfedi titkát az asszony előtt, sőt dulakodni kezd. A férj legjobbkor jön, a fiú épp a végső pillanatban. Szerencse és véletlenek következtében sikerül elfogni az elővigyázatlan merénylőt, aki félelmetes mozdulatain kívül nemigen bizonyult ellenségnek.

Az utolsó képben Boziné hősiességének, lelkierejének ábrázolása mellett a cselekmény még egy mozzanata perog le. Ható Ignácnak még tisztáznia kell magát a közösség előtt. Magától nem mehet hozzájuk, hiszen a kulákkasszonytól jöve már egyszer ott volt, de be sem engedték. Köröm Sándor nem hívhatja, mert cséplőgép- és darálótulajdonosnak tudja. De Boziné balesetért is őt okolja. Boziné küld Hatóért. Nem egészen következetes. Helyesen a cél érdekében teszi, mert vetni kell, másrészt a daráló, cséplő dolgát nem tudhatja, hiszen már felfedte volna kezdetben, ebben az esetben csak sejti a valóságot. Nem tudja elhinni Hatóról a kétszínűséget. Persze ezt a sejtést erősen segíti a fiatalok dolga, ami nagyon emberivé teszi az ábrázolást. Köröm Sándor annak ellenére, hogy egész nap gondolkodott a bajokon és megtalálta okozóját, az »irigységet«, nem hajlandó Hatóval együtt dolgozni. Ebben következetes, mert számára a cséplő ügy objektív dolog, amit nem lehet megbánással elintézni. Az ellentéteket a helyzet oldja fel. Bozinénál találkoznak, Ható számára lehetséges lesz a tisztázás, Köröm Sándor is elismeri hibáit, új lendülettel indul a munka.

A cselekmény elemzése feltárja a jellemek lényeges vonásait és szerepét. A jellem és cselekmény nem választhatók el egymástól.

A dráma középpontjában Ható Ignác áll. Rajza következetes, cselekedetei jelleméből folynak. A különböző helyzetekben megfelelően változik. A különböző törekvések nagy

mértékben tőle függnék. Szervesen kapcsolódik fejlődéséhez az egész dráma sorsa. Ennek okai, iránya, eredménye hordozzák a dráma mondanivalóját. Látja a középparaszti életben az elvakult, kicsinyes haszonhajhászás mögött a nagy realitást a »megszakadásig folyó munkát«, a kulákkasszony minden mesterkedése ellenére az »új« győzelmét. Alakja az egyenes, tiszta fejjel gondolkodó magyar középparaszti típusának megleve-
ntése.

Köröm Sándor a szegényparasztság vezetője, a munkásmozgalom régi harcosa. Vörös parancsnok volt, a vérént ontotta 1919-ben. Egyenes, kemény ember. A drámában fontos szerepet visz, de inkább negatív oldalával, hibáival van ábrázolva. A cselekményben szerepe a bajok okozójára szorítkozik. Lelkes törekvéseben a cél felé, türelmetlenségével a meggyőzést és türelmet kívánó munkát eltúlozza, ezzel csaknem a szövetkezet romlását idézi elő. Ilyen beállításban nem lehet aktív, kezdeményező, mégis ábrázolásában megmutatkozó egyenes, következetes jellemevel méltó vezetője a szövetkezetnek, aki azután saját hibáit kijavítva tovább viszi annak ügyét.

Boziné a történeteket sokkal szélesebb perspektívából nézi. Nem merül bele a vitába, a cél lebeg előtte, a szántás. Ábrázolása sokoldalú. Látjuk mások véleményében multját, látjuk, amint önfeláldozásával is kész megvédeni a szövetkezet érdekeit. Okos, mindenre kiterjedő figyelemmel bánt az emberekkel. Meggyőződésükre, vitájuk helytelenségére nemcsak a vetésre utalásával figyelmezteti őket, hanem előhossa a közös munka szimbólumait, a földet és később a búzát, ezeket megmutatva el is éri célját, az emberek megnyugszanak, hallgatnak rá. A pártfunkcionárius és a kialakuló változás rajza nem sematikus ábrázolás. Azonban nem kapcsolódik szorosan a kialakult helyzethez, mégis megoldja azt, tehát mintegy gépiesen érvényesül a vetés sorsának említése és ennek a búzával való szimbolizálása, azt a hitet feltételezi, hogy ami történt, annak a jelentősége nem több, mint egy vitát, amelynek felhevültségében megfélekedtek a közös célról. Boziné előtt, a látszat szerint Hatónak, mintegy kuláknak kell feltűnni, akinek titkos vagyona van, aki kétszínűen megtevéstette őket. Ennek ellenére, mintha tudná az igazságot, fel sem merül benne ez a lehetőség, pedig újabb konfliktust idézhet elő, mikor Hatót hívja. Itt úgy cselekszik, mint aki tudja, vagy majdnem biztos a cséplő dolgát illetőleg, mégis mikor beszél, nem erről a sejtelméről van szó, hanem a vetésről. Ezzel Köröm Sándort meggyőzi, pedig a tszcs elnök oka a tartózkodásra Ható magatartása volt, mert nem tisztázta magát a súlyos vád alól. A jellem-

rajzok pontatlan ábrázolása és a szavak és a szimbólum sematikus érvényesülése ebben a jelenetben nehezebb teszi a beleélést.

Sohár Lidi alakja, amint láttuk először következetlen, de később elmélyül az ábrázolás és igazi, erős ellenfélnek bizonyul. Így biz Talabér Misa szerepe és alakja igen gyenge. Nem aktív és nem kapcsolódik szorosan a cselekménybe. Drámai funkciója végülis annyi, hogy még jobban meggyűlölteti magát aljas merényletével és Ható Imrének »lehetőséget adva«, hogy apjának segítsen, tisztázza az apa és fiú viszonyát.

Viszket Jakab, Boda Pál a szövetkezet hűséges harcosai. Fuvaros-Szél az öntudatlan, maga javát kereső középparaszt, akit példával és eredményekkel meggyőzve tszcs taggá lehet tenni. A kulákok Szíjjártóné kivételével nagyon passzívak, hűmmögő, ijedt vén emberek. Ható Imre és Bozi Marika az ifjúság lelkes meggyőződésével cselekszenek.

A drámában uralkodnak az erős és izgalmas szituációk. Ezeket nem mindig fűzik össze a cselekmény szálai. Egyes jelenetek nem a cselekmény kialakítására vagy továbbvitelére szolgálnak, hanem a nagy jeleneteket részletezik. Az első színben Boda Pál és Viszket Jakab különben szép jelenete megismerteti a szövetkezet gazdaságát, de a cselekményt semmiben sem befolyásolja. Mesteri annak a megmutatása, hogy a szövetkezetbe lépés ügyét a Fuvaros-Szél féle ingadozó középparasztok »egér perspektívájával« szembem a szegény parasztok küzdelmes, de gyönyörű dolognak látják, mint az anya a gyermekszülést. Kár, hogy ilyen értékes mondanivalók az epizódisztikus jelenetekben vannak. Ezek a jelenetek az epika felé viszik a drámát, mert szélesen, nem sűrítve ábrázolnak, hiszen számuk még növelhető, akkor részletesebb lesz a rajz és csökkenthető, akkor is létrejön a konfliktus, tehát számuk és mértékük esetleges. Különösen helytelen, ha a szituáció ilyen rajza megvan, de a történetek előkészítése és megokolása hiányos, mint

az első felvonásban. A továbbiak során a konfliktusból kifejlődött cselekmény már szorosabbra fűzi az erős szituációkat.

Az egyensúly még itt sem tud teljesen kialakulni, mert például a kulákszalád tehetetlenségének és kudarcának bemutatása a cselekmény szempontjából szintén epizód.

A nyelvben és a dialógusban rejlő ábrázolási lehetőségeket jól felhasználja a szerző. Első jelenetében Köröm Sándor mindig azokba a kijelentésekbe kapcsolódik, amelyek alkalmasak bántódottságának elmélyítésére. A jogos ellenérvekre viszont nem is figyel, azok nem változtatják meg gondolkodását a sértődött, ember lekiálapotának megfelelően. A konfliktusban a kulákasszony jó szándéka bizonyítékait hozza elő behízelgő szavakkal, de élessé vált hangja a legelső alkalmas szót elkapva, hogy Hatót is a kulákság gyanújába keverje, Bozinét megvádolmazza.

A film a darab fogyatékosait nagy mértékben kijavította. Sohár Lidi megjelenése a tszcs-ünnepélyen előkészített és megokolt. Ható látogatása Schár Lidinél szintén jobban bele van építve a cselekménybe, mert hívják. Talabér Misa szerepe itt sokkal nagyobb, mert komplikáltabb is. Rajza nem következetlen, de célja elérésére tör és csak azután menekül, Hatót nem várja az asszonnyal való vitája és dulakodása idején. Persze a komplikált véletlenek itt sem tűntek el. Lényegesen jobb a középparasztok ábrázolása azzal, hogy vannak olyanok, akik nem akarnak kilépni Fuvaros-Szél lázítására a szövetkezetből. A film többször is hoz képeket a vidékről, a mezei munkáról. A jelenetek kibővítésével sikerült a nagy szituációk túlzott érvényesülését egyensúlyozni így a cselekményt előtérbe hozni.

A mű nem nagy jelentőségű hibáinak boncolgatása, annyiban jogosult, hogy újabb vitákat előidézhet, így elősegíti a további fejlődést.

Ribinszki Károly

MÓRA FERENC VÁLOGATOTT ELBESZÉLÉSEI

Válogatta: Joós F. Imre Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952.

A Szépirodalmi Könyvkiadó az 1952-es könyvhét alkalmával adta ki Móra Ferenc válogatott elbeszéléseit. A tizenhet elbeszélést magabafoglaló kötet a Szépirodalmi Kis-könyvtár sorozatban jelent meg, amelynek kiadványaiból az olvasók a magyar- és a világirodalom haladó íróinak, költőinek kiemelkedőbb alkotásait ismerik meg.

Móra Ferenc elbeszélései jól beleillenek a sorozatba. A mult úgy tartotta számon, mint

az élet kisebb-nagyobb kérdéseiről kedvesen, humorosan — s néha kicsit meghatóan — elmélkedő író. Sokkal többet jelent ennél Móra, aki igyekezett minél távolabb tartani magát a »politizálástól«, s akinek mégis írásai legtöbbjében van — a mi értelmezésünk szerinti — politika. Nyitott szemmel járó, nagyon becsületesen gondolkozó ember volt. Soha nem felejtette el a »szegénysorsot«, amiben nevelkedett, nem tudott részvétlenül

elmenni az emberi elesettség, nyomorúság semmilyen formája mellett, s írói tehetsége döntő részét arra használta, hogy a társadalom elé tárja a parasztság nyomorúságos helyzetét, leleplezze a népet rettegésben tartó bürokratikus közigazgatást s a Horthy-rendszer kultúra nélküli kultúrpolitikáját.

Világnézeti tisztázatlansága azonban korlátozta éleslátását. Eljutott annak felismeréséig, hogy osztálykülönbségek vannak, s hogy a társadalom többsége a pusztító létért kénytelen kétségbeesetten küzdeni. De nem látta meg azt az erőt, amely képes a szegények sorsát megváltoztatni, nem ismerte a módot : hogyan?

Úgy nézi a társadalmi berendezkedést, mint az a szegényparaszti réteg, amelyből származott :

»...A misztikus, a megfoghatatlan, a torkonragadhatatlan, a legyőzhetetlen Rendszer, a ködből való rettenetes kőszikla...« — írja.

A politika területe — kora példáját látva — számára egyet jelent a becstelenséggel, a törtétek, karrieristák küzdőpályájával, ahol bármilyen jelszóval hadakoznak is, bárki kerül is ki győztesként — a nép rosszul jár. (Ezért ragad meg minden alkalmat a politikusok felé egy-egy szúrásra.) Ennek következménye az, hogy humanizmusa nem elég harcos, és még az egyik legszebb, megrázó vallomása — az 1918-ban írt »Hiszek az emberben« — is tartalmaz általános, mindenkire vonatkozó szabadság-emberiség-fogalmat. 1919-es tevékenysége is ingadozást mutat, nem tud teljesen a forradalom mellé állni.

Írásaival nem akar lelkiismeretfurdalást okozni, nem akar »lázítani«, az irodalmi stílussal csökkenteni kívánja »a tények brutalitását«. Egyik legmegrázóbb cikksorozatával (»Földhözragadt Jánosék 1932-ben«) kapcsolatban felteszi a kérdést :

»...En, aki kétségbeesett optimista vagyok, mi szándékban voltam ezekkel az írásokkal, amikbe nem hazudtam bele semmi optimizmust?...« s így felel meg rá :

»Nem gondoltam olyan boldonságot, hogy fordíthatok a sorsukon valamit, csak a magam lelkén akartam könnyíteni. Hogy mifelénk mondják : ha az ember sóhajtaní nem tudna, hát megfulladna...«

Csak hogy ezek a »sóhajtasók« annyira emberek közvetlenségükben annyira megragadóak, a Jánosok, Julisok, Mihályok, s a nagy-nagy szeretettel megrajzolt »egyinges kis rongyosok« olyan közel kerülnek az olvasóhoz, hogy akinek csak valamennyire is köze van ezekhez az emberekhez, az legalább is el-

gondolkozik azon, hogy hogyan lehetne változtatni sorsukon. A mai olvasó pedig megtanulja belőlük még mélyebben gyűlölni a multat, még jobban szeretni jelenünket, amelyben ez az író is rendíthetetlen optimizmussal hitt, bár konkrét kibontakozási formáját nem látta és következetes harcossá sem tudott lenni.

Móra írásait gyönyörű stílusa, egyszerűségében ható kifejezőmódja teszi élvezetessé. A származására oly büszke író egész életén át szoros kapcsolatban állt a néppel, s művészete megdönthetetlen bizonyítéka ennek. Nyelvükben, látásmódjukban, humorukban jellegzetesen népiek elbeszélései, s a tartalmat azzal hozza még közelebb olvasóihoz, hogy át meg át szövi saját élményeivel, amelyeket — bár a személyes vonatkozás erejével hatnak — tipikusokká tud tenni.

A válogatás igyekezett az elbeszélések minden fajtájából a legjobbakat bemutatni. A földhözragadt Jánosékról szóló megrendítő »irodalmi riportok« után Móra gyermekkori élményei s más »kis rongyosok« történetei mondják el, hogy »minden kisgyerek a tudomány vértanúja«, akinek »a csillagok szemefénye mellett kell nekimeenni a téli isten haragjának«. Történeti anekdotái is azokról mesélnek, akik a néphez legközelebb álltak : Táncsicsról, Petőfiről ; s ugyancsak a nép életének ismeretéről tanuskodnak a »Vallató vacsora«, »Mihály folyamta tétele«, vagy a jellegzetes Mórái humorról megírt »Disztिंगálás«. A mult iskolapolitikáját bélyegzik meg »A herep-fedény«, az »Öt póknak lány lábáról« című elbeszélések, és a bürokrácia éles szatírája : a »Zsiráfok utazása«.

A kiadás megközelítően helyes képet tud nyújtani Móráról, — hiszen korlátozott lehetőségei vannak, s nem is lehet célja teljességre törekedni. Hiányzik azonban a kötetből a bevezető, amely az író életével, munkásságával, egyéb műveivel megismertetné az olvasót. Nem pótolja ezt a kötet végén levő, két lapra terjedő ismertetés, mert csak a válogatásban megjelent elbeszélésekre utal röviden s néhány sor szől csupán Móra életéről, írói állásfoglalásáról.

Felszabadulás óta nagyrészt csak Móra ifjúsági művei jelentek meg s néhány elbeszélése egy-egy folyóiratban. Ezért tesz jó szolgálatot a válogatás — felhívja a figyelmet egy olyan írókra, aki nem tartozott ugyan XX. századi irodalmunk legnagyobbjai közé, de népünk iránti szeretete, írói tehetsége művei nagyrészt a mi kultúránk gazdagítójává teszi.

Rattner Éva

LUTTER TIBOR: SHAW

Művelt Nép Könyvkiadó, 1952.

Shaw emberi és írói arculatának új megvilágítására feltétlenül szükség volt.

A Horthy-korszak magyar szellemtörténet-szei igyekeztek műveinek mondanivalóját eltorzítani. A nyugati kritikusok példájára Shaw-t goromba különcként tünteti fel Kosztolányi Dezső. Szerinte Shaw-nak semmiféle pozitív mondanivalója sincsen a társadalom számára. A különféle, de végső-fokon Shaw jelentőségét kisebbítő megnyilatkozások hálás talajra találtak a polgári értelmiség körében s onnan, sajnos, szélesebb rétegek felé is továbbszivárogtak. G. B. Shaw életművének helyes értékelése sürgető volt azért is, mert művei a magyar színházlátogató és olvasóközönség előtt nagy népszerűségnek örvendek s így a marxistalenninista irodalomelmélet fényében nagy alkotásai közelebb kerülnek a dolgozó néphez. A könyv egyszersmind a magyar tudomány megemlékezése is az elhunyt kiváló, haladó íróról.

Lutter Tibor könyve elején említi azt a nehézséget, melyek Shaw-nak szinte egy évszázadot felölelő működés jelent a kritikus számára. A feldolgozandó anyaghoz mérten viszonylag kis terjedelmű könyvben azonban a szerző így is módot talál arra, hogy számos Shaw-val kapcsolatos kérdést megoldjon. Eloszlatja az író alakja köré szőtt rosszindulatú mendemondákat, tisztázza viszonyát a Fábianus Társasághoz, hangsúlyozza emberi becsületességét, a szovjet nép iránt érzett szeretetét, törhetetlen hitét az emberi haladás ügyében. Ugyanakkor nem kendőzi el Shaw írói és emberi korlátait sem.

A valóban hiányt pótló könyv azonban sok tekintetben bizonytalanságban hagyja az olvasót. Shaw emberi alakjának, világnézetének gondos elemzése mellett háttérbe szorulnak az író művei, noha szinte minden fontosabb alkotása említést nyer. Shaw jelentős közéleti és publicisztikai szereplése ezt az eljárást csak látszólag igazolja, mert nem kétséges, hogy Shaw írói működése az, ami maradandóbb, s írói művei tükrözik tehetségét, sőt magatartását a leghitelesebben. A szerző helyesen utal Dutt véleményére, hogy »Shaw alapjában véve nem elméleti, hanem gyakorlati ember volt — a művész finom felfogó képességével értette meg a tények gyakorlati jelentőségét.« Ez a rendkívül találó megjegyzés szinte kulcsot ad kezünkbe a Shaw-val kapcsolatban felmerülő egyik alapvető kérdés megoldásához, ahhoz hogy Shaw műveiben elméleti tévedéseinek csak kis töredéke jelentkezik. Az a tény, hogy a burzsoá kritika és Shaw politikai ellenfelei, éppen egyre növekvő művészi hírneve miatt, más támadási felületet kerestek, nem igazolja emberi és írói tevékenységének ezt a bizonyosfokú szétválasztását. Lutter Tibor

könyvének nagy érdeme, hogy Shaw alakját megtisztítja a rátapadó ragalmaktól, ferditésektől, elénk idézi a modern Anglia »legélesebb elméjű« emberét, aki, ha ellentmondásosan is, a haladás bajnoka. A polgári irodalomtörténettel való polémiába azonban kissé túlságosan belemelegedvén, megfedkezik arról, hogy feltárja Shaw művészetének azokat a pozitív értékeit, amelyek a burzsoá kritika számára meglepőek, érthetetlenek.

Hogy az érdekes könyvben nem kapunk kielégítő választ arra a mindenkit érdeklő kérdésre, hogy miért soroljuk Shaw műveit a világirodalom haladó hagyományai közé, annak még az is oka, hogy a művek elemzése helyett sok esetben tartalmi kivonatokkal kell megelégednünk, melyekhez elszórt reflexiók és irodalomtörténeti utalások járulnak. A szerző hivatkozik Morozovra, aki »Shaw-ról írt nekrológiájában azt hangsúlyozza, hogy Shaw a kritikai realizmus utolsó és legnagyobb alakja...« (Megjegyzés: az utalás kissé félreérthetően van megfogalmazva. Valójában Morozov azt akarja mondani, hogy Shaw a kritikai realizmus legutóbbi képviselői közt a legnagyobb, s egyúttal az utolsó nagy kritikai realista író.) Morozov ezen megfogalmazása a legalapvetőbb kérdésre utal, megadva egyszersmind az értékelés alapját. Shaw kritikai realizmusára gondolva az olvasónak önkéntelenül ilyen kérdései támadnak: hogyan lehetséges, hogy a polgári dráma általános hanyatlása közepette, a kritikai realizmus talaján keletkezik a shaw-i drámatípus, melyben az aktualitás magasfokú művészi kifejeződéssel párosul. Shaw művészetének ez a vonása oly módon nyilatkozik meg tematikájában, hogy művei mindig az író jelenkorának problémáit vetik fel s ezek a problémák közvetlenül jelentkeznek írásaiban, még akkor is, ha történelmi analógiákhoz nyúl. Shaw-nak szinte minden egyes műve a legáltalánosabb kérdéseket veszi az ábrázolás alapjául, olyannyira, hogy ezek az eszmék szét-feszítik művészetének kereteit. Ritkán tud valóban tipikus hősöket formálni, azaz művésze inkább »schiller-«i mintsem »shakespeare-«i. Ábrázolásának ez a hiánysága abból fakad, hogy az általa felvetett problémákat a kritikai realizmus írói eszközeivel a XX. század első felében sem teljes mélységben feltárni, sem maradéktalanul megoldani nem lehet.

Shaw életműve egyszersmind a kritikai realizmus határát is jelzi. Shaw a kritikai realizmus utolsó nagy képviselője. A haladás ügyének igazi irodalmi harcosai ma már a kapitalista országokban is a szocialista realizmus módszerét igyekeznek alkalmazni. Ma már világosan látható, hogy a világirodalom történetének nagy távlatába állítva a

kritikai realizmusnak Shaw-hoz mérhető nagy képviselője a jövőben nem lehet. A második világháború után, az imperializmus táborának meggyengülése után, a béketábor erejének megnövekedésével, a haladó eszmék hallatlan méretű elterjedésével az emberi társadalom nagy kérdései a kritikai realizmus álláspontjáról, a legmagasabb művészi fokon, többé nem ábrázolhatók. (Shaw esetében a kritikai realizmus létjogosultsága nem vitatható, bár kétségtelen, hogy éppen a leglényegesebb kérdésekben az ő művészetének is gátja volt.)

Lutter Tibor könyvében ezek a problémák nem kapnak kellő súlyt. Igen helyesen hangsúlyozza azonban Shaw-nak harcos művészi magatartását, mely legnagyobb alkotásaiban helyenként túlröpíti a jellegzetesen shaw-i állásponton és számos kérdésben elvezeti a világos, félreérthetetlen felismerésekig. Talán hozzá kell még tenni azt, hogy ez a megvesztegethetetlen, szilárd írói magatartás nemcsak azért értékes a szemünkben, mert Shaw sohasem süllyedt a kapitalizmus kiszolgálásáig, mint ahogyan H. G. Wells esetében ez megtörtént; hanem azért is, mert éppen szenvedélyes állásfoglalása révén jut el pozitív figurák megrajzolásáig. A St. Joan-ban védelmébe veszi a francia történelem egyik nagy alakját s ezáltal tudja melegen, szeretettel, sőt helyenként lírai pátosszal rajzolni hőseit. Nem igaz az az állítás — ahogy ezt a polgári kritika szélében-hosszában fecsegte, — hogy Shaw-ra a hideg, intellektuális ironia az egyedül jellemző. Az igaz, hogy műveiben s főleg természetesen vígjátékaiban sok a szatirikus elem. Igaz az is, hogy Shaw művészte betűszerinti értelemben is kritikai, de műveinek elemzése révén kimutatható, hogy pozitív figuráinak száma sokkal nagyobb, mint ahogy ezt gondolhatnánk. A Devil's Disciple hőse például, némileg magára Shaw-ra jellemző élecek leple alatt a legjobb emberi tulajdonságok hordozója. Hangsúlyozni kell még művészetének azt a vonását, mely szerint az ő kapitalista valóság felé irányuló kritikája

eleve magában foglalja a helyes, emberi magatartás létének feltételezését, de világnézetének és művészetének korlátai miatt csak esetlegesen, részletekben tudja érvényre juttatni.

Shaw egész hatalmas életműve, mely nagy történelmi események közepette és hatása alatt született, nem fogható fel egységesnek. Lutter Tibor könyve, igen szemléletesen mutatja be művészetének folytonos alakulását s gondosan elemzi azokat a történelmi-társadalmi tényezőket, melyekből az író világnézete és művészete kinő. Nagyon helyesen hangsúlyozza az 1917-es év lényeges jelentőségét Shaw életében, viszonyát az Októberi Forradalomhoz, mely eltávolítja azoktól a magukat haladónak álcázó irodalmi köröktől, melyekkel azelőtt kapcsolatban volt. Az a tény, hogy a szovjethatalom iránt születésétől fogva mély rokonszenvvel viseltetett, számtalan helyen nyilatkozik meg műveiben is, olyan kisigényű boházatoktól kezdve, mint az »Annayanska, the Bolshevik Empress«, egészen a Geneva maró szatirájáig. Az, amit a Szovjetunióról, a szovjet népről mond, nem mindig egyértelmű, de minden esetben igen jelentős az, hogy a féktelen rágalomhadjárral, az ostoba mesékkel szemben, melyeket Anglia írói, újságírói és politikusai a Szovjetunióról egyaránt terjesztettek, gyökerében pozitív, de legalább is jóindulatú képet fest. Shaw művei ezáltal erős hatást gyakoroltak az angol, sőt bizonyos mértékben a nemzetközi közvéleményre is.

Lutter Tibor könyve a vázolt hiányosságokat leszámítva alapjában helyes feleletet ad a Shaw életével és műveivel kapcsolatban felmerülő kérdésekre. A könyv némely fogyatékoságai a hatalmas feladat — s amint a néhol pongyola fogalmazás sejteti — a munka gyors üteméből adódnak. A tanulmány úttörő jelentőségű. Ha a különböző kérdések tárgyalásának arányai vitathatóak is, minden fontos kérdésre kitér. Aki G. B. Shaw életét és művészetét meg akarja ismerni, nagy haszonnal forgathatja ezt a könyvet.

Wéber Antal

TÁRSASÁGI HÍREK

(Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről —
1952 április—december.)

Közgyűlés, új tisztikar. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1952 május 29-én tartotta meg tisztújító közgyűlését. Az ülést Lukács György, a Társaság elnöke nyitotta meg, majd Király István tartott titkári beszámolót. Beszámolt azokról az eredményekről, amelyeket a Társaság négy év előtti újjaalakuló közgyűlése óta elért. Kiemelte a Társaság népszerűsítő munkájának nagy hatását, a Magyar Klasszikusok sorozatban eddig kiadott kötetek, bevezetések és jegyzetek jelentőségét. Beszámolt a vitaülésekről, ünnepségekről, nyilvános ankétokról, valamint a Társaság belső tudományos munkáját végző munkaközösségek tevékenységéről és a Társaság folyóirataról, az Irodalomtörténetről. A Társaság munkájának hiányosságairól szólva, megjegyezte, hogy a szervezeti gyengeségen, egyes tudósok túlterheltségén kívül e hiányosságok főleg bizonyos vaskalaposságra, az újtól való félelemre, a vitászellem hiányára, s az emögött rejtőző elvi bizonytalanságra vezethetők vissza. Ez az elvi bizonytalanság megmutatkozik abban, hogy a Társaság tudományos munkájában keveset foglalkozott az irodalomtörténet módszertani kérdéseivel és elvi problémáival. A titkár beszámolóját követő vita után megválasztották az új tisztikart. A Társaság elnöke: Lukács György, ügyvezető alelnöke: Bóka László, titkára Pandi Pál. Az elnökség tagjai: Barta János, Király István, Tolnai Gábor és Waldapfel József. A számvizsgáló bizottság tagjai: Szabolcsi Miklós, Horváth Károly és Klaniczay Tibor. Jegyző: Vargha Kálmán. A választmány tagjai: Baróti Dezső, Hegedüs Géza, Juhász Géza, Kardos László, Kardos Tibor, Komlós Aladár, Köpeczi Béla, Margócsy József, Nagy Miklós, Nagy Péter, Peéry Rezső, Sötér István, Szauder József, Trencsényi-Waldapfel Imre, Turóczy-Trostler József. A Társaság tiszteletbeli tagja: Földessy Gyula.

Évfordulók, megemlékezések. Az Irodalomtörténeti Társaság jelentős mértékben közreműködött az év irodalomtörténeti vonatkozású évfordulónak méltó megünneplésében. A Társaság a Magyar Írók Szövetségével

közösen rendezett emlékünnepeket Móríc Zsigmond halálának tizedik, Arany János halálának hetvenedik és Ady Endre születésének hetvenötödik évfordulója alkalmából. A Móríc- és az Ady-emlékünnepek jelentőségét emelte, hogy mindkét ünnepélyen Révai József mondott elnöki megnyitót. Révai elvtárs a két bevezető előadásban kijelölte a Móríc- és az Ady-kutatás legfontosabb feladatait és egyben iránymutatást is adott a feladatok megoldásához. A Móríc-ünnepélyen Darvas József, az Arany-ünnepélyen Zelk Zoltán, az Ady-esten Bölöni György mondott emlékbeszédet. Résztvettünk a Móríc szülőfalujában, Tiszacsécén rendezett ünnepélyen, József Attila szobrának, Ady mellszobrának és József Attila szárszói emlékművének leleplezésén. A leányfalui Móríc-múzeumot Bóka László avatta fel. Egervára felszabadításának négy-századik évfordulója alkalmából a Társaság az Írószövetséggel együtt Gárdonyi Géza-emlékestet tartott Egerben. Az ünnepi esten Bóka László emlékezett meg Gárdonyiról, az egri hősök vitéz harcinak művészi megörökítőjéről. A Társaság képviselői tartottak emlékbeszédet az évfordulók alkalmából Arany szobránál (Sötér István), Arany sírjánál (Bóka László), és Ady sírjánál (Földessy Gyula).

József Attila tudományos ülésszak. József Attila halálának tizenötödik évfordulója alkalmából háromnapos tudományos ülésszakot rendezett az Irodalomtörténeti Társaság. Az ülésszakot Lukács György nyitotta meg. Megnyitó beszédében rámutatott arra, hogy Horváth Márton alapvető tanulmánya óta irodalomtörténészeink nem folytattak kielégítő kutatómunkát József Attila költészetét illetően. Ez az ülésszak ennek a munkának kezdetét jelzi. Hangsúlyozza, hogy József Attila költészete példája annak, hogyan válik szoros egységgé mondanivaló és forma, hogyan érvényesül a pártos eszmei mondanivaló, a forradalmi tartalom költeményeiben. Felhívta a figyelmet arra, hogy ahhoz, hogy József Attila helyét tisztán lássuk az irodalomban és társadalomban, fel kell dolgozni a Horthy-korszak

irodalmi fejlődését és a Párt történetét a Horthy-korszak alatt. Meg kell vizsgálni József Attila viszonyát korának irodalmi áramlataival, a polgári irodalom különböző irányzataival, kapcsolatát a népiesek mozgalmával. Az ülésszak első előadását Szabolcsi Miklós tartotta József Attila forradalmi költészetének fejlődéséről. Előadásában több, mindaddig ismeretlen József Attila verset idézett és elemzett. Szabolcsi előadását három József Attila-kutató (Fabulya László, Fövény Lászlóné, Rejtő István) hozzászólása egészítette ki. A második előadást Bóka László tartotta József Attila költői eszközeiről. Bóka László előadásához Kardos László, Nagy Miklós, Szalai Sándor, Veres Péter szolt hozzá. Az ülésszak utolsó előadását Koczák Sándor tartotta »Mit adott József Attila a mai magyar irodalomnak« címmel. Koczák Sándor előadását Földessy Gyula, Király István, Somlyó György és Szabolcsi Miklós hozzászólása követte.

Vitaülések. Április 18-án Horváth János verstanát (Rendszeres magyar verstan, 1951) vitatta meg a Társaság. Képes Géza előadása indította meg a vitát. Megállapította, hogy Horváth János verstana nagy nyeresége irodalomtörténetünknek, mert felkelti az érdeklődést a költészet műhelytitkai iránt és a könyv megjelenése bizonyára termékeny vitákat indít majd el, amelyek mai költészetünk formai gazdagodásához vezetnek. Négyesy László 1886-ban megjelent »Magyar verstana« óta ez az első ilyen természetű rendszerező munka. Ez a tény csak aláhúzza a mű fontosságát és nyomatékosabbá teszi az elmélyült bírálat szűkeességét is. Képes Géza kritikájában elsősorban azt emelte ki, hogy Horváth János verstanának alapvető hibája a forma és a tartalom igazán egységes tárgyalásának hiánya, a költészet formai fejlődésének kiszakítása igazi történeti, társadalmi, politikai összefüggéseiből. Ilyen módszerrel Horváth János verstana nem hatolhatott a lényegig. Képes Géza előadásában rövid áttekintést adott a magyar vers formai fejlődéstörténetéről, kimutatva, mint húzódozott meg a költői forma körül zajló leghevesebb költészeti viták mögött a haladás és a reakció küzdelme. A vita során felszólalt Devecseri Gábor elsősorban a verstannak a modern költészetet tárgyaló részeivel foglalkozott. Hiányolta, hogy Ady verselésének tárgyalásánál meg sem említi Horváth János, hogy milyen mély gyökere van Ady soralakításának, vers-zenéjének a régi magyar költészetben. Hibáztatta, hogy Juhász Gyula formai szempontból is nagy jelentőségű versein felületesen átszalad a verstan és méltatlanul bántik József Attila költészetével. Kritikáját összegezve megállapította Devecseri, hogy Horváth János verstana hibái mellett sok és értékes megállapítást tartalmaz és bár

a tankönyv feladatának betöltésére nem alkalmas, vitaindító forrás, szélesre tart út a rendszeres magyar verstan megteremtéséhez. Keszti Imre felszólalásában hiányolta, hogy Horváth János verstana csak a már nem élő költőkkel foglalkozik, márpedig az elmúlt évtizedek költészetének verstani tárgyalása jelentős mértékben csonkán marad Illyés Gyula költészetének formai elemzése nélkül. A vita eredményeit Bóka László foglalta össze.

Június 3-án Mórincz Zsigmond Erdély című regényéről rendezett vitautest a Társaság. Az ülés előadója Nagy Péter volt. Előadása elején megállapította, hogy az Erdély-trilógia Mórincz egyik legnagyobb műve, amellyel tizenöt éven át foglalkozott. A felszabadulás óta különös, szinte megmagyarázhatatlan csend van az Erdély körül. Előadásában részletesen elemezte Mórincz trilógiáját, Mórincznak a trilógia szerkezetében és alakjaiban kifejezésre jutó politikai koncepcióját és végső következtetesként arra a megállapításra jutott, hogy az Erdély hatalmas alkotás, eszmei mondanivalója a mult magyar társadalmának legkárosabb jelenségei ellen való tiltakozás. Tiltakozás az »uri tempó«, a faji uszítás ellen, tiltakozás a magyar társadalom feudális maradványi ellen és egyben a polgári fejlődés, a polgárosodás és demokratizálódás messzehangzó követelése, ha ennek forradalmi úton való megvalósításában nem is tud hinni már az író, ha itt alapjában ez osztálybéke, az osztályok közötti kiegyezés hamis reményét táplálja is. Nagy Péter előadásában azt is illusztrálta, hogy Mórincz mindezt páratlan alak- és invenció-gazdagsággal, a kor és az élet külső mozzanatainak rendkívül érzékletes megjelenítésével, páratlanul gazdag, érzékletes nyelvvél alkotta meg. Eötvös Magyarország 1514-ben című regénye óta nem volt ilyen történelmi regényünk, amelyet akár társadalmi hordereje, akár művészi eszközeinek gazdagsága és tökéletessége szempontjából az Erdély mellé emelhetnénk, a Rózsa Sándor-regényeken kívül. Az előadást követő vitában Juhász Géza és Veres Péter még pozitívabban értékelték Mórincz trilógiáját és Veres Péter a regény mielőbbi, újrafelol kiadását javasolta. Király István felszólalásában Nagy Péter értékelésével számos ponton vitába szállva az Erdély írói-eszmei ellentmondásaira mutatott rá. Tolnai Gábor, Király István megjegyzéseinek tovább haladva, szintén rámutatott a trilógia korlátaira.

Irodalomtanítási konferencia. Május 4—5-én a Közkutatásiügyi Minisztérium, a Pedagógus Szakszervezet és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság irodalomtanítási konferenciát rendezett Budapesten. A konferencián Jóboru Magda tartott előadást az irodalomtanítás problémáiról. Számos gyakorlati példán mutatta be az iskolai irodalomtanításban

jelentkező sematizálás és hamis aktualizálás hibáit. Referátumát a hozzászólások hosszú sora követte. A kétnapos konferencián felszólaltak vezető irodalomtörténészeink, Budapest és a vidék legjobb magyarszakos közép- és általánosiskolai tanárai, tanfelügyelői, magyar szakos tanárjelöltek és a minisztérium munkatársai.

A Társaság részvétele a Rákosi Mátyás tanulmányi verseny elbírálásában. A Rákosi Mátyás tanulmányi verseny legjobb magyar irodalmi dolgozatainak elbírálásában a Magyar Irodalomtörténeti Társaság részéről Dallos György, Horváth Károly és Vargha Balázs vett részt.

Vándorgyűlések. Az Irodalomtörténeti Társaság ezévi első vándorgyűlését Kecskeméten, Katona József szülővárosában tartotta. A vándorgyűlés keretében Gyárfás Miklós tartott előadást ~~Katona Józsefről~~. A Katona József nevét viselő kecskeméti gimnázium tanulói, Khód Miklós tanár vezetésével bemutatták Katona Jeruzsálem pusztulása című, eddig még soha nem játszott darabját.

Júliusban Pécsen tartott vándorgyűlést az Irodalomtörténeti Társaság. A vándorgyűlésen három vitaelőadás hangzott el. Kardos Tibor Janus Pannoniusról, Trencsényi-Waldapfel Imre Berzsenyiről, Keszi Imre a felszabadulás utáni kritika elvi problémáiról tartott előadást.

Móricz Zsigmond halálának tizedik évfordulója alkalmából szeptemberben Debrecenben tartottunk vándorgyűlést. Itt Nagy Péter és Juhász Géza tartott előadást Móriczról.

A miskolci vándorgyűlés József Attila emlékét idézte. Novembér 29-én a miskolci zenekonzervatóriumban ünnepi estet rendezett a Társaság, József Attila halálának tizenötödik évfordulója alkalmából. Az ünnepélyen Bóka László tartott előadást József Attiláról, előadása után a miskolci művészek József Attila műveiből adtak elő. Ugyanezen a napon Tolnai Gábor a miskolci Rákosi Mátyás Műszaki Egyetemen, Pándi Pál Lillafüreden, Koczás Sándor az ózdi bányászoknak tartott népszerű előadást József Attiláról. A vándorgyűlésen a baráti népi demokráciák Budapesten tanuló magyar-szakos bolgár, csehszlovák, koreai és román egyetemi ösztöndíjasai is résztvettek. A vándorgyűlés második napján az irodalomnépszerűsítő munka vezetői a borsodmegyei előadókkal vitatták meg az irodalomnépszerűsítés aktuális általános és helyi problémáit. A vándorgyűlés során a miskolci középiskolai tanárok és tanulók élénk és aktív részvételével igen jól sikerült vitát rendeztünk a középiskolai irodalmi tankönyvekről.

Munkaközösségek. A régi magyar irodalommal foglalkozó munkaközösség (— 1772,

vezette Klaniczay Tibor) közelmúltban Bán Imre Apáczai Cseri Jánosról szóló tanulmányát és Zolnai Béla II. Rákóczi Ferenc irodalmi munkásságával foglalkozó tanulmányát vitatta meg. Az Apáczai-kutatás már évtizedek óta holtpontra vesztegel, új adatokat hosszú idő óta nem tártak fel Apáczaival kapcsolatban. A régen felkutatott és publikált adatok ma már nem megbízhatóak. Bán Imre tanulmányának újdonsága, hogy Apáczairól, mint íróról kíván hiteles képet rajzolni. Apáczai társadalomszemléletét elsősorban az Enciklopédia és annak forrásai alapján vizsgálta fel. Rámutatott az angol forradalomnak Apáczai műveiben kimutatható hatásaira és az Apáczai társadalmi származásával kapcsolatban feltárt adatokkal, érdekes adalékokat szolgáltatott Apáczai társadalomszemléletének kialakulására vonatkozóan.

Zolnai Béla referátuma, korábbi Rákóczi-kutatásai gazdag anyagának felhasználásával, Rákócziiban a haladó író és a haladó gondolkodó vonásait emelte ki. Rákóczi művei közül elsősorban az emigrációban keletkezett művekkel foglalkozott. Az előadást követő vita során Esze Tamás és Köpeczi Béla új kutatásairól beszámolva fontos adatokat szolgáltatott Rákóczi magyarországi irodalmi működésével kapcsolatban. A munkaközösség javaslatot tett Rákóczi összes műveinek 1953-ban, a kuruc szabadságharc kezdetének kétszázötvenedik évfordulóján megindítandó kritikai kiadására.

A felvilágosodás és reformkori munkaközösség (1772—1849, vezette Szauder József) Tóth Dezső referátuma alapján megvitatta Keresztury Dezsőnek és Tarnai Andornak az Irodalomtörténetben megjelent Bacsfányi tanulmányát. Keresztury Dezső ugyan ezen az ülésen Bacsfányi poétikai nézeteit ismertette, bemutatta, hogy a hagyományos poétika és verstan aktuális politikai tartalommal telítődve hogyan alakul át bizonyos mértékig Bacsfányi tollán (az antikizálás forradalmi céltazai, a modern nyugaterőpau, főként német minták felhasználása, Ráday-vers stb). Tarnai Andor a Bacsfányi-művek kritikai kiadásának problémáját ismertette, röviden vázolta Bacsfányi költői örökségének hányatott sorsát.

A munkaközösség Szauder József beszámolója alapján foglalkozott a felvilágosodás-kori magyar irodalom legfontosabb elvi kérdéseivel és a korszak kutatásának leg-sürgősebb gyakorlati tennivalóival. Elsősorban a kéziratban maradt és politikai tartalma miatt elcsúszott irodalmat kell feltárni. Szükséges a ma már hozzáférhetetlen vagy nagyon ritka XVIII-ik századi művek új kiadása. Bessenyei holmiján és Ágisan kívül Laczkovics két röpiratát, Trencs és Hajnóczy műveit kell a közeljövőben kiadni, illetve lefordítani.

A multszázadvégi munkaközösségben (1849–1905, vezette Horváth Károly) Bisztray Gyula Sárosi Gyulával foglalkozó kutatásairól számolt be. Az Arany Trombita új kiadása ráirányította a figyelmet Sárosi egyéb műveire is és egész munkásságára. Bisztray jelenleg Sárosi verseinek sajtó alá rendezésével foglalkozik, referátumában pályaképet és kritikai értékelést adott Sárosi Gyuláról.

Horváth Károly Az ember tragédiájáról szóló tanulmányát mutatta be a munkaközösségnek. A tanulmány több pontjára már eleve felhívta a figyelmet és tanácsot, megvitatást kért a munkaközösségtől. Különösen Lucifer alakjának megítélése körül alakult ki vita.

Harsányi Zoltán Reviczky-dolgozatát olvasta fel a munkaközösségben. Tanulmánya ebben a formájában nem adott teljes képet Reviczkyról, de Reviczky kritikai működésével kapcsolatban sok értékes adatot szolgáltatott. A munkaközösség megbízta Harsányi Zoltánt, hogy külön tanulmányban dolgozza ki Reviczky kritikai működését.

A XX. századi munkaközösség (1905-, vezette Bóka László) Czine Mihály Móríc Rokonok című regényéről szóló tanulmányát vitatta meg. Czine dolgozata az első alapos regényelemzés a Rokonokról. Nemcsak a regénnyel kapcsolatban voltak értékes megállapításai, hanem világosan felvázolta Móríc pályájának azt a szakaszát, amelyben a Rokonokat írta. Meggyőzően mutatta be, hogy Móríc ebben az időben már teljesen szakít a Horthy-korszak reformista fiataljaihoz fűződő illúzióival. A munkaközösségben egyrészt Móríc pályájának korszakolása, másrészt a Móríc-féle kis-hősök (Lina) alakjának elemzése és értékelése körül alakult ki vita.

Az őszy folyamán valamennyi munkaközösség megtárgyalta az 1952/53-as munkaév munkatervét.

Irodalomnépszerűsítés. Az Irodalomtörténeti Társaság üzemekben és tömegszervezetekben folyó ismeretterjesztő előadásai igen közkedveltek a dolgozók körében. 1952-ben összesen 10.259 előadást tartottak az Irodalomtörténeti Társaság előadói. Az előadásokat összesen 651.559 hallgató kísérte figyelemmel. Az évi tematikai tervet az irodalomtörténeti vonatkozású évfodulók figyelembevételével állították össze. Szeptemberben Mórícot, októberben Aranyt, novemberben Adyt, decemberben József Attilát népszerűsítették előadásaink. Móríc-Zsigmondról közel 1000 népszerűsítő előadást tartottak a Társaság előadói. Előadásaink után a legtöbb üzem könyvtárból az utolsó Móríc-könyvet is kölcsönözték a dolgozók. A Társaság népszerűsítő munkájának nagy eredménye,

hogy a rendszeresen olvasó dolgozók száma szemmel láthatóan növekszik szerte az országban. A nagykanizsai körzeti népkönyvtárban a Társaság előadásai nyomán 30%-al emelkedett a könyvtárlátogatók száma. A zalamegyei Eszteregne községben áprilisban 200-ról 760-ra emelkedett az olvasótagok száma.

Az irodalomnépszerűsítő munka másik eredménye a helyi haladó hagyományok tudatosítása. A dolgozók fokozott figyelemmel fordulnak városuk, falujuk nagy fiainak élettörténete felé és érdeklődéssel nyúlnak műveik után. Ezt bizonyította a kecskeméti Katona-bemutató is, ahol a nézők zsúfolásig megtöltötték a színházat. Miskolci csoportunk érdekes színház történeti kiállítást rendezett. A miskolciak jól választották a haladó helyi hagyományok ápolásának ezt a módját, mert Miskolc irodalmi múltjában, haladó színház történeti kezdeményezései és eredményei állnak első helyen. A kiállítás az első, 1828-ban felavatott miskolci színház emlékeitől egész a mai napig mutatta be Miskolc színház történeti múltját. Déryné, Egressy Gábor, Laborfalvy Róza, Szerdahelyi Kálmán színházi erekléi mellett régi színlapokat, műsorokat, meghívókat és színpadi jelmezeket állítottak ki. Egy 1918-as színlap az orosz hadifoglyok diósgyőrvasgyári jótékony célú előadásáról ad hírt. Győri csoportunk a győri hírlapirodalom hagyományait tárja fel és népszerűsíti. Tolnában Petőfi tolnamegyei útjának emlékeit gyűjtik össze.

A Társaság kiadványai. A Magyar Klaszikusok sorozat 1952-ben megjelent kötetei: *Zrínyi Miklós* válogatott művei, sajtó alá rendezte Bán Imre, a bevezető tanulmányt írta Klaniczay Tibor; *Eötvös József* Magyarország 1514-ben, sajtó alá rendezte Bruckner János és Dümert Dezső, a bevezető tanulmányt írta Szigeti József; *Jókai Mór*: Fekete gyémántok, sajtó alá rendezte Harsányi Jenő, a bevezető tanulmányt írta Nagy Miklós. *Móríc Zsigmond*: Rokonok, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Czine Mihály; *Arany János* válogatott művei, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Barta János; *József Attila* válogatott művei, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Szabolcsi Miklós.

A Nagy Magyar Írók sorozat 1952-ben megjelent kötetei: Sőtér István: *Eötvös József*; Molnár Miklós: *Katona József*, Király István: *Mikszáth Kálmán*.

Az irodalomnépszerűsítés vezérfonalainak 1952-ben megjelent füzetei: *Költészetünk antiklerikális hagyományai* (Pándi Pál), *Gárdonyi Géza*: *Egri csillagok* (Miklós Róbert), *Mikszáth Kálmán*: *Különös házasság* (Nádas József), *Balzac* (Győry János), *Csokonai Vitéz Mihály* (Vargha

Balázs) Puskin (Vajda György Mihály),
Népköltészetünk haladó hagyományai
(Ortutay Gyula), Ady Endre (Czine Mihály),
Kölcsey Ferenc (Szauder József), Fagyeejev

(Lányi Sarolta), Aczél Tamás : A szabadság
árnyékában, Nagy Sándor : Megbékélés
(László Imre), Móricz Zsigmond (II. kiadás,
Nagy Péter)

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Baróti Dezső</i> : Csokonai »Dorottya«-ja	129
<i>Bóka László</i> : József Attila költői eszközei	287
<i>Czine Mihály</i> : Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor	44
<i>Fagyjev</i> beszéde a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán	261
<i>Forgács László</i> : Haladó kritikánk kérdéseiről	404
<i>Garamvölgyi József</i> : Juhász Gyula és a forradalom. 1917—1919	186
<i>Győry János</i> : A demokrata Viktor Hugó	144
<i>Herman István</i> : Madách: Az ember tragédiája	335
<i>Kardos László</i> : Rákosi Mátyás alakja a magyar költészetben	129
<i>Képes Géza</i> : Arany János fordításai Thomas Moore költeményeiből	320
<i>Kispéter András</i> : Hozzászólás az Apostol-kérdéshez	448
<i>László Imre</i> : Petőfi és Arany barátsága	236
<i>Nagy Péter</i> : Móricz Zsigmond	271
<i>Puruczki Béla</i> : Tolnai Lajos a mi szemünkben	365
<i>Révai József</i> : Ady Endréről	268
<i>Révai József</i> : Móricz Zsigmondról	265
<i>Rjurikov, B.</i> : Régi hibák új köntösben	19
<i>Szergijevszkij, I. V.</i> : Az irodalomtudomány kérdései I. V. Sztálin nyelvészeti munkái- nak fényében	150
<i>Tamás Anna</i> : Petőfi Apostola	434
<i>Tóth Dezső</i> : Vörösmarty és a Nyugat	353
<i>Turóczi-Trostler József</i> : Petőfi és a magyar népköltészet belép a világbirodalomba ..	301
<i>Tyihomirov, G. Sz.</i> : A hagyomány és az eszmei hatások kérdéséhez	1
<i>Waldapfel József</i> : Madách Imre	28

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>D. Szemző Piroska</i> : Táncsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Ujsága	481
<i>Durkó Mátyás</i> : Móricz Zsigmond 1918—19-es cikkeiből	222
<i>Düمرت Dezső</i> : Két kiadatlan Kazinczy-levél	464
<i>Eckhardt Sándor</i> : Egy régi magyar hősi ének a ponyván	58
<i>Gulyás József</i> : Szemere epikus hagyatéka	93
<i>Jenei Ferenc</i> : A Szigeti Veszedelem keletkezése	509
<i>Keresztury Dezső—Tarnai Andor</i> : Batsányi és Baróti Szabó	69
<i>Rejtő István</i> : József Attila pereit	455
<i>Rejtő István</i> : Thury Zoltán »Katonák« c. drámájának történetéhez	231
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany János »Senki Pál«-ja	100
<i>Scheiber Sándor</i> : Arany önéletrajzi jegyzete	99
<i>Végh Ferenc</i> : Bornemisza Péter ifjúsága	514
<i>Vörös Károly</i> : Az 1766-évi keszthelyi parasztmozgalom leírása	468

MAGYAR ÍRÓK HAGYATÉKA

<i>Belia György—Cs. Gárdonyi Klára</i> : Jegyzetek Tolnai Lajos drámakísérleteihez	523
<i>Gulyás József</i> : Móricz Zsigmond levele a Magyar Tanácsköztársaság első napjaiból Zempléni Árpádhoz	538
<i>Komlós Aladár</i> : Csokonai ismeretlen vígjátéka a »Poetacenzura« c. iskoladráma	538
<i>Németh G. Béla</i> : Egy kiadatlan vers Komjáthy Jenő kéziratot hagyatékából	534

SZEMLE

<i>Barta János</i> : Jegyzetek a Fogságom naplójáról	541
<i>Barta János</i> : Gálos Rezső: Bessenyei György életrajza	575
<i>Diener Péter</i> : Az Igazság harca a D. sz. ellen	556
<i>Durkó Mátyás</i> : Móricz Zsigmond: Árverés a nádason	585
<i>Gerézy Rabán</i> : Ezópus fabulái	102
<i>Keszi Imre</i> : Vajda János válogatott művei	566
<i>Kovács Endre</i> : Jirások: A kutyafejűek	112
<i>Köpeczi Béla</i> : I. L. Caragiale karmolatai — magyarul	115
<i>László Imre</i> : Kaffka Margit: Színek és évek	582
<i>Lengyel Dénes</i> : Gárdonyi Géza: Egri csillagok	243
<i>Nagy Miklós</i> : Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig	572
<i>Ráttner Éva</i> : Móra Ferenc válogatott elbeszélései	596
<i>Rejtő István</i> : A »Különös házasság« szovjet kiadása	570
<i>Ribinszki Károly</i> : Urbán Ernő: Tűzkereszttség	593
<i>Szabó Ede</i> : W. M. Thackeray: Hiúság vására	103
<i>Szobotka Tibor</i> : Szabolcsi Bence: A művész és közönsége	245
<i>Tóth Dezső</i> : Két történelmi regény	549
<i>Varga József</i> : Heltai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus	589
<i>Vargha Balázs</i> : Révész Ferenc: Csokonai Vitéz Mihály	240
<i>Wéber Antal</i> : Lutter Tibor: Shaw	598

TÁRSASÁGI HÍREK

<i>Nagy Miklós</i> : Az irodalomtörténeti kongresszus előadássorozata az irodalomtörténeti kutatás helyzetéről és feladatairól	118
<i>Vihar Béla</i> : Az irodalom útja a néphez	248
Társasági hírek	254
Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről. 1952 április— december	600

A SZERKESZTŐSÉGNEK MEGKÜLDÖTT KÖNYVEK JEGYZÉKE

- Ady Endre** válogatott versei. Szerk.: Bóka László, Bölöni György, Hatvany Lajos, Király István. Sajtó alá rendezte Vargha Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 339 l. 21 Ft.
- Amado, Jorge**: Zsubiabá. Ford.: Benyhe János. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 263 l. 17,50 Ft.
- Arany János** válogatott művei II. Magyar Klasszikusok. Sajtó alá rendezte Barta János. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 428. l. 25 Ft.
- Benda Kálmán**: Bocskai István függetlenségi harca. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 92 l. 5,50 Ft.
- Bredel, Willi**: Ötven nap. Ford.: Máthé Lydia. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 111 l. 4,50 Ft.
- Cseh és szlovák költők antológiája**. Szerk.: Hegedüs Zoltán és Kovács Endre. Ford.: Aczél Tamás, Devecseri Gábor, Donga György, Dybas Tihamér, Eörsi István, Gáspár Endre, Hajnal Anna, Hegedüs Zoltán, József Attila, Kapuvári Béla, Kardos László, Kardos Pál, Képes Géza, Keszthelyi Zoltán, Kiss Károly, Kocsvay Margit, Komlós Aladár, Kopányi György, Kormos István, Kuczka Péter, Nadányi Zoltán, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János, Polgár István, Rába György Rács Géza, Raics István, Rónai Mihály András, Rubin Szilárd, Szabó Ede, Szabó Lőrinc, Takács Tibor, Vajda Endre, Vas István, Végh György, Vészi Endre, Vidor Miklós, Vihar Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 250 l. 28 Ft.
- Darázs Endre** Üdvözlét. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 68 l. 6,50 Ft.
- Déryné** naplója. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította Réz Pál. Bev.: Hegedüs Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 424 l. 24 Ft.
- A drámairodalom elmaradásának lektüzdéséről**. Szikra 1952. 16. l.
- Eötvös Károly**: Me akad a vármegye. Válogatta és bev.: Lukácsy Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó 1952. 407 l.
- Erdeélyi János**: Válogatott esztétikai tanulmányok. (Filozófiai Kiskönyvtár). Összeállította bevezette és a jegyzeteket írta Heller Ágnes. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 127 l. 7,50 Ft.
- Erőnk a béke**. (Magyar költők a békeharcban) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 132 l. 8 Ft.
- Giordano Bruno Galilei Campanella**. Ford.: Jánosházy György és Kiss Géza. Bev.: C. I. Gulian és I. Banu. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 120 l. 7,50 Ft.
- Gyetvai János**: Ezt láttam Amerikában. Bev.: Boldizsár Iván. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 205 l. 16,50 Ft.
- Győry János**: Victor Hugo. (A kultúra mesterei) Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 101 l. 6 Ft.
- Iványi Ödön**: A püspök atyafisága. Bev.: Czibor János. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 303. l. 15 Ft.
- Jókai Mór**: Fekete gyémántok. Magyar Klasszikusok. Sajtó alá rendezte: Harasányi Jenő. Bev.: Nagy Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 467. l. 25 Ft.
- Jókai Mór**: A kiskirályok. Bev.: Nagy Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 484 l. 22 Ft.
- József Attila** összes versei I., II. Sajtó alá rendezte: Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. Akadémiai Kiadó, 1952. 462, 511 l. 80 Ft.
- Juhász Gyula** válogatott versei. Szépirodalmi Kiskönyvtár, 54. Szerk. és bev.: Bóka László. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 94 l. 4 Ft.
- Kaffka Margit**: Hangyaboly. Szépirodalmi Kiskönyvtár 57. Bev.: Bodnár György. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 140 l. 6 Ft.
- Keszthelyi Zoltán**: Legényke. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 67 l. 9,50 Ft.
- Kisfaludy Károly**: A kérők. Szépirodalmi Kiskönyvtár 50. Bev.: Hegedüs Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 68 l. 2,50 Ft.
- Kolozsvári Grandpierre Emil**: A csillagszemű. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 564. l. 35,50 Ft.
- Leonardo da Vinci**: Válogatott írások. (Filozófiai Kiskönyvtár I.) Szerk., ford., bev.: Kardos Tibor. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 146 l. 11,50 Ft.
- Ljasko**: Nagyolvasztó. (Szovjet Kisregények 35.) Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 131 l. 10 Ft.

- Lőrincze Lajos**: Nyelv és élet. Bev.: Kodály Zoltán. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 173 l. 14 Ft.
- Lutter Tibor**: G. B. Shaw. (A Kultúra Mesterei.) Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 131 l. 10 Ft.
- Magyar irodalomtörténet**. Az általános gimnáziumok IV. osztálya számára. III. rész. Szerk.: Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczás Sándor, Pándi Pál. Tankönyvkiadó é. n. 451 l. 9,50 Ft.
- A magyar nyelv tankönyve**. I. rész. Az általános iskolák V—VI. osztálya számára. Szerk.: Kálmán Béla, Imre Samu, Rác Endre, Takács Etel, Weber Mihály. Tankönyvkiadó é. n. 175 l. 7 Ft.
- Marek, Jiri**: Virradt emléktűnk. Ford.: Bilint Endréné. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 222 l. 13 Ft.
- Moldvai csángó népmesék és beszélgetések**. Népnyelvi szövegek moldvai telepésektől. Hangfelvételre gyűjtötte, átírta és közzéteszi Hegedűs Lajos. Közkutatásügyi Kiadó Vállalat, 1952. 352 l. 44 Ft.
- Mikszáth Kálmán**: A beszélő köntös. (Szépirodalmi Kiskönyvtár 58.) Bev.: Koczás Sándor. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 107 l. 5,50 Ft.
- Mikszáth Kálmán**: Különös házasság. (Mikszáth Kálmán Válogatott Művei.) Sajtó alá rendezte: Rubinyi Mózes. Illusztrálta: Hincz Gyula. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 401 l. 30 Ft.
- Móra Ferenc**: Furfangos Cintula. Vál. és bev.: Vargha Kálmán. Rajzolta Szecskó Tamás. Ifjúsági Könyvkiadó é. n. 159 l. 16 Ft.
- Móra Ferenc** válogatott elbeszélései (Szépirodalmi Kiskönyvtár 52.) Vál.: Joós F. Imre. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 139 l. 5,50 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Egyszer jóllakni. (Szépirodalmi Kiskönyvtár.) Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 141 l. 4 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Elbeszélések I. (Móricz Zsigmond Válogatott Művei) Válogatta és sajtó alá rendezte: Nagy Péter és Vargha Kálmán. Kass János rajzaival. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 382 l. 25 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Elbeszélések, 1900—1912. (Móricz Zsigmond Összegyűjtött Művei.) Összeállította és sajtó alá rendezte: Nagy Péter és Vargha Kálmán. Kass János rajzaival. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953. 544 l. 30 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Gyalogolni jó. Válogatta és bev.: Illés Endre. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 431 l. 26,50 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Új világot teremtsünk. (Gyűjtemény 1918—19-es írásaihoz.) Az anyagot felkutatta, rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Durkó Mátyás. Művelt Nép Könyvkiadó, 1953. 208 l. 19,50 Ft.
- Móricz Zsigmond**: Válogatott irodalmi tanulmányok. Összeállította: Vargha Kálmán. Bev.: Bóka László. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 380 l. 27 Ft.
- Morus, Vacon, Hobbes, Locke, Ford.**: Bodor András. Bev.: C. I. Gulian és I. Banu. Művelt Nép Könyvkiadó é. n. 189 l. 12 Ft.
- Ötödfélszáz énekek**. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből. Kritikai kiadás jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte Bartha Dénes és Kiss József. Akadémiai Kiadó, 1953. 925 l. 140 Ft.
- Pándi Pál**: »Hazug álmok papjai szűnnek« A magyar költészet antiklerikális hagyományai. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 214 l. 10,40 Ft.
- Saginyan Marietta**: Goethe. (A Kultúra Mesterei.) Ford.: Radó György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 221 l. 13,50 Ft.
- Sárosi Gyula**: Arany trombita. (Szépirodalmi Kiskönyvtár 53.) Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta B. Sztray Gyula. Bev.: Pándi Pál. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 107 l. 5 Ft.
- Scserbina, V.**: Alekszej Tolsztoj. (A Kultúra Mesterei.) Ford.: Trócsányi György. Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 164 l. 10 Ft.
- Sós Endre**: Zóla. (A Kultúra Mesterei.) Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 131 l. 10,50 Ft.
- Szöveggyűjtemény a XX. század magyar és szovjet irodalmából**. Összeállította: Bóka László, Dallos György, Kardos László, Király István, Koczás Sándor, Pándi Pál. Tankönyvkiadó é. n. 591 l. 7 Ft.
- Vargyas Lajos**: A magyar vers ritmusa. Bev.: Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, 1952. 263 l. 35 Ft.
- Vilcsinszkij, V.**: Sztálin és a szovjet irodalom. Szikra, 1952. 54 l. 1,50 Ft.
- Vörösmarty Mihály**: Csongor és Tünde. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 131 l. 4,50 Ft.
- Zrinyi Miklós**: A Szigeti Veszedelem. (Szépirodalmi Kiskönyvtár 56.) Bev.: Bóta László. 1953. 198 l. 7 Ft.

A kiadásért felel: Mestyán János — Műszaki felelős: Tóth Ferenc

A kézirat beérkezett: 1952. XI. 15. — Példányszám: 2400

Terjedelme: 32.2 (A/5) ív + 1 ábra

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-u. 2. — 21219/53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

IRODALOMTÖRTÉNET

1952.

3—4. SZÁM

SZTÁLIN

<i>Fagyjev</i> beszéde a Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusán	261
<i>Révai József</i> : Móricz Zsigmondról	265
<i>Révai József</i> : Ady Endréről	268
<i>Nagy Péter</i> : Móricz Zsigmond	271
<i>Bóka László</i> : József Attila költői eszközei	287
<i>Turóczi-Trostler József</i> : Petőfi és a magyar népköltészet belép a világirodalomba ...	301
<i>Képes Géza</i> : Arany János fordításai Thomas Moore költeményeiből	320
<i>László Imre</i> : Petőfi és Arany barátsága	326
<i>Hermann István</i> : Madách: Az ember tragédiája	335
<i>Tóth Dezső</i> : Vörösmarty és a Nyugat	353
<i>Puruczki Béla</i> : Tolnai Lajos a mi szemünkben	365
<i>Forgács László</i> : Haladó kritikánk kérdéseiről	404
<i>Tamás Anna</i> : Petőfi Apostola	434
<i>Kispéter András</i> : Hozzászólás az Apostol-kérdéshez	448

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Rejtő István</i> : József Attila pereit	455
<i>Dümerth Dezső</i> : Két kiadatlan Kazinczy-levél	464
<i>Vörös Károly</i> : Az 1766. évi keszthelyi parasztmozgalom leírása	468
<i>D. Szemző Piroska</i> : Táncsics Mihály 48-as lapja, a Munkások Újsága	481
<i>Jenei Ferenc</i> : A Szigeti Veszedelem keletkezése	509
<i>Végh Ferenc</i> : Bornemisza Péter ifjúsága	514

MAGYAR ÍRÓK HAGYATÉKA

<i>Belia György</i> — <i>Cs. Gárdonyi Klára</i> : Jegyzetek Tolnai Lajos drámakísérleteihez	523
<i>Németh G. Béla</i> : Egy kiadatlan vers Komjáthy Jenő kéziratot hagyatékából	534
<i>Gulyás József</i> : Móricz Zsigmond levele a Magyar Tanácsköztársaság első napjaiból Zempléni Árpádhoz	538
<i>Komlós Aladár</i> : Csokonai ismeretlen vígjátéka a »Poetacenzura« című iskoladráma ..	538

SZEMLE

<i>Barta János</i> : Jegyzetek a Fogságom naplójáról	541
<i>Tóth Dezső</i> : Két történelmi regény	549
<i>Diener Péter</i> : Az Igazság harca a Disznó ellen	556
<i>Keszi Imre</i> : Vajda János válogatott művei	566
<i>Rejtő István</i> : A »Különös házasság« szovjet kiadása	570
<i>Nagy Miklós</i> : Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig	572
<i>Barta János</i> : Gálos Dezső: Bessenyei György életrajza	575
<i>László Imre</i> : Kaffka Margit: Színek és évek	582
<i>Durkó Mátyás</i> : Móricz Zsigmond: Árverés a nádason	585
<i>Varga József</i> : Heltai Gáspár: A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus	589
<i>Ribinszki Károly</i> : Urbán Ernő: Tűzkeresztség	593
<i>Rattner Éva</i> : Móra Ferenc válogatott elbeszélései	596
<i>Wéber Antal</i> : Lutter Tibor: Shaw	598

TÁRSASÁGI HÍREK

Rövid beszámoló a Magyar Irodalomtörténeti Társaság működéséről. 1952 április—december	600

Ára : 16,— Ft

Előfizetés félévre : 12,— Ft

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

Távbeszélő : 424-595, 424-589, 420-330.

Felelős kiadó: Mastján János

Terjeszti a Posta Központi Hírlapiroda Budapest, V., József nádor-tér 1. Telefon : 180-850.

Előfizetés, személyes ügyfélszolgálat:

Budapest, V., József nádor-tér 1. üzlethelyiség: Telefon : 183-022

Akadémiai nyomda, Gerlőczy-u. 2. — 23964 53 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc